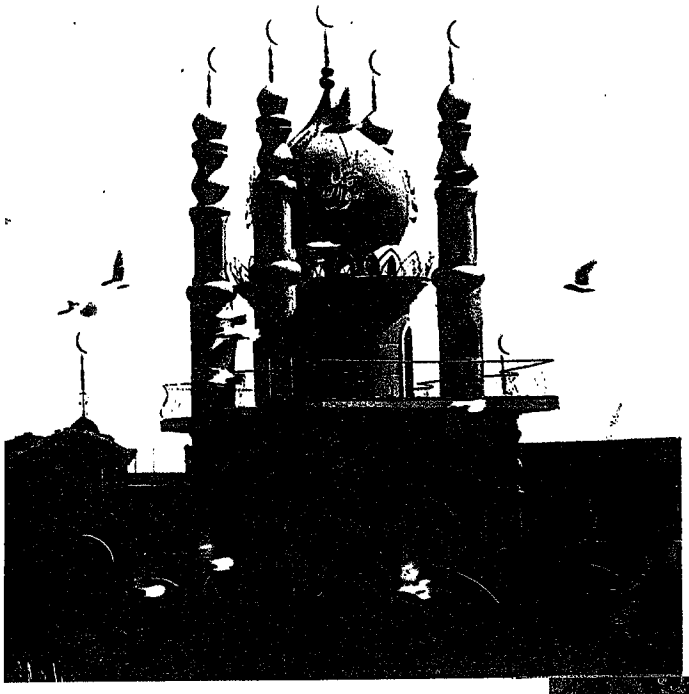
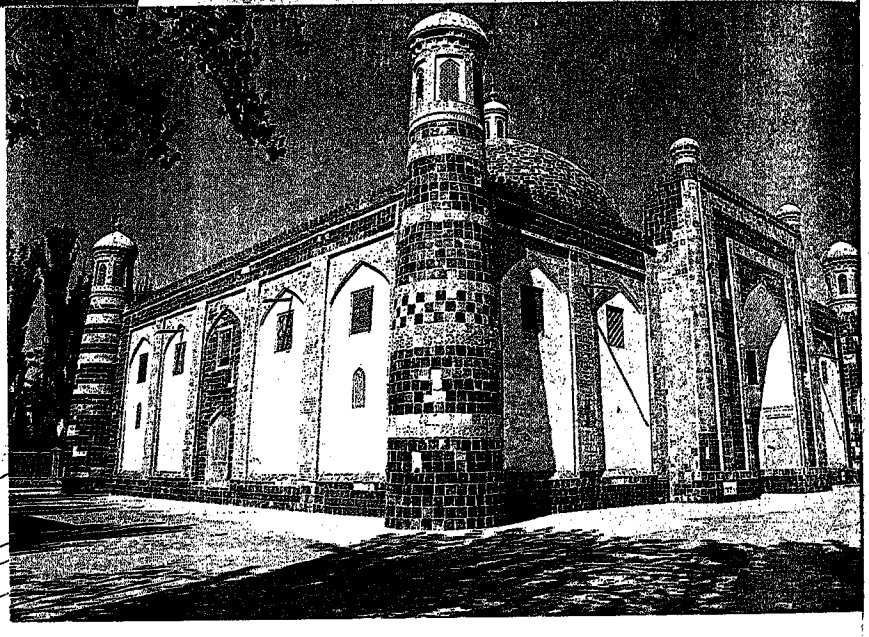
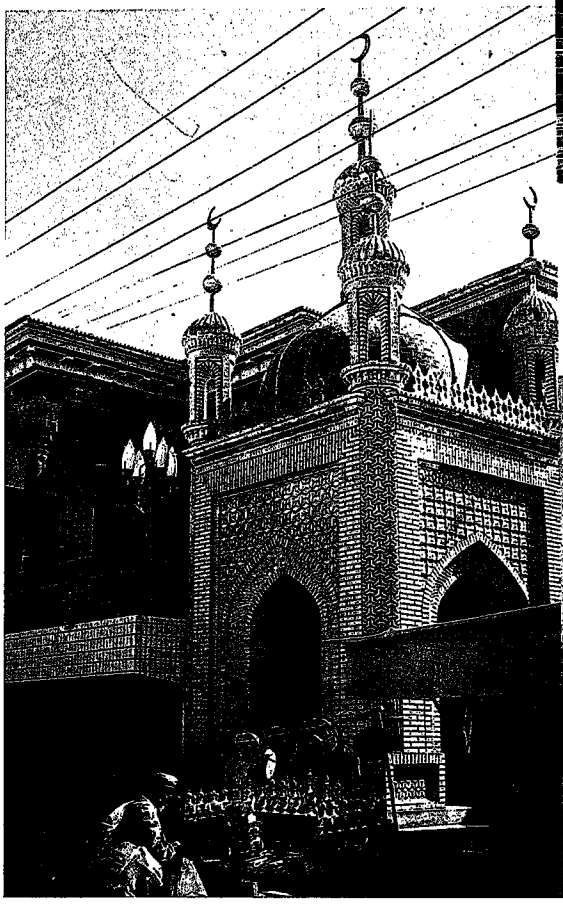
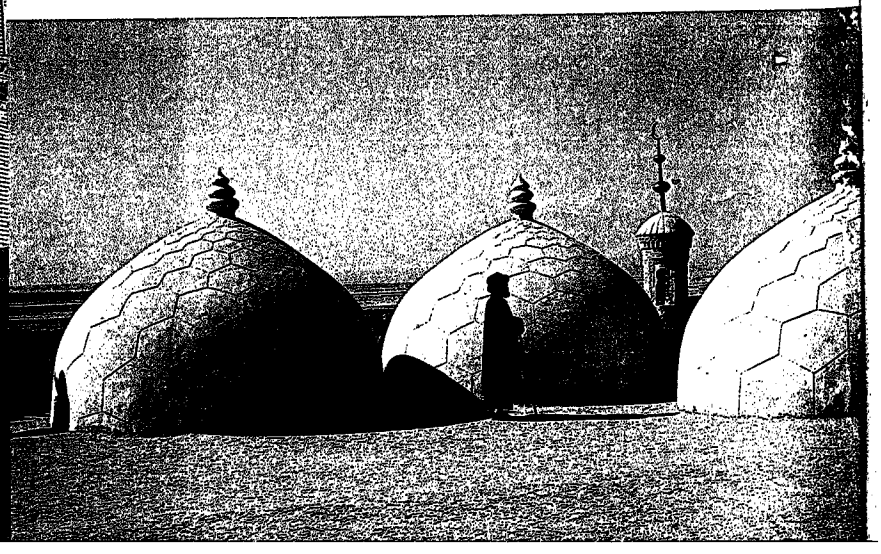

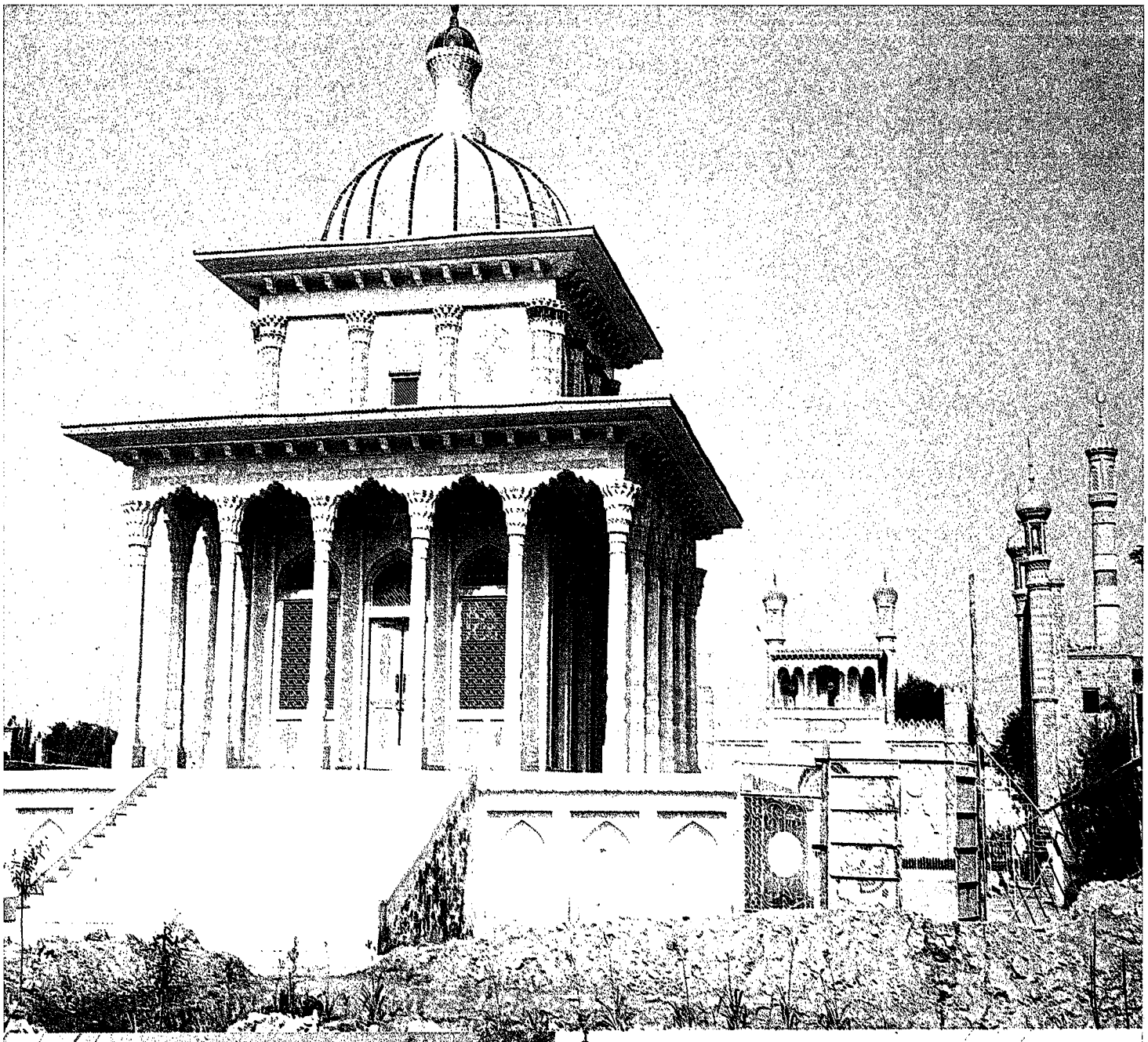

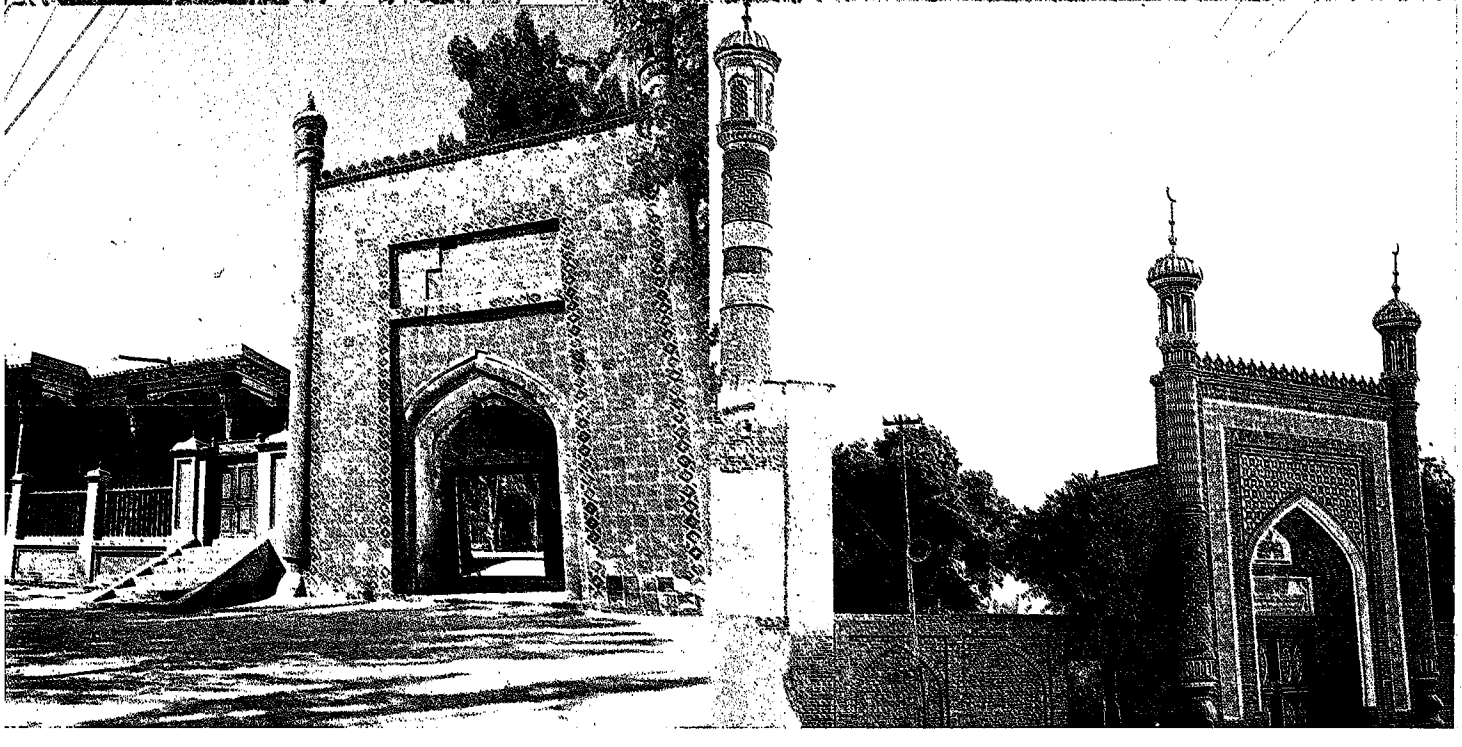
ئۇيغۇر مىللىي بىناكارلىقى

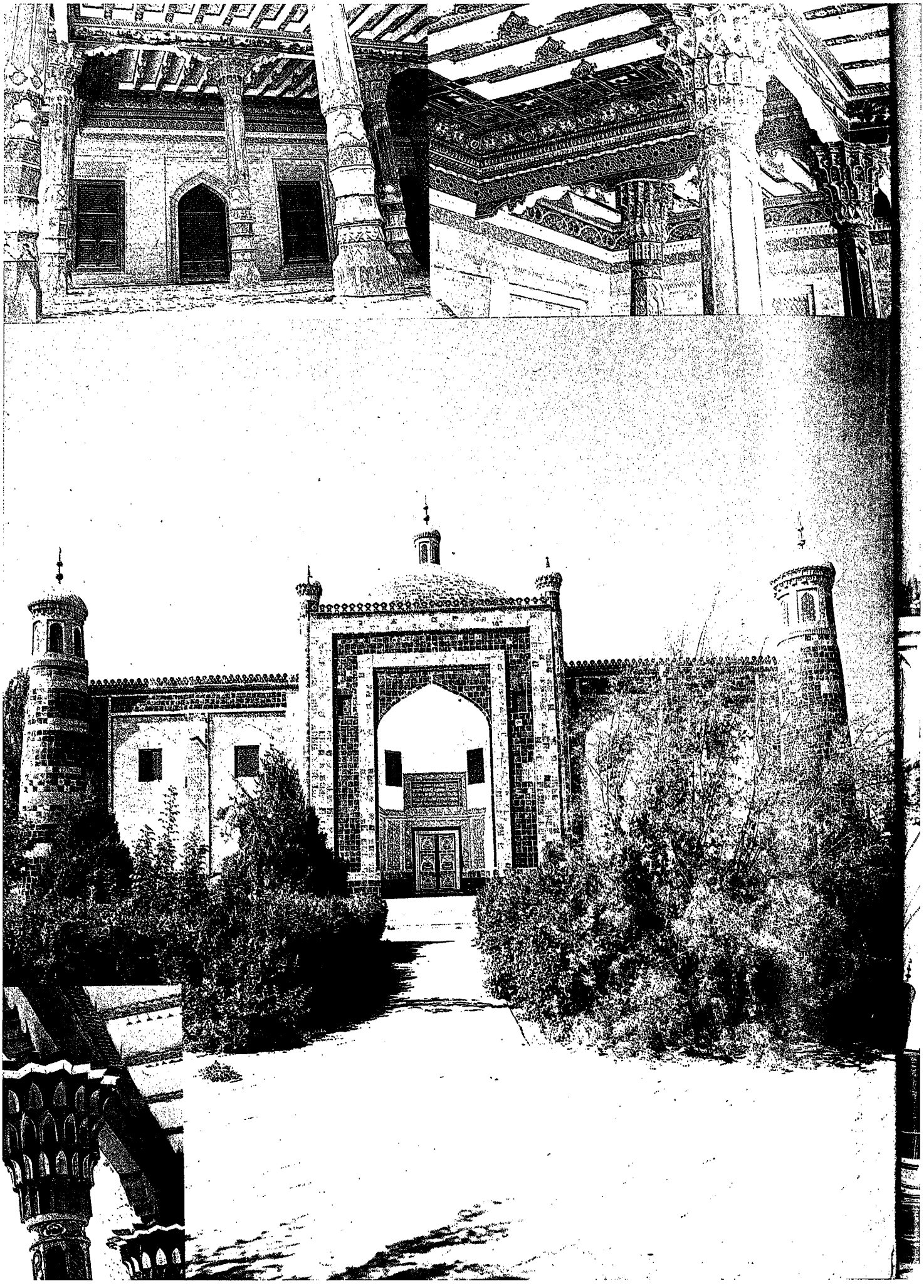

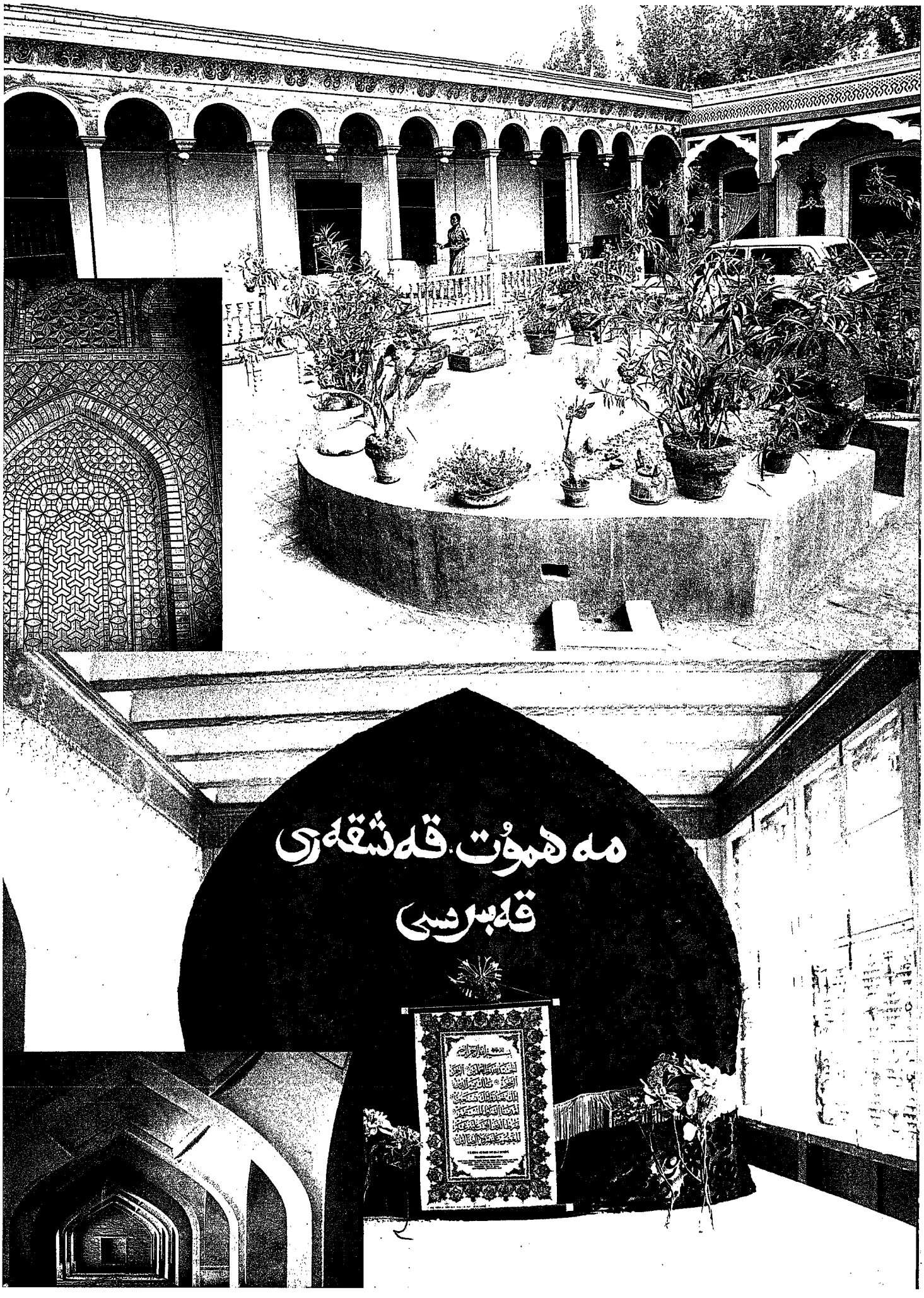

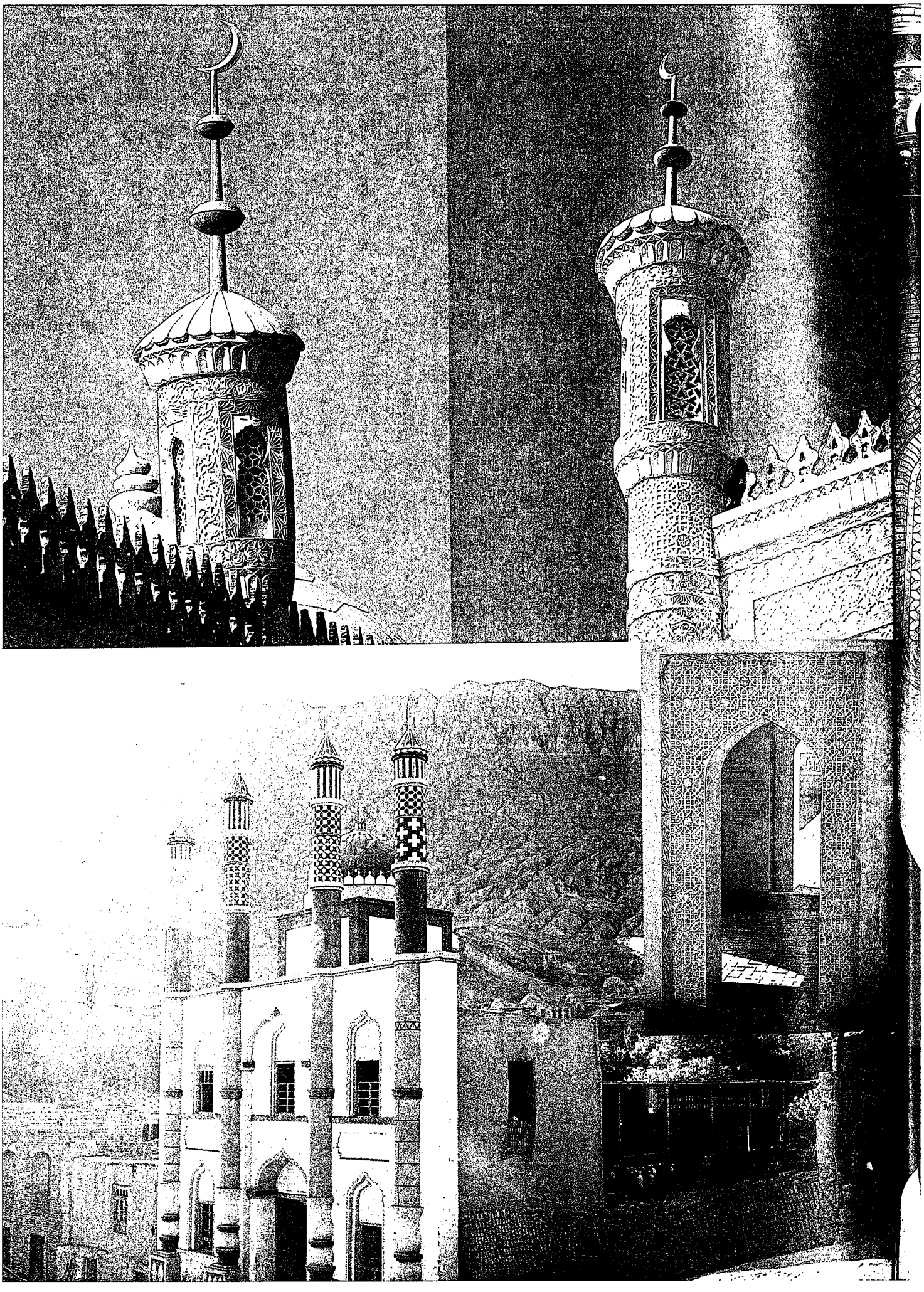

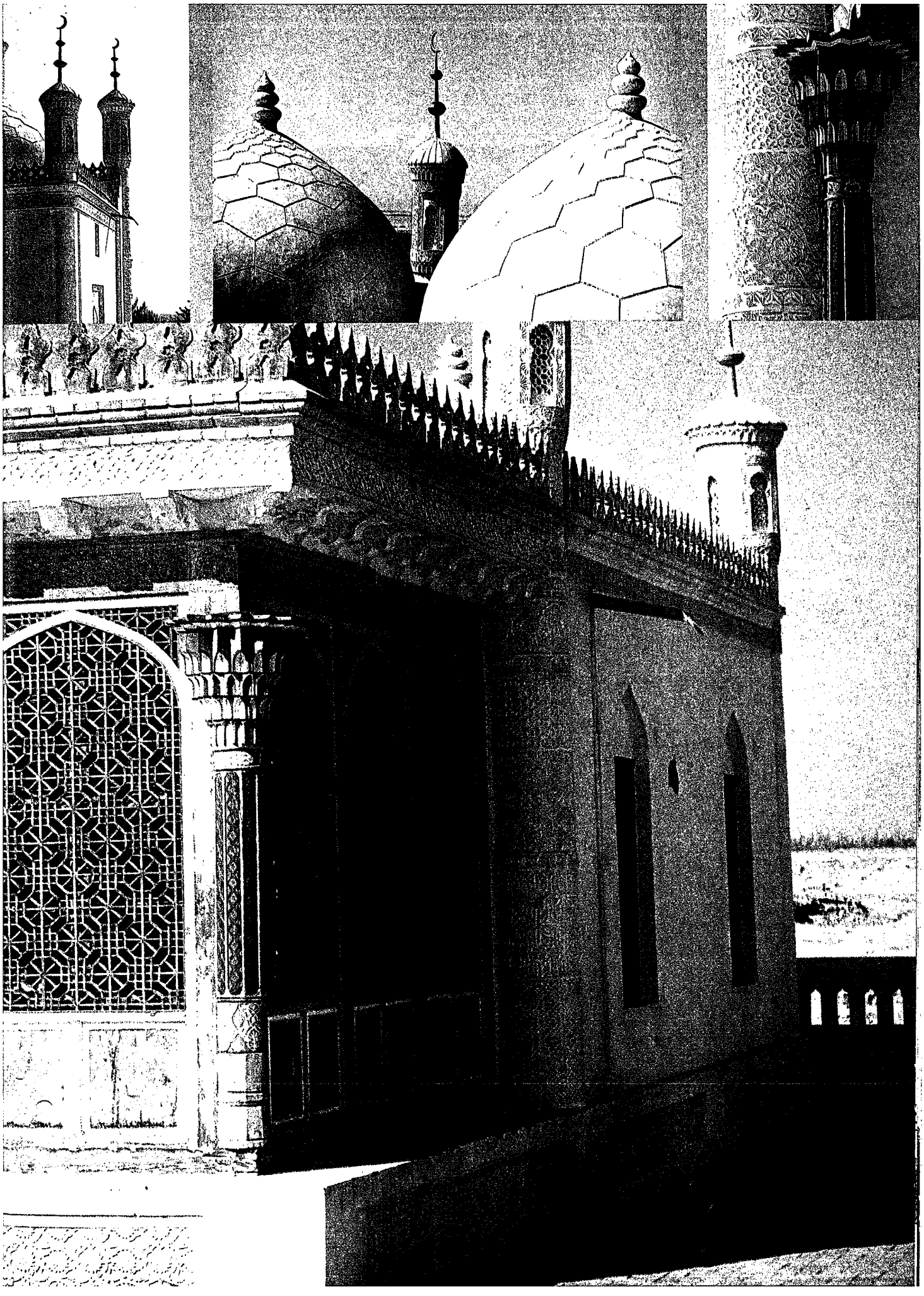

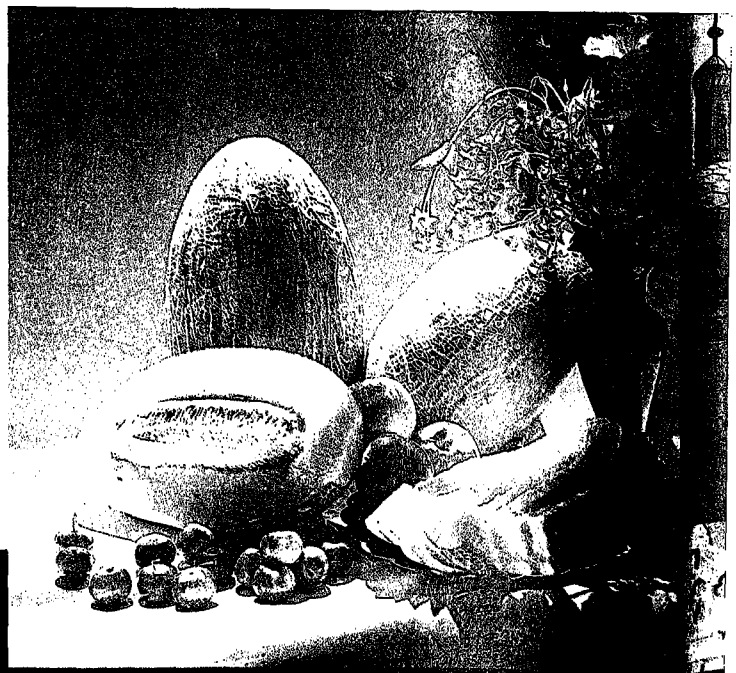

مه‌هموُت قه‌شقه‌ری
قه‌بری

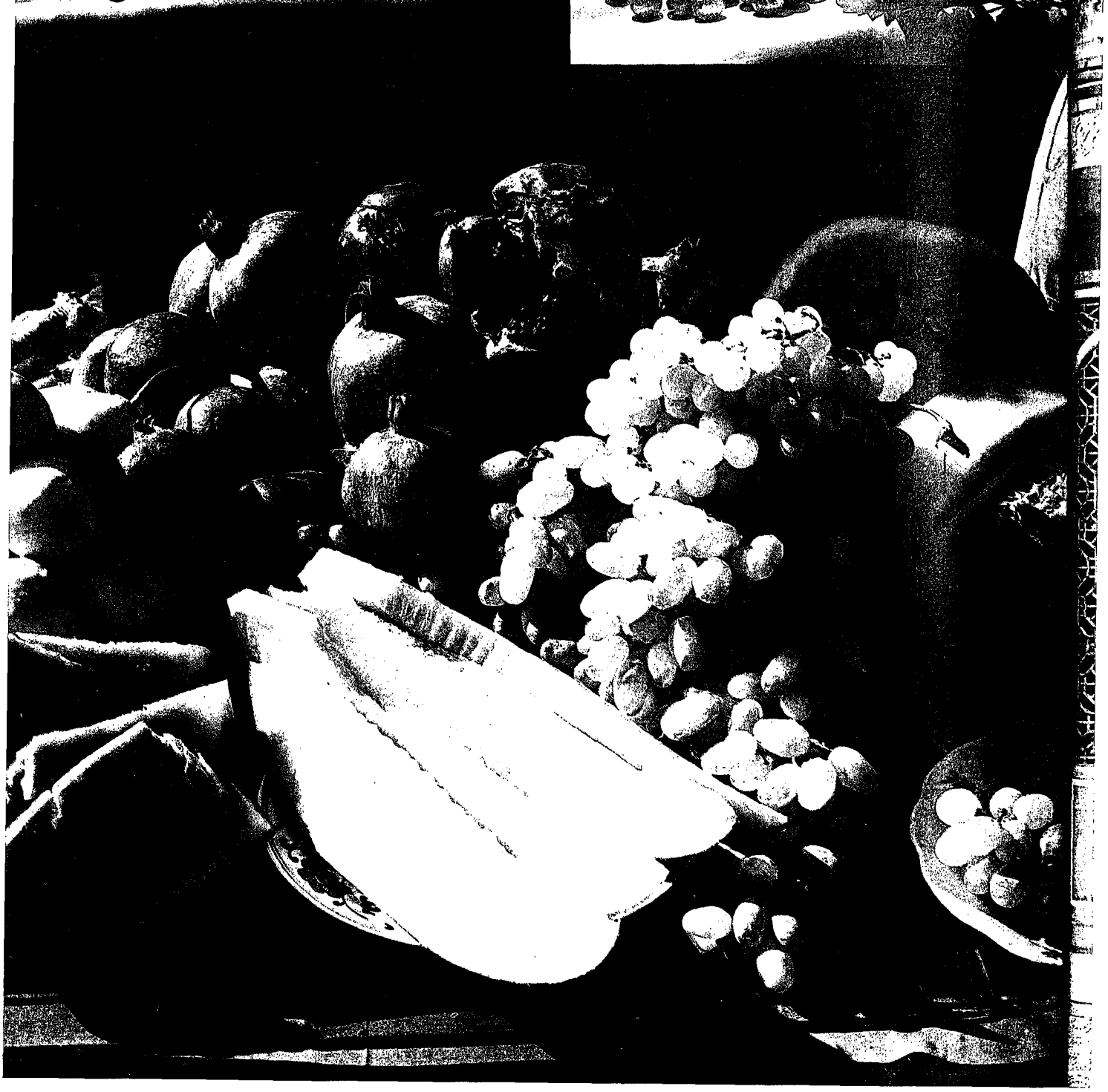

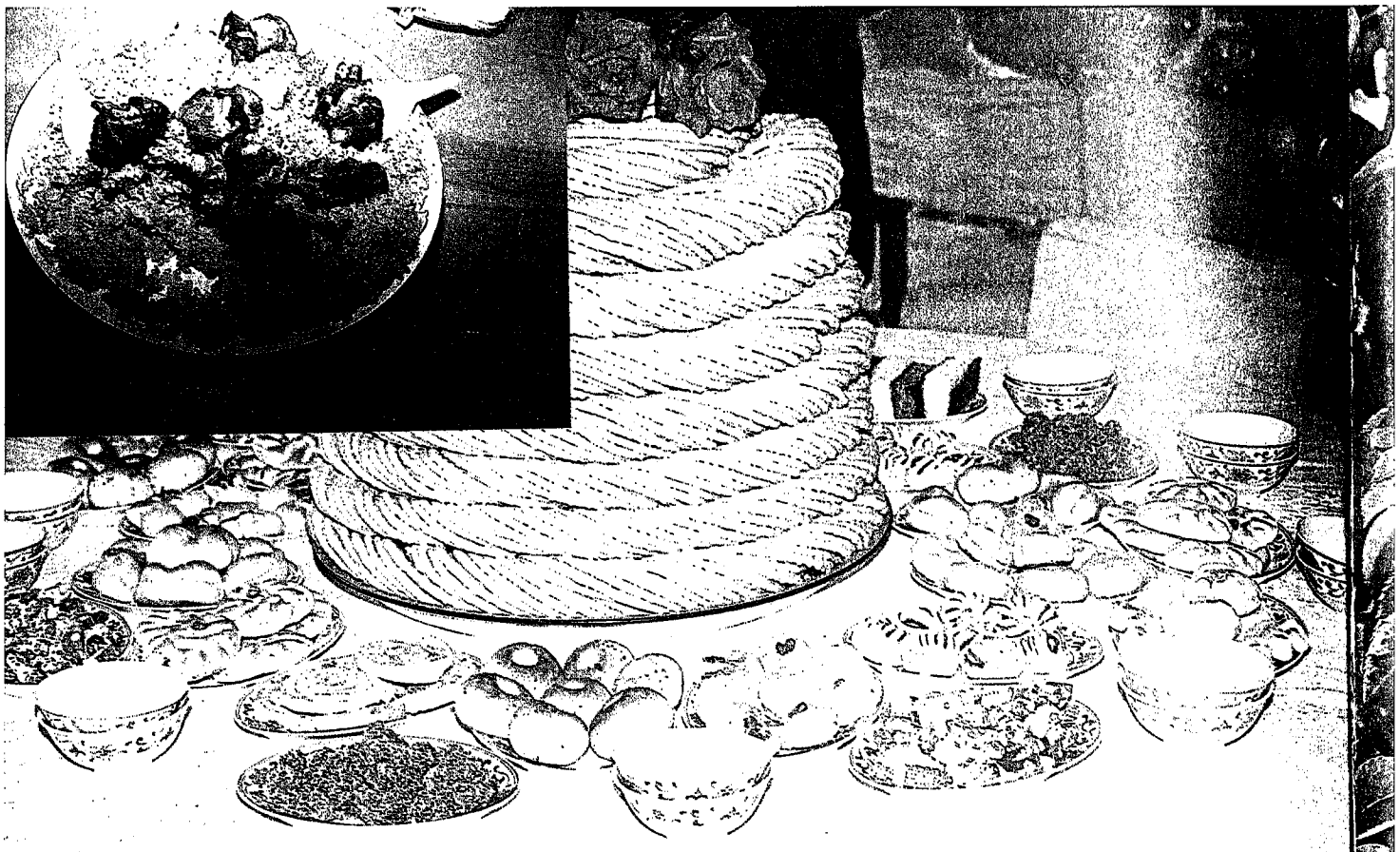
ئۇيغۇرلارنىڭ
باغۋەنچىلىكى

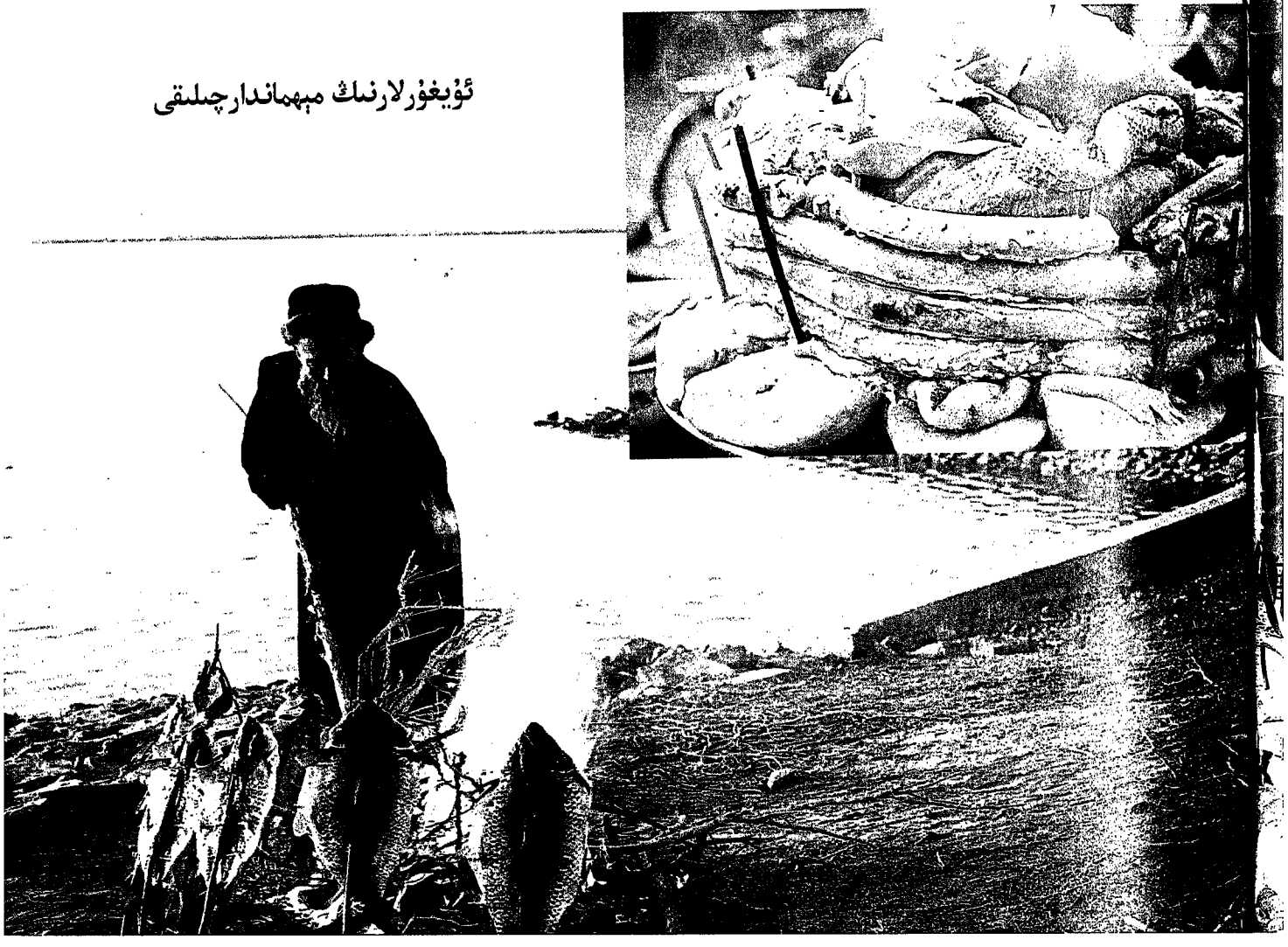

ئۇيغۇرلارنىڭ مېھماندارچىلىقى

ئۇيغۇرلارنىڭ مېھماندارچىلىقى

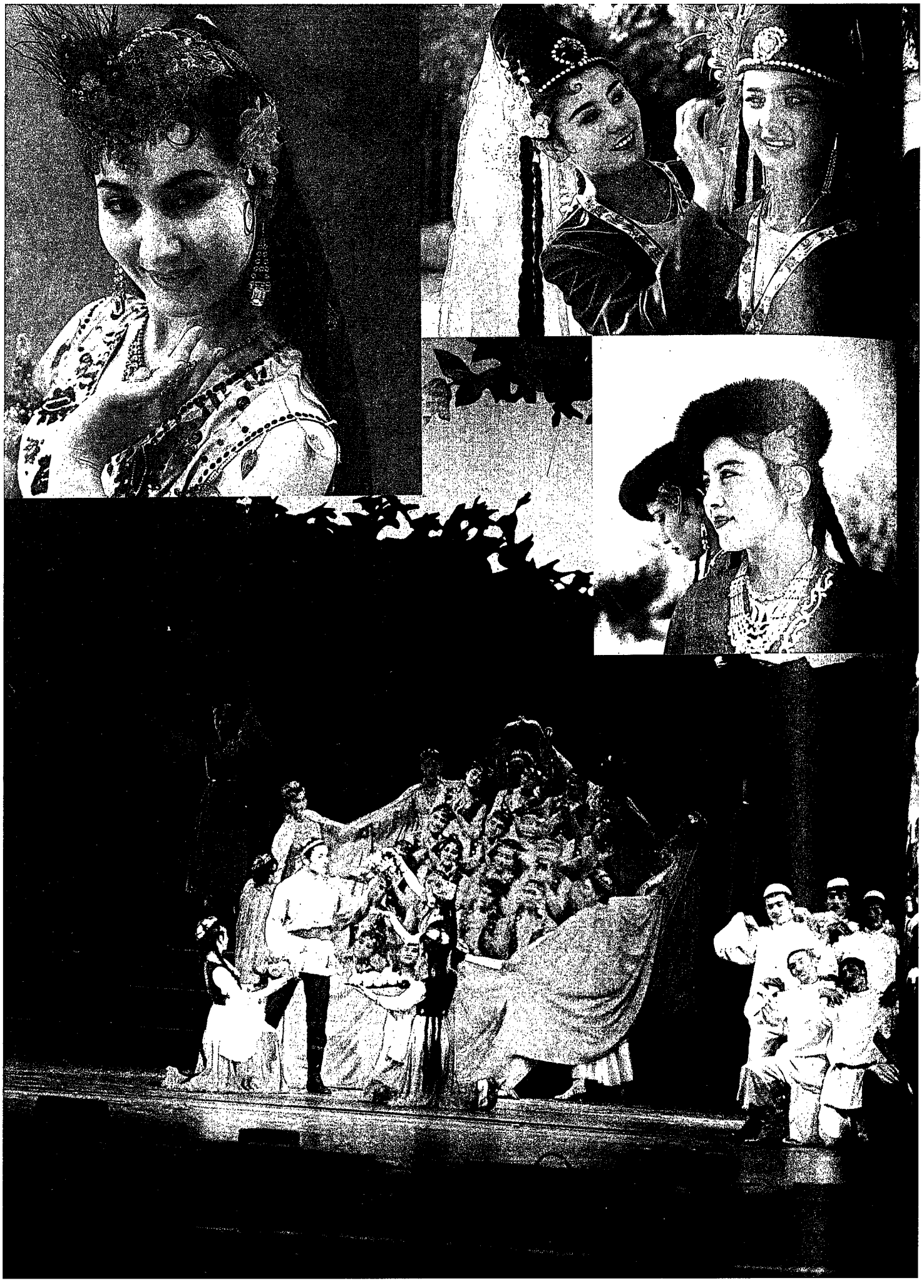

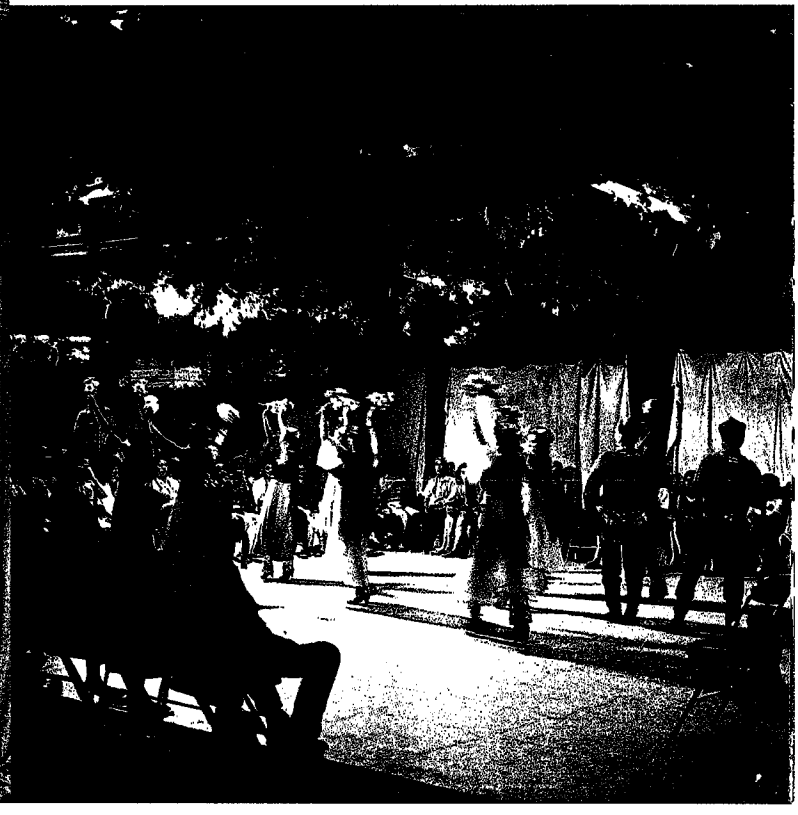

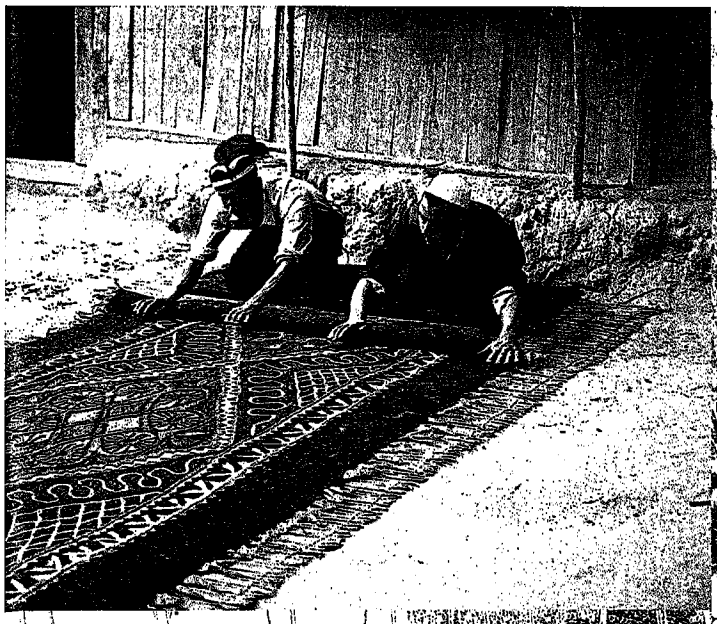

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇسسۇل ـ سەنئىتى

ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكى

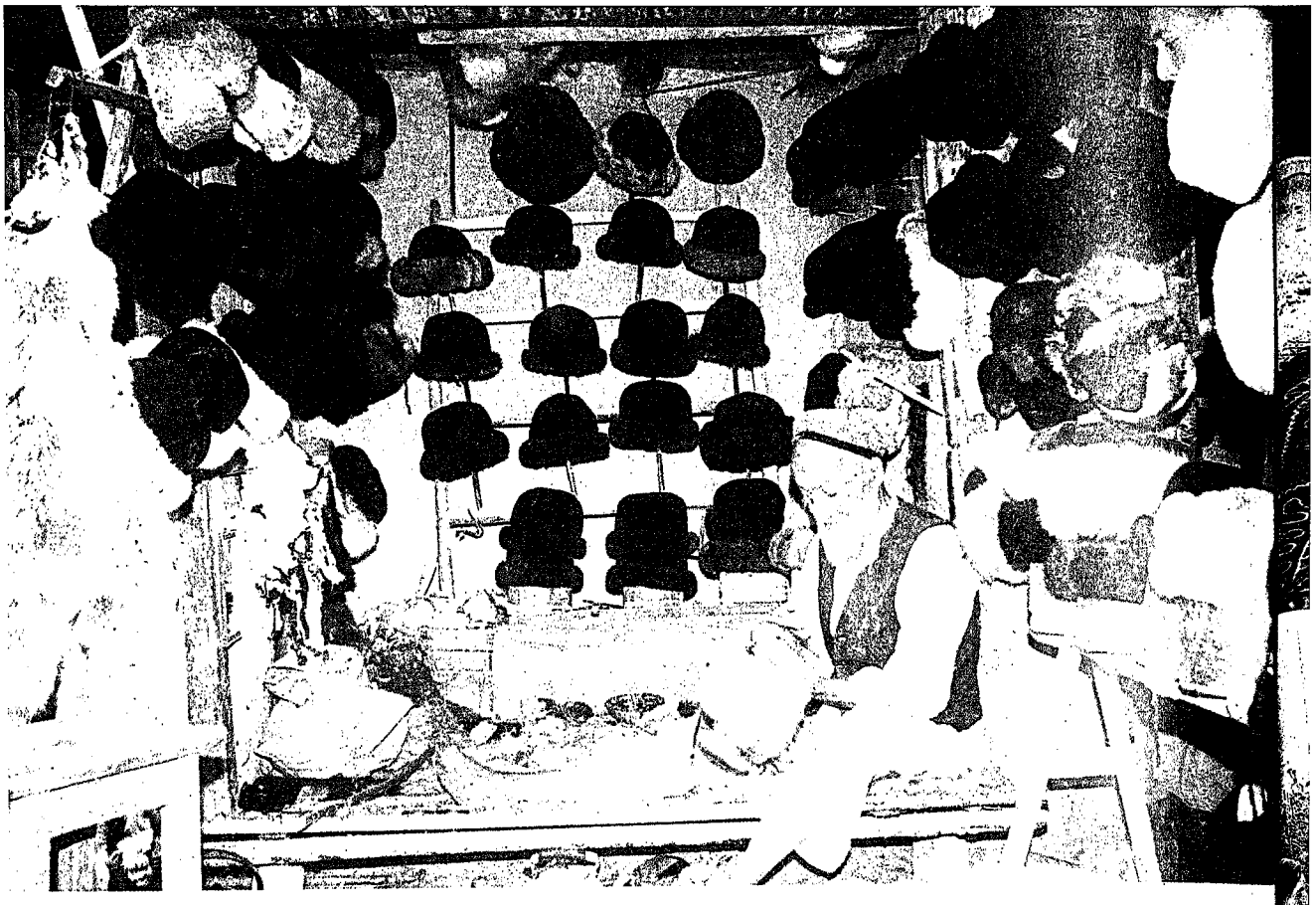

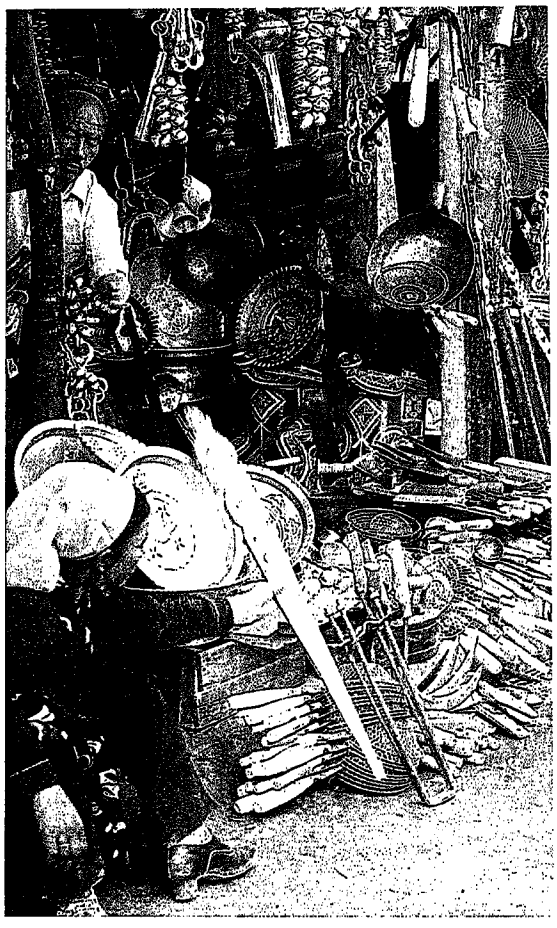

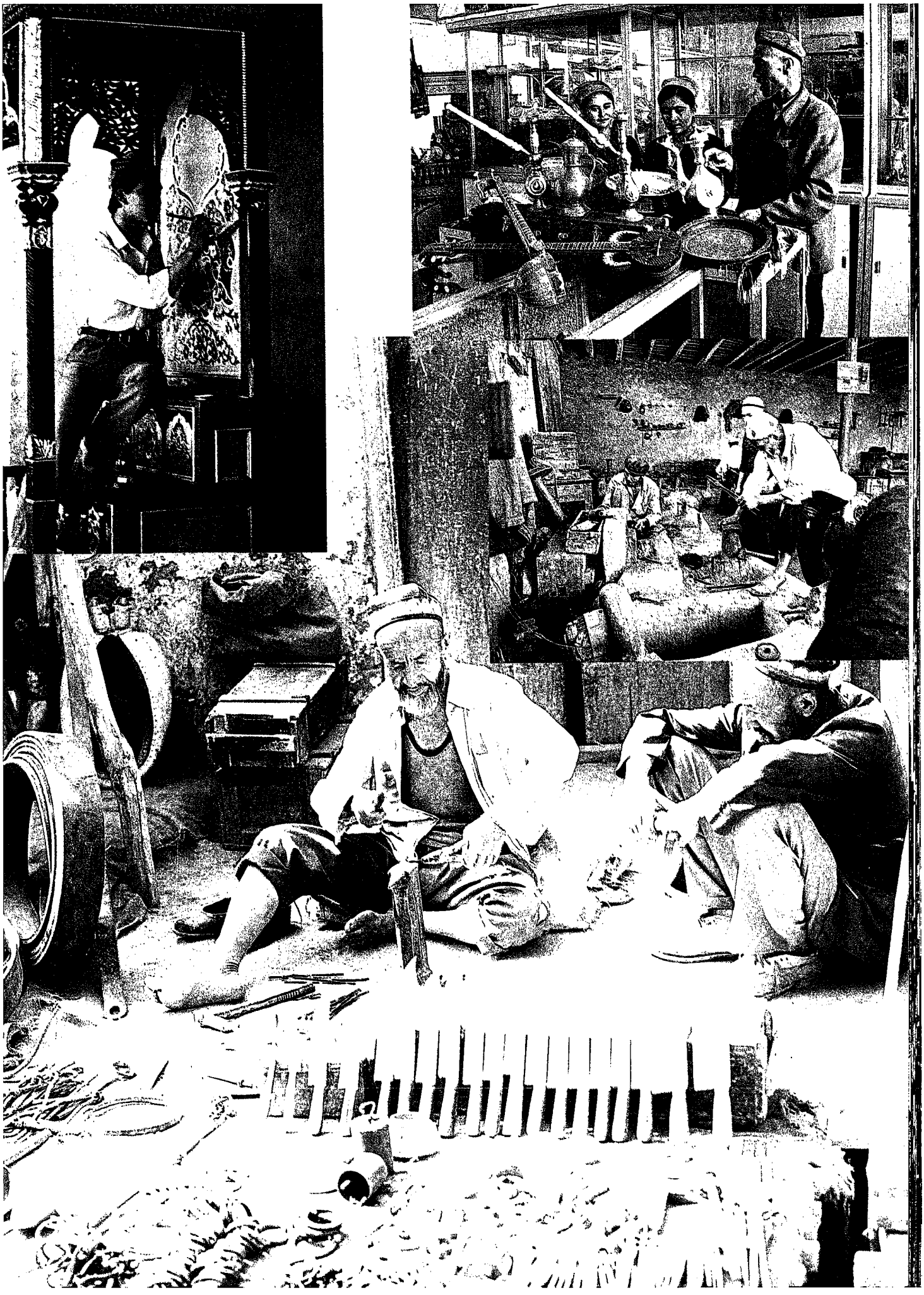
ئۇيغۇرلارنىڭ ق
ھۈنەرۋەنچىلىكى

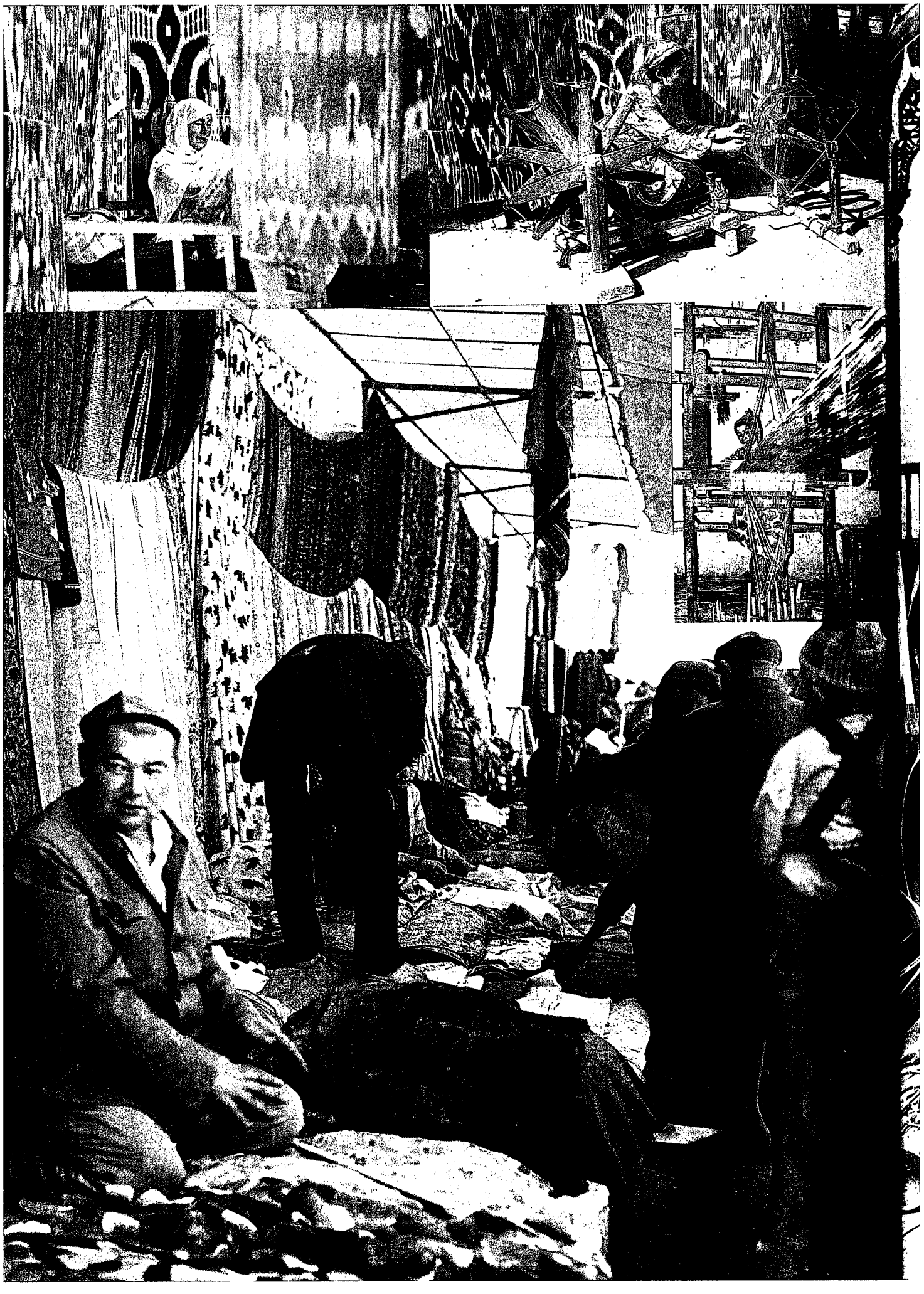

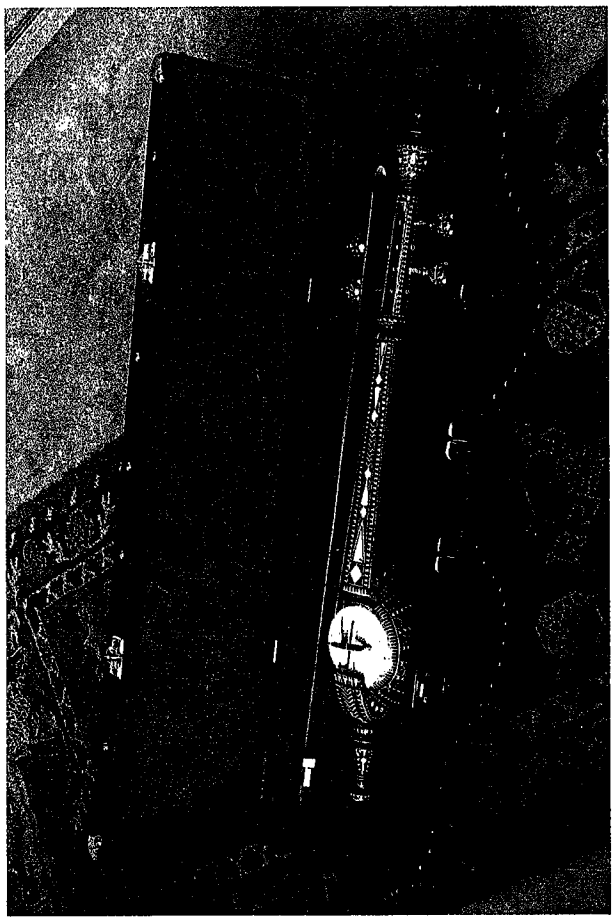

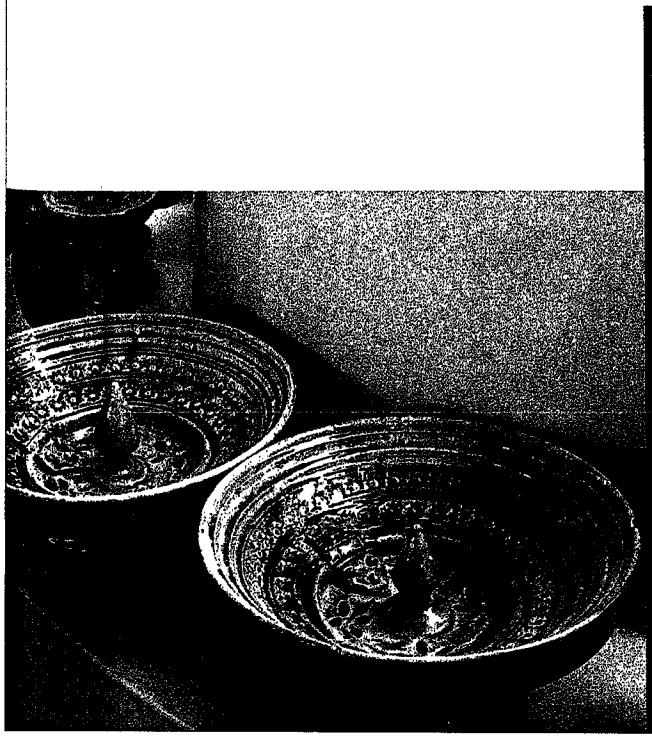

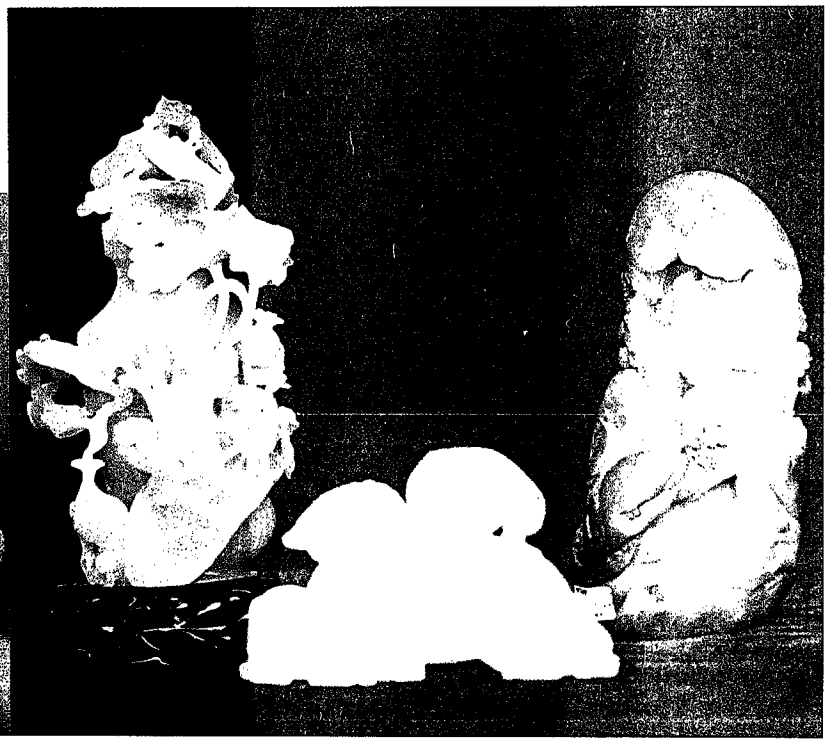

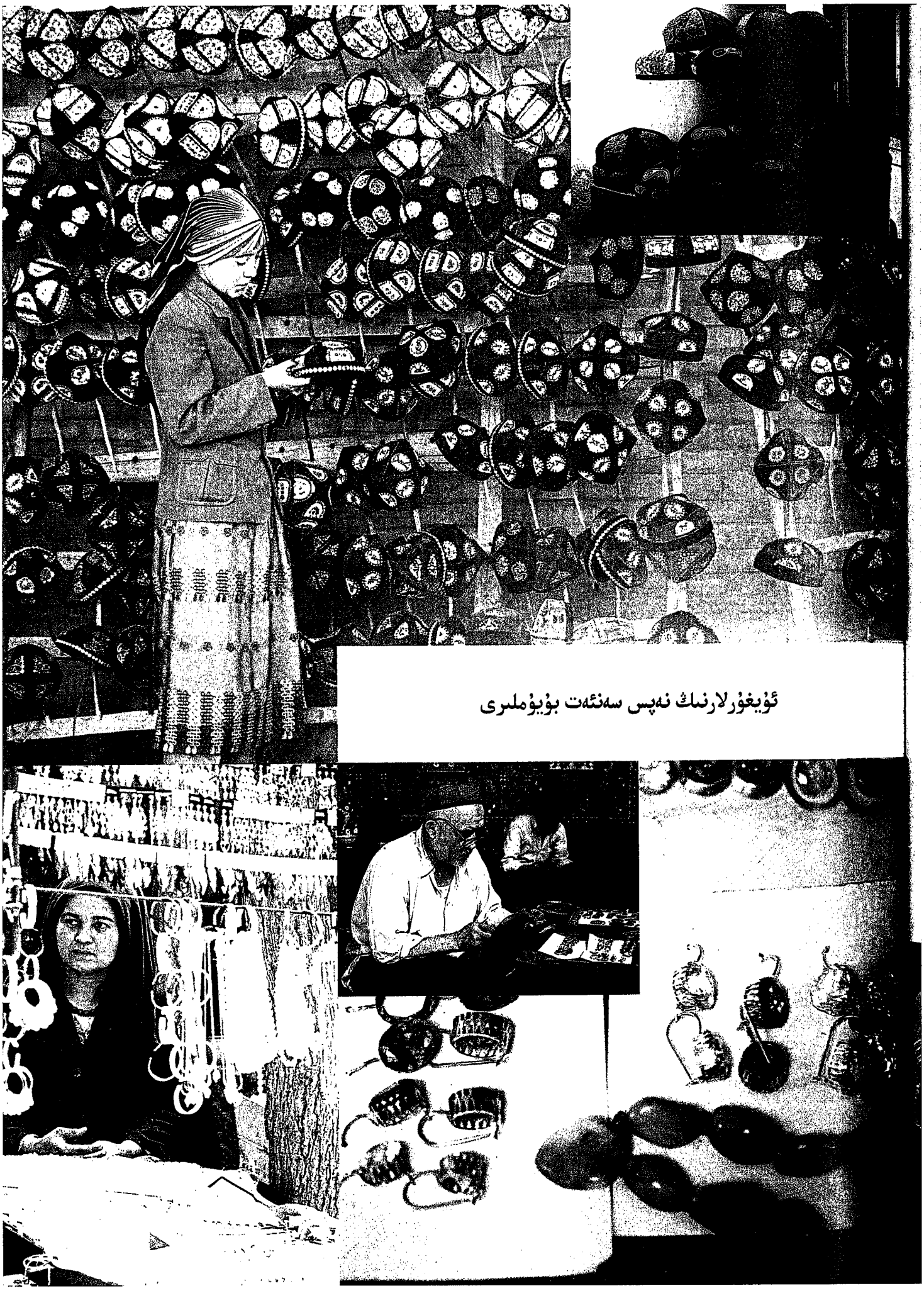

ئۇيغۇرلارنىڭ نەپس سەنئەت بۇيۇملىرى

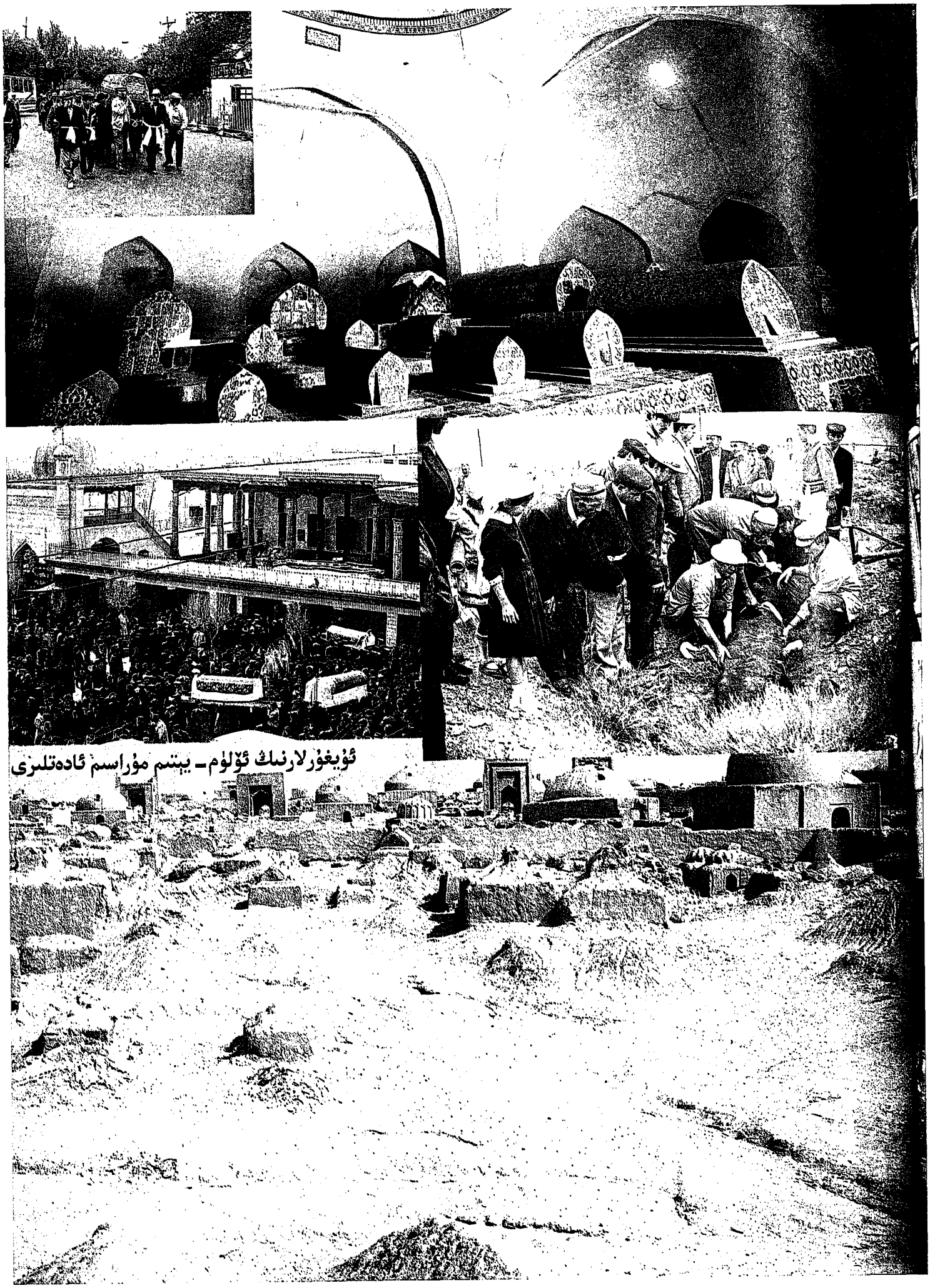

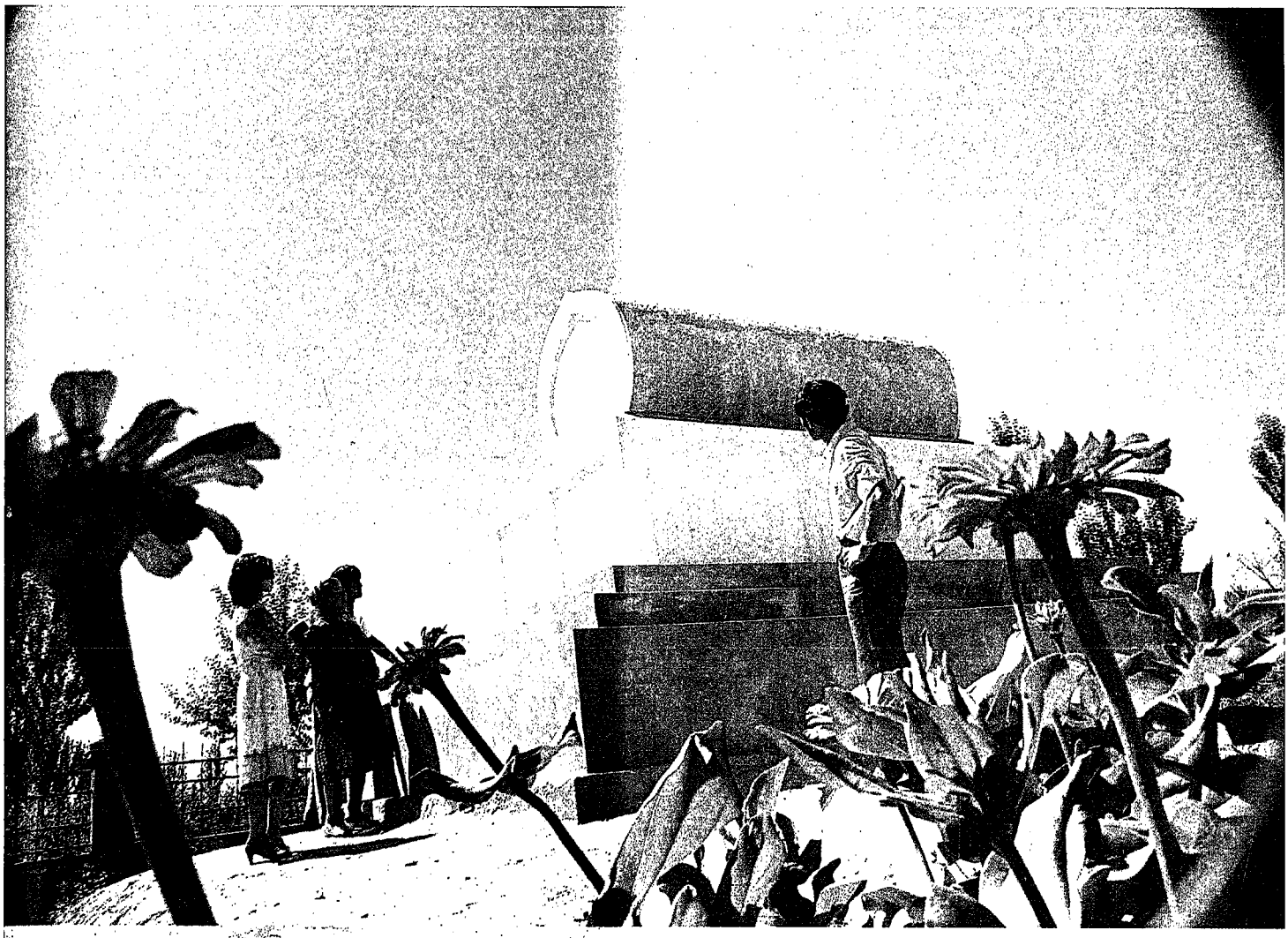

ئۇيغۇرلارنىڭ نەپس سەنئەت بۇيۇملىرى

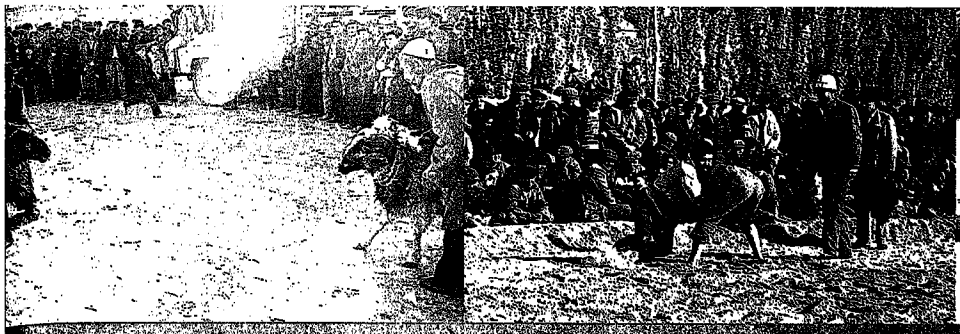

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلۈم - يېتىم مۇراسىم ئادەتلىرى

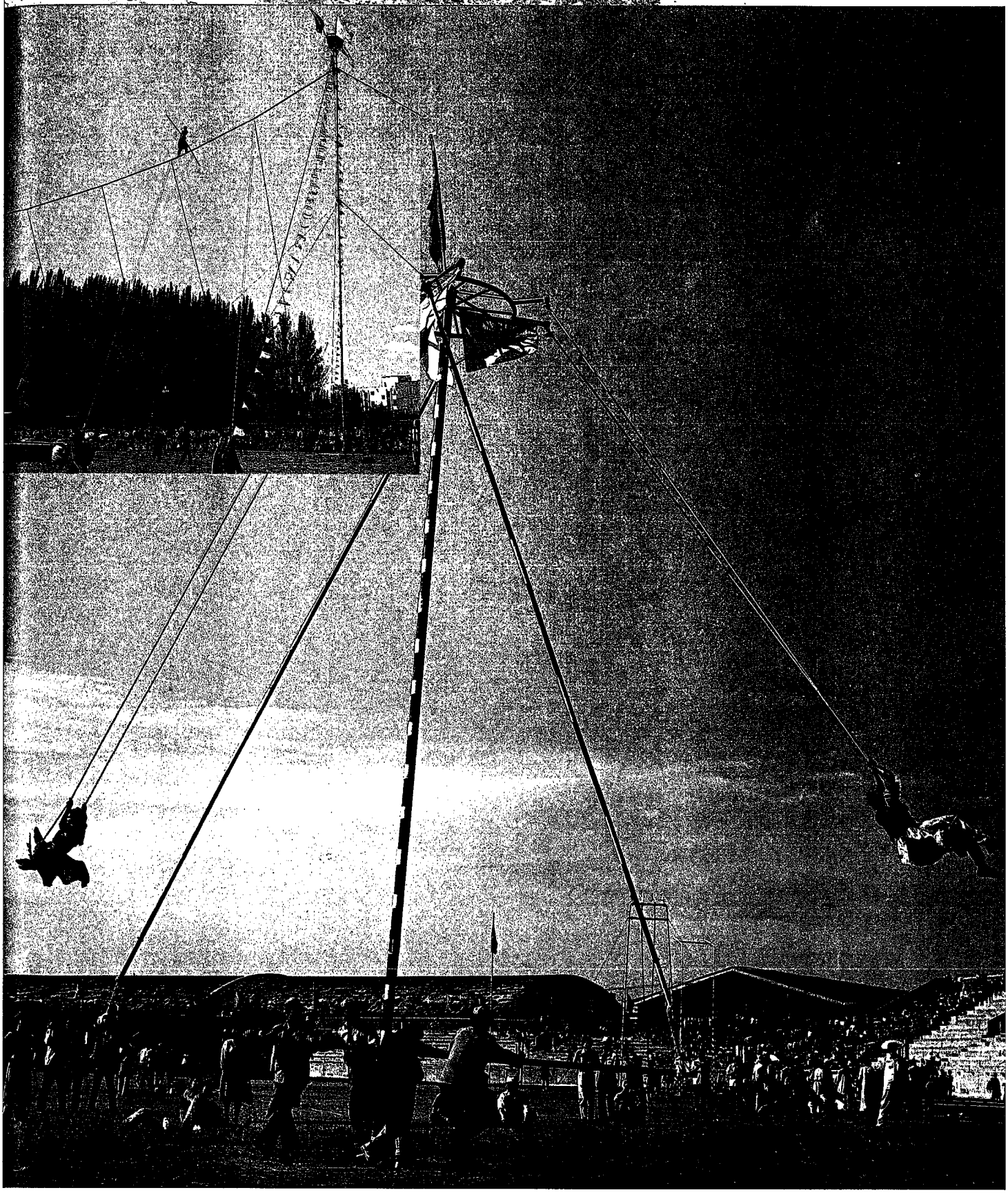

ئۇيغۇر لارنىڭ خەلق سەنئىتى

ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت- بايرام ۋە دىنىي پائالىيەتلىرى

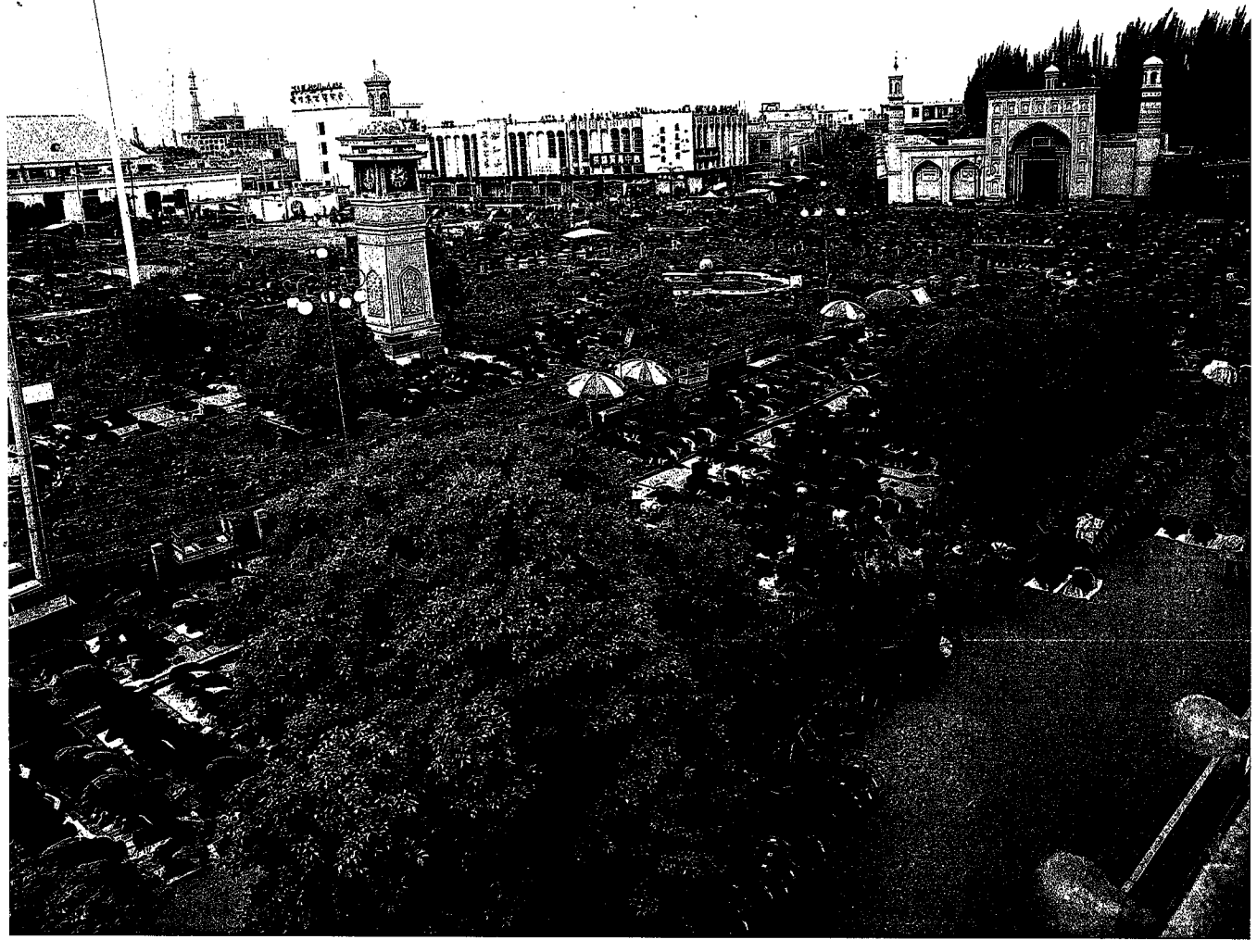

ئۇيغۇرلارنىڭ هېيت ـ بايرام ۋە دىنىي پائالىيەتلىرى

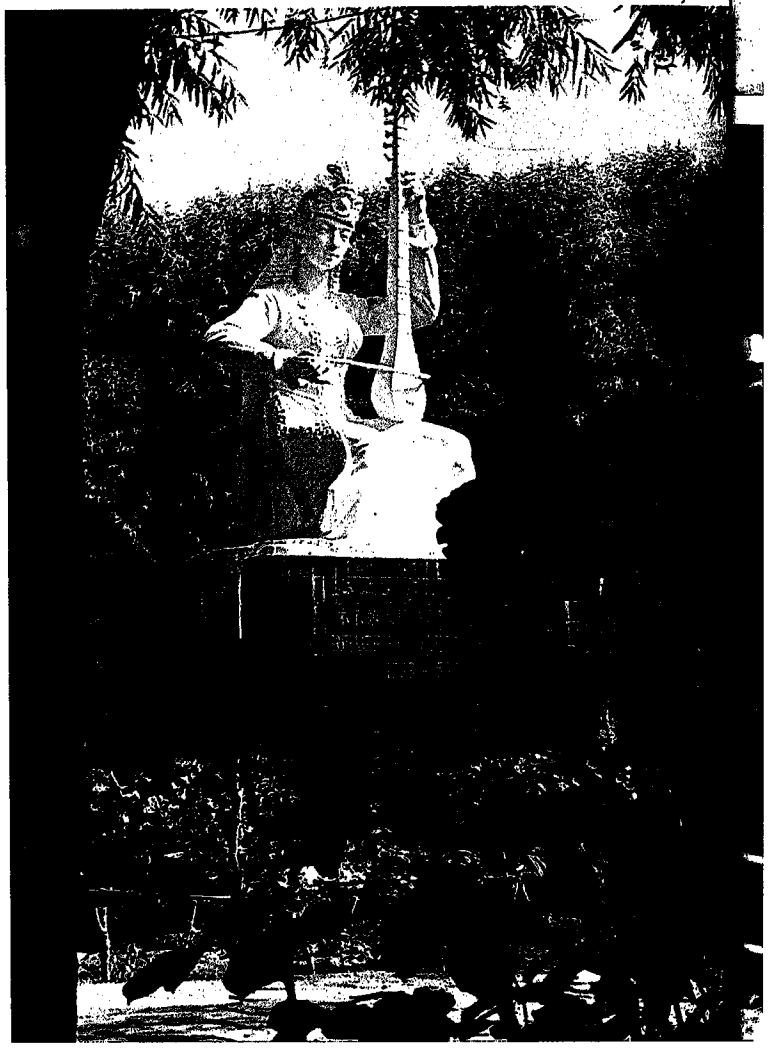
ۇيغۇرلارنىڭ
تۇرمۇش
ئادەتلىرى

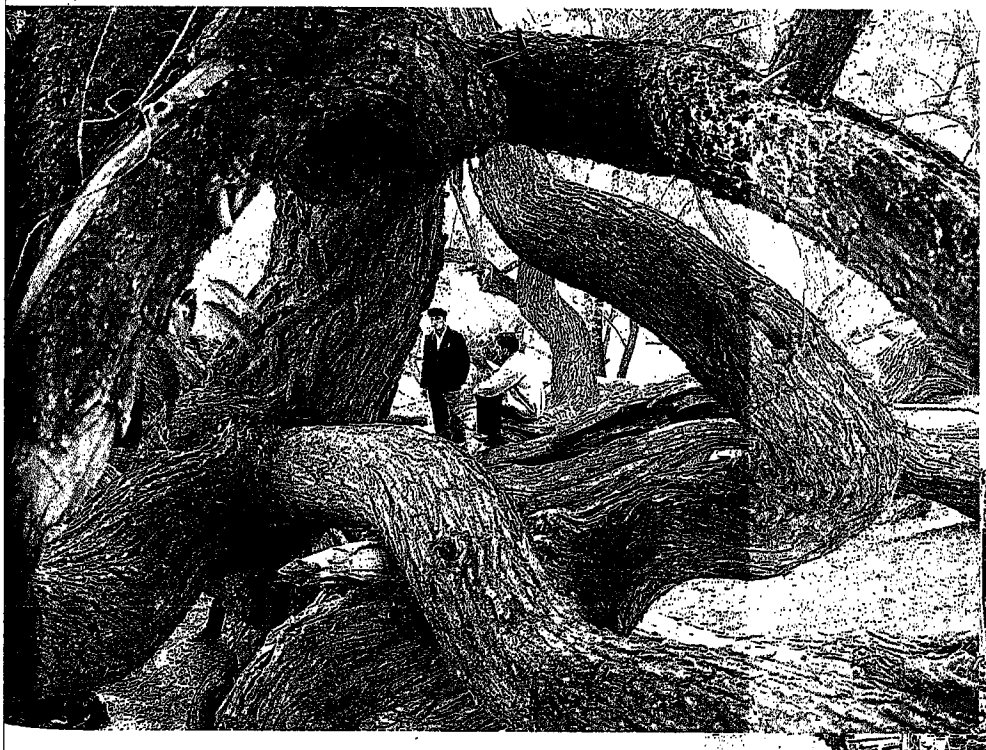
ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەل نەغمە بەزمىلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ
ئۆزۈن ئۆمۈر
كۆرۈش
چولپانلىرى

كىرىش سۆز

ئۇيغۇرلار دۇنيادىكى قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ بىرى . ئۇيغۇرلار ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە دۇنيانىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا كۆرۈنەرلىك تۆھپىلەرنى قوشقان . ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي ، تارىخىي ۋە تەبىئىي شارائىتى ئوخشاش بولمىغاچقا ، ئۇلارنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتلار جەريانىدا شەكىللەندۇرگەن ئۆزىگە خاس ئۆرپ ـ ئادەتلىرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ . شۇڭا مىللىي مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم بەلگىلىرىدىن بىرى بولغان ئۆرپ ـ ئادەتنى تەكشۈرۈپ ـ تەتقىق قىلىش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە .

ئۆرپ ـ ئادەت ـــ ئېتىقادنى يادرو قىلغان بىر خىل پىسخىك ئامىل . ئۇ دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەردە ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولغان بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ . يېقىنقى زامان ئىجتىمائىي پەنلىرىنىڭ ئاساسىنى سالغان مەشھۇر پەيلاسوپ ۋىكو ئۆزىنىڭ 1725 ـ يىلى ئېلان قىلغان دەۋر بۆلگۈچ مۇھىم ئەسىرى «يېڭى پەن» دە ، بارلىق مىللەتلەردە ، مەيلى ئۇ ياۋايى ياكى مەدەنىيەتلىك بولسۇن ، ئۇچ تۈرلۈك «ئەبەدىيلىك ئومۇملاشقان ئۆرپ ـ ئادەت» ① مەۋجۇت ، ئۇ بولسىمۇ ھەممىدە مەلۇم بىر خىل دىن بار ، ھەممىسى ئوخشاشلا تەنتەنىلىك توي مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ ، ھەممىسى بىردەك ئۆلگەن كىشىنى دەپنە قىلىدۇ ، دەپ كۆرسىتىدۇ . دەرۋەقە ، دۇنيادا ئۆرپ ـ ئادەتسىز مىللەت يوق . ھەممىمىز ئۆزىمىز تەۋە مىللەتنىڭ ئۆرپ ـ ئادەت تورى ئىچىدە ياشايمىز . بىزنىڭ پائالىيىتىمىز باشتىن ـ ئاخىر مۇئەييەن ئۆرپ ـ ئادەتلەرنىڭ ھەيدەكچىلىكى ۋە چەكلىمىسى ئىچىدە بولىدۇ . مەلۇم بىر مىللەت ياكى ئىجتىمائىي كوللېكتىپقا نىسبەتەن ، ئۆزلىرى ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا ئىجرا قىلىۋاتقان خاس ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ، گويا ھاياتنىڭ قانۇنىيىتىدەك ، تەبىئي شۇنداق بولۇشى كېرەكتەك تۇيۇلىدۇ . لېكىن بۇنىڭغا ئىنچىكىلەپ دىققەت قىلغاندا ، ھەرقانداق مىللەتنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ھەرگىزمۇ تۇغما ، تەبىئي ۋە ئۆزگەرمەس نەرسە ئەمەس ، بەلكى شۇ مىللەتنىڭ بالىلىق دەۋرىدىن شەكىللىنىشكە باشلاپ تەدرىجىي پىشىپ يېتىلگەن ئىجتىمائىي ھادىسىدىن ئىبارەت . خۇددى مەشھۇر فولكلورشۇناس ئىدۋارد تەيلور كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك : «بىز بىر ئۆمۈر ئاشۇ مۇھىتنىڭ قۇچىقىدا ياشىغانلىقىمىز ئۈچۈن ، بۇ خىل پاكىتلارغا ناھايىتى ئاز دىققەت قىلىمىز» ② . بىراق ، ئۆزـ مىزگە ناھايىتى تەبىئي تۇيۇلىدىغان ئۆرپ ـ ئادەتلىرىمىز ، دەل بىزنىڭ مىللىتىمىزنىڭ باشقىلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان خاس ئالاھىدىلىكى ۋە بەلگىسىدۇر .

ھەرقانداق مىللەتنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى شۇ مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ جانلىق ۋە كونكرېت كارتىنىسىدىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇ مىللەتلەرنى ئۆزئارا پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان بەلگىلەرنىڭ بىرى . شۇڭا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىنى بىلىش ، شۇ مىللەتنىڭ شەكىللىنىشى ، تەرەققىيات تارىخى ، ئوخشاشمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى ئىجتىمائىي ـ سىياسىي قۇرۇلمىسى ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شەكلى ، قۇرۇلۇش سەنئىتى شۇنداقلا كىيىنىش ، يېمەك ـ ئىچمەك ئادەتلىرى ، قائىدە ـ مۇراسىملىرى ، دىنىي ئېتىقادى ، مىللىي خاراكتېر ۋە پسىخىكسىنىڭ شەكىللىنىش تارىخى قاتارلىقلارنى بىلىشتە ناھايىتى چوڭ رول ئويناىدۇ . مۇشۇ نۇقتىدا ، مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتلەر يالغۇز فولكلور تەتقىقاتىدا مۇھىم قىممەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن ، يەنە ئىنسانشۇناسلىق ، مىللەتشۇناسلىق ، ئېتنوگرافىيە ، سوتسىئولوگىيە ، پسىخولوگىيە ، تارىخ ، دىنشۇناسلىق قاتارلىق پەنلەر تەتقىقاتىدىمۇ مۇھىم رول ئويناىدۇ . شۇڭا ئۆرپ ـ ئادەتكە ئائىت ماتېرىياللارنى توپلاش ، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتى ئىنتايىن مۇھىم ، مۇرەككەپ ۋە ئىنچىكە خىزمەت .

---

① ۋىكو (ئىتالىيە) : «يېڭى پەن» . خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى 1986 ـ يىل ، خەنزۇچە نەشرى ، 135 ـ بەت .

② ئىدۋارد تەيلور (ئەنگلىيە) : «ئىپتىدائىي مەدەنىيەت» ، شاڭخەي ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتى ، 1992ـ يىل ، خەنزۇچە نەشرى 12ـ بەت

ئۆرپ ـ ئادەت ئاساسلىرى ئۇزاق ئۆتمۈشنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا ، ئۇ روشەن تارىخىيلىككە ئىگە . شۇڭا ھەرقانداق مىللەتنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى بەلگىلىك دەرىجىدىكى دىنىي ئەقىدە ۋە خۇراپاتلىق تۈسىدىن خالى بولالمايدۇ . بولۇپمۇ مەنىۋى تۈرمۈش ئادەتلىرىنىڭ كۆپچىلىكى بىر خىل ئېتىقاد ھادىسىسى سۈپىتىدە مۇئەييەن بىر دىنىي قاراشنىڭ ئىنكاسىدىن ئىبارەت . بۇ يەردىكى دىن تەبىئي خاراكتېر ئالغان ئىپتىدائىي دىن ۋە كېيىنكى ئىجتىمائىي خاراكتېر ئالغان ھازىرقى زامان دىنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئۆرپ ـ ئادەتلەر مەيلى قايسى خاراكتېردىكى دىنلار بىلەن باغلىنىشىدىن قەتئىينەزەر ، «دىن دۇنياسى پەقەت رېئال دۇنيانىڭ ئەكس ئېتىشىدۇر» ①.

دىن بىر خىل تارىخىي ھادىسە بولۇپ ، ئۇ ئىنسانلار جەمئىيىتى تەرەققىيات تارىخىنىڭ بەلگىلىك باسقۇچىنىڭ مەھسۇلى . دىن ئۆزگەرمەيدىغان ، مۇتلەق قېتىپ قالغان نەرسە ئەمەس ، ئەكسىچە ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا كىشىلىك تۇرمۇشتىكى كۆپلىگەن دىنىي پائالىيەتلەر تەدرىجىي ھالدا ئۆزگىرىپ ، خەلقنىڭ ئۆرپ ـ ئادەت كاتېگورىيىسىگە سىڭىپ كېتىدۇ . شۇڭا بۇنداق ھادىسىلەرگە نوقۇل دىنىي نۇقتىدىن باھا بەرگىلى بولمايدۇ . ئالايلۇق ، خەنزۇلارنىڭ «باھار بايرىمى» (چاغان) ، مۇسۇلمانلارنىڭ «روزا ھېيت» ، «قۇربان ھېيت» لىرى ، خرىستىئانلارنىڭ «روژدېستۋو» بايرىمى پەيدا بولۇش جەھەتتىن مۇئەييەن بىر دىنىنىڭ پائالىيەت شەكلى بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ ئۇزاق تارىخىي جەريانلار نەتىجىسىدە خەلقنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىگە سىڭىپ ، ئەنئەنىۋى مىللىي بايراملارغا ئايلانغان .

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشتىكى بىرقەدەر قەدىمىي ئۆرپ ـ ئادەتلەرگە كەلسەك ، ئۇلاردىمۇ ئىپتىدائىي دىنلارنىڭ روشەن ئىزنالىرى بايقىلىدۇ . ئىنسانلارنىڭ بالىلىق دەۋرىدە پەيدا بولغان ئىپتىدائىي دىنلار ئەينى دەۋرگە نىسبەتەن بىر خىل تەبىئي خاراكتېرگە ئىگە ئومۇمىي خەلق پائالىيىتى ۋە «خەلقنىڭ پوئېزىيىسى» ②ئىدى . كېيىنچە مۇئەييەن تەرەققىياتلارغا ئەگىشىپ ، ئېتىقادىي دىنلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئومۇمىي خەلق خاراكتېرىدىكى مۇھىم دىنىي خاتىرىلەش پائالىيەتلىرى يوقالغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ بەزى مۇراسىملىرى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەر خەلق ئۆرپ ـ ئادەت ئەنئەنىسى سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلدى .

دەرۋەقە ، دىن بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئىجتىمائىي ، تارىخىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ ، پىسخىك ئاملىغا ئايلانغان ئومۇمىي خەلق ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنىڭ تەركىبىگە كىرىپ كەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن ، يەنە بىر قىسىملىرىنىڭ دىنىي خۇراپاتلىققا ياتىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلمايمىز ، ئەلۋەتتە . دىنىي خۇراپاتلىق ، تەبىئىيكى ھەر خىل ھادىسىلەرنىڭ سەۋەبلىرىنى ئىنتايىن سىرلىق ئۇسۇللار بىلەن بۇرمىلاپ چۈشەندۈرۈپ ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا بىخۇدلاشتۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ . شۇڭا ئادەت تۈسىدە شەكىللەنگەن بۇ خىل ھادىسىلەرگە تارىخي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىنەزەر ۋە ئاتېئىزملىق قاراش بويىچە توغرا مۇئامىلە قىلىش لازىم .

شۇنىسى ئېنىقكى ، جەمئىيەتنىڭ ئۇزلۇكسىز ئىلگىرىلىشى ، ئىلىم ـ پەننىڭ يۈكسىلىشى ۋە ئومۇمىي خەلق مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ، بەزى خۇراپىي ئادەتلەر تارقىلىش جەريانىدا ئەسلىدىكى سىرلىق تۈسىنى ئاستا ـ ئاستا يوقىتىدۇ . كىشىلەر ئۇزاق مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا بەزى مۇۋاپىق ئۇسۇللارنى تېپىپ چىقىپ ، خۇراپاتلىق كىشىنىدىن ئازاد بولىدۇ ھەمدە جەمئىيەت تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولىدىغان بىر خىل ئەنئەنىۋى ئۆرپ ـ ئادەتلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ . بۇ ئەنئەنىۋى ئادەتلەر مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە ، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش مەقسىتىگە بىۋاستە خىزمەت

① ماركس ، ئېنگېلس : «دىن توغرىسىدا» ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1960 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى ، 109 ـ بەت .
② گوركى : «ئەدەبىيات توغرىسىدا» ، تاشكەنت ، 1957 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى ، I توم 376 ـ بەت .

قىلىدۇ .

ئۆرپ ـ ئادەت ئالدى بىلەن روشەن مىللىيلىككە ئىگە بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، يەنە ئومۇميلىققا ئىگە بولىدۇ . چۈنكى ھەرقانداق بىر مىللەت جەمئىيەتتىن تاشقىرى بولغان يېگانە بوشلۇقتا ياشىماستىن ، بەلكى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولغان ئىجتىمائىي مۇھىتتا ئورتاق ھايات كەچۈرىدۇ . شۇنداق ئىكەن ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ . بۇنداق تەسىر تارىخىي ھالدا شەكىللەنگەن ھەمدە سۈبيېكتىپ ئاڭغا باغلىق بولمىغان بىر خىل تەبىئىي ھادىسە . خۇددى چىڭگىز ئايتماتوۋ كۆرسەتكەندەك : «بىر مىللەت پەقەت بەزى نەرسىلىرىنى يوقىتىش ھېسابىغا يېڭى نەرسىلەرگە ئېرىشەلەيدۇ» ① . مۇشۇ قانۇنىيەت بويىچە بەزى ئادەتلەر ئومۇمىي خاراكتېر ئالغان بولۇپ ، مىللەت چېگرىسىدىن ھالقىپ كېتىدۇ . بۇنداق ئەھۋال ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەر تۇرمۇشىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ . شۇڭا ئۆرپ ـ ئادەتلەرنىڭ ئىنتېرناتسىئوناللىق دېئالېكتىكىسىنى يېشىپ بېرىش فولكلور تەتقىقاتىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ۋەزىپىسى .

بىزنىڭ بۇ كىتابىمىزدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى نۇقتىلىق ۋە سىستېمىلىق تونۇشتۇرۇلىدۇ . مەلۇمكى ، ئۇيغۇرلار مەملىكىتىمىزدە ياشىغۇچى قەدىمىي مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرى ، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن خەلقلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ . ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا كۆپ خىل دىنلار ، كۆپ خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاچقا مۇرەككەپ ۋە قويۇق مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتلەرنى شەكىللەندۈرگەن . شۇڭا مۇشۇنداق بىر قەدىمىي مىللەتنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلىش ، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىشتە كەم بولسا بولمايدىغان خىزمەتلەرنىڭ بىرى . بۇ خىزمەت ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ، بۈگۈنكى ئىسلاھات ، ئېچىۋېتىش مەركەز قىلىنغان زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدىمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە .

ئەپسۇسكى ، ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى سىستېمىلىق بايان قىلغان بىرەر ئىلمىي ئەسەر يورۇقلۇققا چىقمىدى . شۇڭا بۇ خىل بوشلۇقنى دەسلەپكى قەدەمدە تولدۇرۇش مەقسىتىدە ، قولىڭىزدىكى كىتابنى تۈزۈپ چىقتۇق . ئۇنىڭغا ئۇيغۇرلارغا خاس بولغان تىپىك ئۆرپ ـ ئادەتلەردىن ئىككى يۈز يىگىرمە تۆت ماددا كىرگۈزۈلدى . ئەلۋەتتە ، بۇ ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ھەققىدىكى دەسلەپكى ئەمگەك بولغاچقا ، تامامەن مۇكەممەل ۋە سىستېمىلىق تۈزۈلگەن بولۇشى ناتايىن . ھېچ بولمىغاندا كەلگۈسىدىكى تەتقىقاتلارغا دەسلەپكى ئاساس بولغۇسى دېگەن ئۈمىدتىمىز . بۇ كىتابنى تۈزۈشكە شىنجاڭ داشۆسى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى ، مۇتەخەسسىس ئابدۇكېرىم راخمان ، پېشقەدەم دوتسېنت رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا ۋە شېرىپ خۇشتار قاتارلىق يولداشلار قاتناشتى . ھەربىر ماددىنىڭ ئاخىرىغا ئۇنى تەييارلىغان ئاپتور ئىسمىنىڭ باش ھەرپى بېرىلىپ ئەسكەرتىلدى .

ئابدۇكېرىم راخمان

1995 ـ يىل 2 ـ ئاي

---

① چىڭگىز ئايتماتوۋ : «ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھەققىدە مۇلاھىزە» ، شىنجاڭ داشۆسى نەشرىياتى 1987 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى ، بەت .

مۇندەرىجە

بىرىنچى قىسىم ئىقتىسادىي ئادەتلەر

I ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى

دېھقانچىلىق 3
تېرىم ۋە يېغىم ئادەتلىرى 4
خامان ناخشىسى 4
كۆكتاتچىلىق 5
باغۋەنچىلىك 6
ئۈزۈمچىلىك 7
ھوك قوغۇنى 8
چۈنچە 9
تۇگمەن 9
ئىدىقۇت باغرىدىكى كەشپىياتلار 11
ئەر قانىتى ـــ ئات 12
قاتناش ـ تىرانسپورت ئادەتلىرى 13
چار بازار 14
ئائىلە باقمىچىلىقى 14
ئەنئەنىۋى زىرائەت پەرۋىشى ۋە ئاشلىق ساقلاش 15
بېدىك 16

II ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش ئادەتلىرى

كىيىم ـ كېچەك ئالاھىدىلىكلىرى 18
باش كىيىم 19
تەلپەك 20
ئاياغ كىيىم 21
پوتا باغلاش ۋە چۈمبەل تارتىش 23
ئەرلەر كىيىملىرى 24
قەدىمكى سەنئەت كىيىملىرى 24

III ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادەتلىرى

ئۈزۈملىنىش ئادەتلىرى 26
ئائىلە تامىقى 28
مېھمان تامىقى 28
ھېيت ـ ئايەم يېمەكلىكلىرى 29
تاماق بىلەن كېسەل داۋالاش 30
پەرھىزلىك تاماقلار 30
نان 31
سامسا 33
پەرمۇدە 34
پولۇ 34
كاۋاپ 35
ئۆپكە ـ ھېسىپ 37
دۈمبەجىگەر 37
چەينەك شورپىسى 38
لەگمەن 38
مانتا 39
شويلا 40
شوۋىگۈرۈچ 40
ئۇگرە 40
چۆچۈرە 41
كۆك چۆچۈرىسى 41
جۇۋاۋا 41
چۆپ 41
قورداق 42
ھالۋا 43
ياپما 43
پوشكال 43
تۇخۇم پوشكىلى 43
قۇيماق 44
قېيىقچە 44
پۆرە 44
تۇرمەل 44
سامبۇسا 44
ھۈممەلچاي 45
زاك 45

كۆجه 45
سقماق 46
ساڭزا 46
تالقان 47
مۇرابا 47
ئىچىملىك ۋە چېكىملىك 48
تاماق سايمانلىرى 48
چاي خۇمار ئۇيغۇرلار 49

IV ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادەتلىرى

ئولتۇراق ئۆي ئادەتلىرى 51
ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئۈلگىلىرى 52
ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىدىكى نەقىش ۋە كاھىش ... 54
مېھرابچە نەقىشلەر 55
مۇنار 56
مورا ئوچاق 57
چېدىر ئۆي 57
كېمىر ئۆي 58
كاڭ 59
ئابدە تىكلەش 59

V ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر ـ كەسىپ ئادەتلىرى

بۆشۈك 61
خوتەن قاشتېشى 62
ئەتلەس 63
خوتەن گىلىمى 65
يېڭىسار پىچىقى 66
خوتەن قەغەزى 67
ئىلمىتچىلىك 68
چاق ۋە چاق ئېگىرىش 68
كەندىر توقۇمىچىلىقى 69
پۈل ۋە پۈلچىلىق 69
توقۇمىچىلىق ۋە بوياقچىلىق 69
سەرگەزچىلىك ۋە گۈل بېسىش 70
پىلىچىلىك 71
جۇۋىچىلىق 72
تۇماقچىلىق 73
كۆنچىلىك 74
توقۇمىچىلىق 74
مەشۇتچىلىك 75
دوپپىچىلىق 76
كىگىز چىلىك 77
شامچىلىق 77
سوپۇنچىلىق 78
قاسساپلىق 79
ساتىراشلىق 80
موزدۇزلۇق 81
ھەيكەلتىراشلىق 82
سىرچىلىق 82
باقالىق 83
تۇنىكسازلىق ۋە قۇلۇپسازلىق 84
مىسكەرلىك 84
تاقىچىلىق 85
قۇيمىچىلىق 86
سەرراچلىق 87
كۇلالچىلىق 87
زەرگەرلىك 88
ساندۇقچىلىق 89
تۆمۈرچىلىك 89
رىسالىچىلىك 90
دوغاپ ۋە جۇلاپ 90
قەندالەتچىلىك 91
«سەككىسەنخالتا» 92
چالغۇ ئەسۋابلار 93
سەندەل 100
تونۇر 100
جۇۋازچىلىق 101
مېۋە قۇرۇتۇش 102
رەڭچىلىك 103
سەررالىق 104
ھاممام 104

ئىككىنچى قىسىم ئىجتىمائىي ئادەتلەر

VI ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە ، كىشىلىك مۇناسىۋەت ئادەتلىرى

ئائىلە ۋە قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت 109
ئائىلە ئىستىلى ۋە ئائىلە تەربىيىسى 110
يۇرتداشلىق مۇناسىۋەت 111
قوشنىدارچىلىق 112
ئىنتىپاقلىق ـ ئىناقلىق 113
مېھماندوستلۇق 113
داستىخان ئۈستىدە 114
ئىسىم قويۇش 115
چوڭلارنى ھۆرمەتلەش 117
بوۋاقلارنى بېقىش 119
سالاملىشىش ئادەتلىرى 119
ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا 121
لەقەم 121
تامغا 122
مەھكىمە شەرئى 123
خەير ـ ساخاۋەت 124
ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلار 124
بالا تەشنالىقى 125
مىراسخورلۇق 126

VII ئۇيغۇرلارنىڭ تۆي ـ تۆكۈن ۋە ئۆلۈم ـ يېتىم ئادەتلىرى

بۆشۈك توي 127
سۈننەت توي 127
قىز ـ يىگىت تويى 127
توي مۇراسىمىدىكى سەنئەت پائالىيەتلىرى 130
جۈۋان تويى ۋە جۈۋانچە كۆڭلەك 131
بالىغا ئات قويۇش 132
ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرىغا دائىر ئادەتلەر 133
ھازا قوشاقلىرى 135

VIII ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت ـ بايرام ۋە مۇراسىم ئادەتلىرى

نورۇز بايرىمى 137
ھېيت 138
قارلىق ئويۇنى 139
مايسا بايرىمى 140
ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپى 141
مەشرەپ ئويۇنلىرى 143
ئۇرۇق سېلىش مۇراسىمى 147

ئۈچىنچى قىسىم مەنىۋى ئادەتلەر

IX ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرى

شەخسىي تازىلىق ئادەتلىرى 151
گۈل خۇمار ئۇيغۇرلار 152
قۇش سۆيەر ئۇيغۇرلار 154
كەپتەر بېقىش 155
سۇمبۇل چاچلىق قىزلار 156
ئاياللارنىڭ گىرىم قىلىش ئادىتى 156
تازىلىق ۋە ساغلاملىق ئادەتلىرى 158
سىمۇوللۇق رەڭ چۈشەنچىلىرى 159
قىزىل رەڭ ۋە سېرىق رەڭ چۈشەنچىسى 161

X ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد ئادەتلىرى

يېزىقسىز ۋاقىت كالېندارى 162
ئەنئەنىۋى ئۆلچەم بىرلىكلىرى 164
تاق سان 165
مۇقەددەس سان ـــ «توققۇز» 166
خاسىيەتلىك سان ـــ «يەتتە» ۋە «قىرىق» 167
تەبىئەت قاراشلىرى 168
ئۇيغۇرلاردا «قۇش باخشى» 169
ئەنئەنىۋى داۋالاش ئادەتلىرى (ئەم ـ ئىرىم) 171
تۇپراققا بولغان ئېتىقاد 172

سۇنى ئۇلۇغلاش 173
ئوتنى ئۇلۇغلاش 174
دەل ـ دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش 174
تۇزنى ئۇلۇغلاش 175
نانىنى ئۇلۇغلاش 176
تۇمارغا ئەقىدە 177
«ئوك» ۋە «سول» 177
«قىبلە» نى ئۇلۇغلاش 178
جۇمە 179
تۇغۇتنىك ئالدى ـ كەينىدىكى ئىشلار 179
ھەرقايسى دىن ۋە ئۇنىڭغا دائىر ئادەتلەر 180
«ئوردام» ۋە ئۇنى تاۋاپ قىلىش 181
مەۋلۇت ئوقۇش 182
بارات كېچىسى 183
ئىددەت 183
غوسۇل 183
تۇنەك كېچىسى 184
چۇش ۋە چۇشكە تەبىر بېرىش 184
سېھرىي ئادەتلەر 185
پەرھىز تۇتۇش ئادەتلىرى 186

تۆتىنچى قىسىم تىل سەنئىتى ، تەنتەربىيە ۋە ئويۇنلار

XI ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەت ۋە ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى

ئۇيغۇر سەنئەت ئادىتىنىڭ مۇجەسسەمى ـــ « ئون ئىككى مۇقام » 191
دولان مەشرىپى ۋە دولان ئۇسسۇلى 192
ھېيتكاھدىكى ساما ئۇسسۇلى 194
ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلەر 195
ئىرسالنامە 196
مەددادھلىق 197
چاقچاق 198
خەتتاتلىق 200

XII ئۇيغۇرلارنىڭ تەنتەربىيە ۋە ئويۇنلىرى

پۇتبول 201
دارۋازلىق 202
چېلىشىش 203
ئوغلاق تارتىشىش 204
جانبازلىق ، چەۋەندازلىق 205
ئوردىكام ئويۇنى 205
«قاچ ـ قاچ » (كويلا توپ) ئويۇنى 206
سارغايدى (چاغپەلەك) 207
ياڭاق ئويۇنى 208
«قوشماق ئاداش» ۋە توپۇق ئويۇنى 209
توپ ئويۇنى 210
تاشتەرمەك 211
ۋاللەي ئويۇنى 212
« قارا ـ قارا قۇشلارىم » ئويۇنى 213
«ئاق تېرەك ـ كۆك تېرەك» ئويۇنى 213
تەپكۈچ 214
قوچقار سوقۇشتۇرۇش 214
توخۇ سوقۇشتۇرۇش 215

قوشۇمچە

ئۇيغۇرلاردا يەر ـ جاي ناملىرى 216
ئۇيغۇرلاردا كىشى ئىسىملىرى 222
ھەرقايسى يۇرت ئادەملىرىنىڭ مىجەز ـ خۇلقى توغرىسىدا 227

بىرىنچى قىسىم

ئىقتىسادىي ئادەتلەر

I ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى

دېھقانچىلىق

ئۇيغۇرلار خېلى بۇرۇنلا شەھەرلىشىپ ، ئۆۋ-چىلىق ، چارۋىچىلىقتىن تەدرىجىي دېھقانچىلىق ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسپىگە يۈزلەنگەن ۋە ئىپتىدائىي تېرىقچىلىقتىن تەدرىجىي ھالدا ئۆزىگە خاس ئول-تۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بەرپا قىلىپ ، بۇغداي ، قوناق ، ئارپا ، گۈرۈچ ، تېرىق ، ماش قا-تارلىق دانلىق زىرائەتلەرنى تېرىغان ۋە تېرىقچىلىق سايمانلىرىنى ئىختىرا قىلغان .

دېھقانچىلىق سايمانلىرى : قوش ، بوقۇسا ، يالغۇزئۆغۈل ، سۆرەتمەتاختاي ، تارماق ، تۆلۈق ، كەتمەن ، ئورغاق ، ئوتىغۇچ ، ئارا ، كۈرەك ، غەل-ۋىر ، ئۆتكەمە ، مومىياغاچ ، شامالدۇرغۇچ ، سوقا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

تېرىقچىلىق ئۇسۇلى : ئۇيغۇرلار يەرلىك ئۇ-سۇلدا تېرىقچىلىق قىلىدۇ ، كۆزگى بۇغدايىنى قوناق يېغىۋېلىنغاندىن كېيىن يەرنى تاختىلاپ (تۆزلەپ) ئوغۇتلاپ ، ئوسا قىلىپ ئاغدۇرۇپ ئاپتاپقا سالىدۇ . نەملىك تەگشەلگەندە قايتا ئاغدۇرۇپ ، ئۇرۇق سا-لىدۇ . ئۇرۇق ئۇستىنى دەسسەپ ياكى سۆرەم سېلىپ چىگىدايدۇ (ئۇرۇقنى باسۇرىدۇ) . بۇغداي ئۇنگەندە بەزىلەر مالغا يېگۈزۈلىدۇ ، بەزىلەر مايسا ئۇستىدىن تۆلۈق سۆرەپ مايسىنىك قەرەلسىز ئۆسۈشىنى چەكلەيدۇ . ئەتىيازدا ، يەرگە تارماق سېلىپ بوشا-تىدۇ . ئەخلەت ـ چاۋارلارنى تازىلايدۇ . مايسا بىخ سۇرۇپ ئون ـ ئون بەش سانتىمېتر ئۆسكەندە ، سېپىل ياكى كونا تام تۆپىسى بىلەن توپلايدۇ . ياۋا ئوت ـ چۆپلەر ئوتىغۇچ بىلەن ئېلىپ تاشلىنىدۇ .

يازغى بۇغداي 2 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا يۇقىرىقى ئۇسۇل بىلەن تېرىلىدۇ . كۆزگى بۇغداي ئالدىدا ، يازغى بۇغداي ئارقىدىن پىشىدۇ .

ئاشلىق يېغىش : دەل ۋاقتىدا ئورغاق بىلەن ئورۇپ باغ قىلىپ باغلايدۇ ، مەخسۇس خامان راسلايدۇ . خامان ئورنى تۈزلىنىپ چىگدىلىدۇ . ئوتتۇرىغا موما ياغاچ قاداپ يەرگە ئەنجۈ (باغلانغان بۇغداي) نى چۈۋۈپ سېلىپ ، ئۇلاغقا تۇلۇق سۆرىتىپ مومىنى ئايلاندۇرۇپ ، بۇغدايىنى باشاقتىن ئاجرىتىدۇ . بىر ئادەم ئۇلاغ ھەيدەشكە ، يەنە بىر ئادەم ئەنجۈنى ئۆرۈپ ئۇلاغ ۋە تۇلۇق ئاستىغا تاشلاپ بېرىشكە مەسئۇل بولىدۇ . باشاقتىن ئايرىلغان بۇغداي ئاستىدا قالىدۇ . سامانىنى ئېلىپ تاشلاپ ياغاچ گۈرجەك بىلەن شامالغا قاراپ سورۇيدۇ ، شا-مال بولمىسا ئەدىيال بىلەن گۈپپاك ئېتىپ شامال چىقىرىدۇ .

قوناق : بۇغداي ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن تېرىلىدۇ . تېرىش جىددىي بولىدۇكى ، ئەتىگەندە سالغان ئۇرۇق بىلەن چۈشتىن كېيىن سالغان ئۇ-رۇقنىك پىشىشىدا پەرق بولىدۇ . ئوتاش ، سۇغىرىش ۋاقىتقا قاراپ بەلگىلىنىدۇ . قوناق پىشقاندا ئۇزۇۋېلىپ ، پالىگىنى سويۇپ تاشلاپ ، كالتەك بە-لەن سوقۇپ مەدەكتىن ئاجرىتىدۇ .

قائىدە ـ يوسۇنلار : خامان ئېلىنغاندا شۇ مەيداندا بولغان ، قارىشىپ بەرگەن كىشىلەرگە ھو-سۇل خۇشاللىقى بىلەن كەپسەن بېرىلىدۇ . ئومۇمىي مەھسۇلات سادىغىسى ئۇچۇن مەدرىس ، مەسچىت ، ئىمام ، مەزىن ، خاتىپلارنىك راسخوتىنى مەقسەت قىلىپ ، مەھسۇلاتنىك ئوندىن بىرىنى ئۆشرە بېرىدۇ . بۇغداي ، قوناقلار ئورۇلۇپ ، خامانغا توشۇپ بولغان-دىن كېيىن ، ئېگىزلىقتا يوقسۇللارنىك باشاق تېرىۋېلىشىغا يول قويىدۇ . جان ـ جانۋارلار ھەققى ،ۇپ توپانلارنى ئېتىزغا چېچىپ قويىدۇ .

دېھقانچىلىقنىڭ پەسىل خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچقا ، يېغىم ـ تېرىم مەزگىلىدە ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۆزئارا ھەمكارلىق لاپقۇتلىشىش تۈزۈمىنى يولغا قويغان . (ش)

تېرىم ۋە يېغىم ئادەتلىرى

ئۇيغۇر دېھقانلىرى دېھقانچىلىق ۋاقتىنىڭ يېتىپ كېلىش ۋاقتى ، قايسى خىل ئۇرۇقنى قايسى ۋاقىتتا سالسا (تېرىسا) ياخشى بولىدىغانلىقىنى ھېسابلاپ تۇرىدۇ ۋە شۇ يىلقى قىشلىق قار ، جۇملىدىن ئەتىياز ۋە يازدا بولىدىغان يامغۇرلارنى مۆلچەرلەپ تۇرىدۇ . مۇبادا ، ھۆل ـ يېغىن ئاز بولۇپ قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىش شەپسى بولىدىغان بولسا ، كونا قائىدىسى بويىچە ، پۈتۈن يۇرت خەلقى ئۇلۇغ مازارلار ياكى قەدىمكى جايلارغا يىغىلىپ كالا ، قوي ئۆلتۈرۈپ ھەربىر ئادەم خالىغان نەرسە ئېلىپ چىقىدۇ ، قان قىلىپ ، ياغ پۇرتىپ سۇ تەلەپ قىلىپ دۇئا ـ تەكبىر قىلىپ تەڭرىگە سېغىنىدۇ ، بۇ مۇراسىمنى «زاراخەتمە» دەپ ئاتايدۇ .

زاراخەتمىدىن كېيىن ، ھەربىر دېھقان ئۆز ئېتىزلىرىنى تۈزەپ سۇ كېلىشىنى كۈتىدۇ ۋە ئۆزىگە تۇشلۇق ئېتىز بېشىدا قوي ، كالا دېگەندەك جانلىقلارنى سويۇپ «قان قىلىپ» نەزىر قىلىدۇ . جامائەت يىغىلىدۇ . بۇ يىغىلىشتا دېھقانچىلىق رىسالىسى ئوقۇلۇپ ، دېھقانلارنىڭ ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرىدا رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك بولغان قائىدىلەر تەشۋىق قىلىنىدۇ . بولۇپمۇ ، رىسالىدىكى بەدەننى پاكىز ، پاك تۇتۇش ، تېرىقچىلىق ۋاقتىدا ، پېرلارغا سېغىنىش ، شەرىئەت ئەمرىنى بەجا قىلىش ، ئېتىقادىنى پاك قىلىش ، ئاللانى ياد ئېتىش ، ئۇرۇقنى ئوڭ قول بىلەن سېلىش ، خاپىلىق ـ ئاچچىقلانىشتىن خالىي بولۇش ، كەڭ قورساق بولۇش ، ئالىملارنى دوست تۇتۇش ، قوش قېتىش ، تاپ بېشىدىن يېنىش ئۇسۇلى ، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئاسراش ۋە قەدىرلەش ، ئۆشرە ، كەپسەن بېرىش ، يالغۇز بۇغداي ، قوناق تېرىماي ، قوغۇن ـ تاۋۇز ، ماش ، پۇرچاق ، كۆكتات قاتارلىق ھەر خىل زىرائەتلەرنىمۇ تېرىش ، باغ بىنا قىلىش ۋە ئاسراش قاتارلىق قائىدىلەر تەشۋىق قىلىنىدۇ .

يېغىم ۋاقتىدا ، خامان بېشىدا بەرىكەت تىلەپ يەنە بىر قېتىم قان قىلىپ دۇئا ـ تەكبىر ئوقۇلىدۇ .

خامان چەشلىنىپ بولغاندا ، ئالدى بىلەن «چەش بۇرنى» دەپ بىر غەلۋىر ئاشلىقنى ئايرىم قويىدۇ ، ئاندىن ھەر ئون غەلۋىردىن بىرنى ئۆشرە دەپ ئايرىپ قويۇپ ، مەسچىت ، مەدرىسلەرگە بېرىدۇ .

ئائىلە باشلىقى كەپسەن دەپ ئائىلە ئەزالىرى ۋە يېقىن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىغا ، خامان ئۇستىگە كەلگەن يوقسۇللارغا مۇڭاپىق ئۆلچەمدە ئاشلىق بۆلۈپ بېرىدۇ . جان ـ جانۋارلار ھەققى دەپ خامانداا قالغان چار بۇغداينى ئەتراپقا چېچىپ قويىدۇ . يوقسۇللارنىڭ باشاق تېرىۋېلىشىغا يول قويىدۇ . بۇلارنى سادىقىغا ، ئەلگە نەپ دەپ بىلىدۇ .

قوغۇن تېرىغان دېھقانلار ئۇرۇق سېلىش ۋاقتىدا نەزىر (قان) قىلىپ ئۇرۇق سالىدۇ .

باغۋەنلەرمۇ مېۋىلەر بىخ ئۇرۇش ۋاقتىدا، دۇئا ـ تەكبىر ئۆتكۈزىدۇ . مېۋە پىشقاندا ھەرقانداق كىشى باغقا كىرسە خالىغانچە يېيىشىگە رۇخسەت قىلىنىدۇ . بېغى يوق قولۇم ـ قوشنا ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ ئائىلىسىگە داۋاملىق مېۋە كىرگۈزۈپ تۇرىدۇ . (ش)

خامان ناخشىسى

خامان تېپىش ـــ دېھقانچىلىق ئەمگىكىنىڭ ئەڭ جىددىي ۋە ئەڭ ئۇمىدلىك مەزگىلى بولغاچقا ، دېھقانلار خامانىنىڭ مول ھوسۇللۇق بولۇشىنى تىلەپ ھەر خىل ئېرەملىك ئادەتلەرگە ئەمەل قىلىدۇ . ئەنە شۇنداق ئېرەملىك ئادەتلەرنىڭ بىرى ئۇيغۇرلارنىڭ خامان قاتقاندا ئېيتىدىغان «خامان ناخشىسى» دىن ئىبارەت . «خامان ناخشىسى» نى ھەممە دېھقان ئېيتىمايدۇ ۋە ئېيتالمايدۇ . يۇرت ۋە مەھەللە ئىچىدە

«خامان ناخشىسى» نى ئېيتىدىغان بىرنەچچە تەجرىبىلىك پېشقەدەم دېھقانلار بولۇپ ئۇلار تەكلىپ بىلەن ياكى ئۆز ئىختىيارىيلىقى بىلەن يۇرت - مەھەللىدىكى خامانلىقلارنى ئارىلاپ قەرەللىك هالدا « خامان ناخشىسى » نى ئېيتىش بىر خىل ئەنئەنگە ئايلانغان .

«خامان ناخشىسى» ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «لاي - لاي» دېگەن مەخسۇس نام بىلەن ئاتالغان . «لاي - لايچىلار» ئادەتتە ئوك دولىسىغا ئارىنى ئېلىپ ، قولى بىلەن سول قۇلقىنى تۇتۇپ ، خامانغا قاتقان ئات - ئۇلاغلارنىڭ مومىنى دەۋر قىلىپ ئايلىنىشىغا ئەگىشىپ ، مەھەللە - كويغا ئاكلانغۇدەك يۇقىرى ئاۋاز بىلەن «لاي - لاي» سالىدۇ . «لاي - لاي» ئېيتقاندا ، ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاكلىغان هەرقانداق كىشى قىلىۋاتقان ئىشنى توختىتىپ ، دەققەت بىلەن تىڭشايدۇ . دېھقانلار ئارىسىدا «لاي - لايچىلار» يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە . دېھقانلارنىڭ قارىشىچە ، «لاي - لاي» سېلىنمىغان خاماندا بەرىكەت بولمايدۇ . «لاي - لاي» جىن - شەيتانلارنى قوغلاپ ، ئەرۋاهلارنى خامانغا چاقىرىش ئۇچۇنمىش . «خامان ناخشىسى» نىڭ رىتىمى خامانغا قاتقان ئات - ئۇلاغلارنىڭ مېڭىشىغا ماسلاشقان بولۇپ ، ئاهاڭى ناهايىتى سۈرلۈك ۋە جۇشقۇنلۇق بولۇپ ، ئاكلىغۇچىلارنىڭ قەلبىنى تىترىتىدۇ . ناخشىدا دېھقانىنىڭ هوسۇلنى تېزرەك يىغۇۋېلىش ئارزۇسى ۋە مول هوسۇل ئېلىش ئۇمىدى ، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنىڭ دېھقانلار هاياتىدا ناهايىتى چوڭ ئورۇن تۇتىدىغانلىقى ۋە دېھقانلارنىڭ بۇ هايۋانلارغا بولغان مۇهەببىتى قاتارلىق مەزمۇنلار كۆيلىنىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ قوشاقلار خامان تېپىش ئەمگىكىنىڭ ئېهتىياجىغا بىۋاسىتە ماسلاشقان بولۇپ ، هارغىنلىقىنى ئازايتىش ، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ ئەمگەك مەيدانىغا جۇشقۇن كەيپىيات بېغىشلاش قاتارلىق جەهەتلەردە ناهايىتى چوڭ رول ئويناىدۇ . مەسىلەن :

لاي - لاي
دەسسەڭلار ، يانجىڭلار ، جانۋارلىرىم
مەيدە بولسۇن .
دانىنى ئايرىپ چەشلەڭلار ، جانۋارلىرىم
خامان تولسۇن
لاي - لاي - لاي ...
نەقرات :
دەسسەڭلارەي - يانجىڭلار، جانۋارلىرىم
خامان تولسۇن .
لاي - لاي - لاي ...

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى «لاي - لاي » دەپ ئاتالغان «خامان ناخشىلىرى» نىڭ تېكىستى هەممە رايونلاردا بىردەك ، مۇقىم بولمۇمۇ مەيدۇ . ئەمما ئاهاڭ، رىتىملىرى بىرقەدەر ئوخشاشلىققا ئىگە .(ئا)

كۆكتاتچىلىق

ئۇيغۇرلاردا كۆكتاتنىڭ تۈرى كۆپ ، تارىخى ئۇزۇن . ئۇلار كەسپىي كۆكتاتچىلىق بىلەن قوشۇمچە كۆكتاتچىلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل كۆكتاتچىلىقنى تەڭ ئېلىپ بارغان . كەسپىي كۆكتاتچىلار مەخسۇس كۆكتات تېرىش ، كۆكتاتلارنى پارچە ، توپ سېتىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . قوشۇمچە كۆكتاتچىلار ئاساسەن ئۆزلىرىگە لازىملىق يازلىق كۆكتاتلارنى تېرىشتىن باشقا ، كۆزلۈك كۆكتات تېرىپ بازارنى قىشلىق كۆكتات بىلەن تەمىنلەيدۇ . يەنى بازار كۈنلىرى دېھقانىنىڭ سەۋزە ، پىياز ، چامغۇر ، تۇرۇپ ، يېشۇلكلىرى بازارغا كىرىدۇ .

كەسپىي كۆكتاتچىلار ئاساسەن بازارغا يۆزلەنگەن بولغاچقا ، 2 - ئايدىلا قىزىل مۇچ ، كۆك مۇچ ، شوخلا ، يېشۇلەك ، پېدىگەن ، كاللەكبەسەي قاتارلىق كۆكتاتلارنى سانىدۇقلارغا تېرىپ ئائىلىسىدە ئۆستۈرۈپ ، 4 - ئايغا كەلگەندە كۆچۈرۈپ پەرۋىش قىلىدۇ . ئۇلار يېڭى سەي - كۆكتات بىلەن بازارنى بۇرۇنراق ئىگىلەش جەهەتتە ئۆزئارا بەسلىشىدۇ .

كۆكتاتچىلىق بىلەن قوشۇمچە شۇغۇللىنىدىغان كەڭ دېھقانلار ، ئورمىدا بۇغداي ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئورنىغا سەۋزە ، پىياز ، كۆك تۇرۇپ ، چامغۇر ، يەر سۈنىلەك ، كاللەكبەسەي قاتارلىق قىشلىق كۆكتاتلارنى تېرىيدۇ . بۇ خىل كۆكتات تېرىش ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا ئومۇملاشقان .

ئۇيغۇر دېھقانلىرى 10 ـ ئايدىن باشلاپ 11 ـ ئايغىچە كۆكتاتلىرىنى يىغىشتۇرۇپ ، سەۋزە ، چامغۇر ، تۇرۇپلىرىنى تېرىغان ئېتىزىغا كۆمۈپ ، باشقا كۆكتاتلارنى گەمىدە ساقلايدۇ .

دېھقانلار كۈزدىن باشلاپ ئەتىيازغىچە ھەر بىر بازارغا ئۆزلىرى تېرىغان كۆكتاتلىرىنى ئەكېلىپ توپ ۋە پارچە ساتىدۇ . بازار كۈنلىرى ھەممە بازاردا قىشلىق كۆكتات سېتىلىدۇ . مۇشۇ قوشۇمچە كىرىم بىلەن دېھقانلار ئۆزلىرىنىڭ ھەر خىل تۇرمۇش ئېھتىياجلىرىنى قامدايدۇ .

ئادەتتە شەھەرلەردە ھەربىر كوچا ياكى مەخسۇس ئورۇنلاردا كۆكتات دۇكانلىرى بولىدۇ . بۇ دۇكانلار يىل بويى كۆكتاتلارنى توپ ئېلىپ پارچە سېتىش تىجارىتى قىلىدۇ . ئۇلارنىڭ سودا قىلىش ئۇسۇلى يەرلىك ئۆرپ ـ ئادەتكە ماسلاشقان . ئۇلار خېرىدارلارنىڭ پۇلىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قارىماي ، بار كۆكتاتلارنىڭ ھەممە تۇرىدىن ئاز ـ ئازدىن بېرىپ ، خېرىدارغا ئىللىق مۇئامىلە قىلىدۇ . توپ ئېلىپ پارچە ساتىدىغان مۇنداق كەسىپكە كۆكتاتچىلار كۆكتاتنىڭ پاكىزلىكى ۋە كۆركەملىكىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدۇ .(ش)

باغۋەنچىلىك

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «بېغى يوقنىڭ جېنى يوق» دېگەن تەمسىل بار . دەرۋەقە ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە كۆكەرتىشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ . ئۇلارنىڭ ئېتىقادىدا ، بىرمۇر تۇپ دەرەخ تىكىپ پەرۋىش قىلىش ناھايىتى چوڭ ساۋابلىق ئىش ، دەپ قارىلىدۇ . بوستانلىق ئۇيغۇر تەبىئىتىنى خاراكتېرلەيدىغان مۇھىم بەلگىلەرنىڭ بىرى . ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان ھەر قانداق يېزا ـ مەھەللىدە بۇك ـ باراقسانلىق باغ بولىدۇ . بۇ ھال ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە دېھقانچىلىقتىن قالسلا باغۋەنچىلىك ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مۇھىم ئىگىلىك شەكلى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ . شۇنداق بولغاچقا ، شىنجاڭ مېۋە ـ چېۋىنىڭ ماكانى دەپ قارىلىدۇ .

شىنجاڭنىڭ باغۋەنچىلىك ئىگىلىكى ئاساسەن ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارغا مەركەزلەشكەن بولۇپ ، مېۋە تۇرلىرىنىڭ كۆپلۈكى ، سۈپىتىنىڭ ياخشىلىقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر . شىنجاڭنىڭ باغۋەنچىلىك ئىگىلىكىگە دائىر مەلۇماتلاردىن قارىغاندا ، بۇ جايدىن چىقىدىغان يەرلىك مېۋىلەرنىڭ تۈرلىرى يۈز خىلدىن ئاشىدۇ . بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقانلىرى ئۆرۈك (سورتلىرى خۇۋەينى ئۆرۈك ، ئەنجان ئۆرۈك ، مايسەن ئۆرۈك ، ياغلىق ئۆرۈك ، خەششەك ئۆرۈك ، سەمەت ئۆرۈك ، كىشمىش ئۆرۈك ، كۆك پىشار ، گۈل ئۆرۈك قاتارلىقلار) ، شاپتۇل ، توغاچ ، ئۈزۈم ، ئانار ، ئەنجۇر ، ئالما ، ئامۇت ، چىلان ، جىگدە ، ئۇجمە ، ببھى ، ئەينۈلا ، پىستە ، بادام ، ياڭاق ، ئالىگرات ، جىنەستە قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . ھەربىر مېۋە تۈرلىرىنىڭ يەنە خىلمۇ خىل سورتلىرى بار . خوتەن شاپتۇلى ، قاغىلىق ياڭقى ، پەيزاۋات قوغۇنى ، قەشقەر ئانارى ، ئاتۇش ئەنجۇرى ، كۇچا ئۆرۈكى ، كورلا ئامۇتى ، تۇرپان ئۈزۈمى ، قۇمۇل چىلىنى ، ئىلى ئالمىسى قاتارلىق داڭلىق يەرلىك مەھسۇلاتلار خەلقئارا مېۋە بازىرىدا ئالاھىدە نام چىقارغان . 6 ـ ئايدا ئۇجمە پىشقان مەزگىلدىن تارتىپ تاكى 10 ـ ئايغىچە بولغان ئۇچ ـ تۆت ئاي شىنجاڭدا ھەر خىل مېۋىلەر بىر ـ بىرىگە ئۇلىشىپ مەي باغلىغان «ئالتۇن پەسىل» . بۇ ئايلاردا ئۇيغۇرلار ئۆيگە كىرگەن مېھمانىنىڭ ئالدىغا ئالدى بىلەن مۇرادىغا يېتىپ پىشقان ھەر خىل مېۋىلەرنى قويىدۇ ياكى بېغىغا باشلاپ ئۆز قولى بىلەن ئۈزۈپ يېيىشكە تەكلىپ قىلىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە باغقا كىرىپ يېگەن

مېۋە ئۈچۈن ھەق تەلەپ قىلمايدۇ . ئادەتتە شەھەر ئىچىدە باغ بىنا قىلىش شارائىتى بولمىغاچقا، شەھەر ئاھالىلىرى مېۋىلىك چېۋە راسا مەي باغلىغان مەزگىلنى تاللاپ ، شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلارغا چىقىپ «باغ سەيلىسى» ئۆتكۈزىدۇ . بۇرۇن قەشقەردە كەڭ قانات يايغان «ھەزرەت سەيلىسى» ، «ئاتۇش سەيلىسى» ، «بەشكېرەم سەيلىسى» قاتارلىقلار ماھىيەتتە مېۋە سەيلىسى بولۇپ ، بۇ ۋاقىتلاردا باغ - ۋارانلار يىراق - يېقىندىن كەلگەن مېھمانلارنىڭ سەيلىگاھىغا ئايلىنىدۇ .

مۇشۇ خىل مېۋە - چېۋە قاتاردا يەنە شىنجاڭنىڭ قوغۇن - تاۋۇزنىمۇ ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ . بولۇپمۇ قوغۇن شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى بولۇپ ، ئۇيغۇرلار قوغۇن تېرىشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ . قوغۇننىڭ تۈرى ۋە تەمى جەھەتتە مەملىكەت بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ . قوغۇننىڭ سورتلىرى ئىچىدە قۇمۇل قوغۇنى ، قاراكۆسەي ، كۆكچى ، بىشەكشىرىن ، شېكەرسۈيى ، سەۋزىنازۇك ، قارىقاش ، خامانچى ، چىلگە قاتارلىقلار مەشھۇر بولۇپ ، يازلىق قوغۇن ۋە قىشلىق قوغۇن دەپ ئايرىلىدۇ . يېزىلاردا ھەربىر ئائىلە دېگۈدەك ئۆزىگە يەتكۈدەك بىرەر ئېتىز قوغۇن - تاۋۇز تېرىشقا ئادەتلەنگەن . ئۇيغۇرلار قوغۇن - تاۋۇز تېرىشتا ئۇرۇق تاللاشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ . قوغۇنچىلار ئۇرۇقى بۇزۇلمىغان سورتلۇق ۋە تەملىك قوغۇنلارنىڭ ئۇرۇقىنى شۇ قوغۇننىڭ شاپىقىغا ئېلىپ ، ئاپتاپتا قۇرۇتۇپ مەخسۇس ساقلايدۇ . شۇ ئارقىلىق قوغۇنلارنىڭ يەرلىك سورتىنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ساقلاپ كەلگەن . ئۇلارنىڭ ئادەتىدە ۋايىغا يەتمىگەن (پىشمىغان) قوغۇنلارنى ھەرگىز ئۈزمەيدۇ .

شىنجاڭدا مېۋە - چېۋىلەرنىڭ ھەم كۆپ ، ھەم تەملىك بولۇشى بۇ رايونىنىڭ ئەۋزەل جۇغراپىيىلىك شارائىتقا ئىگە بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . شىنجاڭ ، بولۇپمۇ مېۋە - چېۋە ئەڭ كۆپ چىقىدىغان جەنۇبىي شىنجاڭ ئىقلىم جەھەتتىن قۇرغاق رايون بولۇپ ، بۇ جايلارغا كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن ، تۈپرىقى مېۋە - چېۋە ئۆستۈرۈشكە تولىمۇ ماس كېلىدۇ . لېكىن ئەڭ مۇھىمى ، ئەمگەكچان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مېۋە - چېۋە ئۆستۈرۈشكە ماھىرلىقى ھەمدە يېشىللىقنى سۆيۈشتەك گۈزەللىك تەبىئىتى ئاساسىي تەرەپ .

ئۇيغۇرلار ھۆل مېۋىلەردىن قۇرۇق يېمىش يېكى مېۋە قېقى تەييارلاشتىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە . شۇڭا ھەرقانداق ئائىلىدە يىلنىڭ ھەممە پەسىللىرىدە دېگۈدەك ھەر خىل قۇرۇق يېمىشلەر بولىدۇ . قۇرۇق يېمىشتىن باشقا ، مېۋىلەرنىڭ ھەممە تۈرىدىن دېگۈدەك يەرلىك ئۇسۇلدا مۇرابا تەييارلىنىدۇ . بولۇپمۇ خوتەن خەلقى مۇرابا تەييارلاشقا ئادەتلەنگەن بولۇپ ، ئۇنى ھەم ئۇزۇقلۇق ، ھەم مىللىي دورا ئورنىدا ئىشلىتىدۇ . ھەرقانداق ئائىلىدە مېھماننىڭ ئالدىغا قەنت - گېزەك ئورنىدا ئۆزى تەييارلىغان مۇشۇ خىل مۇرابالارنى تىزىدۇ . مېۋىلەردىن ھەر خىل پايدىلىق ئىچىملىكلەرنى تەييارلاشمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى قەدىمكى ئادەتلىرىدىن بىرى . مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانى قاتارلىق نوپۇزلۇق ئەسەرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ مېۋە - چېۋىدىن تەييارلىغان ھەر خىل ئىچىملىكلىرى ھەققىدە خېلى كۆپ مەلۇماتلار بار . بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «بېغى يوقنىڭ جېنى يوق» دېگەن تەمسىلنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ .(ئا)

ئۈزۈمچىلىك

مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ، تۇرپان «ئۈزۈم ماكانى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر . دەرۋەقە ئۈزۈم ھەقىقەتەن بۇ ۋادىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە مەھسۇلاتى . تۇرپان ۋادىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە ئۆزگىچە ھاۋا ئىقلىمى ئۈزۈم ئۆستۈرۈشكە ناھايىتى باب كېلىدۇ .

ئۇزۇم ھەقىقىدە گەپ بولغاندا ئىدىقۇت خەلقى ئۇنى تاشقا ئايلىنىپ كەتكەن «يەتتە قىز رىۋايىتى» بىلەن باغلايدۇ. بۇ رىۋايەتتە: «يەتتە قىز تاشقا ئايلىنىش ۋاقتىدا بويۇنلىرىدىكى ئۇنچە ـ مارجانلىرىنى چېچىپ بۇ ۋادىدا ئۇزۇمنى بارلىققا كەلتۈرگەن. شۇ سەۋەبتىن قىزىل سايۋا قىزىل ياقۇتتەك يالتىراق، كىشمىشلىرى ئۇنچە ـ مارجانلاردەك كۆركەم. ئۇزۇمنىڭ ھەر ساپىقى يەتتە قىزنىڭ بوينىغا ئېسىلغان ئۇنچىلىغان دەك غۇژمەك» دەپ ھېكايە قىلىدۇ. يۇقىرىقىلار ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان ئۇقۇملار بولسىمۇ، بۇ ۋادىدا زامان ـ زامانلاردىن بۇيان ئۇزۇم ئۆستۈرۈلۈپ كەلگەنلىكى ھەممىگە ئايان.

تۇرپاندا «ئۇزۇمى يوق كىشىنىڭ جېنى يوق» دېگەن نەقىل بار. دېمىسىمۇ، تارىختىن بۇيان بۇ مۇنبەت تۇپراقتا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ ئاساسىي ئىقتىسادىي ئىگىلىكى ئۇزۇمچىلىك بولۇپ كەلگەن.

تۇرپان ئۇزۇمى تەمىنىڭ شېرىنلىكى (قەنت تەركىبى يىگىرمە بەش پىرسەنتكە يېتىدۇ)، سورتىنىڭ كۆپ خىللىقى ۋە مەھسۇلاتدارلىقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. ئۇنىڭ ئۇستىگە تۇرپان كىشمىش ئۇزۇمى شىنجاڭ بويىچە ھەممىدىن بۇرۇن پىشىپ، بازارنى ئىگىلەيدۇ.

بۇ ماكاندا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان ئۇزۇم سورتلىرى كىشمىش، ئۇزۇن كىشمىش، يوغان كىشمىش، ئۇرۇقلۇق كىشمىش، قىزىل سايۋا، سايۋا ئۇزۇم، ئاق ئۇزۇم، قارا ئۇزۇم، غۇنچە ئۇزۇم، بىجاقي ئۇزۇم، قىزىل بېلىقى ئۇزۇم، ئاق بېلىقى ئۇزۇم، قاشقىر ئۇزۇم، بوغۇم سايۋا، ھىمرىك سايۋا، يۇمىلاق سايۋا، قاپاق سايۋا، كەنجى ئۇزۇم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

تۇرپاننىڭ ياز پەسلى ئۇزۇن، تېمپېراتۇرىسى يۇقىرى، ھاۋا ـ يېغىن مىقدارى ئاز بولغاچقا، بۇ رايون قۇرۇتۇلغان ئۇزۇم ئىشلەپچىقىرىشقا ناھايىتى باب كېلىدۇ. شۇڭا تۇرپان ۋادىسىدىكى ھەربىر ئائىلىنىڭ ئۆگزىسىدە، شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان ئوچۇقچىلىقتا قەد كۆتۈرگەن ئۇزۇم قۇرۇتۇش چۇنچىلىرى بولىدۇ. ئەمگەكچان تۇرپان خەلقى ئۇزۇم قۇرۇتۇش تېخنىكىسىغا ماھىر. شۇنىڭ ئۈچۈن تۇرپاننىڭ قۇرۇتۇلغان كىشمىش ئۇزۇمى يېشىل مەرۋايىتتەك كۆركەم بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئالاھىدە يەرلىك مەھسۇلاتى سۈپىتىدە خەلقارا بازاردا سېتىلىدۇ. (ئا)

ھوڭ قوغۇنى

ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ قوغۇنلىرى ھازىر خەلقارا بازارلاردا «خامىگۇا» (مەنىسى قۇمۇل قوغۇنى) دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. ئەمەلىيەتتە، «خامىگۇا» دەپ ئاتالغان بۇ قوغۇن ئىدىقۇت باغرىدىكى پىچان ناھىيىسىنىڭ گۈزەل مەھەللىلىرىدىن بىرى بولغان ھوڭ دېگەن جايدىن چىقىدىغان ئالاھىدە سورتلۇق «ھوڭ قوغۇنى» نىڭ تارىخىي نامىدىن كەلگەن.

دەرۋەقە، ھوڭ قەدىمدىن تارتىپ قوغۇن ئۆستۈرۈلۈپ كەلگەن جاي. ھوڭنىڭ توپىسى قارا چىلان تۇپراق بولۇپ، بىر قىسىم جايلىرى نەم تارتىپ تۇرىدىغان شورلۇقتىن ئىبارەت. ھوڭ خەلقى قەدىمدىن باشلاپ مۇشۇ ئەۋزەل تۇپراق شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، نەم يەرنىڭ ئۈستىگە ئۆرلەپ قالغان شورنى قېزىپ تاشلاپ قوغۇن تېرىپ كەلگەن. بۇ جايدا باشقا رايونلارغا ئوخشاشمىغان ھالدا، قوغۇن چۆنەك تارتىلماي تېرىلىدۇ ھەمدە سۇغىرىلمايدۇ. چۈنكى يەرنىڭ ئەسلىدىكى نەمى قوغۇن پەلەكلىرىنىڭ ئۈستىگە يېتەرلىك شارائىت ھازىرلاپ بېرىدۇ. قوغۇن پەلەك تارتىشقا باشلىغاندا، ھەربىر تۆپ قوغۇننىڭ تۈۋىگە ياۋا بۇيا، بېدە، يانتاق ياكى مۇۋاپىق مىقداردا يەرلىك ئوغۇت (ئاساسەن قوي ۋە قۇش مايلىرى) كۆمۈلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھوڭنىڭ قوغۇنى بەكمۇ شىرىن، تاشقى كۆرۈنۈشىمۇ كىشى زوقلانغۇدەك چىرايلىق، تورلىنىشى تەكشى، گۈشى قېلىن، شاپىقى نېپىز، يېيىشلىك، چوڭ ـ كىچىكلىكى بىر خىل، تۈرى كۆپ، ساقلاشقا چىداملىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

قوغۇننىڭ سورتى ئاسان بۇزۇلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇ ۋادىدىكى قوغۇنچىلار قوغۇن سورتىنى ساقلاپ قېلىشتا ئۇرۇق تېلىشقا ۋە ئۇنى ساقلاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. ئۇلار قوغۇن ئۇرۇقى تېلىشنىڭ بىر يۇرۇش ئەنئەنىۋى ئۇسۇللىرىنى ياراتقان. مەسىلەن،

قوغۇنچىلارنىڭ تەجرىبىسىدىن قارىغاندا ، ئەگەر قوغۇنـ نىڭ ئۇرۇقى تۇمشۇق تەرەپتىن ئېلىنسا ، قوغۇننىڭ ئەسلى سورتى بۇزۇلۇپ شالغۇتلىشىپ كېتىدىكەن ؛ ئەگەر ئۇرۇق ساپاق تۇۋۇدىن ئېلىنسا ، قوغۇن ئۇششاق چۇشىدىكەن ؛ شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇرۇق تاللاشتا قوغۇننىڭ تۇمشۇقى ۋە ساپىقى تەرەپتىكى ئۇرۇقلار چۇشۇرۇۋېتىلىپ ، ئوتتۇرىدىكى ئۇرۇق ئېلىنىدىكەن ، ئېلىنغان بۇ ئۇرۇق يۇيۇلماستىن تېلىپى بىلەن قوشۇپ شاپاقتا ئىلىنىپ ئۆز پېتى قۇرۇتۇلىدىكەن . قۇرۇغان ئۇـ رۇقنى ئۆز تۇرى بويىچە تېمپېراتۇرىسى مۇۋاپىق تەڭشەلگەن ئۆيدە يۇز يىلغىچە ساقلىسىمۇ بۇزۇلمايدىكەن . مۇشۇ ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە ھوك خەلقى ئۇزاق ئەسرـ لەردىن بۇيان قوغۇنچىلىق كەسپىنى ئەتىۋار بىلىپ ، «ھوك قوغۇنى» نىك ئەسلى سورتلىرىنى ساقلاپ قالغان .

ھوكدا ئۇزۇندىن بۇيان تېرىلىپ كەلگەن يەرلىك قوغۇن تۇرلىرىنىڭ نامى تۆۋەندىكىچە :

كۆكچى قوغۇن (بۇنىڭ قارا كۆكچى ، ئاق كۆكچى ، ھۆر كۆكچى ، ئايسىخان كۆكچى ، سېرىق كۆكچى دېگەن تۇرلىرى بار) ؛ بىشەكشىرىن (ئەسلى بـ شەكشىرىن ، بۇنىڭ ئۇزۇن بىشەكشىرىن ، قارا بىشەكشىرىن ، سېرىق بىشەكشىرىن دېگەن تۇرلىرى بار) ؛ مىجگەن (بۇنىڭ مىجگەن ، قاراقاش مىجگەن ، سېرىق مىجگەن دېگەن تۇرلىرى بار) ؛ ئالا قوغۇن (بۇنىڭ سېـ رىق ئالا ، كۆك ئالا ، ئاق ئالا دېگەن تۇرلىرى بار) ؛ بەگزادە ، پوستىپىياز ، ناشپىكەر ، ئاقناۋات ، شېكەرسۇيى ، خامانچى ، ئوينىغۇچ (چىلگە) قاتارلىقلار .

ھوك قوغۇنلىرى ئىچىدە مىجگەن ، قارا مىجگەن ۋە ھۆركۆكچى دۇنيا بازارلىرىدا ھەممىدىن ئەتىۋارلىق قوغۇن سورتلىرى ھېسابلىنىدۇ .

دېمەك ، ھوك ــ ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئەسرلەردىن بۇيان ئېسىل قوغۇن تۇرلىرىنى يارىتىپ دۇنياغا تونۇتقان ئىدىقۇت باغرىدىكى مەشھۇر جايلارنىڭ بىرى .(ئا)

چۇنچە

تۇرپانىنىڭ كىشمىش ئۇزۇمى ئۆزىنىڭ شېرىن تەمى ، پوستىنىڭ نېپىزلىكى ، مەھسۇلاتىنىڭ يۇقىرىلىقى ، ھەممىدىن بۇرۇن پىشقانلىقى ، بولۇپمۇ قۇرۇتۇلۇپ ئۇزۇن مۇددەت ساقلاشقا بولىدىغانلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر .

تۇرپاندا شەھەر سىرتىدىكى ئېگىز يەرلەرگە ، ئۆگزىلەرگە سېلىنغان تۆت تېمى كۇنگۇرىلىك ئۆيلەر كۆزگە چېلىقىدۇ . بۇ ئۆيلەر ئۇزۇم قۇرۇتۇش ئۈچۈن ياسالغان بولۇپ «چۇنچە» دەپ ئاتىلىدۇ . چۇنچە ئومۇـ مەن شامال ئۇرۇپ تۇرىدىغان يەرلەرگە سېلىنىدۇ . چۇنچىنىڭ تۆت تېمى مەلۇم ئۆلچەمدە تۆشۈك بولۇپ ، تېمىنىڭ ئېگىزلىكى ئۇچ ــ تۆت مېتر ئەتراپىدا بولىدۇ ، ئۇستى ياپما بولىدۇ . چۇنچىنىڭ ئىچىگە كۇن نۇرى چۈشمەيدۇ ، چۇنچىنىڭ ئىچىگە بويىدىن بويغا بادرا ئور- نىتىلىدۇ . بادرىلارغا تۆشۈك تېشىلىپ قوزۇق قېقىلىدۇ . بۇ قوزۇق « تىكەن » دەپ ئاتىلىدۇ (تۇرپاننىڭ بەزى يەرلىرىدە بولسا «چاققا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) . ئۇزۇم پىشقاندا (8 ــ ئاينىڭ 15 ــ كۈنلىرىدىن باشلاپ) مەخسۇس ئۇستىلار تەرىپىدىن ئۇزۇم ساپىقى بىلەن ئاشۇ تىكەنگە ئېسىلىدۇ . ئۇزۇم قىرىق ــ ئەللىك كۈندە قۇرۇيدۇ . ئۇزۇم قۇرۇغاندا تىكەننى سىلكىگەندە ئۇزۇم يەرگە تۆكۈلىدۇ . ئۇزۇم سايە يەردە ، شامالدا قۇرۇيدىغانلىقى ئۈچۈن رەڭگى يېشىل ، سۆسۈن بولىدۇ . بۇ خىل ئۇزۇمنى ئۇزاق ۋاقىت ساقلىغىلى بولىدۇ . بىر چۇنچىدە بىرمەر يۇز ، ئىككى يۇز ، ھەتتا ئۈنگىدىن ئارتۇق تىكەن بولىدۇ . تە- كەنگە قاراپ بىر چۇنچىدىن قانچىلىك ھوسۇل ئالغىلى بولىدىغانلىقىنى مۆلچەرلىگىلى بولىدۇ . دېمەك ، «چۇنچە» تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇزۇن ئەسىرلىك ئەمگىكىنىڭ مېۋىسى .(ر)

تۇغمەن

تارىخ تەتقىقاتچىلىرى تارىم بوستانلىقى ئەتراپـ لىرى دېھقانچىلىق ئېگىلىكىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئانا ماكانلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . ھەممىگە ئايانكى ، تارىم بوستانلىقىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا شەھەرلىشىپ ، كۆچمەن چار- ۋىچىلىقتىن ئولتۇراق دېھقانچىلىق ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسپىگە قاراپ يۈزلىنىشكە باشلىغان . شۇنىڭ بىلەن

دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ تورى كۆپەيگەن . بۇ ھال دان ئايرىش ۋە يانجىش قوراللىرىنى تەقەززا قىلغان . بۇ- نىڭ بىلەن دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى يانجىپ ئۇن قىلىپ ، نان ، ئۇنلۇق تاماق قاتارلىق پىششىق يېمەكلىك- لەرنى ئىستېمال قىلىش خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ئايلانغان . مۇشۇ ئېھتىياج ئاساسىدا ئۇيغۇرلار ئەڭ دەس- لەپ سۇ تۇگمىنىنى كەشىپ قىلغان . تۇگمەن ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقلىنىش مەدەنىيىتىنى بېيىتىپ ، ماددىي تۇرمۇشنىڭ ياخشىلىنىشى ۋە كۆپ خىللىششىنى ئىل- گىرى سۈرگەن .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇگمەننىڭ قاچان ، قەيەردە ۋە كىم تەرىپىدىن كەشپ قىلىنغانلىقى ھەققىدە قولىمىزدا مۇكەممەل تارىخىي ماتېرىيال بولمىسمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ نامى خېلى بۇرۇنقى تارىخىي ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىنىدۇ ؛ كېرىيە ناھىيە بازىرىنىڭ تەخمىنەن ئىككى يۈز ئوتتۇز كىلومېتر جەنۇبىدىكى كېرىيە دەرياسى بويىغا جايلاشقان مارجانلىق خارابىسى (بۇ شەھەر مىلادى IV — VI ئەسىرلەردە خارابلىككە ئايلانغان) دىن تۆت پايى تۇگمەن تېشى تېپىلغان . تۇرپان ئاستانە ۋە قارا- غوجىدىكى IV — IX ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەبرىلەردىن بۇغداي ، بۇغداي ئۇنىدىن تەييارلانغان نان ، چۆچۈرە قاتارلىق پىششىق يېمەكلىكلەر تېپىلغان .

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نامىلىق ئەسىرىدە «ئۇگىتچى» (ئۇن تارتقۇچى ، تۇگ- مەنچى) ، «ئىتەگو» (تۇگمەندە ئۇستىگە ئايلانغۇچى تاش ئورنىتىلغان ياغاچ قۇلاق) ، «قوغۇش» (قوش ، نور) ، «تەگىرمەن قوغۇشى» (تۇگمەن نورى) ، « سىبەك » (سۆۋەك) ، «سۇكەن » ، « چىغرى » (تۇگمەن چاقى) ، «تۇشۇرگۇ» (چۇشۇرگە) ، «يارماش ئۇن» (يۇمشاق تار- تىلغان ئۇن) ، «تەگىرمەن تىشەدى» (تۇگمەن تېشىنى چەكتى) (مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى، I توم، 72 ـ ، 184ـ ، 478ـ ، 505 ـ ، 549 ـ ، 637 ـ بەتلەر ۋە III توم ، 54 ـ ، 364 ـ بەتلەرگە قارالسۇن) قاتارلىق سۆزلەر ئۇچرايدۇ . بۇ ھال بىزگە قاراخانىلار دەۋرىدە تارىم ۋادىسىدا تۇگمەننىڭ كەڭ دە- رىجىدە ئومۇملىشىپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئوزۇقلۇق ئادىتىدە ئۇن- دىن ياسالغان تاماقلارنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ ، بۇ ئەنئەنە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە . بۇ ئەھۋالمۇ سۇ تۇگمىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كەشپىياتلىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇگمەنچىلىك مەخسۇسلاشقان ھۈنەر ـ كەسىپ بولۇپ ، سۇ تۇگمىنى ئەمەلىيەتتە ، سۇ ئىلمى ، مېخانىكا ئىلمى ، بىناكارلىق ، دېھقانچىلىق ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ، ئىقتىساد قاتارلىق ئىلىم ـ پەنگە ئالا- قىدار بولغان مۇرەككەپ تېخنىكىلىق قۇرۇلما ھېسابلىنىدۇ . ئۇ ئېرىق ـ ئۆستەڭ شارقىراتمىلىرىنىڭ ئۇستىگە قۇرۇلدۇ . سۇنىڭ كۆپ ـ ئازلىقىغا قاراپ بىر تاشلىق تۇگمەن ، ئىككى تاشلىق تۇگمەن ... دەپ ئايرى- لىدۇ . بىر تاشلىق تۇگمەن ئېھتىياجلىق بولغان سۇنىڭ مىقدارى بەلگىلىك بولغاچقا ، ئەگەر ئۆستەڭدە ئارتۇق سۇ بولسا تۇگمەن نورىنىڭ يېنىدىكى چۇشۇرگە ئارقىلىق تەڭشەيدۇ . ئادەتتىكى تۇگمەن تۇگمەنخانا (ئۇگۇت تازىلاپ تەييارلانغان دان قويۇش ئۆيى ، ئۇن تارتىشقا كەلگەنلەر ياتىدىغان ئۆي ۋە ئۇن تارتىش ئۆيى قاتارلىق بۆلەكلەرگە بۆلۈنىدۇ) ، نور ، تاقاق ، چاق ، تاش ، سۇ- كەن ، چاناق ، چېقىلدۇرۇق ، خامپا ، ئەلگەك ، قوپارغۇ ... قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپىدۇ . تۇگمەنچى بەلگىلىك ھۈنەر ـ تېخنىكىغا ئىگە بولغان كىشى بولۇپ ، ئۇ بەلگە- لىك قەرەلدە تاشنى چۇشۇرۇپ چېكىپ تۇرىدۇ . شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭ سۈپەتلىك بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان يېزا ـ كەنتلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىدە سۇ تۇگمىنى بولۇپ ، زامانىۋى ئۇن زاۋۇتلىرى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن خەلقىمىز ئاساسەن تۇگمەنگە تايىنىپ ئوزۇقلىنىش مەسىلىسىنى ھەل قىل- غان . جەنۇبىي شىنجاڭدا «تۇگمەنبېشى» ، «تۇگمەنلىك» ، « ياقىتتۇگمەن » ، « تۇگمەنئېرىق » ، «قوشتۇگمەن» ، «سايىتۇگمەن» ، «يارتۇگمەن» ، «بەشتۇگمەن» ، «جاڭگالتۇگمەن» ، «قىرىقتۇگمەن» قا- تارلىق تۇگمەنگە ئالاقىدار نام بىلەن ئاتىلىدىغان يېزا ـ كەنتلەرنىڭ ناھايىتى كۆپ بولۇشىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ماد-

دېڭىز ئادەتلىرى ئىچىدە تۇغمەنچىلىكنىڭ ئالاھىدە رول ئوينىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

دەۋرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، يەرلىك تۇغمەنلەرنىڭ سانى بۇرۇنقىغا قارىغاندا ئازلاپ كەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن خەلق ئاممىسى زاۋۇت ئۈنىغا قارىغاندا تۇغمەن ئۈنىنى ئەتىۋارلىق بىلىدۇ . (ئا)

ئىدىقۇت باغرىدىكى كەشپىياتلار

ئىدىقۇت — قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ ، مەنىسى «بەخت (قۇت) بەرگۈچى تەڭرى» دېمەكتۇر . بۇ جاي ھازىرقى تۇرپان ئويمانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . تۇرپان ئويمانلىقى دېڭىز يۈزىدىن بىر يۈز ئەللىك تۆت مېتر چوڭقۇر بولۇپ ، قۇرغاق ھاۋا كىلىماتىغا ئىگە .

ئىدىقۇت — ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئانا يۇرتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ، بۇ جاينىڭ نەچچە مىڭ يىللىق پارلاق مەدەنىيەت تارىخى بار . ھازىرغىچە ئىزى ئۆچمىگەن يارغول قەدىمكى شەھىرى ، ئىدىقۇت خارابىلىكى ، بېزەكلىك مىڭ ئۆيى قاتارلىق ئاسار ئەتىقە ئورۇنلىرى ئىدىقۇت مەدەنىيىتىگە گۈۋاھلىق بېرىپ تۇرىدۇ .

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى قەيسەر ۋە ئەمگەكچان خەلق بولۇپ ، ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۆزگىچە جۇغراپىيىلىك شارائىتقا ئىگە بۇ مۇنبەت زېمىننى گۈللەندۈرۈش يولىدا نۇرغۇن كەشپىياتلارنى يارىتقان ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپ چىقارغان . مەسىلەن :

كارىز

كارىز — ئىدىقۇت خەلقلىرىنىڭ پەم ـ پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى ۋە ئۆزىگە خاس كەشپىياتى . ئىدىقۇت تېغى باغرىدىكى ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان مۇشۇ كارىزغا تايىنىپ بۇ ۋادىنى بۈگۈنكىدەك مۇنبەت بوستانلىققا ، دۇنياغا مەشھۇر «ئۈزۈم شەھىرى» گە ئايلاندۇرغان . شۇنىڭ ئۈچۈن ئىدىقۇت خەلقى كارىزنى «ھاياتلىق مەنبەسى» دەپ تەرىپلەيدۇ .

تېخى يېقىنقى يىللارغىچە تۇرپان ۋادىسىنىڭ ئاساسلىق سۇ مەنبەسى كارىز ئىدى . كارىز خۇددى ئادەم بەدىنىدىكى قان تومۇرلاردەك تۇرپان ، پىچان ، توقسۇن رايونلىرىغا مەركەزلەشكەن .

كارىز ، ئۇنىڭغان ، يۇزلىگەن يەر ئاستى سۇ قۇدۇقلىرىنىڭ ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇلۇشىدىن ياسالغان يەر ئاستى سۇيىنى يەر ئۈستىگە باشلايدىغان ئاجايىپ مۆجىزىلىك بىر خىل ئېرىق بولۇپ ، ئۇ پەقەت ئىدىقۇت باغرىنىڭ يەر تۈزۈلۈشىگە ماسلاشقان .

ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى ئىدىقۇت تاغ باغرىدا سۇلۇق بۇلاق بولغان ، ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇلاق سۈيى يەر ئۈستىگە ئېتىلىپ چىقالماي ، سۇ قاتلىمى پەسلەپ كەتكەن ، كىشىلەر سۇنى چىقىرىش مەقسىتىدە يەرنى چوڭقۇر كولاپ ، بۇلاق سۈيىنىڭ راۋان ئېقىشىغا كاپالەتلىك قىلغان . بۇنىڭ بىلەن ئەڭ دەسلەپكى بىر قۇدۇقلۇق كارىز بارلىققا كەلگەن . كېيىن سۇنى كۆپەيتىش ئۈچۈن قۇدۇق بىلەن قۇدۇقنى بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇرىدىغان يەر ئاستى ئېرىق چېپىپ ، ئېرىق ئىچىدىكى توپىلارنى سىرتقا يۆتكەش ئۈچۈن «تۆگىلۈك» ئاچقان . مۇشۇ تۆگىلۈك ئارقىلىق قۇدۇقنى تۇتاشتۇرىدىغان يەر ئاستى قانالنىڭ توپىلىرىنى ياغاچ چىغرىق ياكى قول كۆچى بىلەن يەر ئۈستىگە تارتىپ چىقارغان . ھازىرغىچە «يەتتە قىز» نىڭ تاش ھەيكىلى بار تاغ باغرىدىكى قۇرۇپ كەتكەن بىر قۇدۇقلۇق ، ئىككى قۇدۇقلۇق كارىز ئىزلىرى بۇنى ئىسپاتلايدۇ . كارىزلار يەر تەكشىلىكىگە ئاساسەن ، ئېگىزلىكتىن پەسلىككىچە قاراپ كولىنىدۇ . باش تەرىپى چوڭقۇر بولۇپ ، بارغانسېرى تېيىزلىشىپ ئاخىرى يەر ئۈستىگە ئۇلىنىدۇ . ھازىرغىچە بۇ يۇرتتا قېزىلغان كارىزلارنىڭ ئەڭ ئۇزۇنى ئون كىلومېتر ئەتراپىدا بولۇپ ، ئىككى يۈزگە يېقىن قۇدۇقى بار . پىچان ناھىيىسىنىڭ چىقتىم يېزىسىدىكى كېچىك كارىزنىڭ ئۇزۇنلۇقى يەتتە يېرىم كىلومېتر بولۇپ ، بىر يۈز ئاتمىش بەش قۇدۇق بار . پىچان لەمجىندىكى «سەپتە گور» كارىزىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7.75 كىلومېتر بولۇپ ، بىرىۋز سەكسەن قۇدۇق بار . پىچان دالانكارىزىدىكى «ھۇلۇك» كارىزىنىڭ ئۇزۇنلۇقى سەككىز كىلومېتر بولۇپ ، بىر يۈز توقسان بەش قۇدۇق بار . مۇشۇنداق

كارىزلاردىن تۇرپان ۋادىسىدا نەچچىسى بولۇپ ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى بەش مىڭ كىلومېتردىن ئاشىدۇ .

كارىز سۇيى ھەم سوغۇق ، ھەم سۈزۈك بولغاچقا ، تۇرپاننىڭ قىرىق گرادۇستىن ئاشىدىغان يازنىڭ ئىسسىق كۈنلىرىدە كارىز ئېچىگە كىرىپ ئولتۇرۇش ۋە سۇ ئىچىش ، كىشىگە ھۇزۇر بېغىشلايدۇ .

گەرچە ھازىر سۇ قۇرۇلۇش ئەسلىھەلىرىنىڭ زامانىۋىلىشىشىغا ئەگىشىپ ، تۇرپان ۋادىسىنىڭ سۇ مەسىلىسى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل بولغان بولسىمۇ ، كارىز ئىدىقۇت باغرىدا يەنىلا ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىپ كەلمەكتە .

قىسقىسى ، خۇددى روسىيە ئالىمى گروم گرۇمايلوپ ئېيتقاندەك : «ئۇيغۇرلارنىڭ ئاجايىپ پارا-سەتلىك بىلەن تۇرپاندا ئىجاد قىلىپ چىققان ھەيۋەتلىك قەدىمىي كارىز سۇ ئىنشائاتى — ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ ناھايىتى بۇرۇنقى زامانلاردىلا يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي تاپقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . ئۇيغۇرلار-نىڭ كارىزى مىسىرلىقلارنىڭ پىرامىدالىرىدىن قېلىشمايدىغان ، قايىل قىلارلىق كۆچكە ئىگە سۇ ئىنشائا-تىدۇر» ① . (ئا)

ئەر قانىتى — ئات

ئات — ئىنسانلار تەرىپىدىن ئەڭ دەسلەپ قولغا ئۆگىتىلگەن ھايۋانلارنىڭ بىرى . ئاتنىڭ كۆندۈرۈلۈشى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناغانلىقى ئېنىق . كۆپلىگەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسى شۇنى ئىسپاتلىدىكى ، ھازىر دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئاتلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن تارقالغان . ئاتنى كۆندۈ-رۈشمۇ ئەڭ ئاۋۋال مۇشۇ رايوندىن باشلانغان . شۇنىڭ ئۈچۈن مۇشۇ رايوندا تارىختىكى «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى» دەپ ئاتالغان مەدەنىيەت دەۋرى بارلىققا كەلگەن .

ئات يالغۇز چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە كەم بولسا بولمايدىغان بىردىنبىر ئىشلەپچىقىرىش قورالى بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى يەنە دېھقانچىلىق ئىگىلىكىدىمۇ ئەڭ مۇھىم ئاساسلىق قورالدۇر . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار قەدىمدىن باشلاپ ئاتنى ئىنتايىن ئۇلۇغلاپ كەلگەن . قە-دىمكى ئۇيغۇر ئېپوسلىرىدا ئاتنىڭ ئوبرازى ھەممىدىن يۇقىرى تۇرىدۇ . «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا ئاتمۇ خۇددى «كۆك يايلىق بۆرە» گە ئوخشاش مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن ۋە ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان . ئۇي-غۇرلارنىڭ قەدىمكى پالچىلىق كىتابى «ئىرق پۈتۈك» تە ئات ئومۇمەن ياخشىلىق ، بەختنىڭ بەلگىسى قىلىنغان . ئۇنىڭدىن تاشقىرى خەلقىمىز ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ بۈگۈنگىچە «دۇلدۇل» ھەققىدە ناھايىتى كۆپ قىزىقارلىق ئەپسانە ـ رىۋايەت ۋە چۆچەكلەر ئېقىپ يۈرمەكتە . دۇلدۇل چۈشەنچىسى ۋە ئېتىقادى ماھىيەتتە ئاتنىڭ ئىلاھىيلاشتۇرۇلۇشى ھېسابلىنىدۇ . ئات ھەقىقەتەن ھەممە ھايۋانلاردىن كۈچلۈك ۋە ئەقىللىك . بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز قەدىمدىلا ئاتنىڭ ئاشۇ ماھىيەتلىك ئالا-ھىدىلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ قانىتى دەپ ھېسابلىغان . قەدىمكى ئورخۇن ئۇيغۇر خان-لىقى دەۋرىدىلا ئاتنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادى تۈپەيلىدىن تەڭرىقۇت ياكى سەركەردىلەر ئۆلسە ، ئۇلارنىڭ مىنىدى-غان ئېتىنىمۇ قوشۇپ بىرگە دەپنە قىلىش ئادىتى بولغان . كۆپلىگەن ئۇيغۇر قەبرىستانلىقلىرىدا ئاتنىڭ باش سۆڭىكىنى مەڭگۈ تاش ئورنىدا بېكىتىپ قويۇش ئادىتى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە . قەدىمكى دەۋرلەردە يەنە خەلقىمىز ئاتنى مۇقىم پۇل بىرلىكى ئورنىدا ئىشلەتكەن .

ئۇيغۇرلار ئاتنى ھەقىقەتەن قەدىرلەيدۇ . ئاتنى ئۇرۇش ياكى خارلاشنى ئەڭ چوڭ گۇناھ دەپ قارايدۇ . ئۇلار ئاتنى مەخسۇس ئېغىلدا ئەتىۋارلاپ باقىدۇ . ئات ئېغىلىغا پات ـ پات ئىسرىق سېلىپ تۇرىدۇ . بولۇپمۇ مە-نىدىغان ئاتنى تاللاشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ . بۇنداق ئاتلارنى داۋاملىق ئۆستەڭلەرگە ئاپىرىپ يۇيۇپ ـ تاراپ تۇرىدۇ . يۇگەن ، ئېگەر جابدۇقلىرىنمۇ خىللاپ ، ئاتقا تېخمۇ سالاپەت كىرگۈزىدۇ . ھارۇنغا قاتىدىغان ئاتلارنى ئالاھىدە بېزەيدۇ . ئات گۆشى يېيىش ئۇيغۇرلارنىڭ

① «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ ئۇيغۇرچە 29 ـ تومىغا قارالسۇن .

ئېتىقادىدا كۆرچە مەنئى قىلىنمىغان بولسىمۇ ، لېكىن ئاتىنى ئۆلتۈرۈپ يېيىش ئومۇملاشمىغان . بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئات گۆشىنى ئاساسەن يېمەيدۇ .

دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بۈگۈنكى كۈندە قاتناش ئىشلىرى ئاساسەن ماشىنىلاشقان بولسىمۇ ، لېكىن ئات ئۆزىنىڭ رولىنى يوقاتقىنى يوق . بەلكى يېزا ـ قىشلاقلاردا ھەتتا شەھەرلەردە ئات ھارۋىلىرى ئاساسلىق قاتناش قورالى سۈپىتىدە خىزمەت قىلماقتا . خوتەن ، قەشقەر ، ئاقسۇ ، تۇرپان قاتارلىق ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان شەھەرلەردە كىرا ماشىنىلىرى بىلەن بەس ـ بەستە قاتناۋاتقان كۆركەم ئات ھارۋىلىرى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىكى بىلەن چەت ئەللىك ساياھەتچى دوستلارنىمۇ ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا . (ئا)

قاتناش ـ تىرانسپورت ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قاتناش ـ تىرانسپورتىدا تۆگە كارۋىنى بىلەن ئات ـ ئېشەك كارۋانلىرى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ . ئەينى مەزگىللەردىكى «يىپەك يولى» سودىسىدا ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ تۆگە كارۋانلىرى ئالىغىز ئۆزۈلمەستىن نەچچە ئايلاپ يۈرۈپ ، خەلقئارالىق قۇرۇقلۇق قاتنىشىدا ئۆلگە ياراتقانلىقى ھەققىدە ھەممىگە مەلۇم بولغان قىزىقارلىق خاتىرىلەر بار .

تۆگە ئۈسىۋزلۇق ۋە ئاچلىققا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان ، ياۋاش ئەمما كۆچتۈگكۈر ھايۋان بولۇپ ، ئۇ شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتىغا ناھايىتى ماسلاشقان . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆتمۈشتە شىنجاڭنىڭ ئۆزۈن يوللۇق قاتنىشىدا تۆگە ئاساسلىق رول ئوينىغان . ھەرقايسى يۇرتلاردا ئۇيغۇرلاردىن ئاتاقلىق تۆگىچىلەر (كارۋان بېشى) بولغان . بولۇپمۇ كەلپىن ناھىيىسى ، قەشقەر كونا شەھەرنىڭ ئوپال ، تاشمىلىق رايونلىرى تۆگە قاتنىشىدا مەشھۇر بولۇپ ، بۇ جايلاردا تۆگە بېقىش ۋە ئۆستۈرۈشنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۇرۇش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن .

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قاتناشِ ئادىتى ئۇستىدە سۆز ئاچقاندا ، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ئېپوسى «ئوغۇز-نامە» ئىچىدىكى تۆۋەندىكى ئابزاسلار بىزنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىمىزنى قوزغايدۇ : ئوغۇزخاننىڭ لەشكەرلىرى ئىچىدە بارماقلىق يوسۇن بىللىگ دېگەن چېۋەر بىر ئادەم بولۇپ ، ئوغۇزخاننىڭ ئۇرۇش غەنىيمەتلىرىنى توشۇشقا ئېگىز بىر ھارۋا ياسىغان ، ھارۋىغا جانسىز غەنىيمەتلەرنى قاچىلاپ ، ھارۋىنى جانلىق غەنىيەتلەرگە تارتقۇزغان ، نۆكەرلەر ۋە ئەل ـ جامائەت بۇنى كۆرۈپ ھەيران بولۇشقان ، ئۇلارمۇ ھارۋا ياسىغان ، ئېگىز ھارۋا ماڭغاندا ، «قانغا ، قانغا» دېگەندەك ئاۋاز چىقارغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇنىڭغا «قانغا» دەپ نام قويۇشقان ، ئوغۇزخاقان بۇ ھارۋىنى كۆرۈپ كۈلدۇ ، ئېيتتىكى : «قانغا بىلەن جانسىز غەنىيمەتنى جانلىق غەنىيمەت سۆرەپ ماڭىدىكەن . ئېگىز ھارۋىنى مەڭگۈ ئۇنتۇپ قالماسلىق ئۈچۈن «قانغۇلۇق ساڭا ئات بولسۇن » يۇقىرىقى پارچە ئارقىلىق ئوغۇزخاقان دەۋرىدىلا ئېگىز چاقلىق ھارۋا قاتناش ئىشلىرىدا خىزمەت قىلدۇرۇلغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ . مۇشۇ خىل ھارۋىنىڭ كەشپ قىلىنىشىمۇ مۇھەررەكى ، ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ، جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان «يار ـ يار ھارۋا» شەكىل جەھەتتىن «قانغا» بىلەن ئوخشاشلىقتا ئىگە .

«يار ـ يار ھارۋا» بەزىدە «پەيزاۋات ھارۋىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇنداق ھارۋىغا ئات ياكى ئۆكۈز قېتىلىدۇ . چاقنىڭ دىئامېترى بىر يېرىم مېتر ئەتراپىدا بولۇپ ، چەمبىرى سېرىق سۆگەتنىڭ ياغىچىدىن ياسىلىدۇ . ھارۋا ئوقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتر ئەتراپىدا بولۇپ ، ھارۋىنىڭ جازىسى شۇ ئوق ئۈستىگە ئورنىتىلىدۇ . بۇنداق ھارۋا توپلىق يوللارغا ماس كەلگەچكە ، يېزا قاتنىشىدا ئاساسلىق رول ئوينىغان .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھارۋىنىڭ تۈرلىرى كۆپ بولۇپ ، شەھەر قاتنىشىدا مەپە ھارۋا كەڭ ئومۇملاشقان . مەپە «يار ـ يار ھارۋا» نىڭ ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن يېڭى نۇسخىسى بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئاساسەن ئادەم توشۇيدۇ . مەپە ھارۋىمۇ ئىككى چاقلىق بولۇپ ، چاقنىڭ «دىئامېترى بىر مېتر ئەتراپىدا . ئۇستى كىمر ئۆي شەكلىدە ياسىلىپ ، يان تەرىپىگە ئىككى كۆزنەك قويۇلغان . ئالدى تەرىپىگە رەختتىن پەردە تارتىلغان بولۇپ ، ئادەتتە تۆت

ئادەم ئولتۇرۇشقا بولىدۇ . مەپە ھارۋا ھۆنەر ـ سەنئەت جەھەتتە كۆركەم ۋە نەپىس ياسىلىدۇ . مەپىگە قاتىدىغان ئاتمۇ ئالاھىدە خىللىنىدۇ . ئاتنىڭ بېشىدىن تارتىپ قۇيرۇقىغىچە رەتلىك ھالدا ياڭاقتەك مىس كولدۇرمىلار ئېسىلىدۇ .

مەپىدىن باشقا يەنە «خادىك ھارۋا» مۇ كەڭ ئومۇملاشقان . خادىك ھارۋا ئىلى ، ئۇرۇمچى ، ئالتاي ، چۆچەك قاتارلىق شەھەرلەرگە كەڭ تارقالغان . خادىك ھارۋىنىڭ چاقى تۆت بولۇپ ، ئالدى چاقى كىچىك ، كەينى چاقى چوڭراق بولىدۇ . جازىسى پەسرەك بولۇپ ، ئىشلىتىشكە قولاي ، ئۇنىڭغا ئادەتتە بىر ياكى ئىككى ئات قېتىلىدۇ . ئون كىشى ئولتۇرۇشقا بولىدۇ . ئۇ شەھەر قاتنىشىدا «ئاپتوبۇس» نىڭ رولىنى ئويناپ كەلگەن . ھازىرمۇ تۇرپان ، قەشقەر، يەكەن ، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەردە خادىك ھارۋىنىڭ ئۆزگەرتىلگەن شەكلى ـــ ئىككى چاقلىق يەڭگىل ھارۋا قويۇق مىللىي تۇسكە ئىگە بولۇپ ، تۇرمۇشتا قوللىنىش دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ . بۇگۈنكى كۈندە بۇ يەرلىك ھارۋىلار «تويوتا» ، «خۇاڭگۇەن» « سانتانا» قاتارلىق زامانىۋى قاتناش ۋاسىتىلىرى بىلەن بەس ـ بەستە كۆپلىگەن چەت ئەل سایاھەتچىلىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا . (ئا)

چار بازار

چار بازار ـــ ھەپتىنىڭ ھەرقايسى كۈنلىرىدە باشقا ـ باشقا يەرلەردە بولۇپ تۇرىدىغان سودا ـ سېتىق بازىرىنىڭ نامى . بىر يۇرتتا ھەرقايسى كۈنلەرنىڭ نامى بىلەن بازار بولۇپ تۇرىدۇ . مۇشۇنداق بازارلاردا ئايلىنىپ يۈرۈپ تىجارەت قىلغۇچى «چار بازارچى» دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇلار ئۇلاغ ياكى باشقا قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ ياردىمىدە ، ھەرقايسى بازارلاردا سەييارە تىجارەت قىلىدۇ .

بازار كۈنى ئايرىم ـ ئايرىم بەلگىلەنگەن ئورۇنلاردا چارۋا مال بازىرى ، جۇۋا (ئاشلىق بازىرى) ، گەزمال بازىرى ، چەرچىن مال بازىرى ، كۆكتات بازىرى ، ئاياغ كىيىم بازىرى ، باش كىيىم بازىرى ، ئوتۇن بازىرى ، سامان بازىرى ، ياغ بازىرى قاتارلىقلار بولۇشتىن تاشقىرى ، يەنە ئاشخانا ، ناۋايخانا ، قاسساپ دۇكانلىرى بولىدۇ . ئەتراپىتىكى دېھقانلار ئۆزى ئىشلەپ چىقارغان نەرسىلەرنى بازار كۈنى ساتىدۇ ۋە ئۆزىگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى سېتىۋالىدۇ . بەزىلەر سودا ـ سېتىق ئۇچۇن بازارغا كېلىدۇ . بەزىلەر بولسا ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان سامسا ، گۆش گىردە ، كاۋاپ قاتارلىقلارنى يېيىش ئۇچۇن كېلىدۇ .

چار بازاردا تۇرمۇشقا كېرەكلىك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى بولىدۇ . شۇڭا بەزىلەر چاربازار كۈنى يەنە بىر بازار كۈنى بولغۇچە يەتكۈدەك نەرسە ـ كېرەكلەرنى سېتىۋېلىپ قايتىدۇ .

چار بازار ناھايىتى قىزىپ كېتىدۇ ، مەددىاھلار ئالاھىدە سورۇن تۈزۈپ داستان ۋە جەڭنامىلەرنى سۆزلەپ كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ . بەزىلەر باشقا سورۇن تۈزۈپ قوشقار سوقۇشتۇرىدۇ ، توخۇ سوقۇشتۇرىدۇ ،يەنە بەزىلەر تېكە ئويىنىتىدۇ ، دارۋازلار دارغا چېقىدۇ ، ۋەھاكازالار . (ئا)

ئائىلە باقمىچىلىقى

ئۇيغۇرلاردا ئائىلە باقمىچىلىقى ۋە مال بورداش ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ ، ئۇ ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان .

ئۇيغۇرلار شەھەرلىشىپ دېھقانچىلىق ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا ـ سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغاندىن تارتىپ ، ئائىلىۋى باقمىچىلىقنى يولغا قويۇپ ئۇنى ئىشلەپچىقىرىش ، ئوزۇقلىنىش ۋە سودا ـ تىجارەت ئىشلىرى ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرغان .

ئۇيغۇرلار ئاساسەن كالا ، قوتاز ، قوي ، توخۇ ، ئۆردەك قاتارلىقلارنى مەخسۇس بوردايدۇ . كالا ، قوي بورداش ۋاقتى 11 ـ ئايدىن 4 ـ ئايغىچە بولىدۇ ، مال بورداش ئۇچۇن پاكىز ، شامال ئوتۇشۇپ تۇرىدىغان ئۆي تەييارلىنىدۇ . مال ئوقۇرى ياغاچتىن ياسىلىدۇ . مال تۇرىدىغان جاينىڭ ئالدى ئېگىز ، ئارقىسى پەس بولىدۇ . مال بوردىغۇچىلار بوردىلىدىغان مالنىڭ بويى ، ئۇستىخان چوڭلۇقى ، يېشى قاتارلىقلارغا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ . بوردىلىدىغان مالغا ياۋا ئوت ـ چۆپ ، سېسىغان ، قاقشال بولۇپ قالغان يەم ـ خەشەك بەرمەيدۇ . قۇرۇق ئوت ،

بىدە ، سامان بىرىلگەندە ئۇلارنى يۇيۇپ قاتمال بولسا ئىسسىق سۇغا بىسىپ يۇمشىتىپ بېرىدۇ . بوردالغان قوي ، كالىغا ھەلەپ ئەتكەندە كېپەك بىلەن قوناق ئۇننى ئارىلاشتۇرىدۇ . چۈنكى ، يالغۇز كېپەكلا بەرسە ئۇنىڭ كۇچى بولمىغاچقا مال ئەت ئالمايدۇ . ئەكسىچە يالغۇز ئۇن بەرسە مالنىڭ ئىچىنى سۇرۇۋېتىدۇ . قويغا قوناق بېرىشكە تۇغرا كەلگەندە يارما قىلىپ ياكى قاينىتىپ بېرىدۇ ، ئادەتتە ھۆل شاپاق شالىتاقنى بەرمەيدۇ . بېرىشكە توغرا كەلسە ئالدى بىلەن شاپاقنى سايىدە قۇرۇتۇپ سۇ تەرىكىنى تۇگەپ شىرشىم بولغاندا بېرىدۇ .

قوي سەمرىشكە باشلىغاندىن كېيىن ئالدىدىن يەم ئۇزمەيدۇ . يەم ـ خەشەكنىڭ كۆپ خىل بولۇشىغا ئەھمىيەت بېرىدۇ . مەسىلەن ، ھازىر بىدە بېرىلسە ئارقىدىن ئاداپ ، ئۇنىڭدىن كېيىن ھەلەپ بېرىپ ئارقىدىن سۇغىرىدۇ . يەم بېرىش جەريانىدا يەملەرگە تۇز سالىدۇ ياكى يالاش ئۇچۇن شور تۇز قۇيۇپ قويىدۇ . قوي سەمرىپ يېتىلىشكە باشلىغاندا ئۇخلاتمايدۇ . بەلكى ئىككى تەرەپىگچە تاختا قۇيۇپ ، قوينىڭ ئېغىرلىقىنى كۆتۈرەلمەي يىقىلىپ چۇشۇشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ . مالنىڭ ئاستىنى داۋاملىق قۇرۇتۇپ تۇرۇشتىن تاشقىرى ، بۇرۇن ، قۇلاق ، تۇياقلىرىنى تەكشۇرۇپ مالدا پەيدا بولىدىغان ھەر خىل كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ . مالنىڭ ئىشتىھاسى تۇتۇلسا ، بۇرنىغا سۇ مېيى سۇركەپ ياكى پىياز يېگۈزۈپ ئىشتىھاسىنى ئاچىدۇ . كالا بورداشمۇ ئاشۇ خىلدا بولۇپ ، يەم ـ خەشەكلىرىگە قوناق شېخى ، مېۋىلىك دەرەخ يوپۇرماقلىرى قوشۇپ بېرىلىدۇ . بوردىلىدىغان قوي كۇنىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بەش يۇز گرامدىن سەككىز يۇز گرامغىچە ، كالا بىر يېرىم كىلوگرامدىن ئىككى كىلوگرامغىچە يەم يېيىشى لازىم . مۇشۇ خىلدا باققان قويلارنىڭ ئومۇمىي ئېغىرلىقى بىر يۇز ئوندىن بىر يۇز يىگىرمە كىلوگرام ، گۆش ئېغىرلىقى يەتمىشتىن سەكسەن كىلوگرامغىچە ، كالىنىڭ گۆش ئېغىرلىقى ئىككى يۇز ئەللىك كىلوگرامدىن ئۇچ يۇز كىلوگرامغىچە بولۇپ يېتىلىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئادەتتە ، توخۇ ، ئۆردەكنى مەخسۇس كاتەك ياساپ ، ھەربىرىنى بىر كاتەككە سولاپ ئايلانماي دىغان قىلىپ تۇرغۇزۇپ قوناق خېمىرىنى ئېچىتىپ بېرىپ بوردايدۇ . مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن بىرمەر ھەپتە ئىچىدە توخۇغا سەككىز يۇز گرامدىن بىر كىلوگرامغىچە ، بىر ئۆردەككە بىر كىلوگرامدىن بىر يېرىم كىلوگرامغىچە ئەت قوندۇرىدۇ . بۇ خىل بورداش قىش كۇنلىرى ئېلىپ بېرىلىدۇ . ھەرقايسى جايلاردا مال بورداشنى كەسىپ قىلغان مەخسۇس كىشىلەر بولۇپ ، ئۇ سودا ـ تىجارەتنىڭ بىر خىل شەكلى ھېسابلىنىدۇ . (ش)

ئەنئەنىۋى زىرائەت پەرۋىشى ۋە ئاشلىق ساقلاش

ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ مۇھىم ئورۇننى تۇتۇپ كەلگەن . بۇ جەريانىدا ئۇلار دېھقانچىلىقنىڭ بىر يۇرۇش ئەنئەنىۋى ئۇسۇللىرىنى يارىتىپلا قالماستىن ، شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەنە زىرائەتلەرنى پەرۋىش قىلىش ۋە ئاشلىق ساقلاشنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇسۇلى ۋە چارە ـ تەدبىرلىرىنى ئىختىرا قىلغان .

زىرائەت پەرۋىشى ـــ شىنجاڭ چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ مەركىزىگە جايلاشقانلىقى ، دېڭىز ـ ئوكيانلاردىن يىراق بولغانلىقى ئۈچۈن ، بۇ رايوندا ئېچىكى قۇرۇقلۇققا خاس تېپىك قۇرغاق ئىقلىم شەكىللەنگەن . ئۇنىڭ ئۇستىگە تۆت پەسىلنىڭ پەرقى كۆرۈنەرلىك بولۇپ ، تارىم بوستانلىقى ، ئىلى ۋادىسى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقلىرى ئېلىمىزدىكى مەشھۇر ئاشلىق ماكانلىرى ھېسابلىنىدۇ . ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۆز رايونىنىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە ئىقلىم شارائىتىغا ئاساسەن ، زىرائەتلەرنى پەرۋىش قىلىش ۋە ئۇنى زىيانداش ھاشاراتلاردىن ساقلاشنىڭ بىر يۇرۇش ئەنئەنىۋى يەرلىك ئۇسۇللىرىنى تاپقان .

دېھقانلار زىرائەتلەر يۇمران مايسا مەزگىلىدە ئۇ- نىڭ يوپۇرماقلىرى ۋە غولىدا زىيانداش ھاشارات ئاسان پەيدا بولىدىغانلىقىنى ئالدىن مۆلچەرلەپ ، زىرائەتلەرگە مۇۋاپىق مىقداردا كۇل چاچىدۇ ياكى ئېتىز بېشىغا كۇلنى دۆۋىلەپ ، ئۇنى شامالنىڭ يۇنىلىشىگە قاراپ سورۇيدۇ . نەتىجىدە كۇل زىرائەتكە تەكشى قونۇپ ، ئۇنىڭدىكى ھاشاراتلارنى ئۆلتۈرىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا زىرائەتتىكى

«دات» چۈشۈش كېسىلىگىمۇ كۈل چېچىش ئۇسۇلى بىلەن تاقابىل تۇرىدۇ .

يەنە ھاۋانىڭ تاسادىپىي تىنچىق بولۇشى بىلەن زىرائەتلەر ئۈستىدە قاناتلىق ھاشاراتلار پەيدا بولغاندا ، شامال يۆنىلىشىدە تۇرۇپ ئادراسمان چاكاندىسىنى كۆيدۈرۈپ شامال كۈچى بىلەن ئېتىزلىقنى ئىسلاپ قۇرتنى يوقىتىدۇ . جەنۇبىي شىنجاڭدا ياز ئايلىرى كۆپ چىقىدىغان ئىسسىق شامال دەستىدىن زىرائەتلەردە ئاسانلا «ھال كېسىلى» پەيدا بولىدۇ . بۇنداق پەيتتە تېرەك شاخلىرىنى كېسىپ ئېتىزلىقنىڭ شامال كېلىش يولىغا قاداپ قويىدۇ . بۇ ئىسسىق شامالنىڭ ھال كېلىش يولىنى توسىدۇ ھەمدە بۇ شاخلار ئىسسىق شامالنى ئۆزىگە سۈمۈرۈۋالىدۇ . دېھقانلار ئارىسىدا يەنە ئوخشىغان زىرائەتلەرگە «كۆز تەگمىسۇن» (ماھىيەت ھال چۈشمەسلىك ئۈچۈن) تېرەك شاخلىرىنىڭ ئۇچىغا قۇراق لاتىلاردىن تىكىلگەن قورچاق ئېسىپ قويۇش ئۇدۇمىمۇ بار .

چېكەتكە زىرائەتلەرنىڭ ئەڭ چوڭ دۈشمىنى بولغاچقا ، دېھقانلار چېكەتكە يوقىتىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ ، چېكەتكىنىڭ پەيدا بولۇش ، كۆپىيىش ۋاقىتلىرىنى پۈختا ئىگىلىگەن . دېھقانلار چېكەتكىنىڭ كۆپىيىش ۋاقتىنى 9 ــ 10 ئايلار دەپ بېكىتىدۇ . ئۇنىڭ تۈغۈش ئورنى ئوتلاق ياكى يۇمشاق توپا ئارىلىرى بولغاچقا ، چېكەتكە تۈغۈش مەزگىلىدىن بۇرۇن ، ئۇنىڭ ئۇۋۇسىنى قېزىپ يوقىتىدۇ . يوقالمىغان چېكەتكىلەر 4 ــ 5 ــ ئايلاردا ئۇۋۇسىدىن چىقىپ زىرائەتكە ھۇجۇم باشلايدۇ . بۇنداق چېكەتكىلەرنى يوقىتىش ئۈچۈن ھەر يۇز قەدەمگە بىر غۇلاچ كەڭلىكتە ، بىر مېتر چوڭقۇرلۇقتا ئورا كولاپ ، كىشىلەر ھەر تەرەپتىن چېكەتكىلەرنى قوغلاپ ئورىغا قامايدۇ . ئاندىن ئورىغا ئوت قويۇپ ، چېكەتكىلەرنى ئوتتا ئۆرتەپ يوقىتىدۇ .

ئاشلىق ساقلاش

ئۇيغۇرلار ئادەتتە ئاشلىقنى تاغار ، خانىپا (ياغاچ ساندۇق) ، باداك (چۈنۇق توقۇلما سېۋەت) قاتارلىقلاردا ساقلايدۇ . يۆتكەش ئىمكانىيىتى بولمىغان كۆپرەك يېرىك ئاشلىقنى ئۇزاق مۇددەت ساقلاشقا توغرا كەلگەندە مەخسۇس ئورا ياساپ ساقلايدۇ . ئاشلىق ئورىسى ئۈچۈن قۇرۇق يەر تاللىنىدۇ . ئاشلىق ئورىسى ئىككى خىل بولىدۇ . بىرى ، ئۈستى ئوچۇق تۈز كولانغان ئورا ، يەنە بىرى ، ئىچ گۈر قازغانغا ئوخشاش ياسالغان گەمە . ھەر ئىككىسىنىڭ ئىچ تەرىپى ھاك ، تۈز ئارىلاشتۇرۇلغان سامانلىق لاي بىلەن سوۋۇلىدۇ . بۇنداق سۇۋاقتىن چاشقان ، ئاغمىخان قاتارلىق ئاشلىق «ئوغرى» لىرى ئۆتەلمەيدۇ ۋە ئاشلىق بۈزۈلمايدۇ . ئورىنىڭ ئاغزى توپا چۈشمەيدىغان ۋە ھاۋا كىرمەيدىغان قىلىپ مەھكەم ئېتىلىدۇ . تارىم ئەتراپىدىكى قۇملۇق كەنتلەردە دېھقانلار ئارتۇق ئېشىنچا ئاشلىقلىرىنى تال ياكى توغراق چىۋىقلىرىدىن ياسالغان چوڭ باداك (گۈمبەز شەكلىدە توقۇلغان سېۋەت) غا قاچىلاپ ئاغزىنى مەھكەم بېكىتىپ ، ئۇنى قۇم ئاستىغا كۆمۈپ ساقلايدۇ . بۇنداق ساقلانغان ئاشلىق نەچچە يىللار تۇرسىمۇ بۈزۈلمايدۇ . (ش)

بېدىك

ھەرقايسى رايونلاردىكى قويۇق يەرلىك ۋە مىللىي تۈسكە ئىگە چاربازار سودىسىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، سودا ئىشىدا ئىككى تەرەپنى كېلىشتۇرگۈچى بېدىك (دەللال دەپمۇ ئاتىلىدۇ) لەر پەيدا بولدى . بېدىكلەرنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ دەسلەپكى بۈسۈاستە شەكلى (سودىلاشقۇچى A ۋە B تەرەپ) ۋاستىلىك شەكلىگە ئۆزگەردى . يەنى بېدىكلەر چاربازار سودىسىنىڭ مەخسۇس باشقۇرغۇچىسى ۋە تەشكىللىگۈچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ ، ساتقۇچىلار قوللىدىكى تاۋارلارنى كېلىشىم باھادا ئوتكۈزۈۋېلىپ ، ئىستېمالچىلارغا پۈتۈشكەن باھادا سېتىپ بېرىش ئارقىلىق ، دەسمايە سالماي ئارىلىقتىن «تاپان ھەققى» تاپتى . بۇنداق سودا شەكلى بارغانسېرى ئادەتكە ئايلىنىپ ، بازار سودىسىغا كەلگەن كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ساتماقچى بولغان تاۋارلىرىنى ئالدى بىلەن ئاشۇ بېدىكلەرگە ئوتكۈزۈپ بېرىپ ، ئاندىن كېيىن يەنە ئۆزلىرىگە كېرەكلىك بولغان تاۋارلارنى ئاشۇ بېدىكلەرنىڭ قولىدىن ئالدىغان بولدى .

ئۇيغۇر رايونلىرىدىكى سودا بازارلىرى تاۋارلارنىڭ تۈرى بويىچە (مەسىلەن ، ئوتۇن ــ ياغاچ بازىرى ، سانداق بازىرى ، كەتمەن بازىرى ، پاختا بازىرى ، ئاشلىق

بازىرى ، قوي بازىرى ، ئېشەك بازىرى ، ئات ـ كالا بازىرى ، يىپ بازىرى ، خام (ماتا) بازىرى ، قۇرۇق مېۋە بازىرى ، سەي ـ كۆكتات بازىرى ... دېگەنلەردەك) مەخسۇس ئورۇنغا جەملەنگەن بولۇپ ، ھەرقايسى بازار-نىڭ ئۆزىگە خاس بېدىكلىرى بولغان . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كۆپرەك چارۋا بازىرىدىكى سودىنى كېلىشتۇرگۈچىلەرنى «بېدىك» دەپ ئاتاش ئومۇملاشقان . بۇنداق كىشىلەرنىڭ ئىسمىمۇ «پالانى بېدىك» ، «پۇستانى بېدىك» دېيىلىپ ، بۇ ئاتالغۇ شۇ خىل كىشىلەرنىڭ سۈپىتىگە ئايلىنىپ قالغان . ئۇلار ناھايىتى تىمەل ، سودىدا چېۋەر ھەم سۆزمەن بولۇپ ، بازارغا كىرگەن ھەرقانداق چوڭ ـ كىچىك چارۋا شەرتسىز ھالدا «بېدىك» نىڭ قولىغا تاپشۇرۇلغان .

بېدىكلەرنىڭ سودىنى باشقۇرۇش ئادىتى ئادەتتە ئىككى خىل شەكىلدە بولاتتى : بىرى ، مال ئىگىسى (ساتقۇچى) بىلەن «بېدىك» ئوتتۇرىسىدا ياكى كېلىشىمى تۈزۈلىدۇ . مال ئىگىسى ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆز مېلىنىڭ تەننەرخىگە ئارىلاشمايدۇ ، «بېدىك» ئۇ مالغا ئېھتىياجلىق ئىستېمال قىلغۇچى (ئالغۇچى) نى ئىزدەپ ، كۆڭلىگە پۈككەن ياكى كەلتۈرۈپ ساتقاندىن كېيىن ، مال ئىگىسى بىلەن تۈزگەن ياكى كېلىشىمى بويىچە نەقلەشتۈرۈپ ، قالغان پايدىسىنى ئۆزى ئالىدۇ . ئەگەر كېلىشىكەن ياكى ساتالمىسا ، ساتقۇچى بىلەن يەنە بىر قېتىم كېلىشىپ ، ياكى مۇڭاپىق تۆۋەنلىتىدۇ ياكى كېلەر قېتىملىق بازارغىچە سېتىپ قويۇشقا بورۇن (كاپالەت) بولۇپ ، مالنى ئۆزى ئېلىپ قالىدۇ . ئىككىنچى خىل شەكىل ، مال ئىگىسى بىلەن «بېدىك» ياكى كېلىشىمى تۈزمەستىنلا ، «بېدىك» ئۇنىڭ مېلىنى ئۆتكۈزۈۋالىدۇ . مال ئالغۇچىنى تاپقاندىن كېيىن ، ساتقۇچى بىلەن ئالغۇچىنى تەننەرخ جەھەتتە نەق مەيدانداً ئۆزئارا كېلىشتۈرىدۇ . كېلىشتۈرۈش ئۇسۇلى كۆپىنچە «يەڭ سودىسى» ئارقىلىق بولىدۇ . «بېدىك» بىردەم ساتقۇچى بىلەن يەڭ ئېچىدە مالنىڭ باھاسىنى توختىتىدۇ ، بىر دەم ئالغۇچى بىلەن يەنە شۇ ئۇسۇلدا تىلسز كېلىشىدۇ . ئىشقىلىپ بىر ئامال بىلەن ئىككى تەرەپنى كېلىشتۈرىدۇ . خەلق ئىچىدە ھەربىر بارماقنىڭ مۇقىملاشقان پۇل قىممىتى بولۇپ ، چوڭ ـ كىچىك بارماقلار ئوخشاشمىغان دەرىجىدە مەلۇم پۇل بىرلىكىنىڭ رولىنى ئوينايدۇ . شۇنداق قىلىپ «يەڭ سودىسى» ئارقىلىق «بېدىك» ئىككى تەرەپنى كېلىشتۈرگەندىن كېيىن ، ئادەت بويىچە ساتقۇچى بىلەن سېتىۋالغۇچىنىڭ ئوڭ قولىنى تۇتۇپ ، «ياپىزىم ، ھەر ئىككىڭلارغا قۇتاتسۇن!» دەپ ، ئۇلارنىڭ ئالقانلىرىنى يەر (تۇپراق) گە سۈرىدۇ . سودىغا تۇپراقنى گۇۋاھچى قىلىش ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تۇپراقنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتتىكى ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ . بۇنىڭ بىلەن شۇ بىر قېتىملىق سودا ئايىغلىشىدۇ . «بېدىك» نىڭ ئەجرى ئۈچۈن ھەر ئىككى تەرەپ مەلۇم نىسبەتتە «شېرىنكانە» بېرىدۇ . بەزى رايونلاردا «بېدىك» نىڭ «سالاچىلىق ھەققى» شۇ مالنىڭ بېكىتىلگەن باھاسىغا قاراپ مەلۇم نىسبەتكە مۇقىملاشقان . چاربازار سودىسىدىكى بۇ ئەنئەنىۋى ئادەت ھازىرغىچە يەرلىك بازارلاردا داۋاملىشىپ كەلمەكتە . (ئا)

II ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش ئادەتلىرى

كىيىم ـ كېچەك ئالاھىدىلىكلىرى

ئۇيغۇر كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ تۇرى ناھايىتى كۆپ ، شەكلى ھەر خىل ۋە رەڭگارەڭ . ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكنىڭ ئالاھىدىلىكى ھەققىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا ، ئۇلار تەبىئىي ئېھتىياج بىلەن ئېستېتىك ئېھتىياجنى بىرلەشتۈرۈپ كىيىنىش جەھەتتە روشەن مىللىي ئالاھىدىلىكنى گەۋدىلەندۈرۈشكە باشلىغان دەۋرى ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەرگە تەئەللۇق . مۇنداق مىڭ يىللار بۇرۇنقى تارىخىۋلوگىيىلىك تېپىندىلار ۋە ھەر خىل يازما ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ تۈرلىرى ، تاش كىيىم ، ئىچ كىيىم دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ، شەخسىنىڭ پائالىيەت ئېھتىياجىنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان ھالدا ، ئۆيئىچىلىك كىيىم ، تالالىق كىيىم ، ئەمگەك كىيىمى ، كەسپىي كىيىم ۋە مۇراسىم كىيىملىرى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ . ئومۇمەن ، ماددىي تۇرمۇش شارائىتى يار بەرگە ئەھۋال ئاستىدا ھەر خىل ئېھتىياج تۆپەيلى پەرقلىق كىيىنىش ئادىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان بىر خىل ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىپ كەلگەن .

قاراخانىلار دەۋرىگە تەئەللۇق ئىككى بۆيۈك ئەسەر ـ «قۇتادغۇ بىلىك » بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەكلىرى ھەققىدە خېلى ئەتراپلىق مەلۇماتلار بار . مۇشۇ مەنبەگە ئاساسلانغاندا ، ئۇيغۇر كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ مەلۇماتىغا قاراپ ، تېرە كىيىم ، يۇڭ كىيىم ، يىپەك كىيىم ۋە پاختا رەخت كىيىم دەپ تۆت خىلغا بۆلۈنىدۇ . « تۈركى تىللار دىۋانى » دا «ئىچۈك» سۆزىنى ئىزاھلاپ «ئىچىك» دەپ ئاتالغان جۇۋا بولۇپ ، ئۇنى بۆلغۇن ، سۆسەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قىممەتلىك ھايۋان تېرىسىدىن تىكىلگەن «جۇۋا» دېيىلگەن . («تۈركىي تىللار دىۋانى » I تۇم ، 93 ـ بەت) . دەرۋەقە ، جۇۋا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قىشلىق تاشقى كىيىمى بولۇپ ، ئۇنىڭ تۈرلىرى خىلمۇ خىل . ئاساسەن ، كېپىنەك تون شەكىللىك بولۇپ ، كۆپرەك قوي ، بۇلغۇن ، سۆسەر ، تۈلكە ، ئۆچكە ، بۆرە قاتارلىق ئۆي ھايۋانلىرى ۋە ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن تىكىلگەن . ھۈنەر ـ سەنئەت ئەھۋالىغا قاراپ بەزى جۇۋىلار سىدام رەختلەر بىلەن قاپلانغان ، بەزىلىرى رەخت بىلەن تاشلانماستىن ، تېرىنىڭ يۈڭلۈق تەرىپىنى ئىچىگە ئالغان ياكى تېشىغا چىقىرىپ ئالاھىدە ھۈنەر بىلەن ئىشلەنگەن .

يەنە بىرى ، «قارىس» دەپ ئاتالغان يۇڭ چەكمەن چاپان ، بۇنى «تۈركىي تىللار دىۋانى » دا تۆگە ياكى قوي يۇڭىدا ئىشلەنگەن «كىيىم» دەپ ئىزاھلىغان . («تۈركىي تىللار دىۋانى » I تۇم ، 453 ـ بەت) . دەرۋەقە ، شىنجاڭدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار ئىچىدە يۇڭ توقۇلما كىيىملەر ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ . ئەڭ بۇرۇنقى يۇڭ توقۇلما كىيىملەرنىڭ شەكلىدىن قارىغاندا ، بىر ئورتاقلىق مەۋجۇت . يەنى ھەممىسى بۆرەكچە ياقىلىق ، ئالدى ئوچۇق تون شەكىللىك بولۇپ ، ئالدى پەشكە رەڭلىك يۇڭ يىپتىن ئۆچ بۇلۇڭ شەكىللىك (ھەرە چىشلىق) كەشتە ئىشلەنگەن . تونىنىڭ ئىككى كۆكرىكىگە ئۆچ دانىدىن ئۆچ بۇلۇڭ شەكىل كەشتىلەنگەن . بۇ خىل يۇڭ چەكمەنلەر ھەم چىداملىق ، ھەم كۆركەم بولۇپ ، ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان تاغلىق چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كەڭ ئومۇملاشقان .

ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك ئەنئەنىسىدە ، گۈللۈك يىپەك رەخت كىيىملەر چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ . بولۇپمۇ ، ئۇيغۇر ئاياللىرى ھەر خىل گۈللۈك ۋە نەقىشلىك يىپەك رەخت كىيىملەرنى ياخشى كۆرىدۇ ۋە ئەتىۋارلايدۇ . بۇ ئەھۋالنى « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا «قىلىقلىناي دېسە قىزىل كىيەر ، ياراي دېسە يېشىل

كىيەر» («تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، 512 ـ بەت) دېگەن تەمسىل بىلەن سۈرەتلىگەن. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس گۈزەللىك قارىشىدا نىسپىي ھالدا، قىزىل رەڭ ـــ خۇشاللىق ۋە شادلىقنىڭ، ئاق رەڭ ـــ ساپلىق ۋە قۇتلۇقنىڭ، سېرىق رەڭ ـــ پەرىشانلىق ۋە غەمكىنلىكنىڭ، كۆك رەڭ ـــ ياشلىق ۋە بەخت ـ سائادەتنىڭ، قارا رەڭ ـــ قايغۇ ـ ئەلەم ۋە مۇسىبەتنىڭ سىمۋولى قىلىنغان. مۇشۇ قاراشلارغا ئاساسەن جىنسىي ئايرىملىقتا، ياش قۇرامىغا، كەسپىي ئالاھىدىلىكىگە، ئورۇن ـ مەرتىۋىسىگە، پەسىل خاراكتېرىگە ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجىغا ئاساسەن، پەرقلىق كىيىنىش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن.

ئەر ـ ئاياللارغا قارىتا ئىش تەقسىماتى جەھەتتىكى ئوخشاشماسلىق، گۈزەللىك تەلىپى ۋە پسىخولوگىيىلىك ھالىتى جەھەتتىكى ئوخشاشماسلىق قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلى، قەدىمدىن تارتىپ ئەر ۋە ئاياللىنىڭ كىيىنىش ئادىتىدىمۇ روشەن پەرق بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، ئادەتتە ئۇيغۇر ئاياللىرى گۈللۈك رەختلەردىن ئۇزۇن كۆڭلەك ۋە ئوشۇقىنى يېپىپ تۇرىدىغان ئىشتان، كۆڭلەك ئۈستىگە تىك ياقىلىق جىلىتكە ياكى تاۋار جىلىتكە، ئىزمىلىك كەمزۇل چاپان قاتارلىق گۈللۈك كىيىملەرنى كىيىشكە ئادەتلەنگەن؛ ئەرلەر بولسا، گۈلسىز سىدام رەختلەردىن (كۆپرەك ئاق، قارا، قارا كۆك، كۈل رەڭ) تىزىنى بېسىپ تۇرىدىغان ئالدى ئوچۇق تونچە كۆڭلەك ياكى ئەستەرلىك تونچە چاپان، ئۇزۇن ئىشتان، كاشا (تۆگە يۇڭىدا توقۇلغان بەش ـ ئون سانتىمېتر كەڭلىكتىكى بەلباغ) ياكى رەخت بىلەن بېلىنى باغلاپ، سول يېنىغا غىلاپلىق پىچاق ئاسىدۇ. باللار ۋە ياشلار كۆپرەك تىلە ياكى بۆرەك ياقىلىق خالتا كۆڭلەك ۋە كەمزۇل چاپان كىيىدۇ. كۆڭلەكنىڭ ياقىسى ۋە ئالدى پېشىگە مىللىي ئۇسلۇبتا رەڭلىك يىپ بىلەن كانۋا ئىشلىگەن كۆڭلەكلەرنى ياشلار تېخىمۇ ياخشى كۆرىدۇ.

كىيىنىش ئادىتى تارىخىيۇلىككە ئىگە بولۇپ، دەۋرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، كىيىم ـ كېچەكتىمۇ نىسپىي ھالدا ئۆزگىرىش ھاسىل بولىدۇ. جۇملىدىن، جۇغراپىيىلىك شارائىت ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسى جەھەتتىكى پەرقلەر تۈپەيلىدىن، كىيىم ـ كېچەك جەھەتتىمۇ بەزى پەرقلەر پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى كىيىنىش ئادىتى بىلەن ئۆتمۈشتىكى كىيىنىش ئادىتى، شەھەردىكىلەر بىلەن يېزىدىكىلەرنىڭ كىيىنىش ئادىتى مەلۇم پەرقلەرگە ئىگە. (ئا)

باش كىيىم

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى، جۇغراپىيىلىك شەرت ـ شارائىتى، دىنىي ئېتىقادى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى ۋە گۈزەللىك قارىشى قاتارلىق تەرەپلەرنىڭ ئوخشاشماسلىقى سەۋەبلىك ئۇلارنىڭ كىيىنىش ئادىتىدە روشەن مىللىي پەرق كۆلىپ چىقىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي كىيىنىش ئادىتىدە باش كىيىمنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ. ئۇيغۇر ئەرلىرى تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە ئوخشاشمىغان باش كىيىملەرنى كىيىشكە، ئاياللىرى ئومۇمەن بېشىغا ياغلىق سېلىشقا ياكى دوپپا كىيىشكە ئادەتلەنگەن. ئىشقىلىپ باش كىيىمسىز يۈرۈشنى ئۇيغۇرلار يامان كۆرىدۇ. بولۇپمۇ نەزىر ـ چىراغقا بارغاندا مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن چوقۇم باش كىيىم كىيىشى شەرت. خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا ئومۇمەن ئاممىۋى مۇراسىملارغا باش كىيىمسىز بېرىش بىر خىل ھۆرمەتسىزلىك ۋە ئەدەبسىزلىك ھېسابلىنىدۇ.

رايون پەرقى، كەسپىي پەرق ۋە ياش قۇرام پەرقى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ باش كىيىملىرى ناھايىتى كۆپ خىللىشىپ كەتكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن كىيگەن باش كىيىمگە قاراپ شۇ كىشىنىڭ قەيەرلىك ئىكەنلىكىنى، قانداق كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى ھەمدە ياش قۇرامىنى بىلگىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ باش كىيىمى شەكىل جەھەتتىن ئومۇمەن قىشلىق تېرە تۇماق، سىدام دوپپا ۋە گۈللۈك دوپپىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل بولىدۇ. بۇ باش كىيىملەرنىڭ ھەرقايسى تۈرىدە يەرلىك رايون پەرقى روشەن گەۋدىلەنگەن.

تۇماق ئادەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ قىشلىق باش كىيىمى بولۇپ، ئاساسەن تېرىدىن ئىشلىنىدۇ. نۇسخا

جەھەتتىن ئاق توماق ، سالۋا توماق ، سوغا توماق ، كۆلا توماق ، يېڭسار تۇمىقى ، كېرىيە تۇمىقى ، ساغان تۇمىقى ، ھەربىيچە تۇماق ، سۆسەر تۇماق ، قاما تۇماق قاتارلىق ئون نەچچە خىلدىن ئاشىدۇ . ھەرقايسى خىلدىكى تۇماقنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بولۇپ ، نەپىس ۋە كۆركەم ئىشلەنگەن . بۇ تۇماقلارنىڭ كۆپچىلىكى ئاشلانغان يۇمشاق تېرىدىن ئىشلىنىپ ، ئېغىز گىرۋىكىگە سۈپەتلىك كۆپىدىن چوك ـ كىچىك زىغىرنى تۇتۇلغان ، بەزى تۇماقلارنىڭ ئۈستىگە قارا ياكى باشقا رەڭلىك رەختلەردىن بىر قەۋەت تاشلىق تۇتۇلۇپ ئەسىتىگە تېرە ئېلىنغان . ھەر خىل تۇماقلارنىڭ ئۆزىگە خاس قېلىپى بولۇپ ، ئۇنىڭغا تۇماقچىلىقنى كەسىپ قىلغان ھۈنەرۋەنلەرنىڭ يۈكسەك ماھارىتى سىڭدۈرۈلگەن . ئۇيغۇر تۇماقلىرىنىڭ ئېگىزلىكى ئادەتتە يىگىرمە سانتىمېتىردىن قىرىق سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ . ئىياللارنىڭ تۇمىقى پەرقلىق بولۇپ ، كۆپرەك ياشانغان ئىياللار ياكى بىرقەدەر مەرتىۋىلىك ئىياللار ھەر خىل مۇراسىملارغا قاتناشقاندا تۇماق كىيىدۇ . بۇ «قاما تۇماق» دېيىلىپ ، ئۈستى قارا مەخمەل ياكى قارا دۇخاۋا بىلەن قاپلىنىدۇ . قاسقىنىغا بۆرەكچە شەكىلدە ئۇچ ـ تۆت سانتىمېتر كەڭلىكتىكى ئەتىۋارلىق قامىدىن گىرۋەك ئورنىتىلىدۇ ، ئىچىگە يۇمشاق ئەلتېرىدىن ئەستەرلىك ئېلىنىدۇ . بۇ تۇماقنىڭ تەنەرخى خېلى يۇقىرى بولغاچقا ، ھاللىق شەھەر ئاياللىرى ئىچىگە كۆپرەك ئومۇلاشقان .

«قۇلاقچا» مۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى زامان قىشلىق باش كىيىملىرىدىن بىرى بولۇپ ، شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ھەمدە شەھەرلەردە كەڭرەك ئومۇلاشقان . جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يېزا ـ قىشلاقلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرىقى ئەنئەنىۋى تۇماقلىرى يەنىلا ئاساسلىق باش كىيىم ھېسابلىنىدۇ .

دوپپا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك قارىشىدا ئەكس ئەتكەن تەبىئەت گۈزەللىكىنىڭ ئوبرازى سۈپىتىدە روشەن مىللىيلىككە ئىگە بولغان يازلىق باش كىيىم ھېسابلىنىدۇ . ئۇيغۇر دوپپىلىرى نۇسخىسىنىڭ كۆپ خىللىقلىقى ، ھۈنەر ـ سەنئەت جەھەتتىكى نەپىسلىكى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر . قەشقەر شەھرىنىڭ «دوپپا بازىرى» گويا كى تۇمەن مىڭ خىل رەڭدار گۈللەر بەس ـ بەستە ئېچىلغان گۈزەل باغچىغا ئوخشىشىدۇ . قەشقەر شەھىرىدە دوپپىچىلىق كەسپى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان .

ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ : بادام دوپپا ، تاشكەنت دوپپا ، گىلەم دوپپا ، مەنپۇ دوپپا ، تۈگۈچ مەنپۇ دوپپا ، ئۇنچە دوپپا ، كالۇتۇن دوپپا ، ئىلمە گۈللۈك دوپپا ، چىمەن دوپپا ، تور باسقان دوپپا ، مارجان دوپپا ، سىدام دۇخاۋا دوپپا ، شاپاق دوپپا قاتارلىق يۈز خىلدىن ئاشىدۇ . بۇ دوپپىلار نوقۇل باش كىيىملا بولۇپ قالماستىن ، ئۇ يەنە بىر خىل گۈزەل سەنئەت بۇيۇمى ھېسابلىنىدۇ .

ئۇيغۇر دوپپىلىرى ئىچىدە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقىنى بادام دوپپا بولۇپ ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ سىمۋولى ھېسابلىنىدۇ . بادام دوپپىنىڭ تۈرلىرىمۇ بىرقانچە خىل بولۇپ ، ھەممىسىگە تۆت دانە بادام شەكىللىك يېرىم ئاي نۇسخىسى ۋە جىيەكنىڭ ئۈستىگە چۈشۈرۈلگەن گۈمبەز شەكىللىك گۈل نەقىش قىلىپ جۇلالىق ئاق مەشۇت بىلەن تىكىلگەن . بۇ گويا كى ئاي ئەتراپىدا جىمىرلاپ تۇرغان سانسىز يۇلتۇزلارنى ئەسلىتىدۇ . گۈللۈك ۋە زەر باسقان دوپپىلار ئىياللارغا خاس بولۇپ ، ئۇنىڭ نۇسخىلىرىمۇ كۆزنى چاقنىتىدۇ .

قىزىل ۋە يېشىل دۇخاۋىدىن تىكىلگەن سىدام دوپپىلار كۆپرەك شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىغا ئومۇملاشقان بولۇپ ، بۇ دوپپىلارنىڭ رەڭگى ئۇيغۇرلارنىڭ رەڭ ھەققىدىكى ئەنئەنىۋى چۈشەنچىلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك . (ئا)

تەلىپەك

تەلىپەك ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ خىلمۇ خىل باش كىيىملىرى ئىچىدە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان رايون خاراكتېرلىك بىر خىل قول ھۈنەر ـ سەنئەت بۇيۇمى .

تەلىپەك پەقەت كېرىيە ئاياللىرىغا خاس بىر خىل باش كىيىم بولۇپ ، باشقا رايونلارغا ئاساسەن تارقالمىغان .

كېرىيە ناھىيىسى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ شەرقىگە ، قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىغا ، تەكلىماكان چۆلۈ

قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي چېتىگە جايلاشقان بولۇپ ، قەدىمكى «ئۇدۇن دۆلىتى» نىڭ مەدەنىيەت ۋە سىياسىي مەركىزى ، قەدىمكى «يىپەك يولى» نىڭ جەنۇبتىكى مۇھىم توگۈنى .

كېرىيە ئۇيغۇرلىرى پۈتكۈل ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەندىن سىرت ، يەنە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۆزگىچە كىيىنىش ئادەتلىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ كەلمەكتە . بۇنىڭ ئىچىدە «كېرىيە ئايالىرىنىڭ پەرەنجىسى ۋە تەلپىكى» ھەممىدىن تېپىك كۆرۈنۈشكە ئىگە .

كېرىيە ئايالىرى ئاق ياغلىقنىڭ ئۈستىگە كىچىك تەلپەكتىن بىرنى قوندۇرۇپ كىيىۋالىدۇ . بۇنداق كىچىك تەلپەكنىڭ تىكىلىش ئۇسۇلى ئۆزگىچە بولۇپ ، ئاستىنقى دىئامېترى ئون سانتىمېتر ، ئۈستۈنكى دىئامېترى ئۈچ ـ تۆت سانتىمېتردىن ئاشمايدۇ . تەلپەكنىڭ قاسقىنى قارا يۇڭ يىپتىن توقۇلىدۇ . ئاستى گىرۋىكىگە بىر سانتىمېتر ئەتراپىدا يۇڭ يىپتىن تەكشى قىلىپ كىرپىك تۈتۈلىدۇ . تەلپەكنىڭ ئىچىگە ئاشلانغان يۇمشاق تېرىدىن ئەستەرلىك ئېلىنىدۇ ، تەلپەكنىڭ تۆپىلىكى ئۇنىڭ مۇھىم قىسمى بولۇپ ، ئادەتتە رەڭلىك خاڭدەن تاۋا ياكى زەر باسقان رەختتىن تىكىلىدۇ . بۇ تەلپەك ئۆزۈنلۈك كىچىكلىكىگە قارىماي ، كۆپ خىل سەنئەت ۋە نەپىس ماھارەت تەلەپ قىلىدۇ . بۇنداق تەلپەك يېڭە ياكى يېڭىنىمۇ ئارقىلىق ئايالارنىڭ باش ياغلىقىغا قىيىپاش ھالدا ئېلىندۇرۇلۇپ قويغاچقا ، خۇددى گۈل بەرگىدە ئېچىلىش ئالدىدا تۇرغان غۇنچىدەك ، ئايالارنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشىدۇ . بۇ كىچىك تەلپەكنىڭ كېرىيە ئايالىرى ئارىسىدا قاچاندىن باشلاپ ئومۇملاشقانلىقى ۋە قانداق ئېھتىياج ئۈچۈن ئىجاد قىلىنغانلىقى ھەققىدە ئېنىق يازما ماتېرىيال يوق . ئەمما كىچىك تەلپەكنىڭ ئاق ياغلىق ئۈستىگە قوندۇرۇلۇپ ، ياغلىقنىڭ بىر ئۇچىدا كۆزدىن باشقا يۈزىنىڭ كۆپ قىسمىنى ياپىدىغانلىقى ئۇنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ قويۇق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

كېرىيە ئايالىرى ئەسلىدە بۇ كىچىك تەلپەكنى ئۆزىنىڭ «جۇۋان تويى» بولغان كۈندىن ئېتىبارەن كىيىشكە باشلايدۇ . تېخى ياتلىق بولمىغان قىزلار كىيىمەيدۇ . شۇڭا تەلپەكنى «جۇۋانلىق دەۋرىنىڭ ئۆزگىچە بىر خىل بەلگىسى» دېيىش مۇمكىن . تەلپەكنى كېرىيە ئايالىرى تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە كىيىدۇ . بولۇپمۇ ، ئۆلۈم ـ يېتىم ، نەزىر ـ چىراغلاردا ، توي ـ تۆكۈن ، ھېيت ـ بايرام مۇراسىملىرىدا تەلپەكسىز ئايالارنى ئۇچرىتىش تەس . ئادەتتە ماتەم مۇراسىملىرىدا كىيىلىدىغان تەلپەك بىلەن توي ـ تۆكۈن مۇراسىملىرىدا كىيىلىدىغان تەلپەك رەڭ جەھەتتىن پەرقلىق بولىدۇ . يەنى ، ماتەم مۇراسىملىرىغا ماس تەلپەكنىڭ تۆپىلىكى قارا ياكى قارىغا مايىل خاڭدەندىن تىكىلسە ؛ توي ـ تۆكۈنلەردە كىيىلىدىغان تەلپەكنىڭ تۆپىلىكى كۆك ، يېشىل ، قىزىل قاتارلىق ئوچۇق رەڭلىك خاڭدەنلەردىن تىكىلىدۇ .

كېرىيە ئەرلىرىنىڭ ئومۇملاشقان باش كىيىمىمۇ تەلپەك دەپ ئاتىلىدۇ . لېكىن ئەرلەر تەلپىكى ئايالارنىڭ كىچىك تەلپىكىدىن پەرق قىلىدۇ .

ئەرلەر تەلپىكى تۇغۇلغىنىغا تېخى بىرقانچە كۈن بولمىغان قارا ياكى بوز قوزىنىڭ تېرىسى (كۆرپىسى) دىن تىكىلىدۇ . يەنى قوزىنىڭ يۇمران تېرىسى ئاشلانغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭدىن قاسقانلىق ئېلىنىدۇ . ئىچىگە يېرىم قېرىقۇيتىلگەن ئاق ياكى بوز قوينىڭ تېرىسىدىن ئەسەتەرلىك ئېلىنىدۇ . تەلپەكنىڭ ئاستى جىيىكىگە ئىككى سانتىمېتر ئەتراپىدا تەكشى كىرپىك تۈتۈلىدۇ . تۆپە تەرىپىگە قارا چىبەرقۇتتىن تۆت تالالىق قىلىپ تۆپىلىك تۇتۇلىدۇ . قىشلىقى قېلىنراق (سالۇا تەلپەك دېيىلىدۇ) ، يازلىقى نېپىزرەك (يازلىق تەلپەك دېيىلىدۇ) قىلىپ تىكىلىدۇ . كېرىيە ئەرلىرى تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇنداق تەلپەكنى كىيىشكە ئادەتلەنگەن . ئۇلار قوي تېرىسىنىڭ قىشتا سوغۇق ئۆتكۈزمەيدىغان ، يازدا ئىسسىق ئۆتكۈزمەيدىغان ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان . (ئا)

ئاياغ كىيىم

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاياغ كىيىمى روشەن ئالاھىدىلىككە

ئىگە بولۇپ ، ئاساسەن قىشلىق ۋە يازلىق دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ خىلمۇ خىل ئاياغ كىيىم-لىرى ئىچىدە ئۆتۈك ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلەيدۇ . ئۆتۈك ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ «قەھرىمانلىق دەۋرى» دەپ ئاتالغان ئاتالمىش مەدەنىيەت دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، ئۇ ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ، بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ ئەنئەنىۋى مەھسۇلاتى . شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا موزدۇزلۇق قەدىمكى ئەنئە-نىۋى قول ھۈنەر كەسىپلىرى ئىچىدە ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان . «موزدۇز» سۆزى ئىران تىللىرىدىن ئۆز-لەشكەن بولۇپ ، ئۇ موزا ـــ ئۆتۈك ، دۇز ـــ تىكمەك دېگەن ئىككى سۆزدىن تەشكىل تاپقان ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتۈكچى دېيىلگەن ، ئۇيغۇر تىلىدا ، موزدۇزلۇق كەسپىگە ئائىت ئاتالغۇلارنىڭ سانى يۈزگە يېقىن ئىكەن-لىكى مەلۇم . ئادەتتە ، ئۇيغۇر قول ھۈنەر ـ سەنئىتى كۆپرەك شەھەرلەرگە مەركەزلەشكەن . ئەمما موزدۇزلۇق شەھەرلەردىن تاشقىرى ، يېزا ـ قىشلاقلارغىچە كەڭ يېيىلغان .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا پۈتنى ئىسسىق ۋە نەمدىن خالىي قۇرۇق تۇتۇشنى ساغلاملىقنىڭ مۇھىم ئامىلى دەپ ھېسابلايدۇ . شۇ سەۋەبتىن ئەر ـ ئاياللار دېگۈدەك ئۆيدىن تالاغا چىقسىلا تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە ئۆتۈك ياكى مەسە ـ كالاچ ، كېپىش كىيىپ يۈرۈشكە ئادەتلەنگەن . ئۇيغۇرلارنىڭ كالىچى ئۆتۈك ياكى مەسىگە مۇڭاپىقلاشتۇرۇلۇپ ، كۆن (بۇلغار) ياكى خۇرۇمدىن مەخسۇس ئىشلەنگەن بولۇپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ناھايىتى ماسلاشقان . يەنى ئۇيغۇرلار ئادەتتە ئۆيگە گىلەم ، شىرداق ياكى كىگىز سېلىپ ، ئۇستىگە مېھمان كۆرپىسى سېلىپ قويىدۇ . ئۆيگە كىر-گەن ھەرقانداق بىر كىشىنى ھۆرمەت بىلەن كۆرپە ئۇستىگە باشلايدۇ . ئۇيغۇرلاردا مېھمانغا بولسا ، ئاياغ كى-يىمىنى سېلىپ كۆرپە ئۇستىگە چىقىدىغان ئادەت بولمىسىمۇ ، لېكىن بۇنىڭ رولىنى ئەنە شۇ كالاچ (كې-پىش) ئويناغان . دېمەك ، كالاچ (كېپىش) نى سېلىۋېتىپ پاكىز ئۆتۈك ياكى مەسە بىلەن ئولتۇرىدۇ . نەتىجىدە ، ئۆي ئىگىسىنىڭ كىگىز ـ كېچەكلىرى بۇلغىنايدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ، بۇ خىل كالاچ ئۆتۈك ياكى مەسىنى ئاسراش رولىنى ئويناپدۇ . ئادەتتە ياشلار مەسە ـ كالاچ كىيمەيدۇ . بۇنداق ئىسكىلاچ مەسىنى يا-شانغان مويىسپىتلەر قىش ـ ياز دېگۈدەك پۇتىدىن ئاجراتمايدۇ . ھەرقانداق ئۆتۈك ياكى مەسە كىيگەنلەر-نىڭ ھەممىسى يۇمشاق ئاق ماتادا پۇتىغا پايتىما ئورايدۇ . بۇ خىل پايتىما پۇتنى نەملىكتىن ساقلاپ ، پۇت تەرلەش-نىڭ ئالدىنى ئالىدۇ .

ياشلار ئادەتتە كالاچسىز ئۆتۈك كىيىدۇ . بۇ خىل ئۆتۈك نەپىس ۋە مەزمۇت ئىشلەنگەن بولۇپ ، كۆپىنچە كالا خۇرۇمىدا تىكىلىدۇ . قونچى ئۇزۇن بولۇپ ، تىزغا چىقىدۇ . رەڭگى قارا ياكى قىزىل بولۇپ ، بەزىلىرىنىڭ پاشنىسى ئېگىز (ئۇچ ـــ تۆت سانتىمېتر) ، بەزىلىرىنىڭ ئارا پاشنا (بىر ـــ ئىككى سانتىمېتر) بولىدۇ . تۇمشۇقى بۆرەكچە ئارا پاشنىلىق ئۆتۈك خەلق تىلىدا ئورۇسچە ئۆتۈك دېيىلىدۇ . تۇمشۇقى يۇقىرىغا قاراپ تۇرىدىغان قوش تۇمشۇقلۇق ئۆتۈك كافكازچە ئۆتۈك دېيىلىدۇ . ئۇيغۇر موزدۇزلىرى ئۆتۈكنىڭ چەمىنى چاپلىغاندا ، قېيىن مىخ قاقىدۇ ياكى مولانغان پىششىق يىپ بىلەن قوش بېخىنى قىلىپ تىكىدۇ ، بەزى ئۆتۈكلەرنىڭ چەمى بىلەن پېتەكنىڭ ئارىسىغا غاچ ـ غاچ (غاچىلداق) قويىدۇ .

تاغلىق ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئۆتۈك ئورنىدا چورۇق ئاساسلىق ئاياغ كىيىم ھېسابلىنىدۇ . چورۇق ھەم يەڭگىل ، ھەم چىداملىق بولۇپ ، يول يۈرۈشكە ئەپلىك ، بولۇپمۇ تاغلىق رايونلارنىڭ تەبىئىي شارائىتىغا ماسلاش-قان . چورۇقنىڭ پاشنىسى بولمايدۇ ، چەمى پىششىق ۋە قېلىن بولۇپ ، ئات ياكى قوتاز ، كالا تېرىلىرىدىن ياسىلىدۇ . قونچى ئەستەرسىز بولۇپ ، ئۆزىدىن چىقارغان رەڭلىك بويىتاسما بىلەن چىگىپ قويۇلىدۇ . چورۇق نۇسخىسىدا ناھايىتى نەپىس ئىشلەنگەن بوۋاق بالىلارنىڭ يەنە بىر خىل ئايىغى بولۇپ ، ئۇ «پوپۇش» دەپ ئاتىلىدۇ . بۇنداق پوپۇش ناھايىتى يۇمشاق بولۇپ ، ئەمدى ئايىغى چىققان بوۋاق بالىلارغا كىيدۈرۈلىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى يازلىق ئايىغى سەندەل كەش دېيىلىدۇ . سەندەل كەش نېپىز خۇرۇم ياكى

شاۋرۇن تېرىدىن ئىشلەنگەچكە ، ناھايىتى يەڭگىل بو-لۇپ، ھازىرقى زامانىمىزدا بەزى سېتكىلىك ئايالغلىرىغا ئوخشىشىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرىقىدەك ئەنئەنىۋى ئاياغ كىيىملىرىنى قاراخانىلار دەۋرىدە خاتىرىگە ئېلىنغان ئاياغ كىيىم نۇسخىلىرى بىلەن سېلىشتۇرساق ، ئاساسەن ئوخشاشلىق بارلىقىنى ھېس قىلىمىز . ئالىم مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نامىلىق ئەسىرىدە «ئوغۇق» سۆزىنى ئىزاھلاپ ، «ئوغۇق ــ ئۆتۈك ياكى مەسىنىڭ ئۈستىدىن كىيىلىدىغان تېرە پايپاق ، يەختەردەكتە» دەيدۇ (I تۇم ، 91 ــ بەت) . بۇ مەلۇمات بىزگە ئۆتۈك ، مەسە ھەمدە يۇقىرىقى ئىككى خىل ئاساسلىق ئاياغ كىيىمنى ئاسراش ئۈچۈن ئىشلەنگەن تېرە پايپاق (ئەمەلىيەتتە كالاچ) دىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئاياغ كىيىمنىڭ بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ، يەنە «تۈركىي تىللاردىۋانى» دا «بۆكۈش» دەپ ئاتىلىدىغان ئايالچە ئۆ-تۈك ، «سامدا» دەپ ئاتىلىدىغان يازلىق سەندەل كەش ، «تىزلىق» دەپ ئاتىلىدىغان ھايۋان تېرىسىدىن ئىشلەنگەن چورۇق تونۇشتۇرۇلغان . شۇنداقلا يەنە «تىزلىدۇرۇك ــ ئۆتۈكنىڭ تۆمشۇقىغا زىننەت ئۈچۈن تاقىلىدىغان تەڭ گىلەر» (I تۇم ، 686 ــ بەت) دېگەن ئىزاھات ئۇچرايدۇ . بۇ مەلۇمات بىزگە ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ ، ئۇيغۇرلار ئاياغ كىيىمگە نىسبەتەن يالغۇز پۇتنى مۇھاپىزەت قىلىش مەقسىتى بىلەنلا چەكلەنمەستىن ، بەلكى ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئېستېتىك تەلىپىگە ئويغۇنلاشتۇرۇشقا تىرىشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

ئۇيغۇر ئۆتۈكى بۇگۈنكى كۈندە يالغۇز ئۇيغۇرلار ئارىسىدىلا ئەمەس ، يەنە باشقا قېرىنداش مىللەتلەر ئارىسىغىمۇ كەڭ ئومۇملاشماقتا . ھەتتا سەئۈدە كىيىمى سۈپىتىدە جاھان سەھنىلىرىدە نامايان بولماقتا . (ئا)

پوتا باغلاش ۋە چۈمبەل تارتىش

ئۇيغۇر ئەرلىرى بىلىگە پوتا باغلاشنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدۇ ھەمدە ئۇنى ئەرلەرگە خاس مەردانىلىك ۋە چەبدەسلىكنىڭ نىشانى ، دەپ بىلىدۇ . ئادەتتىكى چاغلاردا ئۇيغۇر ئەرلىرىنىڭ پوتىسى ھەر خىل رەڭدىكى يىپ ياكى يىپەك رەختلەردىن ئىشلىنىدۇ . ئۇزۇن ــ قىسقىلىقى بىردەك بولمايدۇ . تەخمىنەن ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتردىن كۆپرەك ، كەڭلىكى ئەللىك سانتىمېتر ئەتراپىدا بولىدۇ . ياش يىگىتلەر كۆپرەك قىزىل ، يېشىل ياكى گۈللۈك ، ياشانغانلار قارا رەڭلىك رەختلەردىن پوتا باغلاشنى ياخشى كۆرىدۇ . پوتا باغلاش ئۇيغۇر ئەرلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى تاشقى كىيىم ئالاھىدىلىكى ئاسا-سىدا پەيدا بولغان . بىزگە مەلۇمكى ، ئەرلەرنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىمى ئاساسەن ئۇزۇن بولۇپ ، تىزنى يېپىپ تۇرىدىغان ئالدى ئوچۇق تون شەكلىدىكى كۆڭلەك ياكى تون بولۇپ ، ئۇنىڭغا تۇڭمە ياكى ئىزما قادىمايدۇ . شۇڭا بۇ كىيىمنى بەلدىن پوتا بىلەن باغلۇۋېلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ خىل تون ياكى تونچە كۆڭلەكنىڭ يانچۇقى بولمايدۇ . شۇ سەۋەبتىن ، پوتا يەنە يانچۇق رولىنىمۇ ئويناپدۇ . ئۇيغۇر ئەرلىرى دائىم بىلە-دىكى پوتىسىغا نان ياكى باشقا لازىمەتلىك نەرسىلەرنى تۇڭۇۋالىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا ، ئۇيغۇرلار بەلنى مۇھاپىزەت قىلىشقا بەك كۆڭۈل بۆلىدۇ . بەلگە سوغۇق تېگىپ قېلىشتىن ناھايىتى ئېھتىيات قىلىدۇ . پوتا باغلاش بەلنى ئاسراشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى بولۇپ ، ئۇ بەلگە سوغۇق تېگىش ۋە سوغۇق ئۆتۈپ قېلىشتىن ساقلايدۇ . قورساق سېلىپ كېلەڭسىز سەمرىپ كېتىشىنىڭمۇ ئالدىنى ئالىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يالغۇز ئۇزۇن كۆڭلەك ياكى تون كىيگەن كىشىلەرلا پوتا باغلاپ قالماستىن ، كالتە چاپان ياكى خالتا كۆڭلەك كىيىدىغان ياشلارمۇ پوتا باغلايدۇ . ئومۇمەن ، پوتا باغلاش ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش ئادىتى ۋە ئېستېتىك تەلىپى بىلەن زىچ باغلانغان . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مەشرەپلىرىدە مەخسۇس «پوتا ئويۇنى» ئويىنىلىدۇ .

ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ يۇزىگە چۈمبەل تارتىش ياكى باش ياغلىقى بىلەن يۇزىنى ئوراش ئادىتى ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، ئەسلىدە ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئەرەبلەر ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغان .

ئېتنىك جەھەتتىن قارىغاندا ، يۇزىگە چۈمبەل

تارتىش ياكى ياغلىق بىلەن ئورنۇبلىش ئەرەب يېرىم ئا-رىلىنىڭ تەبىئىي شارائىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن . ئەرەب يېرىم ئارلى قۇم ــ بورانلىق قۇرغاق را-يون بولۇپ ، كۆن نۇرى كۈچلۈك ، شۇڭا ئەرەب ئاياللىرى يۈز ــ كۆزىنى ئاسراش ۋە قۇم ــ بوراندىن ئۆ-زىنى ساقلاش مەقسىتىدە يۈزىنى رومال بىلەن ئورنۇبلىشقا ئادەتلىنىگەن . كېيىنچە ، ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى سىڭىپ كەتكەن . ئىسلام دىندا «ئاياللار غەيرىي ئەر كىشىگە يۈزىنى كۆرسەتمەسلىك» ، «ئاياللار يۈزىنى ئوچۇق تالا ــ تۈزگە چىقسا نامەھرەم بولىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش شەرئىەت پەتۋالىرى بەلگىلەنگەن . ئۆتمۈشتە قازاكالانلار يۈزىنى ياپماي يۈرگەن ئايالنى ئۇچراتسا ، تۈتۈۋېلىپ دەررە بىلەن ئۇرغان ياكى سازايى قىلغان . مۇشۇنداق دىنىي ۋاستىلەر بىلەن ئاياللارنى چۈمبەل تارتىشقا مەجبۇرلىغان .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى قويۇق ۋە چوڭقۇر بولغان رايونلار (ئاساسەن قەشقەر ، يەكەن ، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەر) دا چۈمبەل تارتىش بىر قەدەر كەڭرەك ئەۋج ئالغان . شەھەردىن چەتكە يېزا ــ قىشلاقلاردا يۈزىنى ئوراش ئومۇملاشمىغان . يۈزىگە چۈمبەل تارتىش ياكى رومال بىلەن ئورنۇبلىش ئاساسەن ئاياللار تۇرمۇشلۇق بولغاندىن كېيىن باشلىنىدۇ . ئاز سانىدىكى خۇراپات ئائىلىلەردە بويىغا يەتكەن (رەسىدە قىزلار) قىزلارنىمۇ يۈزىنى يېپىشقا مەجبۇرلىغان .

چۈمبەل قارا قىل يېپتا توقۇلىدۇ . ئۇزۇنلۇقى قىرىق سانتىمېتر ، كەڭلىكى يىگىرمە بەش ــ ئوتتۇز سانتىمېتر ئەتراپىدا تۆت چاسا بولۇپ ، باش تەرىپىدە باشقا ئىلىپ قويىدىغان ئىلغۇچ يىپى بولىدۇ . ئۇنى كۆپ-رەك «ئاقچىجا» دەپ ئاتىلىدىغان بەدەنلىك ھەممە يېرىنى ئوراپ تۇرىدىغان پەرىجە كىيىدىغان ياشقا چوڭراق مۆ-تىۋەر ئاياللار يۈزىگە بېكىتىدۇ . ئاقچىسى يوق ئاياللار يۈزىگە چۈمبەل تارتمايدۇ . چۈمبەل ئورنىغا ئاق داكا رو-مال ياكى تور رومالنى بېشىغا سېلىپ ، شۇ رومالنىڭ بىر تەرىپى بىلەن يۈزىنى ياپىدۇ . چۈمبەل ياكى رومال ئو-مۇمەن نېپىز توقۇلغاچقا ، كۆرۈنۈشكە تەسىر يەتكۈزۈلمەيدۇ .

ئازادلىقتىن كېيىن ، ئەر ــ ئاياللارنىڭ ھوقۇقتا باراۋەرلىكى ئىشقا ئاشۇرۇلدى . ھازىر ئۇيغۇر ئاياللىرى ئارىسىدىكى يۈزىگە چۈمبەل تارتىشتىن ئىبارەت بۇ خۇرا-پىي ئادەت تەدرىجىي يوقالدى ۋە يوقالماقتا . (ئا)

ئەرلەر كىيىملىرى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تېخى ئۆيلەنمىگەن يىگىتلەر ساقال ــ بۇرۇتنىغا تېغ تەگكۈزمەيدۇ . بېلىگە قىزىل ياكى گۈللۈك پوتا باغلاپ ، يېنىغا غلاپلىق پىچاق ئاسىدۇ .

توي قىلغاندىن كېيىن بۇرۇتنى ياستىپ «چاشقان بۇرۇت» قويىدۇ . ئەمما ساقال قويمايدۇ . ئۆتۈك كىيىدۇ .

خوتۇنىنى قويۇۋەتكەن بويتاق يىگىتلەر بېلىگە سېرىق پوتا باغلايدۇ . بۇ بويتاق ئىكەنلىكىنىڭ ئىشارىتى .

ئادەتتە بالىلىق بولغان ئەرلەر كىچىك «كەكەساقال» (بودەك ساقالمۇ دېيىلىدۇ) قويۇۋالىدۇ . نەۋرىلىك بولغاندا بۇرۇتى بىلەن ساقىلىنى تۇتاشتۇرىدىغان « نۇقتىلىق ساقال » قويىدۇ ھەم داقال (ئاستىن كالپۇك تۈكى) نى قويۇۋېتىدۇ . بېشىغا بادام دوپپا ياكى باشقا خىلدىكى گۈللۈك دوپپا كىيىدۇ .

ياشانغان ئەرلەر چوڭ ساقال قويۇپ ، گۈللۈك دوپپا كىيىمەي قارا ياكى يېشىل سىدام دوپپا كىيىدۇ . تەقۋادارلىرى بولسا بېشىغا سەللە ئورايدۇ ، ئۇزۇن تون چاپان كىيىدۇ .

ئومۇمەن قىرىق ياشتىن ئاشقان ئەرلەر ئۆزىگە لا-يىق ساقال قويمىسا ئامما ئارىسىدا سۆز ــ چۆچەككە قالىدۇ . «سۆز كۆركى ــ ماقال ، ئەر كۆركى ــ ساقال» دېگەن تەمسىل مۇشۇ ھالەتكە قارىتىلغان .

يۇقىرىدىكى بەلگىلەرگە قاراپ ئەرلەرنىڭ ياش ئۆلچىمى ، تۇرمۇش ئەھۋالىغا باھا بەرگىلى بولىدۇ . (ئا)

قەدىمكى سەنئەت كىيىم ــ كېچەكلىرى

كىيىنىش ئادىتى ھاياتلىق ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ ، ئۇ ، بەدەننى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە ئۆزىنى بېزەشتىن ئىبارەت ئىككى مۇھىم ئېتنىك ئالاھە-

دىلىككە ئىگە .

كىيىنىش ئادىتى يالغۇز تارىخىي ۋارىسچانلىققا ئىگە بولۇپلا قالماستىن ، شۇنداقلا يەنە دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ يېڭىلىنىپ تۇرىدۇ . قەدىمكى تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى كىيىنىش ئادەتلىرى ھازىرقىدىن ناھايىتى زور پەرق قىلىدۇ . ئالايلۇق ، سۇي ـ تاڭ دەۋرلىرىدە سەنئەت كىيىملىرى ھەرقايسى رايونلارنىڭ پەرقلىق بولۇپ ، قەشقەر ئاياللىرى ئەشمە چاچ ، يان ماڭلاي ، چېكە ماڭلاي چاچ قويغان ؛ بېشىغا ئالتۇن نەقىشلىك قىسقا گۈللۈك تاج ، گۈللۈك جىغا قادىغان ؛ قولىغا ئۇزۇك ، بىلەزۈك سېلىپ ، بوينىغا مارجان ، زوننار ئاسقان ، گۈللۈك ئۇزۇن كۆڭلەك ئۇستىگە ئالدى پەش ۋە ياقىلىرىغا كالۋۇتۇن يېپ بىلەن نەقىش ئويۇلغان كەمزۇل ـ جىلىتكە كىيگەن ، پۇتىغا گۈل پۇچقاقلىق تامبال ۋە قوش تۇمشۇقلۇق قىزىل ئۆتۈك كىيگەن . ئەرلەر بولسا تون ، پەشمەت ، يەكتەك ، ئالدى پەشلىرى ۋە ياقا ـ يەڭلىرىگە گۈل نەقىشلەنگەن كۆڭلەك ، گۈل پۇچقاقلىق تامبال ، قىزىل ئۆتۈك ، گۈللۈك دوپپا كىيگەن . ساقال ـ بۇرۇت قويغان ، بەللىرىگە پوتا ـ بەلباغ ۋە نەقىشلىك كەمەر باغلىغان ، يېنىغا خەنجەر ئاسقان .

كۇچا ئاياللىرى ئېگىز تۇرمە چاچ ، يان ماڭلاي چاچ ، چېكە ماڭلاي چاچ ، گىجىم (بۇدۇر) چاچ ۋە ئەشمە چاچ قويۇپ ، بېشىغا ئالتۇن جىرغا ، گۈل قاداق ، گۈللۈك تاج قادىغان ، قوللىرىغا ئۇزۇك ، بىلەزۈك سالغان ، بېلىگە نەقىشلىك كەمەر ياكى پوتا باغلىغان ، پۇتىغا قىزىل ، قارا ئۆتۈك ياكى باسماق كىيگەن . ئۇستىگە نىمچە ـ كەمزۇل ، جىلىتكە ، گۈل پۇچقاق تامبال كىيىپ ، ئۇستىگە تور يوپۇق تارتقان ، ئەرلىرى گۈللۈك ئەرنىچە كۆڭلەك ، دوپپا ، گۈل پۇچقاقلىق تامبال ۋە رارا ئۆتۈك كىيگەن . ساقال ـ بۇرۇت قويغان ، ئەر ـ ئايال سەنئەتچىلەر چېكسىنى قەدىمكى ئۇيغۇر ئەنئەنىسى بويىچە قارا تاۋار ياغلىق بىلەن تېڭىۋالغان . بۇنداق كىيىنىش ئادىتى قاراخانىلار دەۋرىگە كەلگەندە يەنە مەلۇم ئۆزگىرىشلەر ياسىغان . بۇ ھالنى بىز تارىخىي رومان «سوتۇق بوغراخان» دا تەسۋىرلەنگەن شاھزادىنىڭ تۆۋەندىكى تەسۋىرى سۇرىتىدىن كۆرەلەيمىز : «بېشىنىڭ چوققىسىغا تۇرمەكلىۋالغان يىرىك ، قارا ، ئۇزۇن چېچىنى باستۇرۇپ كالۋۇتۇن بىلەن كەشتە بېسىلغان تەيتۇللا بوغمىچا چىگىكەن ، ئۇچىسىغا يېشىل يىپەك تون كىيگەن . تونىنىڭ تۆز ياقىسىدىن ئېتىكىنگىچە ئالتۇن رەڭ مەشۇتتىن كەشتە تىكىلگەن ، خۇددى شۇنداق كەشتە كەڭ يېڭىدىمۇ جۇلالىنىپ تۇرىدۇ . ئالتۇن توقىلىق كەڭلىكى تۆت ئىلىك كېلىدىغان يىپەك بەلبېغىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئۇچ غېرىچ ئۇزۇنلۇقتا كۇمۇش قىنىلىق ، تۇچ ساپلىق خەنجەر ئېسىلغان . ئۇنىڭ سېپىغا سەدەپ قويۇلغان . جۇپ تىللىق قامچىسىنى ئاتقا ئۇرماي پات ـ پات سىلكىپ قويۇشى ۋە ئۇچلۇق تۇمشۇقىغا مىس قاپلانغان . تۇچتىن ئىشلەنگەن دىۋىتكۇچى بار ئۆتۈكلۈك ئايىغى ...» مانا بۇ تەسۋىرلەر قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش ئادىتىدىن خەۋەر بېرىدۇ . (ئا)

Ⅲ ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادەتلىرى

ئوزۇقلىنىش ئادەتلىرى

يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتى بىر مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى . ئۇ مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە ، كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئەكس ئېتىدۇ .

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا ئۆزلىرى ياشىغان ئىقلىم شارائىتىغا ۋە ئوزۇقلىنىش ئادىتىگە ئاساسەن ، نۇرغۇنلىغان تاماق ئېتىش ھۈنەر ـ سەنئىتىنى ۋە ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكىگە ماس كېلىدىغان نۇرغۇنلىغان ئەنئەنىۋى تاماقلارنى ئىجاد قىلغان .

ئۇيغۇر خەلقى تاماق ئېتىش سەنئىتىگە ، تاماقنىڭ تازىلىقىغا ۋە تەملىك بولۇشىغا ئەزەلدىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن .

ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ تۈرى كۆپ . ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتىدە گۆش ۋە ئاشلىق بىلەن قىلىنغان تاماق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ بىرقەدەر قەدىمىي ئەنئەنىۋى تاماقلىرى ھەققىدە مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بەزى مەلۇماتلار بار . مەسىلەن ، توقۇچ (Ⅰ تۇم ، 464 ـ بەت) ، چۆرەك (Ⅰ تۇم ، 504 ـ بەت) سۆزلىرىگە «توقاچ» دەپ ئىزاھ بېرىدۇ . كۆۋىشەك (Ⅰ تۇم ، 628 ـ بەت) دېگەن سۆزنى «بولدۇرغان نان» دېسە ، چوقمىن (Ⅰ تۇم ، 578 ـ بەت) دېگەن سۆزنى «ھور نانىنىڭ بىر خىلى» دەپ ئىزاھلىغان . كۆمەچ (Ⅰ تۇم ، 567 ـ بەت) سۆزنى «كۆلگە كۆمۈپ پىشۇرۇلىدىغان نان» ، سىنچۇ (Ⅰ تۇم ، 544 ـ بەت) ، «گىردە بىلەن ھەمەك ئارىسىدا بولىدىغان بىر خىل نان ، خۈيلىما نان» ، پوسكەچ (Ⅰ تۇم ، 590 ـ بەت) «كاكچى» قاتما « Ⅰ تۇم ، 564 ـ بەت) ۋە يۇغا (Ⅲ تۇم ، 34 ـ بەت) سۆزلىرىگە «قاتلىما» ، «ياغدا پىشۇرۇلىدىغان نېپىز نان» دەپ ئىزاھ بېرىلگەن . ئۇنىڭدىن باشقا تۆۋەندىكىلەرنى تونۇشتۇرىدۇ :

تۇرمەك (Ⅰ تۇم ، 622 ـ بەت) ـــ تۇرمەل .

سارماچۇق (Ⅰ تۇم ، 683 ـ بەت) ـــ «قۇشقاچ تىلى ئاش ، سۈيۇقئاشنىڭ بىر تۈرى» .

ئۇگرە (Ⅰ تۇم ، 171 ـ بەت) ـــ «سۈيۇقئاشنىڭ بىر تۈرى» .

سوغۇت (Ⅰ تۇم ، 462 ـ بەت) ـــ «ھېسسىپ ، ئۇچەي ئىچىگە گۈرۈچ ، گۆش ۋە دورا ـ دەرمان سېلىپ قىلىنىدىغان يېمەكلىك » .

سوقتۇ (Ⅰ تۇم ، 543 ـ بەت) ـــ «ھېسسىپنىڭ بىر خىلى ، جىگەر بىلەن گۆشكە دورا ـ دەرمان ئارىلاشتۇرۇپ ئۇچەيگە تىقىلىدۇ . ئاندىن پىشۇرۇپ يېيىلىدۇ» .

تۇتماچ (Ⅰ تۇم ، 590 ـ بەت) ـــ «چۆپ ، تۈركىلەرنىڭ ئاتاقلىق تاماقلىرىنىڭ بىرى» .

قوۋۇت (Ⅲ تۇم ، 233 ـ بەت) ـــ «قاغۇت» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . تۇغۇتتا خۇنسىراپ كەتكەن ئاياللارغا بېرىلىدىغان تاماق . بۇ تاماق قورۇلغان تېرىق ئۇننى ياغ بىلەن شېكەرگە ئارىلاشتۇرۇپ بېرىلىدۇ » .

توپىق (Ⅰ تۇم ، 492 ـ بەت) ـــ «قوينىڭ توپىق سۆڭىكىدىن قىلىنىدىغان غىزا» .

كۆرشەك (Ⅰ تۇم ، 625 ـ بەت) ـــ «سوكنى سۇ ياكى سۈتتە قاينىتىپ ، ئۈستىگە ياغ قويۇپ يېيىلىدىغان بىر خىل تاماق» .

بولدۇنى (Ⅰ تۇم ، 625 ـ بەت) ـــ «ئىچىگە قۇرۇق ياكى ھۆل ئۇزۇم سېلىپ تەييارلىنىدىغان بىر خىل يېمەكلىك» .

سۈرۈش (Ⅰ تۇم ، 477 ـ بەت) ـــ «چۈرۈش بۇغداي باشقىنى دېنى قېتىشتىن ئىلگىرى ئۇزۇۋېلىپ ، ئوتتا پۈچۈلاپ يانجىپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك » .

بۇلغاما (Ⅰ تۇم ، 640 ـ بەت) ـــ « ياغسىز ۋە

تەمسىز بۇلماق » .

قوغۇرماچ (I توم ، 137 ـ بەت) ـــ «قېتىق بىلەن سۈت ئارىلاشمىسى ، ئىچى قېتىپ قالغان ئادەملەرنىڭ ئىچىنى سۇردۇرۇش ئۈچۈنمۇ ئىچكۈزۈلىدۇ» .

بۇخسى (I توم ، 551 ـ بەت) ـــ «بىر خىل يېمەكلىكنىڭ ئىسمى . بۇ يېمەكلىك مۇنداق تەييارلىنىدۇ : قايىنىتىپ ئېلىنغان بۇغداينىڭ ئۈستىگە بادام مېغىزى سېلىنىدۇ . ئاندىن ھەسەل ۋە سۈت بىلەن قىلىنغان بۇلماقنى قويۇپ ، شۇ پېتى ئىچىلىدۇ » .

ياماتا (I توم ، 580 ـ بەت) ـــ «قۇيماق خېمىرىغا ئوخشاش سۇيۇق قىلىپ چېلىنىدىغان بىر خىل خېمىر . سېمىز توخۇنى ياكى سېمىز گۆشنى قورۇغاندا ياكى كاۋاپ قىلغاندا ، يېغى ئېقىپ كەتمىسۇن دەپ ، ئۇنىڭغا شۇ خېمىر سۈرتۈلىدۇ »

سىم سىراق (III توم ، 187 ـ بەت) ـــ «بىر خىل تاماق ، باش پىشۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئۇششاق توغرىلىپ ، دورا ـ دەرمان ئارىلاشتۇرۇپ بىرقاچىغا سېلىنىدۇ ۋە ئۈستىگە ئاچچىق قېتىق قۇيۇلۇپ سىڭىشكەندىن كېيىن يېيىلىدۇ».

يازۇق (III توم ، 19 ـ بەت) ـــ «كۆزدە ھەر خىل دورا ـ دەرمانلار بىلەن قۇرۇتۇپ قويۇلۇپ ، ئەتىيازدا يېيىلىدىغان قاق گۆش» .

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك مىللىي ئىچىملىكلىرىدىن قۇملاق (I توم ، 620ـ بەت) «ھەشقىپىچەككە ئوخشىشىدىغان بىر ئۆسۈملۈك . ئۇنىڭغا ھەسەل ئارىلاشتۇرۇپ شاراب ياسىلىدۇ » . قىمىز (I توم ، 474 ـ بەت) ، «تۇلۇمدا ئېچىتىپ ئىچىلىدىغان يىلقا سۈتى» ، بوخسۇم (I توم ، 631 ـ بەت) «بوزا ، تېرىقتىن ياسىلىدىغان ئىچىملىك» ، ئاغارتقۇ (III توم، 600ـ بەت) ـــ «بۇغداي يارمىسىدىن ياسالغان بوزىغا ئوخشاش ئىچىملىك» قاتارلىقلارنىڭ نامى ئۇچرايدۇ .

يۇقىرىقىلار «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئېلىنغان X ئەسىردىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر تاماقلىرىنىڭ پەقەت بىر قىسمى . 1985 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر تائاملىرى» دېگەن كىتابتا ئۇچ يۈز خىلغا يېقىن تاماق تۈرلىرى ۋە ئۇنىڭ تەييارلىنىش ئۇسۇلى ، خۇرۇچى قاتارلىقلار تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان .

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتىدىكى كۆرۈنەرلىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى شۇكى ، مەلۇم ئائىلىدە ياخشىراق تاماق ئېتىلسە ، ئۇنىڭدىن نېسىۋە قىلىپ ، يېقىن قولۇم ـ قوشنىلارغا ئۆزئارا تاماق چىقىرىپ تۇرۇش ئادىتى بار . شۇنداقلا بەزى يېڭى تاماقلارنى ، مەسىلەن ، باشقىلاردىن بۇرۇن تەييارلىغان كۆك چۆچۈرىسى ، كۈدە مانتىسى ، قاپاق مانتىسى ، يالپۇز جۈۋاۋىسى قاتارلىق تاماقلارنى تۇغقانلار ياكى يېقىن ئەل ـ ئاغىنىلەرنىڭ ئۆيىگە «يېڭىلىق تۇتىدىغان » ئادەت بولۇپ ، «يېڭىلىق تۇتۇش» ياخشى كۆرۈل ۋە ئىززەت ـ ھۆرمەتنىڭ ئىپادىسى .

ئۇيغۇرلاردا تاماقنى قوشۇپ ئېچىتقۇلۇق ئىچىملىكلەرنى ئىچىش ئادىتى ئومۇملاشمىغان . بولۇپمۇ ئىسلام شەرىئىتىدە ھاراقنى ئوخشاش مەست قىلغۇچى ئىچىملىكلەرنى ئىچىش مەنئى قىلىنغاچقا ، ئىسلامىيەتتىن كېيىن ، ئۇيغۇرلارمۇ بۇ قانۇنىيەتكە ئىزچىل ئەمەل قىلىپ كەلگەن . ئەمما ئۇزۇقلۇق سۈپىتىدە يەرلىك ئۇسۇلدا قۇرۇق ياكى ھۆل ئۇزۇمدىن مۇسەللەس ، مەيزاپ ئىشلەش ئەنئەنىسى ھازىرغىچە بەزى رايونلاردا داۋاملىشىپ كەلگەن . بۇ خىل ئىچىملىكلەرگە غەيرىي ئىسپىرتلىق ئېچىتقۇ ئارىلاشتۇرمايدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتىدىكى بۇنداق ئالاھىدىلىكلەر ئۇزاق تارىخىي جەريانلاردا شەكىللەنگەن بولۇپ ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ نىسپىي ھالدا ئۆزگىرىدۇ ۋە يېڭىلىنىدۇ . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلار قەدىمدىن باشلاپ ، قورۇما تاماقلارنى يېيىشكە ئادەتلەنمىگەن . مىللەتلەر ئارىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتىگە قورۇلغان سەي تۈرلىرىمۇ خېلى كەڭ سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى . لېكىن قورۇما سەيلەرنىڭ تۈرى ، ماتېرىيالى ۋە تەمى جەھەتتىن يەنە مەلۇم مىللىي ئالاھىدىلىك مەۋجۇت .

تۆۋەندە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى تاماق تۈرلىرىدىن بىرقانچىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز . (ئا)

ئائىلە تامىقى

ئۇيغۇرلارنىڭ تاماق ئادىتى ئەتىگەن ، چۈش ، كەچتىن ئىبارەت ئۈچ ۋاخ بولىدۇ . يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتى ھەر بىر ئائىلىنىڭ ئىقتىسادىي شارائىتىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ . كۈنلۈك ئوزۇقلىنىش ئادەتتە ئىككى ۋاخ نان بىلەن چاي ئىچىدۇ ، كەچتە تاماق ئېتىپ يەيدۇ (ھازىر چۈشتە تاماق ئېتىپ يېيىش ئادىتى ئومۇملاشتى). ئۇيغۇرلار سەھەر تۇرۇپ يۇز ـ قوللىرىنى يۇيۇپ ساپ ھاۋادىن بەھرىمەن بولىدۇ (چوڭلار تەرەت ئىلىپ ناماز ئوقۇيدۇ) ، ئاندىن يېغىلىپ چاي ئىچىشكە باشلايدۇ . ئەتىگەنلىك چايدا ئىمكانىيىتى بار ئائىلە سۈتلۈك چاي ياكى قايماقلىق چاي تەييارلايدۇ . ئائىلە ئەزالىرى ھۆر-مىتى بويىچە چازا قۇرۇپ ، داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرىدۇ . چاي چوڭ چىنىگە قۇيۇلغان بولسا نانىنى چىلاپ ، كىچىك چىنىدە بولسا تۆگۈرۈپ ئىچىلىدۇ .

چۈشلۈك چاي تارقاق بولۇپ ئېتىزدا چاي بىلەن نان ياكى قېتىق بىلەن نان يېيىلىدۇ. ياز پەسلىدە قوغۇن ـ تاۋۇز بىلەن نان يېيىلىدۇ .

كەچتە ، ئائىلە ئەزالىرى ئەمگەكتىن قايتىپ يىغىلغاندىن كېيىن ، قوللىرىنى يۇيۇپ ، ئائىلە تەرتىپى بويىچە داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرىدۇ . تەييارلانغان تاماق كەلتۈرۈلىدۇ . تاماقتىن كېيىن ، لەگمەن بولسا ئاش سۈيىنى ، پولۇ ، مانتا قاتارلىقلار بولسا سىنچاي ئىچىدۇ .

ياز كۈنلىرى تاماقتىن كېيىن ھەر خىل ھۆل مېۋىلەرنى يەيدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە قوشۇمچە يېمەكلىكلىرىدە ، ئائىلە ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ قۇرۇق ئۈزۈم ، ياڭاق مېغىزى ، ھەر خىل مۇراببا ، قەنت ، ناۋات بىلەن چاي ئىچىش ، ھۆل ئۈزۈم بىلەن يۇمشاق توقاچ نان يېيىش ئادىتى خېلى ئومۇملاشقان .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە تامىقى گۆشلۈك ياكى گۆشسىز بولسۇن ، كۆپ خىل بولۇپ ، ھەر كۈنى مۇمكىن قەدەر ئوخشاشمىغان بىر خىل تاماق ئېتىلىدۇ . سەيلىك قورۇما تاماقلار كۆپ ئىستېمال قىلىنمايدۇ .

مېھمان تامىقى

ئۇيغۇر خەلقىدىكى مېھماندوستلۇق قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئېسىل ئەنئەنىلەرنىڭ بىرى . ئۇيغۇر خەلقى مېھمان كەلسە « رىزقىنى ئېلىپ كېلىدۇ » ، مېھمان كەلسە « بەخت كېلىدۇ » دەپ قارايدۇ . شۇڭا ھەرقانداق شارائىت ئاستىدا مېھمان كەلسە قىزغىن قارشى ئالىدۇ . ئۆيدە بارىنى مېھمانغا ئاچقىدۇ ، يوقنى تەييارلايدۇ .

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا « كۆركەم ، چىرايلىق تونۇگۈنى ئۆزۈڭ كىي ، تاتلىق ئېشىگىنى باشقىلارغا بەر ، مېھمانىنى ئىززەتلە ، شۆھرىتىڭنى ھەممىگە يايسۇن » (I توم ، 64 ـ بەت) دېسە ، يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ « قۇتادغۇبىلىك » داستانىدا مېھماننى ياخشى كۈتۈش ھەققىدە مۇنداق دېگەن :

6446 . قىچىرماق بولۇرسەن ئەگەر كىشىنى ،
قىچىر ، ياخشى قىلغىن كۈتۈش ئىشىنى .
سېلىپ كۆرپە ، داستىخان ، قاچا تازا قىل ،
يېمەك ـ ئىچمىكىنى ئوبدان خىللىغىن .

ئۇيغۇر خەلقى چاقىرىلغان مېھمان ياكى تاسادىپىي كېلىپ قالغان مېھمان بولسۇن ، كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئوخشاش قەدىرلەپ كۈتىدۇ . مېھماننى ئەڭ ئېسىل ، ياخشى تاماق ، ياتاقلار بىلەن كۈتۈشتىن تاشقىرى ، ئات ـ ئۇلاغلىرى بولسا ئۇنىڭغا ياخشى قارايدۇ .

ھەرقانداق ئائىلە مېھمان كەلگەن ھامان ، ئۇنىڭ قولىغا سۇ بېرىپ داستىخان سالىدۇ ، ئالدى بىلەن ، سىنچاي بىلەن كاكچا نان ياكى قاتلىما نان قويىدۇ ، چېيىغا قەنت ياكى ناۋات سالىدۇ . ئاندىن ئۆز ھالىغا قاراپ سۈتلۈك چاي ياكى ھالۋا ئېتىپ كىرىدۇ . چايدىن كېيىن ، ياز بولسا ھۆل مېۋە كەلتۈرىدۇ ۋە مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مېھماندىن قانداق تاماق يېگۈسى بارلىقىنى سورايدۇ . مېھمان خالىغان تاماقنى ئېيتىدۇ . ئەگەر مېھمان تۈزۈت قىلىپ تاماق بۇيرۇمىسا ، ئۆزلىرى

ياخشى كۆرىدىغان تاماقلار ، مەسلەن ، كاۋاپ ، پېتىر مانتا ، بولاق مانتا ، پولۇ ، ئۇگرە ، چۆچۈرە ، لەڭمەن دېگەندەك تاماقلاردىن بىرىنى ئېتىدۇ (بۇ ئەلۋەتتە ئائىلە ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ). كۆپ هاللاردا مېھمان تامىقى جۇپ بولۇپ ، پولۇ ئەتسە ئارقىدىن ئۇگرە ، شورپا سالسا ئارقىدىن چۆچۈرە دېگەندەك تاماقلار قوشۇپ ئېتىلىدۇ .

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئادىتىدە ، ئەگەر مېھمان تۇن يېرىمدە كېلىپ قالسىمۇ ، هېچقانداق ئىرىنمەي هاردۇق ئېشى دەپ ، ئۇگرە ، مەنچىزە قاتارلىق سۇيۇق تاماق ئېتىپ بېرىش ئەنئەنىسى بار . چاقىرىلغان ئايال مېهمانلار بولسا ياخشى كۆتۈشتىن تاشقىرى مېهمانلار قايتىش ۋاقتىدا پولۇ ، مانتا قاتارلىق تاماقلاردىن زەللە قىلىدۇ . (ئاش يۆگەيدۇ) . ئەر مېهمانلارغا پىششىق گۆش بىلەن نان ئالدۇرۇش ، ئەڭ بولمىغاندا ئىككى نان تۇتۇش ئادىتى بار .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يەنە بىرمۇ ئۆيگە مېهمان كەلسە بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قولۇم ـ قوشنىلىرى مېهمان ئالدىغا كىرىپ كۆرۈشكەندىن كېيىن ، نۆۋەت بىلەن بۇ مېهمانلارنى ئۆيلىرىگە تەكلىپ قىلىدىغان ئادەت بار . تەكلىپ قىلغان قوشنىلار مېهمان هۇرمىتىگە ئاتاپ بىرمۇ خىل ياخشى تاماق تەييارلايدۇ . بۇ ئادەت بولۇپمۇ يېزىلاردا كەڭ ئومۇملاشقان . قىسقىسى « تاپقىنى قوي ئۆلتۈرۈر ، تاپمىغىنى چۈجە ـ خوراز » دېگەندەك ، ھەر بىر كىشى ئۆزىنىڭ هالىغا قاراپ ، مېهماندىن هېچ نەرسىنى ئايىماي، ساخاۋەت بىلەن داستىخان سالىدۇ. (ش)

هېيت ـ ئايەم يېمەكلىكلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ئىچىدە هېيت ـ ئايەم ، توي ـ تۆكۈن ، مۇراسىملار ۋە سەيلە ـ باراۋەت يېمەك ـ ئىچمەكلىرى ئۆزىگە خاس ئالاهىدىلىككە ئىگە بولۇپ ، روشەن مىللىي تۇسكە ئىگە .

ھەربىر هېيت ـ ئايەمنىڭ ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى تاماقلىرى بار . مەسلەن ، « نوروز » كۈنى بۇغداي يارمىسىدىن قىلىنغان مەخسۇس « نوروز كۆجىسى » ئېتىپ ، كوللېكتىپ ئېغىز تەگكۈزىدۇ . دېھقانلار كالېندارى بويىچە هوشۇر ئېيىدا مول هوسۇل خاتىرىسى ۋە دىنىي ئەقىدە بويىچە كۆكباش يارمىسى بىلەن گۈلە ، جىگدە ، قاق ، گۆش ، هەر خىل قۇرۇق گۈلە ـ قاق سېلىنغان « كۆجە » ئېتىدۇ ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ياغ پۇرىتىپ يىت (پوشكال) سالىدۇ .

مەۋلۇت ئېيىدا ياغ پۇرىتىپ پولۇ ۋە باشقا تاماقلارنى ئېتىپ دۇئا ـ تەكبىر قىلىدۇ .

بارات ئېيىدا هەر بىر ئائىلە ياغ پۇرىتىپ قۇيماق سالىدۇ ۋە باشقا ئېسىل تاماقلارنى ئېتىپ تۇنەيدۇ .

رامىزان ئېيىدا روزا تۇتۇش مۇناسىۋىتى بىلەن زولۇق ۋە ئىپتار ۋاقتىدا خىلمۇ خىل ياخشى تاماقلارنى ئېتىپ ، روزا تۇتىدۇ ، ئىپتار قىلىدۇ .

روزا هېيت كۈنى ئەتىگەندە هەرقانداق ئائىلە ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان تاماقلىرىنى ئېتىش بىلەن روزىنى ئۇزاتتۇق ، دېيىشىدۇ . يەنە ، روزا هېيت ئۇچۇن ، ساڭزا ، پېچىنە ـ پىرەنىك ، پوشكال ، سامبۇسا ، قەنت ـ گېزەك ، هۆل ، قۇرۇق يېمىشلىرنى تەييار قىلىدۇ . ئۆيمۇ ئۆي پەتىلەپ ، خىلمۇ خىل نازۇ نېمەتلەرگە ئېغىز تەگكۈزىدۇ . روزا هېيتتا گەرچە قۇربانلىق قىلىنمىسىمۇ ، هەربىر ئائىلە ئۆزىنىڭ هالىغا يارىشا ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان تاماقلىرى بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ .

قۇربان هېيت ئالاهىدە بولۇپ ، قۇربى يەتكەن ئائىلىلەرنىڭ هەممىسى قۇربانلىق قوي سويىدۇ . بۇ كۈنىدىكى تۇنجى تاماق قۇربانلىق قىلىنغان قوينىڭ دۇمبە جىگىرى بولۇپ ، ئاندىن پىشۇرۇلغان گۆش يېيىلىدۇ . قۇربانلىق قىلغان ئۆيلەرنىڭ هەممىسىدە ئۆپكە ـ هېسىپ قۇيۇلىدۇ . قۇربانلىق قىلىشقا قۇربى يەتمىگەن يوقسۇل ئائىلىلەر بولسا هەرقايسى قوي سويغان ئائىلىلەر كىرگۈزگەن خامتالاش (خام تارقىتىلغان) گۆشنى پىشۇرۇپ يەيدۇ . هەرقانداق ئائىلە گۆشسىز قالمايدۇ .

بالىلارغا ئىسىم قويۇش (ئات) تويىدا ، ئۆمرى ئۇزۇن بولسۇن ئۇچۇن لەڭمەن قاتارلىق تاماق ئەتسە ، قېرىق تويىدا بالىلار ئۇچۇن مەخسۇس ئاتىلا ئېتىپ كىچىك توقاچلار بىلەن بېرىدۇ .

سۈننەت تويىدا ، كۆپ مېهمان چاقىرىپ قوي ،

كالا سويۇپ ئاش (پولۇ) ئېتىشتىن تاشقىرى ، ئائىلىدە تۇخۇم يېيىش ئەنئەنىسىمۇ بار . قىز ـ يىگىت تويلىرىدا ئاساسىي تاماق پولۇ بولىدۇ . بىر لېگەن ئاش ئۈچ كىشىگە قويۇلىدۇ . توي داستىخىنى ھەر خىل ناز ـ نېمەتلەر بىلەن تولىدۇ . ئاياللار داستىخىنى تېخىمۇ مولراق بولىدۇ . بەزى جايلار (جەنۇبىي شىنجاڭ) دا ئاياللارغا نىسبەتەن قويۇش ، نان قورداق قىلىش ئادەتلىرىمۇ بار .

توي چېيى قاتارلىقلاردا پولۇ ۋە قورداق ئېتىلىدۇ ، دېمەك ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت ـ ئايەم ، توي ـ تۆكۈن تاماقلىرى ئالاھىدە بولۇشتىن تاشقىرى يەنە مول بولىدۇ . (ش)

تاماق بىلەن كېسەل داۋالاش

ئۇيغۇرلاردىكى تاماق بىلەن كېسەل داۋالاش ، كېسەل ئەھۋالىغا قاراپ ، يېمەك ـ ئىچمەكنى مۇۋاپىق تەڭشەش ، پەرھىز تۇتۇش ئارقىلىق كېسەلگە خىل كەلمەيدىغان تاماقلارنى چەكلەش ئارقىلىق كېسەلنى يەڭگىللىتىش ۋە ھەر خىل شىپالىق يېمەك ـ ئىچمەكلەرنى بېرىش ئارقىلىق بەدەن قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇپ تېزرەك ساقىيىشنى ئىلگىرى سۈرۈشنى مەقسەت قىلغان .

ئۇيغۇرلار كېسەلنى تاماق بىلەن داۋالاشتا ، كېسەلگە مۇۋاپىق تاماقنى ئۇچىكە بۆلىدۇ : ① غىزايى مۇتلەق : ئوزۇقلۇق رولىنىلا ئويناىدىغان يېمەكلىكلەر . ② داۋائى غىزايى : ئالدى بىلەن داۋالىق رولىنى ، كېيىن ئوزۇقلۇق رولىنى ئويناىدىغان داۋالىق يېمەكلەر . ③ غىزايى داۋائى: ھەم ئوزۇقلۇق ، ھەم داۋالىق رولىنى ئويناىدىغان يېمەكلىكلەر .

غىزايى مۇتلەق : ئوزۇقلۇق رولىنى ئويناىدىغان ۋە قۇۋۋەت بولىدىغان يېمەكلىكلەر غىزايى مۇتلەق دېيىلىدۇ . بۇلار ، سۈيۇق ، يۇمشاق ، ئاسان سىڭىدىغان ، ھەجمى ئاز ، قۇۋۋىتى كۆپ يېمەكلىكلەر . مەسىلەن ، چالا پىشۇرۇلغان تۇخۇم ، كۆپ خىللىق دورا ـ دەرمان بىلەن تەييارلانغان گۆش شورپىسى ، كەكلىك ، قۇشقاچ ، چۈجە ، مۇجۇلغان ئوزۇم شەربىتى ، ئانار ، ئالما ، ئامۇت ، نەشپۈت قاتارلىق مېۋە مۇرابباىرى ، بۇغداي ئۇنى تامىقى ، شوۋىگۇرۇچ ، سېرىقماي ، كالا سۈتى ، يۇمشاق پىشۇرۇلغان قوي گۆشى ، بېلىق ، پالەك ، يېسۈلەك ، شوخلا ، سۈڭپىياز قاتارلىقلار .

داۋائى غىزايى : قىزىلگۈل ، پىننە ، رەيھان بىلەن ياسالغان گۈلقەنت ، قىياملار ، ئەنجۈر ، ئالما ، بېھى ، ئامۇت ، سەۋزە ۋە باشقىلاردىن ياسالغان مۇرابباا ، بادام ، نوقۇت، ياڭاق تالقانلىرى قاتارلىقلار ئالدى بىلەن داۋالىق ئوزۇقلۇق رولىنى ئويناىدىغان كېيىن ئوزۇقلۇق رولىغا ئىگە يېمەكلىكلەردۇر . گۈلقەنت ئاشقازان ، ئۈچەي يوللىرى ، ھەزىم قىلىش تەس ، جىگەر ، بۆرەك ، ئۆپكە سىل ، ئۆپكە ھاۋا يوللىرىنىڭ كېڭىيىپ كېتىشى ، ئۆپكە يەللىك ئىششىقى ، دەم سىقىلىش كېسەللەرنىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ ۋە ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىن ئېتىدۇ .

غىزايى داۋائى : چامغۇر ، تۇرۇپ ، سەۋزە ، شوخلا ، پالەك ، يېسۈلەك قاتارلىق كۆكتاتلار ئالدى بىلەن ئوزۇقلۇق ، ئاندىن داۋالىق رولىنى ئويناىدۇ . بۇلار سۈيدۈك ھەيدەش ، قەۋزىيەتنى يوقىتىش ، سەپرانى پەسەيتىش ، ئىشتىھانى ئېچىش رولىغا ئىگە .(ش)

پەرھىزلىك تاماقلار

ئۇيغۇرلار تارىخىي تەجرىبىسىگە ئاساسەن ، كېسەللەرنى شىپالىق ئوزۇقلۇق تاماق بىلەن داۋالاشتىن تاشقىرى ، پەرھىزلىك تاماق بىلەنمۇ داۋالايدۇ .

پەرھىزلىك تاماقلار دېگىنىمىز ، كېسەللىك خاراكتېرىگە ئاساسەن « زىيان قىلىدۇ » دېيىلىپ ، يېيىش چەكلەنگەن تاماقلارنى كۆرسىتىدۇ . مەسىلەن ، قان بېسىم ، جىگەر ، بۆرەك ، ئۆت ، يۈرەك كېسەللىكلىرى مايلىق گۆشنى پەرھىز قىلىدۇ . ئۇششاق يارا ، تەمرەتكە ، دانىخورەك ، بۇۋاسىر قاتارلىق يەرلىك كېسەللەر ئاچچىقسۇ ، لازا ، جاڭيۇلاردىن پەرھىز قىلىدۇ .

يۇقىرى ھارارەتتىكى (ئىسسىق دەپ قارالغان) كېسەللەر ياغدا قورۇلغان گۆش ، تۇخۇم ، ئۆردەك ، غاز ، كەپتەر گۆشلىرىنى پەرھىز قىلىدۇ .

ئۇيغۇرلار كونا گۆش ، ئورۇق قېرى كالا ، قېرى ئۆچكە ، قېرى ساغلىق ، ئورۇق توخۇ گۆشلىرىنى زىيانلىق دەپ ، ئۇنى يېيىشتىن پەرھىز قىلىدۇ .

ئاشقازان كېسەللىرى ھۆل مېۋە ـ چېۋە يېيىشتىن

پەرھىز تۇتىدۇ .

قەنت سېيىش كېسىلى ۋە بۆرەك كېسىلىگە تاتـ لىق تاماق ، بۇغداي ئۇنى بەرمەيدۇ .

زاغۇن يېغى ، قىچا يېغى ۋە شىرىنلىك تاماقنى ، كېزىك ، زاتىل ، سەرسام ، زۇكام ، زىققى ، كېكىردەك ، كاناي ، قىزىتما كېسەللىرىگە بەرمەيدۇ .

كېسەل داۋالاشتا ، قوي يېغى ، قىچا يېغى ، زىغىر يېغىدىن باشقا ياغلارغىمۇ شەرتلىك قارايدۇ .

ئۇيغۇرلار تاماق بىلەن كېسەل داۋالىغاندا ، پەرھىز تۇتۇش بىلەن بىرگە ، يېتەرلىك ۋە مۇۋاپىق ئوزۇقلانـ دۇرۇش ، تاماقنىڭ سىڭىشى ، مىجەزنىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىقلارغىمۇ دىققەت قىلىدۇ ۋە كېسەلنىڭ ئىشتىهاسىنى ئېچىش ئۇچۇن ، تاماقنىڭ رەڭگى ، كۆرۈنۈشى ، تۇرى ، پۇرىقى ، تەمى ، تازىلىقى ، تاماق تەييارلىغۇچىنىڭ خۇلق مىجەزى ، دىنىي ئېتىقادى قاتارلىقلارغىمۇ كۆڭۈل بۆـ لىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئادەتتىكى تۇرمۇشىدا ، ئۆز ـ ئۆزىنى تاماق بىلەن داۋالاشقا ئادەتلەنگەن . مەسىلەن ، سوغۇقى ئېشىپ قالسا ئۇستۇن هارارەتلىك ، ئىسسىق تەبىئەتلىك تاماقلارنى يەپ مىجەزىنى تەڭشەيدۇ . ئىسسىقى ئېشىپ قىزىپ قالسا ، سوغۇق تەبىئەتلىك تاماقلارنى يېيىش ئارقىلىق مىجەزىنى تەڭشەيدۇ .

ئومۇمەن ، تاماقتىن پەرھىز تۇتۇش خەلق ئارـ سىدا ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن بىر خىل ئەنئەنە بولۇپ ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى كېسەل داۋالاشنىڭ ئاساسلىق ئۇسۇللىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ . (ش)

نان

نان ـــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېمەكلىرى ئىچىدە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇش بىلەن بىللە ، يەنە ئاساسلىق ئەنئەنىۋى يېمەكلىكنىڭ بىرى . ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا نان زادىلا ئايرىلالمايدۇ . زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن نانمۇ تۇرمۇ كۆپەيدى . تۆۋەندە نانىڭ ئاساسلىق تۇرلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز .

1) ئۆي نېنى ـــ ئۇنغا خېمىر تۇرۇچ سېلىپ خېـ مىر يۇغۇرۇلۇپ ، ئىسسىق يۆگەپ قويۇپ بولدۇرۇلىدۇ ، خېمىر بولغاندىن كېيىن بىر جىلىك ئېغىرلىقتا زۇۋۇلا ئۇ ـ زۇپ قۇرۇق ئۇنلاپ تاۋلاپ قېلىن راسلىنىدۇ . ئوتتۇرىغا چەككۈچ چېكىپ ، ئۇستىگە داستىخان يېپىپ تىندۇرۇ ـ لىدۇ . بۇ خىل ئۆي نېنىغا ياغ چەيلىسمۇ ياكى چىگىردەك ، سيادان ئارىلاشتۇرسىمۇ بولىدۇ . تونۇر ئا ـ دەتتىكىدەك قىزىتىلىدۇ . تونۇرغا تۇز سېپىپ ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ . نانىنىڭ ئارقىسىنى تۇز سۈيى بىلەن سۈلاپ ، يەڭلىك بىلەن يېقىپ تونۇرنى توشقۇزغاندىن كېيىن ، نانىنىڭ يۇزىگە سۇ ئۇرۇپ تونۇرنىڭ ئاغزى چىلىك ئېتىلىدۇ . ئەگەر ئوت بوش بولسا داپخۇننى ئېچىپ ئوت يېلىنجىتىلىدۇ ، نان قېلىن بولغىنى ئۈچۇن تونۇردا ئۇزاقراق تۇرغۇزۇپ ، سىڭدۇرۇپ پىشۇرۇلىدۇ . بۇنداق يېقىلغان ئۆي نېنىنى ئۇزاق ساقلاشقا بولىدۇ .

2) بازار نېنى ـــ «ئاق نان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇ نان مۇنداق ياسىلىدۇ : خېمىرى بوشراق يۇغۇرۇلۇپ ، ئۇزۇنراق تۇرغۇزۇلىدۇ . خېمىر تىنغاندىن كېيىن زۇۋۇلا قىلىنىدۇ . نان ئوتتۇرلۇق ئېچىلىپ تونۇرغا ئوتتۇرلۇق يېقىپ قايسىسى پىشسا شۇ قومۇرۇۋېلىنىدۇ . بۇ نانىنىڭ ئوتتۇرىسى نېپىز ، گىرۋىكى توم بولىدۇ . يۇزىگە چەكـ كۈچ چېكىلىدۇ . نانىنى ئېچىپ بولغاندىن كېيىن تونۇرغا يېقىش ئالدىدا ، يۇزىگە چانالغان باش پىياز ۋە كۈنجۈت سۈرۈلىدۇ . نان تونۇرغا گەزنە بىلەن يېقىلىدۇ .

بۇ خىل نانىنى يېگۈچىلەر ئوتتۇرلۇق ئەكىرىپ يەيدۇ ، ئۇزۇن ساقلاشقا بولمايدۇ . بۇ نانىنى ئىسسىق ۋاقـ تىدا يېسە ناھايىتى مەززىلىك ، تەملىك بولىدۇ .

3) گىردە ـــ ئۇيغۇر خەلقى ياخشى كۆرۈپ يەيدىغان نان تۈرلىرىنىڭ بىرى . ئۇزاق سەپەرگە چىقـ قۇچىلار بۇ نادىن ئېلىپ ماڭىدۇ . بۇ نانىنىڭ ياسىلىشى مۇنداق : ئۇنغا خېمىر تۇرۇچ سېلىپ ، چىلىك يۇغۇرۇلىدۇ . خېمىرغا ئۇزۇنراق ئىشلەپ باستۇرۇپ قويۇلىدۇ . خېمىر كۆپىكەندىن كېيىن ، زۇۋۇلا ئۇزۇلۇپ تاۋلىنىدۇ . نانىنىڭ گىرۋىكىنى يۇمىلاق ، ئوتتۇرىسىنى ئويمان قىلىپ ياساپ ، پەشخۇنغا ئوڭدىسىغا تىزىپ ، يۇزىگە سۇ ئۇرۇپ ، كۈنجۈت سېپىپ ، ئىككى نانىنىڭ يۇزىنى بىر قىلىپ جۈپلەپ ، داستىخان بىلەن يېپىپ قويۇلىدۇ . قىزىتىلغان تونۇرنىڭ ئوتىنى كۆمۈپ ، داپخۇننى ئېتىپ تونۇرغا تۇز

سىپىپ ، تونۇرنىڭ ھاۋاسى پەس تەڭشىلىدۇ . نانىنى يېقىپ بولۇپ ، يۇزىگە سۇ ئۈرۈپ ، تونۇرنىڭ ئاغزىنى يېپىپ ، يېرىم سائەتچە خۇيلىنىدۇ . نان قولغا چاپلاشمىسا ، خۇي يېگەن بولىدۇ . خۇي يەتكەندە تونۇرنىڭ ئاغزى ئېچىلىپ نان يۇزىگە بوش سۇ چېچىپ داپخۇننى ئېچىپ ئوت يېلىنجىتىلىدۇ . جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى يەرلىرىدە جىگدىنى سۇغا چىلاپ ، شەربەت چىقىرىپ گىرده يۇزىگە سۈركەيدۇ ، بۇ خىل نان «شەربەت نان» دەپ ئاتىلىدۇ .

4) گۆش گىرده ـــ بۇ خىل گىرده ئۇيغۇر خەلقى سۆيۈپ يەيدىغان نان تۈرلىرىنىڭ بىرى . گۆش گىرده مۇنداق ياسىلىدۇ :

بۇنىڭ خېمىرى پېتىر بولىدۇ . لېكىن خېمىرى چىڭ ھەم تۇزلۇقراق يۇغۇرۇلىدۇ ۋە ياخشى ئىشلىنىدۇ . زۇۋۇلا ئۈزۈپ تاۋلاپ بىر ئاز تىندۇرۇلىدۇ . ئاندىن جەلىت ئېچىلىدۇ ، قوي ياكى كالىنىڭ لوق گۆشى نېپىز ، قوناق چوڭلۇقىدا توغرىلىپ ، ئۇنىڭغا ئازراق سۇ يېدۇرۇلىدۇ . ئاندىن پىشىپ توغرالغان باش پىياز، قارىمۇچ ، تۇز ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . يەنە قۇيرۇق ياغدىن ئازراق توغراپ ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ . جىلىتقا قىيما سېلىپ بولاق مانتا تۇگكەندەك تۇگۈپ ، ئۈستىگە سۇ ئۈرۈپ تەيارلىنىدۇ . قىزىتىلغان تونۇرنىڭ چوغلىرىنى تونۇرنىڭ ئوتتۇرىسىغا يىغىپ داپخۇننى ئېتىپ ، تونۇرنىڭ يۇزىگە تۇز سۈيى ئۈرۈپ ھاۋاسى تەڭشەلگەندىن كېيىن يېقىلىدۇ . يېقىلىپ بولغان نانىنىڭ يۇزىگە يەنە سۇ ئۈرۈلۈپ تونۇرنىڭ ئاغزى ھەم يېپىلىدۇ . گىرده خۇي يېگەندىن كېيىن تونۇرنىڭ ئاغزى ۋە داپخۇن ئېچىۋېتىلىپ ، ئوتنى يەلپۈپ يېلىنجىتىدۇ . گىردىنىڭ يۇزى قولغا چاپلاشمايدىغان دەرىجىدە قېتىشغاندا خۇي يېگەن بولىدۇ ۋە تونۇردىن قومۇرۇپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ .

5) گۆش نان ـــ گۆشنى ئۇششاق توغراپ ، ئۇنىڭغا ئۇششاق توغرالغان باش پىياز ، سوققان زىرە ، قارىمۇچ ۋە تۇز ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ . خېمىرتۇرۇچ سېلىپ خېمىر يۇغۇرۇلۇپ ئازراق تىندۇرغاندىن كېيىن ، زۇۋۇلا ئۈزۈپ تاۋلاپ ، زۇۋۇلىنىڭ گىرۋىكىنى نېپىز ، ئوتتۇرىسىنى بىر ئاز قېلىن قىلىپ ، بىر چوڭ ، بىر كىچىك جىلىت تەييارلىنىدۇ . چوڭ جىلىتقا قىيما تەكشى يېيىتىلىدۇ . ئۈستىگە كىچىك جىلىت يېپىلىپ ، چوڭ جىلىتنىڭ گىرۋىكىنى ئارقىغا يانداۋرۇپ ، پورۇپ نان تەييارلىنىدۇ . ئاندىن تاۋا ياكى قازانغا ياغ قۇيۇپ نان ئۆرۈپ ـ چۆرۈپ تەكشى پىشۇرۇلىدۇ . پىشقاندا ھەربىر گۆش نانىنى پىچاق بىلەن پارچە ـ پارچە قىلىپ توغراپ ، لېگەنگە ئېلىپ داستىخانغا كەلتۈرىدۇ . بۇ خىل نان شورپىلىق ، تەملىك ، يۇمشاق بولۇپ ، تولىمۇ يېيىشلىك بولىدۇ .

6) ھەمەك نان ـــ بۇ نان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «چوڭ نان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇ نان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى نانلىرىدىن بىرى . بۇ نان كۆپىنچە ھېيتلاردا ، تويلاردا داستىخانغا دەستىلەپ قويۇلۇپ ، ئۈستىگە ئۇششاق ياغلىق توقاچلار قويۇلىدۇ . ئۆزى قاتتىق بولىدۇ ، لېكىن چايغا سالسا تېز ئېرىيدۇ ، يېيىشلىك بولىدۇ .

ھەمەك مۇنداق ياسىلىدۇ : نانىنىڭ خېمىرى چىڭراق يۇغۇرۇلىدۇ . ياخشى ئىشلەپ ، زۇۋۇلا ئۈزۈپ تاۋلاپ ، چوڭلۇقىنى چوڭراق ئەلگەكتەك قىلىپ تەييارلىنىدۇ ، قىزىتىلغان تونۇرغا تۇز سېپىپ ھاۋاسىنى تەڭشەپ ، نانىنى گەزىنگە تەكشى قويۇپ يېقىپ ، سىڭدۈرۈپ پىشۇرۇلىدۇ ، كۇچانىڭ « بىچاق نېنى » مۇ ھەمەكنىڭ چوڭايتىلغان شەكلى بولۇپ ، ئۇ تېخىمۇ مەززىلىك .

7) توقاچ ـــ توقاچ ئۇيغۇر نېنىنىڭ ئالاھىدە تۈرى . مەھمۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » (I تۇم ، 464 ـ بەت) دا « توقاچ » دېگەن سۆزنى بۇ سۆز « توق ئادەم » دېگەن ئىبارىدىكى « توق » سۆزىدىن ياسالغان . « چۈنكى توقاچ ئادەمنى تويدۇرىدۇ » دەپ چۈشەندۈرگەن .

ئۇيغۇر خەلقى ئائىلىلىرىدە ئۆزلىرى يېيىش ۋە مېھمانلارغا قويۇش ئۈچۈن ، سەپەرگە چىقىۋاتقىلارغا يوللۇق تۇتۇش ئۈچۈن ياكى يىراقتىكى يېقىن ئادەملىرىگە خالتا قىلىپ ئەۋەتىش ئۈچۈن توقاچ يېقىلىدۇ ، خېمىر بولغاندىن كېيىن ، زۇۋۇلا ئۈزۈپ پىيالىنىڭ ئاغزىچىلىك چوڭلۇقتا (ئۇنىڭدىن كىچىك بولسىمۇ بولىدۇ) توقاچ

راسلىنىدۇ ، ئوتتۇرىسىغا چەككۈچ چېكىپ ، يۈزىگە داستىخان يېيىپ تىندۇرۇلىدۇ . تونۇرنى قىزىتىش ، نانىنى يېقىش ۋە پىشۇرۇش جەريانى ، ئۇسۇلى گىردە نانىنىڭكىدەك بولىدۇ . توقاچ پىشقاندىن كېيىن تونۇردىن قومۇرۇپ ، قىزىق ۋاقتىدىلا ئېرىمىگەن قوي يېغى سۈرۈلۈپ پارقىرىتىلىدۇ . توقاچنىڭ خېمىرى سۇت ، تۇخۇم ، قوي يېغى ئارىلاشتۇرۇپ يۇغۇرۇلسا تېخىمۇ تەملىك بولىدۇ ، بۇ خىل توقاچنىڭ ئالاھىدىلىكى ، قېتىپ كەتسە چايغا چىلىغان ھامان يۇمشايدۇ . ئۇزاق ۋاقىت ساقلاشقا بولىدۇ ، ئوڭاي كۆكىرىپ كەتمەيدۇ .

8) جۆۋىندە ـــ بۇ نان بەزى يەرلەردە «قوشۇقلۇق نان » دەپ ئاتىلىدۇ ، بۇ نان مۇنداق ياسىلىدۇ ؛ مەلۇم نىسبەتتە ئاق ئۇن بىلەن قوناق ئۇنى (مەيلى ئارپا ئۇنى ، مەيلى ئاق قوناق ئۇنى ياكى كۆممىقوناق ئۇنى) نى ئارىلاشتۇرۇپ ، ئۇنىڭغا خېمىرتۇرۇچ سېلىپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ . خېمىر بولغاندىن كېيىن زۇۋۇلا ئۈزۈپ تاۋلاپ ، نان ئېچىپ يۈزىگە ئۇششاق توغرالغان پىياز سۈركىلىدۇ . قىزىتقان تونۇرنىڭ ھاۋاسىنى تەڭشەپ ، داپخۇنىنى ئېتىپ ، تونۇرنى دۇمىلەپ سىڭدۈرۈپ پىشۇرۇلىدۇ .

9) زاغرا ـــ خەس قوناق ئۇنى بىلەن قىلىنغان نان « زاغرا » دەپ ئاتىلىدۇ . زاغرا ئۇچۇن كۆممىقوناق ياكى ئاق قوناق ئۇنى ئىشلىتىلىدۇ . ئۇن قىزىق سۇ بىلەن يۇغۇرۇلىدۇ . خېمىر سوۋۇغاندا ئۇنىڭغا خېمىرتۇرۇچ سېلىنىپ بىرمەر سائەت بولدۇرۇلىدۇ ، ئاندىن زۇۋۇلا ئۈزۈپ ئاق ئۇنغا دومىلىتىپ ، گىرۋىكى نېپىز ، ئوتتۇرىسى قېلىن قىلىپ نان راسلىنىدۇ . قىزىتىلغان تونۇرغا يېقىپ جۆۋىندە نانغا ئوخشاش قىلىپ پىشۇرۇلىدۇ . زاغرا تونۇردا ئۈزۈنراق تۇرغۇزۇلىدۇ . زاغرىنىڭ خېمىرىنى يۇغۇرغاندا ئۇششاق توغرالغان پىياز ، مانتا كاۋسى ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرۇلسا زاغرا تېخىمۇ يېيىشلىك ۋە مەززىلىك بولىدۇ .

10) قاتلىما ـــ قاتلىما ئۇيغۇر نانلىرىدىن ئالاھىدە بولغان بىر تۈر . مەھمۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » (I تۇم ، 672 ـ بەت) دا « قاغۇرغان » دېگەن سۆزنى « ماي بىلەن يۇغۇرۇلۇپ ، تونۇر ياكى ئوچاقتا پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل نان » دەپ چۈشەندۈرىدۇ . بۇ قاتلىمىنىڭ ئۇيغۇر نانلىرى ئىچىدە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ .

قاتلىما مۇنداق ياسىلىدۇ : خېمىر يۇغۇرۇپ ، خېمىر تىندۇرۇلغاندىن كېيىن نوغۇچ بىلەن يۇققا يېيىلىدۇ ، ئاندىن يېيىلغان خېمىرغا كۆيدۈرۈلگەن قۇيرۇق ماي ياكى ئەبجەش ماي سۈرتۈلىدۇ . ئاندىن خېمىر تۇرۇلۇپ تۇرمە قىلىنىدۇ . تۇرمىنى تولغاپ ، زۇۋۇلا ئۈزۈلىدۇ ، ھەربىر زۇۋۇلا يۇزا بىلەن ئېچىلىپ نان ھالىتىگە كەلتۈرۈلىدۇ . ئاندىن قىزىق تونۇرغا يېقىلىدۇ ياكى دوخۇپكىدا پىشۇرۇلىدۇ . كۆپىنچە ئائىلىلەردە قاتلىما قازاندا ياكى تاۋىدا ياغدا ئۆرۈپ ـ چۆرۈپ پىشۇرۇلىدۇ . تونۇر قاتلىمىسى يېيىشلىك ۋە مەززىلىك بولىدۇ .

قاتلىمىنىڭ يەنە « گۆش قاتلىمىسى » دەپ ئاتىلىدىغان تۈرىمۇ بار . بۇنىڭ خېمىرى يۇقىرىقى قاتلىمىنىڭكىگە ئوخشاش تەييارلىنىدۇ . خېمىر ئۇگرىنىڭ خېمىرىدەك چوڭ ھەم نېپىز يېيىلىدۇ ، ئاندىن ئۇششاق توغرالغان گۆش ، نېپىز چانالغان پىياز ، قارىمۇچ ۋە تۇزلارنى ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلانغان قىيما سېلىپ تۇرمە تۇرۇلىدۇ ، ئۇنىڭدىن زۇۋۇلا ئۈزۈلۈپ ، زۇۋۇلا يۇزا بىلەن ئېچىلىپ نان تەييارلىنىدۇ . بۇ خىل قاتلىمىنى تونۇرغا يېقىپ پىشۇرسىمۇ ، قازاندا ياكى تاۋىدا پىشۇرسىمۇ بولىدۇ .

قاتلىمىنىڭ ئالاھىدىلىكى : خېمىرى قاتمۇ قات بولىدۇ . يۇمشاق ، يېيىشلىك ، سىڭىشلىك بولىدۇ . (ر)

سامسا

سامسا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى . ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ : گۆش ئۇششاق توغرىلىپ ، ئۇنىڭغا ئازراق سۇ قوشۇلىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇششاق توغرالغان قۇيرۇق ياغ ، توغرالغان باش پىياز ، سوقۇلغان زىرە ، قارىمۇچ ۋە تۇز ئارىلاشتۇرۇپ قىيما قىلىنىدۇ .

قۇۋۇەتسىز تۇز سۇيى بىلەن پېتىر خېمىر يۇغۇرۇپ ، ياخشى ئىشلەپ تىندۇرۇلىدۇ . ئاندىن زۇۋۇلا ئۇزۇپ ، پۇزا بىلەن جىلىت ئېچىپ جىلىتقا قېيما سېلىپ ئۇزۇنچاق تۆت بۇرجەك قىلىپ سامسا تۇگۈلىدۇ . قىزىتىلغان تو- نۇرنىڭ داپخۇنىنى ئېتىپ ، تونۇرنىڭ يۇزىگە تۇز سۇيى سېپىپ ، ئوتىنى ئوتتۇرىغا يىغىپ تونۇرنىڭ ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ . تۇگۈلگەن سامسىنىڭ يۇزىگە سۇ ئۇرۇپ ، سامسىنىڭ تۇگۈلگەن تەرىپىنى تونۇرغا يېقىپ ، ئۇستىگە ئازراق سۇ ئۇرۇپ ، تونۇرنىڭ ئاغزىنى ئېتىپ ، ئون مە- نۇتقا قەدەر خۇيلىنىدۇ . خۇي يېگەندىن كېيىن تونۇرنىڭ ئاغزىنى ئېچىۋېتىپ ، سامسىنىڭ يۇزى قىزار- غان چاغقا قەدەر پىشۇرۇلىدۇ . ئاندىن مەخسۇس چۆمۈچ بىلەن ئاۋايلاپ قومۇرۇلىدۇ . بۇنداق سامسا ناھايىتى مەز- زىلىك ۋە تەملىك بولىدۇ . چىشلىگەن ھامان شۇرۇرندە مېيى ئېقىپ تۇرىدۇ . (ر)

پەرمۇدە

پەرمۇدە ئۇيغۇرلارنىڭ سامسىغا ئوخشاش ئەنئە- نۇئى تاماقلىرىدىن بىرى . بۇ تاماق مۇنداق ياسا- لىدۇ: سېمىز لوق گۆش قوناق چوڭلۇقىدا توغرىلىپ ئۇ- نىڭغا بىر دانە تۇخۇم چېقىلىپ سوققان قارىمۇچ ، تۇز سېلىپ ئازراق سۇ قۇيۇپ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . كېيىن چاۋ- نالغان پىيازنى قوشۇپ قېيما تەييارلىنىدۇ ، ئۇنغا بىر دانە تۇخۇم چېقىپ خېمىرتۇرۇچ ، تۇز سېلىپ ، خېمىر ئوبدان ئىشلىنىدۇ . خېمىر چالا بولغاندا زۇۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ پۇزىدا كەڭلىكى ئالقاندەك چوڭلۇقتا نېپىز جە- لىت ئېچىلىدۇ . جىلىتنى سول قولغا قويۇپ ئىچىگە قېيما سېلىپ جۇۋۇاۋا شەكلىدە تۇگۈلىدۇ . ئاندىن ئوك قولىنىڭ چوك بارمىقى بىلەن خېمىرنىڭ تۇگۈلگەن تەرىپىدىن بېسىپ پەرمۇدە سىقىلىدۇ ، ئۇچ قولىنىڭ ئارىلىقىدىن خۇددى تۆگىنىڭ لوكسىدەك خېمىر ئۆسۈپ چىقىدۇ . قىزىتىلغان تونۇرنىڭ ھاۋاسىنى تەڭشەپ تونۇرغا يېقىپ ، يۇزىگە سۇ ئۇرۇپ تونۇرنىڭ ئاغزىنى مەھكەم ئېتىپ ، ئون ــ يىگىرمە مىنۇت ئەتراپىدا خۇيلىنىدۇ . خېمىرنىڭ يۇزى قۇرۇغاندا داپخۇنىنى ئېچىپ ، ئون نەچچە مىنۇت قاقلاپ سېرىق رەڭگە كىرگەندە ، يۇزىگە قۇيرۇق ياغ سۈركەپ تونۇردىن سويۇۋېلىنىدۇ . بۇ خىل پەرمۇدىنىڭ رەڭگى سېرىق ، پارقىراق ، چۈرۈك ھەم تەملىك بولىدۇ . پەرمۇدىنى توك دوخۇپكىسىدا پىشۇرسىمۇ بولىدۇ . (ر)

پولۇ

پولۇ ــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ مۆتىۋەر ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى . ئەزىز مېھمانلار ئۈچۈن بۇ تاماق قە- لىنىدۇ . شۇنداقلا توي ـ تۆكۈن ، ئۆلۈم ـ يېتىم قاتارلىق مەرىكىلەردە مېھمانلار مۇشۇ تاماق بىلەن ئۇزىتىلىدۇ . ئۇيغۇرلار بۇ تاماقنى ئادەتتىكى ۋاقىتلاردىمۇ قىلىپ يە- يدۇ .

قەدىمكى زامان جەڭ يۈرۈشلىرىدە كارۋانلار ئۈزۈن سەپەرگە چىققاندا ئوخشاشلا پولۇ قىلىپ يەيتتى . ئۇلار ياغ ، گۆرۈچ ۋە قەلەمچە قىلىپ توغراپ قۇرۇتقان سەۋزە ئېلىۋالاتتى . سەۋزىنى ئىسسىق سۇغا چىلىسا يۇم- شاپ ئەسلىگە كېلەتتى . پولۇغا گۆش بولسا باساتتى ، بولمىسا باسمايتتى ، بۇ تاماقنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى ناھا- يىتى يۇقىرى ، شېپالىق رولىمۇ ناھايىتى كۆپ .

بۇ تاماق لېگەنگە ئوسۇلۇپ قول بىلەن يېيىلىدۇ ، پولۇ يېگەندە قېتىق ، تۇرۇپ ، پەمىدۇر ۋە لازا بىلەن قە- لىنغان سوغۇق سەي بولسا تاماق تېخىمۇ يېيىشلىك بولىدۇ . پولۇ قانچە مايلىق ئېتىلسىمۇ كۆڭۈلگە تەگمەي- دۇ .

پولۇنىڭ خۇرۇچى ياغ ، گۆش ، گۆرۈچ ، پىياز ، تۇزدىن ئىبارەت . بۇ تاماق مۇنداق قىلىنىدۇ :

سەۋزە قەلەمچە قىلىپ توغرىلىدۇ . پىياز توغرا- لىدۇ . پولۇغا بېسىلىدىغان گۆش پارچىلىنىدۇ ، گۆرۈچ ئىككى ـ ئۈچ قېتىم يۇيۇلۇپ ، ئىلمان سۇغا چىلاپ قويۇ- لىدۇ . قازانغا ياغ قۇيۇلۇپ ئوبدان قىزىتىلغاندىن كېيىن ، تۇز سۇيى بىلەن داغلىنىدۇ . ئاندىن قازانغا گۆش ، پىياز سېلىنىپ قورۇلىدۇ ، ئاندىن قەلەمچە قىلىنغان سەۋزە قورۇلىدۇ . سەۋزە قورۇلغاندا مەلۇم نىسبەتتە سۇ قۇيۇپ قاينىتىلىدۇ . ئاندىن گۆشنى سۈزۈپ ئېلىۋېلىپ سۇغا گۆرۈچ سېلىنىدۇ . قازان دۈملىنىش ئالدىدا ، ئېلىپ قويۇلغان گۆش بېسىلىپ يىگىرمە ــ يىگىرمە بەش مە- نۇت ئەتراپىدا پولۇ ئاستا ئوتتا دۈملەنسە پىشىدۇ .

پولۇغا ئادەتتە قوي گۆشى ، كالا گۆشى ، سۈرلەنگەن گۆش ، توخۇ گۆشى ، غاز گۆشى ، قېزا قا-

تارلىقلار بېسىلىدۇ . بەزى يەرلەردە بولسا بېھى ، قوغۇن قېقى ، قۇرۇق كىشمىش ئۈزۈملەرمۇ بېسىلىدۇ.

پولۇ ئۇچۇن كۆپىنچە ئەبجەش ياغ ئىشلىتىلىدۇ . تەملىك بولىدۇ ، دەپ خەس قوي يېغى ئىشلىتىلمەيدۇ.

پولۇنىڭ « بەتتە » دەپ ئاتىلىدىغان تۇرى بار . بۇنىڭ پولۇغا ئوخشاشمايدىغان يېرى ئۇنىڭغا گۆش بەسلىمايدۇ ، گۆش ئورنىغا قورۇلغان سەي قۇيۇپ يېيىلىدۇ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئۆرۈك غورا بولغاندا ، قورۇماقچى بولغان سەيگە غورا ئارىلاشتۇرىدۇ . بۇ خىل سەي ئاچچىق ـ چۈچۈك بولىدۇ . بۇ خىل سەي ئارىلاشتۇرغان پولۇ ناھايىتى يېيىشلىك ھەم مەززىلىك بولىدۇ .

پولۇنىڭ يەنە « سىڭدۈرمە » دەپ ئاتىلىدىغان تۇرىمۇ بار . « سىڭدۈرمە » دېگەنلىك ئاددىي پولۇ دېگەنلىك . بۇنىڭغا كېتىدىغان خۇرۇچ ۋە ياسلىش ئۇسۇلى پولۇنىڭ باشقا تۇرلىرىگە ئوخشاش . ئوخشاشمايدىغان يېرى ، بىرى ، سىڭدۈرمە باشقا پولۇ تۇرلىرىگە قارىغاندا ياغسىز بولىدۇ . يەنە بىرى ، بۇنىڭ ئۇستىگە گۆش بېسىلمايدۇ ، گۆش قاق چوڭلۇقىدا توغرىلىپ ، قورۇلغاندىن كېيىن سۇدىن ئېلىپ تاشلانماي ، گۈرۈچ بىلەن بىللە دۈملىنىدۇ . (ر)

كاۋاپ

ئۇزاق زامانلاردىن تارتىپ (ئۇۋچىلىق دەۋرىدىن تارتىپ) ئىنسانلارنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقى گۆش بولغانلىقى ئۈچۈن ، كاۋاپ خېلى بۇرۇنلا پەيدا بولغان . كاۋاپ ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئالىي دەرىجىلىك تاماقلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلدى . ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ئېھتىياجىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئېشىشىغا ئەگىشىپ ، كاۋاپنىڭ تۇرىمۇ كۆپەيىپ باردى . ھازىر ئۇيغۇرلاردا كاۋاپنىڭ ئون ـ يىگىرمە تۇرى بار . بۇلار ئۇستىدە ئايرىم ـ ئايرىم توختىلىپ ئۆتىمىز :

1) زىخ كاۋاپ ـــ بۇ كاۋاپنىڭ ئەڭ بالدۇرقى تۇرى . بۇنىڭغا يېگى گۆش ئىشلىتىلىدۇ . گۆش ھەم قۇيرۇق ياغ باش بارماق چوڭلۇقىدا ياپلاق توغرىلىدۇ . ئۇنىڭغا تۇخۇم ، يۇمشاق چانالغان پىياز ، بىرئاز ئۇن ئارىلاشتۇرۇپ بىر مەر سائەتچە دۈملەپ قويۇلىدۇ . ئاندىن گۆش ھەم ياغ زىخقا ئۆتكۈزۈلىدۇ .

كاۋاپدانغا ئىسسىز كۆمۈر ياكى ئوتۇن كۆمۈرى قالاپ ، چوغ بولغاندا زىخنى كاۋاپدانغا تىزىپ ئۇۋاق لازا ، زىرە ، تۇز سەپىپ پىشۇرۇلىدۇ . بۇ خىل كاۋاپ يۇمشاق بولىدۇ ھەم « قۇۋۋەت دورىسى » سۈپىتىدە رول ئويناىدۇ .

2) قېرىن كاۋاپى ـــ بۇ خىل كاۋاپ ئۇيغۇرلاردا چارۋىچىلىق ھاياتىغا كۆچكەندىن كېيىن پەيدا بولغان . ئالدى بىلەن پاكىز قوم ئۇستىگە سۆكسۆك ، توغراق ئوتۇنى قالىنىپ قوم قىزدۇرۇلىدۇ. قوم قىزىغاندىن كېيىن ، قۇمنىڭ ئارىسىغا تەييارلانغان قېرىن كۆمۈلىدۇ .

قېرىن مۇنداق تەييارلىنىدۇ : قوي (قوزا ياكى ئوغلاق) ئۆلتۈرۈلۈپ ، گۆش سۆڭەكتىن ئاجرىتىلىدۇ . گۆش پارچىلىنىپ ، ئۇنىڭغا تۇز ، سامساق ، پىياز ، قارىمۇچ ، زىرە قاتارلىقلار ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . ئۆلتۈرۈلگەن مالنىڭ قورسىقى كىچىكرەك ئېچىلىپ ، يۇيۇپ تازىلانغاندىن كېيىن ، تەييارلانغان گۆش قېرىنغا تىقىلىپ ، قېرىننىڭ ئېچىلغان يېرى تىكىلىدۇ . ئاندىن قوم ئۇستىدىكى چوغ قايرىلىپ قۇمنى ئېچىپ ، قېرىن كۆمۈلىدۇ . قوم ئۇستىگە چوغ دۆۋىلەپ قويۇلىدۇ . قېرىن قوم ئىچىدە ئىككى ـــ ئۈچ سائەت تۇرغاندىن كېيىن پىشىدۇ . قېرىننى يېرىپ گۆش يېيىلىشكە باشلايدۇ . بۇ خىل كاۋاپ كۆپىنچە دالادا ـــ چارۋا بېقىلغاتقان يەردە قىلىنىدۇ .

3) تونۇر كاۋاپى ـــ بۇ خىل كاۋاپ مۇنداق تەييارلىنىدۇ : قوي ئۆلتۈرۈلۈپ ، تېرىسى سويۇلۇپ ، باش ۋە پاقالچاقلىرى كېسىپ تاشلىنىدۇ . قورسىقى كىچىكرەك يېرىلىپ ، قوينىڭ ئىچكى ئەزالىرى ئېلىپ تاشلىنىپ ، ئىچى ئىسسىق سۇ بىلەن چايقىلىپ ، قۇرۇق لاتا بىلەن سۈرتۈلىدۇ . ئاندىن قوي بىر تال ياغاچقا تىكلەپ ئۆتكۈزۈلىدۇ ، تونۇر ئوبدان قىزىغاندىن كېيىن ، ئوتنىڭ چوغى ئېلىپ تاشلىنىدۇ ، تونۇرنىڭ داپخۇنى چىڭ ئېتىلىدۇ ، تەييارلانغان گۆشنىڭ باش تەرىپىنى تۆۋەنگە قارىتىپ تىكلەپ تۇرغۇزۇپ ، تونۇرنىڭ ئاغزى ھور چىقمايدىغان دەرىجىدە ھەم ئېتىلىدۇ . بىر يېرىم سائەت مىقدارى ئوتتا قاقلىنىدۇ . گۆش قاقلىنىپ سېرىق رەڭگە

كىرگەندە پىشقان بولىدۇ . گۆشنى تونۇرغا سېلىشتىن بۇرۇن تۇخۇمنىڭ سېرىقى ، تۇز ، سوققان زەرچۆە ، زىرە ، قارىمۇچ ۋە ئاق ئۇنلارنى ئارىلاشتۇرۇپ قوچۇپ ، گۆشنىڭ يۈزىگە سۈركىلىدۇ . بۇنداق قىلغاندا كاۋاپقا تەم كىرگۈزىدۇ ھەم گۆشتىكى يانغىنىڭ ئېقىپ كەتمەسلىكىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ ، پىشقان كاۋاپ مېھمان ئالدىغا يا پۇتۇن ھالىچە ، يا پارچىلاپ تارتىلىدۇ . بۇ ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ مۇھىملىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . تونۇر كاۋىپىنىڭ قوينىڭ پەش گۆشىنى شاكىرابقا چىلاپ ، قىزىق تونۇرغا يېقىپ پىشۇرۇلىدىغان تۇرىمۇ بار . بۇ خىل كاۋاپمۇ ناھايىتى يېيىشلىك بولىدۇ .

4) قازان كاۋىپى ـــ بۇ « قورۇما كاۋاپ » دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل كاۋاپ كاۋاپدان بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا قىلىپ يېيىلىدۇ . گۆش باش بارماق چوڭلۇقىدا تۇغرىلىدۇ ، قازانغا قۇيۇلغان ياغ ئوبدان قىزىغاندا گۆشنى سېلىپ ئوبدان قورۇپ قىزارتىلىدۇ ، بۇنىڭغا ئۇۋاق تۇز ، ئۇۋاق قىزىل لازا ، سوقۇلغان زىرە سېلىنىدۇ . گۆش قورۇلغاندا قازانغا سۇ قۇيۇلمايدۇ .

5) قېيما كاۋاپ ـــ قېيما كاۋاپ ئۇچۇن زىخ كاۋاپ قىلىشقا مۇۋاپىق بولمىغان گۆش ئىشلىتىلىدۇ ، گۆش يۇمشاق چانىلىدۇ . ئاندىن گۆشكە تۇخۇم ، تۇز ، سوقمان قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇپ قېيما قىلىنىدۇ . قېيما كۇمۇلاچ قىلىنىپ زىخقا ئۆتكۈزۈلىدۇ . كاۋاپدانغا ئىسسىز كۆمۈر قالىنىدۇ . كۆمۈر كۆيۈپ چوغ بولغاندا ، كاۋاپدانغا زىخ تىزىپ ، ئۇستىگە يۇمشاق تۇز ، ئۇۋاق لازا ، زىرە سېپىلىدۇ . بۇ خىل كاۋاپنىڭ گۆشى يۇمشاق ، يېيىشلىك بولىدۇ . ئاشقازانىنى قۇۋۇۋەتلەيدۇ .

6) تاۋا كاۋىپى ـــ بۇ خىل كاۋاپ ئۇچۇن ، گۆش سەرەڭگە قېيى چوڭلۇقىدا ياپىلاقلاپ توغرىلىدۇ . چانالغان پىياز ، سوققان زىرە ، قارىمۇچلارنى گۆشكە سېلىپ ئارىلاشتۇرۇپ ، ئۇن ـــ يېگىرمە مىنۇت تۇرغۇزۇلىدۇ . تاۋا ئوبدان قىزىتىلىپ گۆشنى ئۇنغا مەلەپ تاۋىغا تىزىپ ، ھەر ئىككى تەرەپ سارغايتىپ پىشۇرۇلىدۇ. پىشقان كاۋاپنى تاۋىدىن ئېلىپ توغراپ ، ئۇستىگە سوققان لازا ، تۇز سېپىپ تەخسىگە ياكى نان ئۇستىگە ئېلىپ داستىخانغا كەلتۇرۇلىدۇ . بۇ خىل كاۋاپنىڭ تېشى چۇرۇك ، ئىچى يۇمشاق ، تەملىك ، يېيىشلىك بولىدۇ .

7) بېلىق كاۋىپى ـــ بۇ كاۋاپ تارىم بويلىرىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلارنىڭ يەنى بېلىق چىقىدىغان يەرلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئىستېمال قىلىپ كەلگەن تاماق تۇرلىرىدىن بىرى . شۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ ئەزىز مېھمانلىرىنى مۇشۇ كاۋاپ بىلەن مېھمان قىلىدۇ . شۇنداقلا مۇشۇ رايونلاردا بازار كۈنلىرى مەخسۇس بېلىق كاۋىپى قىلىپ تىرىكچىلىك قىلغۇچىلار ھازىرمۇ بار .

بېلىق كاۋىپى مۇنداق ياسىلىدۇ : ئالدى بىلەن بېلىقنىڭ قاسىرىقى قىرىپ چىقىرىۋېتىلىدۇ . قاناتلىرى ۋە ئىچكى ئەزالىرى ئېلىپ تاشلىنىپ ، يۇيۇپ تازىلىنىدۇ . تازىلانغان بېلىق بويىدىن بويغا ئىككى قىلىنىپ ، تۇز سۈيىنگە چىلاپ قويۇلىدۇ . ئاندىن يۇلغۇندىن ياسالغان ئىككى تال ئۇزۇن زىخقا ئۆتكۈزۈلۈپ ، ئوتۇن قالاپ چوشۇرۇلگەن چوغقا يېراق تۇتۇپ ، پات ـ پات ئۆرۈپ قاقلاپ پىشۇرۇلىدۇ . پىشقاندا ساپسېرىق بولىدۇ . بۇ خىل كاۋاپ مەززىلىك بولىدۇ . قىلتىرىقلىرى ئۇۋۇلىپ تۇرىدۇ . ھازىر مۇشۇ خىلدا تەييارلانغان بېلىق دوخۇپكىدا پىشۇرۇلىدىغان بولدى .

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كاۋاپلاردىن باشقا ، ئۇيغۇرلار يەنە جىگەر ، بۆرەك ، تال قاتارلىقلارنى زىخقا ئۆتكۈزۈپ ، كاۋاپدانغا پىشۇرۇپ يەيدىغان (خۇرۇچلىرى زىخ كاۋاپنىڭ خۇرۇچلىرىغا ئوخشاش) كاۋاپ تۇرلىرىمۇ بار . بۇ خىل كاۋاپلارمۇ ناھايىتى مەززىلىك ، تەملىك بولىدۇ . لېكىن پىشۇرۇش ئۇسۇلىدا ، باشقا كاۋاپ تۇرلىرىگە ئوخشاشمايدىغان يەرلىرىمۇ بار . ئېيتايلى ، تالنى كاۋاپ قىلغاندا بۇ توغرالمايدۇ . ئارىسىنى يېرىپ ئىچىگە چاۋا ياغنى تېقىپ يارغان يەرنى يىپ بىلەن تېكۈۋېتىپ پىشۇرۇلىدۇ . جىگەرنى ياپىلاق توغراپ قانىنى پۇتۇنلەي قاچۇرۇۋەتمەي خامراق قىلىپ پىشۇرۇلىدۇ .

جىگەر كۆزنىڭ كۆرۈش قۇۋۋىتى ئاجىزلاپ كەتكۈچىلەرگە پايدا قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇنىڭ قېنىنى پۇتۇنلەي قاچۇرۇۋەتكەندە شىپالىق رولى قالمايدۇ ، شۇنداقلا ئۇيغۇر خەلقى ئۆردەك ، غاز ، توخۇ ،

كەكلىك ، كەپتەر ، بۆدۈنە ، ئاق توشقان قاتارلىقلارنى ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن كاۋاپ قىلىپ يېيىش ئادىتىمۇ بار .(ر)

ئۆپكە ـ ھېسىپ

ئۆپكە ـ ھېسىپ ـــ ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ مۇھىم تۈرلىرىدىن بىرى . بۇ تاماق ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ ، « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا بىر نەچچە يەردە تىلغا ئېلىنغان . بۇ تاماق مۇنداق تەييارلىنىدۇ :

1) ئۆپكە ـــ ئالدى بىلەن قېرىندىن ئۆپكە ئاغزى (قېرىننىڭ بۆكى) كېسىۋېلىنىپ ئۆپكە كانىيىنىڭ ئۇچىغا تىكىلىدۇ . ئاندىن ئۆپكە ئاغزى ئارقىلىق ئۆپكىگە سۈزۈك سۇغۇق سۇ ماگىزۇلۇپ ، ئۆپكە ئاغزى بوش مۇجۇپ بېرىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۆپكە تومۇرلىرىدىكى قان سۇ بىلەن ئۆپكە تۆشۈكچىلىرىدىن چىقىپ كېتىدۇ ، ئۆپكىنىڭ تومۇرلىرى ئېچىلىدۇ ـ دە ، ئۆپكە ئاپئاق ئاقىرىدۇ . بۇ «قانسىزلىتىش » دەپ ئاتىلىدۇ . ئىككىنچى قەدەمدە خېمىر يۇغۇرۇلۇپ سۈزۈك سۇغا چىلاپ قويۇپ مۇجۇلىدۇ . ئۇننىڭ شىرنىسى سۇغا چىقىدۇ . ئاندىن ئۇن شىرنىسى داكا بىلەن ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈلىدۇ . ئۇن سۇ-يىنىڭ تۇز تەمىنى تەڭشەپ ئۆپكە ئاغزى ئارقىلىق ئۆپكىگە ماگىزۇلىدۇ . ئۇن سۇيى ماگدۇرۇلۇۋاتقاندا يېكى ئاخىرىدا ئۆپكىگە بىر جىگدەك سۇ يېغى ماگىزۇزۇلىدۇ . شۇنداقلا بىرمەر تۇخۇمنى چېقىپ ماگدۇ-رۇۋەتسىمۇ بولىدۇ . ئاخىرىدا شىرنىسى چىقىرىۋېلىنغان خېمىر تېلىپكە سوققان لازا ، جىگەر يېكى گۆش قىيمىسى قوشۇپ ئۇنى ئۆپكە ئاغزىغا توشقۇزۇپ ئاغزىنى بوغۇپ ئۆپكە بىلەن بىرلىكتە پىشۇرۇلىدۇ . بۇ « مەنجاق » دەپ ئاتىلىدۇ . قۇيۇلۇۋاتقان ئۆپكىنىڭ بىرمەر يېرى تېشىلىپ كېتىپ ئۇ يەردىن ئۇن سۇيى چىقىپ كېتىش ئەھۋالى كۆرۈلسە تۆمۇرنى قىزىتىپ ئۇ يەرنى داغلىۋەتسە توختاپ قالىدۇ .

2) ھېسىپ ـــ قوينىڭ ياغلىق ئۇچىيى تەتۈر ئۆرۈلۈپ تۇز سۇيى بىلەن پاكىز يۇيۇلىدۇ . ئاندىن جىگەر ، يۈرەك ، چاۋا ياغ ، گۆش ، سەۋزىلەر ئۇششاق توغرىلىپ ئۇنىڭغا زىرە ، قارىمۇچ ۋە پاكىز يۇيۇلۇپ ئىسسىق سۇغا چىلاپ قويۇلغان گۈرۈچ سېلىپ ، سۇ قۇيۇپ ئارىلاشتۇرۇلۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ . ئاندىن ئۇ-چەينىڭ چوڭ بېشىدىن قىيما ۋارونكا بىلەن ياكى قول بىلەن ئۇچەيگە قۇيۇپ تولدۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئۇچەي-نىڭ ئىككى ئۇچى باغلىنىپ ئاۋايلاپ قازانغا سېلىنىدۇ . ھېسىپنىڭ گۈرۈچى يېرىم پىشقاندا بىر قانچە يەرگە يىڭنە سانجىپ ئۇچەيدىكى سۇ ياكى ھور چىقىرىۋېتىلىدۇ . ئۇچەيگە قىيما بەك چىڭ تىقىلماسلىقى لازىم ، بولمىسا پىشىماي تۇرۇپ يېرىلىپ كېتىدۇ . ئۆپكە ـ ھېسىپكە قو-شۇپ ، تېرىپى پاكىز قىرىۋېتىلگەن قېرىننىمۇ بىللە پىشۇرىدۇ . ھەممىسى پىشقاندىن كېيىن لېگەنگە توغرامچە قىلىپ توغراپ مېھمان ئالدىغا كەلتۈرۈلىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىدا ئۆپكە ـ ھېسىپ قۇيۇش بىر خىل ئېرەملىك ھادىسە ھېسابلىنىدۇ . شۇ سەۋەبتىن ئۆپكىنى قانسىزلاتقاندا ئۇستىگە داستىخان يېپىپ قويۇلىدۇ ھەمدە ئۆپكىنى قانسىزلاتقان ياكى قۇيۇۋاتقاندا ئۆيگە بالىلارنىڭ كىرىپ ـ چىقىشى مەنئى قىلىنىدۇ . مۇشۇ ئادەت تۈپەيلىدىن ھەممە كىشى ئۆپكە قۇيالمايدۇ. يۇرت-مەھەللىلەر ئىچىدە ئۆپكە قۇيۇشنى ئۇدۇم قىلغان مۆتىۋەر ئايالار بولۇپ ، ئۇلار ئالاھىدە ئەتىۋارلىنىدۇ . بۇنداق ئە-قىدە ئېھتىمال ئۆپكە ـ ھېسىپ قۇيۇش باشقا خىلدىكى تائاملارنى تەييارلاشقا قارىغاندا مۇرەككەپ تېخنىكىلىق ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغانلىقىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك . (ر)

دۇمبە جىگەر

بۇ يېمەكلىك كۆپىنچە مال سويۇلغاندا ، ياز كۈنى-لىرى دالاغا باراۋەتكە چىقىقاندا تەييارلىنىدىغان ئەنئەنىۋى تاماقلاردىن بىرى . دۇمبە جىگەر قوي ئۆلتۈرگەنلىكنىڭ نىشانى . قوي ئۆلتۈرمەي تەييار گۆش سېتىۋېلىپ مېھمان چاقىرغاندا مېھمانلارغا دۇمبە جىگەر تارتىش شەرت ئە-مەس .

بۇنى مۇنداق ياسايدۇ : ئاۋۋال قۇيرۇق ياغ پىشۇرۇلىدۇ . ئۇ پىشاي دېگەندە قازانغا جىگەر سېلىنىپ سەكسەن ـــ توقسان پىرسەنت پىشۇرۇلىدۇ . قۇيرۇق ياغ بىلەن جىگەرنى قازاندىن ئېلىپ بىرئاز سوۋۇتقاندىن كېيىن ، ئۇلارنى يالپاقلاپ توغراپ ئىككى پارچە جىگەر ئارىسىغا بىر پارچە قۇيرۇق ياغ قىستۇرۇپ ، ئۇستىگە ئۇۋاق تۇز ، قارىمۇچلار سېپىلىپ داستىخانغا كەلتۈرۇ-

لىدۇ . بۇ باشقا تاماق يېيىشتىن بۇرۇن يېيىلىدۇ . بۇ ھەرگىز كۆڭۈلگە تەگمەيدۇ . دۇمبە جىگەرنى تويغۇچە يېۋىلىش شەرت ئەمەس . ئۆي ئىگىسى تەييارلانغان دۇمبە جىگەرنى لېگەنگە تەكشى تىزىپ ، مېھمانلارغا ئىككى قوللاپ تۇتۇپ بىر ـ بىردىن ئالدۇرۇلىدۇ . مېھمانلارمۇ پەقەت بىر تال ئېلىپ يېيىشكە ئادەتلەنگەن . (ر)

چەينەك شورپىسى

گۆش (مەيلى لوق گۆش ياكى سۆڭەكلىك گۆش بولسۇن) ئۇچ ـ تۆت پارچە قىلىنىپ چوگراق چىنە چەينەككە (چەينەك بولمىغاندا ئاغزى بار كۆرۈشكا بولسىمۇ بولىدۇ) سېلىپ قاينىغان سۇ قۇيۇپ ئون ـــ ئون بەش مىنۇت قاينىتىپ تۇز ، كاۋاۋېچىن سېلىپ ، بوش ئوتتا يېرىم سائەت مىقدارى دۇملىنىدۇ . بۇنىڭغا سوقۇلغان قارىمۇچ ، توغرالغان باش پىياز سېلىنىپ ئوتتا يەنە بەش مىنۇتچە قويۇپ ، گۆشنى تەخسىگە شورپىنى چىقىرىپ قويۇپ داستىخانغا قويۇلىدۇ . بەزىدە مېھمان ئالدىغا چەينەك بىلەن كەلتۇرۇلۇشى مۇمكىن . بۇ خىل شورپا ناھايىتى مەززىلىك . گۆش ناھايىتى يۇمشاق ، تەملىك بولىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان شەھەرلەردە مەخسۇس چايخانىلار كۆپ بولۇپ ، چەينەك شورپىسى ئەنە شۇ چايخانىلارنىڭ بەزىلىرىدە قوشۇمچە تەييارلىنىدۇ . چەينەك شورپىسى پەقەت بىر كىشىگە لايىق تەييارلىنىدىغان تاماق بولۇپ ، ھەربىر كىشىگە بىر چەينەك شورپا تارتىلىدۇ . چەينەك شورپىسى ئۇچۇن ئاساسەن يېڭى قوي گۆشى ئىشلىتىلىدۇ .(ر)

لەگمەن

لەگمەن ئۇيغۇر خەلقى ياخشى كۆرىدىغان ، قىزىقىپ يەيدىغان تاماقلىرىنىڭ بىرى . شۇڭا ئۇيغۇرلار لەگمەننىڭ خىمىرى ئوخشىسا ئېشى ئوخشايدۇ دەپ ، خىمىرغا ئالاھىدە ئىشلەيدۇ ۋە خىمىر يۇغۇرۇشنى پەسلىگە قاراپ ئۆزگەرتىدۇ .

خىمىر تەييارلاش : قىش كۈنلىرى لەگمەن خىمىرىنى ئىسسىق سۇدا تۇزى كەم ، بوشراق قىلىپ يۇغۇرىدۇ . ئەتىيازدا ، كۈزدە ئىلمان سۇدا تۇزىنى مۇۋاپىق قىلىپ ئوتتۇراھال يۇغۇرىدۇ . يازدا ، سوغۇق سۇدا تۇزىنى ئۆتكۈزۈپ چىگراق يۇغۇرىدۇ ، يۇغارغان خىمىرنى پورەك ئۆرلىگىچە ئىشلەپ بىرئاز تىندۇرۇپ ، چوڭ ياكى كىچىك پىلتە قىلىدۇ . چوڭ پىلتە ئۇچۇن ئالمىدەك ئۇزۇپ پىلتە قىلىپ ئىككى قول ئارىلىقىغا ئېلىپ ئېشىپ ، ئاشىتاختا ياكى لېگەنگە ماي سۈۋاپ چۆگىلىتىپ يۆگەپ ، قاتمۇ قات ماي سۈۋايدۇ . پىلتىنى ئالدىغان چاغدا ، پىلتىنىڭ بىر ئۇچىنى ئوڭ قولدا تۇتۇپ تارتىپ ، سول قولدا لېگەندىن ئاجرىتىپ ، سوزۇپ تاشلايدۇ . سوزىدىغان مەزگىلدە ، پىلتە ئۇچىنى سول قولدا تۇتۇپ ئوڭ بىلەككە يۆگەپ ، سول بىلەكتىن ئۆتكۈزۈپ پىلتە تۆگىگەندە غۇلاچنى سوزۇپ ، سوزۇلغان ئاشىنىڭ ئوتتۇرىسىنى ئۇنغا تەگكۈزۈپ پەشخۇنغا ئورۇپ ئىنچىكىلەيدۇ . ئاندىن تېز قاينىۋاتقان قازانغا سېلىپ ، چاپلاشماسلىقى ئۈچۇن چوكا سېلىپ ئېلەشتۇرۇپ قويىدۇ . پىشقاندا ، سۇزۇپ ، سۇزۇك سۇدا چايقاپ قاچىغا ئالىدۇ.

كىچىك پىلتە قىلغاندا ، چوڭ ياڭاقتەك خىمىر ئۇزۇپ ، ئىككى قول ئالقىنىدا دۇگىلىتىپ ، پىلتىنى يىگىرمە ـــ يىگىرمە بەش سانتىمېتر ئۇزارتىپ ، ياغلانغان لېگەن ياكى پەشخۇنغا قات ـ قات قىلىپ تىزىپ ، ھەر بىر قېتىغا ماي سۈرىدۇ ، سوزۇش ۋاقتىدا ، پىلتىنىڭ ئىككى ئۇچىنى ئىككى قولدا تۇتۇپ ، دادىل غۇلاچ كېرىپ سوزىدۇ . ئاندىن ، ئىككى باشنى سول قولغا ئېلىپ ، ئوتتۇرىنى ئوڭ قول بىلەككە ئۆتكۈزۈپ يەنە سوزىدۇ ، تەكرار سوزۇپ ئىنچىكىلىگەندە ، سول قولدىكى پوملاشقان خىمىرنى كېسىپ ئېلىۋېتىپ ، قازانغا سالىدۇ ، پىشۇرۇپ ئېلىپ ، سوغۇق سۇدا چايقاپ قاچىغا ئالىدۇ .

لەگمەننىڭ سەي خورۇچى ئاساسلىقى ، گۆش ، ياغ ، سامساق ، پىياز ، سۆگىپىياز ، لازا ، شوخلا ، جاگدۇ ، يېسۈلەك ، ياگىيۇ ، كاۋاۋېچىن ، قارىمۇچ ، تۇز ، سوققان لازا ، ئاچچىقسۇدىن ئىبارەت . ئەمما ، قايسى خورۇچ بىلەن سەي قورۇش ئۇسۇلىنىڭ شەرت ـ شارائىتى ۋە ئىختىيارىدا بولىدۇ .

ئادەتتە ، گۆشنى سوقا چىلاندەك توغراپ ، قازاننى قىزىتىپ ، ياغ قۇيۇپ ، ياغ ئوبدان چوچۇگەندە ، گۆشنى سېلىپ سارغايغىچە قورۇپ ، تۇز سېلىپ ، ئۇستىگە نېپىز سېلىنغان پىياز ياكى سۆگىپىياز ، سامساق ،

كاۋاۋىچىن سېلىپ قورۇپ ، شوخلا ۋە باشقا ئىختيار قىلغان سەينى سېلىپ قورۇپ ، پىشقاندا ئۈستىگە قارىمۇچ سېپىدۇ .

داستىخانغا ، سامساق ئارىلاشتۇرۇلغان ياغ لازا ، ئاچچىقسۇ ئايرىم كەلتۈرۈلىدۇ ، خالىغانلار سېلىپ يەيدۇ ، ئاشتىن كېيىن ، بىر ئاز ئاش سۈيى ئىچىش قەدىمى ئادەت .

كەسكەن لەگمەن : خېمىرنى چىڭ يۇغۇرۇپ يېيىپ ، چوكا كەگلىكدە كېسىپ پىشۇرىدۇ . كۆپرەك كىشىلەر تاماقنى قىزىق ياكى سۇغا سالماي يېيىشنى ياخشى كۆرىدۇ ، بۇ خىل ئاشنىڭ سېيى سۇلۇق قورۇلۇپ ، سەيلەر ئېزىلگۈچە پىشۇرۇلىدۇ .

ياغ لازا ھەممىگە ئورتاق ، لېكىن ئۇيغۇرلار ياغ لازىغا سامساق سالىدۇ ، سەۋەب ، لازا يەللىك ، سامساق يەل يېگۈچى ، ئىككىسى ئارىلاشقاندا ، تەم تەگشىلىش بىلەن تاماققا لەززەت كىرگۈزىدۇ . (ش)

مانتا

مانتا ئۇيغۇرلار سۆيۈپ يەيدىغان ئەنئەنىۋى تاماق تۈرلىرىنىڭ بىرى . ئۇيغۇرلاردا مانتىنىڭ بولاق مانتا ، پېتىر مانتا ، ئاشمانتا ، كاۋا مانتىسى ، شېكەر مانتىسى دېگەندەك تۈرلىرىمۇ بار .

1) بولاق مانتا ـــ ئۇنىغا خېمىر تۇرۇچ سېلىپ تۇزىنى كەم قىلىپ خېمىر يۇغۇرۇپ ئىسسىق جايغا قويۇپ بولدۇرۇلىدۇ . گۆش دادۇر چوگلۇقدا توغرىلىدۇ (گۆش بولمىغاندا چىگىردەك توغرالسىمۇ بولىدۇ) . يەنە بەسەي ، كۆدە ، كاللەكبەسەي ، ماش ئۇندۇرمىسى قاتارلىق كۆك تاتلاردىن بىرىنى ياكى ئىككى تۈرىنى شۇنداقلا پىيازنى يۇيۇپ ، توغراپ ، گۆشكە ئارىلاشتۇرۇپ ، بىر ئاز سۇ يېگۈزۈپ ، يەنە بىر ئاز ياغ مىجىپ ، ئاندىن سوققان كاۋاۋىچىن ، زىرە ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ ، بولاق مانتىنىڭ قېيمىسى كۆپرەك گۆش بىلەن پىيازدىن تەييارلىنىدۇ . ئاخىرىدا بولدۇرۇلغان خېمىرغا ئازراق شۇلتا ياكى سودا ئارىلاشتۇرۇپ چەيلەپ ، زۇۋۇلا ئۇزۇپ قول بىلەن جىلىت ئېچىلىدۇ . جىلىتقا قىيما سېلىپ مانتا تۇگۇلىدۇ . مانتا قاسقان ياكى جىمبىلدە پىشۇرۇلىدۇ . بۇ خىل مانتا ياغ لازا ، ئاچچىقسۇغا مىلەپ يېيىلىدۇ . بولاق مانتا ناھايىتى يۇمشاق ۋە يېيىشلىك بولىدۇ .

2) پېتىر مانتا ـــ قوينىڭ سېمىز لوق گۆشى قوناقتەك ئۇششاق توغرىلىدۇ (ئەگەر گۆش ئورۇق بولسا ، بىر ئاز قۇيرۇق ماي ئارىلاشتۇرۇلىدۇ) . بۇنىڭغا بىر ئاز سۇ قۇيۇپ ، سۇ يېدۈرۈلىدۇ . ئاندىن شىلىنىپ چانالغان پىياز ، تۇز ۋە سوقۇلغان قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ . چىڭ پېتىر خېمىر يۇغۇرۇلغاندىن كېيىن زۇۋۇلا ئۇزۇلىدۇ . زۇۋۇلىنى پۇزا بىلەن چېتى نېپىز ، ئوتتۇرىسى قېلىنراق جىلىت ئېچىپ قىيما سېلىپ تۇگۇلىدۇ . قاسقان ياكى جىمبىلنى ياغلاپ مانتىنى قاسقانغا تىزىپ ، قاسقانىنى ھەم يېپىپ تېز ئوتتا پىشۇرۇلىدۇ . مانتا ئون بەش مىنۇتتىلا پىشىدۇ . مانتا پىشقاندا تاۋاققا ياكى قاسقانغا سېلىنغان ئاق نان ئۈستىگە ئېلىپ ، ئۈستىگە بىرئاز سوققان قارىمۇچ سېپىلىدۇ . بۇ خىل مانتا ناھايىتى شورپىلىق ، قۇۋۇەتلىك بولۇپ ، بەدەنگە قۇۋۇەت بېرىدۇ .

پېتىر مانتا ئۇيغۇر ئاشپۇزۇللىرىنىڭ ئاساسلىق تاماق تۈرلىرىدىن بىرى .

3) ئاشمانتا (ئاشمانتا دېگەنلىك ، ئۈستىگە پېتىر مانتا بېسىلغان پولۇ دېگەنلىك) ـــ ئالدى بىلەن پېتىر مانتا تەييارلىنىدۇ . بۇنىڭ ياسىلىشى ئادەتتىكى پېتىر مانتىنىڭ ياسىلىشىغا ئوخشاش بولىدۇ . لېكىن بۇ خىل مانتىنىڭ زۇۋۇلىسى كىچىكرەك ئۇزۇلۇپ ، كىچىكرەك تۇگۇلىدۇ . پولۇنىڭ ياسىلىشىمۇ ئادەتتىكى پولۇنىڭ ياسىلىشىغا ئوخشاش بولىدۇ . پولۇنى دۇملەش ۋاقتىدا ، تۇگۇلگەن پېتىر مانتىنى گۇرۇچ ئۈستىگە تىزىپ يېرىم سائەتچە دۇملەپ پىشۇرۇلىدۇ . مانتىنىڭ پىشىپ ئۆتۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن دىققەت قىلىنىدۇ .

4) كاۋا مانتىسى ـــ بۇ تاماق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، مۇنداق ئېتىلىدۇ : مانتا كاۋىسىنىڭ پوستى ئاقلىنىدۇ . ئۇنىڭ ئۇرۇق ۋە لەشىلىرى ئېلىپ تاشلىنىدۇ . كېيىن قوناق چوگلۇقدا توغرىلىدۇ . يەنە چاۋا ياغ ۋە پىياز توغرىلىپ ، ئۇنىڭغا سوقىقان زىرە ، تۇز ۋە داغلانغان ياغ قوشۇپ ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ . ئاق ئۇندا چىڭ قىلىپ پېتىر خېمىر يۇغۇرۇپ ، زۇۋۇلا ئۇزۇپ تاۋلاپ قول بىلەن بېسىپ ياپىلاقلاپ پۇزا بىلەن ئوتتۇرىسىنى قېلىنراق ،

چەتلىرىنى نېپىزرەك قىلىپ جىلىت ئېچىپ قېيما سېلىپ تۇگۇلىدۇ . قاسقاندا يېگىرمە مىنۇتقا قەدەر تېز ئوتتا پىشۇرۇلىدۇ . مۇشۇ خىلدا پىشۇرۇلغان مانتىنىڭ كاۋىسى تىرىك ، تەمى ئۆزگىچە بولىدۇ . كاۋا مانتىسى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ۋە كۆپ ئىستېمال قىلىدىغان ئالىي تاماق تۈرلىرىدىن بىرى .

5) شېكەر مانتىسى ـــ ياڭاق مېغىزىنى پوستىدىن ئاجرىتىپ قوناقتەك چوڭلۇقتا توغرىلىدۇ . ئۇنىڭغا توغرالغان قۇيرۇق ياغ ، شېكەر ئارىلاشتۇرۇپ قېيما تەييارلىنىدۇ .

خېمىرنى يۇغۇرۇش ، بولدۇرۇش ، جىلىت ئېچىش بولاق مانتىنىڭكىدەك بولىدۇ . جىلىتقا قېيمىدىن سېلىپ ، سوقمىچاق ياكى ئۇچ بۇرجەك قىلىپ تۇگۈپ قاسقانغا سېلىپ تېز ئوتتا پىشۇرۇلىدۇ . (ر)

شويلا

شويلا يۇمشاق ، يېيىشلىق ھەم سىڭىشلىق تاماقلاردىن بىرى بولۇپ ، ئۇ مۇنداق تەييارلىنىدۇ : گۆش ياڭاق چوڭلۇقىدا ، سەۋزە قەلەمچە قىلىپ توغرىلىدۇ . گۆرۈچ ئىسسىق سۇدا ئىككى ـ ئۈچ قېتىم يۇيۇلىدۇ . قازانغا ياغ قۇيۇپ قىزىتىپ داغلاپ ، گۆش قىزارغىچە قورۇلىدۇ . كېيىن پىياز سېلىنىپ سارغايغىچە قورۇلغاندىن كېيىن پەمىدۇر ۋە سەۋزە سېلىپ قورۇپ ، سۇ قۇيۇپ قاينىتىلىدۇ . زىرە سېلىپ تەمى تەڭشەلگەندىن كېيىن ، سۇغا گۆرۈچ سېلىنىپ ، قازاننىڭ تېگى تۇتۇۋالماسلىق ئۈچۈن پات ـ پات ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . ئاشنىڭ سۈيى تۆگەپ گۆرۈچ قويۇلغاندا ئاندىن لېگەنگە ئۇسۇپ ، ئۇستىگە قارىمۇچ سېپىپ ، داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ . بۇ تاماق قوشۇق بىلەن يېيىلىدۇ .

بەزىدە سەۋزىنى ياغ بىلەن قورۇماي ئېتىدىغان شويلىمۇ بار . بۇ « خام شويلا » دەپ ئاتىلىدۇ . خام شويلا كۆپىنچە بېتاپ كىشىلەر ئۈچۈن تەييارلانغاچقا ئادەتتە « كېسەل تامىقى » مۇ دېيىلىدۇ . (ر)

شۆۋگۈرۈچ

شۆۋگۈرۈچ كۆپىنچە زۇكامداپ قالغان كىشىلەر ئۈچۈن قىلىنىدۇ . بۇ تاماق ئىسسىق ئېشىپ كەتكەن ئادەمنىڭ ئىسسىقىنى چۈشۈرۈپ مىجەزىنى تەڭشەيدۇ .

بۇ تاماق مۇنداق قىلىنىدۇ : ئالدى بىلەن گۈرۈچ ئىسسىق سۇدا ئۈچ ـ تۆت قېتىم يۇيۇلۇپ ، قازانغا سېلىنىدۇ ۋە قاينىتىلىپ يېرىم پىشقاندا قازانغا ئالدىن تۇغراپ تەييارلاپ قويۇلغان قۇيرۇق يېغى بىلەن تۇرۇپ سېلىنىدۇ . ئاندىن يۇيۇپ تازىلانغان قارىئۆرۈك ، توغرالغان پەمىدۇر ، تۇز سېلىنىپ تەمى تەڭشىلىدۇ . ئاش پىشقاندا ئاش سۈيىگە يۇمغاقسۇت سېلىپ قازاننى بىر ئۆرلىتىپ قاچىلارغا ئۇسۇپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ . لازىم تېپىلغاندا ئاش سۈيىگە قارىمۇچ سېلىنىدۇ . بۇ تاماق ئادەمنى تەرلىتىپ ، بەدەننى يەڭگىل قىلىدۇ .

شۆۋگۈرۈچنىڭ يەنە « ماشخوردا » دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل تۈرىمۇ بار . « ماشخوردا » نىڭ شۆۋگۈرۈچتىن پەرقى پەقەت ئۇنىڭ خۇرۇچىغا ماش (كۆك پۇرچاق) ئارىلاشتۇرىدىغانلىقىدا . (ر)

ئۇگرە

ئۇگرە ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە تاماق تۈرلىرىدىن بىرى . بۇنى مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (1 توم، 171ـ بەت) دا «ئۇگرە» دېگەن سۆزگە بەرگەن ئىزاھى بىلەن ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ . ئۇ : « سۈيۇقئاشنىڭ بىر تۈرى ، ئۇ ، چۆپتىن سۇلۇق ، لەززەتلىكرەك بولىدۇ » دەيدۇ .

بۇ تاماق مۇنداق ياسىلىدۇ : ئاق ئۇنغا ئىككى ـ ئۈچ تۇخۇم ئارىلاشتۇرۇلۇپ ، خېمىر چىڭ يۇغۇرۇلىدۇ . ئاندىن خېمىر نوغۇچ بىلەن نېپىز يېيىلىدۇ ، ئاندىن بىر-ئاز شامالدىتىپ ئىنچىكە ئۇگرە كېسىلىدۇ . قازانغا سۇ-ئۆكلىك گۆش سېلىپ قاينىتىپ شورپا تەييارلىنىدۇ . ئاندىن ئۇششاق توغرالغان گۆشكە چانالغان باش پىياز ، تۇز ، سوققان قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇپ قازاندىكى شورپىغا تاشلىنىدۇ . بۇلار پىشاي دەرىجىدە ئۇششاق توغرالغان پەمىدۇر ، چامغۇر (تۇرۇپ بولسىمۇ بولىدۇ) سېلىنىدۇ . بەش ـ ئون مىنۇتتىن كېيىن قازانغا ئۇگرە سېلىنىدۇ . ئاش پىشىپ قاچىغا ئۇسۇشتىن بۇرۇن قازانغا يۇمغاقسۇت ياكى پىنىنە سېلىپ قاچىلارغا ئۇسۇپ داستىخانغا كەلتۈ-

رۇلدۇ . ئۇگرىگە ئاچچىقسۇ ياكى لازا قوبۇلمايدۇ . ئۇنىڭ ئورنىغا ئازراق قارىمۇچ سېپىپ ئىچسە كۆپايە قىلىدۇ .

ئۇگرە شورپىلىق ، تەملىك ، پۇراقلىق بولۇشتىن تاشقىرى يەنە سىڭىشلىق بولىدۇ . بۇ خىل تاماق مېھمانلار ئۈچۈنمۇ تەييارلىنىدۇ . (ر)

چۆچۈرە

چۆچۈرە ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېسىل تاماقلىرىدىن بىرى . بۇ تاماقنى ئائىلىلەردە ئادەتتە قىلىپ يېيىشتىن تاشقىرى ، يەنە ئەزىز مېھمانلار بۇ تاماق بىلەن كۈتۈلىدۇ . بۇ تاماقنىڭ ئېتىلىشى مۇنداق : سېمىز قوي گۆشى ئۇششاق توغرىلىدۇ . بۇنىڭغا باش پىياز چانىلىپ ئاز-رىلاشتۇرۇلىدۇ . ئاندىن تۇز ، قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇلۇپ قېيما قىلىنىدۇ . ئاق ئۇن بىلەن خېمىر يۇغۇرۇلۇپ (خېمىرنىڭ ئېزىلىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن خېمىرغا بىرمۇ-تۇخۇم ئارىلاشتۇرۇۋېتىسە تېخىمۇ ياخشى) ئۇگرىنىڭ خېمىرىدەك يېيىلىدۇ . ئاندىن بۇنىڭدىن تۆت بۇرجەك جىلىت تەييارلىنىدۇ . جىلىتقا تەييارلانغان قېيما سېلىنىپ گۈلە قاق چوگۇلۇقىدا تۇگۈلىدۇ . بۇ تاماقنىڭ سۇيى مۇنداق تەييارلىنىدۇ : داغ سۇغا سۆگەك تاشلىنىپ شورپا قىلىنىدۇ ياكى ئازراق چۆچۈرە قېيمىسى تاشلىنىپ شورپا قىلىنىدۇ . بۇنىڭغا ئۇششاق توغرالغان تۇرۇپ ياكى چامغۇر تاشلىنىدۇ . سۇيى تازا پىشقاندا چۆچۈرە سېلىنىدۇ . ئاشنى قاچىغا ئۇسۇش ۋاقتىدا قازانغا ئازراق (مەيلى ھۆل ياكى قۇرۇتۇلغان بولسۇن) ئاشكۆكى (يۇمغاقسۇت) ، رەيھان ياكى پىننە سېلىپ قازاننى بىر ئۆرلىتىپ ئۇسۇلىدۇ . چۆچۈرە تەملىك ، لەززەتلىك ھەم قۇۋۇەتلىك بولىدۇ . (ر)

كۆك چۆچۈرىسى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھەر يىلى ئەتىيازدا ، يېڭى ئۇ-نۇپ چىققان بىدە بىلەن چۆچۈرە ئېتىپ يېيىش ئەنئەنىۋى ئادەتكە ئايلانغان . بۇ تاماقنى قىلىش ئۇسۇلى مۇنداق : بىدە پاكىز تازىلىنىپ چانىلىدۇ . سقىپ سۇيىنى چقىرىۋەتكەندىن كېيىن ، ئۇنىڭغا كۆيدۈرۈلگەن قوي مېيى ئارىلاشتۇرۇپ قېيما قىلىنىپ ، چۆچۈرە تۇگۇپ سۇدا پىشۇرۇپ يېيىلىدۇ . ئۇيغۇرلار ئارقا ـ ئارقىدىن بىر-نەچچە قېتىم كۆك چۆچۈرىسى يېسە ، ئادەمنىڭ ئىچى تازىلىنىپ سالامەتلىكىگە پايدا قىلىدۇ ، دەپ قارايدۇ . دېمىسىمۇ بىدىنىڭ شېپالىق رولى بولىدۇ . مۇشۇنداق كۈنلەردە يېزىلىقلار بازاردا ئولتۇرۇشلۇق تۇغ-قانلىرىغا بىدە تېرىپ كىرگۈزىدۇ . شۇنداقلا ، شۇ كۈنلەردە بىدە تېرىپ كېلىپ سېتىپ پۇل قىلغۇچىلارمۇ بولىدۇ . بىدە ئەمدى بىخ سۈرۈشكە باشلىغاندا ئۇنى تېرىپ تۇغقانلىرىغا ، يېقىن دوست ـ بۇرادەرلىرىگە ياكى قولۇم ـ قوشنىلىرىغا « يېڭىلىق تۇتۇش » ئادىتى يېزا ـ قىشلاقلاردا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان . « يېڭىلىق تۇ-تۇلغان » كۆك بەدىلىگە « يېڭىلىق » نى قوبۇل قىلغۇچى « يېڭىلىق » نى تۇتقان كىشىگە ئەھۋالغا يارىشا سوۋغات قىلىدۇ . (ر)

جۇۋاۋا

جۇۋاۋا بەزى يەرلەردە « بەنشە » دەپمۇ ئاتىلىدۇ . ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ : بوشراق پېتىر خېمىر يۇغۇرۇپ زۇۋۇلا ئۇزۇپ ، تاۋلاپ ، قۇرۇق ئۇن سېپىپ ، ئۇستىنى نەم لاتا بىلەن يېپىپ قويۇپ جىلىت ئېچىلىدۇ . گۆشنى تۇغراپ ئۇنىڭغا سۇ يېگۈزۈپ ، ئۇششاق توغرالغان بەسەي ياكى كۈدىنى سقىپ سۈيىنى چقىرىۋېتىپ ، تۇز ، سوقمان كاۋاۋىچىن ، سۇ يېغى سېلىپ ، ئارىلاشتۇرۇپ قېيما تەييارلىنىدۇ . ئېچىلغان جىلىتقا بىر قوشۇق مىقدارى قېيما سېلىپ تۇگۇپ ، قايناۋاتقان قازانغا سېلىپ ، پەس ئوتتا پىشۇرۇلىدۇ . قازان ۋاراقلاپ قاياپ كەتسە سوغۇق سۇ تېمىتىپ تۇرۇلىدۇ . بولمىسا ، جۇۋاۋا تېشىلىپ كېتىدۇ . بەزى ئائىلىلەر گۆش بىلەن پىيازدىن قېيما قىلىپ جۇۋاۋا قىلىدۇ . جۇۋاۋا پىشقاندا لېگەنگە ئۇسۇپ داستىخانغا كەلتۇرۇلىدۇ . داستىخاندا ھەربىر كىشىنىڭ ئالدىغا بىردىن كىچىك تەخسە قويۇلىدۇ . يە-گۈچىلەر ياغ لازا ، ئاچچىقسۇ قوشۇپ يەيدۇ . بۇ تاماقنى تېخىمۇ مەززىلىك قىلىدۇ . (ر)

چۆپ

چۆپ ـــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى مۆتىۋەر تاماقلىرىنىڭ بىرى . ئۇ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . بۇ مەھمۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » (1 توم، 590ـ بەت)

دا « تۇتماچ » دېگەن سۆزگە ھەم (Ⅲ توم ، 599 ـ بەت) « چاۋلى » دېگەن سۆزگە بەرگەن ئىزاھلاردىن بىلگىلى بولىدۇ . ئۇ « بۇ تاماق بەدەنگە قۇۋۋەت بېرىپ ، يۈزنى قىزارتىدۇ ۋە قورساقتا ئۇزاق تۇرىدۇ . ئۇنىڭ ئۆزىنى يەپ شورپىسىنى ئىچىدۇ » دەپ يازغان . ھازىر ئۇيغۇر خەلقىدە چۆپەنىڭ « نېرىن چۆپ » ، « ئاتۇش چۆپى » ، « نانچۆپ » دېگەندەك تۈرلىرىمۇ بار .

1) نېرىن چۆپ ـــ بۇ پىشۇرۇلغان خېمىر ۋە گۆشنى ئۇششاق توغراپ ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلىنىدىغان تاماق .

بۇ تاماق ئاساسەن مۇنداق تەييارلىنىدۇ : سېمىز گۆش پىشۇرۇلىدۇ . قازان قاينىغاندا شورپا سورۇلۇپ تۇرۇلىدۇ ، شورپا پىشقاندا ئۇنىڭ يۈزىدىن بىر قاچىغا ئېلىپ قويۇلىدۇ . پىشقان گۆشى قازاندىن ئېلىپ سوۋۇغاندا ئىتتىك پىچاق بىلەن نېپىز ھەم ئۇزۇنچاق قىلىپ توغرىلىدۇ (شارائىتى يار بەرسە ، قوي گۆشى ئورنىغا قېزا ئىشلىتىلىدۇ) . خېمىرنىڭ سۇدا ئېزىلىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ، ئۇنىغا مەلۇم مىقداردا تۇخۇم چېقىپ ، تۇزنى ئۆتكۈزۈپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ . خېمىر تىنغاندىن كېيىن نوغۇچ بىلەن نېپىز يېيىپ ، بىر ئاز شالدىتىپ ، ئاندىن تۆت ـ بەشلىك ئۇزۇنلۇقتا ئۇگرە كېسىلىدۇ . ئۇگرە قازاندىكى شورپىدا پىشۇرۇلىدۇ . خېمىر پىشقاندىن كېيىن ، مىلىچلاپ قالماسلىقى ئۈچۈن ، چويىلىدا سۈزۈۋېلىپ سوغۇق سۇدا چايقىلىدۇ . خېمىر قاچىغا ئېلىنىدىغان چاغدا قازاندىكى شورپىدا قىزىتىلىدۇ . باش پىياز ئۇششاق يالپاغداپ توغرىلىدۇ . بۇنىڭغا سوققان قارىمۇچ ، تۇز سېلىپ مىجىپ تەييارلىنىدۇ . ئەڭ ئاخىرىدا قاچىغا ئېلىنغان خېمىر ئۈستىگە توغراپ تەييارلانغان گۆش ، توغرالغان پىياز ۋە شورپىنىڭ يۇزى قويۇلۇپ ئىلەشتۈرۈلۈپ ، قوشۇق بىلەن كىچىك چىنىلەرگە بۆلۈپ يېيىلىدۇ . شارائىت يار بەرسە ، قۇرۇتنى سۇدا ئېزىپ سۈيۈقلاندۇرۇپ قاچىغا خالىغانچە قويۇپ يېسە تېخىمۇ يېيىشلىك بولىدۇ . ئەڭ ئاخىرىدا قازاندىكى شورپىدىن بىرمەر پىيالىدىن ئىچىلىدۇ .

2) ئاتۇش چۆپى ـــ لوق قوي گۆشى قازاندا پىشۇرۇلىدۇ . گۆش يېرىم پىشقاندا ، قازانغا چامغۇر ياكى سەۋزە سېلىنىدۇ . بۇلار پىشقاندا قازاندىن سۇزۇپ ئېلىنىپ ، ئۇششاق يالپاقلاپ توغراپ ، ئۇنىڭغا توغرالغان باش پىياز ، قارىمۇچ ۋە تۇز ئارىلاشتۇرۇپ قېيما تەييارلىنىدۇ . ئۇنىغا تۇز ، تۇخۇم قوشۇپ چىلىك يۇغۇرۇپ نېپىز يېيىپ ئۇنى ئالقانىنىڭ يېرىمىچىلىك چوڭلۇقتا كېسىپ تەييارلىنىدۇ . كېسىلگەن چۆپنى پىشۇرۇپ ، قازاندىن ئېلىپ سوغۇق سۇدا چايقاپ لېگەنگە ئېلىپ ئۇنىڭ ئۈستىگە تەييارلانغان قېيما سېلىنىپ ، ئىلەشتۈرۈلۈپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ . ئىچىش ئۈچۈن شورپا ئايرىم قاچىدا كەلتۈرۈلىدۇ .

3) نانچۆپ ـــ بۇ تاماق بەزى يەرلەردە « نانقاياناق » دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ : گۆش توغرىلىپ قازاندا قورۇلىدۇ . گۆش چالا پىشقاندا قازانغا توغرالغان ياغىيۇ ، تۇرۇپ ، بەسەي ، جاڭدۇ ، پىياز ، سامساق ، پەمىدۇر قاتارلىقلارنى سېلىپ قورۇيمىز . بۇلار چالا پىشقاندا سەيلەر چىلاشقۇدەك سۇ قۇيۇلىدۇ . ئۇنىڭغا قېتىپ قالغان نانلار سۇندۇرۇپ سېلىنىدۇ ، قازاندا نان يۇمشىغانغا قەدەر قاينايدۇ . تەييار بولغاندا ئايرىم ـ ئايرىم قاچىغا ياكى لېگەنگە ئۇسۇپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ .(ر)

قورداق

قوي ياكىَ كالىنىڭ سۆڭەكلىك گۆشى سەرەڭگە قېپى چوڭلۇقىدا توغرىلىدۇ . قازانغا ياغ قۇيۇلىدۇ . ئوبدان قىزىغاندىن كېيىن گۆش سېلىنىپ قىزارغىچە قورۇلىدۇ . ئاندىن چوڭ ـ چوڭ توغرالغان پەمىدۇر ، لازا ۋە پىياز سېلىپ ئېزىلدۇرۇپ قورۇلىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ياغىيۇ ، سەۋزە سېلىپ بىر ئاز قورۇغاندىن كېيىن بۇلار چىلاشقۇدەك سۇ قۇيۇلۇپ ، تەمىنى تەڭشەپ دورا ـ دەرمان سېلىپ ، پەس ئوتتا بىرمەر سائەت سىم ـ سىم قاينىتىپ دۇملەم پىشۇرۇلىدۇ . پىشقاندىن كېيىن لېگەن ياكى باشقا قاچىلارغا ئۇسۇلۇپ داستىخانغا ئېلىپ كېلىنىدۇ .

قەشقەر ، خوتەن قاتارلىق رايونلاردا توي ـ تۆكۈن بولغاندا ئاياللار ئۈچۈن پولۇدىن باشقا يەنە قورداقمۇ ئېتىلىدۇ . توي قوردىقى ئۈچ كىشىگە بىر

لېگەندىن تارتىلىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قورداقنىڭ « نان قورداق » دېگەن تۈرىمۇ بار . بۇ خىل قورداقنىڭ سۇيى كۆپرەك بولۇپ ، پىشاي دېگەندە ، قېتىپ قالغان نانلارنى پارچىلاپ قورداق بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ، بىرقانچە مىنۇت دۇملىگەندىن كېيىن لېگەن ياكى قاچىغا ئۇسۇپ يېيىلىدۇ .(ر)

ھالۋا

ھالۋا ـــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى . بۇ تاماق مۇنداق ياسىلىدۇ : ئىرىتىلگەن قوي يېغىنى قازانغا سېلىپ ياخشى قىزىتقاندىن كېيىن قازاننى ئوتتىن ئېلىپ ياغنى بىر ئاز سوۋۇتۇپ ، قازانغا يەنە ئوتقا قويۇپ ياغقا ئۇن سېلىپ قورۇلىدۇ . شېكەر ياكى قەنت قاينىتىلىپ قورۇلۇۋاتقان ئۇنغا قۇيۇپ پات ـ پات قوچۇلىدۇ . سۇيى تۈگەپ پىشقاندا ياغ پۈتۈنلەي چەلگىپ ئۈستىگە چىقىدۇ ، كەچىك مېۋە تەخسىلىرىگە ئېلىپ يۇمشاق نان ھالۋىغا مىلەپ يېيىلىدۇ . ھالۋا تاتلىق يېمەكلىك بولۇپ تەبىئىتى ئىسسىق ، شۇڭا ئەنگىزى ئېشىپ كەتكەن كىشىلەر بىرقانچە قېتىم ھالۋا ئېتىپ يېسە مىجەزى تەڭشىلىدۇ .(ر)

ياپما

بۇ تۈرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۆتىۋەر تامىقى . بۇنىڭ « بولاق ياپما »، « پېتىر ياپما » دېگەن تۈرلىرى بولىدۇ . « بولاق ياپما » مۇنداق تەييارلىنىدۇ : ئۇۋىگەكلىك گۆش ، ئاسان ئېزىلمەيدىغان كۆكتات ـــ سەۋزە ، ياڭيۇ ، چاقما كاۋا ، جاڭدۇ ، كاللەكبەسەي قاتارلىق سەيلەر (بۇ كۆكتاتلارنىڭ ئىككى ياكى ئۈچ تۈرى بىلەن) قازاندا چالا قورۇلغاندىن كېيىن ، قازانغا سەي چۆككۈدەك سۇ قۇيۇلىدۇ . بولدۇرۇلغان خېمىر قول بىلەن ئىككىلىك قېلىنلىقتا ئېچىلىدۇ . ئاندىن قورۇلغان سەي ئۈستىگە يېيىلىدۇ ـ دە ، قازان دۇملىنىدۇ ، يېرىم سائەتچە دۇملەنگەندىن كېيىن پىشىدۇ . « پېتىر ياپما » نىڭ خېمىرى پېتىر بولىدۇ . بۇنىڭ خېمىرى قاتلىمىنىڭ خېمىرىغا ئوخشاش قات ـ قات بولىدۇ . بۇنىڭ سېيى « بولاق ياپما » نىڭ سېيىگە ، پىشۇرۇش ئۇسۇلىمۇ « بولاق ياپما » نى پىشۇرۇش ئۇسۇلىغا ئوخشاش بولىدۇ . ئەزىز مېھمانلار ئۇچۇن ، ياپما قىلىنغاندا توخۇ گۆشى ئىشلىتىلىدۇ . بۇ خىل ياپما ھەم مەززىلىك ، ھەم يېيىشلىك بولىدۇ . (ر)

پوشكال

پوشكال كۆپىنچە « ئەرۋاھ»لارنى يوقلاش ئۇچۇن ياغ پۇراتقاندا ھەمدە چوڭ نەزىر ـ چىراغلاردا قىلىنىدۇ .

پوشكال مۇنداق قىلىنىدۇ : ئۇنغا خېمىر تۇرۇچ سېلىپ ، يۇمشاق خېمىر يۇغۇرۇلۇپ ، ئىسسىق يەرگە قويۇپ بولدۇرۇلىدۇ . خېمىر بولغاندىن كېيىن ، ئۇششاق-ئۇششاق زۇۋۇلا ئۇزۇپ پۇزا بىلەن نېپىز ئېچىپ ئوتتۇرىغا ئىككى يەرگە پىچاق ئۇرۇلىدۇ . قازانغا ياغ قۇيۇپ ئوبدان قىزىتقاندىن كېيىن ، پوشكالنى سېلىپ ، سارغايتىپ پىشۇرۇلىدۇ . پوشكال ناھايىتى يۇمشاق بولۇپ يېيىشلىك بولىدۇ . پوشكالنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشاشمايدۇ . نەزىر ـ چىراغلار ئۇچۇن تەييارلىنىدىغان پوشكال يالپاقراق ھەم چوڭراق بولىدۇ . ئادەتتە ئۆيدە يېيىش ئۇچۇن سېلىنغان پوشكال قېلىنراق ھەم كىچىكرەك بولۇپ ، يۇزگىرام ئۇنىدا ئۇچ ـ تۆت پوشكال تەييارلىنىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزۈشكە توغرا كەلگەندە چوقۇم پوشكال سېلىش شەرت . (ر)

تۇخۇم پوشكىلى

تۇخۇمنى قاچىغا چېقىپ قوچۇپ سۇيۇلدۇرۇلىدۇ . ئۇنىڭغا بىر ئاز ئۇۋاق تۇز سېلىنىدۇ . ئاندىن ئۇن ئارىلاشتۇرۇپ سېلىنىدۇ . تۇخۇم بىلەن ئۇننىڭ نىسبىتىگە كەلسەك ، تۇخۇم كۆپرەك بولىدۇ . ئاندىن قازانغا قوي يېغى ياكى ئەبجەش ياغ قۇيۇپ قىزىتىپ ، تەييارلانغان خېمىرنى ياغقا قۇيۇپ تەكشى يېيىپ ھەر ئىككى يۈزىنى سارغايتىپ پىشۇرۇلىدۇ . ئەگەر تۇخۇمغا ئۇن چېلىنغاندىن كېيىن بىر ئاز قويۇق بولۇپ قالسا ئازراق سۇ قۇيۇپ سۇيۇلدۇرسىمۇ بولىدۇ .

بۇ تاماق ناھايىتى قۇۋۋەتلىك بولۇپ ، تەبئىي ئىسسىق .(ر)

قۇيماق

قۇيماق قەدىمدىن كېلىۋاتقان ئۇيغۇر يېمەكلىكلىرىدىن بىرى . مەھمۇت قەشقەرى « تۈركي تىللار دىۋانى » (III تۇم ، 239 ـ بەت) دا « قويما » دېگەن سۆزگە بەرگەن ئىزاھى بۇ يېمەكلىكنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . ئۇ مۇنداق دەيدۇ : «خېمىر سۈيۈق يۇغۇرۇلۇپ قازاندىكى ياغقا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ . ئاندىن ئۇستىگە شېكەر سېپىپ يېيىلىدۇ » . قۇيماقنى ئادەتتە ئۆيلەردە يېيىش ئۇچۇن قىلىشتىن تاشقىرى ، يەنە نەزىر ـ چىراغلار ئۇچۇنمۇ قىلىنىدۇ . ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ : ئۇنغا خېمىر تۇرۇچ سېلىپ سۇيۇق خېمىر چېلىنىدۇ ، خېمىر بىر ئاز تىندۇرۇلىدۇ . قازانغا ياغ قۇيۇپ ئوبدان قىزىتىلىدۇ . خېمىر قول بىلەن مانتا جىلىتى چوڭلۇقىدا ئېچىلىپ قازانغا سېلىنىدۇ . ئۆرۈپ ـ چۆرۈپ پىشۇرغاندىن كېيىن ، قازاندىن ئېلىپ ئىسسىق ۋاقتىدىلا ئۇستىگە شېكەر سېپىلىدۇ . كۆپ ھاللاردا قۇيماقنىڭ خېمىرىغا تۇخۇم سېلىنىدۇ . بۇنداق قۇيماق ئاسانلىقچە قېتىپ قالمايدۇ . ناھايىتى يېيىشلىك بولىدۇ . (ر)

قېيىقچە

بۇ كۆپىنچە ھېيتلاردا پىشۇرۇلىدۇ . ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا پىشۇرۇلمايدۇ . بۇنىڭ تەمى تاتلىق ، شەكلى كۆركەم ، داستىخانغا ئالاھىدە زىننەت بېرىدۇ . ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ : تۇخۇمنى چېقىپ ئۇنىڭغا تۇز ، ياغ ئارىلاشتۇرۇپ ، بۇنىڭ بىلەن چىڭ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ . خېمىر تىنغاندىن كېيىن نوغۇچ بىلەن نېپىز يېيىپ قېيىقچا بىلەن ئايلاندۇرۇپ كېسىپ قېيىقچا تەييارلىنىدۇ . قازانغا ياغ قۇيۇپ قىزىتىپ كېسىلگەن قېيىقچىنى بىر ـ بىرىدىن ئۇزۇن قىلىپ قولغا كولو قىلىپ چۆۋۈتمەستىن ياغقا سېلىپ سارغايتىپ پىشۇرۇلىدۇ . قېيىقچە ۋازىغا ياكى لېگەنگە تىزىلىدۇ . قېيىقچە قىزىق ۋاقىتىدىلا ئۇستىگە شېكەر سېپىلىدۇ . (ر)

پۆرە

پۆرە ـــ تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى . بۇ تاماق مۇنداق ياسىلىدۇ : پېتىر خېمىرىدىن پوزا بىلەن پوشكال چوڭلۇقىدا جىلىت ئېچىلىدۇ . گۆشلۈك ياكى گۆشسىز قېيما جىلىتىنىڭ يېرىمىغا يېيىتىلىدۇ ، يەنە بىر يېرىمى قېيما يېيىتىلغان تەرەپكە يېپىلىدۇ ، ئەتراپى پۈرۈلىدۇ. ياكى بولمىسا پۇتۇن جىلىتكە قېيما سېلىنىپ ئۇستىگە يەنە بىر جىلىت يېپىلىپ ئەتراپى پۈرۈلىدۇ . بۇلار قاينىۋاتقان قازانغا ئىنىڭ چۆرىسىگە يېقىپ ھوردا پىشۇرۇلىدۇ ياكى ياغدا چالا ـ بۇلا پىشۇرۇلۇپ ، قازاندا دۆملەپ تەييارلىنىدۇ . (ر)

تۇرمەل

تۇرمەل ـــ ئۇيغۇرلار ، بولۇپمۇ تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ياخشى كۆرۈپ يەيدىغان تاماقلاردىن بىرى . بۇ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە تاماق . بۇنى « تۈركي تىللار دىۋانى » (I تۇم ، 622 ـ بەت) دا « تۇرمەك » دېگەن سۆزگە بېرىلگەن ئىزاھ بىلەن ئىسپاتلاش مۇمكىن . بۇ تاماق مۇنداق ياسىلىدۇ : پېتىر خېمىر نوغۇچ بىلەن چوڭ يېيىلىدۇ (ئۇگرە سۇيۇقئاشنىڭ خېمىرىدەك) كۆكتات بىلەن قىلىنغان (مەيلى گۆشلۈك ، مەيلى گۆشسىز) قېيما يېيىلغان خېمىرغا تەكشى يېيىتىلىدۇ ، ئاندىن خېمىر تۇرۇلىدۇ ، ئۇزۇپ پومزەك قىلىنىدۇ . ئاندىن قاسقان ياكى جەمبىلغا سېلىپ ھوردا پىشۇرۇلىدۇ . بۇ تاماق بىر قات خېمىر ، بىر قات قېيما بولۇپ پىشىدۇ . ناھايىتى يېيىشلىك بولىدۇ . (ر)

سامبۇسا

ئىلمان سۇدا پېتىر خېمىر يۇغۇرۇپ ياخشى ئىشلەپ تىندۇرغاندىن كېيىن ، زۇۋۇلا ئۇزۇپ ، پۇزا بىلەن جىلىت ئېچىلىدۇ . گۆش ۋە پىيازنى ئۇششاق توغراپ ، ئۇنىڭغا قارىمۇچ ، تۇز ئارىلاشتۇرۇپ ياغدا قورۇلىدۇ . ئۇنىڭغا سۇدا ياكى ھوردا پىشۇرۇلغان گۆرۈچ قوشۇپ قېيما تەييارلىنىدۇ (گۆرۈچ قوشمىسمۇ بولىدۇ). ئېچىلغان جىلىتقا پىششىق قېيما سېلىپ جىلىتنى پۈكلەپ يېرىم ئاي شەكلىدە تۇگۇپ ، قېيىقچە كېسىدىغان ئەسۋاب بىلەن خېمىرنىڭ چۆرىسى كېسىپ تاشلىنىدۇ . ئاندىن

قازانغا ياغ قۇيۇپ قىزىتىپ ، سامبۇسىنى سېلىپ تەكشى پىشۇرۇلىدۇ . بۇ خىل سامبۇسا ناھايىتى يېيىشلىك بولىدۇ . سامبۇسىنى كۆپىنچە بىرمەر يەرگە تاۋاق قىلغاندا ياكى مېھمان چاقىرغاندا داستىخانغا گىزمەن سۇپىتىدە تىزىدۇ . (ر)

ھۆممەلچاي

ئۇيغۇرلاردا « ھۆممەلچاي » دەپ ئاتىلىدىغان چاي تۇرمۇ بار . بۇ كۆپىنچە قىش كۈنلىرى ئىچىلىدۇ . بۇنىڭ ئالاھىدىلىكى بەدەننى ئىسسىق تۇتىدۇ ، بەدەنگە قۇۋۋەت بولىدۇ .

بۇ مۇنداق ياسىلىدۇ : ئالدى بىلەن قارا چاي قېينىق دەملىنىدۇ ، دەملەنگەن چاينىڭ شامىسى ئېلىپ تاشلىنىدۇ . ئىككىنچى قەدەمدە قازانغا كۆيدۈرۈلگەن قۇيرۇق ياغ قۇيۇلىدۇ ، ياغ قىزىغاندىن كېيىن ، ياغقا ئۇن سېلىپ ، سۇس ئوتتا ئۇزاق قورۇلىدۇ ، ئۇن قورۇلۇپ سارغايغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا تەييارلاپ قويۇلغان چاي قۇيۇلىدۇ . ئاندىن سۇس ئوتتا قاينىتىلىدۇ. ئۇنىڭ قويۇق سۈيۇقلۇقى ئۇماچتەك بولغاندا ئاندىن قاچىلارغا ئۇسۇپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ ، بۇنىڭغا نان چىلاپ ئىچىلىدۇ . (ر)

زاڭ

بۇ تاماق بەزى يەرلەردە « جوتاڭ » دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇيغۇر خەلقى بولۇپمۇ دېھقانلار قىش كۈنلىرى بەدەننى ئىسسىق تۇتىدۇ ، دەپ بۇ تاماقنى ئېتىپ يەيدۇ . بۇ تاماقنىڭ ئېتىلىشى مۇنداق : قوناق ئۇنى (بەزى يەرلەردە كۆممەقوناق ئۇنى ، بەزى يەرلەردە ئاق قوناق ئۇنى) قازاندا قاينىتىلغان قاياق سۇغا چېلىنىدۇ . بۇ نوغۇچ بىلەن داۋاملىق ئىلەشتۇرۇپ تۇرۇلىدۇ . قويۇلاندىن كېيىن قاچىلارغا ئۇسۇلىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە ئالدىن قورۇپ تەييارلانغان سۇلۇق ھەم ئاچچىق ـ چۈچۈك سەي سېلىنىپ قوشۇق بىلەن يېيىلىدۇ .

ئۇماچمۇ زاڭنىڭ بىر تۈرى بولۇپ ، ئۇ زاڭغا قارىغاندا سۇيۇقراق بولىدۇ . قورۇلغان سەي ھاجەت قىلىنمايدۇ . ئۇماچقا ئادەتتە پىياز ، چامغۇر ، گۈلە ياكى شارائىتى بولسا توغرامچە گۆش (ئەڭ ياخشىسى قوينىڭ قوۋۇرغىسى چىمچىلاق قول چوڭلۇقىدا پارچىلىنىپ سېلىنىدۇ) قېتىلىدۇ . ئاستا ئوتتا ئۈزۈن قاينىتىلىدۇ . ئۇماچ كۆپىنچە ئەتىگەنلىك ياكى كەچلىك چاي ئورنىدا ئىچىلىدۇ . ئۇماچ قان بېسىم يۇقىرى بولۇپ كېتىشنىڭ ۋە قاندا ماي تەركىبىنىڭ ئېشىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ . (ر)

كۆجە

كۆجە ـــ ئۇيغۇر خەلقى ياخشى كۆرىدىغان مەزىلىك تائاملاردىن بىرى . ئۇنىڭغا كۆكباش قوناق ئاساسلىق خۇرۇچ قىلىنغاچقا ، ئۇنى كۈزدىلا ئېتىپ ئىچىشكە بولىدۇ . كۆجىنىڭ قايسى دەۋرلەردە پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە بىرمەر ئېنىق تارىخىي مەلۇمات بولمىسىمۇ ، بىراق ئۇنى ئەجدادلىرىمىز كۆممەقوناق تېرىشقا باشلىغاندا ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ، دېسەك ئۇنچە ئاساسسىز بولمايدۇ .

كۆجە ئىنتايىن سىڭىشلىك تاماق بولۇپ ، ھەر قانداق ئادەمگە ئېغىر كەلمەيدۇ . ئۇنىڭدىن سۈت تەمى تېتىپ تۇرىدۇ ، ئىچكەندىن كېيىن ئادەمنىڭ مەيدىسى يەڭگىللىك ھېس قىلىدۇ .

كۆجە مۇنداق ئېتىلىدۇ : ئاۋۋال يېتەرلىك مىقداردا پاكىز سويۇلغان كۆكباش تەييارلاپ ، دېنىنى كاساڭغا مەدىكى قالغۇچە قىرىپ چۈشۈرۈپ ، يۇمشاق سوقۇمىز . ئۇنىڭدىن كېيىن ، سوقمىغا ئازراق سۇ سېپىپ ، تىرىپى بىلەن سۈتىنى ئايرىيمىز . كېيىن ، گۆش ، چامغۇر سېلىپ قاينىتىلغان شورپىغا ئايرىلغان دانىنى سېلىپ بىردەم قاينىتىمىز . ئۇنىڭدىن كېيىن قاياۋاتقان قازانغا قوناق سۈتىنى ئاز ـ ئازدىن قۇيۇپ ، ماتىلاپ پىشۇرىمىز . شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى ، ئەگەر كۆكباش سۈتى بىراقلا كۆپ قۇيۇۋېتىلسە ياكى ياخشى ماتىلاپ بېرىلمىسە ، سۈت بىلەن دان ئارىلاشماي ، كۆجە بۇزۇلىدۇ . كۆجە پىشاي دېگەندە ، ئازراق يۇمغاقسۈت سېلىۋېتىشنى ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك .

كۆجىنى يۇقىرىقىدەك ئەتكەندىن باشقا ، قورۇپ ئېتىشكىمۇ بولىدۇ . بۇنداق كۆجىنىڭ قورۇمىسى ئادەتتىكى قورۇمىلارغا ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ ، پەقەت

ئاساسلىق خۇرۇچنىڭ تەييارلىنىشى ۋە ئېتىلىشىلا يۇقىرىقى كۆجە بىلەن ئوخشىشىدۇ .

كۆجىنى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ زەرەپشان دەريالىق بويلىرىدىكى دولان ئائىلىلىرىدە ناھايىتى ئوخشىتىپ ئېتىلەيدۇ . (ئا)

سقماق

سقماق ـــ قوناق كۆپ تېرىلىدىغان دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تاماق تۈرلىرىدىن بىرى .

بۇ تاماقنىڭ تەييارلىنىشى مۇنداق : خۇرۇچى قوناق ئۇنى بولۇپ ، قېلىن ئەلگەكتە تاسقالغان قوناق ئۇنىدا تۇزسىزراق ۋە بوش قىلىپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ . چامغۇر ياكى چاقما كاۋا توغرامچە قىلىنىپ ، قازانغا سېلىندۇ . سەي ـ كۆكتات پىشاي دېگەندە تەييار بولغان خېمىرنى ئالقانغا پاتقۇدەك ئۇزۇۋۇېلىپ ، ئىككى قولنىڭ ئالقىنى بىلەن سقىپ بارماق ئارىسىدىن ئۆتكۈزىدۇ . بارماق ئارىلىقىدىن سقىلىپ ئۆتكەن خېمىر خۇددى كەسمە لەگمەن چوگلۇقىدا ئۇزۇلۇپ ، قاينىۋاتقان قازانغا چۈشىدۇ . تاماق تەييارلىغۇچى ئۇستا بارمىقى ئارىسىدىن خېمىرنى سىقىقاندا ، بارمىقىنى كەڭ ئېچىۋەتمەستىن خېمىر كەسمىسىنىڭ بىر خىل ئۆلچەملىك بولۇشىغا دىققەت قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ . ئادەتتە بارماق ئارىلىقىدىن قىسىلىپ چىققان ئاش (سقماق) نىڭ ئۇزۇنلۇقى تۆت ـ بەش سانتىمېتر، كەگلىكى (تومۇقى) چوكىنىڭ ئوچىدەك بولسا ئەڭ مۇۋاپىق ھېسابلىنىدۇ . سقماقنى قوناق ئۇنىدا تەييارلانغان سۇيۇقئاش دېيىش مۇمكىن . چۈنكى ئۇ ، سۇيى بىلەن ئىچىلىدۇ . شارائىتى بار ئائىلىلەر سقماقنى توغرامچە گۆش ، شوخلا قاتارلىقلارنى سېلىپ پىشۇرسىمۇ بولىدۇ .

سقماق تەييارلىنىشى ئاددىي ، كۆپ ھەشەم كەتمەيدىغان ، تەمى ئۆزىگە خاس تاماق بولۇپ ، دېھقانلار كۆپرەك ئەتىگەنلىك چاي ئورنىدا ئىچىشكە ئادەتلەنگەن . (ئا)

ساڭزا

ساڭزا ـــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى يېمەكلىكلىرىدىن بىرى بولۇپ ، كۆرەك ھېيت ـ بايراملاردا داستىخانغا گېزەك ئورنىدا تىزىش ئۈچۈن پىشۇرۇلىدۇ . ھازىر تويى ـ تۆكۈنلەردىمۇ ساڭزا پىشۇرۇش ئادەتكە ئايلانماقتا . ساڭزىنىڭ كۆرۈنۈشى كۆركەم بولۇپ ، ھەم چۈرۈك ، ھەم مەززىلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ساڭزىنىڭ خۇرۇچى ئادەتتە ئاق ئۇن ، ئالىي دەرىجىلىك سۇ يېغى ياكى ئەبجەش ياغ ، پىياز ، كاۋاۋا چىن ۋە مۇۋاپىق مىقداردىكى تۇزدىن ئىبارەت .

ساڭزا سېلىش ئۇسۇلى : ئالدى بىلەن پىيازنى يالپاقلاپ توغراپ ، كاۋاۋا چىن بىلەن قوشۇپ قاينىتىپ ، قويۇق چاي رەڭگىگە كىرگەندە پىياز بىلەن كاۋاۋا چىننى سۈزۈۋېتىپ (ئەڭ ياخشىسى داكىدا ياكى نېپىز ئەلگەكتە سۈزۈش كېرەك) ، سۈيىنى سوۋۇتىمىز ، مۇۋاپىق مىقداردا سۇ يېغىنى داغلاپ ئۇنىمۇ سوۋۇتىمىز (ئادەتتە بەش جىڭ ئۇندا تەييارلىنىدىغان ساڭزا ئۈچۈن بەش سەر ئەتراپىدا ياغ داغلاش كېرەك) . سوۋۇتۇلغان كاۋاۋا چىن سۈيىگە مۇۋاپىق مىقداردىكى تۇز ، داغلاپ سوۋۇتۇلغان ياغنى قۇيۇپ ، ئۇن سېلىپ قاتتىقراق قىلىپ خېمىر يۇغۇرىمىز . خېمىرنى بارلىق كۈچ بىلەن ياخشى چەيلەپ پىشۇرۇپ ئون بەش مىنۇت تىندۇرغاندىن كېيىن بىر سەر چوگلۇقتا زۇۋۇلا ئۇزۇپ ، ئۇنى يەنە تاۋلاپ ، ئازراق ياغلاپ قۇرۇق داسقا ياكى لېگەنگە ئۇست ـ ئۇستىلەپ تىزىپ ، ئۇستىنى تەكشى ياغلاپ يېگىرمە مىنۇت ئەتراپىدا تىندۇرىمىز (تىندۇرۇش ۋاقتى ھاۋا كىلىماتى ، تۇزنىڭ مىقدارى ۋە خېمىرنىڭ قاتتىق ـ يۇمشاقلىق دەرىجىسىگە باغلىق) . زۇۋۇلا تىنغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىن چوڭ بارماق قول بىلەن تۆشۈك ئېچىپ ، خېمىرنى ئىككى قولنىڭ ئالقىنى بىلەن ئېشىپ ھالقىسىمان پىلتە ياساپ ، ئۇنى يەنە ئېشىپ ئىنچىكە چوكىنىڭ تومۇقىدەك بولغاندا ، ئۇزۇنلۇقى يېگىرمە بەش سانتىمېتر قىلىپ كالولاپ ئىككى تال ئىنچىكە تاياقچىغا ئىلىپ قازاندىكى قىزىتىلغان ياغقا سېلىپ ، ساڭزا پىشۇرۇش چوكىسى بىلەن ئۇياقتىن ـ بۇياققا ئۆرۈپ تەكشى سارغايتىپ پىشۇرىمىز . پىياز ۋە كاۋاۋا چىن قوشۇپ قاينىتىقان سۇ ساڭزىنى چېچەكلىتىش رولىنى ئويناىدۇ . ساڭزا قازاندىكى مايدا چېچەكلەپ سەل سارغايغاندىلا چوكا بىلەن سۇزۇۋېلىنىدۇ . ئاندىن

ئىسسىق ۋاقتىدىلا تەلەڭگىگە ھەر قېتىم پىشقان بىر زۇ-ۋۇللىق ساڭزىنى بىر ـ بىرىگە يېرىم چىشلىتىپ ، خۇددى يۇمىلاق سەللىگە ئوخشاش ئۇست ـ ئۇستىگە ئوراپ ، پورەكلەپ ئېچىلۇاتقان گۈل غۇنچىگە ئوخشاش تىزىلىدۇ .

ساڭزا سېلىشتا ئوت كۈچىگە دىققەت قىلىش زۆرۈر . ناۋادا قازانداىكى ياغنىڭ تېمپېراتۇرىسى تۆۋەن بولۇپ قالسا ، ساڭزا چېچەكلىمەي ، لەڭمەندەك سىدام بولۇپ قالىدۇ ، ياغ ھەددىدىن تاشقىرى قىزىپ كەتسە ، ساڭزىنىڭ ئىچى خام ، تېشى كۆيۈك چىقىدۇ . شۇڭا ياغنىڭ تېمپېراتۇرىسىنى بىلىش ئۈچۈن سىناق تەرىقە-سىدە ساڭزا خېمىرىدىن بىر ـ ئىككى پوشكال سېلىپ كۆرۈش كېرەك . ئەگەر پوشكال چېچەكلەپ تەكشى پىشسا ئاندىن ساڭزا پىشۇرۇشنى باشلاش كېرەك .

ساڭزا سېلىش ـــ خېمىر تەييارلاشتىن تارتىپ تاكى ئۇنى پىشۇرۇپ لېگەنگە تىزىپ چىقىۋىچە بولغان پۈتكۈل جەريان يۇقىرى ماھارەت ۋە تېخنىكا تەلەپ قىلىدىغان مۇرەككەپ ئەمگەك جەريانىدۇر . شۇڭا ساڭزا سېلىشتا ئىككى كىشى ھازىر بولۇشى شەرت ، بىرى زۇۋۇلىنى ئېشىپ تەييارلىسا ، بىرى قازان بېشىدا تۇرۇپ پىشۇرۇشقا ۋە تىزىشقا مەسئۇل بولىدۇ . (ئا)

تالقان

تالقان ـــ قەدىمكى يېمەك تۇرلىرىدىن بىرى . مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (II تۇم، 271ـ بەت) دا «قاتتۇردى» دېگەن سۆزنى «ئۇ تالقانغا ياغ قاتتۇردى» دېگەن جۈملە بىلەن چۈشەندۈرگەن . بۇ مە-سال بۇ يېمەكلىكنىڭ ناھايىتى قەدىمكى يېمەكلىكلەردىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ . تالقان ئۇزۇن زامانلارغىچە بۇزۇلۇپ قالمىغاچقا ، قەدىكى زامان جەڭ يۈرۈشلىرىدە ، شۇنداقلا ئۇزۇن سەپەر قىلغان كارۋانلار تالقان تەييارلاپ ئېلىپ ماڭاتتى . ئۇنى قاچىغا سېلىپ ئۇستىگە قاينىق سۇ قۇيۇپ ئىچىشكە بولىدۇ . بۇ قورساقنى ئاچۇرمايدۇ . ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ : قازانغا قوي يېغى سېلىپ قىزىتقاندىن كېيىن ئۇنىنى سېلىپ سۇس ئوتتا ئۇزاق قورۇلىدۇ . ئۇن سارغايغاندىن كېيىن شېكەر سېلىپ ئارىلاشتۇرۇپ يەنە قورۇلىدۇ . بەزىدە ئۇنىڭغا كۈنجۈت ياكى ئۇششاق تۇغرالغان ياڭاق مېغىزى ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . ئاندىن بۇ تالقانىنى خالتىغا قاچىلۇېلىپ ، خالىغان ۋاقتتا ئىشلىتىدۇ . تالقان بولۇپمۇ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كۆپ رەك ئىشلىتىلىدۇ . (ر)

مۇرابا

«مېۋە ـ چېۋە ماكانى» دەپ ئاتالغان شىنجاڭ تۇرلۇك ياۋا مېۋىلەرگىمۇ ناھايىتى باي . ئۇيغۇر خەلقى بۇ مېۋىلەردىن كۆپ تەرەپلىمىلىك پايدىلىنىشنى ياخشى بە-لىدۇ . بۇنىڭ ئۈسۈلى مېۋىنى شېكەر قېيمىدا قاينىتىپ «مۇرابا» قىلىپ يېيىش .

مۇرابانىڭ ئۇزۇقلۇق قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى . ئۇ كىشىلەرنىڭ مىجەزىنى تەڭشەشتە رولى ناھايىتى زور .

ھەرقايسى ئائىلىدە ئۆزلىرى يېيىش ئۈچۈن مۇرابا تەييارلاشتىن تاشقىرى ، يەنە مېھمان ئۈچۈنمۇ ئالاھىدە تەييارلايدۇ . ئۆيگە مېھمان كەلگەندە داستىخاندا باشقا گېزەكلەر قاتارىدا يەنە مۇرابامۇ بولىدۇ .

مۇرابا مۇنداق ياسىلىدۇ : پاكىز سىرلىق قاچىغا سۇ قۇيۇلىدۇ . ئۇنىڭغا مەلۇم نىسبەتتە شېكەر سېلىنىدۇ ، ئاندىن قاينىتىلىدۇ . شېكەر قاياناپ قېيام بولغاندا (سۇزۇلغۇدەك ھالغا كەلگەندە) قايسى خىلدىكى مېۋىدىن مۇرابا ياسىماقچى بولسا ، شۇنى قېيامغا سېلىپ بوش ئوتتا بىرئاز قاينىتىقاندىن كېيىن ئوتتىن ئېلىنىدۇ .

مۇرابا قاينىتىلغان قاچا ياغ يۇقى بولماسلىقى كېرەك . ئەگەر قاچا ياغ يۇقى بولسا مۇرابا پاختىلىشىپ قالىدۇ . ئۇزۇن ساقلىغىلى بولمايدۇ . مۇرابا ئۈچۈن ئەنجۈر ، ئالما ، تاشئالما ، بېھى ، قارىئۆرۈك ، گۈلە ، بۆلجۇرگەن ، قاراقات ، سەۋزە ... قاتارلىقلار ئىشلىتىلىدۇ . بۇلاردىن ئالما ، بېھى قاتارلىقلار تىرناق چوڭلۇقىدا تۇغراپ سېلىنىدۇ ... سەۋزىدىن مۇرابا ياسالغاندا سەۋزە قەلەمچە قىلىپ توغرىلىدۇ ، قالغانلىرى قېيامغا پۈتۈن سېلىنىدۇ .

مۇرابا بولۇپمۇ قەشقەر ، خوتەن رايونلىرىدا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ ، تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە ھەممە ئائىلىلەردە دېگۈدەك ھەر خىل مېۋە ـ چېۋىلەردىن تەبئىتى ئوخشاشمايدىغان مۇرابالارنى تەي-يارلاپ ، مىجەزىنى مۇرابا ئارقىلىق تەڭشەپ تۇرۇشقا

ئادەتلەنگەن . بەزى ئائىلىلەر ھەتتا ھەر خىل مېۋىلەرنى ئېزىپ مەلھەم بولغۇچە سۈس ئوتتا قاينىتىپ ، ئۇنى قۇرۇتۇپ ناۋاتقا ئوخشاش قاتۇرۇۋالىدۇ . بۇنداق مېۋە قاتمىسىنى ئۇزۇن ۋاقىت ساقلىغىلى بولىدۇ .

مۇرابباڭ شپالىق رولى چوڭ بولۇپ ، ئۇيغۇر مىللىي تىبابەتچىلىكىدە دورا سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ . (ر)

ئىچىملىك ۋە چېكىملىك

ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىق ھاياتىدىن باشلاپ ھەر خىل سۈيۇق ئىچىملىكلەرنى ئىچىشكە ئادەتلەنگەن . يىلقا (ئات) ، سۈتىنى تۇلۇمغا سېلىپ ، ئېچىتىپ قېمىز ياساپ ئىچكەن . يەنە تېرىقنى يارما قىلىپ قاينىتىپ ، ئۇنىڭغا ئۇندۇرمە قىلىنغان بۇغدايىنى سوقۇپ سېلىپ ، بىرقانچە كۈن تۇرغۇزۇپ ، تېرىق سۈيۇقلۇقى قاياناپ كۆپۈك چىقىرىپ پىشقاندا ، ئۇنى سۈزۈپ سۈيىنى ئېلىپ بوخسۇم («تۇركىي تىللار داۋانى» ، I توم ، 631 ـ بەت) (بوزا) قىلىپ ئىچكەن . يەنە بۇغداي يارمىسى ۋە ئۇندىن يۇقىرىقى ئۇسۇلدا ياسالىدىغان «ئاغاتقۇ» ، «پىشماق» دېگەنگە ئوخشاش ئىچىملىكلىرى بولغان .

ئۇيغۇرلار شەھەرلەشكەندىن كېيىن ، ئۇزۇمدىن مەي (مۇسەللەس) ياساپ ئىچىشكە ئادەتلەنگەن . ئۇيغۇرلار ئۇزۇم تاتلىق پىشقاندا ، ئۇزۇمنى پاكىز يۇيۇپ ، سىقىپ تېرىپى ۋە دۇغلىرىنى سۈزۈپ ئېلىۋېتىپ ، ھېچقانداق ئېچىتقۇ سالماي قازاندا قاينىتىدۇ (مۇسەللەس قىزارسۇن دېسە ، قايناشتا بىرقانچە تال تازىلانغان ئالما سالىدۇ) ، قازانغا ئۈچ چېلەك ئۇزۇم سۈيى قۇيغان بولسا بىر چېلەك قالغۇچە قاينىتىدۇ . بۇ چاغدا ئۇزۇم سۈيى شىرنىگە ئايلىنىدۇ . ئاندىن ئىككى چېلەك سۈزۈك سۇ قۇيۇپ ، يەنە قاينىتىپ بىر چېلەك تۇگەپ ئىككى چېلەك قالغاندا ، ئوتنى توختىتىپ ، قول كۆيمىگۈدەك سوۋۇغاندا قۇرۇق ، پاكىز كۈپكە ئېلىپ ئاغزىنى ھاۋا كىرمەيدىغان قىلىپ ئېتىپ ، ھاۋاسى تەڭشەلگەن جايدا قويۇپ قويىدۇ . كۈپتىكى ئۇزۇم سۈيى ئىككى كۈندىن كېيىن بۇلدۇقلاپ قاياناشقا باشلايدۇ . مۇسەللەس پىشقاندا كۆپۈك يوقىلىدۇ . ئاندىن قۇرۇق چۆمۈچ بىلەن چەينەككە ئېلىپ پىيالىگە قۇيۇپ ئىچىدۇ .

ئۇيغۇرلار مۇسەللەسنى ھەرگىزمۇ باشقا ئىچىملىكلەرگە ئوخشىتىپ ئىچمەيدۇ . مۇسەللەسنىڭ تەبىئىتى ئىككى خىل بولۇپ ، ھۆل ئۇزۇمدە ياسالغىنى سوغۇققا مايىل ، ئۇ ئىسسىق مىجەزلىك كىشىلەرگە شىپا بولىدۇ . قۇرۇق ئۇزۇمدە ياسالغىنى ياكى ئېچىتقۇ ئورنىدا ھەر خىل ئىسسىقلىق دورا ـ دەرمانلار ۋە كەپتەر باچكىسىنى سېلىپ تەييارلانغان مۇسەللەس ئىسسىق تەبىئەتلىك بولۇپ ، سوغۇقچان ھۆل مىجەز ئادەملەر ئىچسە كۆرۈنەرلىك مەنپەئەت قىلىدۇ . مۇسەللەس قانچە ئۇزۇن تۇرسا شۇنچە ياخشى بولىدۇ . ئۇنى ئىسسىق جايلاردا كۆمۈپ ساقلاشقىمۇ بولىدۇ . خوتەندە ياسىلىدىغان «مەيزاپ» مۇ مۇسەللەسنىڭ بىر خىلى .

چېكىملىك : ئۇيغۇرلاردا كۆك تاماكا ، سىرتىق تاماكىلارنى چىلىمدا چېكىش بىر مەزگىل ئەۋج ئالغان . كېيىنچە بۇ خىل چېكىملىك ئۆزلۈكىدىن قېلىپ ، موخۇركا چېكىش ئادىتى شەكىللەندى . موخۇركىنى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ياسايدۇ . موخۇركا غولىنى چاناپ ، يانجىپ ، تاسقاپ توپىسىنى چىقىرىپ ، تېرىقتەك دانچىلارنى ئايرىپ ئۇنى قازاندا قورۇپ ئۇنىڭغا مەلۇم مىقداردا كۆك تاماكا ئارىلاشتۇرۇپ قەغەزگە ئوراپ چېكىدۇ .

قەغەزدە چېكىش ئىككى خىل بولىدۇ ، بىرى ، قەغەزنى كانايغا شەكىللەپ ئوراپ ، موخۇركا تولدۇرسا ، يەنە بىرى ، قەغەزنى ئىككى قولدەك كېسىپ موخۇركا سىلىپ پاپىروس شەكىللەپ يۆگەپ چېكىدۇ . ھازىر موخۇركا ئوراپ چېكىش ئادىتى بارغانسېرى ئازىيىپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا زاۋۇتتا ياسالغان تەييار قاپلىق تاماكا چېكىش ئومۇملاشماقتا . تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تاماكا چېكىدىغانلارنىڭ نىسبىتى باشقا خەلقلەرگە سېلىشتۇرغاندا ئانچە يۇقىرى ئەمەس . ئايالالار ئىچىدە تاماكا چېكىدىغانلار يوق دېيەرلىك ، چۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە تاماكا چېكىدىغان ئايالالارنى ناھايىتى يامان كۆرىدۇ . (ش)

تاماق سايمانلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ تاماق سايمانلىرى دېگەندە ، تاماق

راسلاش سايمىنى ۋە تاماق يېيىش سايمنى كۆزدە تۇتۇلىدۇ . بۇ خىل سايمانلارنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ ، بەزىلىرى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە . مەسىلەن ، تونۇر ،زىخ ، ئوچاق ، كۆسەي ، لاخشىگىر ، سۇپىرا ، ئاشتاختا ، پۇزا ، نوغۇچ ، تۆكچە ، رېپىدە ، گەزنە داس (تەڭلە) قازان ، داڭقان ، تاۋا ، ياغلۇغا (سەي قورۇيدىغان ساپلىق) ، مانتا قازىنى ، چۆمۈچ ، كەپكۈر ، چويلا ، قوشۇق ، قوشۇقلۇق ، پىلتە لېگىنى ، سەي كورىسى ، چۆگۈن ، چېلەك ، كۇب ، ياغ تۇڭى ، تۇز قاچىسى ، پىچاق ، قىڭراق ، كەكە ، پالتا ، ئەلگەك ، بەل ، پېچىنە ـ پىرەنىك قېلىپى ، دوخۇپكا ، پەشتاما قاتارلىقلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق تاماق سايمانلىرى ھېسابلىنىدۇ .

چوكا ، قوشۇق ، پىيالە ، چىنە ، ھەر خىل تەخسە ، لېگەن ، تاماق ئۈستىلى ، داستىخان قاتارلىقلار تاماق يېيىش سايمىنىغا كىرىدۇ . ئەمما بۇ سايمانلارنىڭ ھەممىسى تاماق ئېتىش ، يېيىشلەردە بىرگە خىزمەت قىلىدۇ . بۇ خىل تاماق سايمانلىرى ئاساسەن يەرلىك قول ھۇنەرۋەنلەر تەرىپىدىن ياسىلىدۇ . ئۇيغۇرلاردا قوشۇق ھەممىدىن كۆپ ئىشلىتىلىدىغان تاماق يېيىش سايمنى بولۇپ ، ئۇ ئۇجمە ياغىچى ، ئۆرۈك ، چىلان ياغاچلىرىدىن ئويۇپ ، نەقىش چىقىرىپ ياسىلىدۇ . يېزىلاردا چوكا ئىشلىتىش ئانچە كۆپ ئومۇملاشمىغان . بەزى كىشىلەر (كۆپرەك ياشانغان ئىياللار) چوكا بىلەن يېيىلىدىغان لەگمەن قاتارلىق تاماقلارنى قولى بىلەن يېيىشكە ئادەتلەنگەن . (ش)

چاي خۇمار ئۇيغۇرلار

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتىدە چاي ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپدۇ . بىز ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان قايسىبىر رايونغا بارمايلى ، چاي ئالاھىدە ئىچىملىك بولۇپ ، ئۇلار ھەر قانداق تاماقنىڭ ئالدى ـ كەينىدە دەملەنگەن بىرەر پىيالە چاي ئىچىشكە ئادەتلەنگەن . بولۇپمۇ ياشانغانلار چاينى بىر خىل شىپالىق دورا دەپ قارايدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار دوست ـ يارەنلىرىنى ئۆيگە چاقىرىپ ، چاي ئىچكەچ ئۆزئارا مۇڭدىشىنى بىر خىل ھۇزۇرلىنىش ھېس قىلىدۇ . ئادەتتە كوچا ـ كويلاردا بىرەر يېقىن تونۇشلىرى يولۇقۇپ قالسا ، سالام ـ سائەتلەشكەندىن كېيىن «ئۆيگە مەرھەمەت ، بىر پىيالە چاي ئىچكەچ ئۆتسىلە» دەپ تەكەللۇپ قىلىنىش ئومۇملاشقان قائىدە ـ يوسۇنلارنىڭ بىرى .

سىز قەشقەر ، خوتەن شەھەرلىرىنى ئايلانسىڭىز ، دوقمۇش ـ دوقمۇشتا مەخسۇس چايخانىلارنى ئۇچرىتىسىز . بۇ چايخانىلارنىڭ كەڭ ۋە ئازادە ئورنىتىلغان ئوچاق بېشىدا ھەمىشە دېگۈدەك يىگىرمە ـ ئوتتۇز چەينەك تىزىلغان بولۇپ ، چايخانىدىن خېرىدارلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ . چايخۇمار ئۇيغۇرلار ئۇچ ـ تۆت بۇرادەرلىرى بىلەن بىر تەرەپتىن چاي ئىچكەچ ئۆزئارا پاراڭلىشىدۇ ، چاقچاقلىشىدۇ ياكى چايخانا سازەندىلىرىنىڭ يېقىملىق نەغمىسىدىن ھۇزۇر ئالىدۇ . چۈنكى ئۇيغۇر چايخانىلىرىنىڭ كۆپچىلىكىدە دۇتار ، راۋاب تەيياراڭلىغان بولۇپ ، ئۇنى بەزىدە شۇ چايخانىنىڭ ئىشتىن سىرتقى مۇزىكانتلىرى خېرىدارلارغا چېلىپ بېرىدۇ . بەزىدە چاي ئىچىشكە كىرگەن خېرىدارلار (چايخۇمار) ئارىسىدىكى مۇزىكا ھەۋەسكارلىرى چالىدۇ .

مەيلى چايخانىنىڭ چىيى بولسۇن ياكى ئۆيدە دەملەپ ئىچىدىغان چاي بولسۇن ، ئۇ ئادەتتىكى چاي بولماستىن ، بەلكى ئۇ مەجەز تەڭشەش رولىنى ئويناىدىغان دورا چىيىدىن ئىبارەت . بۇ خىل «دورا چىيى» غا ئىشلىتىدىغان چاي ئاساسەن قارا چاي بولۇپ ، بۇنىڭغا بەزى ئۆسۈملۈك دورىلىرى ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . ئۆسۈملۈك دورىلىرىنى ئۇندەك سوقۇپ ، قارا چاينى قايناق سۇدا دەملەپ ، بىردەم ئۆتكەندىن كېيىن ئۈستىگە سوقۇلغان ئۆسۈملۈك دورىسىنى سېلىپ چەينەك ئوتنىڭ تەپتىدە ۋىللىدە بىر ئۆرلىگەندىن كېيىن ، پىيالگە ئاز ـ ئازدىن قۇيۇپ ئىچىلىدۇ . بۇ خىل دورا چاينىڭ كۆپىنچىسى بەدەننىڭ ئىسسىقلىق كالورىيىسى (مىقدارى) نى ئاشۇرىدىغان ، ئىشتىھانى ئاچىدىغان ، يۇرەكنى قۇۋۋەتلەيدىغان ، نېرۋىنى سازلاشتۇرىدىغان دورىلاردىن ئىبارەت . مەسىلەن ، قارىموچ ، زەنجىۋىل ، قوۋزاقدارچىن ، لاچىندانە ، قەلەمپۇر ،پىلپىل ، زىرە ، چىلان ،

ئالىقات ، چۇچۇكبۇيا ، توشقانزەدىكى، زەپەر، پىللە.. قاتارلىقلار ، بۇ دورىلار پەسلىنىڭ ئىسسىق ـ سوغۇق ، ھۆل ـ قۇرۇق بولۇشىغا قاراپ تەڭشەپ ئىشلىتىلىدۇ . بەزىلىرىنى ئايرىم (يەككە) ، بەزىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ئىشلىتىدۇ . ھەر بىر كىشىنىڭ سالامەتلىك ئەھۋالى ، يېشىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ، يېگەن تامقىنىڭ ئوخشاشماسلىقى ، مىزاج پەرقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن ، ئىشلىتىلىدىغان چاي دورىلىرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ . مەسىلەن ، كاۋاپ ، پولۇ ، پېتر مانتا تۇرىدىكى ئىسسىقلىق تاماقلار يېيىلسە ، ھەزىم قىلىشقا ياردىمى بولىدىغان تەبىئىتى سوغۇققا مايىل دورىلار ئارىلاشتۇرۇلغان چاي ئىچىلىدۇ . ئەگەر تەبىئىتى سوغۇققا مايىل سۈيۇقئاش قاتارلىق تاماقلار يېيىلسە ، ئىسسىقلىق مىقدارىنى ئاشۇرىدىغان دورىلار ئارىلاشتۇرۇلىدۇ . مۇشۇ خىل ئەنئەنىۋى چاي ئىچىش ئادىتى ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئۆز ـ ئۆزىنى داۋالايدۇ . پەسىل ئۆزگىرىشلىرىگە ماسلىشىپ مىجەزنى تەڭشەيدۇ . شۇڭا ئۇيغۇرلار بىرمۇ كۈن تاماق يېمىسە رازىكى ، ئەمما ئالاھىدە دەملەنگەن مۇشۇ خىل چايدىن بىرمۇ پىيالە ئىچمىسە كۆڭلى ئۇنىمايدۇ . (ئا)

IV ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادەتلىرى

ئولتۇراق ئۆي ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلار قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى دەۋرىدە ، مۇشۇ ئىگىلىك شەكلىگە ماس بولغان ئاق ئۆي (كىگىز ئۆي) لەردە ياشىغان . كېيىنچە ئۇيغۇرلار شەھەرلىشىپ مۇقىملاشقان ئولتۇراق دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە كۆچكەندىن كېيىن ، قەدىمكى يۆتكەشكە بولىدىغان «كىگىز ئۆي» دە ئولتۇرۇش ئەنئەنىسىنى ئۆزگەرتىپ ، خىش ياكى كېسەكتىن ياسىلىدىغان كۆپ قەۋرۈلمىلىق تۆت چاسا ئۆيلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن . ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن باشلاپ گۈزەللىككە ئىنتىلىدىغان ، گۈزەللىكنى سۆيىدىغان خاراكتېرى ئۇلارنىڭ ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلمىسىدا روشەن ئەكس ئېتىپ ، ئۆيلەر ياسلىشى ۋە زىننەتلىنىشى ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە ، قوپاللىقتىن نەپىسلىككە قاراپ تەرەققي قىلغان .

ئۇيغۇرلار ئاساسەن ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ئاز بولغان قۇرغاق رايونلارغا ماكانلاشقاچقا ، ئۇلارنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرىمۇ مۇشۇنداق تەبىئي شارائىتقا ماس ھالدا قۇرۇلغان . گەرچە ئىقتىسادىي ۋە تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى ، جۇغراپىيىلىك شارائىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلمىسىدا بەلگىلىك دەرىجىدىكى رايون پەرقى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۆي قۇرۇلما شەكلىنى شەرتلىك ھالدا ئىككى خىلغا بۆلۈش مۇمكىن .

بىرىنچى خىلى ، ئۆگزىسى تۈز ، چاسا شەكىلىك خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر . بۇنداق ئۆيلەرنى ياساشتا ئۆينىڭ ئۈلى خاڭ بىلەن چىڭدىلىدۇ ، شارائىتى بار جايلاردا ئۆينىڭ ئۈلىغا تاش ياكى پىششىق خىش قويۇلىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە خام كېسەك تام قويۇرۇلىدۇ . بەزى ئۆيلەرگە تام ئارىسىغا ئارىلاپ ياغاچ تۈۋرۈك قويۇلىدۇ . ئۆينىڭ ئۈستى ياغاچ بىلەن يېپىلىدۇ . ئادەتتە ئۆينىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە قاراپ يەتتە تال ، توققۇز تال ، ئون بىر تال مەزمۇت خادا ياغاچ (لىم) قويۇلىدۇ . خادا ياغاچ ئارىلىقى ئەھۋالغا قاراپ قىرىق سانتىمېتردىن ئاتمش سانتىمېترغىچە كەڭلىكتە بولىدۇ . خادا ياغاچ ئارىلىقى ۋاسا جۇپ ياكى ۋاسا دەمىيان قىلىپ يېپىلىدۇ . ۋاسا بىلەكتەك چوڭلۇقتىكى تال سۆگەت بادىرىسىنى ئوتتۇرىدىن تىلىپ ئوخشاش چوڭلۇقتا ياسىلىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە بورا سېلىپ ، پاخال بىلەن چۆمكىگەندىن كېيىن قارا لاي بىلەن تەكشى باستۇرۇلىدۇ . قارا لاي قۇيغاندىن كېيىن سامان ئارىلاشتۇرۇلغان كاكىل لاي بىلەن تەكشى سۈۋىلىدۇ . ئۆينىڭ ئىچىمۇ قارا سۇۋاق ۋە ئىنچىكە سۇۋاق قىلىنىدۇ . ئۆينىڭ قىبلە تەرىپىگە ئورۇن ـ كۆرپە يىغىلىدىغان مېھراب (يەرلىك تىلدا «مەرەب» دېيىلىدۇ) ئويۇلىدۇ . قالغان تاملىرىغا بىر كۆزادرات مېتر چوڭلۇقتا بىرقانچە تەكچە ياساپ ، ئۇنىڭغا چىنە ـ قاچا ۋە زىننەت بۇيۇملىرى تىزىلىدۇ . دېھقان ئائىلىلىرى يەنە تەكچىلەرگە قىشلىق قوغۇن ـ تاۋۇز ، كاۋىلارنى تىزىپ ساقلايدۇ . بۇنداق چاسا شەكىللىك ئۆيلەر بىر ـ بىرىگە تۇتاشقان ھالدا مېھمان ئۆي ، ئايۋان ياكى دەھلىز ئۆي ، ياتاق ئۆي ۋە ئاشخانىغا بۆلۈنىدۇ . مېھمان ئۆينىڭ بىر بۇرجىكىگە قازناق ئۆي سېلىنىدۇ . قازناق ـــ تازلىق ئۆيى بولۇپ ، ئۇنىڭ ئاستى كولىنىپ ئەۋرەز ياسىلىدۇ . «ئەۋرەز» يەرلىك ئۇسۇلدا يۇندا ـ سۇلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئورنى ھېسابلىنىدۇ . دەھلىز ئۆيگە تۈۋرۈك قويۇلۇپ ، تۈۋرۈك بىلەن پاراللېل تەكشىلىكتە سۇپا ياكى كاڭ ئورنىتىلىدۇ . مېھمانخانا ئۆيدىن باشقا ئۆيلەرگە ئاساسەن دېرىزە قويۇلماي ئۈستىدىن تۈڭلۈك قويۇلىدۇ . ئۆينىڭ ئىشكى ئاساسەن جەنۇب تەرەپكە

قارىتىلىدۇ . ئۆيلەرنىڭ ئالدىغا كەڭ سۇپا ياسىلىپ ئۇستى پېشايۋان قىلىنىدۇ . پېشايۋان ئالدىغا ئۇزۇم باغ رىگى ياسىلىپ ، ھويلىغا قويۇلغان ئۇزۇم تالى باراڭ ئارقىلىق پېشايۋانغا يامىشىدۇ . ھەرقانداق ئۆينىڭ ئالدى كەڭ ھويلا بولۇپ ھويلىنىڭ ئىشكى (دەرۋازا) چوڭ ۋە ھەيۋەتلىك بولىدۇ.

ئىككىنچى خىلى ، ئۇستى كېسەك بىلەن يېرىم چەمبەر شەكىلدە ئەگمە قىلىپ يېپىلىدىغان كېمىر ئۆيلەر . بۇنداق ئۆيلەرنىڭ ئىشىك ـ دېرىزىسىدىن باشقا جايلارغا ياغاچ ئىشلىتىلمەيدۇ . كېمىر ئۆيلەر كۆپىنچە ئىككى قەۋەت بولۇپ ، ئاستىنقى قەۋىتى بىر ـ ئىككى مېتر چوڭقۇرلۇقتا گېرىم قىلىپ كولىنىدۇ . ئۇستىگە بىر مېتىر ئەتراپىدا كېسەكتىن تام قويۇرۇلۇپ ئۆلچەملىك قېلىپتا قۇيۇلغان خام كېسەك بىلەن گېئو-مېترىك شەكىلدە ئەگمە قىلىپ يېپىلىدۇ . بەزى ئەگمىلەرنىڭ ئۇستىگە يەنە بىر قەۋەت كېسەك بىلەن ئىمارەت قويۇرۇلىدۇ . كېمىر ئۆيلەر قىشتا ئىسسىق ، ياز كۈنلىرى سالقىن بولغاچقا ، ئۇ تۇرپاننىڭ ھاۋا كىلىماتىغا تازا ماس كېلىدۇ .

كېمىر ئۆي تۇرپان ، توقسۇن ، پىچان قاتارلىق ھەم قۇرغاق ، ھەم ئىسسىق رايونلاردا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس كەشپىياتىدۇر .

ئۇيغۇرلار ئۆي سېلىشتا ئومۇمەن كۈنگەي جايىنى تاللايدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيلىرى ئۆزىگە خاس بىناكارلىق سەنئىتىگە ئىگە . ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي ـ ئىمارەت قۇرۇلمىسىدا قەدىمكى مىللىي ئەنئەنە ئاساسىدا مەلۇم ئۆزگىرىشلەر بولۇپ ، ئىسلام مىمارچىلىق ئۇسلۇبىدىكى ئۆي ـ ئىمارەتلەر ئومۇملىششقا باشلىدى . بولۇپمۇ ، جامە ، مەسچىت ، مازار، زىيارەتگاھلارنىڭ ئىمارەت قۇرۇلمىسىدا بۇ خۇسۇسىيەت روشەن ئەكس ئەتتى . بولۇپمۇ ئۇيغۇر مىمارچىلىقىدىكى مۇنار ، گۈمبەز ، قۇببە ، مېھراب ، بالاخانا ، ئىشىك بېشى ، تەكچە ئويۇقى ، مورا ، پې-شايۋان ، تۆۋرۈكلەرنىڭ قۇرۇلۇش سەنئىتى ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە رەڭ تاللاشتىكى ئېستېتىك قارىشىنى قويۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ ، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ماددىي ئاساسى سۈپىتىدە ئېلىمىزنىڭ بىناكارلىق ھۈنەر ـ سەنئىتىنى بېيىتتى . (ئا)

ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئۇلگىلىرى

ھازىر شىنجاڭدا يىگىرمە مىڭدىن كۆپرەك مەسچىت ـ مەدرىس بولۇپ ، ئۇلار تالىپلار قىرائەتخانىسى ، مۇدەررىس ئىشخانىسى ، مەسچىت ، يا-تاق ، سەررايخانا ، قازىخانا (مەھكىمە شەرئى) ، تىلاۋەتخانا قاتارلىق بۆلۈمچىلەردىن تەركىب تاپقان ، ئىمارەتلىرى پۈتۈنلەي ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتى ئۇسلۇبىدا ياسالغان بولۇپ ، قويۇق يەرلىك ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە .

1) ھېيتگاھ جامەسى ـــ ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ تىپىك ئۇلگىلىرىدىن بىرى بولغان ھېيتگاھ جامەسى قەشقەر شەھرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ ، تەخمىنەن ئالتە يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە . دەسلەپ 1442 ـ يىلى بۇ يەرگە كىچىك بىر مەسچىت سېلىنغان . 1557 ـ يىلى قەشقەر ھاكىمى ئوبۇل بەگ تەرىپىدىن ، 1787 ـ يىلى خانىبرقلىق زۇلپىيە خېنىم تەرىپىدىن ، 1809 ـ يىلى ئىسكەندەر ۋالى تەرىپىدىن ، 1839 ـ يىلى زۆھۈردۇن ھاكىم بەگ تەرىپىدىن ، 1873 ـ يىلى پۇقرالار تەرىپىدىن ئىلگىرى ـ كېيىن كېڭەيتىپ ياسالغان .

ھېيتگاھ جامەسى چوڭ دەرۋازا ، مەدرىس ، مەسچىت قاتارلىق ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان بو-لۇپ ، ئومۇمىي كۆلىمى ئون بەش مىڭ ئالتە يۈز كۋادرات مېتردىن ئاشىدۇ . چوڭ دەرۋازا پەشتىقى خىش بىلەن ئېگىز ھەم كۆركەم ياسالغان بولۇپ ، ئىككى تەرىپىگە ئون سەككىز مېتر ئېگىزلىكتىكى ئىككى پەشتاق مۇنارى ئورنىتىلغان . مۇنار ئۇستىدىن قارىسا قەشقەر شەھرىنىڭ گۈزەل مەنزىرىسى نامايان بولىدۇ . دەرۋازا زالى تەكشى ، يۇزى سەككىز قىرلىق ، ئۇستى گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان . ئىچكى قىسمى مەسچىت ۋە مەدرىسكە بۆلۈنگەن ھەم ياغاچ رېشاتكىلىق خىش تام بىلەن ئايرىلغان . جامەنىڭ ئالدىغا مەدرىس جايلاشقان بولۇپ ، ئۇ بىر ـ بىرىگە قارىشىپ تۇرغان

ھۇجرا ۋە دەرسخانىدىن تەشكىل تاپقان . جامە ھويلىسى ئىچىدە ئىككى كۆل بولۇپ ، كۆل ئەتراپى ئېگىز سۇۋادان تېرەكلەر بىلەن قاپلانغان . مەسچىت جامە ھويلىسىنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ ، ئىچكىرىكى مەسچىت ، تاشقىرىقى مەسچىت ، ئايۋان دەپ ئۈچكە بۆلۈنگەن . مەسچىتنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر يۈز قىرىق مېتر ، كەڭلىكى ئون ئالتە مېتر كېلىدۇ . پۈتۈن مەسچىت قاپارتما نەقىش ئويۇلغان بىر يۈز قىرىق دانە تۆت قىرلىق تۈۋرۈك بىلەن تۇرغۇزۇلغان . ئۇستى يۈز ئاراغا بۆلۈنگەن بولۇپ ، ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋاساجۇپ تۈز تورۇسلۇق ياسالغان . ئىچكىرىكى مەسچىتنىڭ غەربىگە ئەگمە مېھراب ۋە ياغاچ بىلەن نەپىس ياسالغان مۇنبەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان ، يان ، ئالدى تەرەپىگە ياغاچ پەنجىرىلىك دېرىزە ۋە ئىشىك قويۇلغان . تاشقى مەسچىت ئالدى تەرىپى ئوچۇق ياسالغان كەڭ ۋە ئۇزۇن ئايۋاندىن تەشكىل تاپقان ، توققۇز ئارانىڭ تورۇسىغا چاسا - خالىق ئويۇقچە چىقىرىلغان ۋە رەڭ-لىك سىزما نەقىش بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇپ ، پۈتۈن جامە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ، ياسىلىش شەكلى ، قۇرۇلمىسى ۋە نەقىش ، بېزەكلەر جەھەتتە قويۇق يەر-لىك ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي شەكىلگە ئىگە .

2) مەھمۇت قەشقەرى مازىرى ـــ ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى (مىلادى 1008 ـــ 1105 - يىللار) ئانا يۇرتى قەشقەر كوناشەھەرنىڭ ئوپال يېزىسىدا توقسان يەتتە يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن ۋە شۇ يەردىكى « تاشبېلىق تېغى » (ھەزرىتى موللام تېغى) باغرىدىكى سۈزۈكبۇلاق ئۇستىگە دەپنە قىلىنغان . ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ۋە ئىلىم - مەرىپەتنى سۆيگۈچى كىشىلەر ئۇنىڭ قەبرىسى ئۇستىگە خاتىرە ئىمارەت ياسىغان . ئالىمنىڭ مازىرى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ، ياسىلىش شەكلى ، قۇرۇلمىسى ، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ۋە نەقىش - بېزەكلىرى جەھەتتە ئۇيغۇر ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە بولۇپ ، روزا - مەرىكە ، تىلاۋەتخانا ، ئايۋان ، ئېتىكاپخانا ، ھۇجرا ، مەسچىت ۋە چوڭ دەرۋازا قاتارلىق بىر يۈرۈش ئۆي - ئىمارەتلەردىن تەشكىل تاپقان . بۇنىڭ روزا - مەرىكە ، ئايۋان ، مەسچىت قىسمى تۇپا - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋاساجۇپ تۈز تورۇسلۇق ياسالغان . ئېتىكاپخانا ، ھۇجرا ۋە دەرۋازا زالى تۇپا قۇرۇلمىلىق ، گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان . لىم ، جەگە ، ھاراق - پەرمانلىرىغا نەقىش ئويۇلغان . نەقىشلەر ئىچىدە سۇخەر ، غۇنچە ، چېچەك ، ياپراق ، ئۇزۇم ، بادام ، يازا ، كۈرگۈل ، سەددە ، بېلىق قاسىرىقى ۋە ھەر خىل گۈل ، ئۆسۈملۈكلەر نۇسخىلىرى بار . بۇ قەدىمىي ئىمارەت شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى ۋە قوللىشى بىلەن 1985 - يىلى ئەسلى شەكلى بويىچە قايتا ياسىلىپ تېخىمۇ ھەيۋەتلىك ۋە كۆركەم تۇسكە كىردى ، ئۇ ، ھازىر مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى ۋە چەت ئەللىك دوستلارنىڭ ساياھەت ۋە ئېكسكۇرسىيە قىلىش ئورنى بولۇپ قالدى .

3) يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرى ـــ قاراخانىلار دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق دۆلەت ئەربابى ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇتەپەككۇر ئالىمى ، پەيلاسوپ ۋە شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپ (مىلادى 1018 ـــ 1085 - يىللار) قەشقەر تۆمەن دەريا سى بويىدىكى « بارىگاھ » دېگەن يەرگە دەپنە قىلىنغان . ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدە (1533 ـــ 1570 - يىللار) ئالىمنىڭ قەبرىسى تۆمەن دەريا سى كەلكۈنىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن قەشقەر شەھىرىنىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسى يېنىدىكى پايناپ مەھەللىسىگە يۆتكەلگەن ۋە بىر نەچچە قېتىم رېمونت قىلىنغان . ئالىمنىڭ مازىرى ئۆزىگە خاس بىناكارلىق سەنئىتى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ ، ئىككى قىسمىغا بۆلۈنگەن ، يەنى شەرقىي تەرىپىگە مازار ، غەربىي تەرىپىگە مەسچىت ئورۇنلاشقان . مازار قۇرۇلۇشى خىش قۇرۇلمىلىق ،گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان . ئالدى تەك يۈزى ھەر خىل نۇسخىدىكى رەڭلىك نەقىشلەر بىلەن ئىشلەنگەن كاھىشلار بىلەن زىننەتلەنگەن ، تۆت بۇلۇڭىغا يۇمىلاق مۇنار چىقىرىلغان . مازارنىڭ ئەتراپىدىكى چوڭ - كىچىك مۇنار ۋە گۈمبەزلەر ئۆزئارا قوشۇلۇپ ھەيۋەتلىك گۈزەل مەنزىرە ھاسىل قىلغان . مەسچىت قىسمى ئىچكىرى ، تاشقىرى دەپ ئىككىگە

بۆلۈنگەن . ئىچكىرىكى مەسچىت خىش قۇرۇلمىلىق گۈمبەز تورۇسلۇق ياسالغان . تاشقىرىقى مەسچىت ياغاچ تۈۋرۈك ۋە لىملار بىلەن ۋاساجۇپ تۆز تورۇسلۇق يېپىلغان . پۈتۈن مازارنىڭ ياسلىشى كۆركەم . ئۇنىڭغا ئىشلىتىلگەن رەڭلىك كاھىش ياغاچ ئويما نەقىش ۋە گەچ ئويما نەقىشلىرى يۇقىرى ھۇنەر - سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرىدۇ . بۇ ھەيۋەتلىك مازار « مەدەنىيەت ئىنقىلابى »مالىمانچىلىقىدا ۋەيران قىلىۋېتىلگەن . 1988 - يىلى پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غەمخورلۇقى ۋە ھەر مىللەت خەلق ئامما سىنىڭ قىزغىن ياردىمى بىلەن بۇرۇنقى نۇسخىسىنى ئاساس قىلىپ ئۆز ئورنىغا قايتا ياساپ چىقىلدى . ئالمىنىڭ يېڭىدىن تۇرغۇزۇلغان بۇ كۆركەم ۋە ھەشەمەتلىك مازىرى دۆلەتلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان قۇرۇلۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . (ئا)

ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىدىكى نەقىش ۋە كاھىش

ئۇيغۇرلار ئۆي - ئىمارەتلەرگە نەقىش ئويۇشنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدۇ . ئۆي - ئىمارەت نەقىشلىرى شەكىل جەھەتتىن سىر ياكى رەڭ بىلەن سىزىلغان رەڭلىك رەسىملەر ، گەچ نەقىشلىرى ، قاپارتما نەقىشلەر ، ئويما نەقىش قاتارلىق بىر قانچە خىلغا بۆلۈنىدۇ .

رەڭلىك رەسىم شەكلىدىكى نەقىشلەر كۆپرەك مېھمانخانا ئۆينىڭ ئىشىك - دېرىزىلىرىگە ، مېھرابنىڭ گىرۋەكلىرىگە ، تەكچىنىڭ ئەتراپىغا ، ئۆينىڭ ئۈستىدىكى خادا ياغاچ (لىم) ۋە بالاباشقا ، ئايۋان - ساراي ، پېشايۋانلارنىڭ كۆرۈنەرلىك جايلىرىغا سىر ياكى رەڭ بىلەن ئۆزىگە خاس شەكىل ۋە ئۇسلۇبتا كۆركەم ۋە ئوبرازلىق قىلىپ سىزىلىدۇ . ئۇنىڭغا كۆپرەك ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتى بىلەن ماس كېلىدىغان ھەر خىل مەنزىرىلەر ، گۈللەر ، قول ھۇنەر بۇيۇملىرىنىڭ شەكلى ... ئادەمنىڭ سۈرىتىنى نەقىش قىلىپ سىزىش ئادىتى يوق . چۈنكى ، خەلق ئارىسىدا ، « ئادەمنىڭ سۈرىتى سىزىلسا ئۇ دۇنياغا بارغاندا ئۇ سۈرەت جان تەلەپ قىلىدۇ » دەيدىغان دىنىي قاراش ئومۇملاشقان .

ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىدە گەج نەقىشلىرى ھەممىدىن كەڭ تارقالغان بولۇپ ، ئىقتىسادىي شارائىتى يار بەرگەن كىشىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۆيلىرىنى گەجخاھ قىلىدۇ . يەنى پىشۇرۇلغان ھاك ئۇنىغا مەلۇم ئۆلچەم بىلەن تۇخۇمنىڭ ئېقى ، توزغاق ، ئاز مىقداردا قۇمشېكەر ، قوم ياكى سېمونت ئارىلاشتۇرۇلۇپ ، ئۆي تاملىرىنى سۈۋۈغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا گەج نەقىشلىرى ئىشلىنىدۇ . بۇنداق نەقىشلەرنىڭ شەكلى ھەر خىل بولۇپ ، بەزىلىرى بىر ئورگانىنى نۇقتا قىلىپ ئىككى يانغا ياكى تۆت تەرەپكە داۋاملاشسا ، يەنە بەزىلىرى يۇمىلاق ، تۆت چاسا ، ئۈچ بۇرجەك ، روجا شەكىلىك ، بادام شەكىللىك ، يۇلتۇز ، ئاي ، نۇر شەكىللىك بولىدۇ . ئومۇمەن بۇ نەقىشلەرنىڭ ئېلېمېنتلىرى گېئومېتىرىك شەكىلدىكى مۇرەككەپ سىزىقلار بىلەن بىر - بىرىگە ماس كەلتۈرۈلگەن ھالدا ئارىلىقلىرى رەتلىك ۋە جانلىق ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ ۋە سۆيۈندۈرىدۇ .

ئۇيغۇر بىناكارلىقىدىكى نەقىش ئۇسلۇبلىرى ئىچىدە گىرۇەك نەقىشى ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئۇسلۇبى ۋە شەكىلى بىلەن باشقا نەقىش تۈرلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ . گىرۇەك نەقىشى كۆپىنچە مۇنار ، گۈمبەز ، تۈۋرۈك ، ئىشىك قاتارلىقلارغا قاپارتما شەكىلىدە ئويۇلىدۇ . ئۇ ئىشلىتىلىش ئورنىغا قاراپ ، شەۋلان ، كۆپۈشەك ، كەكلىك قېشى ، قەنخىش ، توقۇناق ، زەنجىر ، بادامچە ، پىلتە ، ناۋا ، غۇنچە ، زونجى ، نەمۇيان ، سوخەر ، ئانار ، چېچەك ، مودەن ، ئۈزۈم ، شەددە ، سولا ، يورۇق ، پىنچە ، زەمبس ، ئېسىلما ، سەبدە ، گۈلشەن ، قوشقۇراق ، نەستە ، كەلكۈن ، بېلىق قاسرىقى ، رېشات ، كۈن ، ئاي ، يۇلتۇز ، ھەشقىپېچەك ، ساندۇقچە ، گېزەك ، تالا ، يوپۇرماق ، تۇمارچە ، زەنجىر ، پەتنۇسچە ، قىيپاش زەنجىر، گۈلگىياھ قاتالىقلارنى سيۇژېت قىلغان ئاساستا ئىشلىنىدۇ ۋە نەقىش تۈرىنمۇ مۇشۇ نام بىلەن پەرقلەندۈرۈلىدۇ . گىرۇەك نەقىشلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن .

ئۇيغۇر بىناكارلىقىدا ئىشلىتىلىدىغان كاھىش ئاساسەن يېشىل ۋە زەڭگەر رەڭدە بولىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا بىنەپشە رەڭ ، ھال رەڭ ، ئاق رەڭ قاتارلىق كۆپ خىل رەڭلىك كاھىش ۋە قاپارتما چىقىرىلغان كاھىشلارمۇ بار . كاھىش مەخسۇس خۇمدانىدا پىشۇرۇلۇپ تەييارلىنىدىغان بولغاچقا ، رەڭگى ئوڭمەسلىك ۋە چىداملىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە . كاھىش كۆپنىچە مەسچىت ، جامە ، زىيارەتگاھلىقلار ، گۈمبەزلەر ۋە بۇيۇك زاتلارنىڭ مازارلىرىغا ئىشلىتىلىدۇ . بۇنداق كاھىشلارغا گۈل چېكىلىدۇ . كاھىشلار ئۇچ بۇرجەك ، تۆت بۇرجەك ، ئالتە بۇرجەك ۋە رومبا شەكىللىك يالىسىپ ، ئۇلارنى ماس ھالدا گىرەلەشتۇرۇپ تىزىش ئارقىلىق ھەر خىل نەقىشلەر ھاسىل قىلىنىدۇ . خىشلارنى ھەر خىل شەكىلدە ياساپ گىپسومبىرىك شەكىلدە تىزىش ئارقىلىق ھاسىل قىلغان بۇنداق نەقىشلەر بىناغا كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك تۈس كىرگۈزىدۇ . (ئا)

مېھرابچە نەقشلەر

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق سەنئىتىدە مېھرابچە نەقشلەرنىڭ ئىشلىنىدىغان ئورنى كۆپ ، جەلپىدارلىقى كۈچلۈك بولۇپ ، ئۇيغۇر نەققاشچىلىقىنىڭ ئەڭ يارقىن ئىپادىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن كۆزگە ئالاھىدە چېلىقىپ تۇرىدۇ . مېھرابچە قەدىمكى ئۇيغۇر بىناكارلىقىدىكى چېدىر ، گۈمبەز شەكىللىرىدىن تەرەققىي قىلىپ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى شەكىللەرنىڭ بىرى . بۇددىزم مەدەنىيىتى دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بارلىققا كەلگەن « مىڭئۆي » لەرنىڭ قۇرۇلما شەكلىمۇ مېھرابچە شەكىللەرگە قىسمەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ .

ئىسلام دىنى شىنجاڭغا تارقالغاندىن كېيىن ، ئىسلام مىمارچىلىقىنىڭ ھەر جەھەتتىن تەسىر كۆرسىتىشى ئاستىدا مېھرابچە شەكىل مەسچىت ، مەدرىسە ، مازار قۇرۇلۇشلىرىغىچە سىڭىپ كىرىپ ، قويۇق ئىسلام تۇسىنى پەيدا قىلغان . شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۆيلەرگىچە كەڭ ئومۇملىشىپ ، ئىمارەتنىڭ سىرتقى شەكلى بىلەن ماسلاشقان ھالدا ئىشىك بېشى ، دېرىزە بېشىغا گەچ ۋە خىش ئارقىلىق مېھرابچە نەقىش چۈشۈرۈلگەندىن تاشقىرى تام يۈزلىرىگىمۇ نەقىش ئورنىدا ئىشلىنىپ ، ئۇيغۇر مىللىي نەققاشلىق سەنئىتىدە ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان نەقىش شەكلىگە ئايلانغان . مېھرابچە نەقشلەرنى ئىشلەشتە مېھراب ئىچىگە ئاساسىي نەقىش (گۈل - گىياھ نەقشلىرى ياكى گىپسومبىرىك شەكىللەر) جايلاشتۇرۇلۇپ ، ئۈستىگە ئوك ۋە سول بۇرجەكلىرىگە بۇلۇڭ نەقشلىرى ۋە گىرۇەك نەقشلىرى بىر - بىرىگە ماس ھالدا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ . ھەر بىر مېھراب ئۆز ئالدىغا بىر پۈتۈن نۇسخا بولۇپ شەكىللىنىپ ، باشقا نۇسخىلار بىلەن پارالىلىل ھالدا گىرەلەشتۇرۇلىدۇ . چوڭ - كىچىكلىكى بىلەن بىردەك بولۇشنى تەلەپ قىلمايدۇ .

مېھرابچە نەقشلەر ئاساسەن ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ تام ، تەكچە ، مورا ، مېھراب قاتارلىق جايلىرىغا ئىشلىنىپ ، ھەر خىل مۇرەككەپ گىپسومبىرىك سىزىقلار ۋە گۈل - گىياھ نۇسخىلىرى بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ . مېھرابچە نەقشلەرنىڭ كۆپچىلىكى قاپارتما شەكىلدە بولۇپ ، كۆك ، يېشىل ، ئاق (گەجنىڭ ئەسلى رەڭگى) قاتارلىق رەڭلەردە ئاددىي قىلىپ بېزىلىدۇ . ئوچۇق رەڭلەر ئىشلىتىلمەيدۇ . مېھرابچە نەقىش ئۈچۈن تاللانغان رەڭلەر ئاددىي ، رەڭ پەرقى كۆچلۈك ، ئەمما بىر - بىرىگە ماسلاشقان بولغاچقا ، ئىمارەتلەرگە ھەيۋەتلىك تۈس كىرگۈزۈپ ، كىشىگە ئېستېتىك زوق بەخش ئېتىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مېھرابچە نەقىش ئۇسلۇبى بارغانسېرى تەرەققىي قىلىپ ، ھازىرقى زامان بىناكارلىق سەنئىتىدە كەڭ قوللىنىلماقتا .

مېھرابچە نەقشلەردە قويۇق مىللىي ئۇسلۇب گەۋدىلەنگەچكە ، ئۇ يالغۇز ئۆي - ئىمارەتلەرنى كۆركەملەشتۈرۈشكە خىزمەت قىلىپلا قالماستىن ، شۇنداقلا يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىگىمۇ سىڭىپ كەتكەن . ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم - كېچەكلىرىدىن كېپىنەك تونىنى ئالساق ، ئۇنىڭ ئالدى پېشىگە ۋە بۆرەكچە ياقا گىرۇەكلىرىگە مېھرابچە

شەكىللىك نەقىشلەر كەشتىلەنگەن . ئۇيغۇر كۇلالچىلىق سەنئىتىدە ئىشلەنگەن ھەر خىل قاچا - قومۇشلارنىڭ گىرۋەكلىرىدىمۇ مېھرابچە شەكىللىك نەقىشلەر ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ . بۇ ھال بىزگە مېھرابچە نەقىشنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇسى بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . (ئا)

مۇنار

مۇنار ئۇيغۇر ئېنئىنئۇيى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ نامايەندىلىرىدىن بىرى . مۇنار قەدىمكى دەۋرلەردە كۆزىتىش ۋە خەۋەرلىشىش مەقسىتىدە ياسالغان تۇر (تۇرا) لار ئاساسىدا تەرەققىي قىلغان .

دۇشمەندىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن قەلئە ، سېپىل دەرۋازىلىرىنىڭ يېنىغا ۋە شەھەرلەر ئارىسىدىكى دۆڭلۇكلەرنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان بۇنداق ئېگىز تۇرالار شىنجاڭدا ناھايىتى كۆپ بولۇپ ، بەزى جايلاردا ئۇنىڭ ئىزلىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان . مەسىلەن ، قۇمۇل رايونىدا تۇر (تۇرا) نامى بىلەن ئاتالغان يۇزدىن ئارتۇق مەھەللە ياكى يۇرت بار . تۇرا ئاساسەن قەدىمكى زامانىنىڭ خەۋەرلىشىش پونكىتى بولۇپ ، دۇشمەنلىنىڭ شەپىسى كۆرۈنگەن ھامان تۇرا ئۈستىگە ئوت يېقىپ ، ئۇنىڭدىن چىققان تۈتۈن ئارقىلىق ئۇ تۇرادىن بۇ تۇراغا .... شۇنداق قىلىپ ئوردىغا خەۋەر يەتكۈزگەن . بۇنداقچە ئېيتقاندا تۇر (تۇرا) لار قەدىمكى زامانىنىڭ تېلېفونى ياكى تېلېگراممىسى سۈپىتىدە رول ئوينىغان . كېيىنچە تۇرالار تەرەققىي قىلىپ ، كۆزىتىش مۇنارى ، بۇددا مۇنارى ، پەشتاق مۇنارى (ئەزان چىللاش مۇنارى) ، مەنزىرە مۇنارى ۋە خاتىرە مۇنارى قاتارلىق مۇنار شەكىللىرى پەيدا بولغان .

ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ، بىناكارلىقىمىزدىكى مۇنار سەنئىتى بۇددا تۈسىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ ، بۇددا مۇنارىنى شەكىللەندۈرگەن . بۇنداق بۇددا مۇنارلىرى كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك ياسالغان بولۇپ ، تەكلىماكان ئەتراپىدىكى قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىدە بىرقەدەر ياخشى ساقلانغان . كىروراەن قەدىمكى شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى تەخمىنەن 10.62 مېتر ئېگىزلىكتىكى ئۇستى يۇمىلاق بۇددا مۇنارى ، يارغول قەدىمكى شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى تۆت بۇت تەكچىسىگە يۇز بۇت قويۇلغان بۇددا مۇنارى قاتارلىقلار مىسال بولالايدۇ .

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ، بۇددا مۇنارىنىڭ ئورنىنى مەسچىت ، مەدرىس ، مازارلارغا ئورنىتىلىدىغان پەشتاق مۇنارى ئىگىلەپ ، ئىسلام بىناكارلىق ئۇسلۇبى تەرەققىي قىلدى . پەشتاق مۇنارى بۇددا مۇنارىغا ئوخشاشمىغان ھالدا ئۇستى يېپىرىم ئاي شەكىللىك بولۇپ ، تۆت ئەتراپىغا بۆرەكچە كۈنگۈرە قويۇلىدۇ . ئۇ ئاساسەن مەسچىت ، مەدرىس ۋە مازار دەرۋازىسىنىڭ ئىككى يېنىغا ياسىلىدۇ . شۇڭا ئۇ ئەزان مۇنارى دەپ ئاتىلىدۇ .

مەنزىرە مۇنارى جامە ، مەسچىت ۋە خاسىيەتلىك ئىمارەتلەرنىڭ تۆت ئەتراپىغا ياسىلىدۇ . ئۇ شەكىل ۋە قۇرۇلما جەھەتتىن پەشتاق مۇنارىغا ئوخشىشىدۇ . ئەمما رولى جەھەتتە پەشتاق مۇنارىدەك ئەزان چىللاش ئۈچۈن ئەمەس ، بەلكى ئىمارەتلەرنىڭ كۆركەملىكىنى ئاشۇرۇش ھەمدە ئىمارەتنىڭ پۇختا بولۇشىغا تۈۋرۈك بولۇشتەك رولى بار .

خاتىرە مۇنارى تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەرنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ياسىلىدۇ : تۇرپان دىكى ئىمىن ۋاڭ مۇنارى بۇنىڭ تىپىك مىسالى . بۇ مۇنار تۇرا شەكىلدە بولۇپ ، ئېگىزلىكى قىرىق تۆت مېتر ، ئاستىنىڭ دىئامېترى ئون مېتر ، مۇنارنىڭ ئىچىگە يەتمىش ئىككى ئايلانما پەلەمپەي ياسالغان . بۇ مۇنار 1777 ـ يىلى ئىمىن ۋاڭنىڭ ئوغلى سۇلايمان ۋاڭ تەرىپىدىن دادىسىغا بولغان ھۆرمەت يۈزىسىدىن ياسالغان . شۇڭا كىشىلەر سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى دەپمۇ ئاتايدۇ . بۇ مۇنار پۈتۈنلەي خىش بىلەن ياسالغان بولۇپ ، خىشلارنى گېئومېتريك شەكىلدە بىر ـ بىرىگە كىرىشتۇرۇپ تىزىش ئارقىلىق خىلمۇ خىل گۈللەر ، تاغلار ، ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان سۇ شەكلى قاتارلىق ئون نەچچە خىل نەقىش چىقىرىلغان . بۇ مۇنار ئۆزىنىڭ كۆركەملىكى ، قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى بىلەن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىن كەلگەن سایاھەتچىلەرنى

ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا . (ئا)

مورا ئوچاق

جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى « مورا ئوچاق » نى كەشپ قىلىپ ، بۇنىڭدىن كۆپ تەرەپلىملىك پايدىلىنىپ كەلدى . مورا ئوچاق مۇنداق بولىدۇ : ئۆينىڭ تۆر تەمىغا مورا چىقىرىلىدۇ . مورىنىڭ پەس تەرىپى كەڭرەك ئېلىنىپ ، ئۇ يەرگە تونۇر شەكلىدە ئوچاق سېلىنىدۇ . بۇ ئوچاق « ئوچاق تونۇرى » دەپ ئاتىلىدۇ . ئوچاقنا ئوتۇن قالىنىدۇ . تاماققا تۇتۇش قىلماستىن بۇرۇن ، «ئوچاق تونۇرى » غا لايىق خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ . تاماق ھازىرلىقى تۈگىگەندە ، قازان ئېسىلىپ ئوت قالىنىدۇ . ئوچاق ئالدىغا ئۆرە مىس چۆگۈن قويۇپ چاي قاينىتىلىدۇ . تاماق پىشقىچە «ئوچاق تونۇرى » قىزىپ تەييار بولىدۇ . قازاننى چۈشۈرۈپ ئوچاققا تۈز سېپىلىپ نان يېقىلىدۇ . تاماقنى يەپ بولغۇچە نان پىشىدۇ . دېمەك ، مورا ئوچاق يۇقىرىقىدەك تۈرلۈك ۋەزىپىلەرنى ئۆتەشتىن تاشقىرى ، يەنە قىش كۈنلىرى ئىسسىنىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ .

مورا ئوچاقنىڭ ئالدى تەرىپى بىر يېرىم مېتر ئېگىزلىكتە نېپىز كېسەك بىلەن مېھراب شەكلىدە قاپارتىملىق قىلىپ ياسىلىدۇ . بۇ « مورا بېشى » دەپ ئاتىلىدۇ .« مورا بېشى »نىڭ ئۈستىگە « جىنچىراغ » (سۇ يېغى ئىشلىتىدىغان چىراغدان) قويۇلىدۇ (ھازىر ئېلېكترلىششنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ ، «يەرلىك جىنچىراغ » لار ئەمەلدىن قالماقتا) .

« مورا بېشى » ئالاھىدە تېخنىكا بىلەن ياسالغاچقا ، ئۇيگە يارىشىدۇ . (ر)

چېدىر ئۆي

چېدىر ئۆي (ئاق ئۆي ، كىگىز ئۆي دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ــ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ شىمال تەرىپىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن ھايات كەچۈرگۈچى قەدىمكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسگە ئورتاق بولغان ئۆي شەكلىدۇر . دەرۋەقە ، چېدىر ئۆيلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . شۇڭلاشقا ، يۆتكەشكە ئەپلىك بولغان بۇنداق كۆچمە ئۆيلەر گەرچە شەكلى ئوخشاش بولمىسىمۇ ، دۇنيادىكى كۆچمەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسىدە مەۋجۇت . تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە ، ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە كۆچۈشتىن بۇرۇن ئاساسەن چېدىر ئۆيلەردە ھايات كەچۈرگەن . قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا « چېدىر » سۆزى « دۇم كۆمتۇرۇلگەن كومزەك » مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ . « چېدىر » دېگەن سۆز « چاغتاي تىلى » دەپ نام قويۇلغان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىي تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە « چېدىر » دەپ يېزىلىدۇ . قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددىزم ئەسەرلىرىدە بۇ سۆز « چادار » شەكلىدە يېزىلىپ « چېدىر » دەپ ترانسكرىپسىيە قىلىنغان ھەمدە « كومزەككە قاچىلانغان جەسەت كۈلى » دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن . بۇ ئەينى زامانىدا جەسەت كۈلى قاچىلانغان كومزەكلەرنىڭ چېدىر ئۆي شەكلىگە ئوخشىشىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

چېدىر ئۆيلەر قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆكتەگرىگە ئېتىقاد قىلغان دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ تەبىئەتنى تولۇقلاش ئاساسىدىكى ئىپتىدائىي ئېتىقادىدا كۆك (ئاسمان) نى گويا كى دۇم كۆمتۇرۇلگەن كومزەكتەك يەرنى قاپساپ تۇرغان ئىلاھىي كۈچ دەپ تەسەۋۋۇر قىلاتتى . مۇشۇ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇر ۋە ئېتىقاد ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتى ۋە گۈزەللىك قارىشىغا تەسىر كۆرسىتىپ چېدىر ئۆي شەكلىدە ئۆز ئەكسىنى تاپقان . دېمەك ، چېدىر ئۆيلەرنى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېستېتىك تەسەۋۋۇرىدىكى كۆكتەڭلىرىنىڭ بەدىئىي خەرىتىسىدىن ئىبارەت .

چېدىر ئۆيلەر چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ پەسىل ئۆزگىرىشى خاراكتېرىغا ئاساسەن كۆچۈپ يۈرۈشكە ئەپلىك بولغان ياغاچ قۇرۇلمىلىق قۇراشتۇرما ئۆيدۇر .

چېدىر ئۆينىڭ جازىسى ئاساسەن ئىككى

بۆلەكتىن تەركىب تاپىدۇ . ئاستىنقى بۆلىكىنىڭ دېۋارى رومبا شەكىللىك قىلىپ بىر ـ بىرىگە كىرىشتۇرۇلگەن كەرەگە ياغاچلاردىن تۇزۇلىدۇ . كەرەگە (ياغاچ پەنجىرە) ئىككى خىل بولۇپ ، بىرى ، كەڭ كۆزلۈك پەنجىرە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل پەنجىرىلىك كەرەگە يۆتكەشكە يەڭگىل بولسىمۇ ، لېكىن شامالغا چىدامسىز كېلىدۇ . يەنە بىرى ، تار كۆزلۈك پەنجىرە بولۇپ ، ئۇ يۆتكەشكە ئىنتايىن قولايلىق بولۇپ ، شامالغا چىدامىلىق كېلىدۇ . چېدىر ئۆينىڭ ياغاچ پەنجىرىلىرى يىغىلىشچان خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ ، پارچە ـ پارچە قاناتلار رەتلىك كىرىشتۇرۇلۇپ ياسىلىدۇ . ئىككىنچى بۆلەك ـــ « ئوۋۇق » دەپ ئاتالغان سىلىق ، ئىنچىكە ياغاچلار ئۇنىڭ بىر تەرىپى گۈمبەزسىمان يېيىلغان ياغاچ پەنجىرىنىڭ ئۈستىگە چىگىلىدۇ . يەنە بىر ئۇچى چېدىر ئۆينىڭ ئۆگزىسى ھەم دېرىزىسى ھېسابلانغان يۇمىلاق تۆڭلۈك (چاڭغىراق) كە تۇتاشتۇرۇلىدۇ . تۆڭلۈك چەمبەرسىمان ئېگىلگەن ياغاچ بولۇپ ، ئۇنىڭغا ئوۋۇقنىڭ بىر ئۇچى پاتقۇدەك تۆشۈك ئېچىلىدۇ . ئاشۇ تۆشۈككە ئوۋۇق تۇتاشتۇرۇلغاندىن كېيىن ئىككى بۆلەك بىرلىشىپ گۈمبەزسىمان چېدىر ئۆي شەكىللىنىدۇ .

ياغاچ پەنجىرە بىلەن ئوۋۇق ھەر خىل رەڭلىك يۇڭ كاشايىپلار بىلەن مەھكەم چىگىلىدۇ ھەمدە ياغاچ پەنجىرىنىڭ سىرتىغا رەڭلىك يىپلار ئارقىلىق بېزەلگەن چىغ تۇتۇلىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن گۈمبەز شەكىلگە كىرگەن بۇ ياغاچ جازىنىڭ ھەممە ئەتراپى ئۆلچەملىك كىگىزلەر بىلەن چۈمكىلىدۇ . بۇ كىگىزلەر ئۈچ خىل بولىدۇ . ياغاچ پەنجىرە ئۈستىگە ياپىدىغىنى « تۇغۇرلۇق » ، ئوۋۇق قىسمىنىڭ ئۈستىگە ياپىدىغىنى «ئۈزۈك » ، تۇڭلۇكنىڭ ئۈستىگە ياپىدىغىنى « تۇڭلۇكلۇك » دېيىلىدۇ . بۇ ئۈچ بۆلەك كىگىز يۇڭ يىپلار بىلەن بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ چىگىلىدۇ .

چېدىر ئۆينىڭ ئىشكى ئادەتتە ئىككى قاناتلىق بولۇپ ، ئېگىزلىكى بىر يېرىم مېتر ئەتراپىدا ، كەڭلىكى سەكسەن سانتىمېتر ئەتراپىدا بولىدۇ . بۇ ئىشىك ياغاچتىن نەقىشلەپ ياسالغان بولۇپ ، ئۈستىگە بېزەلگەن كىگىزدىن مىلەڭزە تارتىلىدۇ . چېدىر ئۆينىڭ ئوتتۇرىسى (تۇڭلۇكنىڭ ئۈدۈلى) غا تاماق پىشۇرىدىغان ئوچاق قويۇلىدۇ . بۇ خىل ئوچاقمۇ يۆتكەپ ئىشلىتىشكە بولىدىغان تۆمۈر جازىدىن ئىبارەت .

چېدىر ئۆيلەرنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ھەر خىل بولىدۇ . ئادەتتىكى چارۇنچىلارنىڭ چېدىر ئۆيى تۆت قانات ، ھال ـ ئوقەتتى ياخشىراقلارنىڭ ئالتە قانات بولىدۇ . ئەڭ چوڭى ئون ئىككى قاناتلىق بولۇپ ، ئۇنىڭغا تەخمىنەن قېرىق ـ ئەللىك كىشى سىغىدۇ .

ھازىر دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، چېدىر ئۆيلەردە ئولتۇرۇش بارغانسېرى ئازايماقتا . (ئا)

كېمىر ئۆي

تۇرپان رايونىدا ئۆي ئىككى خىل بولىدۇ . بىرى ، « كېمىر ئۆي » دەپ ئاتالسا ، يەنە بىرى ، « ياپما ئۆي » دەپ ئاتىلىدۇ . « كېمىر » ئالاھىدە قۇرۇلمىلىق ئۆي ھېسابلىنىدۇ . بۇ ئۆي كېسەك بىلەن ئەگمە قىلىپ ياسىلىدۇ . بۇ خىل ئۆي تۇرپان رايونىنىڭ يامغۇر يېغىماسلىق ۋە قۇرغاق بولۇشتەك شارائىتىغا ماس كېلىدۇ . كېمىر ئۆي ياز كۈنى سالقىن ، قىش كۈنى ئىسسىق بولىدۇ . ئازادلىقتىن بۇرۇن تۇرپان رايونىدا ياغاچ ناھايىتى قىس بولغىنى ئۈچۈن بازار ۋە يېزىلارنىڭ ئۆيلىرى ئومۇمەن كېمىر ئىدى . ئازادلىقتىن ، كېيىن ئورمانچىلىق تەرەققىي قىلىپ ياغاچ ماتېرىياللىرى ھەل بولغانلىقتىن كېمىر ئۆيلەر ئورنىغا « ياپما ئۆي » (ئۇستى ياغاچ بىلەن يېپىلغان ئۆي) لەر ياسىلىشقا باشلىدى .

« كېمىر ئۆي » مۇنداق ياسىلىدۇ : ئالدى بىلەن ئىككى ـ ئۈچ مېتر ئېگىزلىكتە تام قوپۇرۇلىدۇ . ئاندىن كېسەك بىلەن ئەگمە ئېگىلىدۇ . ئەگمىگە تۇڭلۇك قويۇلىدۇ . كېمىر ئۇزۇنچاق بولىدۇ ، تۆت چاسا بولمايدۇ . ئۆي پۈتكەندىن كېيىن كالك قۇرۇلىدۇ . ئىشكىنىڭ ئۇدۇلى (تۆر) دىكى تامغا ئىككى مېتر ئۇزۇنلۇقتا بىرمۇ مېتر كەڭلىكتە ئويۇق تەكچە قوپۇرۇلىدۇ . باشقا تاملارغا كىچىك تەكچىلەر چىقىرىلىدۇ . ئەڭ ئاخىرىدا تاملار ئىنچىكە سۇۋاق (كاكىل لاي) بىلەن سۇۋۇلىدۇ . تام ـ تورۇسلار ھاك بىلەن ئاقارتىلىدۇ . قول ئىلكىدە بارلار

تامنى گەج سۇۋاق بىلەن سۇۋايدۇ . تاملارغا تۇرلۈك نەقىشلەر چىقىرىلىدۇ .

تۆر تامغا چىقىرىلغان ئويۇققا يوتقان ـ كۆرپە يېغىلىدۇ . باشقا تاملاردىكى كىچىك تەكچىلەرگە چىنە ـ قاچا قاتارلىقلار تىزىلىدۇ . تامنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە زەـ دىۋال تارتىلىدۇ . (ر)

كاڭ

بۇ ھاۋا كىلىماتى بىر قەدەر سوغۇق رايونلاردا قىش كۈنى ئىسسىنىش ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان قۇـ رۇلما . ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ : ئالدى بىلەن ئۆينىڭ تۆر تەرىپىگە بىر سۇپا ياسىلىدۇ . سۇپا ئۈستىگە خام كېسەك بىلەن تۇتۇن يولى چىقىرىلىدۇ . بىر بۇلۇڭغا مورا چىقىرىلىدۇ . ئاندىن تۇتۇن يولىنىڭ ئۈستىگە كاڭـ مەنزە يېپىلىدۇ (كاڭمەنزە ـــ ئون بەش سانتىمېتر قېلىنلىقتا يېرىم مېتر تۆت چاسا سامانلىق لاي بىلەن يا ـ سالغان كېسەك) ، كاڭمەنزىنىڭ ئۈستى ئىنچىكە سۇۋاق بىلەن سۇۋۇلىدۇ . ئوچاققا قالانغان ئوتنىڭ تۇتۇنى تۇـ تۇن يولى ئارقىلىق موريغا بېرىپ سرتقا چىقىپ كېتىدۇ . تۇتۇن ئارقىلىق كاڭمەنزە قىزىپ ئۆينى ئىسسـ تىدۇ . كاڭنى ئىسسىتىش ئۈچۈن ئوچاق ياكى پىلىتە سېلىنىدۇ .

كاڭغا كىگىز ، پالاز ياكى گىلەم سېلىنىدۇ . قىش كۈنلىرى بولۇپمۇ ئۇششاق بالىلىرى بار ئائىلىلەردە كاڭ مۇھىم رول ئويناىدۇ . بەل ئاغرىقى ، رېماتىزم قاتارلىق سوغۇق يەلدىن پەيدا بولىدىغان كېسەللەر ئۈچۈن كاڭدا يېتىپ ـ قوپۇشنىڭ شىپالىق رولى چوڭ . (ر)

ئابىدە تىكلەش

« ئۇرخۇن ـ يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرى » غا پۈتۈلگەن نەسەب ۋە قاغانلار ئىش ئىزلىرىدىن قارىغاندا ، ئۇيغۇر ئەجدادلىرى ، ئۇيغۇر ئۇرخۇن خانلىقىدىن باشلاپ ئابىدە تىكلەشكە ئادەتلەنگەن ، كېيىنكى دەۋرلەردە يەنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن باشلاپ قەبرە قاتۇرۇش ئەۋج ئالغان ، شۇنىڭدىن باشلاپ تاش پۈتۈك مەرسىيىلىرى كاھىش ۋە مەرمەر قەبرە ـ گۈمبەزلەرگە پۈتۈلگەن .

ئۇيغۇرلاردا قەبرە قاتۇرۇش ئىككى خىل بولىدۇ . بىرى ، ئۆز ئاتا ـ ئانا ، ئەجداد ـ ئەۋلادلىرىغا ئىزنا قالدۇـ رۇش ، ئىككىنچىسى ، ئۇلۇغ خاقان ۋە ئالىملار ، باتۇرلار ، مۇدەررىسلەر قاتارلىق ئاتاقلىق زاتلارنىڭ نامىغا ئاتاپ ، ھەيۋەتلىك گۈمبەز ۋە خاتىرە مۇنارى تىكلەشتىن ئىبا ـ رەت . ئۇيغۇرلار ھەر ئىككى قەبرىنى ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا يوقلايدۇ . ئۇيغۇرلار ئۆز ئەۋلادىنىڭ قەبرىسىگە ۋاپات بولغۇچىنىڭ قىسقىچە شەجەرىسى ۋە نامۇ شەرىپىنى يېزىپ قالدۇرىدۇ . ئاتاقلىق شەخس ، ئۇلۇغۋار زاتلارنىڭ مەقبەرىسىنى ئالاھىدە ھەشەمەتلىك قىلىپ كۆك ـ يېشىل گۈمبەزلەر تۇرغۇزۇپ بېزەش بىلەن ، ئۇلارنىڭ نەسەبلـ رىنى يېزىپ قالدۇرۇشتىن تاشقىرى ، مەرسىيىلەرمۇ پۈتۈلىدۇ ۋە ئۇ جايىنى مەرھۇمنىڭ خاتىرىسى ئۇچۇن سەيلە ـ تاۋاپ ئورنى قىلىدۇ . بۇنداق جايلار ناھايىتى كۆپ . مەسىلەن ، خوتەندە «كومارم»، لوپتا «ئىمام ئاسىم » ، قۇمۇلدا « بوغاز غوجام » ، ئىلىدا « خونغاي مازار»، «سۇلتان ئوۋەيس»، « تۇغلۇق تۆمۈرخان » ، يەكەندە « ئالتۇنلۇقوم » ، مەكىتتە « چىلتىرخان » ، قەشقەر كونا شەھەر قوغان يېزىسىدا «قارا ساقال ئاتام» (ھارۇن بۇغراخان)، «ئوسمان بۇغراخان » ، قەشقەر شەھىرى تار بوغۇزدا « ھۇسەين ئىبنى خەلەپ » (ھۇسەين پەيزۇللاغوجام) ، قەشقەر شەھىرىدە « يۈسۈپ قادىر خان » ، « يۈسۈپ خاس ھاجىپ » ، ئوپالدا « ھەزرىتى موللام » (مەھمۇت قەشقەرى) ، قەشقەر شەھىرى تاربوغۇزدا « سىيىت ئەلى ئارسلانخان » (ئارسلان خېنىم)، ئاتۇشتا «ھەسسۇلتىنىم» (سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان) ، تۇرپاندا « ئەسھا بولكەپ » ، « سۇلايمان ۋاڭ مۇنارىسى » ، ئۇچتۇرپاندا « يەتتە قىزلىرىم » قاتارلىق يۇزلىگەن تارىخىي ئابىدىلەر ۋە خا ـ تىرە قەبرىلىرى تاۋاپ قىلىنىدۇ . مۇنداق مازار ـ ماشايىخلارنى تاۋاپ قىلىشنىڭ گەرچە دىنىي تۈسى قو ـ يۇق بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ كەڭ ئاممىۋىلىققا ئىگە بولغان بىر خىل ئادەت سۈپىتىدە سەيلە ۋە مۇراسىم شەكلىنى ئالغان . مەسىلەن ، بۇنىڭدىن مىڭ يىللار ئىلگىرى ئودام چۆلىدە شىھەت بولغان ئارسلان خاننى خاتىرىلەش

ئۇچۇن ھەر يىلى 6 - ئايدا يۇرت - يۇرت بويىچە نەچچە تۈمەن ئادەم ئوردامغا تاۋاپقا كېلىدۇ . بىر قانچە كۈن بۇ چوڭدە تۇنەپ ھەر خىل پائالىيەتلەر بىلەن خاتىرىلەش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن ، قەشقەر شەھىرىنىڭ يېنىدىكى تاربوغۇز يېزىسىغا ئورنىتىلغان « ئارسلان خېنىم مازىرى» غا ئۇنىڭدىن كېيىن ئاتۇشتىكى «ھەسۇلتىنىم مازىرى » غا تاۋاپ قىلىپ ، « ئوردىخېنىم سەيلىسى » نى ئاخىرلاشتۇرىدۇ . خوتەندىكى « كوممارم » سەيلىسىمۇ ئاشۇنداق ھەشىمەتلىك ئېلىپ بېرىلىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ قەبرە قاتۇرۇش ئۇسۇلى مۇنداق :

ئۇيغۇرلار قەبرىنى ئىچ گۆر، تاش گۆر قىلىپ كولايدۇ ، تاش گۆر بىر يېرىم مېتر چوڭقۇر بولىدۇ ، ئاندىن يان تەرەپتىن ئىچ گۆر قازىدۇ . جەسەت ئىچ گۆرگە قويۇلىدۇ ، جەسەت قويۇلۇپ بولغاندا ئىچ گۆر- نىڭ ئاغزىنى كېسەك بىلەن ئېتىپ ، تاش گۆرنى كۆمۈۋېتىدۇ . ئەگەر زۆرۈر تېپىلسا ھەربىر تاش گۆردىن تۆت ئىچ گۆركولايدۇ ، ئۇنى « شام گۆر » دەپ ئاتايدۇ ، جەسەت ياتقان يەرنىڭ ئۇستىگە سەكسەن سانتىمېتر كەلگە ، بىر يېرىم مېتر ئۇزۇن ، قىرىق سانتىمېتر ئېگىز- لىكتىكى سۇپا ياساپ ئىككى پەلەمپەي سۇپا قىلىپ ئۇنىڭ ئۇستىگە قەبرە قاتۇرىدۇ ، « شام گۆر » كۆپىنچە ھال - ئوقىتى ياخشىراق ، نەسەبلىك ئائىلىلەر تەرىپىدىن ئالدىن كولاپ تەييارلىنىپ قويۇلىدۇ . ئۇ پەقەت بىر ئائىلە كە- شىلىرىگە خاس بولۇپ ، شۇ ئائىلىدە قازا تاپقانلار ئىلگىرى - كېيىن ئۆزىگە تەئەللۇق شام گۆرگە دەپنە قە- لىنىدۇ . شام گۆرنىڭ ئۇستىگە گۈمبەز قاتۇرۇلىدۇ .

ئادەتتە ئاياللارنىڭ قەبرىسى ئەرلەرنىڭ قەبرىسگە قارىغاندا كىچىكرەك (ئۇچتىن بىر نىسبەتتە) قاتۇرۇلىدۇ . ئەرلەرنىڭ قەبرىسىنىڭ سۇپا پەلەمپىيىدىن باشقا يەنە ئىككى قاتار پەلەمپىيى (بۇلارنىڭ چوڭى تالالىق ، كە- چىكى ئۆيلۇك ، قاتۇرۇلغان قەبرە بۆشۈك دەپ ئاتىلىدۇ) بولىدۇ . ئاياللار قەبرىسى ئۇچ پەلەمپەيلىك بولۇپ ، بۇلار ئۆيلۇك ، سۇپىرا ، ئاشتاختا ، نوغۇچ دەپ ئاتىلىدۇ . مۇشۇنداق شەكىل ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ ، ئەر - ئا- يالارنىڭ قەبرىسى روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ . (ش)

7 ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر ـ كەسىپ ئادەتلىرى

بۆشۈك

ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ، يېڭى تۇغۇلغان بوۋاق بالىلار ئۇچۇن مەخسۇس لايىھەلەپ ياسالغان ئالاھىدە بىر « كارىۋات » بولۇپ ، ئۇ « بۆشۈك » دەپ ئاتىلىدۇ . بۆشۈك قەدىمدىن باشلاپ ئۇيغۇر ، قازاق ، قىرغىز ، ئۆزبېك ، تۈرك قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئىنتايىن كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر بۆشۈكى قۇرۇلما جەھەتتىكى پۇختىلىقى ، ھۈنەر ـ سەنئەت جەھەتتىكى نەپىسلىكى ، ئومۇملىشىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۆزگىچە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ .

ئادەتتە بۆشۈكنىڭ ئېگىزلىكى ئاتمىش نەچچە سانتىمېتر ، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتر ئەتراپىدا ، كەڭلىكى ئەللىك سانتىمېتر ئەتراپىدا بولۇپ پۈتۈنلەي ياغاچتىن ياسىلىدۇ . بۆشۈك قۇرۇلمىسىغا ھەتتا بىر تال تۆمۇر مىخمۇ ئىشلىتىلمەيدۇ . بۆشۈكنىڭ لايىھىلىنىشى جەھەتتىن ، ئۇ ئىشلىتىش ئوبيېكتىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە تولىمۇ مۇۋاپىق بولۇشتىن تاشقىرى ، ئۇنىڭ ھۈنەر ـ سەنئەت جەھەتتىكى كۆركەم ۋە نەپىسلىكىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەچكە ، ئۇنى يەنە بىر خىل گۈزەل ـ سەنئەت بۇيۇمى دېيىشكىمۇ بولىدۇ .

ئۇيغۇرلار بۆشۈكنى بىر خىل مۇقەددەس ئېرىملىق نەرسە قاتارىدا مۇئامىلە قىلىدۇ . شۇڭا بوۋاقنى بۆشۈككە سېلىشتىن ئىلگىرى « بۆشۈك توي مۇراسىمى » ئۆتكۈزىدۇ . بۇ مۇراسىم بالا تۇغۇلۇپ قىرىقى توشقىچە ئارىلىقتا بولىدۇ . يەنى بوۋاق ھاياتقا كۆز ئاچقاندىن كېيىنلا « كىندىكئانىسى » بالىنىڭ كىندىكىنى كېسىدۇ . « كىندىكئانىسى » نىڭ قولى يەڭگىل بولسا بەش كۈندىن يەتتە كۈنگىچە كىندىك يارىسى ساقىيىپ كېتىدۇ . بۇ « كىندىكى چۈشتى » دەپ ئاتىلىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن بالىنى بۆشۈككە سالىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا ، بالىنى بۆشۈككە سېلىش بىر خىل ئېرىملىق ئادەت تۈسىنى ئالغاچقا ، بالا تۇغۇلۇشتىن بۇرۇنلا بۆشۈك ۋە ئۇنىڭ بىر يۈرۈش يېڭى جابدۇقلىرى تەييارلىنىدۇ . بوۋاقنى تۇنجى بۆشۈككە سېلىشتا ، ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرگەن پېشقەدەم « بۆشۈكئانىسى » تەكلىپ قىلىنىدۇ . بۇنىڭدىن مەقسەت ، بالىنىڭ « بۆشۈكئانىسى » نىڭ ئۇزۇن ئۆمۈنى ئېلىپ ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشىگە تىلەكداشلىق بىلدۈرۈشتىن ئىبارەت . خەلق ئارىسىدا « بۆشۈكئانىسى » ، « ئېرىمچى » دەپ ئاتىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئەقىدە قىلىنىدۇ . « بۆشۈكئانىسى » بالىغا تەييارلىغان بۆشۈكنى قىبلە تەرەپكە قويۇپ ، دۇئا ـ تەكبىر قىلغاندىن كېيىن ، بۆشۈكنى رەت تەرتىپى بويىچە راسلاشقا باشلايدۇ . ئالدى بىلەن بۆشۈكنىڭ ئاستىدىكى ئويۇقچىغا جاك (كۈلتۈك) نى ئورنىتىدۇ . جاكنىڭ تۆشۈككە تۇتاشقان يۈزىگە جاك تۇمىقىنى كىيدۈرىدۇ . ئۇنىڭ تۆت تەرىپىگە ئون بەش سانتىمېتر كۆلدىرات چوڭلۇقتا تۆت دانە تىز ياستۇق قويىلىدۇ . ئۇستىگە بۆشۈكنىڭ چوڭلۇقىغا « ئودا » (جاكقا ئودۇل قىلىپ تۆشۈككە قويۇپ تىكلىگەن پاختىلىق كۆرپە) قويىلىدۇ . ئودىنىڭ ئۈستىگە يۇمشاق پاختىلىق كۆرپە (بۇ ئادەتتە ئىككى پارچە بولىدۇ) سېلىنىدۇ ۋە زاكا (كىرلىك) بىلەن ئورىلىدۇ . باش تەرىپىگە بوۋاقنا ماس كېلىدىغان كىچىك ياستۇق قويۇلىدۇ . پۇتى تەرەپ تەكشى بولغاندىن كېيىن ، « بۆشۈك ئانىسى » بوۋاقنى يالىڭاچلاپ ، بەدەنلىرىنى يۇمشاق سېيلاپ ئېرىم قىلىدۇ ۋە ئاۋايلاپ بۆشۈككە سالىدۇ . ئاندىن جاكقا تۇغرىلاپ شۇمەك (ياغاچتىن نەيچە قىلىپ ياسالغان سۈيدۈك يولى ئېغىزى) سالغاندىن كېيىن ، ئىككى پۇتىنى تۈزلەيدۇ ۋە يۆگەك بىلەن مەھكەم ئورايدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىدىن ئىككى تىزىغا « تىزلىق » كۆرپە قويۇپ ، پۈت تارتقۇ (بىر سويام كەڭلىكتە ئەسىتەرلىك قىلىپ تىكىلگەن رەخت كاشا) بىلەن بۆشۈكنىڭ

ئاستىدىن ئايلاندۇرۇپ چىگىلىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ، بالىنىڭ قورساق ۋە كۆكرەك تەرىپىمۇ يۆگەك بىلەن چۈمكىلىدۇ . ئىككى قولنى بالىنىڭ بىقىنىغا تەكشى رۇسلاپ ، ئىككى جەينىكىگىچە جەينەكلىك قويۇپ «قولتارتقۇ » (پۇتتارتقۇغا ئوخشىشىدۇ) بىلەن تېڭىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بالىنى بۆشۈككە بۆلەش ئاخىرلىشىدۇ . بۆشۈكنىڭ باش تەرىپىگە بوۋاققا دائىم ھەمراھ بولسۇن دەپ ، بۆرە ئوشۇقى ياكى بىر پارچە نان ئېسىپ قويىدۇ . قاپارتما نەقىشلىك قىلىپ ياسالغان بۆشۈكنىڭ ئۈستىدىكى گۈرىزونتال ياغاچ (بۆشۈك تۇرمىلى) قا بالىنى يامان كۆزىدىن ساقلاش ئۈچۈن ئېرىملىق تۇمار ئېسىلىدۇ ۋە بەزىدە كۆز مونچاق مارجان بېكىتىلىدۇ . بۆشۈكنىڭ ئۈستىگە رەڭلىك ئېسىل رەختلەردىن ياسالغان « بۆشۈك ياپقۇ » يېپىلىدۇ . بۆشۈكنىڭ باش تەرىپىگە ئوغۇل بالا بولسا تىغ (پىچاق) ، ئەگەر قىز بالا بولسا ئەينەك قىستۇرۇپ قويۇلىدۇ . بۇ بالىنى «قارا بېسىپ قالماسلىق » ئۈچۈن قىلىنىدۇر . تۇنجى قېتىم بالىنى بۆشۈككە بۆلەپ بولغاندىن كېيىن ، «بۆشۈكئانىسى » ئادراسمان ياكى ئالما قېقى (بىر چىمدىم يېرىك تۇز قوشۇلىدۇ) بىلەن ئىسرىق سېلىپ ، بۆشۈكنىڭ ئۈستىدىن توققۇز قېتىم ئايلاندۇرىدۇ . بۇ ئارقىلىق بالىغا چاپلىشىۋالغان « يامان روھ » لارنى قوغلايدۇ . شۇنىڭ بىلەن بۆشۈككە سېلىش مۇراسىمى ئاياغلىشىدۇ .

بۆشۈكنىڭ ياسىلىش شەكلى ۋە ئۇنىڭغا بالىنى بۆلەش مۇئەييەن ئىلمىي قائىدىگە ئاساسلانغاچقا ، ئۇ مەلۇم ئەۋزەللىككە ئىگە :

بىرىنچىدىن ، بالىنىڭ ياتقان ئورنى پاكىز بولىدۇ . چۈنكى ، بالىنى ھەر قېتىم بۆشۈككە سېلىشتىن بۇرۇن ، بۆشۈك كۆرپىلىرى ئاپتاپقا سېلىنىدۇ ياكى ھاۋالاندۇرۇلىدۇ . بالىنىڭ ئاستى ھۆل بولۇپ قالىدىغان ئەھۋال سادىر بولمايدۇ . بالىنىڭ چوڭ ـ كىچىك تەرىتى خۇددى يەر ئاستى ياسكىنا سۇ تۇرۇبىسىدەك تەبىئىي ھالدا جاكالا قۇيۇلىدۇ . ئىككىنچىدىن ، بالا ئېچىلىپ قېلىپ ، سوغۇق تېگىپ قالىدىغان ئەھۋال يۈز بەرمەيدۇ . ئۈچىنچىدىن ، كېچىلىرى ئانىنىڭ خاتىرجەم ئۇخلىشىغا ۋە دەم ئېلىشىغا پايدىلىق پۇرسەت يارىتىلىدۇ . تۆتىنچىدىن ، بالىنىڭ فىزىئولوگىيە جەھەتتىن ساغلام ئۆسۈشىگە پايدىلىق ، چۈنكى ، ئادەمنىڭ بوۋاق مەزگىلى خۇددى يۇمران نوتىغا ئوخشىشىدۇ ، بۆشۈككە بۆلەشتە بالىلارنىڭ مۇشۇ ئالاھىدىلىكى نەزەرگە ئېلىنىپ ، قول ، پۇت ۋە بەدەن رۇسلاپ قائىدىلىك تېڭىلغاچقا ، بەدەن قۇرۇلمىسى ئۆلچەملىك ئۆسىدۇ . ئۇمۇمەن ئالغاندا ، بۆشۈك ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئەنئەنىۋى بۇيۇم بولۇپ ، مەيلى يېزا ياكى شەھەرلەردە بولسۇن ، بۆشۈك تەۋرەتمىگەن ئانىلارنى تېپىش تەس . ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئەكىرىلگەن « ئەللەي ناخشىسى » (بۆشۈك ناخشىسى) ئەملىيەتتە خەلقىمىزنىڭ بۆشۈككە بولغان قەسىدىسىدۇر . (ئا)

خوتەن قاشتېشى

قاشتېشى شىنجاڭنىڭ دۇنياغا داڭلىق كان مەھسۇلاتى بولۇپ ، خوتەن ھەممە ئېتىراپ قىلغان قاشتېشى ماكانى ھېسابلىنىدۇ . خوتەن قاشتېشى كوتىنلۇن (قۇرۇم) تاغلىرىدىن ئالتۇن تاغقېچە بولغان ئارىلىقتىكى ئەگىرى ـ بۈگرى تاغ جىلغىلىرى ۋە ئىككى دەريا (يۇرۇڭقاش ، قارىقاش دەريالىرى) ۋادىلىرىغا تارقالغان بولۇپ ، يەكەن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى مىرداي تېغى ، يۇرۇڭقاش ۋە قارىقاش دەريا ۋادىلىرى ، چىرا رايونى قاتارلىق ئوچ ئورۇنغا مەركەزلەشكەن . قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ خوتەندىكى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى خوتەننىڭ سىمۇولى بولغان ئىككى دەريا ۋادىسىدىن قاشتېشى سۈزۈپ ، ئۇنىڭدىن نەپىس سەنئەت بۇيۇملىرىنى ياسىغان ھەمدە خەلقئارالىق قاشتېشى سودا بازىرىنى شەكىللەندۈرگەن ، قاشتېشى ئارقىلىق ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرى بىلەن بولغان دوستلۇق ، ھەمكارلىق ئالاقىلىرىنى كۈچەيتكەن . دۇنياغا مەشھۇر « يېپەك يولى » بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇنلا «قاشتېشى يولى » نى ئېچىپ ، خەلقئارالىق «قاشتېشى سودىسى » نى قانات يايدۇرغان . شۇنىڭدىن باشلاپ ، خوتەن « ئېسىل تاشلار ماكانى » ، « قاشتېشى ماكانى » دېگەن نام بىلەن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىغا تونۇلغان . ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا ، شىنجاڭ

ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاشتېشىدىن پايدىلىنىش تارىخى يېڭى تاش قورال دەۋرىدىن بۇرۇن باشلانغانلىقى مەلۇم . بۇنى ئېلىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن قېزىۋېلىنغان خوتەن قاشتېشىدىن ياسالغان بۇيۇملارنىڭ تارىخىي دەۋرى ھەققىدىكى تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ .

مەملىكىتىمىزدە يېزىق بارلىققا كەلگەندىن بۇيانقى تارىخىي خاتىرىلەردىمۇ خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ قەدىمكى قاشتېشى ھۇنەر ـ سەنئىتى ھەققىدە نۇرغۇن رىۋايەتلەر ئۇچرايدۇ . شاك سۇلالىسى دەۋرى (تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى X VI ئەسىردىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى XI ئەسىرگىچە) گە كەلگەندە ، خوتەننىڭ قاشتېشى ھۇنەر ـ سەنئىتى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن . بۇ دەۋردە قۇلدارلار ، مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن ، قاشتېشىدىن ئىشلەنگەن زىننەت بۇيۇملىرىنى تاقايتتى . بىر ـ بىرىگە قاشتېشىدىن ياسالغان ھەرخىل بۇيۇملارنى سوۋغات قىلىشاتتى . ئۇ دەۋردە مىستىن ياسالغان بۇيۇملارغا قاشتېشىدىن كۆز قويۇلاتتى (« شىنجاڭنىڭ ئېسىل تاشلىرى ۋە قاشتاشلىرى» دېگەن خەنزۇچە كىتابنىڭ 16ـ بېتىگە قارالسۇن) . خوتەننىڭ قاشتېشى سودىسى چىن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 221 ـــ 207 ـ يىللار) ، خەن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 220 ـ يىلىدىن مىلادى 206 ـ يىلىغىچە) سۇلالىلىرى دەۋرىدىن كېيىن تېخىمۇ ئەۋج ئالغان . شۇڭا مۇشۇ دەۋرلەردە ئىچكى ئۆلكىلەرگە قاشتېشى توشۇلىدىغان ئېغىزلار « قاشتوسىسى »، «قاشقوۋۇق » ، « قاشتېشى ئۆتكىلى » دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان . قاشتېشى ھەققىدىكى بۇنداق تارىخىي خاتىرىلەر ناھايىتى كۆپ .

خوتەن قاشتېشىنىڭ تۇرلىرى كۆپ ، رەڭدار ۋە جۇلالىق ، سۈپىتى ئېسىل ، پارقىراق ۋە پۇختا بولغانلىقى ئۈچۈن قەدىمدىن تارتىپ « ئېسىل گۆھەر » دەپ قارىلىپ كەلگەن . شۇنىڭ ئۈچۈن ، خوتەن خەلقى ئارىسىدا قاشتېشىنى ئۇلۇغلاش ۋە مۇقەددەس بىلىش ئەقىدىسى بارلىققا كەلگەن . ئىككى دەريانىڭ نامىنمۇ قاشتېشى شەرپىي بىلەن ئاتالغان .

دەريا ۋادىلىرىدىن سۈزۈۋېلىنىدىغان قاشتېشى كىچىك ، ئەمما ئىنتايىن سۈزۈك بولۇپ ، ئۇنى خالىغان كىشى دەريادىن سۈزۈۋالىدۇ . دەريادىن قېزىۋالىدىغان قاشتېشى چوڭ ھەم ئۇيۇل بولۇپ ، ئېلاستىكلىقى ياخشى ، ئاسانلىقچە چېقىلمايدۇ . خوتەن قاشتېشىنىڭ رەڭگى ئاق ، سېرىق ، كۆك ، قارا ۋە كۆكۈچ بولۇپ ، ئاق قاشتېشى بىلەن سېرىق قاشتېشى ئەڭ ئەتىۋار ھېسابلىنىدۇ . قەدىمكى رىۋايەتلەردە خوتەن قاشتېشى ئارخاتنىڭ تاش قاتمىسىدىن پەيدا بولغان ، دەپ قارىلىدۇ .

ئومۇمەن ، قاشتېشى خوتەن خەلقىنىڭ قىممەتلىك بايلىقى بولۇپ ، قاشتېشىدىن نەپىس بۇيۇملارنى ياساش ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھۇنەر ـ كەسىپ ئادەتلىرىدىن بىرى . ھازىرمۇ يۇرۇڭقاش دەرياسى بويىغا بارسىڭىز ، مىڭلىغان كىشىلەرنىڭ دەريادىن قاشتېشى سۈزۈۋاتقانلىقىنى ئۇچرىتىسىز . ئۇنىڭ ئۈستىگە قاشتېشى ئۈزاق زامانلاردىن بۇيان خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىدا مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن . « تۇركىي تىللار دىۋانى » دا ، تۇركىلەردە ، كىمنىڭ يېنىدا قاشتېشى بولسا ، ئۇنىڭغا چاقماق تەگمەيدۇ ، دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بار . قاشتېشى ئاق ، سۈزۈك بولۇپ ، كىشىلەر ئۇنى ئۈزۈك قىلىپ سالىدۇ . بۇ ئۈزۈكنى سېلىۋالغان كىشىگە چاقماق تەگمەيدۇ ، ئۇسسۇغان ئادەم بۇنى ئاغزىغا سالسا ، ئۇسسۇزلۇقنى باسىدۇ ، دەپ خاتىرىلەنگەن . بۇنىڭدىن ئۇيغۇرلاردا قاشتېشى سەنئىتىنىڭ ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىلا راۋاجلانغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن . (ئا)

ئەتلەس

ئەتلەس ـــ ئۇيغۇر يېپەكچىلىكىدىكى داڭدار مەھسۇلاتلارنىڭ بىرى ۋە ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان يېپەك رەختلىرىدىن بىرى ، شۇڭا ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىدە بىر يۈرۈشتىن ئەتلەس كۆڭلەك بولىدۇ . مەلۇم نۇقتىدا ئەتلەس كۆڭلەكنى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ مىللىي بەلگىسى دېيىش مۇمكىن .

ئەتلەس ـــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېستېتىك تەپەككۇرىدا ئۆز يېرىنىڭ يەر تۈزۈلۈشىنى ، گۈزەل باغۇ بوستانلىرىنى ، يېشىل لېنتىدەك سوزۇلۇپ ئاققان دەريالىرىنى نەپىس ۋە رەڭدار يېپەك بىلەن تەقلىدىي ئىپادە قىلغان سەنئەت خەزىنىسىدۇر .

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئەتلەس كۆڭلەكنى نېمە ئۈچۈن ئالاھىدە ئەتىۋارلايدۇ ؟ « قۇرئان » دا « جەننەتكە كىرگەنلەر يېپەكتىن كىيىدۇ » دەپ خاتىرىلەنگەن . چۈنكى ، ئۇ يېپەكتىن توقۇلغاچقا، سۈپىتى يۇقىرى ، يۇمشاق ھەم نەپىس بولغاچقا ، بەدەنگە ھۇزۇر ـ ھالاۋەت بېغىشلايدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ئەتلەس ئۇيغۇر ئۆرلارنىڭ ئەنئەنىۋى رەڭ چۈشەنچىسىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن . شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇر ئەتلەسلىرىنىڭ تۈرى كۆپ ، رەڭگى خىلمۇخىل .

شىنجاڭ قەدىمدىن باشلاپ يېپەكچىلىك بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولغان رايونلارنىڭ بىر . بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خوتەن ۋە قەشقەر رايونلىرىدا يېپەكچىلىك بىرقەدەر بۇرۇن تەرەققىي قىلغان . شۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ بۇرۇن « يېپەك يولى » دەپ نام قويغۇچى گېرمانىيىلىك مەشھۇر گېئوگراف ۋە ئارخېئولوگ رىچفو-فېن (1833 ـــ 1905) دۇر ، ئۇ ، قەدىمكى چاڭئەن ۋە ئۇدۇن (خوتەن) نىڭ نەپىس ئىشلەنگەن جۇلالىق يېپەك رەختلىرى « يېپەك يولى » سودىسى ئارقىلىق دۇنيانىڭ ھەممە يېرىدە زور داغدۇغا قوزغىغانلىقىنى تىلغا ئالغان .

ئەتلەس ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك قول ھۇنەر مەھسۇلاتى . خوتەن شەھىرى ، لوپ ، گۇما ، يەكەن ، يېڭىسار ۋە قەشقەر ئەتراپىدا ئەتلەس توقۇشنى ھۇنەر ـ كەسىپ قىلغان نۇرغۇن كاسىپلار بولۇپ ، يېپەك سانائىتى زامانىۋىلاشقان بۈگۈنكى زامانىمۇ ئۇلار قولغا تاپشۇرۇپ ئەتلەس توقۇشتىن ئىبارەت بۇ ئەنئەنىۋى مىللىي ئادىتىنى يوقاتقىنى يوق .

ئەتلەس توقۇمىچىلىقى مۇنداق بىر قانچە باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتىدۇ :

بىرىنچى باسقۇچ ـــ پىلدىن يىپ ئېگىرىش : يەرلىك ئۇسۇلدا پىلە غوزىسى قازانغا سېلىپ قاينىتىلىدۇ . غوزا يۇمشىغاندىن كېيىن يېپەك تالاسىنى ئايرىپ ، داۋۇزچاپ دەپ ئاتىلىدىغان يىپ تۇرۇش ئەسۋابىغا ئىلىنىدۇرۇپ ، تۇرۇم چاق ئارقىلىق يىككە تۇرۇلىدۇ . سەيناق دەپ ئاتىلىدىغان كىچىكسىز غوزىكلارنى تاللىۋېتىدۇ . شۇنداق قىلىپ ، ئادەتتە بىر تال غوزىكتىن يىگىرمە بەش مېتر ئەتراپىدا يىپ ئالىدۇ . قول بىلەن بىر ئادەم ھەر كۈنلۈكى ئوتتۇرا ھېسابتا تۆت كىلوگرام پىلە غوزىسىدىن يىپ ئايرىپ چىقالايدۇ .

ئىككىنچى باسقۇچ ـــ يىپنى بويash : يىپ توقۇماقچى بولغان ئەتلەسنىڭ رەڭگىگە ئاساسەن خىلمۇخىل رەڭدە بويىلىدۇ . ئۇيغۇر ئەتلەسلىرىنىڭ رەڭگى كۆپ‌رەك قىزىل ، كۆك (ھاۋا رەڭ) ، سېرىق ، ماش رەڭ ، قارا ، زەيتۇن رەڭلىرىدە بولۇپ ، بىر خىل ئەتلەس ئادەتتە ئۈچ ـ تۆت خىل رەڭنىڭ مۇۋاپىق بىرىكىشىدىن تەركىب تاپىدۇ . يىپ بويashتا ئاساسەن يەرلىك تەبىئىي رەڭ ئىشلىتىشكە ئادەتلەنگەن بولۇپ ، بۇنداق رەڭلەر مەڭگۈ ئۆڭمەيدۇ .

ئۈچىنچى باسقۇچ ـــ توقۇش : بوياپ قۇرۇتۇلغان يىپ ئىنچىكە تالاسى بويىچە ئەتلەس توقۇش دەستگاھىغا تارتىلىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن تاراق (يەرلىك مەلۇم بىر خىل چۆپىنىڭ يىلتىزىدىن كىيىم چوتكىسىغا ئوخشاش ياسالغان) بىلەن يىپنى تەكشىلەپ يېپەك مويلىرىنى تاراپ زىلايدۇ . ئارقىدىن قوناق ئۇنىدىن سۈيۈق قىلىپ ياسالغان ئاھا بىلەن يىپنى پاتلايدۇ ، شۇنىڭ بىلەن مەشۇت يىپ تارالغان چاچتەك تالا ـ تالا ھالەتكە كېلىدۇ . ئاندىن ئۆرۈش يىپنى موكا بىلەن ئارقاش يىپ ئارىسىدىن ئۆتكۈزۈپ ، ئەتلەسنى توقۇشقا باشلايدۇ . توقۇماقچى بولغان ئەتلەسنىڭ رەڭ تۈرى ۋە نۇسخىسى ئۇستىكارنىڭ مېڭىسىگە « سىزىلغان » بولۇپ ، ئۇلار ھېچقانداق سۆزىمەتەلەپ قىلمايدۇ .

ئادەتتە قولدا توقۇلغان يەرلىك ئەتلەسنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئالتە مېتر قىرىق سانتىمېتر ، ئېنى قىرىق بەش سانتىمېتر بولىدۇ .

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئۆزلىرىنىڭ ياش قۇرامىغا قاراپ ئەتلەسنىڭ رەڭگىنى تاللاپ كىيىشكە ئادەتلەنگەن . قارا ئەتلەس (دارايى ئەتلەس دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى كۆپرەك يېشى چوڭراق ئاياللار ، خان ئەتلەس (ئوچۇق رەڭلىك ئەتلەس) نى قىزلار ۋە چوكانلار ، خوجەنە نۇسخا دەپ ئاتالغان كۆك ياكى زەيتۇن ئەتلەسنى ئوتتۇرا ياشلىق ئاياللار ياخشى كۆرىدۇ .

دېمەك ، ئەتلەس ، شايى ، بەقەسمەلەر روشەن

يەرلىك مەھسۇلاتلار بولۇپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ياخشى كۆرىدىغان يېمەك رەختلىرىدۇر . (ئا)

خوتەن گىلىمى

گىلەم ـــ ئۇيغۇر قول ھۈنەر بۇيۇملىرى ئىچىدە مەمىدىن ئەتىۋارلىق ۋە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان مىللىي مەھسۇلاتلارنىڭ بىرى . خوتەن ـــ گىلەمچىلىكنىڭ ئانا ماكانلىرىدىن بىرى بولۇپ ، ئۇ شىنجاڭ گىلىمىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ . مەقسەتەن گىلەم خوتەن خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر مەھسۇلاتى بولۇپ ، ئۇنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن . مۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىل بۇرۇنلا خوتەندە گىلەمچىلىكنىڭ قانات يايغانلىقى ھەققىدە تارىخىي خاتىرىلەر بار . خەلق ئارىسىدا گىلەم ئەسلىدە يۇرۇڭقاشلىق گۈلەمخان ئىسىملىك بىر قىزنىڭ ئىجادىيىتى ئىكەنلىكى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن شۇ قىزنىڭ نامىغا گۈلەم (ئاستا ـ ئاستا « گىلەم » گە ئۆزگەرگەن) دەپ ئاتالغانلىق ھەققىدە ھەر خىل رىۋايەتلەر بار . 1959 ـ يىلى ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە خوتەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق نىيە بازىرىدىن بىر يۈز ئەللىك كىلومېتر يىراقلىقتىكى قەدىمكى نىيران دۆلىتىنىڭ قەبرىستانلىقىدىن ھەر خىل ماددىي بۇيۇملار بىلەن بىرلىكتە بىر پارچە گۈللۈك گىلەممۇ قېزىۋېلىنغان . ئىلمىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇ گىلەمنىڭ شەرقىي خەن (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 220 ـ يىللاردىن مىلادى 206 ـ يىللار) دەۋرىگە تەۋە ئىكەنلىكى دەللىلەنگەن بولۇپ ، ھازىرغىچە ئېلىمىزنىڭ تارىخىدا مەلۇم بولغان ئەڭ قەدىمكى گىلەم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىللە قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن قازۇشتى يېزىقىدا « گىلەم خوتەن گىلىمى » دەپ پۈتۈلگەن تارىخا پۈتۈكلەر تېپىلدى . بۇ خىلدىكى ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار خوتەن گىلىمىنىڭ تارىخىنىڭ ھەقىقەتەن ئۇزۇنلۇقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ .

دەرۋەقە ، خوتەندە يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە كىشىلەرنىڭ ھەممىسى گىلەم توقۇشقا ئادەتلەنگەن ، دېيىلسە ئاشۇرۇۋەتكەنلىك بولمايدۇ . ھازىرمۇ زامانىۋىلاشقان گىلەمچىلىك كارخانىلىرىدىن تاشقىرى كۆپچىلىك ئائىلىلەردە گىلەم توقۇش دەستگاھى ئورنىتىلغان . خوتەن گىلىمى خوتەن قويىنىڭ يۇڭىدىن توقۇلىدۇ . خوتەن قويىنىڭ يۇڭى ئەۋرىشىمچانلىق ۋە ئۇزۇن تالالىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە . ئۇنىڭدىن باشقا خوتەندە يۇڭ يىپ بويىشقا ئىشلىتىدىغان تەبىئىي بوياق ماتېرىياللىرى (ياڭاق پوستى ، ئانار پوستى ، تۇغرۇغۇ ، زەمچە ، شاخار ... قاتارلىقلار) ناھايىتى كۆپ چىقىدۇ . بۇنداق ئەۋزەل شارائىتلار خوتەندە گىلەمچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئاساس بولغان . خوتەن گىلىمى روشەن يەرلىك ئالاھىدىلىككە ۋە قويۇق مىللىي تۇسكە ئىگە . ئۇ نۇسخا جەھەتتىن « شەرق ئۇسلۇبى » غا تەۋە بولۇپ ، شەكلى خىلمۇخىل ۋە رەڭدار ، ئىشلىتىشكە قولايلىق ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئېستېتىك تەلىپى ئەكس ئەتكەن .

خوتەن گىلىمى نۇسخا جەھەتتىن ئاچچىق ئانار نۇسخا (ئانارگۈل نۇسخا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ، ئىران نۇسخا ، كەشمىر نۇسخا ، چېچەك نۇسخا ، لوكقا نۇسخا ، كەلكۇن نۇسخا ، شام نۇسخا ، ئەدىيال نۇسخا ، يولتۇز نۇسخا قاتارلىق ئون نەچچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ . بۇ خىل نۇسخىلىق گىلەملەرنىڭ ھەممىسىدە بىر ئورتاق ئالاھىدىلىك بار ، يەنى بۇ گىلەملەرنىڭ چۆرىسىگە ھەرە چىشلىق ئۈچ بۇلۇڭ شەكىل نەقىشلەنگەن . ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئۇسلۇبتىكى ئۆي ـ ئىمارەت نەقىشلىرىدە مۇشۇ ئۇسلۇب گەۋدىلەنگەن . خوتەن گىلەملىرى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىغا ئاساسەن يەر گىلىمى (يەرگە سالىدىغان گىلەم) ، تام گىلىمى (ئاسما گىلەم) ، كارىۋات گىلىمى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ . بۇ خىل گىلەملەرنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ۋە رەڭ تۈرلىرى بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىدۇ .

گىلەم توقۇش يۇكسەك ئەقىل ـ پاراسەت ۋە گۈزەللىك تۇيغۇ تەلەپ قىلىدىغان مۇشەققەتلىك ئەمگەك بولغاچقا ، ئۇيغۇرلار ئۇنى ناھايىتى قەدىرلەيدۇ ۋە پەخىرلىنىدۇ . گىلەم ناھايىتى چىداملىق بولغاچقا ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا « كەمبەغەل بولساڭ گىلەم ئال » دەيدىغان نەقىل بار . دەرۋەقە ، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ شەھەردىن يېزىلارغىچە بىرمۇ پارچە گىلىمى يوق ئۇيغۇر ئائىلىلىرىنى ئۇچرىتىش تەس . خوتەن

گىلىمى بۇگۈنكى كۈندە تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ خەلقئارا بازاردا رىقابەت كۈچىگە ئىگە بولغان بىر مىللىي قول ھۈنەر ئىكەنلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئىستىقبالى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ قالماقتا . (ئا)

يېڭسار پىچىقى

يېڭسار پىچىقى ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك مىللىي قول ھۈنەر ـ سەنئىتى بۇيۇملىرى ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بولغان داڭلىق مەھسۇلاتلارنىڭ بىرى . ئۇ ئەسلىدە يېڭسارنىڭ ئەنئەنىۋى ئىجادىيىتى بولغاچقا ، شۇ جايىنىڭ نامىغا ماس ھالدا « يېڭسار پىچىقى » دەپ ئاتالغان . دەرۋەقە ، تارىم بوستانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبى قىسمىغا جايلاشقان يېڭسار ناھىيىسىدە پىچاق ياساش ھۈنەر كەسپى ناھايىتى تەرەققىي تاپقان . بۇ يەردە ئىشلەنگەن يېڭسار پىچىقىنىڭ تۈرلىرى يىگىرمە خىلدىن ئاشىدۇ . 1987 ـ يىلى مەملىكەت بويىچە ھۈنەر ـ سەنئەت بۇيۇملىرىنى باھالاشتا ، يېڭسار پىچىقى بىرىنچىلىككە ئېرىشكەن . بۇگۈنكى يېڭسار پىچىقى مۇنىڭدىن ئۇچ يۈز يىللار ئىلگىرى يېڭسار ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قاراباش يېزىسىلىق داڭلىق ئۇستا مۇھەممەد قۇلاخۇن نامى بىلەن ھەممە ئەتراپقا داڭقى يېيىلغان .

يېڭسار پىچىقى ياسىلىش شەكلى جەھەتتىن نەپىس ۋە كۆركەم بولۇپ ، ئىشلىتىشكە ناھايىتى قولاي ، يېڭسار پىچىقىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى مۇنداق بىرقانچە نۇقتىلارغا مەركەزلەشتۈرۈش مۇمكىن :

بىرىنچى ، يېڭسار پىچىقىنىڭ تېغى ئۇچۇن سۈپەتلىك پولات تاللىنىدۇ . تاللانغان پولات ماتېرىيالىنى پىچاقچى ئۇستام يۈكسەك ماھارەت بىلەن قايتا ـ قايتا سۇغۇرۇپ ھەم داتلاشمايدىغان ، ھەم تېغى گاللاشمايدىغان ھالەتكە كەلتۈرىدۇ .

ئىككىنچى ، ئىشلىتىش ئۇرنىغا قاراپ ، پىچاقنىڭ بىسى ۋە سېپى ھەر خىل شەكىللىك ياسىلىدۇ . ھەر بىر تۈرىنىڭ خاس نامى بولىدۇ ، مەسىلەن ، قوش بىسلىق پىچاق ، خەنجەر نۇسخىلىق پىچاق ، قاسساپ پىچىقى ، تۆشۈك پىچىقى (ئائىلە پىچىقى) ، يان پىچىقى (يانغا ئاسىدىغان پىچاق) ، كۆرگەزمە پىچىقى (سەنئەت بۇيۇمى) قاتارلىقلار . ئۇنىڭدىن باشقا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ۋە ئېستېتىك تەلىپىگە ماس ھالدا ياسىلىدىغان پىچاقلارمۇ بار .

ئۇچىنچى ، يېڭسار پىچىقىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ تېغى قىسمىدىلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن ، سېپىغا قويۇلغان نەقشلەردىمۇ ئالاھىدە ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ . يېڭسار پىچىقىنىڭ سېپى ئۇچۇن ئاساسلىقى ـــ ھەرخىل ھايۋانلارنىڭ مۇڭگۈزى ۋە سۆڭەكلىرى ، مىس ، كۈمۈش ، قاشتېشى ، مەرۋايىت قاتارلىق ئەتىۋارلىق ماتېرىياللار ئىشلىتىلىدۇ . بۇ خام ئەشيالار ئىنچىكە ھۈنەر ئارقىلىق بىر ـ بىرىگە كىرىشتۈرۈلۈپ ، كىشىنىڭ كۆزىنى چاقنىتىدىغان گۈزەل ـ سەنئەت بۇيۇمىغا ئايلاندۇرۇلىدۇ . ھەتتا تېغ قىسمىغىمۇ مىس ياكى ئالتۇن ھەللىك مېتالدىن بىر نەچچە تال خال قويۇلۇپ ، تېغ بىلەن ساپنىڭ تۇتاشقان يېرىگە ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە « يېڭسار » دېگەن خەت ئويۇلىدۇ . بۇ يېڭسار پىچىقىنىڭ ماركىسى ھېسابلىنىدۇ .

تۆتىنچى ، يېڭسار پىچىقىنىڭ ھەممىسىگە ئۆزىگە ماس كېلىدىغان غىلاپ ياسىلىدۇ . غىلاپسىز يېڭسار پىچىقى بولمايدۇ . بۇ غىلاپلارنىڭ كۆپچىلىكى ھەر خىل رەڭلىك كالا خۇرۇمىدىن قاتۇرما قىلىپ ياسىلىدۇ . يەنە بەزى غىلاپلار مىس ياكى ئالىيۇمىندىن ئىشلىنىپ ، يۈزىگە ھەرخىل نەقش ئويۇلىدۇ . خۇرۇم ياكى كۆندىن ياسالغان غىلاپلارنىڭ ھەممىسىگە بويتاسما بېكىتىلىدۇ .

پىچاق قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە ئەر ـ يىگىتلەرنىڭ كېچە ـ كۈندۈز يېنىدىن ئايرىمايدىغان « قورالى » بولۇپ كەلگەن . ھەتتا ئۇيغۇرلارنىڭ بېلىنى بەلباغ بىلەن باغلاش ئادىتىمۇ پىچاقنى يانغا ئېسىش ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان . قىسقىسى ، پىچاقنى ئۇلۇغلاش ۋە ئۇنى يانغا ئېسىپ يۈرۈش ، پىچاقنى ئەرلىك جاسارىتىنىڭ مۇھىم بەلگىسى دەپ بىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئەنئەنىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . شۇ سەۋەبتىن ، بالىنى تۇنجى قېتىم بۆشۈكىگە سالغاندا ، ئەگەر ئوغۇل بالا بولسا ، ئۇنىڭغا ھەمراھ قىلىپ ياستۇقىنىڭ ئاستىغا پىچاق قويۇپ قويىدىغان ئادەتلەر ، قەسەم قىلىشقا توغرا كەلگەندە ، پىچاقنى يەرگە سانجىپ قويۇپ ، ئۇنى « گۇۋاھچى » قىلىش قا-

تارلىق ئەقىدىلەر پەيدا بولغان ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يىراقتىكى ئەڭ يېقىن دوستلىرىغا ئېسىل سوۋغا سۈپىتىدە « يېڭىسار پىچىقى » نى تەقدىم قىلىش ئادىتى بار ، دېمەك ، يېڭىسار پىچىقى يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئالاھىدە شۆھرەت قازىنىپ ، كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا ، ئۇ يالغۇز تۇرمۇش قورالى بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى يەنە بىر خىل گۈزەل سەنئەت بۇيۇمى سۈپىتىدە مىللىي قول سانائىتىمىزنى نامايان قىلماقتا . (ئا)

خوتەن قەغىزى

خوتەن قەغىزى ـــ ئېلىمىزنىڭ دۇنيا مەدەنىيىتى تارىخىدىكى تۆت چوڭ كەشپىياتنىڭ بىرى بولۇپ ، ئۇ ئۇزاق تارىختىن بۇيان مىللىي قول سانائىتىمىزدە مۇھىم ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن . دەرۋەقە ، بۇگۈنكى زامانىنىڭ يېڭىچە سانائىتى گەرچە ئۇنى بازار ئىگىلىكى ۋە تاۋار قىممىتىدىن سىقىپ چىقارغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ تارىخىي قىممىتى ھامان سىزنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان نۇرغۇنلىغان تارىخىي ۋەسىقىلەر ، ئەدەبىي ئەسەرلەر ، ھەر خىل ئېلىم ـ پەن ھۆججەتلىرى ئەنە شۇ خوتەن قەغىزىگە پۈتۈلگەن بولۇپ ، قىممەتلىك مەدەنىي مىراس سۈپىتىدە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن . قەدىمكى « يىپەك يولى » سودىسىدا يۇقىرى تاۋار قىممىتىگە ئىگە بولۇپ ، « خوتەن قەغىزى » نامى بىلەن ئەتراپقا داڭقى يېيىلغان . چۈنكى ، « خوتەن قەغىزى » ئاسانلىقچە يىرتىلمايدىغان ۋە چىرىمەيدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە ، ئۇ ئەۋرىشىمچان بولغاچقا ، خەت يېزىشتىن باشقا يەنە دورا ـ دەرمانلارنى ئوراش، كىيىم ـ كېچەكلەرگە قاتۇرما قىلىش ، ھەر خىل گۈزەل ـ سەنئەت بۇيۇملىرىنى ياساش قاتارلىق ساھەلەردىمۇ ئىشلىتىلىدۇ .

خوتەن قەغىزىنى ئىشلەش خوتەننى مەركەز قىلغان ھالدا ، يەكەن ۋە قەشقەرلەرگىچە كەڭ ئومۇملاشقان . شۇنىڭ ئۈچۈن ، خوتەن شەھىرى (ئىلچى) دىكى بىرقانچە مەھەللىلەر ھازىرغىچە « قەغەز مەھەللىسى » دېگەن نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە .

ياسىلىش ئۇسۇلى : خوتەن قەغىزىنىڭ ئاساسلىق خام ئەشياسى « سامان قەغىزى » نىڭ خام ماتېرىيالىغا ئوخشاشمىغان ھالدا ، تۇغراق ۋە ئۇجمە دەرىخىنىڭ قوۋزىقىدىن ئىبارەت . دەسلەپ تۇغراق ياكى ئۇجمە قوۋزىقىنى يىغىپ ئۇنى سۇغا چىلاپ قويىدۇ . قوۋزاق بىرئاز يۇمشىغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ سىرتقى قوپال قاتلىمىنى سويۇپ ئېلىۋېتىپ ، ئىچىدىكى بىر قەۋەت نېپىز ئاپئاق قەۋىتى ئايرىۋېلىنىدۇ . مانا شۇ خوتەن قەغىزىنىڭ ئاساسىي خام ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ . بۇ قەۋەتنى قازاندا ئىككى سائەتچە قاينىتىپ بوتقا (لاتقا) قىلىنىدۇ . بۇ قوۋزاق بوتقىسىنى ياغاچ توقماق بىلەن سوقۇپ ئەزگەندىن كېيىن ، مەخسۇس ياغاچ تۇڭغا سېلىپ ، ئۇستىگە مەلۇم مىقداردا سۇ قۇيىدۇ ۋە ئۇنى توختىماي قوچۇپ ئۇماچقا ئايلاندۇرۇلىدۇ .

ئىككىنچى باسقۇچتا ، بۇ قوۋزاق ئۇمىچىنى مەخسۇس ياسالغان چۆمۈچ (پېچكوك دېيىلىدۇ) ئارقىلىق ئۆلچەملىك ياغاچ قېلىپقا تەكشى قۇيۇپ ، سۇ كۆلچىكىدە سۈزۈلىدۇ . قېلىپنىڭ يۈزى تەكشىلەنگەندىن كېيىن ، شۇ پېتى كۈن نۇرىغا قاقلاپ قويۇلىدۇ . قەغەز بوتقىسى قۇرۇغاندىن كېيىن ، قەغەزنى قېلىپتىن سويۇۋالىدۇ . شۇنىڭ بىلەن دەسلەپكى قەغەز تاختىسى پۈتىدۇ . بۇنداق قەغەزنىڭ بىر تاختىسى ياسىلىپ چىقىشى ئۈچۈن ، تەخمىنەن سەككىز ـ ئون چېلەك سۇ سەرپ قىلىنىدۇ . ئەگەر ماتېرىيال تەييار بولسا ، بىر قەغەزچى ئۇستا بىر كۈندە بۇنداق قەغەزدىن ئۈچ يۈز تاختا ياساپ چىقالايدۇ . بۇنداق قەغەزنى قېلىپتىن ئالغاندىن كېيىن ئىشلىتىشكە بولىدۇ . ئەگەر ئۇنى تېخىمۇ سىپتا ۋە پارقىراق قىلىپ پىششىقلاپ ئىشلەشكە ھاجەت تۇغۇلسا ، گۈرۈچنى ئېزىلگۈچە قاينىتىپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ ، ھېلىقى قەغەز يۈزىنى تەكشى پاتلاپ ، قاشتېشى بىلەن سۈركەپ سىلىقلايدۇ . قەدىمكى مۇھىم تارىخىي ھۆججەتلەر پۈتۈلگەن قەغەزلەر مانا شۇ سىلىقلانغان خوتەن قەغىزىدۇر .

قولغا تاينىپ خوتەن قەغىزىنى ياساش بۇگۈنكى كۈندە بارغانسېرى يوقىلىشقا يۈزلەنگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ يەر خىل ئەنئەنىۋى قول ھۇنەر ـ سەنئىتى سۈپىتىدە

تارىختىن ئۆچكىنى يوق . ھازىرمۇ دوپپىچىلار ۋە دورا ـ پۇرۇشلار بۇ قەغەزنى ئىشلىتىپ كەلمەكتە . (ئا)

ئىلمىچىلىك

ئۇيغۇرلاردا ئىلمىچىلىك ناھايىتى تەرەققىي قىلغان . بۇ ئۇيغۇر خەلقنىڭ گۈزەللىككە بولغان قارا ـ شىدىن كېلىپ چىققان . ئۇيغۇر خەلقنىڭ گۈلگە بولغان خۇمارى ئۆزلىرىنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىدە ، ئۆي بىساتـ لىرىدا تولۇق ئەكس ئەتكەن ، ئېيتايلى ، ئۇيغۇر خوتۇن ـ قىزلىرىنىڭ گۈل قىستىشى ، گۈللۈك دوپپا كىيىشى ، گۈللۈك رەختلەردىن كىيىم ـ كېچىشى ، ئۆيلىرىگە گۈللۈك رەختتىن قىلىنغان زەدىۋال تارتىشى ، كاك ، سۇپىلارغا تەڭلىمات ، گۈللۈك كىگىز سېلىشى ، تام ـ تورۇسلارغا نەقىش چىقىرىشى ... بۇنى ئىسپاتلايدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ياستۇقلىرىغا ، لىمتاق ياپقۇچلىرـ غا ، قىز ـ جۈۋانلارنىڭ ئۆزۈن ئىشتانلىرىنىڭ پۇچقىقىغا ئىلمە ئېلىنغان . بوۋاقلارنىڭ ئىشتان ـ پايپاقلىرىغا ، ھەتتا چاي خالتىسى ، تاماكا خالتىسى ، ئۆزۈن لۆڭگىلەرگىمۇ ئىلمە ئېلىنغان . بۇرۇن ئۆتۈك ياكى مەسە ئۇچىگە كىيىدىغان ئۆزۈن پايپاقلارغا ، ئەرلەر بېلىگە باغلايدىغان تۆت چاسا ياغلىقلارغا ئىلمە ئېلىناتتى .

ئومۇمەن ، ئىلمىچىلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھۈنەر ـ كەسىپ سەنئىتى سۈپىتىدە كەڭ ئومۇملاشقان . ئىلمىچىلىك ئاياللارغا خاس ھۈنەر بولغاچقا ، ئانىلار ئۆزـ لىرىنىڭ قىز بالىلىرىنى يەتتە ياشتىن باشلاپ قولىغا يىگنە تۇتقۇزۇپ ئىلمىچىلىككە ئۆگىتىدۇ . ناۋادا ئىلمىچىلىكنى بىلمەيدىغان قىزلار چېلىقسا ، جامائەت تەرىپىدىن ئۇنىڭ ئانىسى ئەيىبلىنىدۇ . شۇڭا يىگنە بىلەن ئويماق ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ ئايرىلماس ھەمراھى . (ر)

چاق ۋە چاق ئېگىرىش

ئۇيغۇر ئاياللىرى ئائىلە ئېشىدىن بوشىغاندا چاق ئېگىرىپ يىپ تولاپ ئائىلىنىڭ يىپ ئېھتىياجىدىن چىقىدۇ ، يەنە بىر قىسىم ئاياللار يىپ ئېگىرىش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . ئۇلار بازار كۈنلىرى ھال ـ ئۇقىتىگە يارىشا پاختا سېتىۋېلىپ ئۆنى ئېگىرىپ ، يەنە بىر بازار كۈنى سېتىپ دەسمايىسىگە پاختا ئالسا ، پايدىسىغا گۆش ، ياغ ، چاي ، تۇز ، سەي ـ كۆكتات ئېلىپ تۇرمۇش ئېھتـ ياجىنىڭ بىر قىسمىنى مۇشۇ يول بىلەن ھەل قىلىدۇ .

بەزى يۇرت ـ مەھەللىلەردە چاق ئېگىرىش كەـ سىپىلەشكەن بولۇپ ، توپلىشىپ چاق ئېگىرىدۇ . توپلىشىپ چاق ئېگىرىش قىزىقارلىق بولۇپ ، ئونلىغان ھەتتا يۈزلىگەن چاقنىڭ ئاۋازى بىلەن ئاياللارنىڭ توپ بولۇپ ئوقۇغان مۇڭلۇق ناخشىلىرى كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ .

ھەرقانداق بازاردا مەخسۇس يىپ بازىرى بولۇپ ، ئۇلار ئاشۇ بازارغا توپلىشىپ يىپ ساتىدۇ ، پاختا ئالىدۇ .

چاق ـــ چاق ياسىغۇچىلار تەرىپىدىن ياغاچتىن ياسىلىدۇ . سەكسەن سانتىمېتىرلىق تاختاينىڭ بىر بېشىغا ئەللىك سانتىمېتىرلىق ئىككى ياغاچنى ئون سانتىمېتىر ئارىلىق قويۇپ تۇرغۇزىدۇ . يەنە بىر بېشىغا يىگىرمە سانـ تىمېتىرلىق ئىككى ياغاچنى ئارىلىقىدا يىگ تۇرغۇدەك قىلىپ تۇرغۇزىدۇ . سەككىزدىن ئون ئالتە چىشلىق قە لىپ ياسالغان يۇمىلاق ئىككى چاقنى پۇزا شەكىللىك ئوقنىڭ ئىككى تەرىپىگە بېكىتىپ چاقنىڭ قارىمۇقارشى چىشىنى يىپ بىلەن ئۇدۇل چېتىپ قويىدۇ ۋە چاق بىلەن يىگ ئارىلىقىغا ئۆلچەپ تاناپ بېكىتىدۇ ، بۇ تاناپ چاق بىلەن يېكنى ئايلاندۇرىدىغان تاسمىلىق رولنى ئويىنايدۇ .

ئېگىرىش : ئۇچ قىلىنغان پاختىنىڭ بىر ئۇچىدىن بىر غېرىچ يىپ ئېشىلىپ ، يىگ ئۇچىغا ئىلىپ قويۇپ ئوڭ قول بىلەن چاقنىڭ ئوقىنى ئايلاندۇرۇپ ، سول قولىدا پىلتە پاختىنى سوزىدۇ . يىپ ئېشىپ غۇلاچ بولغاندا ، ئوقنى ئارقىغا ياندۇرۇپ ئېشىلگەن يىپنى يېكە يۆگەيدۇ . ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى ناھايىتى تېز بولۇپ ، بىردەمدىلا يىگ توشىدۇ ، ئاندىن يېكتىكى يىپنى قومۇشقا چاق بىلەن ئوراپ كاللەك قىلىدۇ ، قومۇش توشقاندا بازارغا ئەكېلىدۇ .

يېزىلاردا چاق ئېگىرىش بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشـ قان قوشۇمچە ھۈنەر ـ كەسىپ بولغاچقا ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مەخسۇس « چاق ئېگىرىش ناخشىسى » بولۇپ ، ئۇنىڭدا چاقچىلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ۋە بۇ ئەمگەك

تۇرىنىڭ جەريانلىرى ئوبرازلىق ئەكس ئېتىلگەن . (ش)

كەندىر توقۇمىچىلىقى

ئۇيغۇرلاردىكى كەندىر توقۇمىچىلىقى ئەڭ ئىپتىدائىي توقۇمىچىلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئۇلار ئىپتىدائىي تۈرمۇشىدىن باشلاپ ياۋا كەندىر تالالىرىدىن پايدىلانغان ۋە ئۇنىڭدىن كىيىم ـ كېچەك توقۇپ كىيگەن . « لوپنۇر كەندىرى » دەپ ئاتالغان شىنجاڭنىڭ ياۋا كەندىرى قەدىمدىن باشلاپ ناھايىتى داڭلىق مەھسۇلات بولۇپ ، تارىم دەريا سى بويلىرىدىن ناھايىتى كۆپ چىقىدۇ .

ئۇيغۇرلاردا قول توقۇمىچىلىقى تەرەققىي قىلغان مەزگىلدە ، يەكەن قاتارلىق جايلاردا ياۋا كەندىرلەرنى بىرمەزگىل كۆمۈپ قويۇش ئارقىلىق تالالىرىنى غولىدىن ئاجرىتىپ (بۇنداق قىلغاندا ، تالالىرى پۈتۈن چىقىدىكەن) ، ئۇنى شاخار سۈيى بىلەن قاينىتىپ تالالىرىنى ئاجرىتىپ ، ئۇنىڭدا ئەڭ داڭلىق شايى ـ ئەتلەس ، كىمخاب ، زەرباپ ، تەيتىلا ۋە ھەرخىل داستىخان (كاناپ داستىخان كەندىر تالاسىدا توقۇلغان) ، چۈمپەردە (پەرەنجە) ، ئەغۋانە قاتارلىق كەندىر رەختلەرنى توقۇغان .

ئادەتتىكى مالچىلار كەندىردىن زەمبىل ، قوتان ئىشكى ، قاشا تام ياساشتىن باشقا يەنە ، يەرلىك ئۇسۇلدا تالالىرىنى ئاجرىتىپ ، پالاس كەندىر ئارغامچا قاتارلىقلارنى توقۇۋالىدۇ .

بۇگۇنكى كۈندە ، كەندىر يىپ توقۇلمىلىرى شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە يەرلىك مەھسۇلاتى سۈپىتىدە ، مەملىكەت ئىچى ۋە خەلقئارا بازارغا يۈزلەنمەكتە . (ش)

پۇل ۋە پۇلچىلىق

شىنجاڭنىڭ ھازىرغىچە مەلۇم بولغان يەرلىك پۇللىرى ئىچىدە ئەڭ دەسلەپ قۇيۇلغان يەرلىك پۇل مىلادى I ئەسىردىن II ئەسىرگىچە ئۇدۇن دۆلىتى (ھازىرقى خوتەن) قۇيغان ئات سۈرەتلىك خوتەن پۇلىدۇر .

مىلادى III ـ IV ئەسىردىن VII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە كۇچا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا قۇيۇلغان كۆسەن پۇلى ، مىلادى VI ـ VII ئەسىرلەردە ئىشلىتىلگەن ئىدىقۇت پۇلى ، مىلادى X ئەسىردە يەنى ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى بىلەن قۇرۇلغان قاراخانىلار دۆلىتى پۇلى (1056 ـــ 1057 ـ يىللىرى قۇيۇلغان) ، مىلادى X III ـ X IV ئەسىردە ئالمىلىقتا قۇيۇلغان چاغاتاي خانىنىڭ كۈموش پۇلى (بۇ پۇلنىڭ بىر يۈزىگە ھىجرىيە 727 ـ يىل ، مىلادى 1327 ـ يىل دېگەن خەت چۇشۇرۇلگەن) ، مىلادى X VII ئەسىردە ياركەنت (ھازىرقى يەكەن) دە قۇيۇلغان مىس پۇل ، 1760 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن يەكەندە قۇيۇلغان . بىر يۈزىگە « چيەنلۇڭ تۇڭچاۋ » ، يەنە بىر يۈزىگە ئۇيغۇرچە « يەركەم ، يەركەنت » دېگەن خەتلەر چۇشۇرۇلگەن مىس پۇل ، X IX ئەسىرنىڭ 70 ـ يىلى كۇچا پادىشاھى راشىدىن خان غوجا ئۇيغۇر يېزىقىدا «سەيدى غازى راشىدىن خان » ، « پايتەخت كۇچادا قۇيۇلدى » دېگەن خەتلەر چۇشۇرۇلگەن مىس پۇل ۋە ئالتۇن پۇل ، مىلادى 1917 ـ يىلى ياڭ زىڭشىن تارقاتقان ئۆلكە ۋە قەشقەر پۇلى (قەغەز پۇل) ، تاشئاخۇنۇم قۇيدۇرغان « زەرەبە كاشغەر » دېگەن خەت چۇشۇرۇلگەن كۈموش تەڭگە ، 1925 ـ يىلىدىن 1940 ـ يىلىغىچە مۇسا بايۋۇلار غۇلجىدا قۇيدۇرغان « مۇسا بايۇۋ » ناملىق ئەللىك سەرلىك كۈموش يامبۇ ، 1935 ـ يىلى شېڭ شىسەي تارقاتقان ئەللىك سەرلىك قەغەز پۇل (ئۆلكە پۇلى) ، 1939 ـ يىلى ماۋ زېمىن تارقاتقان ئۆلكە (قەغەز) پۇلى ، 1943 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلى كۈزگىچە گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ۋە شىنجاڭ پۇل ئىدارىسى تارقاتقان ھەر خىل قەغەز پۇل ۋە بىر يۈەنلىك تەڭگە ، 1947 ـ يىلى ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى تارقاتقان قەغەز پۇل قاتارلىق يەرلىك پۇللار بولۇپ ، ئېلىمىزنىڭ پۇلشۇناسلىق تەتقىقاتىدا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە . (ش)

توقۇمىچىلىق ۋە بوياقچىلىق

ھۈنەر ـ سەنئەتكە باي ئۇيغۇر خەلقى يىپەك يولىدىكى سودا ـ ئالاقىسىنىڭ مۇھىم نىشانىغا جايلاش-

قـــان . ئۇلار بـــۇ مـــۇنـبـەت زىـمـــنـدا سـودا ۋە قـول ھۈنـەرۋەنـچـىلىككە تايىنىپ ، تاۋار ، دۇردۇن ، كىمخاب ، شايى ـ ئەتلەس ، بەقەسەم ، ماتا ـ چەكمەنلەرنى توقۇپ ، يىپەك يولى سودىسىنى جانلاندۇرغان .

بـۇنـىـڭـدىن يەتمىش ـ سەكسەن يىللار ئىلگىرى يـەكەن ، خوتەن ، قەشقەر ئۇستىلىرى توقۇغان تەيتىللا ، كـىـمـخاب ، ئاق كالۋۇتۇن ، سىرىق كالۋۇتۇنلۇق زەرباب رەخـتـلـەر چەت ئەلگە ئېكسپورت قىلىنغان ، كېيىنكى ۋاقىتتا ھاكىمىيەت زوراۋانلىقى ، شاگىرت تەربىيىلىمەسلىك نەتـىـجـىـسـىدە ئۇسـتـىلارنىڭ ئۆمرى ئاخىرلىشىپ ، بۇ كـەسـىپ ئۇزۇلۇپ قالغان بولسىمۇ ، ئەينى ۋاقىتتىنىڭ كىمخاب ، تـەيـتـىـللالىرى ھازىرغىچە ساقلانماقتا . ئۇيغۇرلار بـىـرقـەدەر تـوپـلىشىپ ئولتۇراقلاشقان خوتەن ، يەكەن ، قـەشـقـەر قاتارلىق رايونلار يىپەكچىلىكىنىڭ ئانا يۇرتلىرى بـولـۇپ ، ئۇلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان يىپەكتىن سىرىق ، ئات بـاغـرى ، قـىـزىـل ئالا ، سـىـرىق ئالا ، ئالا قاغا ، قارا قـاتـارلـىـق كـۆپ خىللىق ئەتلەس ، تۆمۇررەڭ ، يېشىل ، يـېـشـىـل ئالاقاغا ، مۇجەت قاتارلىق يىگىرمە نەچچە خىل بـەقـەسەم ، ئاق ، سىرىق ، ئەت رەڭ ، قارا ، پورەڭ شايى ، قـوش يـىـپـلىق چەكمەن شايى قاتارلىق رەختلەر ، يىپەك گىلەم ، جاينامار ، مېھراب ياپقۇ ، بەلباغ ، ئاياللار ياغلىقى ، چـۈمپەردە ، پەربجە ، ھەتتا ئەگلەك شايىلارنى توقۇغان .

پـاخـتـىـدىن ھەر خىل كاتەكچە ، ھەيرانى ۋە ئالـنـارگـۈلى ، ئالما گۈلى ، يۇلغۇن چېچىكى ، توز قۇيرۇقى ، يـېـشـىـل ، نـىـل رەڭ تولما ، شاتاۋا ، ئاق قىرغاق سىماۋى تېرىكە ، قوش يىپلىق رەڭمۇرەڭ تېرىكە قاتارلىق يەتمىش ـ سەكسەن خىل گۈللۈك رەخت ، كۆپ خىللىق ماتا ـ چەكمەن (ماتا ـ چەكمەن ئاق توقۇلۇپ بويىلىدۇ) . ھەر خىل گۈللۈك پالاس ، گۈللۈك تاغار ، گۈللۈك خۇرجۇن ، گـۈلـلۈك ئىشتانباغ قاتارلىق يۈزنەچچە خىل پاختا توقۇلـمـلارنـى تـوقـۇيـدۇ . بـۇنـىـڭ ئىچىدە تولانغان يىپتىن تـىـۋىـتـلىك توقۇپ ، قىزىل ، قارا كۆك ياكى نىل رەڭ بـەلەن بويىغان چەكمەنلەر ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ .

ئۇيغۇرلار يۇڭ توقۇمىچىلىققىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بـۆلـگـەن . ئۇلار ساپ تۆگە يۇڭىدىن چەكمەن ۋە تـىۋىت ئاربلاشتۇرۇلغان تۆگە يۇڭىدىن چەكمەن (قېزىۋېلىنغان مـەدەنـىـيـەت يادىكارلىقلىرىدىن فارىغاندا يۇڭ چەكمەننىڭ تـۇرى كـۆپ) ، تـىۋىت رومال ، يۇڭ پالاس ، كاشا ، ئات ئۇلاغلار يـاپـقـۇسـى قاتارلىق كۆپ خىللىق توقۇلمىلار ۋە يـۇڭ تـاغـار ، يۇڭ خۇرجۇن قاتارلىق ئىپتىدائىي يۇڭ توقۇلمىلارنى توقۇغان .

ئۇيغۇرلار بوياقچىلىقتا ماھىر ، ئۇلار قىزىل ، نىل ، قـــارا ، قـارا كـۆك ، زەيـتـۇنـە ، چـەيـزە رەڭ ، شـاپـتـۇل چـېـچـىـكـى ، ئـانـارگـۈلى ، خورما رەڭ ، توپا رەڭ ، ئەت رەڭ ، تـوق سـېـرىـق ، تـۇخـۇم سـېرىقى ، پوررەڭ ، كاۋا چېچىكى قاتارلىق كۆپ خىل رەڭ ئىشلىتىدۇ ۋە ئارىلاشـتـۇرۇش ئارقـىـلـىـق تـۇرىـنـى كـۆپـەيـتـىدۇ ، رەڭلەرنى تەڭشەيدۇ .

تـەڭشەلگەن رەڭلەردە يىپەك ، پاختا ، يۇڭ رەختـلەرنى بويايدۇ ، مەشۇت بويايدۇ . ئۇيغۇر قىز ـ يىگىتلىرى قـىـزىـل چەكمەن چاپان كىيىشنى ئۆزلىرىنىڭ يىگىتلىك غـۇرۇرى ھېسابلايدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ نىل بويىقى دۇنياغا مەشھۇر . ئۇيغۇر بوياقچىلىقى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە . ئۇلار بـويـاق ئۇچـۇن تـۇخـۇمـەك ، زاك ، زەمـچـى ، ئانار پـوسـتـى ، يـۇلـغـۇن چـېچىكى ، ئۆرۈك قوۋزىقى ، ياڭاق پـــوســـتـى ، تـۆمـۇر دېـتـى ، داشـقـال قـاتـارلـىـقلاردىن پـايـدىـلىنىدۇ . بۇ خىل بوياق ئەسىرلەر بويى توزۇمايدۇ . ئۇيغۇرلار توقۇغان « كونا رەڭلىك گىلەم » نىڭ خەلقئارا بـازاردا ئەتـىـۋارلىق بولۇشى ، ئۇنىڭ رەڭ ـ بوياقلىرىنىڭ ئۆڭـمـەس خـۇسـۇسىيەتكە ئىگە بولغانلىقى بىلەن مۇناسـىۋەتلىك . (ش)

سەرگەزچىلىك ۋە گۈل بېسىش

ئۇيغۇرلاردا گـۈزەل سـەنئەت ئۇيـمـىـچـىـلـىقى ، بـىـنـاكـارلىقتىلا بولۇپ قالماستىن ، رەختلەرگە ھەر خىل گـۈل بـېـسـىـشـتـىـمـۇ ئىشلىتىلىدۇ . سەرگەز ، ھەمزەك ، زەدىۋاللار بۇنىڭ دەللىلى .

سـەرگەزنىڭ رەختى ئاق ماتا بولۇپ ، گۈلى ياغاچ ئۇيـمـا نـەقـىـشـلـىرىنىڭ نۇسخىسى شاخچا گۈل ، چارچە گـۈلـدىـن ئىبارەت . ئۇنىڭ ئاساسىي خۇرۇچى يەرلىك ئۇسـۇلـدا تـەييارلىنىدىغان كاتاپ قارا بولۇپ ، ئۇ مۇنداق تـەيـيـارلىنىدۇ : ئوتتۇز جىڭ سۇغا بىر جىڭ ئۇن سېلىپ

قاينىتىلىدۇ . تۆمۈر دېتى ، داشقال ، سوققان يېلىمنى خالتىغا سېلىپ ئۇنىڭغا قوشىدۇ . ئۇ ، يازدا سەككىز ـ ئون كۈن ، كۈزدە ئون ـ يىگىرمە كۈن تۇرغاندا جىگەر رەڭگە ئۆزگىرىدۇ . ئۇنىڭغا زەمچىنى ئېرىتىپ قاينىتىلغان تۇخۇمەكنى قوشقاندىن كېيىن داسقا ئېلىپ ، ئۈستىگە دۇغ ئۆتمەسلىك ئۈچۈن كىگىز ، ماتا قويۇپ نەم ئۈستىگە چىققاندا رەڭ چوتكىسى بىلەن ئۆرۈپ قويۇلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن مازغاپلىشىدۇ . ئەنە شۇ مازغاپلىق بىرنىكمە « كاتاپ قارا » دېيىلىدۇ . كاتاپ قارا بىلەن گۈل بېسىشتىن بۇرۇن ئاق ماتانى شاخار سۈيى بىلەن قاينىتىۋالغاندىن كېيىن بۆرەك شەكىلدە ياسالغان كۆتەكنىڭ ئۈستىگە قويۇپ «دوككاك ـ دوك » (ياغاچ بولقا) بىلەن سوقۇپ ئۇنى يۇمشىتىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ، تەخمىنەن ئون ماتاغا يۇز گىرام ھېلىيلىنى ئېرىتىپ سۈيىگە ماتانى چىلاپ ھېلىيلە سۈيىنى ماتاغا سىڭدۈرىدۇ . ماتانى قۇرۇتۇپ ، گۈل بېسىش تاختىسىغا يايىدۇ .

تەييارلانغان كاتاپ قارىغا قېلىپنى تەڭكۈزۈپ ماتا ئۈستىگە باسىدۇ . كاتاپ قارىغا قايسى رەڭنى سالسا ، سەرگەز رەڭگى شۇ رەڭدە بولىدۇ . سەرگەزنى يەنە سۇزۇك سۇدا چايقاپ دۇغلارنى چىقىرىپ يەنە سوقىدۇ ، سەرگەز يۇمشاپ ئەسلىگە كېلىدۇ . بىرقانچە قېتىملىق سۇدا چايقالغان بۇ سەرگەزنىڭ رەڭگى نەچچە ئەسىر تۇرسىمۇ توزۇمايدۇ .

ھەمزەك ـــ ئۇنىڭ رەختى ئاق ماتا ، ماتا شاخار سۈيى بىلەن قاينىتىپ يۇمشىتىلىدۇ . ئاندىن ئۆلچەملىك ھاك ، سوپۇن ، يېلىمنى بىرلەشتۇرۇپ ئېرىتىپ تەشتەككە سېلىنىدۇ . ھەمزەك قېلىپى تۆمۈر تۇنىكىدىن ياسالغان بولۇپ ، گۈلى ئورنى ئويۇق بولىدۇ . تەشتەككە تەييارلانغان ھاك ، سوپۇن ئېرىتمىسىنى چوتكا بىلەن سۈرگەندە ، ماتادا ئاق گۈل ئىزى قالىدۇ . ئاندىن ماتا نەل رەڭگە سېلىنىدۇ . رەڭدىن چىققاندا ، ئاق گۈل توزۇندىلىرى چۈشۈپ ئاق ئىزى قالىدۇ . ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەمزىكى مىڭ سۇلالىسىدىن باشلاپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقالغان بولۇپ ، بۇ خىل ھەمزەك ئىچكىرىدە ھازىرغىچە ئىشلىتىلىدۇ . ئۇيغۇر خەلقىدىكى زەدىۋالمۇ ئەسلىدە ئاق رەخت بولۇپ ، ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا نۇسخىسى چۈشۈرۈلگەن تۆمۈر قېلىپ بىلەن ھەمزەك ئىشلىگەن ئۇسۇلدا ئىشلەيدۇ . ھەمزەك ئۇيغۇر ئائىلىسىدە يوتقانغا ئىشلىتىلسە ، زەدىۋال ھەر بىر ئۆينىڭ تېمىغا تارتىلىدۇ .

جاينامازنىڭ ، مەرەپ ياپقۇلارنىڭ گۈل نۇسخىسى قۇببە . مېھراب شەكىلدە بولۇپ مەسچىت دەرۋازىسى ياكى مېھرابلىرىنى ئەسلىتىدۇ . بەزى ئۇستىلار بەيتۇل مۇقەددەسنىڭ شەكلىنى چۈشۈرىدۇ . بۇلارنىڭ خام ئەشياسى يەنىلا ئاق ماتا بولۇپ ، ماتانى شاخار سۈيىدە قاينىتىپ ، سوقۇپ يۇمشىتىپ ، داۋا ، يۇلغۇن چېچىكى ، ئانار پوستىنى زاك بىلەن قاينىتىپ كاتاپقا ئارىلاشتۇرۇپ گۈل باسىدۇ . گۈلدىن چىققان جاينامازنىڭ ، مېھراب ياپقۇلارنى سۇزۇك سۇدا يۇيۇپ دۇغلارنى چىقىرىپ قايتا سوقۇپ ماتانى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئىشلىتىدۇ .

ئۇنىڭدىن باشقا دوپپا ، ياغلىق ، كەشتىلەرگە گۈل ئىزىنى چىقىرىش ئۇيغۇر گۈل بېسىش سەنئىتىدە ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . (ش)

پىلىچىلىك

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۇجمە ئۆستۈرۈپ ، پىلىچىلىك ، يېپەكچىلىك ، مەشۇتچىلىك ۋە يېپەك توقۇلمىچىلىقتىن ئىبارەت كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىپ ، ئىچكى ـ تاشقى بازارنى تەمىن ئېتىپ كەلگەن . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا پىلىچىلىك ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ ، بىر يۈرۈش جەريانلاردىن ئۆتىدۇ .

ئۇرۇق ساقلاش : يىغۇۋېلىنغان ئۇرۇق پاكىز داكا خالتىغا ئېلىنىپ ، ئىسسىق ۋە نەملىكى مۆتىدىل بولغان جايدا ، كېلەر يىلى 4 ـ ئاينىڭ باشلىرىغىچە ، يەنى ئۇجمە يوپۇرمىقى قۇلاق تارتقۇچە ساقلىنىدۇ . پىلە ئۇرۇقىنى ساقلىغان ئۆينىڭ ھاۋاسى مۇۋاپىق تېمپېراتۇرىدا تەڭشەپ تۇرۇلىدۇ . 2 ـ ، 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 4 ـ ئاينىڭ باشلىرىغىچە پىلە قۇرتى تىرىلىشقا باشلايدۇ . بەزى ئۇرۇقلار يېرىلىپ قۇرت چىقىشقا باشلايدۇ. بۇنى پىلىچىلار

« خەۋەرچى قۇرت » دەپ ئاتايدۇ . 4 ـ ئاي كىرىش بىلەن ئۇجمە يوپۇرمىقى قۇلاق تارتىپ تەڭگەدەك بولىدۇ . دەل مۇشۇ چاغ پىلە قۇرتلىرىنىڭ ئاساسەن تىرىلىشكە باشلىغان مەزگىلى بولىدۇ . پىلىچىلار ئۇجمىنىڭ يۇمران يوپۇرماقلىرىنى توغراپ چوڭ داسقا سېلىپ ، ئۇستىگە پىلە ئۇرۇقىنى تەكشى سالىدۇ ۋە ئۇرۇقنىڭ ئۈستىنى يەنە غازاڭ بىلەن يېپىدۇ . بۇنىڭ بىلەن بىرنەچىدىن ، پىلە ئۇرۇقىنىڭ يېرىلىپ قۇرت چىقىشتا تەلەپ قىلىدىغان قاراڭغۇلۇق ھەل قىلىنسا ، ئىككىنچىدىن ، چىققان قۇرتلارنى غازاڭ بىلەن (قۇرت تۇخۇمىدىن چىقىپ ئىككى ـ ئۈچ سائەت ئۆپچۆرىسىدە غازاڭ يېيىشكە كىرىشىدۇ) تەمىن ئېتىدۇ . تۇخۇمدىن چىققان قۇرتلار غازاڭ يېيىشكە كىرىشىپ تېزلا چوڭىيىشقا باشلاپ ، چۈمۈلىسىمان بولۇپ ئۇستىگە ئۆرلەيدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن يېتىلىپ ، ئۆرلەشكە باشلىغان قۇرتلارغا خوتەن قەغىزى قويۇپ بېرىدۇ . قۇرتلار قەغەز ئۇستىگە چىقىدۇ . بۇ چاغدا تۇيدۇرماي قەغەزدىكى قۇرتنى ئىككىنچى داسىتىكى ئۇجمە غازىكى ئۇستىگە قويىدۇ . دېمەك ، يېتىلگەن قۇرتلار شۇ ئۇسۇلدا بىرقانچە قېتىم يۆتكىلىش ئارقىلىق بىرقانچە داسقا ئېلىنىدۇ . بۇ چاغدا بېرىلىدىغان غازاڭ قۇرتلارنىڭ چوڭىيىش دەرىجىسىگە قاراپ بولىدۇ . كىچىكلىرىگە يۇمران ياكى توغرالغان غازاڭ ، چوڭلىرىغا ئادەتتىكى غازاڭ بېرىلىدۇ . پىلە قۇرتى ئۇرۇقتىن چىقىپ تەڭشەلگەندىن كېيىن سۇجەك ياساپ (قەۋەتلىك پىلە بېقىش چەللىسى) ھەر بىر قەۋىتىگە بورا سېلىپ داسلارىدىكى يېتىلگەن قۇرتلار سۇجەككە يۆتكىلىدۇ . غازاڭ يەنىلا دەرىجىسىگە قاراپ بېرىلىدۇ .

ئۇيغۇرلار پىلە باقىدىغان ئۆينىڭ ۋە پىلە باققۇچىلارنىڭ تازىلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ . خەلق ئارىسىدا پىلە بېقىشتا رىئايە قىلىدىغان مۇنداق تۆزۈملەر يولغا قويۇلغان :

① ئۇيغۇرلار پىلەخانىغا ناپاك كىشىلەر ، ئاغرىغان ئايالالارنى كىرگۈزمەيدۇ . پىلەخانىدا ناشايان ئىش ، ھەتتا تاماكا چېكىش ، ئىس ـ تۈتەك تارقىلىشقا يول قويمايدۇ . ② چاڭ ـ توزانلىق يوپۇرماق ۋە قىغ ، ئەخلەت ئالغان سېۋەتكە ئالغان يوپۇرماقنى پىلىگە بەرمەيدۇ . ③ كېچە ـ كۈندۈز پىلە يېنىدىن ئايرىلماي پىلە قۇرتلىرىنىڭ ئوزۇقلىنىش ۋە ھاۋا ئۆزگىرىشىنى كۆزىتىدۇ . ④ پىلە باقىدىغان ئۆيگە مۇناسىۋەتسىز غەيرىي كىشىلەرنىڭ كىرىپ ـ چىقىشى مەنئى قىلىنىدۇ ، ⑤ پىلەخانىغا پات ـ پات ئىسرىق سېلىنىدۇ .

پىلە قۇرتى يېتىلگەندە ، ھەربىرىدە دائىرىسى ئاشىدۇ . بۇ چاغدا پىلە قۇرتىغا قامغاق سېلىپ بېرىدۇ . قۇرتلار قامغاققا يامىشىپ يىپەك ـ غوزا يۆگەيدۇ . غوزا يۆگەپ بولغان قۇرت تېپىرلايدۇ ۋە غوزىنى تېشىپ چىقىپ ئۇرۇقلايدۇ ، پىلىچىلار غوزىنى ئېلىپ قۇرۇتىدۇ . پىلە قۇرتىنى پاكىز خالتىغا دەرىجىسى بويىچە سېلىپ كېلەر يىلىغا ساقلايدۇ . شۇنداق قىلىپ پىلە ئۇرۇقى يىپەكچە ئايلانغۇچە بىر يۇرۇش مۇرەككەپ ئەمگەك جەريانلىرىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزىدۇ . (ش)

جۇڭچىلىق

ئۇيغۇرلاردا جۇڭچىلىقنىڭ تارىخى ئۇزۇن ، بۇنىڭدىن تۆت مىڭ يىل بۇرۇنلا كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىندا ، چارۋا مال بېقىلغان ، ئىپتىدائىي كۆن ـ خۇرۇم ئىشلەنگەن ... ئاشلانغان تېرىدىن كىيىم تىكىلگەن . ئۇيغۇرلار شەھەرلىشىپ قول ھۇنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشلاپ جۇڭچىلىق مەخسۇس كەسىپلەشكەن .

ئۇيغۇر جۇڭچىلىقىنىڭ تۈرى كۆپ . رەختى ، رەڭگى خىلمۇ خىل ، ئۇيغۇرلار قوي ، تۈلكە ، بۆرە ، سۇلەيسىن ، تىيىن ، قاما ، سۇغۇر ، سۆسەر ، كەمچەت ، ئەلتىرە قاتارلىق سەكسەن نەچچە خىل ھايۋان تېرىسىدىن جۇڭا تىكىدۇ . ئۇيغۇر جۇڭلىرى تاشلىق ، تاشسىز ئىككى خىل بولىدۇ . تاشلىق جۇڭلارغا مەخمەل ، دوخاۋا ، مويىت ، سارجا ، باستون ، كىبرىكوت ، ھەر خىل تېرىكە ، چېپەرقۇت ، چەكمەن قاتارلىقلارنى تاش قىلىدۇ .

تاشسىز جۇڭلارنى تېرە بويى ئاق قالدۇرىدۇ ياكى قارا ، سېرىق ، پوررەڭ ، ياكى جىگەررەڭ بىلەن بويايدۇ .

جۇڭچىلىق سايمانلىرى :

قايچا (رەخت كېسىشكە ئىشلىتىدۇ) ، تېرە كېسىدىغان پىچاق ، ئەندىزە ، يىپ ، يىگنە ، ئويماق ، مېتر ، شىلىم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

تېرە پىششىقلاش ئۇسۇلى : جۇڭا تىكىدىغان ھەرقانداق تېرە ئالدى بىلەن سۇغا چىلاپ يۇمشىتىلىپ تېرىدىكى ماي ، گۆش ، شۇللۇق ئەتلەر قىرىۋېلىنىدۇ . ئاندىن ئۇن بىلەن ئاشلايدۇ ، تېرە ئاشتىن چىققاندىن كېيىن ئەيلەيدۇ ۋە ئۇۋۇلاپ يۇمشىتىدۇ . تېرە سقمغا سىغقۇدەك يۇمشىغاندا ، تېرىنىڭ يۈزىگە سۇ پۈركۈپ تېخىمۇ يۇمشىتىپ تېرىنى تارتىشتۇرۇپ ، قۇرۇق ، قىيپاچ ئورۇنلىرىنى تۈزەپ تامغا تارتىپ مىخلاپ كېرىيدۇ . بۇ- نىڭ بىلەن تېرىدىكى ئۆلچەمسىز ئورۇنلار تۈزلىنىدۇ .

كېسىش ئۇسۇلى : تېرىنىڭ يۈزى تەرىپىدىن ئەندىزە قويۇپ ، تېرە كېسىش پىچقى بىلەن كېسىدۇ . رەخت كىيىم كەسكەندەك پارچە بولىدۇ ، ئاندىن تىكىدۇ . تىككەندە تېرىنىڭ يۇگىنى ئىچىگە قىلىپ يۈزى تەرەپنى جۈپلەشتۇرۇپ يىپ بىلەن يۆمەيدۇ . پەش ، ياقا ، يەڭ ئولتۇرغۇزۇشلار چاپان تىكىشكە ئوخشىشىدۇ ، جۇۋىنىڭ تېشىنى قايچا بىلەن كېسىپ ئىلگىرى قول بىلەن ھازىر ماشىنا بىلەن تىكىپ پۈتتۇرۇپ ، جۇۋىنىڭ ئۈستىگە كىيدۈرگەندىن كېيىن ، ياقا ، ئېتەكلىرىنى يۆمەيدۇ . ئەگەر چوڭ ياقىلىق ياكى كەمچەت ، قاما ، تۇلكە ، ياكى كۆرپە ياقا بولسا بۇنى ئايرىم ئولتۇرغۇزىدۇ .

تاشسىز جۇۋىلارنىڭ ياقىسىدىن تارتىپ ئالدى پەش ۋە ئاستى تەرەپ پۈچقاقلىرىغا ، شۇنداقلا يەڭ ئۇچ لىرىغا ئىككى سانتىمېتر كەڭلىكتە بىر خىل رەڭلىك ئەلتېرىدىن زىغزىق تۇتىدۇ . زىغزىقنىڭ لېۋىگە تېرىدىن تىرناق چوڭلۇقىدا ئۇچ بۇلۇڭ شەكىللىك نەقىش ئويۇلىدۇ . تاشسىز جۇۋا ئاساسەن تون شەكلىدە تىكىلىدۇ . (ش)

تۇماقچىلىق

ئۇيغۇر تۇماقچىلىقى ئۇزۇن تارىخقا ، ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە . ئۇيغۇرلار ئەنئەنىۋى يەرلىك تۇماقلىرىنى كېيىشنى ئۆزلىرىنىڭ غۇرۇرى ، سەلتەنىتى دەپ بىلىدۇ .

ئۇيغۇر تۇماقلىرى يارىشىملىق ، ئىسسىق بولۇشتەك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى ، گۈل قىسىپ كېيىشكە ، ئالدى ـ ئارقىنى ئايلاندۇرۇپ كېيىش- كىمۇ ئەپلىك .

تۇماق رەختى : قولى چېۋىر ئۇيغۇر ئۇستىلار تۇماق رەختى ئۇچۇن كەمچەت ، قاما ، سۆسەر ، تېيىن ، تۈلكە ، سۈلەيسىن ، سۇغۇر ، ئەلتىرە ، قوي ، ئۆچكە ، ئات تېرىسى قاتارلىق بىر يۈز سەكسەن ئۇچ خىل ھايۋانات تېرىسىنى ، تاش ئۇچۇن دۇخاۋا ، مەخمەل ، مويىت قا- تارلىق ھەر خىل ئىسسل رەخت ۋە ئەستەر ئۇچۇن ھەر خىل رەختلەر ئىشلىتىدۇ .

تۈرى : ئۇيغۇر تۇماقلىرى ئەر ـ ئايال دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنۈش بىلەن بىرگە ، ياشلار ، ئوتتۇرا ياشلار ، قېرىلار ، دىنىي زاتلار سەللە تۇمقى ۋە خىلمۇ خىل يەرلىك تۇماقلار ، مەسىلەن ، ئاتۇش تۇمقى ، پەيزاۋات تۇمقى ، قەشقەر ، خوتەن ، كېرىيە تۇمقى ، قاغىلىق تۇمقى ، مەكىت تۇمقى ، يېڭىسار ساغان تۇ- مقى ، كۇچا تۇمقى ، قومۇل تۇمقى دېگەنگە ئوخشاش يەرلىك تۈر ، نۇسخىلارغا بۆلۈنىدۇ .

تۇماقچىلىق سايمانلىرى : تېرە كېسىدىغان پە- چاق ، ئەستەر ، تاشلىق رەخت كېسىدىغان قايچا ، يىپ ، يىگنە ، پاختا ، قېلىپ ، ناۋات ، چۆنۈق ، قاراگۈل ، رەڭ ۋە باشقا پەرداز بۇيۇملىرى .

تىكىلىشى : ھەر قانداق تېرە ئالدى بىلەن ئۇندا ئاشلىنىپ ، قۇرۇتۇلۇپ ، ئۇۋۇلاپ يۇمشىتىلىدۇ . كېسىشتە تېرىنىڭ يۈزىدىن ئەندىزە قويۇپ تۆت تالالىق ، ئالتە تالالىق قىلىپ ئۆلچەملىك كەسكەندىن كېيىن ئۇلارنى بىر ـ بىرىگە چېتىپ ، تۇماقنىڭ تۆپىسىنى پۈتتۇرىدۇ . ئەگەر تۇماق ياكى قۇلاقچىلارغا ئەستەر ئالماق بولسا ، رەختكە پاختا سېلىپ سىرىپ ، تۆپە تالاسىدەك كېسىپ چىقىپ ، تۆپىنى ئەستەرگە كىيدۈرىدۇ . ئەتراپىنى يۆمەپ تىكىپ بولۇپ ، قېلىپقا سېلىپ قايچا بىلەن مويىلىرىنى قىرقىپ تەڭشەيدۇ ۋە سۇ پۈركۈپ موينى چۆنقلاپ ، سۈنئىي بۇدۇر قىلىدۇ ، بۇدۇرىنىڭ ئاسان بۇزۇلماسلىقى ئۇچۇن ناۋات شىرنىسىنى ئاغزىغا ئېلىپ مويغا پۈركۈيدۇ . ئاندىن قېلىپتىن چىقىرىپ بازارغا سالىدۇ .

ئەگەر ئىشلەتكەن تېرىنىڭ مويى ئالىپاساق بولۇپ قالسا ئۆز رەڭگىگە ئوخشىتىپ بويايدۇ .

تۇماق ، قۇلاقچا قاتارلىقلارنىڭ تۆۋىسى خۇرۇمدىن ئىشلەنگەن بولسا ، ئۆز رەڭگىدە قارا گۈل ياكى ئۆتۈك مېيى بىلەن پەردازلايدۇ .

ئاق تېرە تۇماقلارغا ئاق سىزىقچىلىق گۈل چىقىرىدۇ ۋە گەج بىلەن ئاق پەرداز بېرىدۇ .

ئۇيغۇر تۇماقچىلىرى يالغۇزلا ئۇيغۇر تۇمىقى تەكىپ قالماستىن ، قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئەر ـ ئايال تۇمىقىنى تىكىپ جەمئىيەت ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ . (ش)

كۆنچىلىك

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھۈنەر ـ كەسىپلىرىنىڭ بىرى ـــ ھايۋانات تېرىسىدىن پىششىقلاپ ئىشلەش (كۆنچىلىك) تىن ئىبارەت .

ئۇيغۇرلاردىكى كۆنچىلىك ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ، ئۇيغۇرلار كۆن ـ خۇرۇمنى يەرلىك ئۇسۇل ، يەرلىك خۇرۇچ بىلەن ئىشلەيدۇ .

خۇرۇچلار : ھاك ، شور ، تۇز ، كاتاپ قاتارلىقلارنى تېرىنى ئاشلاش ، كۆپتۇرۇشكە ئىشلىتىدۇ .

كەمەك ، ھېلىلە ، زاك ، رەڭ ، ئۆرۈك قوۋزىقى ، ئانار پوستى قاتارلىقلارنى رەڭ ئۇچۇن ئىشلىتىدۇ . قومۇش ، زىغىر پاخلىنى ئىسلاش ، پىشۇرۇشقا ئىشلىتىدۇ . چىغ ۋە تېرىقنى چىگرىن ، مەسكابقا گۈل چىقىرىشقا ، سۇ مېيى ، قېيىن مېيىنى پەردازغا ئىشلىتىدۇ .

كۆنچىلىك سايمانلىرى : ئاش تۇڭى ، سېپىق سۇ قۇدۇقى ، داس ، ئورغاق ، شور قازنى ، قاشتېشى ، سىمىتىراچ ، چاك كەكە ، پەشگەھ ، ئىنتىك ۋە گال كەكە ، بادرا .

ئىشلەيدىغان رەختلەر : خاماپ كۆن ، شورلۇق كۆن ، چىگرىن ، مەسكاپ ، بۇلغارى ، بېشۇ (ئەستەر) ، لايكا ، چەم ، ئات ئېگەر ـ جابدۇقى ، ھارۋا جابدۇق رەختلىرى .

ئىشلەش ئۇسۇلى : ھەرقانداق تېرىنى دەسلەپ سۇغا چىلاپ يۇمشىتىدۇ . ئاندىن بەز ، گۆش ، مايلارنى قىرىۋېتىپ ھاك سۇيىگە چىلاپ ئاشلايدۇ . يۇڭنى قىرقىپ ئېلىۋېتىپ ، سېپىق سۇ قۇدۇقىغا سالىدۇ (ئۇزۇن يىل تېرە سالغان بۇ سۇ ئېچىپ تەبىئىي ئېچىتقۇ بولغان) . بۇنىڭ بىلەن تېرىدىن ھاك چىقىپ تېرە يۇمشايدۇ . ئاندىن ئۇلاقتىكى شور سۇيىگە كەپتەر مايىقى سېلىپ ، كەپتەر مايىقىنى تېرىگە يېگۈزىدۇ . شۇردىن چىققان تېرىنىڭ يۈزىنى يەنە بىر قېتىم قىرىپ سېرىق سۇ ، ياۋا تۇكلەرنى چىقىرىۋېتىپ ، قازانغا شور سېلىپ ، تېرىنى بېسىپ قاينىتىپ شورلايدۇ . ئاندىن شوردىن چىققان تېرىنى قومۇش بىلەن زىغىر پاخلىنى ئارىلاشتۇرۇپ قالاپ بىر قانچە قېتىم ئىسلايدۇ . تېرىنى ھەر قېتىم ئىسلىغاندا كەمەك سۇيىگە چىلاپ قويىدۇ . ئىس ۋە كەمەك سۇيى بىلەن تېرە ساغرىدۇ . تېرىنى قۇرۇتۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇۋۇلاپ يۇمشىتىدۇ . ئاندىن سۇ ماي پۇركۇپ ئۇستىدىن قاشتېشى سۇرۇپ پەردازلايدۇ . قارا كۆنىنى قارا گۈل ، ئانار پوستى ، كاتاب بىلەن قارىغا بويايدۇ . چەمىمۇ يۇقىرىقىدەك ئىشلىنىدۇ . رەڭ بېرىشتە پەرق قىلىدۇ . لايكىنى ئۇندا ئاشلايدۇ . باشقا رەسمىيىتى ئوخشاش .

بۇلغار ـــ چىگرىن ئىشلەشمۇ يۇقىرىقىدەك بولۇپ ، ئوخشاشمايدىغان يېرى ، تېرە ئىستىن چىققاندا ، تېرە يۇزىگە چىغ يېپىپ ، ئۇستىدىن تېرىق تۆكۈپ چىڭدايدۇ . بۇنىڭ بىلەن تېرە يۇزى دانلايدۇ .

مەسكاپنى ئۆرۈك قوۋزىقى بىلەن ئىسلايدۇ ، يۇزىگە قېيىن مېيى بېرىپ پەردازلايدۇ .

ئېگەر ـ جابدۇق ، ھارۋا جابدۇق رەختلىرىنى تۆۋەندىكىچە ئىشلەيدۇ : تېرىنى ئالدى بىلەن سۇدا پىشۇرىدۇ . قوۋزاقنا باسماي قېيىش ئىشلەيدۇ ، ھاكتىن چىققان تېرىنىڭ يۇڭنى ئېلىۋېتىپ ، ئىسلاپ ، ھاكنى چىقىرىۋېتىپ ، بۇ تېرىگە ئون جىڭ ھېسابىدا ئۇن سېلىپ ئاشلاپ ، بۇنىڭدىن يۇگەن ، ئۇزەڭگە ، باغ ، نوختاغا لايىق رەخت ئىشلەيدۇ . (ش)

توقۇمچىلىق

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان ، پاختا ، يىپەك ، يۇڭ قاتارلىق يەرلىك خام ئەشيالاردىن ھەرخىل

توقۇلمىلارنى توقۇپ ئۆز ئېھتىياجىدىن چىققان ۋە ئېكسپورت قىلغان .

ئۇيغۇر توقۇمىچىلىق دەستگاھلىرى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ ، ياغاچتىن ياسىلىدۇ . بىر دەستگاھ ئۇچۇن ئادەتتە ئۇزۇنلۇقى تۆت مېتر ، كەڭلىكى بىر يېرىم مېتر مەيدان بولسا كۇپايە قىلىدۇ . بۇ « دۇكان » دەپ ئاتىلىدۇ .

1) دۇكانىنىڭ ئالدىغا ئىككى ياغاچ ئورنىتىلىپ ئۇستىگە توغرا ياغاچ قويۇلىدۇ . ئارقا تەرەپكە ئۇستا ئولتۇرىدىغان بىر تاختاي ، تاختاي ئالدىغا ئۇرۇش (ماتا) يۆگەش ئۇچۇن بىر چىغرىق ئورنىتىلىدۇ . ئاستى تەرەپكە ئۇستىنىڭ ئىككى پۇتىغا ئۇدۇل قىلىپ ئىككى تەپكە (تاختاي) قويۇپ ، تەپكىنىڭ ئۇچىغا شانىغا چىگىش ئۇچۇن بىردىن شوينا بېكىتىپ قويۇلىدۇ .

ئۇنىڭدىن باشقا ، ھەرقانداق دۇكاننىڭ توقۇش ۋاقتىدا ئىشلىتىدىغان ئىككى شانا ، موكا ، ناچا قاتارلىق سايمانلىرى بولىدۇ .

2) خام ئەشيا تەييارلاش : چىگىتنى چىغرىق بىلەن كېۋەزدىن ئايرىيدۇ . چىغرىقتا ئىككى ئوق بولۇپ ، چوڭ ئوق پۇت بىلەن چىغرىق تەپكىسىنى تېپىش ئارقىلىق كىچىك ئوق چىغرىقچىنىڭ ئوڭ قولى بىلەن قارىمۇقارشى ئايلاندۇرۇلىدۇ . چىغرىقچى سول قولى بىلەن كېۋەزنى ئىككى ئوق ئارىسىغا يېگۈزۈپ چىگىتنى ئايرىيدۇ . پاختىنى زەي تارتىلغان دۇكان بىلەن ئېتىپ تالالىرىنى يېشىلدۇرۇپ پىلتە قىلىدۇ . قول چاقىدا ئېگىرىپ قومۇشقا يۆگەيدۇ .

3) ئۇرۇش تارتىش ۋە ئارقاق : ئۇرۇش توقۇلىدىغان رەختنىڭ كەڭلىكىگە قاراپ تارتىلىدۇ . ئۇزۇنلۇقى چەكلىنىمەيدۇ . ئۇرۇش يىپىنىڭ بىر ئۇچى ئىككى شانا رېشاتكىسىدىن ئۇدۇل ئۆتكۈزۈلۈپ ، ئۇستا ئالدىدىكى چىغرىققا يۆگىلىدۇ . يەنە بىر ئۇچى دۇكاننىڭ ئالدى تەرىپىدىكى دارغا ئارتىلىپ ئاستىغا مۇڭاپىق ئېغىرلىقتا تاش ئېسىپ ئۇرۇشنى تەكشىلەيدۇ ، ئىككى شانا ئىككى تەپكىدىكى شوينىنى باغلايدۇ . ئارقاق ئۇچۇن ناچا ، موكا تەييارلايدۇ .

4) توقۇش ئۇسۇلى : ئۇستا ئورنىدا ئولتۇرۇپ ، قولىغا موكا ئالىدۇ ۋە ئىككى بارمىقى بىلەن شانىنى ئالدىغا ئىتتىرىپ بىر پۇتى بىلەن بىر تەپكىنى تېپىدۇ . شانىنىڭ بىرى كۆتۈرۈلۈپ يىپ ئېكسى (×) ھاسىل قىلىدۇ . موكا ئېكسى ئارىلىقىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ . ئۇستا موكىنى تۇتۇۋېلىپ بارماق قولىنى شانىدىن ئالىدۇ . شانا ئارقىغا يېنىپ توقۇلغان يىپقا تېگىپ ئۇنى چىڭدايدۇ . شۇنداق قىلىپ موكا تىنىم تاپماي ئۇ تەرەپتىن بۇ تەرەپكە ئۆتۈپ يۈرۈپ ئارقاق بىلەن ئۇرۇشنى بىر ـ بىرىگە كىرىشتۇرىدۇ . ئۇيغۇرلاردا تىنىم تاپماي يۈگۈرۈپ يۈرىدىغان كىشىلەرنى « باپكانىڭ موكىسى » غا ئوخشىتىش ئەنە شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان . (ش)

مەشۇتچىلىك

مەشۇت ـــ پىششىقلاپ تەييارلىنىدىغان نەپىس يىپەك توقۇلما ماتېرىيالى .

ئۇيغۇرلار ئۇزۇن تارىختىن بۇيان ، بىر يۈز ئاتمىش خىلدىن ئارتۇق ھەر خىل كەشتە ، ياستۇق قېپى ، يوتقان تېشى ، كۆڭلەك ياقىسى ، كۆڭلەك ئېتىكى ، يەڭ ئۇچى ، چاچ پۆپۈكى ، ئۆتۈك ، چورۇق پۆپۈكى ، قول ياغلىق ، پايپاق گۈلى ، چاي خالتىسى ، تاماكا خالتىسى ، يوتقان گۈلى ، مېھراپ ياپقۇ ، ئورۇن ياپقۇ ، سائەت بېغى ، بۆشۈك پۆپۈكى ھەتتا ئىشتانباغ پۆپۈكىگىچە ھەممە يۈز خىلدىن ئارتۇق دوپپا گۈللىرىگىچە مەشۇت ئىشلىتىپ كەلدى .

مەشۇت ئىشلەش ئۇسۇلى : پىلە غوزىسىنى قۇرۇتۇپ ، قازانغا غوزا چۆككۈدەك سۇ قۇيۇپ قاينىتىلىدۇ . غوزا پىشقاندا ، پىلىنى ئەسلىگە قايتۇرۇش ئۇچۇن سوغۇق سۇ قۇيىدۇ ۋە ئوتنى توختىتىپ ، قازاندىكى سۇ قول كۆيمىگۈدەك بولغاندا ، پىلە غوزىسىنى چىلە ـ چۇپ بىلەن (پىلىنى سۈزۈدىغان ياغاچ) كۆتۈرۈپ پىلىنىڭ ئۇچىنى تاپىدۇ ۋە پىلە ئۇچىنىڭ توم ، ئىنچىكىلىكىنى تەڭشەپ ، ئۇچىنى تارتىپ چاققا يۆگەپ تارتىلغان يەپكىنى كاللەك قىلىدۇ . بۇ يىپەكنىڭ تارتىشى . تارتىلغان يىپەكنى چوڭ چاققا يۆگەپ كالۇا قىلىپ ، ئۇچ كىلوگرام يىپەككە بىر كىلوگرام شاخار سېلىپ ئۇچ سائەت ئەتراپىدا قاينىتىلىدۇ . يىپەك قانچە ئۇزۇن قاينىتىلسا

شۇنچە ئاقىرىدۇ ۋە يېشىلىدۇ .

يىپەك شاخاردىن چىقاندىن كېيىن سۈزۈك سۇدا يۇيۇپ شاخارنى چىقىرىۋېتىپ ، قوغۇن ئۇرۇقىنى سوقۇپ خالتىغا ئېلىپ يىلمان سۇغا سېلىپ يىپەكنى ئاشۇ سۇ بىلەن چايقايدۇ . شاخاردا قاينىتىلىپ ئاقارغان ، تالالىرى يېشىلگەن يىپەك قوغۇن سۇيىدە چايقالغاندا تېخىمۇ ئاقىرىدۇ ۋە پارقىرايدۇ . يىپەكنى قوغۇن سۇيىدىن ئېلىپ سۈزۈك سۇدا چايقايدۇ (ئېقىنى ئاق بويىچە ئىشلىتىلىدۇ ، كېررەكلىرىنى بويايدۇ) . بۇ چاغدا يىپەك رەسمىي مەھسۇلات بولىدۇ .

مەشۇتنىڭ بوياقچىلىقى ۋە تەڭشەش ئۇسۇلى : مەشۇت بوياقچىلىقىنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ ، بوياش ، تەڭشەش ئۇسۇلى ناھايىتى زىل بولىدۇ .

مەشۇت بوياقچىلىقىدا ھازىر يىگىرمە بەش خىل رەڭ تۈرى بار (ئىلگىرى قىرىقتىن ئاشاتتى) . بۇ يىگىرمە بەش خىل رەڭ تۈرىنىڭ ئاساسىي رەڭگى سەككىز خىل بولۇپ ، بۇنىڭ ئالتە خىلدىن يىگىرمە بەش خىل رەڭ تەڭشىلىدۇ .

1) گۈگۈت پوقى رەڭگە شاپتۇل چېچىكى رەڭدىن ئازراق قوشۇلسا ، ئانارگۈلى ، تېخىمۇ ئازراق قوشۇلسا ، قىمىزرەڭ ، كۆپ قوشۇلسا قارا قىزىل بولىدۇ .

2) شاپتۇل چېچىكى رەڭنى سۇس تەڭشىسە ، سۈت رەڭ ، ئازراق سېرىق قوشسا ، ناۋات رەڭ ، جىگىراق قوشسا ، توق سېرىق ، تېخىمۇ كۆپ قوشسا ، كاۋا چېچىكى بولىدۇ .

3) گۈش رەڭگە سۆسۈن رەڭ قوشسا ، چەيزە رەڭ ، گۈگۈت پوقىغا سېرىق قوشسا ، توق ئانار گۈلى ، توق سېرىق قوشسا ، نەش رەڭ بولىدۇ .

رەڭ قول كۆيمەيدىغان سۇغا سېلىنىپ تەكشى ئىلەشتۇرۇلىدۇ . مەشۇت رەڭگە سېلىنغاندا ، بىر باشتىن سېلىپ رەڭنى تەكشى ئۆچۈرۈۋېلىپ سالقىن جايدا قۇرۇتىدۇ . قۇرۇغان مەشۇتنى رەڭ تۈرى بويىچە كالىكلەپ ، ئاندىن بازارغا سالىدۇ . (ش)

دوپپىچىلىق

ئەمگەكچان ، ئەقىل ـ پاراسەتلىك ئۇيغۇر قىز ـ چوكانلىرىنىڭ ئون قولى ئون گۈل ، ئۇلار يىگىنە بىلەن يىپنى قولغا ئالغاندا ، ھەقىقەتەن ھەربىر قولىنىڭ كىرەشمىلىرىدىن خىلمۇ خىل گۈل ئۇنۇپ ، دوپپا ئۈستىدە چېچەكلەپ ئېچىلىپ ، كىشىلەرنىڭ زوق ـ شوقىنى ئۆزىگە تارتىدۇ .

ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ تۈرى كۆپ ، رەڭگى خىلمۇ خىل ، گۈل نۇسخىلىرى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ تولىمۇ ئازادە . ئۇيغۇر دوپپىلىرى ، ئەر ـ ئايال ، قېرى ، ياش دېگەندەك پەرقلەرگە قاراپ نۇسخا ، گۈل چەكمە ۋە رەڭلەردە ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ . دوپپىلارنىڭ گۈل نۇسخىلىرىدا تەبىئەت گۈزەللىكى ئەكس ئېتىدۇ . مەسىلەن ، ئۇيغۇر بادام دوپپىسىنىڭ يۇمىلاقلىقى يەر شارى ـــ شەھەر ، قەلئەلەرگە تەقلىد قىلىنغان بولسا ، ئۇنىڭغا ئاق مەشۇتتىن چېكىلگەن بادام گۈلى ئايغا ، كېزەك گۈللىرى يۇلتۇزلارغا تەقلىد قىلىنغان . يەنە چېكەن دوپپىغا چېكىلگەن چىمەن گۈللەر تەبىئەت ھۆسنىگە تەقلىد قىلىنغان . ئۇنىڭدىكى ئاق ، يېشىل ، توغرا ـ ئۇزۇن سىزىقلار قىيىپاش بەلگىلەر ۋە تەنىنىڭ تاغ ، دەريا ، گۈزەل ئورمان ، گۈل ـ گىياھلىرىغا تەقلىد قىلىنغان . يەنە ، بەزى دوپپىلارغا ئېچىلمۇاتقان گۈل شەكلى چۈشۈرۈلسە ، بەزى دوپپىلارغا غازان بولۇۋاتقان گۈل ـ گىياھ زىمىستان شەكلى چۈشۈرۈلگەن . بۇنىڭ ئالدىنقىسى شاد ـ خۇرام ، بايلىقات تۇرمۇش سىمۋولى قىلىنسا ، كېيىنكىسى ئۆز تەقدىرىنىڭ كەچۈرمىشلىرىنى ئىزھار قىلغان ، يەنى ئۇيغۇر دوپپىسىغا شادلىقمۇ ، قايغۇمۇ مۇجەسسەملەشكەن .

دوپپىنىڭ ماتېرىيالى ھەر خىل رەڭدىكى دۇخاۋا ، مەخمەل ، تاۋار ـ دۇردۇن ، ئەستەر ئۇچۇن شايى ئەتلەس ياكى ئاددىي يىپ رەخت ، مەشۇت يىپ (يىگىرمە تۆتتىن ئوتتۇز ئىككى خىلغىچە) ، ئاق خەسە ، قەغەز ، شىلىم ، ناۋات ، جىيەك ، قېلىپ ، پىلتىكۈچ ، گۈل نۇسخا تامغىسى (ئويما) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

تىكىش ئۇسۇلى : رەخت تاللاش ، نۇسخا تاللاش ، يىپ تاللاش ، تىكىش ، ئەستەرلەپ سىزىق ـ سىزىق ئارىلىقىدىن پىلتىكۈچ بىلەن قەغەزدە پىلتە بېرىش ، قوندۇرۇش ، قېلىپقا سېلىش ، ئىچىگە ناۋات

شىرنىسى پۈركۈپ پات بېرىش .

ئۇيغۇر دوپپىچىلىقىدا ، دوپپا تىكىش بىر ئىش ، ئۇنى قوندۇرۇش ھەممىدىن مۇھىم ئىش . دوپپا ياخشى قوندۇرۇلمىسا ئىسكەتسىز بولۇپ قالىدۇ . شۇڭا ئۇيغۇر دوپپىچىلىرى دوپپا قوندۇرۇشنى مۇھىم بىلىدۇ .

ئۇيغۇر دوپپىلىرى ھەممە كىشىگە ماس كېلىش ۋە يېرىشىملىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن ئالەمگە مەشھۇر . (ش)

كىگىز چىلىك

ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدە كىگىز چىلىك ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ . ئۇيغۇر كىگىز چىلىكى تۈرىنىڭ كۆپلۈكى ، رەڭدارلىقى بىلەن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە .

ئۇيغۇرلار يۇڭنىڭ ئەسلى رەڭگىنى ئاساس ، گۈل بېشىنى قوشۇمچە قىلىپ خىلمۇ خىل كىگىز ئېتىدۇ . ئاق يۇڭدا جايناماز ۋە گۈللۈك چۈچىلىق ئاق كىگىز ، قارا يۇڭدا قارا كىگىز ۋە ھەر خىل گۈللۈك كىگىز ، ناماتمان ، شىرداق قاتارلىقلارنى ياسايدۇ .

كىگىزنىڭ ماتېرىيالى : قوي يۇڭى ، تۆچكە يۇڭى ، سوۋ ، كۈنجۈرە ۋە ھەر خىل بوياقلاردىن ئىبارەت .

سايمانلىرى : چىغ ، ساۋاق ، يۇڭ ئاتىدىغان دۇكان ، سالغۇ ، پالاس ، ئارقان ، سۈپۈرگە ، كاسپىنىڭ بىلەك ۋە پۇت كۈچى .

كىگىز ئېتىش ئۇسۇلى : يۇڭ رەڭگى بويىچە تاللىنىدۇ . تاللانغان يۇڭ يۇيۇپ قۇرۇتۇلىدۇ . قۇرۇغان يۇڭنى ساۋاق بىلەن ساۋاپ يېتىلدۇرۇپ يۇڭ ئاتىدىغان دۆكان بىلەن ئاتىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن تەييارلانغان چىغنى يەرگە يېيىپ چىغ ئۇستىگە ئېتىلغان يۇڭنى سالغۇ بىلەن تەكشى سېلىپ ، ئۇستىگە كۈنجۈرە چىلانغان ئىسسىق سوۋ سېپىدۇ ، چۆرىسىگە چۈچا قويىدۇ . ئۇستىگە ئىككىنچى قەۋەت يۇڭنى سالغاندىن كېيىن ، يۇڭنى چىغ ئارىسىغا ئىلىپ تۆتەكلەپ يۆگەيدۇ . ئۇستىدىن پالاس يۆگەپ ئاغامچا بىلەن تېڭىپ ئىككى كىشى پۇتى بىلەن تەكشى تېپىپ يۇمىلىتىدۇ . يۇڭ كىرىشكەندىن كېيىن يۇڭنى تەتۈر ئۆرۈپ ، تېڭىپ يەنە دۇمىلىتىدۇ . بۇنداق دۇمىلىتىش ئۇچ ـ تۆت قېتىم تەكرارلانغاندا يۇڭ پىشىدۇ . ئاندىن ، ئىككى كىشى بىلكى بىلەن دۇمىلىتىپ سىلىغايتىپ پىشۇرۇلىدۇ . كىگىز تەييار بولغاندا يېشىپ قۇرۇتۇپ بولغاندىن كېيىن ، سۈپۈرۈپ ياۋا قىللارنى تازىلاپ ، كىگىزنىڭ يۈزىنى تەكشىلەيدۇ .

گۈل بېسىش : گۈل ئۇچۇن قايسى رەڭ لازىم بولسا ، شۇ رەڭدە بويالغان يۇڭنى كىگىز قىلىپ پىشۇرۇۋالىدۇ . لازىم بولغان نۇسخىنى ئويۇپ ، كىگىز يۈگى سېلىنىپ بولغاندىن كېيىن نۇسخا ئورنىغا قويۇپ كىگىز بىلەن بىرلىكتە پىشۇرىدۇ .

شىرداق كىگىزنى ئالدى بىلەن پىشۇرۇۋالىدۇ . قويۇلىدىغان گۈل نۇسخىلىرى تەييار بولغاندىن كېيىن كىگىز ئۇستىگە تىزىپ ، قول بىلەن تەكشى تىكىلىدۇ . شىرداق ئادەتتىكى كىگىزلەرگە قارىغاندا ھەم قېلىن ، ھەم چىداملىق بولىدۇ . (ش)

شامچىلىق

ئۇيغۇرلاردا شامچىلىق ئۇزۇن تارىخقا ۋە ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە . ئۇيغۇر شامچىلىق رىسالىسىدە مۇنداق بىر رىۋايەت بار : « ئەييۇپ ئەلەيھىسسالام كېيىك گۆشىنى يۇلغۇن ياغىچىغا ئۆتكۈزۈپ كاۋاپ قىلدى ، كەچ كىرىپ ، تۇن قارا رومالىنى ئارتتى ، غار قاراڭغۇلۇققا چۆمدى . شامال زەربىسىدىن قوقاس يالتىرىدى ، مايغا مىلەنگەن زىخ لاپپىدە يانىدى ، يورۇقلۇق پەيدا بولدى . ئەييۇپ ئەلەيھىسسالام خۇشال بولۇپ زىخقا ياغ سۈۋاپ ياقتى . شۇندىن بۇيان ياغاچ نۆكچە ـــ شام چىراغ پەيدا بولۇپ ، شامچىلىق كەسپىكە ئايلاندى . بۇ كەسپىتە دۇنيادا ئون پىرى كامىل (ئۇستا كاسىپ) بارلىققا كەلدى . ئۇنىڭ توققۇزىنچىسى شەمسىدىن قەشقەرىدۇر . ئۇلارنىڭ تەلىمىگە ئەمەل قىلىپ ، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا پاك ، ساپ دىل ، راستچىللىق بىلەن كەسپىنى داۋام ئەتكەن مەرىپەتچى كاسىپلارنىڭ بىرى شەيخ ھەسەن قەشقەرى ئىدى » دېيىلگەن . بۇ گەرچە رىۋايەت بولسىمۇ ، ئۇنىڭدا شامچىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى كەسىپ ئىكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ .

زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن شامچىلىق كەسپىدە ،

ئۇيغۇرلار كالا ، ئۆچكە يېغى ۋە باشقا ھالال مالالرنىڭ تاشلاندۇق مايلىرى بىلەن شاخار ۋە يېپنى خۇرۇچ قىلىپ ياسايدۇ .

ماي تەييارلاش ئۇسۇلى : شامچىلار كۆيۈك دېگەن دالا ئۆسۈملۈكىنى ھۆل ۋاقتىدا كۆيدۈرۈپ ، ئۈنىدىن شاخار ياسايدۇ . شاخارنى تالقانداپ ، سۇ قوشۇپ كالا ، ئۆچكە ۋە باشقا تاشلاندۇق مايلار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قاينىتىدۇ . شاخار مايىنىڭ ئېرىشىنى تېزلىتىدۇ ۋە دۇغلىرىنى تارتىپ قازان تېگىگىچە ئولتۇرىدۇ ، ئېرىگەن ماي لەيلەپ چىقىدۇ . ماينى سۈزۈۋېلىپ قازاندىكى شاخار دۇغىنى تازىلايدۇ . مۇشۇ ئۇسۇلدا بىرقانچە قېتىم ماينى شاخار بىلەن قاينىتقاندا ، ماي ئۇۋۇلسا قولغا يېپىشمايدىغان بولىدۇ . ئاندىن ماينى سۈزۈك سۇ بىلەن بىر قېتىم قاينىتىپ ، چايقاپ ، شاخار دۇغلىرىنى تامامەن چىقىرىۋېتىپ ، سېپ ماينى سۈزۈۋالىدۇ .

شام تۇرى ۋە قېلىپ ياساش : شام ئاق ، قىزىل ئىككى خىل بولىدۇ . شامنىڭ ئەڭ چوڭلىرى قىرىق سانتىمېتىر ئۇزۇن ، كەتمەن سېپى چوڭلۇقتا بولىدۇ ، بۇ خىل شام ئوردا ، شەھەر دەرۋازىسى ، خانىقا ، مەسچىتلەرگە يېقىلىدۇ . پانۇس ، پوۋىسكا (پوچتا) شاملىرى ئوتتۇز سانتىمېتىر ئېگىزلىكتە ئۇزۇن بولىدۇ . يۇقىرىقى شاملار تاۋار سۇپىتى بىلەن قىزىل ياسىلىدۇ . ئادەتتىكى شاملار يېگىرمە ـ يېگىرمە بەش سانتىمېتىر بولىدۇ . رەڭ تالالىمايدۇ . ياسىلىدىغان قېلىپ يۇقىرىقى ئۆلچەمگە لايىق بولۇپ ، بىر ئۇچى ئۇچلۇق ، بىر ئۇچى دۇگىلەك تۇرۇبا شەكلىدە بولىدۇ .

شام قۇيۇش ئۇسۇلى : قېلىپقا ئۆلچەپ تۆشۈك تېشىلگەن تاختايغا قېلىپنىڭ ئۇچلۇق ئۇچىنى تۆۋەن قىلىپ تۇرغۇزۇپ ، قېلىپ ئوتتۇرىسىغا پىلىك يېپى تارتىلىپ ، تەييارلانغان ساپ ماينى ئېرىتىپ قۇيىدۇ ، قۇيۇلغان ماي قېتىپ ئون مىنۇتتا ، يازدا يېگىرمە مىنۇتتا قاتىدۇ . شامنى قېلىپتىن ئېلىپ بازارغا سالىدۇ . بۇنداق ماي شامنىڭ كۆيۈشى ئاستا ، يورۇقى كۆچلۈك بولىدۇ .

(ش)

سوپۇنچىلىق

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا سوپۇنچىلىق كەسپى كەڭ تارقالغان ھەم تەرەققىي قىلغان بولۇپ ، ئۇ ئەنئەنىۋى سودا تاۋارلىرىدىن بىرى .

ئۇيغۇر سوپۇنىنىڭ خام ئەشياسى ئاساسەن چېگىردەك چىقمايدىغان كالا ، ئۆچكە يېغىدىن ئىبارەت . ھۇنەرۋەنلەر كەسپىنىڭ پاكلىقى ئۈچۈن غەيرىي مايلارنى ئىشلەتمەيدۇ . سوپۇننىڭ خۇرۇچى شاخار (كۆيۈك دېگەن ياۋا ئوتنى كۆيدۈرۈپ تەييارلىغان داشقال) ۋە ھاكتىن ئىبارەت .

سوپۇنچىلىق سايمانلىرى : قازان ، چۆمۈچ ۋە قېلىپ .

ياساش ئۇسۇلى : قازان ئۈستىگە سىغمىچانلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىدىش قويۇپ ئەتراپىنى لاي بىلەن چاپلايدۇ . يۇز جىڭ مايدا سوپۇن ياساش ئۈچۈن ئەللىك جىڭ شاخار ، تۆت جىڭ ھاك تەييارلايدۇ . ماينى قازانغا سېلىپ ئوت يېقىپ ئېرىتكەندىن كېيىن ، تەييارلانغان شاخار بىلەن ھاكنى سوقۇپ بىر قىسمىنى ئېرىگەن ماي ئۈستىگە سالىدۇ ۋە مۇۋاپىق سۇ قۇيۇپ قاينىتىدۇ . شاخار ماينى تېخىمۇ ئېرىتىپ ماي مولېكۇللىرىنى پارچىلايدۇ . ھاك شاخارنى ئېرىتىش ، ماينى ئاقارتىش ھەم ماي دانچىلىرىنى يېغىش رولىنى ئويناىدۇ . شاخار ئېرىپ قازان ئىچى بىر خىل پاتقاققا ئايلىنىدۇ . قازاندىكى دۇغلار ، ماي بەزلىرى ئاستىغا ئولتۇرۇپ ، ماي لەيلەيدۇ . بۇ چاغدا ماينى سۈزۈۋېلىپ ، قازاندىكى غەلدە ـ غەشتىلەرنى تازىلاپ ، شاخار ، ھاك سۈينى يەڭگۈشلەپ ، ماينى سېلىپ يەنە قاينىتىدۇ . مۇشۇنداق قاينىتىش توققۇز قېتىم داۋام قىلغاندا ، ماي قول بىلەن يىمىرىلگەندە ، قولغا چاپلاشمايدىغان بولىدۇ . بۇ ماينىڭ پىشقان ، يەنى ئۆزىدىكى بارلىق رېئاكسىيىلىك ماددىلارنى چىقىرىپ تاشلىغان ۋاقتى بولىدۇ . شۇ چاغدا قازاننى تازىلاپ ، سۈزۈك سۇ قۇيۇپ يەنە بىر قېتىم قاينىتىپ ، شاخار دۇغلىرىنى تازىلايدۇ . مۇبادا شاخار چايقاپ چىقىرىلمىسا ، سوپۇن ئىشلىتىلگەندە رېئاكسىيە بېرىدۇ . ماي تازىلانغاندىن كېيىن قايتا ئېرىتىپ چۆمۈچ بىلەن ئۆلچەملىك

قېلىپقا قۇيىدۇ . قاتقاندا ئالىدۇ .

ئۇيغۇرلار قولدا ياسىغان بۇنداق سوپۇننى ئەزەلدىن خاسىيەتلىك ۋە شىپالىق دەپ بىلىدۇ .

ئۇيغۇر سوپۇنىنىڭ كىر يۇيۇشتىكى ئالاھىدىلىكتىن باشقا ، يەنە دورىلىق خۇسۇسىيەتلىرىمۇ بار . ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن تەمرەتكە ، داغ ، بەدەن قېتىشىپ قاسىراق باغلاش ، پۇت ـ قول يېرىلىش ، ھەمەل قىلىش ـــ ئىچكى ئەزالارنى يۇيۇش قاتارلىق كېسەللەرگە بۇ سوپۇننى دورا ئورنىدا ئىشلىتىپ كەلگەن . ئۇنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى ، قانچە كىر يۇسىڭىزمۇ قول يېرىلمايدۇ ، ئەكس تەسىر كۆرسەتمەيدۇ ، بەلكى يۇز ، قول ، بەدەننى يۇمران قىلىدۇ ، تېرىنى پارقىرىتىدۇ . كىرنى ئاقارتىش نىسبىتى توقسان سەككىز پىرسەنت ئەتراپىدا بولىدۇ . مېيىتنى يۇيۇشقا ھەم بۇۋاقنى تۇنجى قېتىم سۇغا سالغاندا مۇشۇ خىل يەرلىك سوپۇن ئىشلىتىلىدۇ . بۇ بىر خىل ئېتىقاد ۋە ئادەت تۇسىدە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە . (ش)

قاسساپلىق

ئۇيغۇرلار مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە ئۆرپ ـ ئادىتى بويىچە گۆشى ھالال دەپ قارالغان قوي ، ئۆچكە ، كالا ، قوتاز ، تۆگە ، ئات قاتارلىق كۆندۈرۈلگەن ھايۋانلارنى ، شۇنداقلا ئارقار ، كېيىك ، بۇغا ـ مارال قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلارنى مۇسۇلمانچىلىق قائىدىسى بويىچە سويۇپ گۆشىنى يېيىشكە ئادەتلەنگەن . مۇشۇنداق مالالارنى سويۇپ سېتىشنى كەسىپ قىلغۇچىلار «قاساپ» دەپ ئاتالغان .خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەتلەردە ، قاسساپلارنىڭ پىرى جەئفەرى سادىق دېگەن كىشى بولۇپ ، ئۇنىڭ نامىدا تارقالغان قاسساپلىق رىسالىسىدە : قاسساپلارنىڭ پاكىز ، پاك ، راستچىل بولۇشى ، ھەپتىدە بىر قېتىم رىسالە نىزاملىرىنى ئوقۇپ قائىدىلەرگە ئەمەل قىلىشى ، مال سويغاندا تىغنى بىلەپ ئىتنىڭ تۇتۇشى ، مالنىڭ ئايىغىنى باغلاپ ، بېشىنى قىبلە تەرەپكە قارىتىپ ، دۇئا ـ تەكبىر بىلەن پىچاق سۈرۈشى ، مالنىڭ قېنى چىقىپ بولغۇچە كۈتۈشى ، پايدىنىڭ ئوندىن بىرىنى خەيرساخاۋەت قىلىشى ، ئېغىر ـ بېسىقلىق بىلەن شاگىرت تەربىيىلىشى ، گۆشنى كانايغا ئېسىپ قائىدە بويىچە ، ئۆز تەرتىپى بىلەن پارچىلىشى ۋە ھارام دېيىلگەن بەزلىرىنى ئېلىپ تاشلىشى ، بوغۇزلانمىغان ، ئۆزى ئۆلۈپ قالغان مال گۆشىنى يېمەسلىكى ۋە ساتماسلىقى ، قان ، يېرىڭ ، يۇلۇن ، ئۆت ۋە ئۆت قېپى ، يۇرەكنىڭ ئىككى قۇلىقى ، بەز ، مېڭە قېپى ، كۆز قارىسى ، مالنىڭ جىنسىي ئەزالىرى قاتارلىقلارنى كېسىپ تاشلۇۋېتىش ... قاتارلىقلار بايان قىلىنغان .

ئۇيغۇر قاسساپلىرى بۇ نىزاملارغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ ، بوغاز مال ۋە ھەر خىل كېسەل مالالارنى سويمايدۇ . مال سويغاندا مالنىڭ ئىككى قول ۋە سول پۇتى (ئوچ ئايىغى) نى باغلاپ ، بېشىنى قىبلىگە قىلىپ سول يانچە ياتقۇزۇپ تەكبىر بىلەن پىچاق ئۇرىدۇ . قېنى چىقىپ بولغاندا ، ئوڭ پۇتىنىڭ تىزى ئۇستىدىن تېرىدىن تۆشۈك ئېچىپ پۈۋدەپ ، مالنىڭ تېرىسىنى قورسىقىدىن كانايغا ئۇدۇللاپ يېرىپ ، تېرىنى ئىككى تەرەپكە قايرىپ ئاجرىتىدۇ . ئاندىن مالنىڭ بېشىنى ۋە ئىككى قول پاقالچىقىنى كېسۋېتىپ ، ئارقا پۇتىدىن بېشىنى تۆۋەن قىلىپ كانايغا ئېسىپ تېرىسىنى ئاجراتقاندىن كېيىن مالنىڭ قارنىنى يارىدۇ . قىزىلئۆڭگەچنى چىگىپ قويۇپ ئاچچىق ئۇچەينى ئۇزمەي سىيرىۋالىدۇ ، ئاندىن پىچاق تەگكۈزمەي ، قېرىن ۋە ئۆپكە ـ زاسۇيلىرىنى ئالىدۇ . ئۆپكىگە تۆتاش چىققان يۇرەكنىڭ ئوتتۇرىسىغا پىچاق ئۇرۇپ يۇرەك قېنىنى چىقىرىۋېتىدۇ . ئاخىرىدا مالنىڭ قارنىدىكى شۇللۇق ئەت ، سېرىق سۇ ۋە گۆشكە چاپلاشقان قىللارنى تازىلاپ قائىدە بويىچە پارچىلايدۇ ياكى پەشلەيدۇ . قوينىڭ قۇيرۇق مېيىنى پۈتۈن كېسىۋالىدۇ . ئىچ مېيىنى بۆرەك بىلەن قوشۇپ تەككى شەكلىدە يۆگەپ قويىدۇ .

ئۇيغۇر قاسساپلىرىنىڭ مال سويۇشقا ئېپى بار ۋە قولى چاقماق بولۇپ ، ئۇستا قاسساپلار ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئون ـ ئون بەش مىنۇتقىچە بىر قوينى سويۇپ بولالايدۇ .

ئۇيغۇر قاسساپلىرىنىڭ مال سويۇش ئالاھىدىلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ، ئۇلار ھەر بىر مالنىڭ چوڭ ـ كىچىك ئۇستىخان قۇرۇلمىسى ، بېغىش ۋە ئومۇرتقىلىرى

بىلەن بەش قولدەك تونۇش . شۇڭا ئۇلار مالنىڭ ئۇستىخان ، ئۇگىلىرىنى سۈندۇرماي ، ئەپچىللىك بىلەن ئاجرىتىۋېتىلەيدۇ . (ش)

ساتىراشلىق

ئەزەلدىن ئۇيغۇرلاردا بىر ـ بىرىنىڭ چېچىنى چۇشۇرۇپ قويىدىغان ئادەت بار . بۇنى :

« ھەر كىشىگە لازىمدۇر بەش نەرسە ئاسماق ،

ئۇستىرا ، تاغاق ، مىسۋاك ① ، پىچاق ھەم چاقماق » دېگەن شېئىر ئىسپاتلايدۇ .

ئۇيغۇرلار ئىپتىدائىي تۈرمۇشتىن قول ئۇزۇپ شەھەرلەشكەندىن كېيىنكى ئۇزاق تارىختىن بۇيان ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مىللىي ساتىراشلىق رىسالىسىدە ② بايان قىلىنىشىچە : سالمانپاك دېگەن كىشى مىللىي ساتىراشلارغا پىر ــ ئۇستاز بولغان . ئۇنىڭ شاگىرتلىرى بۇ كەسىپنى داۋام قىلىپ زامانىمىزغا ئەكەلگەن .

ئۇيغۇرچە مىللىي ساتىراشلىق رىسالىسىدە ، مۇلازىمەت ئەخلاقى ، كەسىپ قائىدىسى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىنغان :

1) خېرىدار شاھ مەيلى گاداي بولسۇن ئوخشاش ھۆرمەت قىلىش ، ھەرىكەتتە سىپايە ، مۇئامىلىدە ئىللىق بولۇپ ، چوڭلارنى ئورۇندۇققا يۆلەپ ، بالىلارنى كۆتۈرۈپ ئولتۇرغۇزۇش .

2) ئىشنى « بىسمىللا » بىلەن باشلاپ ، پەرتۇقنى ئوڭدىن سول تەرەپكە تارتىش .

3) چاچنى ئالدى بىلەن قۇرۇق ئۇۋۇلاپ ، باش نېرۋىلىرىنى ئويغىتىش ، ئاندىن چاچنى ھۆل قىلىپ ئۇۋۇلاش .

4) ئۇستىرا ، پەرتۇقلارنىڭ تازىلىقىغا ئەھمىيەت بېرىش ، تاز ۋە يارا چىققان باشلارنىڭ ئۇستىرىسىنى ئايرىم قىلىش ، چاچ ئېلىپ بولۇش بىلەن بۇ ئۇستىرىنى كۆكتاش زەمچە سۈيىدە دېزىنفېكسىيە قىلىش ، لۆڭگە ، پەرتۇقنى قاينىق سۇغا بېسىش ، كاسىپ ئۆز قولىنى سوپۇن ۋە كۆكتاش سۈيى بىلەن يۇيۇش .

5) ئۇستىرىنى باشنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن تۆۋەن (چاچنىڭ ياتقان تەرىپى) گە قارىتىپ سېلىش ، چاچ ، ساقال ـ بۇرۇتلارنى قائىدە بويىچە ئېلىش ، قۇلاق ، بۇرۇن ، مەڭزىدىكى مويلارنى قالدۇرماسلىق .

6) چاچ ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن ، باشنى سىلىق ئۇۋۇلاپ ، باش بويۇنىنى سلىكىپ قاس چىقىرىپ ، چېكە ۋە قوشۇمىنى چىمدىپ ، ئانا تومۇرلارنى ئويغىتىش .

7) ئىككى قول ، تاغاق دۇمبىلەرنى ئۇۋۇلاش ، ئۇششاق قوللاردىن قاس چىقىرىش ئارقىلىق بەدەننى يېڭىلىتىپ قويۇش ھەم چاچ ئالغۇچىغا ئەينەك كۆرسىتىپ ، رازى بولغاندىن كېيىن پەرتۇقنى سول تەرەپتىن سىلىق ئېلىپ ، خېرىدارنىڭ باش كېيىمىنى كىيدۈرۈپ ، ياقىلىرىنى تۈزەپ ، ياشانغانلارنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ ، بالىلارنى ئورۇندۇقتىن كۆتۈرۈپ چۇشۇرۇپ ئۇزىتىش ۋە قايتا كېلىشكە دەۋەت قىلىش .

8) كاسىپ دۇكانىنى ساتىراشخانىلا ئەمەس بەلكى مەرسىەتخانا ياكى مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش ئورنى قىلىش (ئۇيغۇر ساتىراشخانىلىرىنىڭ ھەرقاندىقىدا بىر يۈرۈش ساز بولىدۇ ، يېڭى ناخشا ـ سازلار ئورۇندىلىدۇ) ، كاسىپ خېرىدارغا جەمئىيەتتىكى ياخشى ئىشلارنىڭ ئۈلگىسى ، ناچار ئىشلارنىڭ زىيانلىرىنى تەشۋىق قىلىش ، تەربىيىلىك ھېكايە ـ چۆچەكلەرنى سۆزلەش ئارقىلىق كىشىلەرنى ياخشىلىققا دەۋەت قىلىدۇ .

رىسالىدە جەمئىي قىرىق بىر ماددا كەسىپ قائىدىسى سۆزلەنگەن بولۇپ ، ئۇيغۇر ساتىراشلىرى بۇنىڭغا سەممىي ئەمەل قىلىدۇ .

دەرۋەقە ، ئۇيغۇر ساتىراشلىرى نوقۇل ساتىراش بولۇپلا قالماستىن ، ئۇلار يەنە ئۆز نۆۋىتىدە بەزى كېسەللەرنى داۋالايدىغان خەلق ئىچىدىكى تېۋىپلاردۇر . ئۇلار تومۇر تۇتۇش ، ئۇۋۇلاش ، چىمدىش ، قان ئېلىش ، ئۆسمىلەرنى خاراكتېرىگە قاراپ كېسىش (ئوپېراتسىيە قىلىش) ، سۆگەل قاتارلىقلارنى ئات قىلىش بىلەن

① مىسۋاك ــ چۇچۇكبۇيا ياكى ئەرمەن ياغىچىدىن ئىشلەنگەن ئېغىز ـ چىش يۇيۇش قورالى .
② رىسالە ــ ساتىراشلىق دەستۇرى .

بوغۇپ ياكى ئىسرىقدان كۈلى بىلەن كۆيدۈرۈپ چۈشۈرۈش ، كۆيدۈرگىنى داغلاپ (كۆيدۈرۈپ) داۋالاش ، ئەسۈە (ئىلغا) كېسىلنى پىياز بىلەن سىركىنى سۈرتۈپ ياكى يىگنە بىلەن ئىلىش ياكى تۈچ ياماق سۈرتۈپ قايتۇرۇش ، چىش ئاغرىقىنى كۆيدۈرۈلگەن نۈشۈدۇر بىلەن جىگەر كاۋىپىنى چىشلىتىپ ئاغرىق پەسەيتىش ، چىش تارتىش ، ھەر خىل چاتما ، تەمرەتكە ، تاز كېسەللىرى ، بالىلاردا بولىدىغان سۈلۈق چاقىلارنى داۋالاش ھەمدە سۈننەت (خەتنە) قىلىش ، چېچەك چىكىش قاتارلىق ئۇنۈمبرسال داۋالاش ئىشلىرىنى ئۈزىنىڭ ساتىراشلىق كەسپىگە قوشۇپ ئىشلىگەن .

ساتىراشلىق دۇكانلىرى يەنە خەلق ئارىسىدىكى داستان ، قىسسە ، ھېكايە ـ چۆچەكلەر ۋە قىزىقارلىق لەتىپە ـ چاقچاقلارنى ئېيتىدىغان ، ھەر خىل يېڭى ئۇچۇرلارنى ئالماشتۇرىدىغان مەيدان ئىدى . شۇ سەۋەبتىن چاچ ئالدۇرمايدىغانلارمۇ ساتىراشخانىنىڭ دائىملىق چۆپقەتلىرى سۈپىتىدە دۇكانغا كېلىپ ئولتۇرۇش ئادىتى بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان . (ش)

موزدۇزلۇق

ئاسىيانىڭ قۇرغاق ھاۋا شارائىتىدا ياشىغان . ئەجدادلىرىمىز ئىنتايىن جاپالىق بولغان ئوۋچىلىق تۇرمۇشىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ، ئات ، كالا ، تۆگە ، قوتاز ، قوي قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىشنى بىلگەن . يەنى ئۇلارنىڭ گۆشىنى پىشۇرۇپ يەپ ، تېرىسىدىن ئايىغ كىيىمى ئىشلەشنى ئىجاد قىلغان . لېكىن بىز ئۇيغۇر خەلقىدە موزدۇزلۇق كەسپىنىڭ قاچان پەيدا بولغانلىقىنى بىلمەيمىز . بىراق ، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىن قېزىۋېلىنغان ئېپتىدائىي قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان ئۆتۈك ئەۋرىشكىلىرىگە ۋە بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ، ئۇيغۇر موزدۇزچىلىقىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخنى باشتىن كەچۈرگەنلىكى مەلۇم . دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن موزدۇزلۇق كەسپى ئەنە شۇ نەچچە مىڭ يىللىق تەجرىبىنىڭ بېيىتمىسى دېيىشكە بولىدۇ .

ھازىر ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن ساقلىنىپ كېلىۋاتقان سەپەر (كارۋانچە) ئۆتۈك ، ھالقا ئۆتۈك ، پەس پاشنا ، ئارا پاشنا ، ئېگىز پاشنا ئۆتۈك ، تۈز مەسە ، توغرا تۇمشۇق مەسە ، بۇغداي تۇمشۇق مەسە ، ئىسگىلاچ مەسە ، ئەرەنچە مەسە ، ھالقا كەش ، سەندەل ۋە يېڭى پاسوندىكى ھەر خىل بەتىنكە قاتارلىقلار بار .

ئۇيغۇرلار ئايىغ كىيىمنى ئات ـ كالا تېرىسىدىن تىكىدۇ . ئۆچكە ، قوي تېرىسىنى ئەستەرلىككە ئىشلىتىدۇ . ئۇيغۇرلار ئايىغ رەختىنى كۆن ، خۇرۇم ، چەم ، ئۇلتاق ، بېشۇ ، مەسكاپ ، چىگىرىن دەپ بىر ـ بىرىدىن پەرقلەندۇرىدۇ . كۆن ، خۇرۇملار قارا ، قىزىل رەڭدە ، ئەستەرلىكلەر ئاق ، سېرىق رەڭدە بولىدۇ . بۇ خىل رەختلەرنى يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئۆزلىرى ئىشلەيدۇ .

موزدۇزلۇق ئەسۋابلار : كۆن ، خۇرۇم ۋە چەم كېسىش پىچقى ، چوڭ ـ كىچىك دەرەش (بىگىز) ، يىپ ـ يىگنە ، كوۋا (رەخت تۇزەش سايمىنى) ، پەرداز كالتىكى ، ئاق ـ قارا مۇم ، سىرەج ، قارا گۈل ، ئەندىزە ۋە قېلىپلاردىن ئىبارەت .

راسلاش ۋە تىكىش ئۇسۇلى : موزدۇزلۇق كەسپىدە ئەندىزە ۋە قېلىپ ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ . ئايىغنىڭ باشلىق قونجى ئەندىز بىلەن كېسىلىدۇ . باشلىق ، بىلەن قونچى ئەستەرلىنىدۇ . باشلىقنىڭ باشمالداقىغا ئوخشاش تىلى قونچىنىڭ ئويۇلغان يېرىگە كىرگۈزۈلۈپ بىخ سالىدۇ (ماشنا سالىدۇ) ، ئاندىن قېلىپقا تارتىلىپ ئىستەلكە ـ ئىچ چەم تىكىلىدۇ . ئاندىن چەمدىن تاسما تىكىپ تاش چەمنى شۇ تاسما بىلەن قوشۇپ تىكىدۇ ياكى ياغاچ مىخ بىلەن مىخلايدۇ . پاشنا قويۇپ قېلىپقا تارتىپ پەردازلايدۇ . قېلىپتىن ئېلىپ لازىم قىلىدۇ .

مەسە ، كارۋانچە (بۇ ئۆتۈك قىزىل كۆندىن تىكىلىدۇ) ئۆتۈك قېلىپقا سېلىنماي تەتۇر ئۇرۇپ تىكىلىپ ئاندىن ئۆرۈيدۇ ، باشقا خىلدىكى ئۆتۈكلەردەك قاتۇرما قىلىنمايدۇ . بۇ ئايىغلارنىڭ ھەممىسى ئەرەنچە ۋە ئايالچە دەپ ئايرىلىپ ، نۇسخا جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ .

موزدۇزلۇق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەڭ كەڭ تارقالغان ئۈنئەنىۋى ھۈنەر ـ كەسىپ بولۇپ ، ھەر بىر يۇرتتا بۇ

ھۈنەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاسىپلار بار. ئۇيغۇر يەر-جاي ناملىرى ئىچىدە « موزدۇز مەھەللىسى » دەپ ئاتىلىدىغان يۇرت ـ مەھەللىلەرنىڭ كۆپ بولۇشىمۇ بۇنى ئىسپاتلايدۇ. (ش)

ھايكەلتىراشلىق

ھەيكەلتىراشلىق ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان مەزگىللەردە تازا تەرەققىي قىلغان. بۇنى كېرىيەدىكى فارا خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان V ئەسىرگە ئائىت تاتىخاگاتا بۇددا دىنىنىڭ ھەيكىلى، خوتەندىكى يوتقان خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان ساپال قۇش، تۇرپان-دىن قېزىۋېلىنغان لاي قورچاق، رەڭلىك لاي ئات ھەيكىلى، ساماۋى خانىغا تەقلىد قىلىنغان رەڭلىك ياغاچ ھەيكەل، قاراشەھەردىن قېزىۋېلىنغان ياغاچتىن ئويۇلغان ۋاجرا پالۋان ھەيكىلى، يەنە لايدىن ياسالغان ئەركىشىنىڭ بېشى ۋە بۇدساتۋابىشى قاتارلىقلار ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇرلار X ئەسىردە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن ھەيكەلتىراشلىق ھەر خىل دىنىي سەۋەب ۋە چەكلىمىلەر بىلەن قاتاردىن قېلىپ، نەقاشلىققا ئۆزگەرگەن. ھەيكەلتىراشلار ئۆز ماھارىتىنى ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىگە قارىتىپ، تام ـ تورۇس، دېرىزە ـ ئىشىك گىرۋەكلىرىگە، مېھرابلارغا، مۇنار، گۈمبەزلەرگە ھەر خىل گەچ ئويما نەقىشلەر بىلەن گۈل سىياقى، غۇنچە پورەكلىرى، مېۋە ـ چېۋىلەر، بۇغا ـ ماراللار، چالغۇ ئەسۋابلار، ئۆي بىساتلار، ھۆسن خەتلەرنى چۇشۇرۇش بىلەن نامايان قىلغان.

دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن ھەيكەلتىراشلىق تالىرىدىن قارىغاندا ئۇ ئۆزگىچە ئۇسلۇب ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر ھەيكەلتىراشلىرى گەج، پولات چۈىنى، ماتا ياكى پاخال ۋە تۇخۇمنىڭ ئېقىنى ماتېرىيال قىلىدۇ، گەج ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر ھەيكەلتىراشلار گەجنى بېلىق گەج، توم گەج دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ. بېلىق گەج ئۆزۈنچاق بولۇپ چىداملىق بولىدۇ. توم گەج ئۆيۈل، يوغان بولىدۇ. ئۇيغۇر ھەيكەلتىراشلار بېلىق گەج ئىشلىتىدۇ.

گەج تەييارلاش، بېلىق گەجنى ئۆزلىرى تونۇردا پىشۇرۇپ سوقۇپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ مەلۇم مىقدار-دىكى گەجنى سۇغا سېلىپ دوغاپ تەييارلاپ قويۇپ قويىدۇ، بىر قانچە مىنۇتتا گەج لەگپۇگدەك قاتىدۇ، ئاندىن ئىشلىتىشكە باشلايدۇ.

ھەيكەلتىراشلىق ئەسۋابلىرى: گۈشتە گەردە (ئەنرىۋە شەكلىدە بولىدۇ)، بۇ رەندە گەردە (موزدۇز بۇ رەندىسىگە ئوخشاش)، نۇكەش گەردە، زىقچى گەردە، ئىسكىنە گەردە قاتارلىق پولات تىغلاردىن ئىبارەت.

ھەيكەل ياساش ئۇسۇلى: ئادەم ياكى ھايۋانات ھەيكىلىنى ياسىماق بولسا، ئالدى بىلەن پولات چۈىنقتا ئۇنىڭ جازىسىنى قۇرىدۇ. جازىنى سىرلاپ ئۇستىگە ماتا ياكى پاخال يۆگەپ، ھەيكەلنىڭ ئەزا كۆرۈنۈشلىرىنى مۇقىملاشتۇرىدۇ. ئاندىن گەجنى ھۆل ۋاقتىدا ماتا ئۇستىگە سۈركەيدۇ. گەج مەلۇم قېلىنلىققا يەتكەندە كېرەكلىك سايمان بىلەن قىرىپ، ھەيكەلنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىنى پۈتتۈرىدۇ. چاپلىما ھەيكەللەر، مەسىلەن، تامغا چاپلىنىپ بىر يۈزى كۆرسىتىلىپ ياسىلىدىغان ئادەم بېشى ياكى پۈتۈن تۇرقى بولسۇن، بۇ خىلدىكى ھەيكەل-لەرگە قېلىپ ئىشلىتىدۇ. بىرنى ئەينەن ياساپ ئۇنىڭدىن قېلىپ ئېلىپ قالغانلارنى گەج بىلەن قۇيۇپ قۇرۇتۇۋالىدۇ.

ئۇيغۇرلار ھەيكەل پۈتكەندىن كېيىن تۇخۇمنىڭ ئېقىنى ماتا بىلەن ھەيكەل ئۇستىگە سۈۋاپ پەرداز بېرىدۇ. بۇنىڭدا ھەيكەل پارقىراق، سىلىق بولۇش بىلەن بىرگە يېرىلمايدۇ، يامغۇر، نەملىكنى قوبۇل قىلمايدۇ. ئۇزۇن مۇددەت تۇپراق ئاستىدا تۇرسىمۇ ئەسلى ھالىتى ئۆزگەرمەيدۇ. (ش)

سىرچىلىق

ھازىرغىچە ساقلىنىۋاتقان بۇددا دىنىنىڭ بىرمۇنچە ئىزلىرىدىن قارىغاندا، مەسىلەن، بايدىكى قىزىل غارلىرى، كۇچادىكى قۇمتورا، سىم ـ سىم، قىزقالغان (قىزقاغا)، مازار باغ غارلىرى، قاراشەھەر شىكشىن مىڭ ئۆي ۋە غارلىرى، تۇرپاندىكى بېزەكلىك، سىڭگىم

ئېغىزىدىكى ئىبادەتخانا ، تۈيۈق غارلىرى ، دۇنخۇاڭ ئىبا-دەتخانىسى قاتارلىق جايلاردىكى رەڭلىك ھەيكەل (بۇت) ، ھەر خىل رەڭلىك سۈرەتلەر ، سىرلانغان تام ـ تورۇس ، تۇڭرۇك ، لىملار ۋە باشقىلاردىن قارىغاندا ئۇيغۇر سىرچىلىق تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن ۋە ئۆز زامانـ سىدا كامالەتكە يەتكەن . تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان ساماۋىي خانغا تەقلىد قىلىنغان رەڭلىك ياغاچ قورچاق بۇنىڭ كۆچلۈك دەلىلى ۋە ئۇيغۇر بىناكارلىقىنىڭ بىباھا سەنئىتى .

ئۇيغۇر بىناكارلىقىدىكى ھەر خىل كاھىشلار ، ئويمىلار ، ياغاچ تۇڭرۇكلەر ، رېشاتكىلار، ۋاساجۇپ لىم-جەگە ، ھاراق پەرمانلىرىغا ئويۇلغان نەقىشلەر ، مېۋە ـ چېۋە شەكىلى چۇشۇرۇلگەن قاپارتما ئويمىلارنىڭ ھەممىسى ۋە باشقا ئۆي جاھازلىرى ئۇيغۇر سىرچىلىرىنىڭ كارامىتى بىلەن گۈزەل تۇس ئالغان . سىز ھەرقايسى مەسچىت ، مەدرىس ، مازار ، قەدىمكى ئىمارەتلەر ۋە ئائىلە بىنالىرىنىڭ تام ـ تورۇس ، لىم ـ جەگەلىرىگە قارىسـ ىڭىز ، سىر بىلەن بېزەلگەن بېزەكلەرنى كۆرىسىز . بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر سىرچىلىقىنىڭ كارامىتى .

ئۇيغۇرلار سىرنى ئۆزلىرى ياسايدۇ . ئۇنىڭ خام ماتېرىيالى ـــ سىرتېشى ، بۇ خىل تاش قاراڭغۇ تاغ ئېتىكىدىكى لاداق سايلىرىدا بولۇپ ، ئاتچىلار ھەر قېتىم چەت ئەلدىن قايتقاندا ئالغاچ كېلىپ ساتىدۇ ، يەنە زىغىر مېيى ، گۈڭگۇرت ، باش پىياز ، داشاڭ ۋە ھەر خىل رەڭلەر . زۆرۈر تېپىلغاندا ، چەتنىڭ تاش رەڭ دېگەن ماتېرىيالنى ئىشلىتىدۇ .

سىر ئىشلەش ئۇسۇلى : سىر تېشىنى سوقۇپ ، ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ زىغىر مېيى ، گۈڭگۇرت ، باش پىياز ، داشاڭلار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ، پەس ئوتتا ئۇزۇن قايناتىپ خۇرۇچ تەييارلايدۇ . ئاندىن قايسى خىل سىر لازىم بولسا ، تەييارلانغان خۇرۇچقا شۇ خىلدىكى رەڭنى ئارىلاشتۇرۇپ سىر ياسايدۇ . سىر بىلەن سىرنى ئارىلاشـ تۇرۇپ يېڭى تۇرلەر (رەڭلەر) پەيدا قىلىدۇ . شىنجاڭنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتى بولغان گىل (تاغدىن قېزىلىدىغان جىگەررەڭ سېغىزتاش) دىن قىزىل ، ئات باغرى رەڭلەر ياسايدۇ .

ئۇيغۇرلاردىكى ئەنئەنىۋى سىرچىلىق ئوتتۇزىنچى يىللارغا كەلگەندە تەرەققىي قىلىپ ئۇيغۇر يېڭى زامان سەنئىتى ئۇچۇن خىزمەت قىلدى . ئۇيغۇر سىرچىلىقى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ ، سىر تەييارلاش ئۇسۇلىدىن تارتىپ ، سىرلاش ، نەقىش ۋە كاھىشلارنى ئويۇشقىچە بولغان بارلىق جەريانلار يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئېلىپ بېرىلغان .

ئالتۇن ھەل تەييارلاش ۋە ھەل بېرىش سەنئىتىمۇ ئۇيغۇر سىرچىلىقىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تەركىبىي قىسمى . (ش)

باققاللىق

شىنجاڭ ـــ مېۋە ـ چېۋە ماكانى بولۇپ ، ئۇيـ غۇرلار مېۋە ـ چېۋە كەسپى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى «باققال» دەپ ئاتايدۇ . باققاللىق كەسپى ھۆل مېۋىچىلىك ، قۇرۇق مېۋىچىلىكتىن ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ .

ھۆل مېۋە باققاللىرى ، ئۆرۈك ، شاپتۇل ، تونغاچ ، ئەنجۇر ، ئالما ، ئانار ، ئامۇت ، نەشپۈت ، ۋېھى ، ئالىگرات ، ئالۇچا ، ئەينۇلا ، ئۇزۇم ، ئۇجمە ، گىلاس قاتارلىق كۆپ خىللىق مېۋە ، قوغۇن تاۋۇز قاتارلىقلارنى ئېلىپ ساتىدۇ . بۇ خىل مېۋىلەر بىر ـ بىرىگە ئۇلىشىپ 5 ـ ئايدىن 12ـ ئايغىچە ، بەزىلىرى يىل بويى سېتىلىدۇ .

باققاللار كۆندىلىك توپ سېتىۋېلىش ياكى باغ كۆتۈرە ئېلىشتەك ئىككى خىل ئۇسۇل بىلەن توپ ئېلىپ پارچە ساتىدۇ .

باققاللارنىڭ ھۆل مېۋە ـ چېۋىلەرنى سېتىشى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە . ھەرقانداق باققال مېۋە ساتقاندا ، توۋلاپ خېرىدار چاقىرىپ مېۋىنى سۈپەتلەيـ دىغان ئىدىئوملۇق سۆزلەر بىلەن ساتىدۇ ، شۇنداقلا مېۋە دۇكىنى ئالدىدىن ئۆتكەن كىشىلەرگە «پۇل ئالمايمەن ، بىر تال يەپ باقسىلا» دەپ يېگۈزۈپ تەمىنى تېتىتىپ ساتىدۇ .

قۇرۇق مېۋە باققاللىرى قۇرۇتۇلغان مېۋىلەرنى توپ ئېلىپ پارچە ياكى توپ ساتىدۇ . بۇ مېۋىلەر قۇرۇـ تۇلغان ئۇزۇم ، گۈلە ، جىگدە ، ياڭاق ، پىستە ، بادام ، قاق ، چىلان ، قارىئۆرۈك قاتارلىق خىلمۇ خىل بولۇپ ،

ئۇلار يەنە قوشۇمچە قەنت ، ناۋات ، پاتاسا ، پەشمەكلەرنىمۇ ساتىدۇ .

قوروق يېمىشچىلەر مېۋىنىڭ سۈپىتىگە ۋە تازىلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ . خېرىدارلارنى جەلپ قىلىش باققاللارنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىكى ، باققاللار كەڭ قورساق بولۇپ خېرىدارلار بىلەن بەھۈدە باھا تالاشمايدۇ . ھۆل مېۋە ساتىدىغان باققاللاردا جىڭلاپ سېتىش ئادىتى بولمىغان . بازار ئىقتىسادىي ئىگىلىكىگە يۈزلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە مېۋە سودىسىدا جىڭ ئىشلىتىشتەك ئۆلچەملىك سودا ئادىتى ئومۇملاشماقتا . (ش)

تۇنىكسازلىق ۋە قۇلۇپسازلىق

تۆمۈرچىلىك تەركىبىدىكى تۇنىكسازلىق ئاق ئىش ھېسابلىنىدۇ . ئۇيغۇر ئۇستىلار تۇنىكە (قاڭالتىر) دىن ئائىلە سايمانلىرى ، ئۆي ـ ئىمارەت لازىملىقى ، بوتكا (دۇكان) قاتارلىق ھەر خىل سايمانلارنى ياسايدۇ . مەسىلەن ، سۇ تۇڭگى ، چىلەك ، ياغ تۇڭگى ، قول يۇيىدىغان ھەر خىل چەينەك ، ئۇزۇن تۇمشۇق چۆگۈن ، مەش ، كانايى ، سامساۋار ، لىپاس ، پىچىنە ـ پىرەنىك قىلىپى ، چوڭ ـ كىچىك داس قاتارلىقلار .

قاڭالتىرچىلىق سايمانلىرى ، گۈل قىلىپى ، ئەندىزى ، سۇنبە ، لوم ، تۆمۈر ، بولقا ، ياغاچ بولقا ، تۈز قايچا ، ئەگرى قايچا ، پەركۈچ (سەركۈل) كەپشە ، دانىكا ، ئوچاق ، كۆيەك ، كۆمۈر ، داغمال قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

ئىشلەش ئۇسۇلى : تۇنىكسازلىق ئەندىز (قېلىپ) گە تايىنىلىدۇ . ئۇلانمىلار گىرەچە شەكلىدە بىرىگە چېتىلىپ ئۇستىدىن ياغاچ بولقا بىلەن ئۇرۇپ جىپسلاشتۇرۇلىدۇ . مەسىلەن ، ساماۋار ، چۆگۈن ، ياغ تۇڭگى ، سۇ تۇڭگى قاتارلىق ئوتتا قويىدىغان ، سۈيۇق نەرسە ئالىدىغانلارنى ئۇلىغان يېرىدىن داغمالاپ دانىكا بىلەن قەلەيدە تۇتتۇرىدۇ .

جەمئىيەت ئېھتىياجىغا جىددىي لازىملىق بولغان بۇ كەسىپنىڭ ئوت بىلەن قىلىدىغان ئىشى ئاز ، كىرىشتۇرۇپ جىپسلاش قاتارلىق يەڭگىل ئىشى كۆپ .

قۇلۇپسازلىقمۇ تۆمۈرچىلىك دەستۇرىدا نازۇك ئاق ئىش ھېسابلىنىدۇ .

قۇلۇپسازلىق كەسپىدە ئىشلىنىدىغان ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە كۆپ خىل ئىقتىدارلىق قۇلۇپ تۈرلىرى بار . مەسىلەن ، شەددە قۇلۇپ ـــ بۇنىڭ ئاچقۇ ۋە قۇلۇپ ئىچى تۆت تىللىق بولۇپ ، تىل ئۆز جايىغا سېلىنغاندىلا ئېچىلىدۇ . تورۇتمە قۇلۇپ ئىككى تىللىق بولىدۇ . ئاچقۇچنى سېلىپ ئىتتىرىپ ئاچىدۇ . تارتما قۇلۇپ ـــ ئاچقۇچنى سېلىپ ئالدىغا تارتىش ئارقىلىق ئېچىلىدۇ ، تولغما قۇلۇپنىڭ ئاچقۇچى ۋە ئىچكى تىلى ئېكىس ـ پىلىسلىق بۇرما بولۇپ ئۇلار ئۆز ئورنىغا ماس كەلگەندە ئېچىلىدۇ . خەنجەر قۇلۇپ ، ئىشكەك قۇلۇپ ، قوش ئاچقۇچلۇق (چوڭ ئاچقۇچتىن كىيىن كىچىك ئاچقۇچ سالمىسا ئېچىلمايدىغان) قۇلۇپ قاتارلىق قىرىق نەچچە خىل قۇلۇپ بار . يەنە بىر قىزىقارلىق قۇلۇپ ، ئىپتىدائىي ياغاچ قۇلۇپ ، يەنى لوك دەپ ئاتىلىدىغان بۇ قۇلۇپنى ياغاچچىلار ياسايدۇ . لوكنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ ياسىلىشى مۇنداق : كەڭلىكى ئون سانتىمېتر ، ئۇزۇنلۇقى ئوتتۇز سانتىمېتر چوڭلۇقتا بىر ياغاچ ساندۇقچە بولۇپ ئوتتۇرىسىغا جىپسا كېلىدىغان چاسا ياغاچ ئورنىتىلىدۇ . بۇ ياغاچنى تىلى دەپ ئاتايدۇ . ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۆشۈك بولىدۇ . تۆشۈككە سالىدىغان ياغاچ مىخ بولىدۇ . بۇ مىخنىڭمۇ ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر تۆشۈك بولىدۇ . لوك ئىشكىنىڭ يېنىدىكى تامغا ئورنىتىلىدۇ . ئىشكىنى يېپىپ لوك تىلىنى ئالدىغا ئىتتەرگەندە ئىشىك تاقىلىدۇ . يانماسلىقى ئۈچۈن لوكنىڭ ئوتتۇرىسىغا ياغاچ مىخنى سېلىپ قويىدۇ . باشقا كىشىلەر بىلمۇئالماسلىقى ئۈچۈن ياغاچ مىخ تۆشۈكىگە ئاچقۇمىخنى سېلىپ يوشۇرۇپ قويىدۇ ، بۇ مەخپىيەتلىكنى ئۆي ئىگىسىدىن باشقا كىشى بىلمەسلىكى شەرت . قۇلۇپنى ئاچىدىغان چاغدا يان تامدىكى تۆشۈكتىن قولىنى سېلىپ ئالدى بىلەن ئاچقۇمىخنى ، ئاندىن چوڭ مىخنى ئېلىپ لوك تىلىنى ئارقىغا يانداۋرغاندىلا ئىشىك ئېچىلىدۇ . لوك دەپ ئاتىلىدىغان بۇ خىل قۇلۇپ ئاددىي ئەمما مەخپىيەتلىكى كۈچلۈك بولۇپ ، ئۆتمۈشتە يېزىلاردا كەڭ ئومۇملاشقان . (ش)

مىسكەرلىك

ئۇيغۇر مىسكەرلىك سەنئىتىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ ، مىس ، تۇچ ، ئالىيۇمىن ، قوغۇشۇن ،

سىنىك قاتارلىق يۇمشاق جىسىم تېپىدىكى ئېرىشچانلىقى كۈچلۈك مېتاللاردىن ئائىلە سايمانلىرى ، گۈزەل ـ سەنئەت بۇيۇملىرى ، زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى ئىشلەپ مەملىكەت ئىچى ـ سىرتىدا داڭق چىقىرىپ كەلگەن .

مىسكەرلىك سايمانلىرى : بولقا ـ سەندەل ، ئوچاق ، كۆيەك ، كۆمۈر ، ئوت پۈدىگۈچ ، چاسا بولقا ، كەكە بولقا ، بازغان ، قىسماق قاچا ، تۇز قاچا ، سەركۈل ، چاق (سىلىغايتىش چاقى) ، ھەر خىل ئېكەك ، ئاق قۇم ، قىزىل قۇم ، نۆشۈدۈر ، كەپشەر ، دانىكا ، داغمال ۋە بۆتا (مىس ، ئالىيۇمىن ئېرىتىدىغان سايمان) قاتارلىقلار .

ئىشلەيدىغان بۇيۇملىرى : ئاپتۇۋا ، چىلاپچا ، چۆگۈن ، مانتا قازىنى ، مىس قازان ، مىس داش قازان ، جۇنبۇل ، لېگەن ، كەپكۇر ، چەينەك ، مىس چىنە ـ پىيالە ، جام قاتارلىق نەچچە خىل ئائىلە سايمانلىرى ، كولدۇرما ، زەنجىر ، ئات ئېگەرى ، ھارۋا جابدۇقلىرى ، ئىشىك ـ دەرۋازا زىننەت بۇيۇملىرى ، چاچ ئاسقۇ ، ئۇزۇك ، بىلەزۈك ، چازا ، تاج ، قاداق ، سوقما ، قۇيما ھەيكەل ، باسما ھەرپلىرى ، تامغا ، داچەن پۇل ۋە باشقا قۇيما بۇيۇملار بولۇپ تۆت يۈز سەكسەن خىلدىن ئارتۇق بۇيۇم ئىشلەپ چىقىرىدۇ .

ئىشلەش ئۇسۇلى : مېتالنى خام ، پىششىق دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ . مىسكەرلىك ئەنئەنىسىدە ئېرىتىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويىدۇ . ئېرىتىش مۇڭاپىق ، ئۆلچەملىك بولمىسا ، سوققاندا قاسىراق كۆپ چىقىپ كېتىپ قالىدۇ ياكى بولقا تەگكەندە يېرىلىپ ، ئۇۋۇلىپ كېتىدۇ .

مېتال ياخشى ئېرىگەندىن كېيىن ياسماقچى بولغان سايمانىنىڭ ھەر بىر بۆلەكلىرىگە كېتىدىغان ماتېرىيالىنى پارچىلاپ ئايرىم سوقىدۇ . مەسىلەن ، ئاپتۇۋا ، چۆگۈنلەرنىڭ چەپچىكى ، قورساق ، جوغا ، تۇتقا ، كاناي ، قاپاق ، تاج قاتارلىق بۆلەكلىرى ئۆلچەملىك ياسىلىپ بولغاندىن كېيىن ، كەپشەرلىنىپ بىر ـ بىرىگە كىرىشتۇرۇلىدۇ . كەپشەرلىنىپ پۈتكەن سايمان چاقما تۇتۇپ سىلىغايتىلىدۇ . ئاندىن قىزىل بولسا قىزىل قۇم ، ئاق بولسا ئاق قۇم سۈرۈپ پەرداز بېرىدۇ .

تۇنج سايمانلارغا بولسا قىزىل قۇمغا زەنجۇبۇل ئارىلاشتۇرۇپ سۈرۈلىدۇ . بۇنىڭ بىلەن تۇنج سىرىق ۋە قىزىل رەڭ ئالىدۇ . ئاندىن كىگىز سۈرۈپ سىلىغايتىدۇ . نەتىجىدە تۇنج ئالتۇن رەڭگە كىرىدۇ .

مىسكەرلىكتە ، چاق ۋە ئېكەكتە ئۇۋالغان قىرىنداشلارمۇ ئىسراپ قىلىنمايدۇ . ئۇنى يېغىپ ، ئېرىتىپ يەنە ئىشلىتىدۇ . مىسكەرچىلىك قەشقەر شەھىرىدە ناھايىتى تەرەققىي تاپقان . (ش)

تاقىچىلىق

تاقىچىلىقنىڭ پەيدا بولۇشى ئاتنى قولغا كۆندۈرۈش دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىكى «ئات يۈك كۆتۈرىدۇ ، تاقا ئاتنى كۆتۈرىدۇ » دېگەن ماقال ـ بۇنىڭ دەللىلى . بولۇپمۇ قاتناش ـ سودا تىرانسپورتىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجى تاقىچىلىق كەسپىنى يولغا قويۇشنىڭ مۇھىم ئاساسى بولدى . شۇنىڭ بىلەن تاقىچىلىق بىر خىل كەسىپكە ئايلىنىپ تۆمۈرچىلىكتىن ئايرىلىپ چىقتى .

تاقىچىلىقنىڭ سايمىنى ئاساسەن ، ئوچاق ، كۆيەك ، قىسقاچ ، بولقا ، بازغان ، سەندەل ، قەلەم ، سۈنبە ـ سومىتراچ ، ئاتنىڭ تاقىسىنى شىلدىغان ئۇستىرا ، دار ، ئارغامچا قاتارلىقلار . ئۇلار مۇشۇ سايمانلار بىلەن تاقا ياسايدۇ ۋە ئات ـ ئۇلاغ تاقىلايدۇ .

ھايۋانات تۇرىگە ، چوڭ ـ كىچىكلىكى ۋە يولغا قاراپ تاقىنىڭ تۇرى بەلگىلىنىدۇ . مەسىلەن ، ئات ، قېچىر ، ئېشەك ، بۇغا تاقىسى قاتارلىقلار . تاقا يەنە تاشلىق يول ، توپلىق يول ، مۇز يولغا قاراپ ئايرىم سوقۇلىدۇ .

تاشلىق يول (ئۇزۇن يول) تاقىسىنىڭ ھەر بىرى ئۇچۇن ئۇچ يۈز گرام تۆمۈر ئىشلىتىپ قېلىن سوقۇلسا ، توپلىق يول ئۇچۇن ئىككى گرام تۆمۈر ئىشلىتىپ سىپتە سوقۇلىدۇ . مۇزلۇق يول تاقىسى مىخلىق بولىدۇ .

ياسىلىشى : تۆمۈر ئۆلچەملىك كېسىلىپ ، قىزىتىلىپ ئىككى بېشىغا زەي (مىخ ئورنى) تارتىلىپ ، يەنە بىر تەرىپىگە ئۇچتىن تۆشۈك ئېچىپ تاقىنى ئېگىدۇ . تۆمۈرنى قىزىتىپ ئۇچىنى ئۇچلۇق قىلىپ سوزۇپ كېسىپ ، قېلىپقا سېلىپ ، بىر تەرىپىگە باش چىقىرىپ تاقا مىخى ياسايدۇ .

تاقا قېقىش : ئۇچ تال ياغاچتىن ياسالغان دار ئىچىگە ئاتنى ئۇزۇنىغا تۇرغۇزۇپ ، ئارقان بىلەن قولتۇق ۋە تېقىم ئارىلىقىدىن دارغا باغلاپ ، ئارقان ئۇچىنى دار قوزۇقىغا باغلاپ قويىدۇ . ئاندىن تاقىلايدىغان پۇتنىڭ تۇياق ئۇستىدىن ئارقان بىلەن كۆتۈرۈپ تۇرۇپ ، سوتىراچ بىلەن تۇياقنى ياساپ تاقىنى قويۇپ مىخلاپ ، تۇۋاق چۆرىسىنى تاقا يۈزىگە جىپسلاپ ياسايدۇ .

ئۇيغۇر تاقىچىلىرى يالغۇزلا تاقا ياساش ، تاقىلاش بىلەن بولماي ، بەلكى ھايۋانات دوختۇرلۇقىنى بىلله ئېلىپ بارىدۇ . مەسىلەن ، ئۇلاغلاردا بولىدىغان چاشقان يارىسى ، ئالقاراق ، تۇياق يېرىلىش ، يىرىڭداش ، ھەر خىل سۇلۇق يېغىر ، جۆجەي ۋە باشقا جاراھەتلەر ، ئۆسمىلەرنى ئۇيغۇر تاقىچىلىرى يەرلىك ئۇسۇل ، يەرلىك دورىلار بىلەن داۋالايدۇ ۋە ئوپېراتسىيە قىلىدۇ .

تەجرىبىلىك تاقىچىلار ھايۋانلارنىڭ يۇرۇش ، تىنىش ئەھۋالىغا قاراپ كېسەللىكى ۋە بولغۇسى كېسەللىكلىرىنى مۆلچەرلىيەيدۇ .

ئۇيغۇرلاردا ئېشەكمۇ ئاتقا ئوخشاشلا ناھايىتى مۇھىم بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋە قاتناش قورالى . شۇڭا تاقىچىلىقنىڭ ئەڭ ئاۋات بازىرى ئېشەك تاقىلاش بولۇپ ، ئۇنىڭ جەريانلىرى ئاتنى تاقىلاشقا ئوخشىشىدۇ . (ش)

قۇيمىچىلىق

ئۇيغۇرلار مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا ، تۆمۈر ، مىس ، ئالتۇن ، كۈمۈش تاۋلاپ ئۇنىڭدىن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئىشلەپ چىققان ۋە قۇيمىچىلىق كەسپىنى باشلىۋەتكەن .

ئۇيغۇرلاردا قۇيمىچىلىقنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ ، ئىشلەپ چىقارغان نەرسىلىرى ئۆلچەملىك ۋە سۈپەتلىك . ئۇيغۇر ئۇستىلار قازان ، داڭقان ، تاۋا ، ساپان ، مەش ، ھارۋا قازىنى ، ھارۋازىخچا ۋە ھەر خىل قوڭغۇراق قاتارلىق تۇرمۇش ۋە دېھقانچىلىق ، قاتناش ۋە باشقا ساھەلەردىكى سايمانلارنى قۇيۇپ چىقىرىدۇ .

قۇيمىچىلىقنىڭ ماتېرىيالى چۆيۈندىن ئىبارەت . قۇيمىچىلىق سايمانلىرى ئوچاق ، كۆمۈر ، كۆيەك ، قىسقاچ ، بولقا ، بازغان ، چويۇن ئېرىتىدىغان بوتا ۋە قۇمدىن ئىبارەت .

ئىشلەش ئۇسۇلى :

ئۇيغۇر قۇيمىچىلىرى ئالدى بىلەن ماتېرىيال تاللايدۇ . چويۇنغا تۆمۈر ، مىس ، قەلەي قاتارلىق ھەر-قانداق غەيرىي مېتال ئارىلاشمىسىلىقى شەرت . تۆمۈر ئارىلىشىپلا قالسا قۇيۇلغان سايمان يېرىلىپ كېتىدۇ ياكى قۇيغۇچە تېرىلىپ كېتىدۇ . يەنە ئۇيغۇر ئۇستىلار رودىدىن ئېلىنغان پېتى ئىشلىتىلمىگەن چويۇننى خام چويۇن دەپ ھېسابلايدۇ . ئىشلىتىلگەن (سايمان ياسالغان) چويۇننى پىششىق چويۇن ھېسابلايدۇ . ئۇلار خام چويۇن ئالغاندا ئېرىتىشكە دىققەت قىلىدۇ . ئېرىتىشتە ھېچقانداق مەسىلە كۆرۈلمىگەندە ئاندىن ئىشلىتىدۇ .

قۇيمىچىلىق كەسپى ئاساسەن ئېرىتىش ، قۇيۇش ، قېلىپ قىلىپ ياساشتىن ئىبارەت بولۇپ ، ئېرىتىش ياخشى بولسا قۇيۇش ئوڭۇشلۇق بولىدۇ . قېلىپ يېرىلماي-دۇ . قۇيۇلغان ماتېرىيالنىڭ سۈپىتى ، تەكشىلىكىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ .

قېلىپ ياساش :قۇيمىچىلىق قېلىپى قۇمدىن ياسىلىدۇ ، قۇيماقچى بولغان ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئىچ ۋە تاش قېلىپى بولىدۇ . مەسىلەن ، قازان قۇيغاندا ، قۇيماقچى بولغان قازان ئۆلچىمىدە گۈمبەز ياساپ ئىچ قېلىپىنى پۈتتۈرىدۇ ، ئاندىن تاش قېلىپ ياسايدۇ ، تاش قېلىپنىڭ چوقۇسى داچىدەك تۆشۈك بولىدۇ ، ئېرىتىلگەن چويۇن ئاشۇ تۆشۈكتىن قۇيۇلىدۇ . چويۇن قۇيۇلۇپ مىنۇت ئۆتمەي قاتىدۇ ، بۇ چاغدا ، قۇيۇش ئاغزىدا پەيدا بولغان ئەمچەكنى ئۇزۇپ چۈشۈرۈۋېتىپ قىزىق ۋاقتىدا سىلىغايتىدۇ . قازان قۇلقى ، داڭقان پۇتى بار جايلارغا قېلىپ ياسىغاندا پۈت ، قۇلاق ئورنى قۇيۇپ قويىدۇ .

قۇيمىچىلىق كەسپىدە بۇزۇلغان چويۇن ماتېرىيالى قايتا ئېرىتىلىپ قۇيۇلىدۇ .

ئۇيغۇر قۇيمىچىلىقنىڭ ئالاھىدىلىكى ، ساپ چويۇن بولۇشى بىلەن قازان قۇسايدۇ ، ئاشقا ئىس كەتمەيدۇ ، تاماق تەملىك بولىدۇ . دېھقانچىلىق ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنىڭمۇ سۈپىتى ياخشى ، ئۆزى چىداملىق بولىدۇ . بۇ خىل يەرلىك ئۇسۇلدىكى ئەنئەنىۋى قۇيمىچىلىق ھۈنەر ـ كەسىپ تاكى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە . (ش)

سەرراچلىق

ئۇيغۇر قول ھۇنەرۋەنچىلىكى ئىچىدە سەرراچلىق كەسىپى ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ . سەرراچلار ئېگەر ـ جابدۇق ، ھارۋا جابدۇقى ، ئات ، تۆگە ، قېچىر ، ئېشەك لەرنىڭ توقام ـ مۆلۈسى ۋە بۇلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان بارلىق جابدۇقلارنى ياسايدۇ .

سەرراچىلىقنىڭ مەھسۇلات تۈرى كۆپ ۋە خىلمۇ خىل بولىدۇ . مەسىلەن ، ئۇيغۇر سەرراچلىرى ئۇيغۇرچە قۇش باشلىق قەدىمكى ئېگەر ، موڭغۇلچە ئېگەر ، قازاقچە ، قىرغىزچە ئېگەر ، روسچە ئېگەر ، ھەربىيچە ئېگەر ، خەنزۇچە ئېگەر قاتارلىق ئېگەرلەرنى ۋە تۆت ئاتلىق ھارۋا جابدۇقى ، قوش ئاتلىق ھارۋا جابدۇق ، ياربىار ، خادەك ، كالا ھارۋىسى ، ئېشەك ھارۋىسى جابدۇقلىرىنى ياسايدۇ . ئۇيغۇر سەرراچلىرى ھۇنەرگە كامىل ، قولى چېۋەر بولىدۇ . ئۇلار ، ئۇيغۇر قۇش باشلىق ئېگەرنى ياساشتا ، ئېگەرنىڭ قاپىسى (ئىككى يېنى) ، سوڭ (ئارقىسى) ، ئۇستى كەرەشمىسى (ئىككى قاپىسىنى چېتىپ تۇرىدىغان) ۋە قۇشنىڭ بېشىنى ئايرىم ياسايدۇ . بۇلارنى ياسىغاندا قۇش بېشىنى ئۇرۇپ ـ يانجىپ قاپىا ـ سوڭغا يارا يېيلىم سۈركەپ ، ئۇستىگە يانچىلغان پەينى چاپلاپ ئۇستىدىن يەنە يارا يېيلىم بېرىدۇ . بۇنىڭ بىلەن قاپىا ۋە سوڭنىڭ چىداملىقلىقى ھەسسىلەپ ئاشىدۇ . قۇش بېشى بىلەن كەرەشمىمۇ شۇ خىلدا چىڭىتىلىپ ، بېرىلگەن يېيلىم ئۇستىگە قاتىمۇ قات ماتا ئۇراپ ھەر قاتقا يارا يېيلىم بېرىلىدۇ . ئۇرالغان ماتا بىلەن ئېگەر تەكشىلىنىدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىنى گۈللۈك رەخت ياكى گىلەم بىلەن زىننەتلەيدۇ . بەزى ئېگەرلەرگە تۇچ ، كۆمۈش ، مىستىن نەقىش قويىدۇ .

ئۇيغۇر سەرراچلىرىنىڭ نوختا تۈگۈش ، يۇگەن ياساش ، يۇگەن نەقىشلەش ، قامچا ئۆرۈش ، رەڭدار پۈچۈك ياساش ، قامۇت ، جونبۇ ـ جاۋەن قاتارلىقلارنى ياساش ماھارىتىمۇ ئۇستۇن . بۇ خىل جابدۇقلار ھازىرقى زامان ئۇچۇن ئەنئەنىۋى زىننەت بۇيۇملىرى قاتارىدا ئەتىۋارلىنىدۇ .(ش)

كۈلالچىلىق

كۈلالچىلىق ـــ ئۇيغۇرلاردا ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ئۆزۈلمەي داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ھۇنەر ـ كەسىپلەرنىڭ بىرى .

ئۇيغۇر كۈلالچىلىقىدا مۇنداق تۆت ئالاھىدىلىك بار :

1) ئۇسۇلۇبى قەدىمىي ۋە ئاددىي ـ سادىدا ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇيغۇر ئۇستىلار ياسىغان ساپال بۇيۇملارغا سىزىلغان رەسىملەردە قەدىمكى خەلق سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ . ئۇنىڭغا نەقىش قىلىنغان بىر ـ ئىككى تال ئوت ـ چۆپلەر ۋە گۈللەر نەپىس ۋە روشەن كۆرۈنۈشى بىلەن دىققەتنى جەلپ قىلىدۇ . يەنە بەزى ئېدىشلارنىڭ يىگىرمە سانتىمېتر يېرىگە توپا رەڭ بېرىلسە ، ئۇنىڭ ئۇستى تەرىپىگە بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان ھەر خىل رەڭدىكى بىر قانچە سىزىق سىزىپ قويىدۇ . ئۇنىڭدىن قەدىمىي تۇس چىقىپ تۇرىدۇ .

2) ئۇيغۇر رەڭلىك ساپال بۇيۇملىرىنىڭ رەڭگى خىلمۇ خىل بولىدۇ . مەسىلەن ، جىگەر رەڭ ، سېرىق رەڭ ، توپا رەڭ ، يېشىل رەڭ ۋە توق يېشىل رەڭلەردىن ئىبارەت . بۇ خىل رەڭلەر پەقەتلا قوغۇشۇن ، مىس ، قىزىل توپا ، ئاق تاش ۋە قارا تۆمۈر ئۈۈندىسى قاتارلىق مىنېرال ماددىلاردىن يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئىشلىنىدۇ . كۈلالچىلار مىستىن سۇس يېشىل ، توق يېشىل رەڭ ئىشلەيدۇ . ئۇلارنىڭ رەڭ ئىشلەش چېۋەرلىكى شۇ يەردىكى ئارىلاشتۇرۇلغان ماتېرىياللارنىڭ نىسبىتى ناھايىتى يۇقىرى بولىدۇ . ئۇستىلار رەڭ بېرىپ بولغان سايمانلارنى خۇمدانغا سېلىپ ئۇچ ـ تۆت سائەت تۇرغۇزىدۇ . بۇنىڭ بىلەن بۇيۇملارنىڭ جۇلاسى كىشىنى جەلپ قىلىدۇ .

3) ئۇيغۇر كۈلالچىلار بارلىق ساپال بۇيۇملارنى قول بىلەن ئىشلەيدۇ . شۇنداقتىمۇ شەكلى تۈز ، ياسىلىشى چىرايلىق ، چوڭ ـ كىچىكلىكى ئۆلچىمى ئوخشاش ، دىئامېترى پەرقسىز بولىدۇ .

4) ئۇيغۇر ساپال بۇيۇملىرى ئېستېتىكلىك قىممەتكە ئىگە بولۇش بىلەن ھۇنەر ـ سەنئەتتە كەم ئۇچرايدۇ .

ئۇيغۇر كۆلالچىلىقىنىڭ خۇرۇچى لايدىن ئىبارەت بولۇپ ، ھەر خىل نەپىس بۇيۇملار لايدىن ياسىلىدۇ . مەسىلەن ، ئاپتاۋا ، چىلاپچا قاتارلىقلار بىر قانچىگە بۆلۈنۈپ ياسىلىدۇ . ئاپتاۋىنىڭ چەپچىكى ، قورساق ، بويۇن ، بوغۇز ، ئېغىز ، قاپاق دېگەندەكلەر بىر ـ بىرلەپ ئىشلىنىپ ئاندىن بىر ـ بىرىگە كىرىشتۇرۇلىدۇ .

كۆلالچىلار لايدىن رەڭلىك تەخسە ، چىنە ، تاۋاق ، پىيالە ، كوزا ، ئاپقۇرا ، ئاپتاۋا ، چىلاپچا ، ئىۋرىق ، ھەر خىل قورچاق ، تەشتەك قاتارلىق كۆپ خىللىق بۇيۇملارنى ياسايدۇ . ياسالغان ھەر قانداق بۇيۇم روشەن مىللى تۇس ئالىدۇ . بۇگۈنكى كۈندە رونۇق تېپىۋاتقان ئۇيغۇر كۆلالچىلىق بۇيۇملىرى دېگىز ـ ئوكيانلاردىن ھالقىپ ئوتۇپ جاھان ئەھلىنىڭ دىققىتىگە سازاۋەر بولۇۋاتىدۇ .(ش)

زەرگەرلىك

ئۇيغۇرلاردا ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن تاج ـ قاداق تاقاش ، بىلەزۈك ، ئۈزۈك ـ زىرە ، سىرغا سېلىش ، چاچ ئاسقۇ ـ چېتىق ئېسىش ئەنئەنىۋى ئادەت . بۇنداق ئىنچىكە ، نەپىس زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساشنى كەسىپ قىلغۇچىلار « زەرگەر» دەيىلىدۇ . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا زەرگەرلىك ھۇنەر ـ كەسپى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ ، ناھايىتى تەرەققىي قىلغان . بولۇپمۇ قەشقەر ، خوتەندە زەرگەرلىك كەسپى بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ ، ئىش تۇرۇنىڭ كۆپلۈكى ، ھۇنەرنىڭ نەپىس ۋە كۆركەملىكى بىلەن مەشھۇر .

زەرگەرلىك سايمانلىرى ئوچاق ، كۆيەك ، ئارچا كۆمۈرى ، دەمەران (ئوت پۈۈدەش نەيچىسى) ، بوتا (ئالتۇن ئېرىتىش قاچىسى) ، جۈپتەك ، كىلىك (سىم تارتىدىغان ئەسۋاب) ، بولقا ، سەندەل ، مانكال (يۇمىلاق زىننەت بۇيۇم قېلىپى) ، ئامبۇر ، دانىكا ، شۇرا ، زەمچى ، ئاق قۇم ، چوتكا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

ئۇيغۇر زەرگەرلىرى ئىشلەيدىغان زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ ، شاھ تاجى ، خان تاجى (خېنىملار) ، گۈل نۇسخا . تاج ، بۆرە ، يولۋاس ، بۈغا سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن (باتۇرلار تاقايدىغان) ئويما تاج ، توپە قاداق ، يان قاداق ، رەسىم قاداق ، سوقا قاداق ، ئالـ نارگۈلى قاداق ، ھوشۇقچە قاداق ، يۈلتۈز قاداق (بەش شوئار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ، بودىلىك زىرە ، كۈچارچە زىرە ، مىخۈالىق زىرە ، مانتا زىرە ، سائەت نۇسخا زىرە ۋە ھەر خىل سىرغىلار ، ئون تۆت تاشلىق قوڭغۇراق ھالقا ، نوغايچە ھالقا ، ئاي ھالقا ، چېچەك ھالقا ، تولغۇما بىلەـ زۈك ، گالىك بىلەزۈك ، گۈللۈك بىلەيزۈك ، قۇيما ئۈزۈك ، ئارچا بېغى ئۈزۈك ، گۈلسىز ئۈزۈك ، گۈللۈك ئۈزۈك ، چاچ ئاسقۇ ـ چېتىق ، ئالتۇن زەنجىر ، مېدالىئون قاتارلىق يۈز خىلدىن ئاشىدۇ .

ئىشلەش ئۇسۇلى : ئالتۇن ئېرىتىش قازىنى (بوتا) غا ئالتۇننى سېلىپ ئارچا كۆمۈرى سېلىنغان ئوچاقتا قويۇپ كۆيەك بىلەن ئوت ئوتاشتۇرىدۇ . ئوت چوغ بولغاندا كۆيەكنى توختىتىپ ، دەمەدان بىلەن پۈۈدەپ ئالتۇننى ئېرىتىدۇ . قەلەيدىن ياسالغان نوكەشنى مايلاپ قويۇپ نۆكچە قىلىپ سوقۇپ ، ئۈزارتىدۇ . تاج ـ قاداققا ئېرىتىلگەن ئالتۇننى ياپىلاقلاپ ، قېلىپقا بېسىپ ئىشلەيدۇ . بىلەزۈكنى نۇسخىغا قاراپ تولغاپ ياكى گۈللۈك قىلىپ ئىشلەيدۇ .

زىرە ـــ كىلىك بىلەن تارتىپ سوزۇپ سىم قىلىپ ، زىرە ھالقىسى (ئوقى) ۋە ئىچكى ئەگمىلەرنى ئېگىپ ، ئەنجۇر شەكلىدە گۈل ياساپ ئوتتۇرىسىغا تېرىقتەك كېسىلگەن ئالتۇننى قويۇپ كەپشەرلەپ تۇتتۇرىدۇ . قويما ئۈزۈك ئۈزۈك قېلىپىغا قۇيۇلىدۇ . گۈللۈك ئۈزۈك ئارچا بېغى ، گۈلسىز ئۈزۈك قېلىپىغا سېلىنىپ ئىككى بېشىنى دانىكا بىلەن تۇتتۇرۇپ كۆز قويىدۇ . چاچ ئاسقۇلار قېلىپقا سېلىنىپ ياسىلىدۇ . ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرىنى شۇرا ، زەمچە بىلەن چوتكىلاپ ، پەرداز قىلىپ سىلىغايتىدۇ . ئاندىن قۇم سۈرۈپ جۇلالاتـ تۇرىدۇ . زەرگەرلەرمۇ شۇ ئۇسۇل بىلەن ئالتۇننىلا ئەمەس ، كۈمۈش ، مىس ، سېرىق تۇچ ماتېرىيال قىلىنـ غان زىننەت بۇيۇملىرىنمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاش ياسايدۇ . ياسىغان زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ بەزىلىرىگە ياقۇت ، گۆھەر ۋە ھەر خىل رەڭدەكى ئېسىل تاشلاردىن كۆز قويىدۇ . (ش)

ساندۇقچىلىق

ئۇيغۇر ھۈنەر ـ كەسىپلىرى ئىچىدە ساندۇقچىلىق تارىخى ئۇزۇن ، تۈرى كۆپ ، سەنئىتى كۆركەم ، بازىرى ئىنتايىن كەسىپ .

ئۇيغۇر ساندۇقى خىلمۇ خىل بولىدۇ . خاپان ساندۇق ، كات ساندۇق ، ھەر خىل سىرلانغان ، سىرلىنىپ خىلمۇ خىل گۈل نۇسخىلار چۈشۈرۈلگەن ساندۇقلار ۋە تۇنىكە مىخلاپ بېزەلگەن پالاس ساندۇق (بۇ خىل ساندۇق ئورۇس ساندۇق ، ئەشتەرخان ساندۇق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قاتارلىقلار . بۇ خىل ساندۇقلار ھەرقايسى ئائىلىلەردىن ئۆزىگە مۇناسىپ ئورۇن ئالىدۇ .

ئۇيغۇر ساندۇقلىرىنىڭ بېزەكلىرى ۋە ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبى ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە . ساندۇق مەخسۇس ساندۇقچىلار تەرىپىدىن ياسىلىدۇ . كاسپلار ئىككى خىل بولۇپ ، بىر خىلى ، يالغۇزلا ساندۇق ياسايدۇ ، يەنە بىر خىلى ، ھەم ياسايدۇ ، ھەم سىرلاپ گۈل نەقىش قىلىدۇ ، ساندۇققا تۇنىكە مىخلايدۇ .

ساندۇقنىڭ ماتېرىيالى تېرەك ۋە قارىغاي ياغىچى ، يارا يېلىم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . سايمانلىرى : چوڭ ـ كىچىك چوت (كەكە) ، ھەرە ، ئىسكىنە ، رەندە ، سىزىق تارتىش تانىسى ، مېتر ۋە ئۇچ بۇلۇڭلۇق سانتىمېتردىن ئىبارەت .

ياساش ئۇسۇلى : ياغاچنى تىلىپ تاختاي قىلىدۇ . ساندۇق ئۆلچىمى بويىچە كېسىپ تاختاينىڭ بىر تەرىپى سىلىقلىنىدۇ . ئاندىن ئىككى بېشىغا ئەركەك ـ چىشى ئويۇق ئاچىدۇ ۋە ھەر بىر تەرەپنىڭ تاختايلىرىنى يارا يېلىم بىلەن چاپلاپ پۈتۈنلەشتۈرۈپ ، ئەركەك ـ چىشى ئويۇقلىرىنى كىرىشتۈرۈپ يارا يېلىم بىلەن تۇتتۇرۇپ ساندۇق رامكىسىنى قۇراشتۇرىدۇ . ئاندىن ئاستىنى ياغاچ مىخ بىلەن مىخلاپ چەپچەك قويۇپ ، ئاغزىنى گىرەچە بىلەن تۇتتۇرۇپ ئېچىلىپ ـ يېپىلىدىغان قىلىدۇ ۋە ئىككى يانغا تۇتقا ، ئالدىغا قاغىتۇمشۇق بېكىتىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن سىرلاش ، سىر ئۇستىدىن نەقىشلەش ياكى تۇنىكە مىخلاش ئىشىنى ئېلىپ بارىدۇ .

ئۇيغۇر ساندۇقلىرى ئىچىدە تۇنىكە مىخلانغان ساندۇق ئالاھىدە ۋە كۆركەم بولىدۇ . ساندۇققا مىس تۇنىكە ، ئاق ، سىرىق ، يېشىل دېگەندەك خىلمۇ خىل دەڭدىكى تۇنىكە قايچا بىلەن ئۆلچەملىك كېسىلىپ مىخلىنىدۇ .

مىخلاش ئۇسۇلى : تۇنىكە ئۇچ مىللىمېترلىق قىلىپ تاسما تىلىنىدۇ . ئۇنى تۈزلەپ ، بېلىق سىرتى قىلىپ ، ساندۇققا چۈشۈرمەك بولغان نۇسخىلارغا كىرىشتۈرۈپ ، تۇنىكىنى كاتەك مەنچىر ، كاتەك . تۇقۇلما ، كەكىلىك قېشى ، جۈپ كاتەك ، يالاڭ كاتەك قىلىپ مىخلايدۇ . ئۇلارنىڭ چېۋىر قولىدىن خىلمۇ خىل كۆرۈنۈشلەر ھاسىل بولۇپ ، ساندۇق يۈزىگە تاغ ـ دەريالار ، قۇياش ، ئاي ـ يۇلتۇز شەكىللىرى ، گۈل ـ گىياھ ، مېۋە ـ چېۋە ، ھايۋانلار ، ئۇچار قۇشلار شەكلى چۈشۈرۈلىدۇ .

بۇنىڭدىن يۈز يىللار ئىلگىرىكى ئاتاقلىق ئۇستىلار ساندۇقتا چەككەن ھەر بىر نۇسخىلار ، ئاق ، قىزىل ، يېشىل ياقۇت ، ئوغلاردىن كۆز قويۇپ ، نەقىشلەرگە جان كىرگۈزگەن . بۇ خىل بېزەلگەن ساندۇقلار ناھايىتى جۈلالىق بولۇپ كۆزنى قاماشتۇرىدۇ .

ساندۇق مىخلىغۇچى ئۇستىلار سەندەل ، ياغاچ بولقا ، تۇنىكە كېسىدىغان تۈز قايچا ، جادۇ قايچا ، سۇنبە ، مىخ ، ياپىلاق تۇمشۇقلۇق بولقىلارنى سايمان قىلىدۇ .

ساندۇقنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ۋە شەكلى بىر ـ بىرىگە ئوخشاشمايدۇ . ئۇيغۇرلار ئاشلىق ساقلاش ۋە نان قويۇش ئۈچۈنمۇ ساندۇق (كات) ئىشلىتىدۇ . ئاشلىق كاتلىرى ناھايىتى چوڭ ۋە كۆركەم ياسىلىپ ، ئالدىغا قاپارتما شەكلىدە تىلىنغان ياغاچ بىلەن ھەر خىل كۇنۇگۈرلۈك نەقشلەر چاپلىنىدۇ . بەزى چوڭ كاتلارغا بىرمۇر تونىنا ئاشلىق سىغدۇ . كاتتا ساقلانغان ئاشلىق ئاسان بۇزۇلمايدۇ . (ش)

تۆمۈرچىلىك

ئۇيغۇر خەلقىدىكى تۆمۈرچىلىكنىڭ تۈرى كۆپ ، تارىخى ئۇزۇن .

ئۇيغۇرلار تۆمۈرچىلىكنى ئاق ئىش ، قارا ئىش

دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ . پىچاقچىلىق ، ئۇستىرا ، قىلىچ ، قايچا ، قىڭراق ، رەندە تېغى ، ھەرە تېغى ، ئىسكىنە ، ئۇشكە ، كەكە ، پالتا ، ئىكەك ، دەرەش ، قۇلۇپ ، قاغا تۈمشۇق ، ئىشىك زەنجىرى ، ئوۋ مىلتىقى ، تۈنىكسازلىق ، مىسكەرلىك ، زەرگەرلىك ئەسۋابلىرى قاتارلىق بىر يۈز ئون ئۇچ خىلدىن ئارتۇق ھۈنەر تۈمۈرچىلىكتىكى ئاق ئىش تۈرىگە كىرىدۇ .

كەتمەن ، كۆرەك ، ئوغاق ، بولقا ، بازغان ، لوم ، ئات تاقىسى ، نال ، مىخ ، قاماق (ماخاك) ، كويزا ـ كەشەن ، قاپقان ، چوك دەرۋازا زەنجىرى ، ھالقا ، ھارۋا ـ مەپە ، ئات ئېگەر ـ جابدۇق ، ھارۋا جابدۇق ، تۈگمەن ، جۇۋاز ، سوقما ، توسما ، قۇرۇلۇش سايمانلىرى قاتارلىق بىر يۈز ئاتمىش خىلدىن ئارتۇق ھۈنەر قارا ئىش تۈرىگە كىرىدۇ . يەنە ئۇيغۇرلاردا مەزكۇر ئىشلارنىڭ كەسىپ ئايرىمىسى بولىدۇ . پىچاقچىلىق ، كەتمەنچىلىك ، قۇلۇپ ـ سازلىق ، تۈنىكسازلىق ، مىسكەرلىك ، تاقىچىلىق قاتارلىقلار ئۆز ئالدىغا ئايرىم ھۈنەر ـ كەسىپ بولۇپ ، ئۇلار يەنە ئۆز سەنئىتىنى جارى قىلدۇرۇش يولىدا باشقا كەسىپلەرنى قوشۇمچە ئىشلەيدۇ .

يۇقىرىقى كەسىپلەرنىڭ ئايرىمىسى بولسىمۇ ، ئىشلىتىش سايمانلىرى ئوخشاش بولىدۇ . مەسلەن ، ئوچاق ، كۆمۈر ، كۆيەك ، بولقا ، بازغان ، سەندەل ، قايچا ، قىسقۇچ ، ئېكەك ، داغمال ، تۆمۈر ئۇشكە ، كەپشەر ، دانىكا ، سەركول قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

ئۇيغۇرلار تۆمۈر بىلەن ئىشلىنىدىغان ھەرقايسى ھۈنەرلەرگە ماھىر بولۇپلا قالماستىن ، تۆمۈرنى تۆمۈرگە ، پولاتنى تۆمۈرگە قوشۇپ كەپشەرلەشكە ماھىر ، ئۇلار تېخ تېپىدىكى پىچاق ، قىلىچ ، قىڭراق ، كەتمەن ، ئورغاق قاتارلىقلارنىڭ دەستىسىنى تۆمۈردىن ، تېغىنى پولاتتىن ياسايدۇ . يەنى كېسىلىدىغان تېخ تەرىپىگە پولاتتىن گاك باغلايدۇ . ئۇيغۇر ئۇستىلار ئىشلەتكەن دانىكا بىلەن كەپشەرلەش ئۆزىگە خاس يېڭى مىللىي كەشپىيات .

ئۇيغۇر تۆمۈرچىلىرى ھەرقانداق ئەسۋاب ياسىغاندا كۆز چېنى ـــ مۆلچەر بىلەن ياسايدۇ ، قېلىپ ، ئەندىزە ئىشلەتمەيدۇ .

ئۇيغۇر ئۇستىلار تۆمۈرچىلىكتىن ئىبارەت بۇ كەسىپكە ئەزەلدىن توغراق ، قارىغاي كۆمۈرلىرى ئىشلىتىدۇ (ھازىر كوكس ئىشلىتىش رەسمىيلەشتى). (ش)

رىسالىچىلىك

ئۇيغۇرلاردا رىسالىچىلىك بىرقەدەر بۇرۇن تەرەققىي قىلغان بولۇپ ، ئۇلار يېزىق پەيدا بولغاندىن باشلاپ ئۆزلىرى ئىختىرا قىلغان ھۈنەر ـ كەسىپ تارىخىنى ، ئۇنىڭدىكى قائىدە ـ يوسۇن ، نىزاملارنى ، ئىشلەش ئۇسۇلى ۋە ئىشلىتىدىغان ئەسۋاب قاتارلىقلارنى تونۇشتۇرىدىغان ھۈنەر ـ كەسىپ رىسالىلىرىنى يېزىپ قالدۇرغان .

ساقلىنىۋاتقان ئۇچ يۈز نەچچە خىل ھۈنەر ـ كەسىپ رىسالىسىدە ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى قەدىمكى زامانلاردا ئەۋج ئالغان ھۈنەر ـ كەسىپ تۈرلىرى ، ئۇنىڭغا ئىشلىتىدىغان ئەسۋابلار ، ئىشلەش تەرتىپلىرى ، ھەر قايسى كەسىپنىڭ ئىختىراچىلىرى رىۋايەت شەكلىدە بايان قىلىنغان . بۇ خىل رىسالىلەر ئۇيغۇر ھۈنەر ـ سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە . رىسالە ـــ خەلق ئارىسىدىكى ئاممىۋى تەزكىرە ئەدەبىياتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى . شۇڭلاشقا ھەرقايسى ھۈنەر ـ كەسىپ رىسالىلىرىنىڭ مەزمۇنى بەزى ئەپسانىۋى ، دىنىي قاراشلاردىن خالىي ئەمەس . شۇنداق بولسىمۇ ، رىسالىچىلىك خەلقىمىزنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئادىتىنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر ـ سەنئەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە . (ش)

دوغاپ ۋە جۇلاپ

ئۇيغۇرلار ياز ۋە تومۇز كۈنلىرى (بەزىلەر قىش ، ياز) سوغۇق ئىچىملىك ئىچىشنى ياخشى كۆرىدۇ . بۇ خىل ئىچىملىكلەرنىڭ تۈرى كۆپ ، تەييارلىنىشى خىلمۇ خىل بولىدۇ .

ئۇيغۇرلار ناشتىدا يېڭى سىقىلغان ساپ ئانار شەربىتى ئىچىش ، ئادەتتە گۈلە ، چىلان ، كۆك ئۈزۈم ، چىلانقات ياكى قارىئۆرۈك ، ئۈزۈم چىلانغان سۇ ، ساپ مۇز سۈيى ، قېتىق ۋە سۈزمە قوشۇلغان قۇدۇق ۋە بۇلاق

سۈيى ئىچىشنى ياخشى كۆرىدۇ .

ئۇيغۇر خەلقىدە ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن بۇ ئادەت تەرەققىي قىلىپ كەسىپكە ئايلانغان . جۇملىدىن ئەتىيازدىن ئاخىرقى كۈزگىچە شەھەر ، يېزا ـ بازارلىرى ، ھەرقايسى دوقمۇشلاردا دوغاپ ، جۇلاپ ۋە چۈلە قاتارلىق سوغۇق ئىچىملىك ساتقۇچىلارنى كۆرىسىز .

سوغۇق ئىچىملىك تەييارلاش ئۇسۇلى :

جايلاردا مۇزچىلار ۋە مۇزخانىلار بولىدۇ . مۇزچىلار ھەر يىلى 1 ـ ئايدا دەريا ـ كۆللەرنىڭ قېلىن مۇزلىغان پاكىز مۇزلىرىنى تۆت چاسا قىلىپ چاناپ ئېلىپ گەمە ، مۇزخانىلاردا شامال ئۆتۈشمەيدىغان قىلىپ ساقلايدۇ .

ھەر يىلى 4 ـ ، 5 ـ ئايلاردا شەھەر ، يېزا ، كوچا دوقمۇشلىرىدا كۆپكۆك (نىل رەڭ) سايۋەن تارتىلىپ ، شىرە ـ ئورۇندۇقلار قويۇلۇپ ئەتراپى پاكىز سۈپۈرۈلۈپ ، سۇ سېپىلىدۇ . دوغاپ ، جۇلاپ ، ماروژنىساتقۇچىلار ، مۇز ، قېتىق ، سۈت ، سۈزمە ، قەيام ، شېكەر سېتىۋالىدۇ ۋە شىرە ئۈستىگە ئون ـ يىگىرمە لېگەن شېشىلەردە قىيامنى تىزىپ ، بىر يانغا قېتىق ، ئوتتۇرىغا مۇز ، يەنە بىر يانغا سۇ تۆكۈنى توختىتىپ تەجرىبە باشلايدۇ . ئۇلارنىڭ مۇز چوقۇش ، مۇزغا قېتىق ، سۈزمىلەرنى قوشۇپ ئارىلاشتۇرۇشى ئۆزگىچە بولۇپ ، قېتىق بىلەن مۇز تاۋاقتىن ئون ـ ئون بەش سانتىمېتىر ئۆرلەپ كۆپۈك چىقىرىدۇ . ئاندىن ئازراق سوغۇق سۇ قۇيىدۇ . خالىغۇچىلارغا قىيام ئارىلاشتۇرۇپ بېرىدۇ . بۇ خىل دوغاپ ئۆزگىچە تەمگە ئىگە بولۇپ ، ئىچىشلىك بولىدۇ ، جۇلاپنى چوقۇلغان مۇز ئۈستىگە قەيام قۇيۇپ ئازراق سۇ قۇيۇپ تەڭشەپ بېرىدۇ . دوغاپنىڭ يەنە بىر خىلى بولۇپ ، « سارىڭ دوغ » دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇ قېتىق (سۈزمە) قا بىر ـ ئىككى قوشۇق قىيام قۇيۇپ ، مۇز بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلىنىدۇ . تەمى چۈچۈمەل بولۇپ ، ئۈسسۈزلۇقنى قاندۇرىدۇ .

چۈلە : چۈلە ساتقۇچىلار ھەر يىلى كۈزدە خۇۋەينە ئۆرۈكنى (بۇ خىل) ئۆرۈك يوغان ، گۆشلۈك ۋە تاتلىق ، شىرنىلىك بولىدۇ) تاللىۋالىدۇ . ئەتىياز كىرىش بىلەن گۈلنى سوغۇق سۇدا يۇيۇپ تازىلاپ ، قاينىق سۇغا چىلاپ ئىككى ـ ئۈچ سائەت قويۇپ قويىدۇ . گۈلە ئېسىلىپ توقىچاق شاپتۇلدەك بولىدۇ . ئۇنىڭغا شاپتۇل قېقى ، چىلاندىن ئازراق سېلىۋېتىدۇ . بۇنىڭدا تەمى تېخىمۇ ياخشى بولۇش بىلەن تەبئىتى مۆتىدىللىشىدۇ . ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن ئۈسسۈغاندا بىر قانچە تال گۈلە بىلەن بىر تاۋاق سۈيىنى ئىچىپ ئۈسسۈزلۇقنى قاندۇرىدۇ . يەنە ئۇيغۇرلار سۈتنى شېكەر بىلەن قاينىتىپ مۇز سۈيىگە چىلاپ قويۇپ سوۋۇتۇپ ئىچىدۇ . بەزىلەر مۇز سۈيىنى ئىچىدۇ . بازار كۈنلىرىدە چېلەككە مۇز سۈيى ئېلىپ قېتىق ئارىلاشتۇرۇپ كۆتۈرۈپ يۈرۈپ ، كۆرۈشكىدا كەملەپ ساتىدىغانلارمۇ بار .

ئۇيغۇرلار ماروژنىنى ھەر خىل ئېتىدۇ ، ئۇلارنىڭ مىللىي ئۈستىلار ياسىغان ماروژنى ياساش سايمىنى بار . مىستىن ياسالغان تۇڭ ئىچىگە شېكەر بىلەن پىشۇرۇلغان سۈتنى قۇيىدۇ . تۇڭنىڭ سىرتقى تەرىپىگە تۇز ئارىلاشتۇرغان مۇز قاچىلاپ ، تۇڭنىڭ ئايلاندۇرغۇچ رولىنى تۇڭ قىول بىلەن ئايلاندۇرىدۇ . سول قولدىكى پالاق سۈت ئىچىدە ھەرىكەت قىلدۇ ، تۇڭ ئايلىنىپ سىرتتىكى مۇزنىڭ سوغۇق تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ قىراۋ باغلايدۇ . ئۇيغۇرلار يەنە قايماق سالغان ، تۇخۇم ئېقى ، مەخسۇس تۇخۇم سېرىقى سالغان ، ئاق ماي ، سېرىق ماي ئارىلاشتۇرغان ماروژنىلارنى ياسايدۇ . (ش)

قەندالەتچىلىك

ئۇيغۇرلاردا قەندالەتچىلىكنىڭ تۈرى كۆپ ، تاۋىخى ئۈزۈن بولۇپ ، ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە .

ئۇيغۇرلار شېكەردىن ئاق ، نوقۇت رەڭ ، سېرىق ناۋات ، ئون نەچچە خىل مەنپەسى ، كۆپ خىللىق كەمپۇت ، پاتاسا ، پەشمەت ، ئەدىرەك ، پىچەك ، قىيام قارىلىق تاتلىق مەھسۇلاتلارنى ھەمدە شېكەر قىيامىغا مېۋىچىۋە ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ ، ياڭاق ، ئەنجۇر مۇرابباسى ، ئۆرۈك مۇرابباسى ، ھەر خىل گىلاس مۇرابباسى ، قارىئۆرۈك (ئەينۈلا) مۇرابباسى ، ئالما مۇرابباسى ، سەۋزە مۇرابباسى ، بېھى مۇرابباسى ، ئامۇت

مۇرابباسى ، قوغۇن مۇرابباسى ، پىننە مۇرابباسى ، گۈلقەنت قاتارلىق يەتمىش ـــ سەكسەن خىل تاتلىق ۋە شىپالىق يېمەكلىكلەر ياسايدۇ .

قەندالەتچىلىكنىڭ سايمانلىرى ئاددىي بولۇپ ، قازان ، يىپ ، چېلەك ، چۆمۈچ ، مەنپەسى قېلىپى ، كەپكۇر ، بىر قانچە تال چوكا تاياق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك ناۋات ئېتىش ئۇسۇلى مۇنداق : ئادەتتە بىر يۈز يىگىرمە جىلىك شېكەرگە ئىككى چېلەك سۇ قۇيۇپ ، ئىتتىنىك ئوتتا قاينىتىپ ، شېكەر قىيام بولغاندا ئوتنى پەسەيتىپ ، تۇخۇمدىن تۆتنى چېقىپ ، ئاق ـ سېرىقىنى ئارىلاشتۇرۇپ ، قىيامغا تۆكۈپ قاينىتىدۇ . تۇخۇم شېكەردىكى كىر ، غەلدە ـ غەشتىلەرنى ئۆزىگە تارتىپ كۆپۈك بولۇپ لەيلەيدۇ . ئاندىن كەپكۇر بىلەن ئۇنى سۈزۈۋېتىپ ، قىيامنى ئىتتىنىك ئوتتا قاينىتىدۇ . قىيام قۇيۇلۇپ تىرناقتا مارجاندەك توختىغاندا ، ئېغىزغا سېلىپ باقىدۇ ، ئېرىشى ئاستا بولغاندا ، يىپ تارتقاندا تەييارلىغان قازانغا تۆكۈپ ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز قويغاندا پىشقان قىيام يېپقا نۆكچە باغلاپ ئاق ناۋات بولىدۇ ، خام قىيام قازان تېگىدە قالىدۇ . خام قىيامغا شېكەر قوشۇپ يۇقىرىقى ئۇسۇل بىلەن يەنە قاينىتىپ ئىشلىگەندە ، نوقۇت رەڭ ناۋات ، ئۈنىڭدىن قالغانىنى ئىشلىگەندە سېرىق ناۋات ، ئۈنىڭدىن قالغانىنى ئىشلىگەندە مەنپەسى بولىدۇ . مەنپەسى قىيامغا بىرئاز لېمون سېلىنىدۇ . قىيامى ئۇشتالغۇدەك قاتتىق ھالەتتە بولىدۇ . ئۇنى مايلانغان داسقا سېلىپ قېلىپتىن ئۆتكۈزۈپ ياسايدۇ . مەنپەسى قىيامدىن قالغان خام قىيامنى قاينىتىپ ، ئۇنى مايلانغان داسقا تۆكۈپ قوچۇغاندا قىيام قۇيۇلىدۇ . ئۇنى لېگەننى مايلاپ تۆككەندە ، قېتىپ ئەدەرەڭ بولىدۇ . قىياملارنىڭ رەڭگى كۆپ قاينىغانلىقتىن ئۆزگىرىدۇ .

پاتاسا ـــ ناۋاتتىن ئاشقان خام قىيامغا شېكەر سېلىپ يۇقىرىقى ئۇسۇلدا قاينىتىپ قىيام چىگىراق يۇغۇرۇلغان بۇغداي خېمىرىدەك بولغاندا قىيامنى سوۋۇتۇپ سۈزۈپ قوزۇقىغا ئاسىدۇ . قىيام سوزۇلۇپ ھاۋانى ئۆزىگە سۈمۈرۈپ ئاقىرىپ كۆپىدۇ . سوزۇلغان قىيامنى قايچىدا ئاق داستىخانغا ئۆلچەملىك كېسىدۇ ، قىيام قېتىپ پاتاسا بولىدۇ .

پەشمەت ـــ بىر كىلوگرام ئېرىتىلگەن قوي مېيىغا بەش كىلو ئۇن سېلىپ تالغان قىلىپ كۆيدۇرمەي ، قويۇق رۇيدۇ . چىلىك ـ بوشلۇقى ئەدەرەك قىيامىدەك بولغاندا مۇڭاپىق لېمون سېلىپ ، سوۋۇغان قىيامنى قوزۇقتا ئېسىپ سوزۇپ كۆپتۈرۈپ ، ئىنچىكە سوزۇلغان قىيامنى جوزىغا تەكشى قويۇلغان تالقانغا تەگكۈزۈپ تالقان يېگۈزىدۇ . ئاندىن ئۆلچەملىك كېسىپ تىزىدۇ . شۇنىڭ بىلەن پەشمەت بولىدۇ .

نىشالا : تۇخۇم ئېقىنى مىس قازانغا تۆكۈپ باغلاق تاياق بىلەن بىرمەر سائەت ئەتراپىدا ئۇزلۇكسىز ئىلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن كۆپۈكلىنىپ نىشالا بولىدۇ . نىشالا كۆپۈكلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغاچقا بەرىكەتلىك بولىدۇ . بۇ قەشقەر ، خوتەن قاتارلىق رايونلاردا بىر قەدىمكى ئۇمۇملاشقان بولۇپ شەھەر ئىچىدىكى توي ـ تۆكۈن ، مۇراسىملاردا مېھمانغا نىشالا ئېتىش ئۇمۇملاشقان . (ش)

«سەكسەنخالتا»

«سەكسەنخالتا» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر دورا ، دەرمانچىلىقى ، ئۇيغۇر خەلقىدە كەڭ ئومۇملاشقان كەسىپ بولۇپ ، ئەملىيەتتە ئۇ ئۇيغۇر مىللىي تىبابەتچىلىكى دورىخانىسىدىن ئىبارەت .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى دورىپۇرۇشلار ھەر خىل دورا ـ دەرمان سېتىشقا بىرلەشتۈرۈپ ، تومۇر تۈتۈپ ھەر خىل كېسەللەرگە دىئاگنوز قويىدۇ ۋە ئالدىن تەييارلاپ قويغان شىپالىق دورىلارنى بېرىدۇ . بەزى كېسەللەرگە تەييار دورا بولمىغاندا ، ھەر خىل دورا ماتېرىياللىرىدىن نىسبىتى بويىچە تەڭشەپ ئۇنى تەييارلاش ۋە ئىستېمال قىلىش ئۇسۇللىرىنى تەپسىلىي ئۆگىتىپ قويىدۇ . مۇشۇنداق دورىپۇرۇشلۇق دۇكىنىدا سېتىلىدىغان دورا ـ دەرمانلارنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ ، ھەر بىر خىل دورا ئايرىم خالتىغا قاچىلىنىپ تىزىپ قويۇلىدىغان بولغاچقا ، ئۇنى خەلق «سەكسەنخالتا» دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەن .

ئۇيغۇر دورا ـ دەرمانچىلىرىنىڭ خالتا نامى سەكسەن دېيىلگەن بولسىمۇ ئەملىيەتتە بىر قانچە يۈز ياكى بىر قانچە مىڭغا يېتىدۇ .

ئەگەر ھەرقانداق دورا ـ دەرمانچىنىڭ ئالدىغا بارسىڭىز ، ئۇنىڭ يايمىسىدىن ئاقمۇچ ، قارىمۇچ ، زىرە ،

ئارپىسىمان ، پىننە ، پىلپىل ، قەلەمپۇر ، قوۋزاقدارچىن ، لاچىندانە ، گۈلدارچىن ، قاقىلە ، كۆك لاچىندانە ، قۇرۇتۇلغان يىلان ، يىلان قاسىرىقى ، موزا ، كاۋاۋىچىن ، سىرىق ھېلىلە ، قارا ھېلىلە ، پەرگە دارچىن ، خولنجان ، ئاقچاچىكار ، چامغۇر ، زەنجىۋىل ، سىرە ، سورۇنجان ، بوز يېغى ، جويۇز ، ئىنتۇزۇمى ، غۇنچە ئۇزۇم ، سانا ، ئەپيۇن غوزىكى ، ئىسپەغول ـ قارا توغرىغا ، قىزىلقولتۇق پاقا ، كىلە ـ كەسلەنچۇك ، زەمچە ، نۇشۇدۇر ، ئادراسمان ئۇـ رۇقى ، رەۋەن ، گۈگۈرت ، قارىغاي يېلىمى ، قارا ئەندىز ، ئەقىل قارا ، سەرىستان ، سىماب ، سىر ، كەپـ رىس ، ئالماس ، ھۆل ـ قۇرۇق بۇغا مۇڭگۈزى ، بۆكەن مۇڭگۈزى ، ئىپار ، زەپەر ، مېھرىگىياھ ، زەيتۇن مېيى قا ـ تارلىق نەچچە يۈز خىل دورا چىقىشتىن تاشقىرى ، ھەر خىل سەي ئۇرۇقى ، ماش ، پۇرچاق ، خىلمۇ خىل شىپا ـ لىق يوپۇرماق ، پوتلا ، خىلمۇ خىل چېچەك قاتارلىق شىپالىق دورىلارنى كۆرىسىز . ئۇيغۇرلار پەسىل خاراك ـ تېرىن ۋە مىجەزىنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ ئۇنىڭغا ماس كېلىدىغان چاي دورىسىنى تاللاپ ئىچىشكە ئادەتلەنـ گەچكە ، دورىپۇرۇشلارنىڭ ئاساسلىق تىجارەت شەكلى چاي دورىسىنى تەييارلاشتىن ئىبارەت . (ش)

چالغۇ ئەسۋابلار

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن باشلاپ ناخشا ـ ئۇسسۇل ۋە مۇزىكىغا ماھىر خەلق . ناخشا ـ ئۇسسۇل ۋە مۇزىكا ئۇلارنىڭ كۈندىلىك ھاياتى بىلەن زىچ باغلىنىپ كەتـ كەن . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بىرمۇ خىل مۇزىكا چېلىشنى بىلمەيدىغان كىشىلەر ئاز ئۇچرايدۇ . خەلق ئارىسىدا ھەتتا مۇزىكا چېلىشنى بىلمەيدىغان كىشىلەرمۇ ئۆزىنىڭ تۆرىگە بىرمۇ چالغۇ ئەسۋابىنى ئېسىپ قويۇش بىر خىل ئادەتكە ئايلانغان .

ئۇيغۇرلار باشقا قېرىنداش تۈركىي خەلقلەرگە قارىغاندا بۇرۇنراق ئولتۇراق تۇرمۇش ھالىتىگە كۆچكەن . بۇنداق تۇرمۇش مۇھىتى ئۇلارنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇسىغا ۋە سەنئەت پىسخىكىسىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ ، ئۇيغۇر مۇزىكا كۇيلىرىنىڭ كۆپ ئۇدارلىق ، مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىق خاراكتېرىنى بەلگىلىگەن . ئالايلۇق ، ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى ـــ « ئون ئىككى مۇقام » ئاھاڭ جەھەتتە بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق بولغان ئۈچ يۈز يىگىرمە نەغمىدىن تەركىب تاپقان . شەكلى خىلمۇ خىل ، قويۇق مىللىي ۋە يەرلىك پۇراقتا ئىگە بولغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇزىكا خەزىنىسى ئىچىدە قىلىپلاشقان ۋە يۇرۇشلەشكەن خەلق مۇقاملىرى . خەلق ناخشىلىرى ، نەزمىسىز خەلق ئاھاڭلىرى ، مەشرەپ ۋە سەنەم ئەلنەغمىلىرى ، دىنىي ئاھاڭلار قاتارلىق نەچچە مىڭلىغان خەلق مۇزىكا ئاھاڭلىرى بار . بۇ ھال ئۇيغۇر چالغۇلىرىمىزنىڭ كۆپ خىل بولۇشىنى تەلەپ قىلغان .

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى چالغۇلىرىدىن ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان ۋە ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقانـ لىرى تەخمىنەن يىگىرمە بىر خىلدىن ئاشىدۇ .

ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى تۈزۈلۈش ۋە چېلىش خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن يەللىك چالغۇلار ، قىللىق چالـ غۇلار ، چەكمە چالغۇلار ، سوقما چالغۇلاردىن ئىبارەت تۆت چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ . تۆۋەندە بىز بۇ چالغۇلار ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز .

يەللىك چالغۇلار

يەللىك چالغۇلار : چالغۇنىڭ ئاۋاز كۈچى ، ئۇلارنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكى قاتارلىقلارنى خەرىكىمىزـ دىن چىقىۋاتقان ھاۋا ئېقىمى ۋە ئېغىز شەكلى ئارقىلىق كونترول قىلىدىغان ، ئېغىز بىلەن پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ ئەسۋابلار تۈرىگە قىلغان .

1 . نەي

نەي ـــ ئەڭ قەدىمكى چالغۇلارنىڭ بىرى . نەيىنىڭ ئۆزۈنلۇقى ھەرخىل بولۇپ ، سۆگەكتىن ياسالـ غانلىرى يىگىرمە سانتىمېتر ، قومۇشتىن ياسالغانلىرى قىرىق ـــ ئەللىك سانتىمېتر كېلىدۇ . ئۇ يانتۇ تۈتۈپ پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ . ئۇنىڭ ئۈستىدە ئاۋاز تۆشۈكلىرى بولىدۇ . تۆشۈكلەرنى بارماقلار بىلەن تولۇق ۋە يېرىم ئېتىش ئارقىلىق خىلمۇ خىل پۇتۇن ۋە يېرىم ئاۋازلارنى چىقىرىشقا بولىدۇ . ئۇنىڭ ئاۋازى يۇقىرى ، ئاۋاز دائىرىسى كەڭ ، ئاۋاز تۈسى مۇڭلۇق بولۇپ ، كۆـ پىنچە يالغۇز ئورۇندىلىدۇ . ئوركېستىرنىڭ شوخ ، تېتىك

يۇقىرى ئاۋاز قىسمىدا ئالاھىدە رول ئويناپدۇ . نەينەك سەككىز تۆشۈكى بولىدۇ . ئاۋاز دائىرىسى d^1 دىن d^3 كىچە ئىككى ئوكتاۋا بولىدۇ . ئۇنىڭ ئاۋاز تۈسى d^1 دىن b^1 گىچە توم ، سىلىق ، c^2 دىن g گىچە يېڭىراق ، b^2 دىن d^3 كىچە ئىنچىكە سۈزۈك كەلىدۇ .

2 . بالىمان

بالىمان ـــ تۈز تۆتۈپ پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ . ئۇنىڭ پۈۋلەيدىغان ئۇچى ياپىلاق ، توغرىسىغا ياغاچ قىستۇرۇلغان . ئۇستىدە سەككىز تۆشۈكى بولۇپ ، بارماقلار بىلەن بېسىپ چېلىنىدۇ . ئۈزۈنلۈقى يىگىرمە سەككىز سانتىمېتر ئۆچۈرىسىدە بولىدۇ . ئۇنىڭ ئاۋازى ئوتتۇرا ئاۋازغا مايىلراق بولۇپ ، مۇنجاما قەغەزنىڭ تىترىشىدىن پەيدا بولىدىغان ئاجايىپ يېقىملىق بىر خىل تۇسكە ئىگە . بالىمان خوتەن رايونىدا كەڭ تارقالغان . ئاۋاز دائىرىسى c^1 دىن f^2 گىچە . بارماق بېسىش قائىدىسى نەي بىلەن ئاساسەن ئوخشاش .

3 . بۇرغا

بۇرغا ـــ ئەڭ قەدىمكى چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ بىرى . پۈۋدەپ چېلىنىدىغان چالغۇلار ئىچىدە ئۇنىڭ ئاۋاز كۈچى ئەڭ زور ، ئەڭ ياڭراق . بۇرغىنىڭ شەكلى ئەگمە بولۇپ ، ئۈزۈنلۈقى يىگىرمە ـــ ئوتتۇز سانتىمېتر ئۆچۈرىسىدە ، ئۇچىدا بىر دانە پۈۋلەش تۆشۈكى بار . يوغان ئۇچى كاناي شەكلىدە ئىچى ئويۇپ ياسالغان . بارماق تۆشۈكلىرى يوق . پەقەت ئېغىز بوشلۇقى ۋە ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا بېسىمىنى كونترول قىلىش ئارقىلىق ئۈزۈنغا سوزۇلغان تېيىلما خاراكتېرلىكى «نەرە» ئاۋازىنى چىقىرىشقا بولىدۇ . ئاۋاز دائىرىسى بەش گرادۇس ئۆچۈرىسىدە .

4 . سۇناي

قەدىمكى ئۇيغۇر سۇنىيى چىلان ياغىچىدىن ياسالغان بولۇپ ، كىچىك ئۇچىدا قومۇشتىن ياسالغان ئاۋاز چىقىرىش پىپىكى بولىدۇ (ئۇنى خالىغانچە ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ) . سۇنايىنىڭ ئىچكى بوشلۇقى چوڭ ئېغىز تەرەپكە قاراپ بارغانسېرى كېڭەيىپ بارىدۇ . ئۇ نەيگە ئوخشاش بارماق بىلەن بېسىپ پۈۋلەش ئارقىلىق چېلىنىدۇ . سۇناي ئاۋازى ياڭراق چالغۇ بولۇپ ، قەدىمكى دەۋرلەردە ناغرا ـ دۇمباقلار بىلەن قوشۇلۇپ ھەربىي ئىشلاردىمۇ ئىشلىتىلگەن . ھازىرغىچە تەنتەنىلىك مۇراسىملار ۋە توي ـ تۆكۈنلەردە قوللىنىلىپ كەلمەكتە . سۇنايىنىڭ ئۈزۈنلۈقى قىرىق ئۇچ سانتىمېتر . كانايسىمان ئاغزىنىڭ دىئامېترى سەككىز سانتىمېتر ئۆچۈرىسىدە . سۇنايدا ئۇستۇنكى تەرىپىدە يەتتە ، ئاستىنقى تەرىپىدە بىر ، جەمئىي سەككىز ئاۋاز تۆشۈكى بولىدۇ . ئاستىنقى تۆشۈكى ئۇستۇنكى بىرىنچى تۆشۈكىنىڭ ئاستىغراق تۇغرا كېلىدۇ . ماھارىتى ئۇستۇن چالغۇچىلار ئۇنىڭدا تۇرلۈك تېيىلما ئاھاڭلار ۋە باشقا كۆپلىگەن زىننەت ئاھاڭلارنى ناھايىتى كېلىشتۇرۇپ چالالايدۇ . سۇنايىنىڭ ئاۋاز دائىرىسى e^1 دىن g^2 گىچە بولىدۇ .

5 . كاناي

بۇ بۇرغا ۋە سۇنايلارغا ئاساسەن ئۆزگەرتىلىپ ياسالغان چالغۇ . ئۇ ئاۋازىنىڭ بوملۇقى ، ھەيۋەتلىكلىكى سەۋەبىدىن « نەرە » دەپمۇ ئاتالغان . دەسلەپتە تۇرلۇك مۇراسىملار ۋە دىنىي خاراكتېرلىك ئاممىۋى پائالىيەتلەردە كەڭ قوللىنىلغان .

كاناينىڭ شەكلى سۇنايغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ . ئەمما ئۇنىڭدىن خېلىلا ئۇزۇن ، ھەجمىمۇ يوغان . ئۇنىڭ ئۈزۈنلۈقى بىر يېرىم مېتردىن ئىككى مېترغىچە بولۇپ ، دەسلەپتە ياغاچتىن ، كېيىن مىستىن ياسالغان . كاناي بۇرغىغا ئوخشاش پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ بولۇپ ، پەقەت بىرنەچچىلا تەبىئىي ئاۋازنى چېلىشقىلا بولىدۇ . كاناي ئاۋازىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەن ياكى بوم ، ئىنچىكە بولۇشى ئۇنىڭ ئۈزۈن ـ قىسقىلىقىغا مۇناسىۋەتلىك . ئۇ ئاساسەن قايناق ھېسىسىياتلىق سورۇنلاردا داقا ـ دۇمباقلارغا تەڭكەش قىلىپ ئۈزۈنغا سوزۇلغان ھۈۋلاش (نەرە تارتىش) لار ئارقىلىق كەيپىياتنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكىلا ئىشلىتىلگەن . كېيىنچە ھەجمىنىڭ كېلەڭسىزلىكى ھەمدە مىلودىيە ئورۇنداشقا بولماسلىقتەك كەمچىلىكى تۈپەيلىدىن كلاسسىك چالغۇلار ئارىسىدىن تەدرىجىي يوقىلىشقا

باشلىغان . ھازىر پەقەت قىزغىن كەيپىياتنىڭ سىمۇولى سۈپىتىدە سەھنە قورالى قىلىپ ئىشلىتىلمەكتە .

قىللىق چالغۇلار

قىللىق چالغۇلار ئات قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ قۇيرۇق قىلىدىن ياسالغان كامانچە بىلەن تارتىپ سۈرـ كەش ئارقىلىق ئاۋاز چىقىرىدىغان چالغۇلار تۈرىدۇر .

6 . ساتار

ساتار (بۇرۇنقى ئىسمى سەرتار ، يەنى ياشلامچى چالغۇ دېگەن مەنىدە) ـــ قەدىمكى قىللىق چالغۇلارنىڭ بىرى بولۇپ ، قەدىمكى دولان راۋابىنىڭ ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان . پىشقەدەم مۇزىكا ئۇستىسى تۇرداخۇن ئاتىنىڭ ئېيتىشلىرىغا قارىغاندا ، ئەينى زامانلاردا سۇقام ئورۇندىغاندا ساتار قول بىلەن چېكىپ چېلىنىدىكەن . مۇشۇلارغا ئاساسلانغاندىمۇ ئۇنىڭ راۋاب ، تەمبۇر ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ھەم قىللىق ، ھەم چەكمىدىن ئىبارەت قوش ماكانلىق چالغۇ ئىكەنلىكىنى ، كېيىنچە مەخسۇس كامانچە بىلەن ئورۇندىلىدىغان شەكىلگە كەلتۈرۈلگەنلىكىنى قەيت قىلىشقا بولىدۇ .

ساتارنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بىر يۇز قىرىق سانتىمېتر ئۆچۈرىسىدە بولىدۇ . ئۇ كۆپىنچە ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ . بىر دانە ئاساسلىق چېلىنىدىغان پولات سىمى ۋە سەككىزدىن ئون ئىككىگىچە سادا قايىتۇرغۇچى سىملىرى بولىدۇ . سىپىغا كىرىچتىن پەدە باغلىنىپ (ھازىر ئاساسەن سۈلياۋ قويۇلىدىغان بولدى)، سول قولدا پەدە بېسىپ ، ئوڭ قول بىلەن كامانچە سىيرىش ئارقىلىق چېلىنىدۇ . ئۇنىڭ ئاۋازى سىلىق ، مۇلايىم ، مۇڭلۇق بولۇپ ، مۇقام ئورۇنداشتا ئاساسلىق چالغۇ ھېسابلىنىدۇ . ئۇ كۆپىنچە مۇقاملارنىڭ مۇقەددىمىسى ۋە بەزى مۇزىكىلارنىڭ چاچما (ئىختىيارىي) ئۇدارلىق جايلىرىدا باشلامچىلىق رول ئويناىدۇ . ساتارنىڭ ئاۋاز دائىرىسى ئۇچ قىسمغا بۆلۈنىدۇ . تۆۋەن ئاۋاز رايونى c دىن b غىچە ، ئوتتۇرا ئاۋاز رايونى c^1 دىن b^1 گىچە ، يۇقىرى ئاۋاز رايونى c^2دىن g^2گىچە ياكى a^2 گىچە . سادا قايتۇرغۇچى تارلار بەش تاۋۇشلۇق ئاۋاز شەكلى رېتى بويىچە توققۇز خىل ساز قىلىنىدۇ . ئاساسلىق تار مەركىزىc^1 ئاھاڭىغا تەڭشىلىدۇ .

7 . غىجەك

غىجەكنىڭ سىپى سۆگەت ياغىچىدىن ، بېشى جىگدە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ . سول قولدا تار بېسىپ ، ئوڭ قولدا كامانچە سىيرىپ چېلىنىدۇ . باش قىسمىنىڭ ئىچى كاۋاك بولىدۇ . ئىلگىرى غىجەكنىڭ يۇزىگە ئات يېكى ئېشەك تېرىسى كېرىلەتتى . ئۇزۇنلۇقى بىر مېتر ئەتراپىدا بولۇپ ، ئىككى ياكى تۆت تار بېكىتىلەتتى .

1955 ـ يىلىدىن بۇيان غىجەك تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ بېشىنىڭ ئىچكى قىسمىغا يىلان تېرىسى كېرىلىدىغان ، تۆت تار بېكىتىلدىغان شەكىلگە كەلتۈرۈلدى . يۇقىرى ئاۋازلىق غىجەكلەرنىڭ ھەجمى چاقچاق بولىدۇ ، تىزغا قويۇپ چېلىنىدۇ . بۇنىڭدىن تاشقىرى يەرگە قويۇپ چېلىنىدىغان تۆۋەن ئاۋازلىق غىجەكلەرمۇ مەيدانغا كەلدى . بۇنداق غىجەكلەر يۇقىرى ئاۋازلىق غىجەكلەرگە قارىغاندا خېلىلا يوغان بولىدۇ .

يۇقىرى ئاۋازلىق غىجەكنىڭ ئاۋاز دائىرىسى g ئاھاڭىدىن a^4 ئاھاڭىنچە بولۇپ ، بىرىنچى تارىسى e^2 ، ئىككىنچى تارىسى a^1 ئۇچىنچى تارىسى d^1 تۆـ تىنچى g تارىسى ئاھاڭلىرىغا تەڭشىلىدۇ .

8 . قۇمۇل غىجىكى

قۇمۇل غىجىكى قۇمۇل رايونىدا ساقلاپ قېلىنغان ئەڭ قەدىمىي ئۇيغۇر غىجىكىنىڭ نۇسخىسى . ئۇنىڭ دەستىسى ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ . بېشى سىلىندىر شەكىلىدە ياغاچتىن ئويۇپ ياكى مېتالدىن قۇيۇپ ياسىلىپ يۇزىگە تېرە قاپلىنىدۇ . دەستىسى ئاشۇ سىلىندىر شەكىللىك غىجەك بېشىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ بېكىتىلىدۇ . ئۇ ئىككى تارلىق بولۇپ ، تار بىلەن دەستە ئارىلىقى كەڭ بولىدۇ . بۇنىڭدىن تاشقىرى ئەكس سادا بېرىدىغان بىرقانچە تارلىرىمۇ بولىدۇ . قۇـ مۇل غىجىكى سول قولدا تار بېسىپ ، ئوڭ قول بىلەن كامانچە سىيرىپ چېلىنىدۇ . بۇنداق غىجەكنىڭ ئاۋازى مۇڭلۇق ، يېقىملىق . ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بىر مېتر ئۆچۈرىسىدە . ئىچ تارى (بوم) d^1 ئاھاڭىغا ،

سىرتقى تارى (زىل) a^1 ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ .

9 . خۇشتار

1957 ـ يىلى لوپ ۋە خوتەن رايونلىرىدا ئوخشاشمىغان نۇسخىدىكى ئىككى خىل خۇشتار تېپىلغان . بۇ خىل چالغۇ قەدىمكى غىجەكنىڭ ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان بولۇپ ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا تاكى X IX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەنىكەن . ئۇنىڭ يوقىلىپ كەتكىنىگە ئەمدىلا بىر ئەسىرچە ۋاقىت بولغان . ھازىر بۇ خىل چالغۇ قايتا تەتقىق قىلىنىپ ياساپ چىقىلدى . ئۇنىڭ دەستە بېشىغا كىچىك قۇشنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەچكە « قۇشتار » دەپمۇ ئاتىلىدۇ ، ئاساسىي گەۋدىسى ياغاچ تاراشلىرىدىن چاپلىما شەكىلدە ياسالغاچقا ، نەملىك ۋە ئىسسىق ـ سوغۇقتا چىداملىق . ئېگىزلىكى تەخمىنەن ئەللىك سانتىمېتر ئۇچۇرىسىدە ، تۆت تارلىق ، دەسلىدىكى تار تاختىسى ۋە تارلىرىنىڭ ئورۇنلىشىشى ئاساسەن ھازىرقى زامان غىجىكىگە ئوخشىشىدۇ . ئۇرۇمچى شەھەرلىك چالغۇ ئەسۋابلار زاۋۇتى مەزكۇر ئەسۋاب ئۈستىدە قايتا ـ قايتا تەتقىق ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئۇنىڭ بىرقەدەر مۇكەممەللەشكەن نۇسخىسىنى ياساپ چىقتى . خۇشتار ھازىر ئۇزىنىڭ كۆركەم شەكلى ۋە يېقىملىق ئاۋازى بىلەن مىللىي مۇزىكا ئوركېستىرلىرىدىن ئورۇن ئېلىپ ، جۇڭگو ۋە چەت ئەل تاماشىبىنلىرىنى جەلپ قىلماقتا . خۇشتارنىڭ ئاۋازى جارانگلىق ۋە سۈزۈك بولۇپ ، ئىسكرىپكىنىڭ ئاۋازى تۇسىگە يېقىنلىشىدۇ ، ساز قىلىنىشى غىجەك بىلەن ئوخشاش .

چەكمە چالغۇ ئەسۋابلار

ناخۇن ، زەخمەك ياكى بارماقلار بىلەن تارنى چېكىش ئارقىلىق ئاۋاز چىقىرىدىغان چالغۇلار چەكمە چالغۇ ئەسۋابلار دېيىلىدۇ .

10 . بەربات

بەربانىڭ يەنە بىر ئىسمى باربىت ، خەنزۇچە « پىپا » دەپ ئاتىلىدۇ . « جۇڭگو مۇزىكا تارىخى » دېگەن كىتابنىڭ تۆتىنچى بابىدا قەيت قىلىنىشىچە ، X ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئالىم ، مۇزىكىشۇناس فارابىنىڭ كىتابىدا بەربانىڭ دەسلەپكى شەكلىنىڭ « ئۇد » دەپ ئاتالغانلىقى تىلغا ئېلىنغان . بەش تارلىق كۆچا بەربابى مىلادىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىلا ئومۇلاشقان بولۇپ ، تارىم ئويمانلىقىدىن پۈتكۈل ئاسىيا ۋە ھىندىستانغا تارقىلىشقا باشلىغان . شەرقتە دېگىز بويلىرىغىچە ، غەربتە يېپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىنى بويلاپ ئىران ۋە ئەرەب دۆلەتلىرىگىچە يېتىپ بارغان . ھازىر ئىچكىرى ئۆلكىلەردە ساقلىنىپ قالغىنى تۆت تارلىق ، ياپىلاق ياغاچ يۈزلۈك ، بېشى سوزۇنچاق كەلگەن نۇسخىسى . ئۇنىڭ ئاۋازى جارانگلىق ۋە مۇڭلۇق ، بويى يەتمىش ـــ سەكسەن سانتىمېتر ئۇچۇرىسىدە ، بەرباب تەخمىنەن ئون ئىككى تۇرلۈك ساز قىلىنىدۇ . ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقانلىرىنىڭ بىرىنچى تارى a ، ئىككىنچى تارى e ، ئۈچىنچى تارى d ، تۆتىنچى تارى A ئاھاڭغا سازلىنىدۇ . بەرباب تۇرلۈك مۇڭلۇقتا بولۇپ ، پەدە سانى ئوخشاش ئەمەس .

11 . راۋاب

راۋاب ـــ ئۇيغۇر چالغۇلىرى ئىچىدە كەڭ ئومۇملاشقان چالغۇدۇر . راۋاب ـــ قۇلاق ئورنى ، دەستىسى ۋە راۋاب بېشىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسمىدىن تەركىب تاپىدۇ . بېشىنىڭ ئۇستىدىكى ئىككى تەرىپىگە يەرلىك ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىپ تۇرغان بىر جۈپ قوشقار مۈڭگۈزى شەكلى ئورنىتىلغان . راۋابنىڭ خەلق ئارىسىدا قەشقەر راۋابى ، دولان راۋابى ۋە ئەڭ قەدىمىي بولغان قويچى راۋابى قاتارلىق خىلمۇ خىل نۇسخىلىرى بار . ئۇنىڭدىن باشقا يېڭىدىن ئىسلاھ قىلىنغان چاپلىما (تالالىق) راۋاب ۋە تۆۋەن ئاۋازلىق باس راۋاب قاتارلىقلارمۇ بار .

(1) قەشقەر راۋابى

قەشقەر راۋابى ـــ ئويما راۋاب دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بېشى ياغاچتىن ئويۇلۇپ ، يۈزىگە تېرە كېرىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ ، دەستىسىگە كىرىچتىن پەدە باغلىنىدۇ ، ئۈزۈنلۇقى ئادەتتە توقسان سانتىمېتر ئۇچۇرىسىدە بولىدۇ . قەشقەر راۋابى ئادەتتە ئالتە ـ يەتتە سىملىق بولۇپ ، بىرلا سىم ئاساسىي مىلودىيە ئۈچۈن ، قالغان

لىرى قوشۇمچە ياكى سادا قايتۇرۇش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ . قەدىمكى راۋاب ئۇچ تارلىق بولۇپ بىرىنچى تارى d^1 ئىككىنچى تارى a ياكى g ، ئۇچىنچى تارى d ئاھاڭىغا تەڭشىلەتتى . ھازىرقى زامان قەشقەر راۋابى يەتتە سىملىق بولۇپ ، بىرىنچى سىمى c^1 گە (بۇ ئاساسلىق سىم) ، ئىككىنچى g غا ، ئۇچىنچىسى d غا ، تۆتىنچىسى A غا ، بەشىنچىسى F غا ، ئالتىنچىسى B غا ، يەتتىنچىسى F ئاھاڭلىرىغا تەڭشىلىدىغان بولدى . بۇ خىل راۋابنىڭ ئاۋاز دائىرىسى E دىن g^3 گىچە . ئاۋاز تۇسى جەھەتتە c^1 دىن c^2 گىچە بوم ، d^2 دىن c^3 كىچە ياڭراق ، d^3 تىن g^3 گىچە زىل كېلىدۇ .

(2) دولان راۋابى

دولان راۋابىنىڭ دەستىسىگە ئادەتتە پەدە باغلانمايدۇ . شۇڭا ئۇ سىيرىپ چېلىشقا ناھايىتى ئەپچىل ، ئۇنىڭ بىلەن بەزىبىر ئالاھىدە مىللىي پۇراقلارنى ياخشى گەۋدىلەندۈرگىلى بولىدۇ . دولان راۋابىنىڭ ئۇچ تال ئاساسىي سىمى ۋە كۆپلىگەن سادا قايتۇرغۇچى سىملىرى بولىدۇ . راۋابنىڭ باش قىسمىدىن سەل يۇقىرىراق ئورۇنغا ئالاھىدە نەقىش قويۇلغان قىسقا ئىككى مۈڭگۈز ئورنىتىلىدۇ . ئۇنىڭدىن تاشقىرى قۇمۇل رايونىدا بىر خىل قۇمۇل راۋابى ساقلانغان . ئۇنىڭ شەكلىمۇ دولان راۋابىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ .

(3) چاپلىما راۋاب

چاپلىما راۋاب ــ تالالىق راۋاب دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇ راۋاب ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر راۋابنىڭ تۈزۈلۈشى ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىنىپ ياسالغان بولۇپ ، بەشى دۇتارنىڭكىگە ئوخشاش ياغاچ تالالىرىدىن چاپلاپ ياسىلىدۇ . دەستىسىگە مېتال ياكى سۈلياۋ پەدىلەر قويۇلىدۇ . چاپلىما راۋابنىڭ جەمئىي بەش سىمى بولۇپ ، بىرىنچى ، ئىككىنچى سىملىرى d^1 ئاھاڭىغا ، ئۇچىنچى ، تۆتىنچى سىملىرى a ئاھاڭىغا ، بەشىنچى سىمى تومراق بولۇپ d ئاھاڭىغا ساز قىلىنىدۇ . بۇ خىل راۋابنىڭ ئاۋازى جاراڭلىق ، مۇڭلۇق ، شەكلى قەشقەر راۋابىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ .

12 . تەمبۇر

تەمبۇر ئۇزۇن دەستىلىك چالغۇ بولۇپ ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بىر يۇز قىرىق سانتىمېتر ، بەشى ئۇزۇنچاقراق ، يۇزلۇكى ئادەتتە ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ . تەمبۇرگە سىم سېلىنىدۇ ۋە ناخۇن بىلەن چېكىپ چېلىنىدۇ . ئۇ ئىلى ، قەشقەر ۋە ئاقسۇ رايونلىرىدا كۆپرەك تارقالغان . تەمبۇر بەش سىملىق بولۇپ ، بىرىنچى ، ئىككىنچى سىملىرى ئاساسلىق مېلودىيە ئورۇندايدۇ . ئۇ g ئاھاڭىغا تەڭشىلىدۇ . ئۇچىنچى سىمى d^1 ئاھاڭىغا ، تۆتىنچى ، بەشىنچى سىملىرى g ئاھاڭىغا تەڭشىلىدۇ . تەمبۇرنىڭ ئاۋاز دائىرىسى ئۇچ گۇرۇپپىغا بېقىن . ئاۋاز تۇسىدىن f^1 گىچە يۇمشاق ، g^1 دىن f^2 گە جاراڭلىق ، g^2 دىن e^3گىچە كۈچلۈك ، f^3 g^3 گىچە كۈچسىز ، زىل . يېقىنقى ۋاقىتلاردىن بۇيان تەتقىقاتچىلارنىمۇ تەمبۇر ئۇستىدە ئىسلاھ ئېلىپ بېرىپ ، دەستىسى قىسقا ، ئاۋازى ياڭراق بولغان يۇقىرى ئاۋازلىق تەمبۇرلەرنى ياساپ چىقتى . ئۇنىڭ پەدىسى راۋابقا ئوخشاش ، يەنى ئون ئىككى تەكشى ئاھاڭ رېتى بويىچە تىزىلغان بولۇپ ، ھازىرقى زامان مۇزىكىلىرىنى ئورۇنداشقا قولايلىق .

13 . دۇتار

دۇتار ــ پارسچە قوشتار (جۈپتار) دېگەن مەنىدە بولۇپ ، ئۇيغۇر چالغۇلىرى ئىچىدە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىن تا ھازىرغىچە ئۆز شەكلىنى ئۆزگەرتمەي كېلىۋاتقان بىردىنبىر چالغۇ . دۇتار ئۇزۇن دەستىلىك ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بىر يۇز يىگىرمە بەش سانتىمېتر ئۆپىچۆرىسىدە ، بەشى يوغانراق بولۇپ ، ئۇجمە ياغىچىنىڭ تالالىرىدىن چاپلىنىپ ياسىلىدۇ . دەستىسىگە كىرىچتىن پەدە باغلىنىدۇ . ئىككى تال ئۇچەي ياكى يىپەكتىن ئېشىلگەن (بىرى زىل ، بىرى بوم) تار سېلىنىپ قول بارماقلىرى بىلەن سوقۇپ چېلىنىدۇ . ئاۋازى مۇڭلۇق . چالغۇچى ئۆزى چېلىپ ، ئۆزى ئېيتىشقا قولايلىق . شۇڭلاشقا كۆپىنچە تەمبۇر قاتارلىق چالغۇلار بىلەن بىللە ياكى يالغۇز ئورۇندىلىدۇ . ئۇنىڭ ئاۋاز دائىرىسى g دىن g^2 گىچە زىل تارى d^1 ، بوم

تارى g ئاھاڭغا ساز قىلىنىدۇ .

14 . قالۇن

قالۇنمۇ قەدىمكى چالغۇلارنىڭ بىرى . ئۇ ئادەتتە ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ ، ئاۋاز ساندۇقى پەلەمپەي شەكلىدە بولۇپ ، ئالدى تار ، كەينى كەڭرەك ، سول تەرىپى ئەگمە ، ئوڭ تەرىپى تۈز بولىدۇ . ئۇ ئاساسەن تۈز ياتقۇزۇلۇپ ، ئوڭ قولنىڭ باش ، كۆرسەتكۈچ ۋە ئوتتۇرانچى بارماقلىرى بىلەن سىمنى ئىلىش ، سول قولدا پەدە باسقۇچ ئارقىلىق سىمنى بېسىش ۋە سىرىش ئۇسۇلى بىلەن چېلىنىدۇ . ئاۋازى يېقىملىق ۋە تېيىلما ئاھاڭلارغا باي بولۇپ ، پەۋقۇلئادده تەۋرىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە . ئۇنىڭ ئون ئالتە ياكى ئون سەككىز جۈپ سىمى بولىدۇ ، ھەربىر جۈپ سىمى بىر ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ .

15 . چاڭ

چاڭ ــ قالۇننىڭ ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇلغان قەدىمىي چەكمە چالغۇ . ئۇنىڭ ئاۋاز ساندۇقى قالۇنغا ئوخشاش كەڭ ، ياپىلاق بولۇپ ، ئالدى تار ، كەينى كەڭرەك ياسىلىدۇ . ئۇنىڭ قوش پازىلىق (چوڭراق)، يالغۇز پازىلىق (كىچىكرەك) ئىككى خىل نۇسخىسى بار . ئادەتتە ئۈچ ياكى تۆت پولات سىم بىر گۇرۇپپا بولۇپ ، بىر ئاھاڭغا تەڭشىلىدۇ . بۇرۇن سەككىز ــ ئون گۇرۇپپا ئاۋازلىق شەكىللىرى بولغان ، كېيىنچە تېخىمۇ مۇكەممەللىشىپ ئون ئۈچ ــ ئون سەككىز گۇرۇپپا ئاۋازلىق شەكىللىرى مەيدانغا كەلدى . چاڭ ئۇيغۇر ئوركېستىرىدا ئاساسلىق چالغۇ .

چاڭ ئىككى يېرىم گۇرۇپپا ئاۋاز دائىرىسىگە ئىگە ، ئۇنىڭ سازلىنىشى يەتتە ئاۋازلىق باسقۇچلار تەرتىپى بويىچە ئۈچ قۇر تىزىلغان ، ئوڭ تەرەپتىكى قۇر g دىن f^1 ئاھاڭىغىچە ، ئوتتۇرىسىدىكى قۇر ئۇ- نىڭدىن سەككىز گرادۇس يۇقىرى بولۇپ ، g^1 دىن f^2 ئاھاڭىغىچە ، سول تەرەپتىكى قۇر d^2 دىن c^3 ئاھاڭىغىچە . (ئارىلىقىدا #f ئاۋازىمۇ بار .) چاڭ بامبۇكتىن ياسالغان بىر جۈپ چوكا بىلەن سىملارغا ئۇرۇپ چېلىنىدۇ . چوكىنىڭ ئۇچىغا رېزىنكە ياكى كىگىز قويۇلغان بولىدۇ . ئاۋازى جارانلىق كېلىدۇ .

سوقما چالغۇ ئەسۋابلار

سوقما چالغۇ ئەسۋابلار دېگىنىمىز ــ قول ياكى چوكا تاياقلار بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىدىغان تارىسىز چالغۇ ئەسۋابلار . بۇنداق چالغۇ ئەسۋابلار مۇزىكىنىڭ ريتم ـ مېنى بەلگىلەيدۇ ، ئاھاڭغا تەسىرلىك ۋە جانلىق كەيپىيات قوشىدۇ .

16 . تەبىلۋاز

بۇ دۇمباق تېپىدىكى ئەڭ قەدىمىي چالغۇ ئەسۋاب . دۇمباق بولسا خىلمۇ خىل چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ ئاساسىدۇر . بەزىبىر مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، دۇمباق ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان . كىشىلەر ئەڭ دەسلەپ سىلىندىرسىمان ئويما ياغاچلارغا تېرە كېرىپ ، قول بىلەن ئۇرۇش ئارقىلىق گۈلدۇرلىگەن ئاۋازلارنى چىقىرىشنى بىلگەن . كېيىنچە ، دۇمباقنىڭ چوڭ ـ كىچىك ، ئۇزۇن ـ قىسقىلىقىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق خىلمۇ خىل شارائىتلارغا ماسلاشقان نەغمە تەبىلۋازى ، جەڭ تەبىلۋازى قاتارلىقلارنى كەشپ قىلغان . گەرچە تەبىلۋاز ياسلىش جەھەتتە دۇمباقنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭ سىلىندىرىنى ئۇزۇن ، ئۇستىنى كەڭ ، ئاستىنى تار ياساشتەك ئۇسۇللار بىلەن ئاۋازىنىڭ يۇقىرىلىقى ۋە ياڭراقلىقى ئاشۇرۇلغان .

17 . ناغرا

بۇمۇ دۇمباق تېپىدىكى قەدىمىي سوقما چالغۇلارنىڭ بىرى ، ناغرا قەدىمىي زامانلاردا ھەشىمەتلىك مۇراسىملار ۋە جەڭلەردە داغدۇغا پەيدا قىلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن . ھازىر ھېيت ـ بايرام ۋە توي ـ تۆكۈنلەردە ئىشلىتىلمەكتە . ناغرا ــ دۇمباق ، تەبىلۋاز قاتارلىقلاردىن كېيىنرەك قېپىنى مىس ۋە چويۇندىن ياساش ئارقىلىق تەدرىجىي تەرەققىي قىلدۇرۇلغان . ئۇ ئۇستى كەڭ ، ئاستى تار قىلىپ مېتالدىن ياسالغان سىلىندىر قاپنىڭ يۇزىگە ئېشەك ياكى موزاي تېرىسى كېرىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ ھەمدە چوڭ ، ئوتتۇرا ، كىچىك ناغرا دەپ ئۈچ خىل بولىدۇ . چوڭ ـ كىچىك ناغرىلارنىڭ ئېگىزلىكى ئون توققۇز ــ ئوتتۇز بەش

سانتىمېتر ، يۇزىنىڭ دىئامېترى يىگىرمە بەش ـــ ئوتتۇز سەككىز سانتىمېتر بولىدۇ .

18 . داپ

داپ ـــ دۇمباق تىپىدىكى تەرەققىي قىلغان سوقما چالغۇلارنىڭ بىرى بولۇپ ، ئاۋازى جۇشقۇن ، ئۆزى يەڭگىل ، ئىشلىتىشكە ئەپچىل قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە . ئۇ قول بارماقلىرى بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىدىغان ، ئۇيغۇر مۇزىكىسىدا كەم بولسا بولمايدىغان چالغۇ ھېسابلىنىدۇ . بەزى كلاسسىك ئۇسسۇل ۋە مەشرەپلەر يالغۇز داپ بىلەنلا ئورۇندىلىدۇ .

داپنىڭ گەردىشى ئاساسەن ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ . يۇزلىكىگە ئات ، ئۆچكە تېرىلىرى كېرىلىدۇ . گەردىشى ئىچىگە نۇرغۇنلىغان ئۇششاق تۆمۇر ھالقىلار ئېسىلىدۇ ، ئۇلار داپ چېلىنغاندا شىلدىرلىغان قوشۇمچە ئاۋازلارنى چىقىرىپ بېرىدۇ . داپنىڭ تۇرلىرى چوڭ ـ كىچىك ھەر خىل بولىدۇ ، ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىش ئورنىمۇ ئوخشاشمايدۇ . بەزى ناخشا ـ ئۇسسۇللاردا ئىشلىتىدىغان كىچىك داپنىڭ گەردىشىگە تۆمۇر ھالقا ئەمەس ، كىچىك قوڭغۇراقلار بېكىتىلىدۇ . مۇزىكا ئورۇنداشتا ئىشلىتىلىدىغان چوڭ داپنىڭ دىئامېترى قىرىق سانتىمېتر ، گەردىشىنىڭ كەڭلىكى بەش پېرىم سانتىمېتر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ .

19 . ساپايە

ساپايە دەسلەپتە ياۋا ئۆچكىنىڭ مۇڭگۈزىدىن ياسالغانىكەن . ئادەتتە ئۇ ئىككى تال دۇگىلەك قىسقا ياغاچ كالتەكنى بىر ـــ بىرىگە جۇپلەپ ، ئۇستىگىرەك ئورۇنغا ئىككى تال چوڭ تۆمۇر ھالقا بېكىتىلىپ ياسىلىدۇ . ھەر بىر تۆمۇر ھالقىغا ئۇششاق تۆمۇر ھالقىلار ئۆتكۈزۈلىدۇ . ساپايىنى چالغاندا كىچىك تۆمۇر ھالقىلارنىڭ ياغاچ ساپقا تېگىشىدىغان ئورنىغا ئاۋازنى جارانگلىق چىقىرىش ئۈچۈن قەلەي بېكىتىلىدۇ . ساپايە دەستىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى قىرىق ئالتە سانتىمېتر ، چوڭ تۆمۇر ھالقىنىڭ دىئامېترى توققۇز سانتىمېتر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ .

20 . قوشۇق

قوشۇقمۇ ئۇيغۇر مەشرىپى ۋە مۇزىكىلىرىدا كەڭ قوللىنىلىدىغان سوقما چالغۇلارنىڭ بىرى . ئۇ بۇرۇنقى دەۋرلەردە قوشۇقىنا ئانچە ئوخشاشمىغان شەكىلدە ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان بىر خىل چالغۇ ئىكەن . كېيىنچە كىشىلەر ئارىسىدا بۇنداق سايمان بولمىغاچقا ، ئادەتتە تاماق يېيىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان قوشۇق ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسىگەن . شۇنىڭ بىلەن بۇ چالغۇ «قوشۇق» دەپ ئاتالغان . ھازىر ئىشلىتىلۈاتقان قوشۇقلارمۇ شەكىل جەھەتتە تاماق قوشۇقلىرىغا ئوخشىتىلىپ ياغاچتىن ئويۇپ ياسىلىدۇ . ئۇنىڭ ھەجمى سەل يوغان بولۇپ ، ئۇستىگە خىلمۇ خىل نەقىشلەر چۈشۈرۈلىدۇ . قوشۇق چېلىشتا ، ئوڭ قولدا بىر جۈپ قوشۇقنىڭ سېپىنى چىڭ تۇتۇپ ، قوشۇقلارنىڭ دۇمبىسىنى بىر ـ بىرىگە توغرىلايدۇ ۋە سول قول ئالقىنى بىلەن بەدىنىمىزنىڭ ھەرقايسى ئورۇنلىرى (مۇرە ، تىز ۋە باشقا جايلار) غا ، يەر ۋە باشقا جىسىملارغا سوقۇشتۇرۇپ ، مۇزىكا رىتمىغا ماس كېلىدىغان ئاۋازلارنى پەيدا قىلىمىز .

21 . تاش

تاش ـــ چاقچۇق دەپمۇ ئاتىلىدۇ . ئۇ ئىككى جۈپ ياپىلاق ئېللىپسسىمان تاشتىن ئىبارەت . بۇ خىل تاش ھەر بىر قولدا بىر جۈپتىن تۇتۇلىدۇ ۋە بارماقلارنىڭ ياردىمى بىلەن بىر ـ بىرىگە سوقۇپ چېلىنىدۇ . ئۇيغۇر مۇزىكىسىدا تاش ئىشلىتىشمۇ خېلى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە .

ئېللىپسسىمان تاشنىڭ قېلىنلىقى تەخمىنەن بىر پېرىم سانتىمېتر ، ئۇزۇنلۇقى ئون سانتىمېتر ، كەڭلىكى ئالتە سانتىمېتر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ .

ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى خىللىرىنىڭ كۆپلۈكى جەھەتتە دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ ئالدىنقى ئورنىدا تۇرىدۇ . شۇڭلاشقا ، ئاپتونوم رايونىمىز دۇنيا مۇزىكا تارىخى تەتقىقاتچىلىرىنىڭ مۇھىم ئوبيېكتى بولۇپ قالماقتا . ئىشىنىمىزكى ، تەتقىقاتچىلىرىمىز ، چالغۇچىلىرىمىز ۋە مۇناسىۋەتلىك خادىملىرىمىزنىڭ تىرىشچان ئىزدىنىشى نەتىجىسىدە تېخىمۇ كۆپ مەنىۋى بايلىقلىرىمىز دۇنياغا جاكارلىنىدىغان بولغۇسى . (ئا)

سەندەل

سەندەل ـــ ئۇيغۇرلار ، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى قىشنىڭ سوغۇق كۈنلىرىدە ئاياغنى ئىسسىتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سايمان . ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا ياكى بىر چېتىگە ئوستى يۇزى يېرىم كۆتۈرمە ، ئېگىزلىكى يېرىم مېتر كېلىدىغان تۆت پۇتلۇق بىر شەرە قويۇلىدۇ . ئۇنىڭ ئاستىغا چويۇن ، تۆمۈر ياكى مىستىن ياسالغان چوغدان (سەندەل) قويۇلىدۇ . چوغدانغا كۆيدۈرۈلۈپ ئىسى قالمىغان ئوتۇن كۆمۈرىنىڭ ياكى ئىسسىز كۆمۈرنىڭ چوغى ئېلىنىدۇ . شەرە پاختىلىق كۆرپە ياكى يوتقان بىلەن پۈركەپ قويۇلىدۇ . پۇت ـ قولىنى ئىسسىتماقچى بولغان ئادەملەر پۇتىنى شەرە ئاستىغا تىقىپ ئولتۇرۇپ ئىسسىنىدۇ . بەزى ۋاقىتلاردا يارۇ بۇرادەرلەر يىغىلىپ سەندەل ئەتراپىدا ئولتۇرۇپ ھەمسۆھبەتتە بولىدۇ ، كىتابخانىلىق قىلىشىدۇ . بەزىدە يەنە شەرە ئۈستىگە داستىخان سېلىپ چاي ئىچىشىدۇ . قىشنىڭ قەھرىتان سوغۇق كۈنلىرى ئاياغ تەرەپنى سەندەلنىڭ ئاغزىغا قارىتىپ ئورۇن تەييارلاپ ئۇخلاشقىمۇ بولىدۇ . سەندەلنىڭ ئۈستىگە بوۋاق باللار-نىڭ بۆشۈك كۆرپىلىرى يېيىلىپ ، ئىسسىغاندا كۆرپىنى بۆشۈككە سېلىپ بوۋاقنى بۆلىسە ، بالا تولىمۇ راھەت ھېس قىلىدۇ . سەندەلنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەت بېرىش ئۈچۈن ئۇنىڭ چوغدان قىسمى ئادەتتە چوڭقۇرراق بولۇپ ، تۆت ئەتراپى يەر يۈزىدىن ئۇچ ـ تۆت سانتىمېتر ئېگىزرەك ياسىلىدۇ . (ر)

تونۇر

ھۈنەر ـ كەسىپنىڭ بىر تۈرى بولغان تونۇر ـــ نان يېقىش ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان قۇرۇلما ، تونۇر ئۇيغۇرلاردا ئىككى خىل بولىدۇ . بىرى « ئۆي تونۇرى » دەپ ئاتالسا ، يەنە بىرى « ناۋاي تونۇرى » دەپ ئاتىلىدۇ .

تونۇر مۇنداق ياسىلىدۇ : سېغىز توپىغا ئوي يۇڭى ياكى كالا يۇڭى ئارىلاشتۇرۇلۇپ تۇز سۇيى بىلەن لاي قىلىنىدۇ . لاينى دەسسەپ ، چەيلەپ ئوبدان پىشۇرۇلىدۇ . پىشقان لاي بىلەن تونۇرنىڭ ئاستى بىلەن ئاغزىنىڭ دىئامېترى ئوخشىغان دەرىجىدە قورساقلىق قىلىپ ، تونۇر ياسىلىدۇ . مۇشۇ شەكىلدە چوڭ ھەم كىچىك تونۇرلار ياسىلىدۇ . بۇ خىل تونۇر خەلق ئارىسىدا « ناۋاي تونۇرى » دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل تونۇرنىڭ كىچىكلىرىنى ئائىلىلەردىمۇ ئىشلەتكىلى بولىدۇ . ئائىلە-لەردە پىششىق خىش ياكى ئوتقا چىداملىق خىش بىلەن ياسالغان تونۇرلارمۇ بولىدۇ . بۇلار « ئۆي تونۇرى» دەپ ئاتىلىدۇ . يۇقىرىقىدەك تونۇرلار ئۇيغۇرلار شەھەرلەشكەندىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن بولۇپ ، بۇلار « يەر تونۇرى » نىڭ تەرەققىي قىلغان شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . يەر تونۇرىدا بىر قېتىمدا بەش ـ ئون نان پىشۇرغىلى بولىدۇ .

يەر تونۇرى مۇنداق ياسىلىدۇ : يەرگە تېپىز ئو-رەك كولىنىدۇ . ئۇنىڭ ئەتراپىغا ياپلاق ياكى يۇمىلاق تاش گۈمبەز شەكلىدە تىزىلىدۇ . ئۇنىڭغا بىر ئېغىز ، بىر مورا قويۇلىدۇ . تونۇرنىڭ تەكتىگە چوڭ ياپلاق تاش ياتقۇزۇلىدۇ ياكى بولمىسا تۆپتۇز قىلىپ لايلىنىدۇ . تو-نۇرنىڭ سىرتى لاي بىلەن سۇۋۇلىدۇ . ئوت قالىنىپ (ئوتۇن قالىنىدۇ) تونۇر قىزىغاندا ، چوغ ۋە كۈللەر تار-تىپ چىقىرىۋېتىلىپ ، راسلانغان نان تونۇر ئىچىگە تىزىلىدۇ . تونۇرنىڭ ئاغزى بىلەن مورىغا تاش قويۇپ ئېتىپ ، سىرتى لاي بىلەن سۇۋۇلىدۇ . شۇ تەرىقىدە ئىككى ـ ئۈچ سائەتتە نان پىشىدۇ . دېمەك ، ئۇيغۇر خەلقى شەھەرلەشكەنگە قەدەر نانغا بولغان ئېھتىياجىنى يەر تونۇرى ئارقىلىق قامداپ كەلگەن . (ر)

جۇۋازچىلىق

ئۇيغۇرلارنىڭ جۇۋازچىلىقى ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ ، شەكلى ئاددىي ، تەننەرخى ئەرزان ، مېيى سۈپەتلىك .

جۇۋازچىلىق سايمانلىرى : ئاددىيغىنا بىر ئېغىز ئۆي ، گۈندا ، باچكا ، قايچا ، ئوق ، لەنگەر ، بوك ، چۈلۈك پوتلا بويۇنتۇرۇق ، ياغ ئېلىش قاچىسى ، تېڭىق ئۈچۈن ئارقان ، قايچا ياغاچ كۆتىكىگە ئىلىپ قويىدىغان تاش ، ياغ ساقلاش ئۈچۈن تۈلۈمچىلاپ سويۇلغان تېرە

(تـۇلـۇم) ، چاۋا (مايلىق كۈنجۈرە يۈك قېتىلمىسىدىن يا-سالغان كوزا) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ ، جۇۋازنىڭ ئاساسىي سايمانلىرى ياغاچتىن ياسىلىدۇ .

جـۇۋازنـىڭ قۇراشتۇرۇلۇشى : بىر مېتردىن ئېگىز قـۇچـاق يـەتمەيدىغان كۆتەك ئۈي ئوتتۇرىسىغا بېكىتىلـدۇ . كۆتەكنىڭ ئۈستى كەڭ ، ئاستى تەرەپ تار قىلىنىپ ئۈيـۈق ئۈيـۈلـۈپ ئاسـتـىـغا ئامۇت ياكى ئالما ياغىچىدىن ئاغـزى كـىچـىـك ، قورسىقى يوغان (تۈكۈرۈك قاچىسى شـەكـلـىـدە) ئۈيـۈلـغـان بـاچـكـا قويۇلىدۇ . كۆتەكنىڭ ئاسـتـىنقى بىر تەرىپى ئۈيۈلغان بولۇپ ، بۇ ياغ تۈگى قو-يـۇش ئورنى ھېسابلىنىدۇ . مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلغان كـۆتەك گۈندا دەپ ئاتىلىدۇ . ئاچا شەكلىدە ئۆسكەن قا-رىـغـاي يـاغـىچىدىن قايچا ياساپ گۈندىغا ئاچىنى تەرەپ قـويـىـدۇ . ئاچىنىڭ كۆتىكى تەرەپنى ياپىلاق قىلىپ ئوت-تـۇرىـسـىـغـا بـىـر ئۈيـۈق ئۈيـۈپ ، ئۈيـۈقـقا قىلچاق دەپ ئاتـايـىـدىـغـان يـاغـاچنى تىك بېكىتىپ ، ئۇنىڭ ئۇچىغا ئې-چىلغان تۆشۈككە چۈلۈك ياغاچ ئۆتكۈزۈپ قويىدۇ (ئۇنى پـوتـلا دەپ ئاتـايـىـدۇ) . قـىـلـچـاق ئۇچـىـغـا بـۆك دەپ ئاتـىـلـىـدىـغـان ياغاچ ئويمىنى يىپ ئارقان بىلەن تېڭىپ تـۇرغـۇزىـدۇ . ئاندىن ئوق يـاغـاچـنـىـڭ بـىـر ئۇچىنى گـۇنـدىـدىـكى باچكىغا ، يۇقىرىقى ئۇچىنى چوتلا ياغاچقا تـېـڭىپ قويۇلغان ياغاچ ئويما ـــ بۆك ئىچىگە كىرگۈزۈپ قويىدۇ . بۇنىڭ بىلەن تىك تۇرغان ئـوق ياغـاچ قايچا (ئاچا) يـاغـاچنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ . گۈندىنى ئارىغا ئـە-لـىـپ تـۇرغـان قـايـچـا ئاچـىـسـىـنـىـڭ تاشقى تەرىپىگە بـويۇنتۇرۇق بېكىتىلگەن بولۇپ ، بۇنىڭغا ئات ياكى كالا قوشۇلىدۇ (جۇۋازغا كۆپرەك كالا قوشۇلىدۇ) .

مـاي چـىقىرىش ئۇسۇلى : ماي چۇشىدىغان باچكا ئـىچـىگە مايلىق دان چۇشۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئالدى بـىـلـەن ھەيـدەشـتـىـن بـۇرۇن قـايـچـا ياغاچنىڭ كۆتەك تـەرىپىگە تاش ئېلىپ قويىدۇ . تاش ئېغىرلىقى چوڭ تىك تـۇرغـان ئوق يـاغـاچ قـىـرىق بەش گرادۇسلۇق يانتۇلۇق ھاسـىـل قـىـلـىـدۇ . كالا ھەيدەلگەندە جۇۋازچى چىگىتنى ئوق ئاسـتـىـغا ئىتتىرىدۇ . ئوق تاشنىڭ ئېغىرلىق بېسىمى بىلەن چىگىتنى يانجيدۇ . چىگىت كۈنجۈرىگە ئايلانغاندا مايلىق دان سېلىنىدۇ . جۇۋاز ئۆز ئوقىدا ئايلىنىدۇ ، ئوق ئاسـتـىـدا دان يـانـجـىلىدۇ . دان يانجىلىپ بولغاندا ، چىغ بـېـسـىلىدۇ . چىغنىڭ يانجىلىش بېسىمى ئارقىلىق داندىن مـاي تـامـىـدۇ . دان ۋە چـىـغ يـانـجـىلىپ بولغاندا گۈندا ئـىچـىـدە بىر قاتاللىق پەيدا بولىدۇ ، بۇنى جۇۋازچى بو-شـتـۇپلىپ پارچلاپ ، ئايلانما ئوق ئاستىغا باسىدۇ . بۇ چاغدا دەسلەپ جۇۋازچى قولى مايلىشىدۇ . ماي پىشقاندا ، قـول قۇرۇقلىشىدۇ . جۇۋازچى بۇنىڭدىن ماينىڭ ئېلىنىپ بولغانلىقىنى بىلىپ جۇۋازنى توختىتىدۇ .

ماي ئېلىپ ساقلاش ئۇسۇلى : بىر جۇۋاز كۈنىگە بـىـر قـېـتىم ئۇلاغ ئالماشتۇرۇش بىلەن ئون ـ ئون ئىككى كـىـلـوگرام ماي ئالىدۇ . پىشقان ماينى بەزىلەر ئوقنى چى-قـىـرىـۋېـتـىـپ بـاچـكـىدىن سۈزۈۋالىدۇ . بەزىلەر گۈندا ئاسـتـىـدىكى ئويۇققا قويۇلغان ماي قاچىسىغا ، باچكا ئاس-تـىـدىـكى ماي چۈشۈش تۆشۈكىدىن چۈشۈرۈپ ئالىدۇ . جـۇۋازدا ھەيـدەلگەن ماي « پىششىق ماي » دېيىلىپ ، ئا-سـانـلـىـقـچـە بـۇزۇلـۇپ قـالـمايدۇ . جۇۋاز ھەم كىشىلەر ئېھـتـىـيـاجلىق بولغان ياغ مەسلىسىنى ھەل قىلىدۇ ھەم ھايۋانلارنـى بـورداش ئۈچۈن قۇۋۇۋەتلىك يەم ـ خەشەك بولغان كۈنجۈرە تەييارلايدۇ .

جـۇۋازغـا قـاتـىـدىغان چارپايلار كەچكىچە جۇۋاز ئوقـىـنـى مـەركـەز قـىـلـىـپ ، بـۇ يولدا ئايلىنىۋېرىدىغان بـولـغـاچقا ، ئادەتتە ئۇنىڭ كۆزىنى لاتا بىلەن باغلاپ قو-يىدۇ . (ش)

مېۋە قۇرۇتۇش

يـىـپـەك يولىنىڭ تۈگۈنى بولغان شىنجاڭ مېۋە ـ چـېـۋە ماكانى دېگەن نامى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولۇپ ، ئوتـتـۇرا ئاسـىـيـا ، ياۋروپا ، ئوتتۇرا شەرق ، ھەتتا ئەرەب يـېـرىـم ئارىلى ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرنى قۇرۇتۇلغان ئۈزۈم ، گـۈلـە ، قـاق ، جـىـگدە ، ياڭاق ، ھەرخىل بادام ، چىلان ، ئەيـنـۈلا ، قارىئۆرۈك ، پىستە ، ئەنجۈر ، قوغۇن قېقى ، مې-غىز ۋە ھەرخىل خورمىلىرى بىلەن تەمىنلەپ كەلگەن.

ئۇيـغـۇرلاردا مېۋە تۈرى كۆپ ، ئۇلارنى قۇرۇتۇش ئۇسـۇلـىـمۇ مىللىي ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە . ئۇيغۇر بـاغـۋەنـلـىـرى ئادەتتىكى ئۆرۈك ۋە شاپتۇلنى كاۋاكشىغان مـەزگـىـلـدە ئۈزۈپ ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتىدۇ . ئۆرۈكتىن

قاق (گۈلە) تەييارلاش ئۇسۇللىرى خىلمۇ خىل بولۇپ ، سۈپەتكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ . بىرىنچى دەرىجىلىك خۇۋەينى ئۆرۈكنى مەي باغلاش ئالدىدا قېقۇبلىپ ئۇنى شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان جايدا كۈنگە كۆرسەتمەي ، نەم تەگكۈزمەي قۇرۇتىدۇ . بۇخىل گۈلە سۈزۈك ، قارامتۇل گۆشلۈك قۇرۇيدۇ ، قۇرۇش جەريانىدا شىرە باغلايدۇ . يەنە بەزىدە ئادەتتىكى خۇۋەينى ئۆرۈك ياكى باشقا سورتتىكى ئۆرۈكلەرنى مەي باغلاش ئالدىدا قېقۇبلىپ شور تۇزنى قاينىتىپ سوۋۇتۇپ چويلا بىلەن تۇزغا سېلىپ بوريغا يېيىپ قۇرۇتىدۇ . بۇ خىل گۈلىگە چۈشن قونمايدۇ ، قۇرتلىمايدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگە سۈزۈك قۇرۇيدۇ . قۇرت چۈشمەسلىك ئۇچۇن قۇرۇتۇلغان گۈلە قاچىسىغا شور تۇزنى چوقۇپ سېلىپ قويىدۇ .

گۈلدىن باشقا ئۆرۈك خورمىسى تەييارلاش ئۇيغۇر باغۋەنچىلىك ئىگىلىكىدە بىر قەدەر كەڭ ئو- مۇملاشقان بولۇپ ، ئۇ ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ ئىچىدە مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيدۇ . ئۆرۈك خورمىسىنىڭ تۈرى كۆپ خىل بولۇپ ، ئاساسەن مېغىزلىق خورما ، مېغىزسىز خورما ، ئىسلانغان خورما ، ئىسلانمىغان خورما دەپ تۆت خىلغا بۆلۈنىدۇ .

ئۆرۈك شىرنە يىغىشتىن ئىلگىرى قېقۇبلىنىپ سۈپىتى بىلەن يۇيۇپ سۇيى ساقىپ بولغاندىن كېيىن بورا ئۈستىگە تەكشى يېيىلىدۇ . ئىككى ـ ئۈچ كۈن ئاپتاپتا تۇرغاندىن كېيىن ، سولىشىپ مەي باغلىغاندا ئۇنىڭ ئۇچكسىنى ئاجرىتۈبلىنىپ قول بىلەن يۇمىلاقلاپ يەنە بورا ئۈستىگە تىزىلىدۇ . ئۇنىڭ ئىچىگە بىر تالدىن مېغىز سېلىپ قۇرۇتۇلسا مېغىزلىق خورما بولىدۇ . بۇنداق خورما توق جىگەررەڭ بولۇپ ، تەمى شېرىن ، تەبىئىتى ئىسسىق بولىدۇ . مېغىزلىق خورمىنىڭ قىممىتى مېغىزسىز خورمىغا قارىغاندا يۇقىرى بولىدۇ . ئىسلانغان خورما قۇرۇتۇش مۇنداق بولىدۇ : ئالدى بىلەن قۇرۇتۇش خۇمدانى ياسىلىدۇ . خۇمدان ئوتتۇرىسىغا قازان ئېسىپ قويۇلىدۇ . يۇيۇپ قۇرۇتۇلغان ئۆرۈكنى سۈپىتى بىلەن يېرىم مېتر ئېگىزلىكتە تىزىلغان تاختاي ئۈستىگە دەستىلەپ تىزىدۇ ، بىر خۇمدانغا ئوتتۇز ـ قىرىق سۈپىتە ، ھەربىر سۈپىتە قىرىق ـ ئەللىك كىلوگرامغىچە ئۆرۈك بولىدۇ . سۈپىتى تىزىلىپ بولغاندىن كېيىن سەككىز يۈز گرام ئەتراپىدا گۈگۈرت پوقىنى خۇمداندىكى قازانغا سېلىپ ، خۇمدان ئىشىكىنى شامال كىرمەيدىغان قىلىپ يېم ئېتىپ لاي بى- لەن سۈۋاپ ، خۇمدان ئاستىدىن ئوت يېقىلىدۇ . قازان قىزىپ گۈگۈرت پوقى ئىس چىقىرىدۇ . گۈگۈرت پوقى بىر سوتكىدا كۆيۈپ بولىدۇ . ئۇنىڭ ئىسسىدا ئۆرۈكلەر ئىسلىنىپ سارغىيىدۇ . بىر سوتكىدىن كېيىن خۇمدانىنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ سۈپىتىكى ئىسلانغان ئۆرۈكلەرنى كۈن چۈشۈپ تۇرىدىغان مەيدانغا سېلىنغان بورا ئۈستىگە تەكشى يېيىلىدۇ . ئىككى ـ ئۈچ كۈن ئاپتاپتا تۇرغاندىن كېيىن ئۇچكسىنى ئېلىۋېتىپ تەڭ گىسمان قىلىپ خورما ياسىلىدۇ . كۈن ياخشى بولسا بىر ھەپتىدە خورما قۇرۇپ سارغىيىدۇ . بۇنداق خورما رەڭدار ۋە سۈپەتلىك بولۇپ ، تەمى چۈچۈمەل ، تەبىئىتى مۆتە- دىل بولىدۇ .

شاپتۇل قېقى تەييارلاشمۇ ئىسلانمىغان ئۆرۈك خورمىسى تەييارلاشقا ئوخشىشىدۇ . شاپتۇل قېقىنىڭ تە- بىئىتى سوغۇق بولۇپ ، ئىسسىق تۇتۇپ قالغان كىشىلەر ئۇنى يېسە ياكى قاينىتىپ سۈيىنى ئىچسە داۋالاش رولىنى ئويناىدۇ .

ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلار قوغۇن ، ئەنجۇر ، قارىئۆرۈك ، ئۈزۈم ، ئەينۇلا ، چىلان ، ئۇجمە قاتارلىق ھەرخىل مېۋىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئوخشاشمىغان ئۇسۇللار بىلەن قۇرۇتۇپ ، ئۇنىڭدىن قاق تەييارلايدۇ . قۇرۇق يې- مىش شۇنىڭ ئۈچۇن قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق ئېكسپورت تاۋارلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلگەن . (ش . ئا)

رەڭچىلىك

رەڭچىلىك ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ملادىدىن خېلى بۇرۇن بارلىققا كەلگەن ھۇنەر ـ سەنئەتلەرنىڭ بىرى .

قۇمۇلدىكى بەشقەلئە خارابىسىدىن ملادىدىن ئىلگىرىكى 1200 ـ يىللارغا تەئەللۇق رەڭلىك يۇڭ توقۇلمىلاردىن سەككىزخىل رەڭدار يىپتا توقۇلغان يۇڭ چەكمەن ، توقۇزساراي خارابىسىدىن قىزىل ، كۆك ،

سىرىق ، ئاق رەڭلەرنى تەڭشەش ئارقىلىق چۈجە سۈرىتى چۇشۇرۇلگەن ، شاپتۇل چېچىكىنىڭ بەرگىسى كەشتە لەنگەن يۈك پالاسلار ، نىيە خارابسىدىن يىل دەۋرى بۇنىڭدىن ئۇچ مىڭ سەككىز يۈز يىل ئىلگىرى دەپ بە كىتىلگەن رەڭدار پالاس ، ئۇزۇم سۈرىتى چۇشۇرۇلگەن چەكمەن ، يەنە كەشتىلىك ئەينەك قېپى (كەشتىنىڭ تېگى يېشىل ، قىرغىقىغا جىگەررەڭ شايىدىن جىيەك توقۇلغان سىرىق ، كۆك ، سۆسۈن ، قارا ، قوڭۇر رەڭ لەردە يۇمىلاق گۈللەر شەكلى چۇشۇرۇلگەن) پەردا قۇتىسى ۋە خىلمۇ خىل رەڭدار يىپلار تېپىلدى . بۇلار ئۇيغۇرلاردا رەڭ ئىشلەش سەنئىتىنىڭ خېلى بۇرۇنلا بارلىققا كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ .

ئۇيغۇر بويىاقچىلىق رىسالىسىدە : « خۇدا بىر يىلنى ئۇچ يۈز ئاتمىش بەش كۈن قىلىپ يارىتتى . پىرى كامىللار ھەر كۈنى خۇدانىڭ مۆجىزىسىدىن بىرىنى تاللاپ ئۇچ يۈز ئاتمىش بەش مۆجىزىدىن يەتمىش ئىككى خىل رەڭ كەلتۈرۈپ بۇ كەسىپنى راۋاج ئەتتى ... » دېيىلىدۇ .

ئۇيغۇرلار شاپتۇل چېچىكى ، يۇلغۇن چېچىكى ، ئانارگۈلى ، ئانار پوستى ، زاراڭزا چېچىكى ، گۈلسۈرۇخ ، لەيلىگۈل ، ياڭاق پوستى ، ئوردان ، جىگدە پوستى ، تۇخۇمەك ، ئۇجمە قوۋزىقى ، ئۆرۈك قوۋزىقى ، سىرىق سەبدە ، كېۋەز غوزىسى . زاك ، زەمچە ، كاتاپ ، ئىتئۈزۈمى ، تاجىگۈل ، ئازغان قاتارلىق گۈل ـ گىياھلار ھەرخىل مېۋە ـ چېچەكلىرى ، سۇمۇق (كالىي ئالىيومىن سۈلفات) ، كۆكتاش (مىس سۈلفات) ، گىل (مانگان X II ئوكسىدى) ، قىزىل تاش رەڭ (قىزىل تۆمۈر درودىسى) دەرەخ پوزلىرى ، ئۆسۈملۈك يىلتىزى ، رەڭلىك توپا ، سىغىز قاتارلىق تەبىئىي خام ئەشيالارنى مەنبە قىلىپ ، گۈڭگۈرت پوقى شاپتۇل چېچىكى ، گۆش رەڭ ، زانكا ، زەيتۇنە ، ئانارگۈلى ، توق قىزىل ، ئاچ سىرىق ، قارا ، سوسىيە ، توق سىرىق ، نەش رەڭ ، كاۋا چېچىكى ، يېشىل ، ھاۋا رەڭ ، سۇس ھاۋارەڭ ، قارا قىزىل ، قارا كۆك قاتارلىق نەچچە ئون خىل رەڭ ۋە خىلمۇ خىل سىر پەردا بۇيۇملىرى ئىشلىگەن .

رەڭ ئىشلەش ئۇسۇلى : ئوخشاش تېپتىكى گۈل ـ چېچەكلەر دەرەخ قوۋزىقى ، مېۋە پوستى قاتارلىقلارنىڭ قايناتما بىرىكمىسىدىن خىلمۇ خىل رەڭ ئالغان . مەسىلەن ، تۇخۇمەك گۈلى ، ئىنەكپىتى (ئابدىمىلىك) ، قارىقات ، ئالىقات ، ئاق يانتاق ئۆرۈقى بىرىكمىسىدىن قارا كۆك رەڭ ، ئاق تېرەك پوزىدىن پوررەڭ ، قارىغاي يەلىمى ، ھەشقىپىچەك گۈلى ، نۆشۈدۇردىن ئاق رەڭ ، ئازغان ئۆرۈقىدىن قىزىل رەڭ ، پىياز پوستىدىن يېشىل ـ كۆك رەڭ ، تۇزتېشى ۋە باشقا . ھەرخىل رودىلاردىن كۆك ، يېشىل ، زەڭگەر رەڭ ، زىرىق ئۆرۈقىدىن قىزىل رەڭ ، قارا ئۇجمە ، قۇرۇم قاتارلىقلاردىن قارا رەڭ ، يۇلغۇن چېچىكى ، ئانار پوستىلىرىدىن ئۆز رەڭگىدە رەڭ ، ئوردان بىلەن ياڭاق پوستى بىرىكمىسىدىن جىگەر رەڭ ، ئىتئۈزۈمى بىلەن تاجىگۈل چېچىكى بىرىكمىسىدىن ئاچ قىزىل رەڭلەر ئىشلىگەن ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، خوتەن قاراڭغۇ تاغ ، ئالتۇنتاغ باغرىدا ئۆسىدىغان ھەرخىل گۈل ـ گىياھلاردىن خىلمۇ خىل رەڭ ئالغان .

ئۇيغۇرلار ھەرخىل پەردا بۇيۇملىرىنى ئىشلەشكىمۇ ماھىر بولغان ، ئۇلار لەۋسۇرۇخ ، مەڭز سۇرۇخ ، يىتقاق سۇرۇخ ، قاشلىق ، چاچ مېيى قاتارلىقلارنى خېلى بۇرۇنلا ئىشلىگەن . مەسىلەن ، زاراڭزا چېچىكىنى مەلھەم قىلىپ نۆكچە ھالىتىدە لەۋسۇرۇخ ، مەڭز سۇرۇخ (ئەڭگىلىك) ئىشلىسە ، گۈلسۇرۇخ بەرگىسىنى سوقۇپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ تەبىئىي ئۇپا ياسىغان . خېنىگە مەلۇم نىسبەتتە زەمچە ئارىلاشتۇرۇپ قول ـ پۇت خېنىسى ، ئوسما مەلھەمىدىن قاش قارىسى ، شاپتۇل مېغىزى ، تۇخۇم سېرىقى ، سىيادان مېيى ئارىلاشتۇرۇپ چاچ مېيى ياسىغان .

ئۇيغۇرلار قايسى خىل گۈل ـ چېچەكتىن رەڭ ئالسا ، رەڭنى شۇ گۈل چېچەك ئىسمى بىلەن ئاتىغان . مەسىلەن ، ئانارگۈلى ، شاپتۇل چېچىكى ، يۇلغۇن چېچىكى ، پوررەڭ ، نىل رەڭ ، كاۋا چېچىكى رەڭ ... دېگەنلەرگە ئوخشاش . (ش)

سەررا پلىق

ئۇيغۇر سودىسى ئىچىدە ئاساسىي سالماق ئىگىلەيدىغان سەررا پلىقتىن ئىبارەت ئالتۇن ، كۈمۈش ،

يامبۇ ، تللا ۋە چەت ئەل پۇلى ، بېرىلىيانت ، ئۇنچە ـ مەرۋايىت ، لەئلى ـ جاۋاھىر ، ياقۇت قاتارلىق قىممەت باھالىق مال تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر خىل كەسىپ بار . بۇ كەسىپ كۆرۈنۈشتە ، ئالتۇن ، كۈمۈش سېتىپ پايدا كۆرىدىغان تىجارەتتەك كۆرۈنسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە بىر پۈتۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىنى تۇتۇپ تۇرىدىغان ، شۇنداقلا مال باھاسىنىڭ مۇقىملىقىغا كېپىللىك قىلىدىغان يۇقىرى ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە بىر خىل كەسىپ ھېسابلىنىدۇ .

ئۇيغۇر سەررافلىقىنىڭ ئالاھىدىلىكى : ئازادلىققىچە سەررافلىق ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يۇقىرى ئىناۋەتلىك بىر خىل كەسىپ بولۇپ ، ئۇ ئەينى دەۋردە دۆلەت مالىيە كۈچىگە خېلى زور تەسىر كۆرسەتكەن .

سەررافلارنىڭ تىجارەت ئۇسۇلى : ھەرقايسى چوڭ شەھەرلەردە تللا سارىيى ، ئالتۇن سارىيى ، سەرراپ بازىرى دېگەن مەخسۇس بازار ، سارايلار بولىدۇ . چوڭ سەررافلار ساراي ـ ھۇجرىلاردا مەخسۇس دۇكان ئاچىدۇ . ئۇششاق تىجارەت قىلغۇچى (سەررافلار بۇلارنىڭ بەزىلىرى چوڭ سەررافلارنىڭ سېتىۋالغۇچى ، بازارنى كۆزىتىش خادىملىرى) ھازىرقى پاي چېكى بازىرىغا ئوخشاش ئالتۇن ، كۈمۈش ، يامبۇ ، ئالتۇن ئاسقىلارنى كۆتۈرۈپ يۈرۈپ باھا تالاشتۇرۇپ ساتىدۇ . ئۇلار يەنە چەت ئەل پۇلىنىڭ ئىناۋىتى (قىممىتى) نى ساقلايدۇ .

شىنجاڭ ئۆلكە بولغاندىن باشلاپ 1949 ـ يىلىغىچە چىقىرىلغان ھۆكۈمەت پۇلىمۇ كۈمۈش قىممىتىگە سۈندۇرۇلغان. مەسىلەن ، بىر سەر تەڭگە تۆت يۈز داچەن ھېسابلىنىپ ، تۆت يۈز داچەنگە تەڭ بىر سەرلىك قەغەز پۇل چىقىرىلغان . ھۆكۈمەت قەغەز پۇلىنىڭ ئىناۋىتىنى ساقلاش ئۈچۈن سەررافلارغا موھتاج بولۇپ كەلگەن . مۇبادا كۈمۈش باھاسى ئۆسسە ، قەغەز پۇلنىڭ كۈرسى چۈشۈپ ھۆكۈمەت زىيانغا ئۇچرىغان . شۇڭا سەررافلار ئۆتمۈشتە دۆلەت مالىيە كۈچىنىڭ مۇھىم يۆلەنچۈكى بولغان .

ئۆتمۈشتە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە مال باھاسى سەرراپ بازىرىدىن ئالتۇن ـ كۈمۈش باھاسىنى ئاساس قىلغان ۋە بۇ ئارقىلىق پۇل پاخاللىقى ۋە مال باھاسىنىڭ تۈيۇقسىز ئۆرلەپ كېتىشىدەك ئىقتىسادىي مۇقىمسىزلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش رولىنى ئويناغان . (ش)

ھاممام

ھاممام دېگەن سۆز ھازىرقى زامان تىلىدا پارلىق مۇنچا دېگەندىن ئىبارەت .

ئۇيغۇرلار ئوۋچىلىق ، چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن مەزگىللەردە كۆپرەك تاغلىق دالا ، قارلىق ئورمانلاردا ماكانلاشقان . تاش تىزىپ ئوچاق ياساپ تاماق ئەتكەن ، قازاندىن تاشقان سۇ ، تاشقا چۈشۈپ ھور ھاسىل قىلغان ، بۇ ئەمەلىيەتكە ئاساسەن ، ئۇلار كېيىن شەھەرلىشىپ دېھقانچىلىق قول ھۇنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغاندىن كېيىن ، ئائىلىۋى تاش ھاممام ياساپ تازىلىق ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلەتكەن . كېيىنكى سودا تەرەققىياتى نەتىجىسىدە پەيدا قىلىنغان ئاۋات كوچا بازارلاردا بىر قەدەر مۇكەممەل ھاممالارنى سېلىپ ، ئۇلۇغ كارۋان يولىنىڭ قوناقلىرى ، سودا كارۋانلىرى ، سايياھەتچىلەرنىڭ يۇيۇنۇشىغا ئىمكان يارىتىپ ۋە ھاممادىن ئىبارەت بۇ تازىلىق مۇئەككىلىنىڭ جاھانغا تارقىلىشىغا بەلگىلىك ئاساس يارىتىپ .

ئۇيغۇر ھاممالىرى بىر كىشىلىك يۇيۇنۇش ئۆيى ۋە كۆپ كىشىلىك ھورلىنىش ئۆيىدىن ئىبارەت قۇرۇلمىغا ئىگە . ئۇيغۇرلار ئىككىنچى بىر كىشى بار جايدا يالىڭاچ يۇيۇنۇشنى ئەدەبسىزلىك ھېسابلايدۇ . شۇڭا ئايرىم ئۆيدە يۇيۇنىدۇ . ئايرىم ئۆيلەر قاتار سېلىنغان بولۇپ ، ھەممە ئۆينىڭ ئۈستىدىن سۇ ئىسسىتىدىغان قازانغا تۇتاشتۇرۇلغان چاقچۇق (ساپال) نور ئۆتىدۇ . ھەر بىر ئۆي ئۈستىدە نورنىڭ سۇ چۈشۈش تۆشۈكى بولۇپ ، ئۇنىڭغا بىر تال شۇمەك بېكىتىلگەن بولىدۇ . قازاندىن چىققان سۇ داۋاملىق نور ئىچىدە ئايلىنىپ تۇرىدۇ ، قايسى ئۆي لازىم قىلماق بولسا جۇمەكنى ئوڭغا بۇرايدۇ . نوردىكى سۇ جۇمەك ئارقىلىق چۈشىدۇ . سولغا بۇرىغاندا جۇمەك ئاغزى نورغا تاقىلىپ سۇ توختايدۇ ، سۇ بىلەن بەدەننى بىر قەدەر يۇيۇپ بولغانلار ئالدى ـ ئارقىسىنى لۆڭگە بىلەن يۆگەپ ھورلىنىش ئۆيىگە چىقىدۇ . ھورلىنىش ئۆيى چوڭ سېلىنغان بولۇپ ئورۇندۇق ۋە

كارىۋاتلار قويۇلغان بولۇپ ، ئوتتۇرىسىدا تاش قىزىتىش سۇپىسى بولىدۇ . سۇپىنىڭ ئاستى ئوچاق بولۇپ ، قالىغان ئوت تاشنى ئىسسىتىدۇ . تۈتۈنى ئوچاق ئاستىدىن چىقىپ كېتىدۇ ، تاش قىزىقى ئۆيىنى يۇقىرى ھارارەتتە قىزىتىپ كىشىلەر بەدىنىنى تەرلىتىپ كىر يۇمشىتىدۇ . كۆپ ھاللاردا تاشقا سۇ سېپىپ نەملىك ھور پەيدا قىلىدۇ . بۇنىڭ بىلەن تەرلەش يۇقىرى دەرىجىگە چىقىپ كىرلەر ئۆزلۈكىدىن يۇمشايدۇ . ھورلىنىش ئۆيىدە بەش يۈز يەتمىش ئۇچ ، خاتىمىچىلار (بەدەننى سۈرتۈپ قويغۇچىلار) بولىدۇ . خالىغانلارنىڭ بەدەنلىرىنى سۈرتۈپ مۇلازىمەت قىلىدۇ . ھورلىنىپ بولغانلار قايتا يۇيۇنۇپ چىقىدۇ . ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئەر ـ ئايال ھاممامىلىرى ئايرىم تەسىس قىلىنغان . ئۇيغۇر ھاممامىلىرى تېز كىر چىقىرىش ، بەدەن يەڭگىللىتىش ، سوغۇقتىن ساقلاش ، ئۇستىخان ئاغرىقلىرىغا داۋا بولۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە . يەرلىك شەكىلدە ياسالغان مۇنداق ھاممامىلار ھازىر زامانىۋى مۇنچىلارغا ئۆزگەرگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ ئەينى تارىخىي دەۋرلەردىكى رولىنى ئونتۇماسلىقىمىز كېرەك .

ھاممامىلارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا ئائىت سەئىدىيە سۇلالىسىنىڭ (1533 ـــ 1559) ئابدۇرېشىتخان سۇلتانلىقى دەۋرىدە يېزىلغان بىر يازما يادنامىدا : « بەش يۈز سەكسەن بەش مەھەللە مەسچىتى ، تۆت يۈز ئوتتۇز يەتتە ھاممام ، بىر مىڭ ئالتە يۈز توقسان مەكتەپخانا ، بەش يۈز يەتمىش ئۈچ مەدرىس (يۇقىرى بىلىم يۇرتى) ، بىر مىڭ يەتتە يۈز ئوتتۇز ئالتە كارۋان سارىيى ... (قىسقارتىلدى) » بارلىقى يېزىلغان .

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىن كېيىن بۇ خىل مەدەنىي ئەسلىمىلەر ۋەيران قىلىنىپ گۈلاخ (كۈل خانا) قا ئايلانغان ، كېيىنكى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار بىر كىشىلىكتىن يۇيۇنۇش ئۆيى ياساپ سەررەپ دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭغا چىلەك تاپالمىغانلار كوزا ، قاپاق بىلەن سۇ ئېسىپ يۇيۇنۇش ئۆيىنى بەرپا قىلغان ، شۇ كۈنلەردە تۇرۇبلاشقان سەررەپلار مۇنچا دېگەن نام بىلەن ئىشقا كىرىشتى . ئۇيغۇرلاردا يۇيۇنۇش ئادىتى ، ئەر ـ ئايال بىرلىكتە يۇيۇنۇش مەنىسى قىلىنغان ۋە مەيلى ئەرلەر ياكى ئاياللار بىرلىكتە يالىڭاچ يۇيۇنۇش نومۇس دەپ بىلىدۇ . ئادەتتە ئۇيغۇرلار تازىلىق ئۇچۇن ۋە ئەر ـ ئايال مۇناسىۋەتتىن كېيىن يۇيۇنىدۇ . ھەرقانداق ھاممام ، سەررەپلاردا جىنسىي ئەزا مويلىرىنى ئېلىش ئەسۋابى بولىدۇ . جىنسىي ئەزا مويلىرى تازىلىنىدۇ . (ش)

ئىككىنچى قىسىم

ئىجتىمائىي ئادەتلەر

VI ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە ، كىشىلىك مۇناسىۋەت ئادەتلىرى

ئائىلە ۋە قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت

ئائىلە دېگىنىمىز ـ نىكاھ مۇناسىۋىتىدىن شەكىللەنگەن ئورتاق گەۋدىنى كۆرسىتىدۇ . مۇشۇ ئورتاق گەۋدە ئىچىدىكى ئەزالارنىڭ مۇناسىۋىتى قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت دېيىلىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىدا قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت ئائىلە مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرىدىغان ئاساسىي ئامىل بولغاچقا ، ئائىلە مۇناسىۋىتى كۆپلىگەن مۇرەككەپ ھادىسىلەرنى كونترول قىلىپ تۇرىدۇ . بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ گەۋدىلىك بولغىنى ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئورنى ۋە دەرىجىسىدە كۆرۈلىدىغان روشەن پەرقلەردىن ئىبارەت .

خۇددى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش ئۇيغۇرلارمۇ ناھايىتى ئۇزاق بىر مەزگىل فېئودالىق ھاكىمىيەت كونترولىلۇقىدا ياشىغاچقا ، ئۇلارنىڭ ئائىلىۋى ئادەتلىرىدە ئاتىلىق قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ تەسىرى قويۇق ئەكس ئېتىلگەن . يەنى ئائىلە باشلىقى ئەرگە مەنسۇپ بولۇپ ، ئۇنىڭ ئائىلىدىكى ئورنى ۋە ھوقۇقى چوڭ بولغان . قالغان ئائىلە ئەزالىرى ئەنە شۇ ئائىلە باشلىقىنىڭ ھۆكۈمگە مۇتلەق بويسۇنۇش شەرت قىلىنغان . بۇ ھال ئائىلىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىش تەقسىماتى ، ۋارىسلىق ھوقۇقى ، ئائىلىنىڭ جەمئىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى قاتارلىق جەھەتلەردە ئەكس ئەتكەن . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلاردا بىر ئائىلىگە نىسبەتەن بارلىق ئىقتىسادىي ئېلىم ـ بېرىم ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ، بىر تەرەپ قىلىش ، ئائىلىنىڭ پۈتۈن ئىقتىسادىي ئىشلىرىغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقى ئائىلە باشلىقى بولغان ئەرگە خاس بولۇپ ، باشقا ئائىلە ئەزالىرى ئۇنىڭغا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ . ئەگەر ئائىلە باشلىقى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان ئەر ئۆلۈپ كەتكەن بولسا ياكى مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن سىرتقا چىقىپ كېتىپ ، ئۇزاق مەزگىل قايتىپ كېلەلمىگەن بولسا ، ئائىلىگە مۇناسىۋەتلىك يۇقىرىقىدەك ئىشلارنى جامائەتنىڭ كېپىللىكى ۋە گۇۋاھلىقى ئاستىدا شۇ ئائىلىنىڭ چوڭ ئوغلى (ئەگەر شۇ ئائىلىدە ئوغۇل بالا بولمىسا ئائىلە باشلىقىنىڭ ئايالى) ۋەكالىتەن بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ .

ئائىلە ئىقتىسادىي مۇلكىگە ۋارىسلىق قىلىش جەھەتتە ئۇيغۇرلار ئومۇمەن ئىسلام شەرىئىتىدە بەلگىلەنگەن مىراس ئايرىش بەلگىلىمىلىرىنى ئىجرا قىلغان ، يەنى ئائىلە ئەزالىرى ئىچىدىكى ئەر بىر ئوق ، ئايال يېرىم ئوق نىسبىتى بويىچە مىراس ئايرىلغان . شۇ ئۆينىڭ بىر قىسىم پارچە مۈلۈكلىرى ، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ، قاچا ـ قۇچا ، قازان ـ قومۇچ ، ئۆي جابدۇقلىرى مىراسىنىڭ سىرتىدا بولۇپ ، ئۇ نەرسىلەر شۇ ئائىلىنىڭ چىرىغىنى يورۇتقان ئوغۇلغا قالدۇرۇلىدۇ . ناۋادا ئاتا ـ ئانا ھاياتلىقىدا بېقىۋالغان نەۋرە ـ چەۋرىلەر ۋە باشقىلار بولسا ، ئۇلار مۇشۇ ئائىلىنىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتىدە قېرىنداش بىر تۇغقانلارغا ئوخشاش ئائىلە مۈلكىگە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئوغۇل بالا چوڭ بولۇپ ئۆي ئوچاقلىق بولغاندىن كېيىن دەرھال ئۆي ئايرىمايدۇ . ئەگەر ئۆي ئايرىپ قويۇشقا توغرا كەلگەندە ، ئاتا ـ ئانىسى ھايات بولسلا ئۇنىڭ ئىقتىسادىي كىرىم ـ چىقىمى ۋە ھاياتلىق مەنبەسى چوڭ ئائىلىگە باغلانغان بولىدۇ . ئاتا ـ ئانىسى ھايات تۇرۇپ مىراس تەلەپ قىلىش جامائەتچىلىك ئىچىدە قاتتىق ئەيىب ھېسابلىنىدۇ . بالىلار چوڭ بولۇپ ئۆي ئايرىغاندا ، كىچىك ئوغۇل (كەنجى ئوغۇل) ئاتا ـ ئانىسىغا ھەمراھ بولۇپ ، شۇ ئائىلىنىڭ چىرىغىنى يورۇتىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن كۆپلىگەن ئۇيغۇر چۆچەكلىرى ۋە داستانلىرىدا كەنجى ئوغۇلنى باتۇر ۋە دانىشمەن سۈپىتىدە ئۇلۇغلاش ئەنئەنىسى ئالغا سۈرۈلگەن .

ئۇيغۇر جەمئىيىتى بۇرۇنراق فېئودالىزمغا كۆچ

كەنلىكى ئۇچۇن ئۇلارنىڭ ئائىلە قۇرۇلمىسىدا ئۇرۇقچىلىق ۋە قەبىلچىلىك ھاياتىنىڭ تەسىرلىرى كۆرۈنەرلىك ئورۇندا ئەمەس . شۇ سەۋەبتىن ئەۋلاد ـ ئەجدادلارنىڭ نامىنى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت باغلىنىشىنى پەرقلەندۈرىدىغان ئاتالغۇلارمۇ كۆرۈنەرلىك ئەمەس . يەنە ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەر ۋە ئايال تەرەپ تۇغقانلىرىنىڭ نامى بەزى مىللەتلەردىكىدەك مەخسۇس ئاتالغۇ بىلەن ئەمەس ، بەلكى « چوڭ »، « كىچىك » دېگەنگە ئوخشاش سۈپەتلەرنى قوشۇش ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈلگەن ، مەسىلەن :

دادىنىڭ ئاكىسى ـــ چوڭ تاغا (بەزى جايلاردا چوڭ ئاتا)

دادىنىڭ ئىنىسى ـــ كىچىك تاغا (بەزى جايلاردا كىچىك ئاتا)

دادىنىڭ ئاچىسى ـــ چوڭ ھاما (بەزى جايلاردا چوڭ ئاپا)

دادىنىڭ سىڭلىسى ـــ كىچىك ھاما (ھاماچا ، بەزى جايلاردا كىچىك ئاپا) دېگەنلەرگە ئوخشاش . ئەمما «تۇركىي تىللار دىۋانى » دا ئۇيغۇرلاردىمۇ ۋاستىلىك تۇغقانلارنىڭ مەخسۇس نامى بولغانلىقى ھەققىدە بەزى مەلۇماتلار بار .

ئالايلۇق :

yuyq ـــ خوتۇننىڭ ئىنىسى ، يەنى ئەرنىڭ قېيىن ئىنىسى

ini ـــ خوتۇنغا نىسبەتەن ئەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك ئوكسى

iqi ـــ خوتۇنغا نىسبەتەن يېشى ئۆزىدىن چوڭ بولسا « iqi » بولىدۇ .

sinil ـــ ئەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى

baldiz ـــ ئەرگە نىسبەتەن خوتۇننىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى

aga ـــ ئەرگە نىسبەتەن خوتۇننىڭ ئۆزىدىن چوڭ قىز قېرىندىشى (مەھمۇت قەشقەرى : « تۇركىي تىللار دىۋانى » Ⅲ توم ، 7 ـ بەت)

ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە « مەن » نى مەركەز قىلىپ يۇقىرىغا سانىغاندا ، دادىسى بىلەن ئانىسىغىچە بىر ئەجداد ، چوڭ دادىسى بىلەن چوڭ ئانىسىغىچە ئىككى ئەجداد ، بوۋىسى بىلەن مومىسىغىچە ئۈچ ئەجداد ، چوڭ بوۋىسى بىلەن چوڭ مومىسىغىچە تۆت ئەجداد ... ھېسابلىنىدۇ .

« مەن » دىن تۆۋەنگە سانىغاندا ، ئوغۇل ـ قىزلىرى بىر ئەۋلاد ، نەۋرىلىرى ئىككى ئەۋلاد ، ئەۋرىلىرى ئۈچ ئەۋلاد ، چەۋرىلىرى تۆت ئەۋلاد ، پەي نەۋرىلىرى بەش ئەۋلاد ... ھېسابلىنىدۇ . شۇنداق قىلىپ توققۇز ئەۋلاد بىۋاستە قېرىنداشلىق كاتېگورىيىسىنى تەشكىل قىلىدۇ . بۇ بىۋاستە قېرىنداشلار ئارا نىكاھلىنىش چەكلىنىدۇ . (ئا)

ئائىلە ئىستىلى ۋە ئائىلە تەربىيىسى

ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن ئائىلە ئىستىلىغا يۈكسەك ئەتىبار بىلەن قاراشقا ئادەتلەنگەن ، چۈنكى ئۇلار ئائىلە ئىستىلىنىڭ توغرا ياكى خاتا بولۇش ئۆز ئائىلىسىنىڭ رونىقى تەپپىشى ياكى ۋەيران بولۇشىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ ، دەپ قارايدۇ . شۇ سەۋەبتىن ھەرقانداق بىر ئائىلىنىڭ ئەزاسى شۇ ئائىلىنىڭ ئورتاق ئىستىلى بەلگىلىگەن دائىرە ئىچىدە پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ . ئائىلىگە مەنسۇپ ئورتاق ئىستىل ھەربىر ئائىلىدە ئەنئەنىۋى ھالدا شەكىللەنگەن بىر خىل ئىجتىمائىي ئادەت بولۇپ ، ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ . ئائىلە ئىستىلى ئائىلە تەربىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدۇ . ئۇيغۇرلاردا ئائىلە تەربىيىسى مۇنداق ئىككى مۇھىم مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ : بىرى ، ئەخلاقىي تەربىيىگە ئەھمىيەت بىلەن قاراش ؛ يەنە بىرى ، ئائىلە شەجەرىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ، ئەۋلادلارنىڭ ئەمەلىي ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشكە دىققەت قىلىشتىن ئىبارەت .

ئائىلە ئەزالىرىغا ئەخلاقىي تەربىيە ئېلىپ بېرىش ئاتا ـ ئانىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مۇقەددەس بۇرچى بولۇپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە كۆز قارىشىدا «ئاتىنىڭ ئىزى بالىغا قالىدۇ » دېگەن ئەقىدە ناھايىتى كۈچلۈك . شۇ سەۋەبتىن قائىدە ـ يوسۇن بىلمەيدىغان

ئەدەبسىز باللار چېلىقسا ، كىشىلەر ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى ئەيىبلەيدۇ ، « چاقتا گۇناھ يوق ، شادىسى بۇزۇق ، قىزدا گۇناھ يوق ، ئانىسى بۇزۇق » دېگەن ماقال ئەنە شۇ ئەنئەنىۋى قاراشتىن چىققان .

ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە يۇرگۈزۈلىدىغان ئەخلاقىي تەربىيىنىڭ مەزمۇنى ۋە دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ ، ئومۇمەن ئائىلە ئەزالىرىنى ئەمگەكچان ، راستچىل ، ئۆز-ئارا كۆيۈمچان ، ئاق كۆڭۈل ، ئەقىل ـ پاراسەتلىك ، ئەھلى مۇسۇلمان قىلىپ تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلىدۇ . ئوغۇل بالىنى تەربىيىلەشنى ئاساسەن دادا ، قىز بالىنى تەربىيىلەشنى بولسا ئانا ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن دادا بولغۇچى ئوغلىنى كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ ئارقىسىغا ئەگەشتۈرۈپ جەمئىيەت بىلەن كۆپرەك ئۇچراشتۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ ، ئەدەب ـ ئەخلاق ئۆگىتىدىغان سورۇنلارغا بىرگە ئېلىپ بارىدۇ . ئۆيگە مېھمان كەلسە ، بالىسىنى چاقىرىپ مېھمانغا ئەدەب بىلەن سالام بېرىشكە دەۋەت قىلىدۇ ، مېھمانىنىڭ قولىغا سۇ بېرىشنى مەقسەتلىك ھالدا بالىغا تاپشۇرىدۇ ۋە باشقىلار . ئۇيغۇرلارنىڭ نەزىرىدە قىز بالا ھامان « تالانىڭ ئادىمى »، يەنى باشقا ئائىلىگە « بالا » بولىدىغان بولغاچقا ، قىز بالىنىڭ تەربىيىسىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىدۇ . شۇ سەۋەبتىن ئانا بولغۇچى قىز بالىغا كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ ئۆي تازىلىقى ، كىر ـ قات يۇيۇش ، تاماق ئېتىش ، تىكىمچىلىك قاتارلىق ئىشلارغا ئۆگىتىدۇ .

قىسقىسى ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلگەن بىر يۇرۇش ئائىلە قائىدە ـ يوسۇنلىرى تۇرغۇزۇلغان بولۇپ ، كىيىنچە ئىسلام دىنىنىڭ ئەدەب ـ ئەخلاق مىزانلىرى بىلەن زىچ بىرلىشىپ ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك مىللىي ئەخلاق ئادىتىگە ئايلانغان . بۇنداق ئادەتلەر ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە كلاسسىك يازما ئەدەبىياتتا روشەن ئەكس ئېتىلگەن . مەسىلەن ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك » داستانىدا مۇنداق بېيىتلار ئۇچرايدۇ :

110 . تولا كونا بىر سۆز مەسىلدە كېلۇر ،
ئاتا ئورنى ، ئاتى ئوغۇلغا قالۇر .

246 . كىشى ياخشى ئات بىرلە ئالقىش ئالۇر ،
يامان ئاتلىق ئولسا ، ئۇ قارغىش ئالۇر .

1664 . دۇرۇسلۇق ، ئۈيات ھەم بۇ ياخشى قىلىق ،
بىرىكسە بۇ ئۇچى بولۇر خۇشچىلىق .

1951 . ئەقىللىك كىرەك ھەم بىلىملىك كىرەك ،
سېخىيلىق كىرەك ھەم سىلىقلىق كىرەك .

4276 . خۇشال ھاياتتا ياشايمەن دېسەڭ ،
تىرىشقىن ، ھەسەتتىن يىراق بول ئۆزۈڭ .

4509 . ئوغۇلنى بىكار ـ بوش يۈرمە سەن قويۇپ ،
بىكارچى بولۇر ئۇ لاغايلاپ يۈرۈپ .

4506 . ئوغۇل ـ قىزغا ئۆگەت بىلىم ھەم ئەدەب
بېرۈر بۇ ئاڭا ئىككى دۇنيادا نەپ .

دېمەك ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئائىلىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى پۈتكۈل ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك قائىدە ـ يوسۇنلار بارلىققا كەلگەن بولۇپ ، ئۇ ئائىلە ئەزالىرىنىڭ دىلىغا پۈتۈلگەن « خاتىرىسىز ئاساسىي قانۇن » دۇر . شۇ سەۋەبتىن ئۇ تارىختىن بۇيان بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادەت سۈپىتىدە ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئائىلە قائىدە ـ يوسۇنلىرىغا خىلاپ ئىش ھەرىكەتلىرىنى ئەيىبلەش ۋە چەكلەش رولىنى ئويناپ كەلگەن ۋە كەلمەكتە . (ئا)

يۈرتداشلىق مۇناسىۋەت

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان يۇرت ـ مەھەللىلەر گەرچە يەككە ئائىلىلەردىن تەركىب تاپسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يۈرتداشلىق مۇناسىۋىتى ناھايىتى قويۇق بولىدۇ . ئۇلارنىڭ ئادىتىدە يۇرت ـ مەھەللىدىكىلەر بىلەن بىر تۇغقاندەك ئىناق ئۆتۈشنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدۇ . شۇ سەۋەبتىن « يىراقتىكى تۇغقاندىن يېقىنداكى قوشنا ئەلا » دېگەن ماقال كېلىپ چىققان . يۇرتداشلار ئارىسىدىكى ئۆز ئارا ھەمكارلىشىشنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ ، ئىش لەپچىقىرىشتىكى ھەمكارلىق ئادەتلىرى ۋە تۇرمۇشتىكى ھەمكارلىق ئادەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

ئۇيغۇرلار دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىدىغان بولغاچقا ، دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ خاراكتېرى بويىچە ، ھەر جەھەتتىن زىچ ھەمكارلىققا موھتاج بولىدۇ . دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ۋاقىت خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچقا ، تېرىقچىلىق ۋە يېغىم پەسىللىرىدە ھەق تەلەپ قىلىنمايدىغان بىر خىل ئەنئەنۋى لاپقۇتلىشىش ئادىتى شەكىللەنگەن ، چۈنكى ھەممە ئائىلىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ۋە ئەمگەك ئىقتىدارى ئوخشاش بولمىغاچقا ، « كۈندىن قالسا يىلدىن قالىدۇ » غان جىددىي پەيتتىنى قولدىن بەرمەسلىك ئۈچۈن ئۆزئارا لاپقۇتلىشىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئېھتىياجى تۇغۇلغان .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇرمۇشتىكى ھەمكارلىشىش ئادەتلىرى تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك بولۇپ ، ئائىلىلەر ئارىسىدىكى دوستانە ئالاقە تۇرمۇشنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە چوڭقۇر سىڭگەن . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا توي ـ تۆكۈن ياكى ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرى يۈز بەرسە مەھەللە ھەتتا يۇرت بويىچە خالسانە ياردەم بېرىدىغان ئېسىل ئادەت بار . مەلۇم ئائىلىدە توي بولماقچى بولسا ، ئۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قولۇم ـ قوشنىلار ئۆزلۈكىدىن شۇ ئائىلىگە بېرىپ « ياردەملىشىدىغان ئىش بارمۇ ؟ » دەپ ئىقتىسادىي ۋە باشقا جەھەتلەردىن ياردەم بېرىش قىزغىنلىقىنى ئىپادىلەيدۇ . تويىنىڭ يېمەك ـ ئىچمەكلىرىنى تەييارلاشتىن تارتىپ مېھمانلارنى كۈتۈش ۋە ئۆزىتىشقىچە قولۇم ـ قوشنا ۋە يار ـ بۇرادەرلەر جەم بولۇپ ، خالىسانە ياردەملىشىدۇ . ھەتتا ئىقتىسادىي قىينىچىلىق تۇپەيلىدىن ئۆيلىنەلمىگەن يېتىم ـ يېسىر يوقسۇللارنى يۇرتداشلىرى ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم قىلىپ ئۈي ـ ئوچاقلىق قىلىپ قويىدۇ . بۇنداق ياردەمنى « ساۋابلىق ئىش » دەپ ھېسابلايدۇ .

ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرىدا بۇنداق ئۆزئارا ھەمكارلىق تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ . چۈنكى ئۆلۈم ئىشى كۆپىنچە تاسادىپىي يۈز بېرىدىغان بولغاچقا ، ئۇنىڭغا ئۆلۈم ئىگىسى ئالدىنئالا تەييارلىق قىلالمايدۇ . بۇنداق ئەھۋالدا ئۆلۈم ئىگىسى باشقىلارنىڭ ياردىمىگە تېخىمۇ موھتاج بولىدۇ . ناۋادا ئۆلۈمگە ئىگە بولىدىغان ئادەمنى يوق يېتىم ـ يېسىرلار ئۆلۈپ قالسا ، ئۇنى دەپنە قىلىش ئىشلىرىغا باشتىن ـ ئاياغ يۇرت ـ جامائەت مەسئۇل بولۇپ خالىس ئۇزىتىدۇ .

يۇرت ئىچىدە بىرمەر ئائىلە يېڭىدىن ئۆي سالماقچى بولسا ، قولۇم ـ قوشنىلار ۋە يۇرتداشلار ھەربىرىكە كېلىپ خالسانە ياردەم بېرىدۇ .

يۇقىرىقىلاردىن تاشقىرى ھەرخىل تەبىئىي ئاپەت ۋە باشقا سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن ئېغىر زىيان ـ زەخمەتكە ئۇچرىغان ئائىلىلەرنىڭ تۇرمۇشىغىمۇ ھەمكارلىشىش ، ئۇلارغا ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن ياردەم بېرىش قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنۋى ئادەتلەرنىڭ بىرى .

ئۇيغۇرلار ئىچىدە كۆپىنچە بىر مەسچىت جامائىتى بىرلىك قىلىنىپ ، شۇ دائىرە ئىچىدە ھەرخىل تۇزۇملەر ۋە نىزاملار يولغا قويۇلغان . بىرمەر ئەھۋال يۈز بەرسە مەسچىت جامائەتلىرى بىرلىكتە كېڭىشىپ ھەل قىلغان . ئەگەر بىرمەر ئائىلىدە ئاغرىق ـ سىلاق بولسا ، مەسچىت جامائەتلىرى بامدات نامىزىدىن يېنىپ ، كوللېكتىپ ھالدا ئاغرىقنى يوقلاپ ھال سورايدۇ ، بىر قانچە كۈن مەسچىتكە چىقماي ئىز ـ دېرەكسىز يوق بولۇپ كەتكەنلەرنىڭ ئۆيىگە جامائەت توپلىشىپ بېرىپ ئەھۋال ئۇقۇشىدۇ . بولۇپمۇ ياشانغان قېرى ـ چۈرلەرنى داۋاملىق يوقلاپ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرىدۇ . يۇرت ـ مەھەللە ئىچىدە ئوغرىلىق ، بۇلاڭ ـ چىلىق ، ئۇرۇش ـ جېدەل ، زىنا قىلىش قاتارلىق نالايىق قىلمىشلار سېزىلسە ، يۇرتداشلار بىرلىكتە كېڭىشىپ جازالاش چارىلىرىنى بېكىتىدۇ .

ئومۇمەن ئالغاندا ، يۇرتداشلىق مۇناسىۋەت ئىستېخىيىلىك ھالدا شەكىللەنگەن بولۇپ ، ئۆرپ ـ ئادەت تۈسىدە ئىپادىلىنىدۇ . (ئا)

قوشنىدارچىلىق

ئۇيغۇرلاردا قوشنىدارچىلىق جەھەتتە ئوبدان ئەنئەنىلەر ساقلانغان .

1) قوشنىلار بىر ـ بىرى بىلەن ناھايىتى ئىناق ئۆتۈشىدۇ . بىر ـ بىرىنىڭ خوشاللىقى ۋە قايغۇ ـ

ھەسرىتىگە ئورتاقلىشىدۇ . بىر ـ بىرىنىڭ دەردىگە دەرمان بولىدۇ . بولۇپمۇ توي ـ تۆكۈن ، ئۆلۈم ـ يېتىم بولغاندا بۇ ئالاھىدە گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ . ئۇ چاغدا ئېغىر ـ يېنىك ئىشلاردا بىر ـ بىرىگە ئوبدان ھەمكارلىشىدۇ . شۇڭا « يىراقتىكى تۇغقاندىن ، ياندىكى قوشنا ياخشى » دېگەن ماقال كېلىپ چىققان .

2) قوشنىلار ئەتىگەن ـ ئاخشاملىرى «بارمۇسەن ـ يوقمۇسەن ؟» دەپىشىپ ، بىر ـ بىرىدىن ھال ـ ئەھۋال سورىشىپ تۇرىدۇ . ئادەتتىكى كۈنلەردە كىرىش ـ چىقىش قىلىپ تۇرىدۇ . بۇ مۇناسىۋەتنى قويۇقلاشتۇرىدۇ .

3) قوشنىلار ئۆزئارا كەم ـ كۈتە نەرسىلىرىنى بىر ـ بىرىدىن ئۆتنە ـ يېرىم قىلىشىدۇ . سورالغان نەرسە بارلا بولسا بەرمەي قويمايدۇ .

4) قوشنىلار ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە تاماق سۇنۇشىدۇ . قوشنىلاردىن بىرى ئوبدان تاماق قىلغان كۈنى شۇ تاماقتىن ئۆز قوشنىسىغا كىرگۈزۈش ، ئۇزۇندىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن ياخشى ئەنئەنىمىز . تاماق كىرگۈزۈلگەن قاچا قاچان قايتىشىدىن قەتئىينەزەر ، ھەرگىز قۇرۇق قايتمايدۇ .

5) يېڭى قوشنىلار كۆچۈپ كەلسە ، كونا قوشنىلار ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالىدۇ . ئۆيلىرىگە چاقىرىپ كۈتۈۋالىدۇ . شۇنىڭدەك قوشنىلاردىن بىرەرسى كۆچۈپ كەتسە . قېپقالغان قوشنىلار چاي قىلىپ ئۇزىتىپ قويىدۇ . كۆچۈپ كەتكەن ۋە قېپقالغان قوشنىلار بىر ـ بىرىنى دائىم ئىزدىشىپ تۇرىدۇ .

6) قوشنىلارنىڭ بىرەرسىنىڭ ئۆيىدە ماتەم ـ مۇسىبەت بولغان بولسا ، باشقا قوشنىلار ئۆز ئۆيىدە كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بارمايدۇ .

7) قوشنىلارنىڭ بىرەرسىنىڭ يىراق ياقا ـ يۇرتلاردىن يېقىن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى كەلسە ، باشقا قوشنىلار قوشنىنىڭ ھەم كەلگەن مېھمانىنىڭ ئىززىتىنى قىلىپ ئۆز ئۆيلىرىگە چاقىرىۋالىدۇ .

8) قوشنىلاردىن بىرەرسى يىراق ـ يېقىن بىر ياقىقا كېتىپ قالغاندا ، باشقىلار ئۇنىڭ ئائىلىسىدىن خەۋەر ئېلىپ قويىدۇ . بۇ قوشنىدارچىلىقتا كەم بولمايدىغان ياخشى خىسلەت .

9) قوشنىلار بىر ـ بىرىنىڭ كەينىدىن غەيۋەت ـ شىكايەت قىلمايدۇ . بۇنداق قىلىشنى نومۇس دەپ بىلىدۇ .

10) قوشنىلار پەرزەنتلىرىنى خۇددى بىر ئائىلىنىڭ بالىلىرىدەك ئىناق ئۆتۈشكە دالالەت قىلىپ تۇرىدۇ . (ر)

ئىنتىپاقلىق ـ ئىناقلىق

ئۇيغۇرلاردا ئەڭ ياخشى ئادەتلەردىن بىرى ـــ ئىنتىپاقلىق ـ ئىناقلىق ، ئۆزئارا ئاداۋەت تۇتۇشماسلىق .

ئىككى ئادەم ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت پەيدا بولۇپ قالغان بولسا ، باشقا بىرى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئادا-ۋەت تۇتۇشقانلارنى ئەپلەشتۈرۈپ قويىدۇ . ئاداۋەتكەشىلەرنىڭ بىرى ئۆز خاتالىقىنى بويىنىغا ئېلىپ يەنە بىر تەرەپكە چاي تۇتۇپ ناماقۇل بولىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرىدىكى ئاداۋەت يۇيۇلۇپ كېتىدۇ . بۇرۇن بەزى يەرلەردە ئاداۋەتلەشكەنلەردىن بىرى ئۆزلۈكىدىن يەنە بىر تەرەپنى ئاشپۇزۇلغا چىللاپ ، چاي تۇتۇش يولى بىلەن ئاداۋەتنى تۇگىتىدىغان ؛ بەزى يەرلەردە بولسا بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپكە چىلىم تۇتۇش يولى بىلەن ئاداۋەتنى يۇيۇدىغان ئەھۋال بولغانىدى .

ھېيىت ـ ئايەم ، ئۆلۈم ـ يېتىم ۋاقىتلىرىدا ئاداۋەت تۇتۇشقانلار بىر ـ بىرىنىڭ ئۆيىگە پەتىگە بەرمەش؛ شۇنداقلا بىر ـ بىرىنىڭ كېسىلىنى يوقلاش ئارقىلىق ئاداۋەتنى يۇيىدۇ . ئاداۋەت تۇتۇشقانلارنىڭ بىرىنىڭ ئائىلىسى بىرەر كېلىشمەسلىككە يولۇققان بولسا، يەنە بىر تەرەپ شۇ ئائىلىگە كۆڭۈل سوراپ بېرىش يولى بىلەن ئوتتۇرىدىكى ئاداۋەتنى يۇيۇش ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ياخشى خىسلەتلىرىنىڭ بىرى . (ر)

مېھماندوستلۇق

مېھماندوستلۇق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ ئېسىل ، ئەڭ ياخشى ئەنئەنىسى . ئۇيغۇر خەلقى ئۆيگە مېھمان كەلسە «بەخت كېلىدۇ » دەپ قارايدۇ . مېھماندوستلۇق نۇرغۇن جەھەتلەردىن ئىپادىلىنىدۇ .

1) ئۆيگە كەلگەن مېھماننىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن، ئالاھىدە داستىخان سېلىنىدۇ . ئەقەللىيسى ، قاينات سۇ ، زاغرا بىلەن بولسىمۇ مېھمان قىلىنىدۇ . ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مېھماندوستلۇقى ھېيت ـ ئايەملەردە ئالاھىدە گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ .

2) مېھمان ھۆرمەتكە سازاۋەر . مېھمانغا چاي ياكى تاماق پەتنۇس بىلەن سۇنۇلىدۇ . نائىلاج بىر قول بىلەن بېرىش توغرا كېلىپ قالسا « بىر قولۇم بولۇپ قالدى ، ئەپۇ قىلسىلا » دەپ ئۆزرە ئېيتىلىدۇ . شۇنداقلا مېھمان ياكى چوڭلارنىڭ قولىدىن بىر نەرسە ئالغاندىمۇ ئىككى قوللاپ ئېلىش ـــ بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي ئادىتى . مېھمانغا چاي قۇيغاندا ياكى باشقا نەرسە سۇ-نۇلغاندا ، ئوڭ قول ئىشلىتىلىدۇ . سول قولنى ئىشلىتىش مېھمانغا نىسبەتەن تولىمۇ ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ .

3) ئەر ـ خوتۇن دەرقەم تۇرۇپ مېھمان كۈ-تۈۋاتقاندا ، ئۆي ئىگىسى بولغان ئايال ئەر مېھمانغا توغرىدىن ـ توغرا چاي ياكى تاماق سۇنمايدۇ . پەقەت ئېرى ئارقىلىق سۇنىدۇ .

4) مېھمانغا چاي قويۇلغان ياكى تاماق ئۈسۈلغان قاچىنىڭ پۈچۈق ياكى دەز بولۇپ قالماسلى-قىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىنىدۇ . ئەگەر دىققەتسىزلىكتىن دەز ياكى پۈچۈق قاچىدا چاي ياكى تاماق كەلتۈرۈپ قالغان بولسا ، ئۆي ئىگىسى سەزگەن ھامان يەڭگۈشلۈۋاتىدۇ ۋە مېھماندىن ئەپۇ سورايدۇ . مېھمانغا چاي قۇيغاندا پىيالىنى تولدۇرۇپ قۇيمايدۇ ، چاينى پىيالىنىڭ ئوتتۇرىغا قۇيۇپ كۆپۈكلەشتۈرۈۋېتىش ناھا-يىتى ئەيىب بولىدۇ . شۇڭا چاي پىيالىنىڭ يان تەرىپىگە قۇيۇلىدۇ . پىيالىدىكى كونا چاي ئۈستىگە يېڭى چاي قۇيۇلماستىن ، كونا چاينى تۆكۈۋېتىپ چاينى يې-ڭىلايدۇ .

5) مېھمان كاڭلىق ـ سۈپىلىق ئۆيگە باشلانغان بولسا ، مېھماننىڭ ئاستىغا كۆرپە سېلىنىدۇ .

6) ئۆيگە كەلگەن مېھمان ئىشىك ئالدىدا ياكى دەرۋازا سىرتىدا ئۆزىتىپ قويۇلىدۇ . ئىشكتىن چىقماي ئۆزىتىپ قويۇش مېھمانغا نىسبەتەن ناھايىتى ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ .

7) بىراۋنىڭ ئۆيگە ئۇلاغلىق مېھمان كەلسە ، ئۆي ئىگىسى ئۆينىڭ سىرتىغا چىقىپ قارشى ئالغاندىن سىرت ، مېھماننىڭ قولىدىن ئۇلاغنى ئېلىپ باغلايدۇ . مېھمان يانار ۋاقتىدا ئۆي ئىگىسى ئۇلاغنى يېشىپ كېلىپ ، مېھماننىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ ، ئۇلاغقا مىنـ گۈزۈپ قويىدۇ . (ر)

داستىخان ئۈستىدە

كۆپ ھاللاردا تۇي ـ تۆكۈن ، نەزىر ـ چىراغ قاتارلىق مەرىكىلەردە ، مېھماندارچىلىقتا تونۇغان ـ تو-نۇمىغان ، ياشانغان ۋە ياشلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ قېلىشقا توغرا كېلىدۇ . بۇنداق چاغلاردا دىق-قەت قىلىشقا تېگىشلىك ئەدەب ـ ئەخلاققا دائىر بىرمۇنچە قائىدە ـ يوسۇنلار بولىدۇ :

1) چوڭلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرغاندا ، تاماقنى چوڭلار قول ئۇزاتمىغۇچە قول ئۇزىتىش تولىمۇ ئەدەبسىزلىك بولىدۇ . « قېنى ئېلىپ بەرسىلە » دەپ چوڭلارنى تەكلىپ قىلىش گۈزەل ئەخلاقتۇر . شۇنداقلا ساھىبخان تاماققا تەكلىپ قىلمىغۇچە تاماققا قول سۇنۇپ تاماقنى يېيىشكە باشلاش ـــ بۇمۇ ئەخلاقسىزلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

2) باشقىلار بىلەن بىر داستىخاندا تاماق يې-گەندە ، ئۆز ئالدىنى قويۇپ باشقىلارنىڭ ئالدىغا قول ئۇزىتىش ـــ بۇمۇ ئەدەبسىزلىك ھېسابلىنىدۇ . شۇنداقلا قاچىدىكى تاماقنى ئېلەشتۇرۇپ قوچۇش تولىمۇ ئەدەبسىزلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

3) تاماق ۋاقتىدا گەپدانلىق قىلىپ باشقىلارنىڭ كەيپىنى بۇزۇش ئەيىبلىك ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلى-نىدۇ .

4) تاماقنى ئاشۇرۇپ قويۇش ، تاماقنى پاكىز يېمەي ، قاچىدا تاماق يۇقۇندىلىرىنى قالدۇرۇش بۇمۇ ناچار قىلىقلاردىندۇر . ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ ئېسىل ئادەتلىرىدىن بىرى يېمەك ـ ئىچمەكنى زايە قىلماسلىق ، ئۇنى قەدىرلەش ، شۇڭا يەرگە چۈشۈپ كەتكەن ياكى داستىخانغا چېچىلىپ كەتكەن نان ئۇۋاقلىرىنى تېرىۋېلىپ ئاغزىغا سېلىۋالىدۇ .

5) داستىخان ئۈستىدە چۈشكۈرۈش ، يۆتىلىش توغرا كەلگەندە ، قولىنىڭ ئارقىسى بىلەن ئېغىز ـ بۇرۇننى توسۇۋېلىش ـــ بۇ ئەدەبنىڭ بەلگىسى . شۇ-نىڭدەك داستىخان ئۈستىدە ياكى بىراۋنىڭ يېنىدا مىشقىرىش ، قاقىرىش ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلى-نىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، داستىخان ئۈستىدە چىش كولاش ، قاتتىق كېكىرىشمۇ ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئەگەر چىشنى كولاشقا توغرا كەلسە ، ئېغىزنى ئالقان بىلەن توسۇپ تۇرۇپ كولايدۇ .

داستىخان ئۈستىدە ۋە باشقىلار يېنىدا ئەسىنەپ كېرىلىشمۇ ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

6) داستىخانغا ئولتۇرۇشتىن ئىلگىرى ھەممە ئادەم قولىنى چايقايدۇ . شۇنداقلا چوڭ ـ كىچىك تەرەتتىن كېيىنمۇ قول يۇيىدۇ . قولنى يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن ، قول لۆڭگە بىلەن ئېرتىلىدۇ . قولنى سۈرتمەستىن قولنى سىلكىش ئەيىب ئىشلار بولۇپ سانىلىدۇ .

7) بىراۋ داستىخان ئۈستىگە كىرىپ كەلسە ، ئۇنى « كەلسىلە » «داستىخانغا كەلسىلە » دەپ داستىخانغا تەكلىپ قىلىشمۇ ئەدەپ ياخشى ئەخلاقىمىز .

8) ياشانغان ئادەملەر بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ تاماق يېگەندە يالاڭباشتاق ئولتۇرۇش ـــ باشقىلار تەگىدىغان ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . شۇنداقلا نەزىر ـ چىراغ ، ئۆلۈم ـ يېتىم مەرىكىلىرىگىمۇ يالاڭباشتاق بېرىش ئەيىب ئىشلار جۈملىسىگە كىرىدۇ . بۇنى جامائەت تەگىدۇ .

9) باشقىلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ تاماق يېگەندە داستىخان يىغىلماي تۇرۇپ (دۇئا قىلىنماي تۇرۇپ) ياكى باشقىلار تامىقىنى يەپ بولماي تۇرۇپ ، داستىخاندىن تۇرۇپ كېتىش ناھايىتى ئەدەبسىزلىك بولىدۇ . (ر)

ئىسىم قويۇش

ئۇيغۇرلاردا ئىسىم قويۇش ئادىتى بىر قانچە باسقۇچنى باشتىن كەچۈرگەن . بۇنى مۇنداق ئۈچ دەۋرگە بۆلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن :

1) ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى كىشى ئىسىملىرى .

2) ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى كىشى ئىسىملىرى .

3) ئازادلىقتىن كېيىنكى كىشى ئىسىملىرى .

ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلماستىن بۇرۇن ، ئاساسەن ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن ئىسىم قويۇشقا ئادەتلەنگەن . مەسىلەن ، بايتەمىر ، ئىلتەمىر ، بەگ بۇقا ، قارا بۇقا ، قارا باخشى ، ... دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش . بۇنىڭدىن باشقا ، ھەرقايسى رايونلاردا ياشىغان ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىگە شەھەر ، يەر ناملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش بىر ئەنئەنە ئىدى . چىگىزخاننىڭ مۇھىم مەسلىھەتچىلىرىدىن بىرى بولغان قارىياغاچ بۇيرۇقنىڭ «قارىياغاچ » دېگەن يەرنىڭ نامىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپ قويۇشى ، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر ئىدىقۇتى بارچۇق ئارتىكىن (بارچۇق ھازىرقى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ قەدىمكى نامى) سۆزنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپ قويۇشى بۇنى ئىسپاتلايدۇ .

ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ، ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىملىرىغىمۇ تەسىر كۆرسەتتى ، شۇنىڭدىن باشلاپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىملىرىدا ئەرەپچە ۋە پارسچە سۆز بىلەن قويۇلغان ئىسىملار كۆپىيىشكە باشلىدى . مەسىلەن ، ئابدۇللا (ئاللانىڭ قۇلى) ، ھەبىبۇللا (ئاللانىڭ دوستى) ، سەيپۇللا (ئاللانىڭ قىلىچى) ، مۇتىئۇللا (ئاللانىڭ ئىتائەتچان قۇلى) ، رەھمەتۇللا (ئاللانىڭ رەھمىتى) دېگەن ئىسىملارغا ئوخشاش .

ئىسلام دىنىغا بولغان ئېتىقاد ـ ئىشەنچ كۈچەيگەن ۋە چوڭقۇرلاشقانسېرى ، بۇرۇنقى ساپ ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن قويۇلغان ئىسىملارنىڭ ئورنىنى ئەرەبچە سۆز بىلەن قويۇلغان ئىسىملار ئىگىلەشكە باشلىدى ، ھەربىر مۇسۇلمان ئۇيغۇر ئۆزىنىڭ ئاللاغا ، مالائىكىلەرگە ، پەيغەمبەرلەرگە ، چاھار يارلارغا ، ئانىلارغا بولغان سېغىنىشىنى ئىزھار قىلىش ئۈچۈن ، ئۇلارنىڭ ئىسمىنى ئۆزلىرىگە ئىسىم قىلىپ قويۇشقا باشلىدى . مەسىلەن :

1) ئاللانىڭ سۈپەتلىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش بىر قەدەر كۆپ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن ، خالىق (مەخلۇقاتنى ياراتقۇچى) ، قادىر (ھەممىگە كۈچى يەتكۈچى) ، غوپۇر (ئەپۇ قىلغۇچى) دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش .

2) مالا ئىكىلەرنىڭ ئىسىملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇشمۇ ئادەتكە ئايلانغان . مەسىلەن ، ئىسرافىل ، مىكائىل ... دېگەنلەردەك .

3) پەيغەمبەرلەرنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش ، مەسىلەن ، داۋۇت ، مۇسا ، ئەيسا ، مۇھەممەت ، ئىسھاق ، ئىبراھىم ، ئىسمايىل ، ياقۇپ ، يۈسۈپ .... دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش .

4) چاھار يارلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش . مەسىلەن ، ئابابەكىر ، ئۆمەر ، ئوسمان ، ئەلى

دېگەن ئىسىملارغا ئوخشاش .

5) مۇقەددەس ئائىلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش . مەسىلەن ، ھاۋا ، مەريەم ، سارە ، ئايشە خەدىچە ، پاتىمە ، ھەجەر ... دېگەنلەردەك .

بۇنىڭدىن باشقا ئىسلام دىنىغا ئائىت سۆزلەرنى ئىسىم قىلىپ قويغۇچىلارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ ، مەسىلەن ، ئىسلام ، ئىمام ، رەسۇل ، ئىمان ، جەننەت ... دېگەنلەر-دەك . يەنە ئىسلام دۇنياسىدىكى « مۇقەددەس » يەرلەرنىڭ نامىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپ قويغۇچىلارمۇ بولغان . مەسىلەن ، مەدىنە ، قۇددۇس دېگەنلەردەك .

لېكىن ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن ئىسىم قويۇش ئادىتى پۈتۈنلەي ئۈزۈلۈپ قالغان ئەمەس ، مەسىلەن ، كېپەك ، سۈپۈرگە ، كەكە ، پالتا ، چورۇق ، يانتاق ، توقا ، سامساق ، قوزا ، تايلاق ، بوسۇق ، چاۋار ، بۇلاق ، مايسا ، ئالما ، ئاي ، ئالتۇن ، چولپان ، يۇلتۇز ، تۇرسۇن ، توختى ، ئارسلان ... دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش .

ئازادلىقتىن كېيىن ئەرەبچە سۆزلەر ئىچىدىن مەنىسى ياخشى ، دىنىي تۇس ئالمىغان ئادالەت ، ئادىل ، پازىل ، ئالىم ، ئارىپ ، ئازاد ، خىلىل ، جىلىل ، مەھمۇت ، مەخسۇت ، پەزىلەت ، سائادەت ، زۆھرە ... دېگەندەك ئىسىملارنى قويۇشتىن تاشقىرى ، يەنە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس سۆز ياساش ئۇسۇلى بىلەن دەۋرگە لايىق ، دەۋرنىڭ خاراكتېرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئىسىملارنى قويۇش ئومۇملىشىشقا باشلىدى . مەسىلەن ، ئەركىن ، ئۆتكۈر ، قۇتلۇق ، تۇرغۇن ، تۇيغۇن ، ئۆركەش ، يالقۇن ، يولداش ... دېگەندەك ئىسىملارغا ئوخشاش .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم قويۇش ئادىتىدە ئۇلار ئۆز تارىخىدا ئېتىقاد قىلغان دىنىي ئەقىدىلەرنىڭ تەسىرى ئەكس ئەتكەن . مەسىلەن ، بەزى پەرزەنت كۆرمىگەن ، كۆرگەن بولسىمۇ بالىسى تۇرمىغانلار بىرلا پەرزەنت كۆرگەن بولسا ، بالىنىڭ تۇرۇپ قېلىشى ئۈچۈن ، ئاللاغا يالۋۇرۇپ ، بالىغا « نىياز » (يالۋۇرۇش دېگەن مەنىدە) دەپ ئىسىم قويۇپ ، بېشىغا چاچ قويۇپ قويىاتتى .

بالىسى تۇرمىغانلار بىرمۇ پەرزەنت كۆرۈپ قالسا ، بالىنى باشقا بىرى (ئاساسەن تۇغقانلىرى) گە بېرىۋېتەتتى . بىر مۇددەتتىن كېيىن ئۇ بالىنى « سېتىۋالاتتى » ـ دە ، بالىغا « سېتىۋالدى » ياكى « تىلىۋالدى » دېگەندەك ئىسىمنى قويىاتتى . « سېتىۋالغۇچى » نىڭ قول ـ ئىلكىدە بولسا ئالاھىدە خۇشاللىق مەرىكىسى ئۆتكۈزۈپ بېرەتتى . بالا يۇزى كۆرمەي كېيىن پەرزەنت كۆرگەنلەر بالىنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولۇشىنى ئۈمىد قىلىپ ، ئۆز بالىلىرىغا تۇرسۇن ، پولات ، تۆمۈر ، توختى ، تۇردى ، تاشپولات ، تاشتۆمۈر ... دېگەندەك ئىسىملارنى قويىاتتى . شۇنداقلا ئۇزاق مەزگىل پەرزەنت كۆرمىگەنلەر تاسادىپىي پەرزەنت كۆرۈپ قالغان بولسا ، خۇشاللىقىدا ئاللا بەردى ، خۇدا بەردى ، ئىگەمبەردى ... دېگەندەك ئىسىملارنى قويۇشقان . ئۇنىڭدىن باشقا ئۆز پەرزەنتىنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشىنى ئۈمىد قىلىپ ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن ئادەملەرنىڭ ئىسمىنى قويىدىغان ئادەتلەرمۇ بولغان .

ئۆز پەرزەنتىنىڭ چوڭ بولغاندا بىلىملىك ، دۆلەتمەن بولۇشىنى ئۈمىد قىلغان ئاتا ـ ئانا ئۆز بالىلىرىغا ئالىم ، پازىل ، سۇلتان ، دۆلەت ، مەلىكە ، غەنى .... دېگەندەك ئىسىملارنى قويغان .

ياد ئېتىش ، سېغىنىش يۈزىسىدىن ئۆز بالىلىرىغا ۋاپات بولۇپ كەتكەن ئاتا ـ ئانا ، يېقىن تۇغقانلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويغۇچىلارمۇ بولغان . بۇنىڭ تەتۇرسىچە ، بالىلارنىڭ ئۆمرى قىسقا بولۇپ قالىدۇ ، دېگەن قاراش بىلەن ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئىسمىنى ئۆز بالىلىرىغا قويماسلىقتەك ئەھۋاللارمۇ بار .

بالىلارغا قويۇلماقچى بولغان ئىسمىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ئىچىدىكى ئىسىملار بىلەن ئوخشاش بولۇپ قالماسلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىناتتى .

بالىلارغا قويۇلغان ئىسىملار ئىچىدە بالىلارنىڭ تۇغۇلغان مەزگىلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىسىملار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ . ھېيت ، جۇمە ، ئازنا ، نوروز ، سەيپەر ، ھوشۇر ، بارات ، رەجەپ ، روزى ، ئاپرىل ... دېگەندەك .

ئاسمان جىسىملىرى ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىسىملار . مەسىلەن ، چولپان ، زۆھرە ، يۇلتۇز ، سەييارە ، ئەختەر ، يەشىن (چاقماق) ـ قەمەر ...

دېگەنلەرگە ئوخشاش .

بەزىبىر ئۆسۈملۈك ، گىياھ ۋە مېۋىلەرنىڭ نامىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش ، مەسىلەن ، ئانار ، ئالما ، جىنەستە ، زەيتۇن ، چىنار ، سامساق ، مايسا ، يانتاق ، رەيھان دېگەنلەرگە ئوخشاش .

بەزىبىر ھايۋان ، قۇشلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش ، مەسىلەن ، ئارسلان ، يولۋاس ، مايمۇن ، تۈتى ، قۇندۇز ، ئەسەت (شىر) ... قاتارلىقلار .

بەزى مەدەن ، يەر ئاستى قېزىلمىلىرىنىڭ نامىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش ، مەسىلەن ، ئالتۇن ، كۈمۈش ، ئالماس ، مارجان ، زۇمرەت دېگەنلەرگە ئوخشاش .

ئۇيغۇرلار ئۆز بالىلىرىغا ئىسىم قويغاندا تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللارغا ئالاھىدە دىققەت قىلاتتى :

① قوشكېزەك ئىككى ئوغۇل تۇغۇلغان بولسا ، ياد ئېتىش ، سېغىنىش يۈزىسىدىن ئەلنىڭ پاتمەدىن تۇغۇلغان ئوغۇللىرى ھەسەن ـ ھۈسەنلەرنىڭ ئىسمىنى قويىاتتى . قوشكېزەك تۇغۇلغانلارنىڭ بىرى ئوغۇل ، بىرى قىز بولسا ئوغۇلنىڭ ئىسمىنى ھەسەن ، قىزنىڭ ئىسمىنى پاتىمە دەپ قويىاتتى . ئەگەر ھەر ئىككىلىسى قىز بولسا بىرىنىڭ ئىسمىنى پاتىمە ، بىرىنىڭ ئىسمىنى زۆھرە دەپ قويىاتتى .

② يۈسۈپ ئىسىملىك بىر ئادەم ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن بولسا ئۇنىڭ ئىسمىنى ياقۇپ دەپ قويمايتتى . ئىسمايىل ئىسىملىك بىر ئادەم ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن بولسا ئۇنىڭ ئىسمىنى ھەرگىز ئىبراھىم دەپ قويمايتتى . چۈنكى ، يۈسۈپ ياقۇپ پەيغەمبەرنىڭ ، ئىسمايىل بولسا ئىبراھىم پەيغەمبەرنىڭ ئوغۇللىرى بولغانلىقتۇر .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسمىنى رايون خاراكتېرلىك دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ . بەزى ئىسىملارغا قاراپ شۇ ئادەمنىڭ قەيەرلىك ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . ئېيتايلى ئەر ئىسىملىرى « مەت » سۆزى بىلەن باشلانغان بولسا (مەتتۇرسۇن ، مەتقۇربان ، مەتروزى ...) ئۇ ئادەمنىڭ خوتەن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يۇرتقا تەۋە ئادەملەر ئىكەنلىكىنى ؛ ئەر ئىسىملىرى « ئىمام » سۆزى بىلەن باشلانغان بولسا (ئىمام ھەسەن) بۇلارنىڭ ئاتوش تەرەپنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى ؛ ئەر ئىسىملىرى « ئىسلام » سۆزى بىلەن باشلانغان بولسا (ئىسلامجان ، ئىسلامباي) بۇلارنىڭ ئاقسۇ تەرەپنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى ؛ ئەر ئىسىملىرى « ئوبۇل » سۆزى بىلەن باشلانغان بولسا (ئوبۇلقاسىم ، ئوبۇلسىدىق) بۇلارنىڭ قەشقەر تەرەپنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى ؛ ئەر ئىسىملىرى « تۇ » ياكى « ئاق » سۆزى بىلەن باشلانغان بولسا (تۇنىياز ، ئاقنىياز) بۇلارنىڭ ئاقسۇ تەرەپنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى ؛ ئەر ئىسىملىرى ئاخىرىغا « قارى » قوشۇلغان بولسا (غاپپار قارى ، ساتتار قارى) بۇلارنىڭ كۇچا تەرەپنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى ؛ ئەر ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا « جان » سۆزى قوشۇلغان بولسا (مۇساجان ، ئابلاجان) بۇلارنىڭ غۇلجا تەرەپنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . ئاياللار ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا « گۈل » ، « نىسا » سۆزلىرى قوشۇلغان بولسا (نۇرگۈل ، رەيھانگۈل ، تۇرنىسا ، ئاينىسا) بۇلارنىڭ قەشقەر تەرەپنىڭ ئاياللىرى ئىكەنلىكىنى ؛ ئاياللار ئىسمىنىڭ ئاخىرىدىكى « بۇۋى » ، « قىز » لارغا قاراپ (جەننەتبۇۋى ، ئايمقىز) بۇلارنىڭ غۇلجىلىق ياكى شۇ تەرەپنىڭ ئاياللىرى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . شۇنداقلا ئىسكەندەر ، ئىسھاق ، سوپى ، دۇگامەت ، ئولمايىت ، قايىت ... دېگەندەك ئەرلەر ئىسمىغا ۋە ئايسىماخان ، ئالماراخان ، مايسىخان ، ئەزىزخان ... دېگەندەك ئاياللار ئىسمىغا قاراپ ، بۇلارنىڭ تۇرپان رايونىنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى بىلىشكە بولىدۇ . (ر)

چوڭلارنى ھۆرمەتلەش

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرى ئىچىدە چوڭلارنى ھۆرمەتلەش ئالاھىدە خاراكتېرلىك . بۇنىڭ ئىپادىلىرى كۆپ تەرەپتە كۆرۈلىدۇ .

1) ياشانغان ئادەملەرنى كۆرگەندە ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ « ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم » دەپ سالام بېرىدۇ . چوڭلار بولسا « ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام » دەپ جاۋاب قايتۇرىدۇ . سالام ۋە جاۋاب بەجا كەلتۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن ئىككى قول بىلەن قول ئېلىشىپ تىنچلىق ـ ئامانلىق سورىشىدۇ . بۇ ئادەت يالغۇز ئەرلەردىلا ئەمەس ، خوتۇن ـ قىزلاردىمۇ بار . لېكىن ئۇلار ئەرلەر بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشمەيدۇ . ياشانغان ئاياللار بىرىنى بىلەن يۈزىنى ـ يۈزىگە يېقىپ كۆرۈشىدۇ . ياش

قىزلار ياكى چوكانلار ئۆزىدىن چوڭ ئەرلەرنى ياكى ئا-ياللارنى كۆرسە « ئەسسالام » سۆزىنى ئىشلىتىپ ، ئازراق ئېگىلىپ تەزىم قىلىدۇ . ياشلارنىڭ ياشانغان ئادەملەرگە « ياخشىمۇ سىز » دەپ بىر قول بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈشى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئادىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس .

2) ياشانغان ئادەملەر ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا « دادا ، تاغا ، ئاكا ، ئانا ، هامما ، ئاچا » دېگەندەك هۆرمەت سۆزلىرىنى قوشۇپ چاقىرىش ئەڭ ياخشى ئادىتىمىزدۇر . بىۋاستە ئىسمىنى ئاتاپ چاقىرىش تولىمۇ هۆرمەتسىزلىك هېسابلىنىدۇ .

3) تاماق ۋاقتىدا تاماقنىڭ ئالدى چوڭلارغا بېرىلىدۇ . تاماقنىڭ ئالدىنى تالىشىش تولىمۇ ئەدەبسىزلىك بولىدۇ .

4) ياشانغان بىر ئادەم ئۆيگە كىرىپ كەلسە ، ئۆيدە ئولتۇرغانلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ئۆز هۆرمىتىنى بىلدۈرۈش ، ئورۇن بوشتىپ ئۇنىڭغا تۆرىنى بېرىشىمۇ ئادەتلىرىمىز جۈملىسىگە كىرىدۇ .

5) ياشانغان ئادەملەر ئالدىدىن ئۆتۈشمۇ هۆرمەتسىزلىك بولىدۇ . شۇڭلاشقا ئارقىدىن ئۆتۈلىدۇ . ناۋادا ئىلاجسىز ئالدىدىن ئۆتۈش توغرا كېلىپ قالسا «ئالدىڭىزدىن ئۆتۈپ قويدۇم » دەپ ئەپۇ سورىلىدۇ . بىر سورۇندا ئولتۇرغانلار ئىچىدە ياشانغانلارغا ئارقىسىنى قىلىپ ئولتۇرۇش — بۇمۇ ئەيىب ئىشلار هېسابلىنىدۇ . نائىلاج ئارقىنى قىلىپ ئولتۇرۇشقا توغرا كېلىپ قالغاندا « ئارقام بولۇپ قالدى » دەپ ئەپۇ سورىلىدۇ . ياشانغان ئادەملەر ئالدىدىن ئات ـ ئۇلاغ ياكى ۋېلىسىپىت مىنىپ سالام ـ سائەتسىز ئۆتۈشمۇ چوڭلارغا نىسبەتەن هۆرمەتسىزلىك بولىدۇ . ئات ـ ئۇلاغ ، ۋېلىسىپىتتىن چۈشۈپ ، چوڭلارغا سالام بېرىپ ئۆتۈش — ئۇيغۇرلاردىكى ئەڭ ياخشى ئادەتلەر جۈملىسىدۇر . ياشلار بىر يەردە توپلىشىپ ئولتۇرغاندا ئۇلارنىڭ ئالدىدىن بىرەر ياشانغان ئادەم ئۆتۈپ قالسا ، ئولتۇرغانلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ، سالام بېرىپ هۆرمىتىنى بىلدۈرۈش — بۇمۇ ئۇيغۇرلاردىكى ياخشى ئادەتلەردىندۇر .

6) توپلىشىپ بىر ئۆيگە كىرگەندە ياكى يول يۈرگەندە چوڭلارغا يول بېرىدۇ . ئۇلاردىن يول تالىشىش ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ سانىلىدۇ . ئۆيگە ئالدىدا كىرىۋېلىش ياكى يولدا چوڭلارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈۋېلىش بۇ چوڭلارغا نىسبەتەن هۆرمەتسىزلىك بولىدۇ .

7) ياشانغان ئادەملەر ئالدىدا پۇتنى مىنگەشتۇرۇپ ياكى ئۇزۇن سۇنۇپ ئولتۇرۇشمۇ ئەدەبسىزلىك بولىدۇ .

8) ياشانغان ئادەملەر بىلەن يۈز تۇرانە تۇرۇپ سۆزلەشكەندە قولنى يانچۇقىغا سېلىپ تۇرۇپ ياكى قولنى ئارقىغا قىلىپ تۇرۇپ ياكى پۇتنى ئويناتىپ تۇرۇپ سۆزلىشىش ئىنتايىن هۆرمەتسىزلىك بولىدۇ . شۇنداقلا چوڭلار بىلەن سۆزلەشكەندە قولنى شىلتىپ تۇرۇپ سۆزلەشمۇ ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ سانىلىدۇ .

9) بىرەر ياشانغان ئادەم بىر ئىش قىلىۋاتقان بولسا (ئاساسەن جىسمانىي ئەمگەك) ئۇنى كۆرگەن بىر ياش ئۇنىڭ قولىدىن قورالنى ئېلىپ ئىشلەپ بېرىش ئۇيغۇرلاردىكى ئېسىل ئەخلاقتۇر .

10) ئاتا ـ ئانا ، ئۇستاز ياكى ياشانغان ئادەملەر ئالدىدا تاماكا چېكىش ۋە باشقا كەيپنى قىلىش قاتتىق هۆرمەتسىزلىك بولىدۇ . بەزىلەر تاماكا چېكىۋاتقان بولسا ، چوڭلارنى كۆرگەن هامان دەرهال يوشۇرىدۇ ، بۇ ئىنتايىن ياخشى ئەهۋال .

11) بىر هۆرمەتلىك ئادەمنىڭ ئالدىغا بىرەر ئىش بىلەن كىرگەندە كېيىم ـ كېچەكنى راۋۇرۇس كىيىپ كىرىش ياخشى ئادەتلەردىندۇر . چاپاننىڭ تۈگمىلىرىنى ئەتمەي ، چاپاننىڭ يېڭىنى ساپماي كىرىش ياكى ئۈست كېيىم كىيمەي مايكىچان كىرىش هۆرمەتسىزلىك بولىدۇ .

12) بىرەر سورۇندا ياكى چوڭ كىشىلەرنىڭ يېنىدا گالىنى قاقىرىپ تۈكۈرۈش ، مىشقىرىش قاتتىق ئەدەبسىزلىك بولىدۇ . ناۋادا تۈكۈرۈشكە ياكى مىشقىرىشقا توغرا كەلسە چەتەرەك خالىي جايغا ئۆتۈپ باشقىلارغا سەزدۈرمەي ئىشنى بىر تەرەپ قىلىش كېرەك .

13) چوڭلار بىلەن سۆھبەتتە بولغاندا ، چوڭلارنىڭ سۆزىگە لوقما سېلىش ياكى دەققىتىنى باشقا ياققا بۇراپ ، ئېتىبارسىز مۇئامىلە قىلىشمۇ ئەدەبسىزلىك سانىلىدۇ . (ر)

بوۋاقلارنى بېقىش

ئۇيغۇرلار ياتلىق قىلىنغان قىزلىرى هامىلىدار بولۇپ تۇققۇز ئاي ، تۇققۇز كۈن ، تۇققۇز سائەت ، تۇققۇز سېكۇنت تۇققۇز دەقىقە قورساق كۆتۈرۈپ تەۋەللۇت قىلغان يېڭى جاننى بوۋاق دەپ ئاتايدۇ . بوۋاق مەيلى ئوغۇل ياكى قىز بولسۇن ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقىدىسىدە ئۇلار «خۇدانىڭ بەندىسى » دەپىلىپ ، ئوخشاش ئۇلۇغلىنىدۇ ۋە قەدىرلىنىدۇ .

بوۋاق تۇغۇلۇشى بىلەن ئۇنىڭ كىندىكى كېسىلىپ بولغاندىن كېيىن ، ئۇنى ساغلام بەدەن ، چىداملىق قىلىپ يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن تۇزلانغان يىلمان سۇدا پاكىز يۇيۇپ (بوۋاقنى تۇنجى قېتىم يۇغان سۇغا هەر خىل ئېرەملىك دورا ـ دەرمانلار ، يەنى ئالما قېقى ، ئادراسمان ، ئارتىش ياپرىقى قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇشتىن تاشقىرى ، ئالتۇن ئۈزۈك ياكى ئالتۇن ۋارىقىنى داستىكى تەييارلانغان سۇغا تاشلاپ قويىدۇ) ، سېغىزلىغان (ئۇپىلىغان) دىن كېيىن ئوبدان زاكىلايدۇ .

بوۋاق تۇغۇلۇپ يەتتە ـ توققۇز كۈن ئىچىدە بۆشۈكىكە بۆلىنىدۇ . بوۋاقنى بۆشۈككە سېلىش ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن بۇيان كەلگە ئومۇملاشقان ئادەت هېسابلىنىدۇ .

ئۇيغۇرلار بوۋاقلارنى ئاساسەن ئانا سۈتى بىلەن باقىدۇ . قوشۇمچە قوي مېيى بىلەن بۇغداي ئۇنىدا ئېتىلگەن بۇلماق ، يۇمشاق پىشۇرۇلغان خام شويلا ، قوۋۇلمىغان شورپىلىق يېمەكلىكلەرنى يېگۈزىدۇ . قوينىڭ قۇيرۇق مېيىنى پىشۇرۇپ سوسكا ئورنىدا شورىتىدۇ . ئومۇمەن بالىنىڭ يىلىكى توشىدۇ ، دەپ ئانا سۈتى هەم قۇۋۋەتلىك تاماق بىلەن باقىدۇ . بالىنىڭ يىلىكى توشمايدۇ هەم سوغۇقچان (سوغۇق مىجەز) بولۇپ قالىدۇ ، دەپ بىر ياشتىن بىر يېرىم ياشقىچە ئاساسەن كالا سۈتى ئىچۈرمەيدۇ . خەلق ئارىسىدا تۇغۇلۇپلا كالا سۈتى بىلەن بېقىلغان بالا كالا مىجەز ، گومۇش بولۇپ قالىدۇ ، دېگەن قاراشمۇ بار . شۇ سەۋەبتىن بالىسىنى بىر ياشتىن بىر يېرىم ياشقىچە ئارىلىقتا ئېمىتمىگەن ئانىلار باشقىلار تەرىپىدىن ئەيىبلىنىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ، ئەگەر ئانا كېسەللىك ياكى باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بوۋاقنى ئېمىتىشكە ئىمكانىيىتى بولمىسا ، شۇ پەيتتە بالا ئېمىتىۋاتقان ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ياكى قولۇم ـ قوشنىلىرى ۋەكالىتەن ئېمىتىپ بېرىدىغان ئادەتمۇ بار . بۇنداق بالىلار « ئېمىلداش » دەپ يېلىدۇ . ئېمىلداشلار ئارا نىكاهلىنىش مەنئى قىلىنىدۇ . (ئا)

سالاملىشىش ئادەتلىرى

ئۇرۇق ـ تۇغقان ، ئەل ـ ئاغىنە ، يۇرت ـ قېرىنداشلار ئۆزئارا ئۇچراشقاندا شۇنداقلا ياش قۇرامى ئۆزىدىن چوڭ بولغان تونۇش ياكى ناتونۇش ئاقساقاللارغا يولۇققاندا سالاملىشىش هەممە خەلقلەرگە ئورتاق بولغان بىر خىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت هادىسىسى هېسابلىنىدۇ . ئەمما سالاملىشىشنىڭ شەكلى ، قائىدە ـ يوسۇنلىرى هەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدا پەرقلىق بولىدۇ .

سالاملىشىش ـــ ئەدەب ـ ئەخلاقنىڭ مۇهىم بىر مەزمۇنى . شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلار سالام ـ سائەتكە يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قارايدۇ . هەرقانداق ئاتا ـ ئانا ئۆز پەرزەنتلىرىگە ئادەتتە تىلى چىققاندىن باشلاپ سالاملىشىشنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى ئۆگىتىشنى ئادەت قىلغان . چۈنكى ئۇيغۇرلاردا سالام ـ سائەتنى بىلمەيدىغان ياكى ئۇنىڭغا ئېتىبارسىز قارايدىغانلارنى جامائەت بىردەك ئەيىبلەشتىن تاشقىرى ، ئۇنى ياخشى تەربىيىلىمىگەن ئاتا ـ ئانىسىنىمۇ ئەيىبلەيدۇ . قىسقىسى ، ئۇيغۇرلار ئۆزئارا سالاملىشىشقا ئەخلاق مىزانى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىدۇ . مىلادى XI ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ بۈيۈك مۇتەپەككۇر ئالىمى ، پەيلاسوپى ۋە شائىرى يۈسۈپ خاس هاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك » داستانىدا سالاملىشىشنىڭ قىممىتى هەققىدە مۇنداق دېگەن:

5055 . سالامدۇر كىشىگە ئىسەنلىك يولى ،
سالامله قويۇلۇر ئىسەنلىك ئۈلى .

5056 . سالامدۇر كىشىگە ئىمىنلىك ـ ئامان ،
قىلىنسا سالام ، ساق بولۇر ئۇشبۇ جان .

4111 . كۆرەڭلەپ قولۇڭنى سېلىپ كىرمىگىن ، ئىلىك ئال سالامنى ، غاپىل بولمىغىن .

4154 . كېرەكتۇر كىچىكتىن ئۇلۇغقا ھۆرمەت ، ئۇلۇغمۇ كىچىككە قىلۇر ئەينىنى .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى سالاملىشىش ئادىتى ئەر-ئاياللاردا ئوخشاش بولمايدۇ .

1 . ئەرلەر ئارىسىدىكى سالاملىشىش

ئۇيغۇر ئەرلىرىنىڭ بىرقەدەر قەدىمكى ئەنئەنىۋى سالاملىشىش قائىدىسىدىن ئىلىپ ئېيتقاندا ، سالاملىشىش ھاجىتى تۇغۇلغاندا ئۆزئارا قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈش ئادىتى يوق (لېكىن مۇتلەق ئەمەس) . ئەكسىچە ، سالام بەرگۈچى A تەرەپ ئوڭ قولىنى سول كۆكسىگە ئىلىپ ، ھۆرمەت ۋە ئېھتىرام تۇيغۇسى بىلەن باشنى ۋە بەلنى مۇۋاپىق دەرىجىدە ئېگىپ «ئەسسالامۇئەلەيكۇم » دەيىش ، سالام قوبۇل قىلغۇچى B تەرەپمۇ يۇقىرىقى شەكىل بىلەن «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام » دەپ سالامغا جاۋاب قايتۇرۇشقا ئادەتلەنگەن .

ئۇيغۇرلاردا ئالدى بىلەن ياش قۇرامى كىچىكلەرنىڭ ئۆزىدىن ياش قۇرامى چوڭلارغا سالام بېرىشى شەرت قىلىنغان .

جامائەت توپلاشقان ئاممۇي سورۇننىڭ ئالدىدىن بىرمۇ ئۆلاغلىق (ئات ياكى ئېشەك مىنگەن) كىشى ئۆتۈشكە تۇغرا كەلسە ، جامائەتنى تونۇش ياكى تونۇ-ماسلىقىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇ كىشى مىنگەن ئېتى ياكى ئېشەكىدىن چۈشۈپ جامائەتكە سالام بېرىپ ئۆلارنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن ، ئۆلاغقا قايتا مىنىپ سەپەرنى داۋاملاشتۇرىدۇ . ئۇيغۇرلاردا بىرمۇ كىشىنىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۆلگۈچىنى تونۇش - تونۇماسلىقىدىن قەتئىينەزەر مۇ-سىبەت بولغان ئۆيگە بېرىپ پەتە قىلىپ ھال سوراش ئادىتى بار . ھال سوراپ بارغۇچى كىشىنى ئۆلۈم ئە-گىلىرى (ھازىدارلار) ئىشىك ئالدىدا ياكى ئۆيدە كۈتۈۋالىدۇ . ئۆلۈم پەتىسىگە بارغۇچى كىشى ھازىدارلار بىلەن مۇسىبەت تۇيغۇسى ئىچىدە بىر - بىرلەپ قول ئېلىشىپ (ھازىرقى زامان سالاملىرىدەك بىر قولىنى ئە-مەس ، بەلكى ھەر ئىككى تەرەپ ئىككى قولىنى ئۆزىتىپ ئۆزئارا قوللىرىنىڭ ئۇچىنى ئاستا قىسىپ قويۇش) كۆ-رۈشكەندىن كېيىن قولىنى ئاجرىتىپ ھەر ئىككى تەرەپ ئېغەكلىرىنى ياكى ساقاللىرىنى يەڭگىل سىيپاپ قويىدۇ . شۇ يوسۇندا ھازىدارلارنىڭ ھەممىسى بىلەن سالاملىشىپ بولغاندىن كېيىن دۇئا - تەكبىر قىلىدۇ .

تۇي - تۆكۈنگە بارغاندىمۇ تۇي ئىگىلىرى بىلەن يۇقىرىقى قائىدە بويىچە قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ چىقىدۇ .

مەلۇم ۋاقىت كۆرۈشۈش پۇرسىتى بولمىغان يەر-گەن تۇغقانلار ياكى ئەل - ئاغىنىلەر ئۇچراشقاندا چوڭقۇر سېغىنىشنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە قول ئېلىشىپ كۆرۈشكەندىن باشقا ، ئۆزئارا قۇچاقلىشىپ تەبىئىي ۋە يەڭگىل ھالدا مەڭزىنى مەڭزىگە تەگكۈزۈپ سالاملىشىدىغان ئادەتمۇ بار . تۇغقانلار ۋە يېقىن كىشىلەر يىراق جايلارغا سەپەرگە چىقىشقا تۇغرا كەلگەندە ياكى سەپەردىن قايتىپ كەلگەندە كۇچلۇك سېغىنىش ھېسسىياتلىرىنى يۇقىرىقىدەك قۇچاقلىشىپ سالاملىشىش ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ .

2 . ئاياللار ئارىسىدىكى سالاملىشىش

ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەنئەنىۋى سالاملىشىش ئادە-تىدە ئومۇمەن . قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈش ئادىتى يوق . ئاياللار ئۆزئارا ئۇچراشقاندا ، ئالدى بىلەن ئىككى قولىنىڭ پەنجىسىنى كۆكرەك ئۇستىدىن ئالماشتۇرۇپ ، بېشىنى ۋە بېلىنى يەڭگىل ئېگىپ ، ھۆرمەت تۇيغۇسى بىلەن «ئەسسالام» دەپ سالام بېلدۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ، ئۆزئارا قۇچاقلىشىپ بىر - بىرىنىڭ سول مەڭزىگە ياكى ئۆزىدىن كىچىك قىزلار بولسا پېشانىسىگە ئاستا سۆيۈپ قويۇش سالاملىشىشنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆزئارا ھال - ئەھۋال سورىشىدۇ .

ئىسلام دىنىدا بالاغەت يېشىغا يەتكەن ئايال جىنسىلىقلارنىڭ ئەر جىنسىلىقلارغا يۈزىنى كۆرسىتىشىنى «نامەھرەملىك » دەيىلىپ مەنئى قىلىنغاچقا ، ئۇيغۇر ئايال-لىرى يېقىن ئۇرۇق - تۇغقان ۋە بىر ئائىلىدىكى ئەر كىشىلەردىن باشقا ئەرلەر بىلەن سالاملاشمايدۇ . قىزلار

بىر ئائىلىگە كېلىن بولۇپ كىرگەندىن باشلاپ ، ھەر كۈنلۈكى سەھەردە ئورنىدىن تۇرۇپ ھويلا ـ ئارامنى سۈپۈرۈپ ، يۇز ـ قوللىرىنى يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن ، قېيىن ئاپىسى ۋە قېيىن ئاتىسىنىڭ ئالدىغا كىرىپ «ئەسسالام» دەپ سالام بەرگەندىن كېيىن ، «سالامەت تۇردىلىمۇ ؟» دەپ تىنچلىق ـ ئامانلىق سورايدۇ . قارشى تەرەپ سالامغا جاۋاب قايتۇرغاندىن كېيىن ، كېلىن ھۆرمەت بىلەن ئارقىسىغا قايتىپ ئۆزىنىڭ قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلىرىنى بېجىرىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئۆيىگە ئەر ـ ئايال مېھمان چاقىرغاندا ئومۇمەن ئەرلەر ئايرىم ، ئاياللار ئايرىم ئۆيدە كۈتۈلىدۇ ، ئارىلاش ئولتۇرمايدۇ . ئاياللارنى ئاياللار ، ئەرلەرنى ئەرلەر كۈتىدۇ (دولان يۇرتلىرىدا ئەر ـ ئاياللار ئارىلاش بىر سورۇندا مەشرەپ ئۆتكۈزىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار) . ئايال مېھمانلار جەم بولغان ئۆيگە يېڭىدىن مېھمان كىرسە ، ئۆيدىكى ئاياللار ھەممىسى ئورنىدىن تۇرىدۇ ۋە يېڭى مېھمان ھەممە ئاياللار بىلەن بىر ـ بىرلەپ يۈزلىرىنى سالاملىشىش قائىدىسى بويىچە كۆرۈشۈپ چىققاندىن كېيىن ئۆز ئورنىدا ئولتۇرىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيىت ـ بايراملىرىدا ئۆزئارا سالاملىشىش بايرام خۇشاللىقىنىڭ بىر كونكرېت ئىپادىسى سۈپىتىدە تېخىمۇ ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ ، ھەتتا ھېيت ـ بايرام كۈنلىرىدە ، ئۆزئارا ئارازلىشىپ قالغان كىشىلەرمۇ ئۆچرىشىپ قالغاندا كۆرۈشۈپ سالاملىشىش پۇرسىتى ئارقىلىق كۆڭۈل ئارازلىقىنى كۆتۈرۈۋېتىدۇ .

يۇقىرىقىدەك ھەرخىل سالاملىشىش قائىدىلىرى ئويغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ھازىرغىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلمەكتە . (ئا)

ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا

ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە يۈز ـ قول يۇيۇش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان ئەنئەنىۋى ئائىلە سايمىنى. ئاپتۇۋا ـــ ئۆزۈن ۋە ئىنچىكە جۇمەكلىك ، قورساقلىق ، بوغۇزى تار بولىدۇ . چىلاپچا ـــ يۈز قولنى يۇغاندا يۇندا ئېقىپ چۈشىدىغان قاچا بولۇپ ، يېپىقلىق ئاغزى بولىدۇ . ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا ـــ مىس ياكى تۇتتىن ياسالغان بولۇپ ، ئىچى قەلەيلەنگەن . بۇلار چىرايلىق نەقىشلەنگەن بولۇپ ، دات باسمايدۇ . بۇ ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ سەنئىتىنى نامايان قىلىدۇ .

ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا ھەر ئائىلىدە ھازىرلانغان بولىدۇ . ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا بىلەن مېھمانغا سۇ بېرىلىدۇ . سۇ بەرگۈچىنىڭ قولىدا لۆڭگە بولىدۇ . قول يۇغۇچىلار قولىنى ئۈچ قېتىملا يۇيىدۇ . يۇيۇلغان قول لۆڭگىگە سۈرتۈلىدۇ . يۇيۇلغان قولنى لۆڭگىگە سۈرتمەستىن ، قولنى سىلكىش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس . يۈز ـ قولنى يۇغاندا ، سۇنى ئېقىتىپ يۇيۇش ، تازىلىق تەلىپىگە تولىمۇ ئۇيغۇن .

بەزى ئائىلىلەر ئاپتۇۋا ـ چىلاپچىنى زىننەت بۇيۇمى سۈپىتىدە ئۆينىڭ تەكچىلىرىگە تىزىپ قويىدۇ . (ر)

لەقەم

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا لەقەمسىز ئادەم ئاز تېپىلىدۇ . شۇڭا ئۇيغۇرلاردا « لەقەمسىز ئەر بولماس ، ئويماقسىز خوتۇن » دېگەن ماقال كېلىپ چىققان . لەقەم ـ كىشىلەرنىڭ بىرەر خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ، ھەزىل قىلىپ ياكى مەسخىرىلەپ بېرىلگەن قوشۇمچە نام . لەقەم ـــ بىر ئادەمنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرىنىڭ قانداقلىقىنى ، نېمە ئىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى ،... بىلدۈرۈپ يارىدەم بېرىدۇ . لەقەم ـــ لەقەم ئىگىسىنىڭ ئارزۇسى بويىچە ئەمەس ، بەلكى باشقىلار تەرەپتىن قويۇلۇپ سىڭدۈرۈۋېتىلگەن بولىدۇ ، شۇنىڭ ئۈچۈن لەقەمنى ئىسىمغا قوشۇپ ئېيتىش ئادىتى شەكىللەنگەن .

ئۇيغۇرلاردا لەقەم مۇنداق قويۇلۇپ كەلگەن :

1) كەسپىي لەقەملەر ـــ ئۇيغۇرلاردا بۇ خىل لەقەملەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن ، xx بورىچى ، xx كىگىزچى ، xx باخشى ، xx سەيپۇك ، xx مەنجاك ، xx چامباشچى ، xx چاك ، xx راۋاب ، xx تەمبۇر دېگەنلەرگە ئوخشاش .

2) مىجەز ـ خاراكتېرىگە مۇناسىۋەتلىك لەقەملەر ـــ بۇ خىلدىكى لەقەملەر ئۇيغۇرلاردا خېلى

كۆپ . مەسىلەن ، xx دودەن ، xx ئەسكى ، xx سەتەڭ ، xx سوغۇق ، xx تۇلكە ، xx شەيتان ، xx جىن دېگەن لەرگە ئوخشاش .

3) فىزىئولوگىيىلىك لەقەملەر ـــ بۇ خىل لەقەم ئۇيغۇرلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن ، xx تۆگە ، xx قوتاز ، xx قاۋان ، xx چاشقان ، xx كانايى ، xx دەلدۇش ... دېگەندەك .

4) بىراۋنىڭ باتۇرلۇقىغا قاراپ قويۇلىدىغان لەقەملەر . مەسىلەن ، xx پالۋان ، xx نوچى ، xx باتۇر ، دېگەندەك .

5) بەزى ئادەملەرگە سىياسىي تۈس ئالغان لەقەم قويۇلۇپ ، ئوبدان سىڭدۈرۈلگەن . مەسىلەن ، xx ناھىيىسىدە بىر دېھقان ئۆز يۇرتىدا ھەمكارلىق گۇرۇپپا قۇرۇلغاندىن تارتىپ تاكى ئالىي كوپىراتىپ قۇرۇلغانغا قەدەر (ئۆلگەنگە قەدەر) يەككە ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن ، ئۇنىڭغا « xx يەككە» دېگەن لەقەم قويۇلغان ۋە ئوبدان سىڭىپ كەتكەن . شۇنداقلا «مەدەنىيەت ئىنقىلابى » مەزگىلىدە شەكىللەنگەن «زاۋۇقەنپەي » ، «باۋخاڭپەي » دېگەن تەشكىلاتلارنىڭ قاتناشچىلىرىدىن ئۆز تەشكىلاتى ئۈچۈن كۆرسەتكەن ساداقىتى ۋە كۆسەتكەن باتۇرلۇقىغا قاراپ ، ئۇلارغا xx زاۋۇقەنپەي ، xx باۋخاڭ ... دېگەندەك لەقەملەر قويۇلۇپ سىڭدۈرۈلگەن . دېمەك ، لەقەم كۆچلۈك ھەجۈيلىككە ئىگە بولىدۇ .

بەزى لەقەملەر لەقەم ئىگىسى ئۆلۈپ كېتىش بىلەن ئەۋلادىغا مىراس قالىدۇ . ئېيتايلى ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «يەككە » دېگەن ئادەم ئۆلۈپ كەتكەن ، بالىسى گۇڭشىغا كىرگەن بولسىمۇ ، «يەككە» دېگەن لەقەم بالىسىغا قالغىنىغا ئوخشاش ... ، « xx باخشى » دېگەن ئادەم ئۆلۈپ كەتكەن بولسىمۇ ، بۇ لەقەم باللىرىغا قالغىنىغا ئوخشاش .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شەخسىي لەقەمدىن باشقا يەنە يۇرت ـ مەھەللە لەقىمى بولىدۇ . مەسىلەن ، تۇرپاندا «پالاسلار مەھەللىسى »، «تورغايلار مەھەللىسى » دېگەن مەھەللىلەر بار . بۇ يەرنىڭ ئادەملىرىنىڭ ئورتاق لەقىمى «پالاس» ، «تورغاي» بولغىنىغا ئوخشاش .

لەقەم بەزمە ـ ئولتۇرۇشلاردا ۋە باشقا سورۇنلاردا چاقچاق كۆلكە ئۈچۈن ئوبدان تېما بولۇپ بېرىدۇ . لېكىن لەقەم تىلغىدىن ـ توغرا ئوتتۇرىغا قويۇلمايدۇ . بۇنداق بولمىغاندا ، چاقچاق كۆتۈرەلمەيدىغان ئادەم بولسا كۆڭۈلسىزلىك يۈز بېرىدۇ . شۇڭا ئەگىتمە يول بىلەن شۇ لەقەمگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەر قىلىنىدۇ . ئېيتايلى ، «توخۇ» لەقەملىك ئادەم بولغان بولسا ، توخۇنىڭ خۇي-سۈسىيىتىگە دائىر سۆزلەر قىلىنىدۇ ـ دە ، باشقىلار سورۇندا «توخۇ » لەقەملىك ئادەم بارلىقىنى بىلدۈ ، ۋەھاكازا .

دېمەك ، لەقەم قويۇش ئۇيغۇرلارنىڭ خۇش چاقچاق ، يۇمۇرىستىك خاراكتېرىنىڭ كونكرېت ئەكس ئېتىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . (ر)

تامغا

«تامغا» دېگەنلىك ـــ «بەلگە» ، «نىشان » دېگەنلىك . تامغا ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . ئۇ تاريخىتا خىلمۇ خىل رول ئويناپ كەلگەن . تامغا ئەينى زامانىدا بىر قەبىلىنىڭ بەلگىسى بولغان ، شۇنداقلا يېزىقنىڭ ئىجاد قىلىنىشىدا ئاساس بولغان .

ئۇيغۇر خەلقى شەھەر ھاياتىغا كۆچمەستىن بۇرۇن ، ئۇزاق مۇددەت چارۋىچىلىق ھاياتى كەچۈرگەن . چارۋىلار بىر ـ بىرىگە ئارىلىشىپ كەتسە ، ياكى يوقلىپ كەتسە ئوڭاي تونۇۋالىش ئۈچۈن ئۆز مالىلىرىغا ئوخشاشمىغان بەلگە نىشانى قويۇش ئېھتىياجى تۇغۇلدى . شۇنىڭ بىلەن تامغا پەيدا بولدى . بۇ خىل تامغا تۆمۈر-دىن ياسالغان بولۇپ ، ئوتتا قىزىتىلىپ ماللارنىڭ ئوڭ ياكى سول ساغرىسىغا بېسىلىدۇ .

بەلگە ـــ نىشاننىڭ « ئەن » دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر تۈرىمۇ بولغان . بۇ قوي ، ئۆچكە قاتارلىق ئۇششاق مالالار ئۈچۈن قوللىنىلغان . ئۇششاق مالالارنىڭ ئوڭ ياكى سول قۇلىقى ئوخشاشمىغان شەكىلدە كېسىلىپ ، ياكى تىلىنىپ قىلىنغان بەلگە «ئەن سېلىش » دەپ ئاتالغان . شەخسلەرنىڭ مالىرى يوقىلىپ كەتسە ياكى بىر ـ بىرىگە ئارىلىشىپ كەتسە ئەنە شۇ ئەنگە قاراپ تونۇۋالغان .

«تامغا» كىيىنكى كۈنلەرگە كەلگەندە گۈۋاھ ـ ئىسپات سۈپىتىدە ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا ، شەخسلەردە قوللىنىشقا باشلىغان . بۇ خىل تامغىلار ئالتۇن ، كۈمۈش ، مىس قاتارلىق ھېتاللاردىن ۋە قاشتېشى ، سۆڭەك ۋە ياغاچتىن ياسالغان .

«تامغا» ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا ھەر خىل خەت ـ چەك ، ھۆججەتلەر ئۈچۈن قوللىنىلاتتى . ئۇ ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىنىڭ ھوقۇق ـ ئىمتىيازىنىڭ بەلگىسى ئىدى . ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا تامغا تۇتىدىغان مەخسۇس ئادەملەر بولۇپ ، ئۇ «تامغىچى» ياكى «مۆھۈردار» دەپ ئاتالغان .

كونا جەمئىيەتتە دىن ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان جاغلاردا قۇززات ، قازى ، ئەلەم ، مۇپتىلاردىن تەركىب تاپقان قازىخانا (دىنىي سوت مەھكىمىسى) بولغان . مەھكىمە ئالاھىدە ھوقۇق ـ ئىمتىيازغا ئىگە بولۇپ ، ئۇ قانۇنغا دائىر ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلغان . شۇڭا قۇززات ، قازى ، ئەلەم ۋە مۇپتىلارنىڭ كۈمۈشتىن ياسالغان مۆھۈرلىرى بولۇپ ، ئۇ مەھكىمە شەرئى تەرىپىدىن چىقىرىلغان ھۆكۈم ـ پەتىۋالارغا بېسىلاتتى . بۇ قانۇن ئورۇنلىرى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىناتتى . پۇقرالار «مۆھۈر ھەققى» تۆلەيتتى .

كونا جەمئىيەتتە ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا كىشىلەرنى جىسمانىي جەھەتتىن نابۇت قىلىدىغان جازا تۈرلىرى ۋە جازا قوراللىرى بار ئىدى . تامغا كۆپىنچە «تۆزەلمەس» ئوغرىلارنىڭ پېشانىسىگە بېسىلاتتى . باشقىلار ئۇنىڭ پېشانىسىدىكى تامغىغا قاراپ ، ئۇنىڭدىن ئېھتىيات قىلاتتى . بۇ خىل تامغىمۇ تۆمۈردىن ياسالغان بولۇپ ، ئوتتا قىزىتىلىپ بېسىلاتتى . (ر)

مەھكىمە شەرئى

دىن ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان مەزگىللەردە قازى قۇززات ① ، قازى ② ، ئەلەم ③ ، مۇپتى ④ لاردىن تەركىب تاپقان مەھكىمە شەرئى (دىنىي سوت مەھكىمىسى) بار ئىدى . بۇ مەھكىمە شەرئى ئالاھىدە ھوقۇق ـ ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى . بۇ مەھكىمە ھەق تەلەپ ، نىكاھ ۋە باشقا دەۋا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلاتتى . ھەتتا تۈرلۈك جازالار بىلەن جازا يۈرۈش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى . قازى قۇززات ، قازى ، ئەلەم ، مۇپتىلارنىڭ كۈمۈشتىن ياسالغان مۆھۈرلىرى بولاتتى . ئۇلار مەھكىمە شەرئى تەرىپىدىن چىقىرىلغان ھۆكۈم ، قارارلارغا ۋە ئېلىم ـ بېرىم ئىشلىرىغا دائىر ھۆججەتلەرگە ، توختاملارغا مۆھۈر باساتتى . بۇ ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىناتتى . پۇقرالار «مۆھۈر ھەققى» بېرەتتى . «مەھكىمە شەرئى» دە ھەرخىل جازا قوراللىرى بولۇپ ، «دەررە» ئۇنىڭ بىر خىلى ئىدى . دەررە ئىككى ـ ئۇچ قەۋەت كۆن ئارىسىغا قۇم ئېلىنىپ تىكىلەتتى . ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئوتتۇز ـ قىرىق سانتىمېتر ، كەڭلىكى تۆت ـ بەش سانتىمېتر بولاتتى . ئۇنىڭ ئون سانتىمېترچە ئۇزۇنلۇقتا ياغاچ سېپى بولاتتى . ئېغىرلىقى بولسا تەخمىنەن ئىككى ـ ئۈچ كىلوگرام كېلەتتى . كونا جەمئىيەتتە ئايالالار يۈزى ئوچۇق ھالدا ئەرلەرگە كۆرۈنسە ياكى ئايالالار يۈزى ئوچۇق يۈرسە ، مۆھتەسىپلەر ⑤ ئۇلارنى كۆرگەن ھامان قوغلاپ يۈرۈپ ، دەررە بىلەن ئۇراتتى . دەررىنىڭ زەربىسى شۇ قەدەر ئىدىكى ، دەررە يېگەنلەر ئورنىدىن قوپالمايتتى .

قىسقىسى ، «مەھكىمە شەرئى» دەپ ئاتالغان بۇ دىنىي ھاكىمىيەت ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ناھايىتى ئۇزاق دەۋر ھۆكۈم سۈرگەن بولۇپ ، ئۇ پۈتۈنلەي فېئودال ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان فېئودالىق ھاكىمىيەت شەكلى ئىدى . (ر)

---

① قازى قۇززات ـــ باش قازى .
② قازى ـــ شەرئىەت قانۇنىغا ئاساسەن ئىش كۆرگۈچى دىنىي ئەمەلدار .
③ ئەلەم ـــ شەرئىەت قانۇنىغا ئاساسەن چىقىرىلغان پەتىۋانى تەستىقلىغۇچى ، رەت قىلغۇچى دىنىي ئەمەلدار.
④ مۇپتى ـــ شەرئىەت ۋە ھوقۇق مەسىلىلىرىگە دائىر ئىشلار ئۈستىدىن ھۆكۈم چىقارغۇچى ، پەتىۋا بەرگۈچى .
⑤ مۆھتەسىپ ـــ دىنىي تەپتىش .

خەير ـ ساخاۋەت

ئۇيغۇر خەلقى ئىنتايىن خەير ـ ساخاۋەتلىك خەلق . ئۇلار باشقىلارغا خەير ـ ساخاۋەت قىلىشنى « ساۋابلىق » ئىش دەپ بىلىدۇ . شۇڭا ئۇلار غېرىب ـ غۇرۇبا ، يېتىم ـ يېسىرلارغا ياردەم قولىنى سۇنىدۇ . ئۇلارغا يېمەك ـ ئىچمەك ، كىيىم ـ كېچەك ۋە پۇل يارىدەم قىلىدۇ . ئەقەللىيسى ئىشىك ئالدىغا كەلگەن تىلەمچىلەرنى قۇرۇق قول ياندۇرمايدۇ .

خەير ـ ساخاۋەتنىڭ تۈرلىرى كۆپ . ئادەتتە پاناھ ئىزدەپ ياقا يۇرتلارغا بېرىپ قالغان مۇساپىرلار بولسا ، شۇ يۇرتتىكى ھال ـ ئوقىتى ئوبدان يۇرتداشلىرى باشپاناھ بولۇپ ، ئىقتىسادىي ياردەم بېرىدۇ ، ھەتتا ئۆي ـ ئوچاقلىق قىلىپ قويىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ قول ـ ئىلكىدە بارلىرى ھەر يىلى رامىزان ئېيىدا پۇل ۋە چارۋا مېلىنىڭ قىرىقتىن بىر ئۇلۇشىنى «زاكات » قا ئايرىپ ، كەمبەغەللەرگە بېرىشى بۇمۇ خەير ـ ساخاۋەت جۈملىسىگە كىرىدۇ .

ئىسلاھات ، ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرىدا نۇرغۇنلىغان ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ ھالال ئەمگىكى بىلەن بېيىدى . ئۇلار بېيىغاندا ئۆز ئەتراپىدىكى ئىگە ـ چاقىسىز ئادەملەرنى ئۇنتۇپ قالماي ، ئۇلارغا ئۆزلىرىنىڭ ياردەم قولىنى سۇندى . بۇمۇ ئۇيغۇر خەلقىدىكى « خەير ـ ساخاۋەت » نىڭ روشەن ئىپادىسى . (ر)

ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلار ...

مەملىكەت بويىچە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ نىسبىتى يۇقىرى بولۇپ ، ئوتتۇرىچە ياش جەھەتتىمۇ بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ . 1985 ـ يىلى مەملىكەت بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئۇچىنچى قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈش ستاتىستىكىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە ، ئاپتونوم رايونىمىزدا يۇز ياشتىن ئاشقان سەككىز يۇز ئاتمىش ئۈچ كىشى بولۇپ ، ھەربىر مىليون كىشىگە ئاتمىش ئالتىدىن توغرا كېلىپ ، مەملىكىتىمىزدىكى يۇز ياشتىن ئاشقانلارنىڭ يىگىرمە ئۈچ پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن . يۇز ياشتىن ئاشقان بۇ سەككىز يۇز ئاتمىش بەش كىشىنىڭ سەككىز يۇز ئىككى نەپىرى ئۇيغۇر بولۇپ ، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى خوتەنگە مەركەزلەشكەن .

ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئەھۋالىدىن قارىغاندا ، شىنجاڭدىكى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلەرنىڭ تولىسى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شەھەردىن چەتىرەك يېزا ـ قىشلاقلىرىغا ، پامىر ئېگىزلىكىنىڭ ئېتەكلىرىگە ماكانلاشقان . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ كۆپ بولۇشى ئۇلار ياشىغان رايونلارنىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە ھاۋا كىلىماتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك . يەنى ئۇلار ئولتۇراقلاشقان يەرلەرنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسى گۈزەل ، ھاۋاسى ساپ بولۇپ ، بۇلغىنىشتىن خالىي ، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش مەزگىلى ئۇزۇن ، قىسقىسى مۇھىت ساپ ۋە گۈزەل .

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا ، ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى تۇرمۇش ئادەتلىرىدىكى بەزى ئالاھىدىلىكلەر ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشتە ئالاھىدە رول ئوينىغان . ئالايلۇق ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلەرنىڭ تولىسى شەھەرلەردىن يىراق ، خىلۋەت جايلاردا تارقاق ئولتۇراقلاشقان . شۇڭا بۇ جايلار كىشىنىڭ نېرۋىسىنى غىدىقلايدىغان سۈنئىي شاۋقۇن ـ سۈرەنلەردىن خالىي ، ئادەم زىچلىقىدىن پەيدا بولىدىغان ھەر خىل يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرمۇ يوق دېيەرلىك . ئۇلارنىڭ خىلى كۆپچىلىكى كېسەلگە قارشى ئىممۇنىتېت كۈچ ھاسىل قىلىدىغان خىمىيىلىك دورىلارنى ئۆمۈر بويى ئىچىپ باقمىغان . ئۇلار ئۆمۈر بويى دائىم دېگۈدەك جىسمانىي ئەمگەكتىن ئايرىلمىغان ، ئۇلارنىڭ شۇغۇللىنىدىغان ئەمگەك تۈرى دېھقانچىلىق ۋە ئوۋچىلىق (قۇشلاش) تىن ئىبارەت بولۇپ ، ساپ ھاۋادىن ئەركىن نەپەسلىنىشكە ئادەتلەنگەن . ئۇلار ئاددىي ـ سادداياشاشنى تۇرمۇش ئادىتى قىلغان . ئۇلارنىڭ تۇرمۇش تەلىپىمۇ يۇقىرى ئەمەس . ئىچىملىك ۋە چېكىملىكنى ئادەت قىلمىغان . ھەزىم قىلىش قېيىن بولىدىغان ئېغىر يېمەكلىكلەرنى يېيىشكە ئادەتلەنمىگەن . ئەكسىچە ، ئۇلار ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ تولىسىدا قىش ـ ياز دېگۈدەك ئوجمە ، ئۆرۈك ، يانىاق ، قوغۇن ـ تاۋۇز ، شاپتول ، ئۇزۇم قاتارلىق مېۋە ـ چېۋىلەر ئۇزۇلمەيدۇ . ئۇلارنىڭ ئاساسلىق يېمەكى قوناق بولۇپ ، بۇغدايدىن تەييارلىنىدىغان يېمەكلىكلەر ئاز ، قورۇما تاماقلارنى

يېيىشكە ئادەتلەنمىگەن . ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئىستېمال قىلىدىغان سەي ـ كۆكتاتى ـــ چامغۇر ، سەۋزە ، پىيازدىن ئىبارەت . كونىراپ قالغان يېمەكلىكلەرنى ئاساسەن يېمەيدۇ . يېڭى سۈت ـ قېتىقنى كۆپرەك ئىستېمال قىلىدۇ . ئىچىدىغان سۈيى تاغلاردىن ئېقىپ كەلگەن ئېقىن سۇ بولۇپ ، ئۇسسۇزلۇققا كۆپرەك سوغۇق سۇ ئىچىدۇ .

ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ پىسخىك ئادىتى كەڭ قورساق ۋە خۇش تەبىئەتلىك بولۇپ ، خاپىلىقنى خالىمايدۇ . كۆپچىلىكى ناخشا ـ مۇزىكىغا ئامراق ، ئىناق ئىقىسى ياخشى كۆرىدۇ ، ئۆزئارا ئىقتىسادىي پايدا قوغلىشىپ كەتمەيدۇ ، نورمال تۇرمۇش ئۇتكۈزۈشنى خالايدۇ . جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ھادىسىلىرىگە ئۇنچە قىزىقىپ كەتمەيدۇ . ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلەرنىڭ كۆپ چىلىكى نامازخان بولۇپ ، بەش ۋاخ نامازنى تەرك قىلمايدۇ . تۇرمۇش ئىمكانىيىتى تولۇق بولمىسمۇ ، نامازغا ئوقۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى بويىچە بەدەن ئەزالىرىنى داۋاملىق يۇيۇپ تۇرىدۇ . يېمەك ـ ئىچمەك تازىلىقى ۋە شەخسىي تازىلىققا كۆڭۈل بۆلىدۇ .

كىيىنىش جەھەتتە ، ئۇلار سۈنئىي تالالىق كىيىم ـ كېچەكلەرنى كىيىپ باقمىغان . ئاساسەن ، يەرلىك ئۇسۇلدا توقۇلغان پاختا رەختلىرى ئۇلارنىڭ ئاساسلىق كىيىم ـ كېچەك ماتېرىياللىرى ھېسابلىنىدۇ .

يۇقىرىقلاردىن باشقا ، تۇغما قانداشلىق تەسىرمۇ بولۇشى مۇمكىن . چۈنكى ، يۇز ياشتىن ئارتۇق ئۆمۈر كۆرۈۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى كۆپچىلىكىنى تەكشۈرگەندە ، شۇ كىشىنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ۋە ئەجدادلىرىمۇ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلىكى مەلۇم . بەزىلىرىنىڭ ھازىر سەكسەن ـ توقسان ياشلارغا كىرىپ قالغان بالا ـ چاقىلىرى بولۇپ ، ئۇلار ناھايىتى تىمەن ۋە ساغلام .

ئومۇمەن ئالغاندا ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ كۆپ بولۇشى ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۇرپ ـ ئادەتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . (ئا)

بالا تەشنالىقى

ئۇيغۇرلاردا پەرزەنت كۆرۈش ۋە ئۆز پەرزەنتىنى قاتارغا قوشۇش چەھەتلەردە بىرمۇنچە ئادەتلەر ساقلىنىپ كەلگەن . بۇلارغا ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلغان ئىنلارنىڭ ئەقىدىلىرى چوڭقۇر سىڭگەن . مەسىلەن :

1) بىراۋنىڭ بوۋىقى ساغلام . بۇدرۇق ئۆسۈپ تېز كۆزگە كۆرۈنگەن بولسا ، بۇنىڭغا مەستلىكى كەلگەن باشقا بىرى بالىنىڭ ئانىسىدىن «بالا قانچە ئايلىق بولدى ؟» دەپ سورىسا «كۆز تېگىدۇ» دەپ ، گەرچە بوۋاق بەش ـ ئالته ئايلىق بولغان بولسىمۇ ، قەستەن «بىر ياشقا كىردى» ياكى « يېشىدىن ئاشتى» دەپ يالغان ئېيتىدۇ ، بەزى ئاتا ـ ئانىلار بالىغا كۆز تېگمىسە چەتنەپ كېتىدۇ . دېگەن خىيال بىلەن بوۋاققا قۇراق كىيىم تىكىپ كىيدۈرۈپ قويىدۇ : بالىنىڭ يۈزىگە قارا سۈركەپ سەتىلەشتۈرۈپ قويىدۇ : ھەتتا بوۋاقنى تالا ـ تۈزگە چىقارماي ئۆيدىلا باقىدۇ . بەزىلەر بوۋاققا مەستلىكى كېلىپ ماختاپ سۆزلەپ قويسا ، بۇنى ئاڭلىغان ئانا ئاچچىقى كېلىپ «تىلىڭغا تاش » دەپ غودۇڭشىپ نارازى بولىدۇ .

2) بالىسى تۇرمىغان ئانا ـ ئانا بالا كۆرۈپ قالسا ، ئۆز بالىسىنىڭ ئومرى ئۇزۇن بولۇشىنى ئۈمىد قىلىپ ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ كونا كىيىمىنى تىلىۋېلىپ ، ئۇنىڭ بىلەن ئۆز بوۋىقىغا كىيىم تىكىپ بېرىدىغان ياكى بالىسى قاتارغا قوشۇلغان ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ بالىلىرى بوۋاق ۋاقتىدا كىيگەن كىيىملىرىنى سورىۋېلىپ بالىسىغا كىيدۈرىدىغان ئەھۋاللار ھازىرمۇ مەۋجۇت .

3) ئۇيغۇرلاردا ئايالىنىڭ تۇغماس بولۇپ قېلىشى ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ سانىلاتتى . شۇڭا تۇغمىغان ئايال باشقىلار تەرەپتىن «قېچىر» دەپ ھاقارەتلىنەتتى . تۇغماس ئايالنىڭ ئالدىدا بىرى باشقىلار تەرەپتىن ھاقارەتلىنىپ تۇرسا ، يەنە بىرى ئۆزىنىڭ تۇغمىغانلىقى سەۋەبىدىن ئېرىنىڭ ئۆزىنى قويۇپ بېرىش ياكى بولمىسا ئۆزىنىڭ ئوستىگە خوتۇن ئېلىۋېلىش خەۋپى تۇراتتى . شۇڭا بىچارە ئايال بىرەر بالا كۆرۈش ئۈچۈن تۇرلۇك ـ تۇرلۇك سەۋەبلەرگە باش ئۇراتتى . ئېيتايلى ، دوختۇر ، تېۋىپلارغا كۆرۈنەتتى . ئۆزىنى مولىلارغا ئوقۇتاتتى ، «ئانىلار» نى سېغىنىپ ئۇلارنىڭ روھىغا ئاتاپ سادىغلار بېرەتتى . مازار ـ ماشايىقلارغا

بەرىپ يىغلايتتى ، يالۋۇراتتى ، بۇۋىلەرگە بېلىنى تاڭ-دۇراتتى . بۇۋىلەر ئۇنىڭ بېلىنى تېڭىپ بولۇپ ، سۇيۇرگىنى بالا ياساپ ، بالا تەلەپ قىلغۇچىنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ ، ئۇ ئايالنى تەبرىكلىشەتتى . ھەتتا يېڭى تۇغقان ئايالنىڭ ئىسسىق ئېشى (بالا ھەمراھى) نى سو-رۇپلىپ ئۇنىڭغا ئولتۇراتتى . ئۇ ئايالدا «ئەشكە ئولتۇرسام چوقۇم تۇغىمەن » دېگەن ئەقىدە بولاتتى .

يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر ئارقىسىدا يەنە تۇغمىسا ، بۇ ئايال ئۆز رازىلىقى بىلەن ئېرىگە كىچىك خوتۇن ئې-لىپ بېرەتتى . ھەتتا بىرەر بالا بېقىۋالاتتى ياكى ئېرى مەجبۇرىي ھالدا بۇ ئايالنى قويۇپ بېرەتتى .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەقىدىسى بويىچە تۇ-غۇلغان بوۋاق مەيلى ئوغۇل ياكى قىز بولسۇن ، ياكى ھەر - خىل سەۋەبلەر بىلەن ئەيىبناق (مېيىپ) تۇغۇلۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەممىسى «ئاللانىڭ ئىلتىپا-تى » دەپ قاراپ ئوخشاش قەدىرلىنىدۇ . تۇغۇلغان بوۋاق قىز ياكى مېيىپ بولغانلىق سەۋەبىدىن ئۇلارنى خارلاشنى كەچۈرگۈسىز ئەڭ چوڭ گۇناھ دەپ بىلىدۇ . (ر)

مىراسخورلۇق

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن ، مىراسىنى ئىسلام دىنى — شەرىئەت قائىدىسى بويىچە تەقسىم قىلىشقا ئادەتلەنگەن . شەرىئەت قائىدىسىدە مىراس بۆلۈش نىزامى مۇنداق بەلگىلەنگەن :

مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ئوغۇل - قىزلىرى بىردىن بولسا ، ئومۇمىي مىراسنى ئۇچكە بۆلۈپ ، ئىككىسى ئو-غۇلغا . بىرى قىزغا تېگىدۇ . قىز ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ بولسا ، ئومۇمىي مىراسنى ئۇچكە بۆلۈپ ئىككىسى قىزلارغا ، بىر ھەسسىسى ئوغۇلغا تېگىدۇ . ئەگەر ۋارىس قىز بالا بولسا ، ئۇنىڭغا مىراسنىڭ يېرىمى تېگىدۇ .

مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ بالىلىرى بولسا ، ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ ھەر بىرىگە ئومۇمىي مىراسنىڭ ئالتىدىن بىرى تېگىدۇ . بالىسى بولمىسا مىراسقا ئاتا - ئانا ۋارىسلىق قىلىدۇ . لېكىن مىراسنى ئۇچكە بۆلۈپ ، ئۇنىڭ ئىككىسى دادىسىغا ، بىر ھەسسىسى ئانىسىغا تېگىدۇ . ئە-گەر مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ئاتا - ئانىسىدىن باشقا قېرىنداشلىرى بولسا ، ئانىسىغا مىراسنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمى تېگىدۇ ، قالغىنى دادىسىغا تېگىدۇ .

ئايال ۋاپات بولسا ، ئۇنىڭ بالىسى بولمىسا ، ئۇ قالدۇرغان مىراسنىڭ يېرىمى ئەرگە تېگىدۇ . بالىلىرى بولسا ، ئەرگە مىراسنىڭ تۆتتىن بىر قىسمى تېگىدۇ . ئەر ۋاپات بولسا ، بالىلىرى بولمىسا مىراسنىڭ تۆتتىن بىرى ئايالغا تېگىدۇ . ئەرنىڭ بالىلىرى بولسا ئايالغا مىراسنىڭ سەككىزدىن بىر قىسمى تېگىدۇ .

مىراس قالدۇرغۇچى ، ئاتا - ئانىسىز ، بالىسىز ئەر ياكى ئايال بولۇپ ، ئۇنىڭ پەقەت ئانا بىر قېرىندىشى ۋە ئانا بىر ھەمراھى بولسا ، ئۇلارنىڭ ھەر - بىرىگە ئومۇمىي مىراسنىڭ ئالتىدىن بىرى تېگىدۇ . ئەگەر مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ئانا بىر ئاتا باشقا قېرىنداشلىرى ، ھەم-شىرىلىرى بىردىن كۆپ بولسا ، مىراسنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمى ئۇلارغا ئورتاق تەقسىم قىلىنىدۇ .

مۇبادا ، مىراس تەقسىم قىلىنغاندا ، ۋارىس ئەمەس تۇغقانلار ياكى تۇغقان ئەمەس يېتىم - يېسىرلارغا كېلىپ قالسا ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ ، ياخشى سۆز قىلىپ ، ئاز - تولا بىر نەرسە بېرىش زۆرۈر دەپ كۆرسىتىلگەن ۋە بۇ تەقسىمات ، مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ۋەسىيىتى ئورۇندىلىپ بولغان ھاياتلىقتىكى قەرزلىرى تۆلىنىپ بول-غاندىن كېيىن ئىجرا قىلىنىدۇ . مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ۋەسىيىتى ۋارىسلارغا زىيان سالماسلىق شەرتى بىلەن ئورۇندىلىشى لازىم ، بالىلارغا بۆلۈنگەن مىراس ، بالىلار چوڭ بولغۇچە ساقلىنىپ تۇرۇشى ، چوڭ بولغاندا قايتۇ-رۇلۇپ بېرىلىشى لازىم دەپ كۆرسىتىلگەن .

بۇ بەلگىلىمە مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە مىراس تەقسىم قىلغۇچى ئالىملار تەرىپىدىن ، مىراس ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلغۇچىلارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ نىسبەت (ئوق) كە بۆلۈپ شەرىئەت قائىدىسى بويىچە تەقسىم قى-لىنغان . كېيىنچە ئىسلام شەرىئەتنىڭ مىراسخورلۇق تۇغرىسىدىكى بۇ بەلگىلىمىلىرى ئاددىيلىشىش «ئەرگە پۈتۈن ، ئايالغا يېرىم » دېگەننى ئاساس قىلىپ مىراس بۆلۈش ئادەتكە ئايلانغان .

دىنىي شەرىئەت بويىچە مىراس بۆلىدىغان بۇنداق ئادەت 1950 - يىللىرىدىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا دۆلەتنىڭ «مىراسخورلۇق قانۇنى » بويىچە مىراس بۆلۈش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . (ش)

VIئۇيغۇرلارنىڭ توي ـ تۆكۈن ۋە ئۇلۇم ـ يېتىم ئادەتلىرى

بۆشۈك توي

ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتى بويىچە ، ياتلىق قىلىنغان قىزنىڭ تۇنجى تۇغۇتى ئۆز ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۆيىدە بولىدۇ . ئۇنىڭ قېرىقى توشقۇچە شۇ ئۆيدە بېقىلىدۇ . قېرىقى توشقاندا قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئۆز ئائىلىسىدە «بۆشۈك توي » قىلىپ بېرىدۇ . بۆشۈك تويىغا قۇدىلار (كۈيئوغۇلنىڭ ئاتا ـ ئانىسى) ئۇرۇق ـ تۇغقان ، قولۇم ـ قوشنا ۋە ئەل ـ ئاغىنىلىرى تەكلىپ قىلىنىپ ، مېھمان قىلىنىدۇ . قۇدىلار بوۋاق ئوچۇن يۆگەك ، ئەدىيال ، كىيىم ـ كېچەك قاتارلىق نەرسىلەر ، كېلىن ئوچۇن ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ كىيىم ـ كېچەك ۋە باشقا زىننەت بۇيۇملىرى ئەكېلىپ ، ئۇلارنى مۇبارەكلەشتىن تاشقىرى ، يەنە قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ۋە شۇ ئائىلىنىڭ مۇھىم ئەزالىرىغىمۇ سوۋغا ـ سالام ئەكېلىپ ، تۇغۇتنى ئوبدان باققانلىقىغا مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرىدۇ . مېھمانلار ئۆزاپ كەتكەندىن كېيىن قۇدىلار كېلىن بىلەن نەۋرىسىنى يۆتكەپ ماڭىدۇ . بۆشۈك هويلىدىن چىقاردا ئۇنىڭغا ئىسرىق سالىدۇ ، كېلىن بىلەن بوۋاقنىڭ بېشىدىن ئىسرىق ئۆرۈيدۇ . قىسقىسى « بۆشۈك توي » نىڭ ماهىيىتى سالامەت يەڭگىۋالغان كېلىننى ئۆز ئۆيىگە يۆتكەپ كېلىشتىن ئىبارەت بولغان بىر خىل مۇراسىمدۇر . (ر)

سۈننەت توي

سۈننەت توي بەزى يەرلەردە «خەتنە توي» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . «سۈننەت» مۇھەممەت پەيغەمبەر تەرەپتىن قىلىشقا بۇيرۇلغان ئەمەللەردىن بىرى ، شۇنداقلا مۇسۇلمانلىقنىڭ بەلگىسى . شۇڭا بۇ ئادەت ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى هەممە خەلقتە ئورتاق . «سۈننەت توي» ئوغۇل بالا بەش ياشتىن يەتتە ياشقا كىرگەن ئارىلىقىدا بولىدۇ . بۇ كۆپىنچە كۈز ۋە ئەتىيازدا ئېلىپ بېرىلىدۇ . بۇ مەرىكىگە ئۇرۇق ـ تۇغقان ، قولۇم ـ قوشنا ، ئەل ـ ئاغىنىلەر تەكلىپ قىلىنىپ مېهمان قىلىنىدۇ . سۈننەت قىلىنىدىغان بالا ئوچۇن يېڭىدىن يوتقان ـ كۆرپە تەييارلىنىدۇ . بالىغا يېڭى ـ يېڭى كىيىم ـ كېچەك كىيدۈرۈلىدۇ ، قىزىل تاۋاردىن بەلباغ باغلىنىدۇ ياكى مەيدىسىگە گۈل تاقىلىدۇ . مېهماندارچىلىق ئاخىرىدا خەتنە باشلىنىدۇ (بەزى يەرلەردە ئاۋۋال خەتنە قىلىپ ، توي كېيىن ئۆتكۈزۈلىدۇ ياكى مەرىكىسىنى ئۆتكۈزۈپ بولغاندىن كېيىن مۇۋاپىق پەيتتە خەتنە قىلىنىدۇ) . خەتنىدىن بۇرۇن بالىنى چوڭ ـ كىچىك تەرەت قىلدۇرىدۇ . سۈننەتچى ۋە بالىنىڭ تاغىلىرى بالىنىڭ يۆرىكىنى توختىتىدىغان گەپ ـ سۆزلەرنى قىلىدۇ . خەتنە ۋاقتىدا بالىنى تاغىسى ياكى ياخشى كۆرىدىغان ئادەم تۇتۇپ بېرىدۇ .

خەتنە قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن كېسىلگەن يەردىن قان چىقارماسلىق ئوچۇن كەسكەن يەرگە كۆيدۈرۈلگەن پاختا بېسىپ قويۇلىدۇ . بالا تولا يىغلاپ قان كەتمىسۇن ، دەپ بالىنىڭ ئاغزىغا تۇخۇم كەپلەپ قويۇلىدۇ . سورۇندا بولغۇچىلار بالىنى مۇبارەكلەپ بالىغا پۇل تۇتقۇزىدۇ . سۈننەتچىنىڭ قولى يېنىك بولسا ، بالا بىر هەپتىدە ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىدۇ . بەزى ئوغۇل بالا تۇغۇلۇشتا خەتنىلىك تۇغۇلىدۇ . بۇنداق بالىلار خەتنە قىلىنمايدۇ . بەزى مۇسۇلمان ئەللىردە هازىرمۇ ئوغۇل بالا تۇغۇلغاندا كىندىكىنى كېسىپ بولۇپلا ، خەتنە قىلىۋېتىدۇ . چوڭ بولۇشىنى ساقلاپ تۇرمايدۇ . (ر)

قىز ـ يىگىت تويى

ئۇيغۇرلاردا «نىكاھ تويى » ، «بۆشۈك توي » ، «سۈننەت توي » ، «چاچ قوشاق تويى » دېگەندەك تويلار بار . بۇ تويلارنىڭ تۇرلۇك قائىدە ـ يوسۇنلىرى بار . بۇلارغا ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلىدىغان تۇرلۇك

دىنلارنىڭ ئەقىدىلىرى سىڭگەن .

نىكاھ توي

«نىكاھ» ـــ ئىنسان ئۆمرىدىكى ئەڭ مۇھىم ، ئەڭ ئەھمىيەتلىك تىشلارنىڭ بىرى . « نىكاھ توي » ئائىلە جامائەتچىلىكىنىڭ قۇرۇلۇشى وە ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىشىنىڭ ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ئارىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ تىكلىنىشى ۋە كېڭىيىشىنىڭ مەنبەسى . شۇڭا ئۇ تارىختىن بۇيان شەخسلەرنىڭ ، ئائىلىنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ يۈكسەك ئېتىبار بېرىشىگە ئېرىشىپ كەلدى .

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان ھەرقايسى رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي ، ئىجتىمائىي ئەھۋالى ، مەدەنىيەت سەۋىيىسى تەكشى بولمىغىنى ئۈچۈن ئوخشاش بولمىغان توي ئادەتلىرى شەكىللەنگەن . تۆۋەندە پۈتۈن ئۇيغۇرلارغا بىر ـ قەدەر ئورتاق بولغان «نىكاھ توي» ئادىتى ، قائىدە ـ يوسۇنى ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز . «نىكاھ توي » تۆۋەندىكىدەك باسقۇچلار بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ :

1 . ئەلچى ئەۋەتىش

يىگىت بىلەن قىز بىر ـ بىرى بىلەن تونۇشۇپ ، بىر مۇددەت سىنىشىپ ، توي قىلىش قارارىغا كېلىشكەندىن كېيىن ئۆز ئائىلىلىرىگە لايىق تېپىشقانلىقىنى ، توي قىلىش قارارىغا كېلىشكەنلىكىنى ئېيتىدۇ . ھەر ئىككى ئائىلە لايىقنى ماقۇل كۆرۈشكەندىن كېيىن ، يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتىدۇ . ھەر ئىككى ئائىلە دەيدىغان گەپ ـ سۆزنى ، تەلەپلىرىنى ئەلچىگە دەيدۇ . ئەلچى ئوتتۇرىدا خالىس تۇرۇپ ئۇزۇننى قىسقا ، قىسقىسىنى ئۇزۇن قىلىدۇ . ئەلچى قىز تەرەپنىڭ رازىلىقىنى ئالغاندىن كېيىن «چاي » ئەكىلىش ۋاقتىنى بەلگىلەپ قايتىدۇ .

2. چاي ئاپىرىش

ئۇيغۇرلاردا چاي «كىچىك چاي» ، «چوڭ چاي » دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ . «كىچىك چاي» ـــ «ماقۇل چېيى» ياكى «تەزىم چېيى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . يىگىتنىڭ ئانىسى بىر قانچە ئايال ۋە ئوتتۇرىدا ماڭغان ئەلچىنى ئېلىپ قىزنىڭ ئائىلىسىگە « كىچىك چاي» ئاپىرىدۇ . يەنى يىگىت تەرەپ قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ۋە قىزغا ئاتاپ بىرمەر قۇردىن كىيىملىك رەخت ۋە باشقا نەرسىلەردىن داستىخان قىلىپ بارىدۇ . قىز تەرەپ ئۆز رازىلىقىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن ، يىگىت تەرەپتىن بارغۇچىلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تەزىم قىلىپ ھەمەت ئېيتىدۇ. «چوڭ چاي » ئاپىرىلىدىغان كۈن بەلگىلەنگەندىن كېيىن « چوڭ چاي » ئاپىرىلىدۇ . «چوڭ چاي» قىز تەرەپتە بولىدۇ . چايغا يىگىت ۋە قىز تەرەپتىن ئەر ـ ئايال بولۇپ ئەللىك ـ ئاتمىش ئادەم قاتنىشىدۇ . چوڭ چايدا قىزنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى ، قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ۋە باشقا يېقىن بۇئاستە تۇغقانلىرى ئۈچۈن كىيىملىك ئېلىپ بېرىلىدۇ . بۇلار سورۇندا كۆپچىلىككە كۆرسىتىلىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا بىرمەر تېرىك مال ، مەلۇم مىقداردا گۈرۈچ ، ماي ، نان ، قەنت ـ گەزەك ، چاي ، تۇز قاتارلىقلارمۇ ئېلىپ بېرىلىدۇ . ئېلىپ بېرىلغان تېرىك مالنىڭ بېشىغا قىزىل باغلىنىپ ، يىگىت تەرەپتىن بىر ئادەم يېتىلەپ ئاپىرىدۇ . قىز تەرەپتىن بۇ مالنى قوبۇل قىلغاندا ، بىر نەرسە بېرىپ ئۇنى رازى قىلىدۇ . چوڭ چايدا ساندۇق ئېچىلىپ ئەكىلىنگەن نەرسىلەر قويۇلىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ساندۇق ئاچقۇچى ئايال ئالدىن ھازىرلاپ قويغان «چاچقۇ» نى سورۇنغا چاچىدۇ . سورۇندىكىلەر ئۇنى «تەۋەررۈك» بىلىپ ، بۇلاپ ـ تالاپ يەردىن تېرىۋالىدۇ . ساندۇق ئاچقۇچى ئايالنى يىگىت تەرەپ بەلگىلەيدۇ . يىگىت تەرەپ ئۇنىڭغا ئاتاپ بىرمەر ياغلىق ياكى بىرمەر كۆڭلەكلىك رەختنى ساندۇقىغا سېلىپ قويىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە ، ساندۇق ئاچقۇچى ئايال بىر نىكاھلانغان ئايال بولۇشى شەرت . كۆپ نىكاھلىق بولغان ئايال بۇ ئىشنى باشقۇرسا ، قىز ئەردىن چىقىپ ئەرگە تېگىدىغان ، يىگىت خوتۇن ئېلىپ خوتۇن قويۇپ بېرىدىغان بولۇپ قالارئىمش . شۇنداقلا يىگىت بىلەن قىزنىڭ قولداشلىرىمۇ ئۆيلەنمىگەن يىگىت ، ياتلىق بولمىغان قىز بولۇشى شەرت . يىگىت بىلەن قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى تويىنىڭ ئارا ئايدا (روزا ھېيىت بىلەن قۇربان ھېيت ئارىلىقىدىكى ئاي) بولۇپ قالماسلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە توي ئارا ئايدا بولسا ، يىگىت بىلەن قىز ئەپلىشەلمەي قىز ئاردا قالارئىمش . «چوڭ چاي » ئا-

خىرلاشقاندا تويى بولماقچى بولغان قىزنىڭ يېقىن دوستلىرىدىن بىرىنىڭ ئائىسى ئالاھىدە داستىخان راسلاپ ، قىزنى ئۆز ئۆيىدە ئولتۇرغۇزۇپ بېرىش ئۈچۈن سورىۋالىدۇ ۋە توي كۈنى ئۇ شۇ ئائىلە قىزنى ۋە قىزنىڭ دوستلىرىدىن بولۇپ ئوتتۇز ـــ قىرىق قىزنى ئۆيىدە ئولتۇرغۇزۇپ مېھمان قىلىدۇ . چوڭ چاي كۈنى توي بولىدىغان كۈن بەلگىلىنىدۇ . ئاشسۇيى توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىپ بىر يەرگە كېلىدۇ . ئاشسۇيى ئۈچۈن گۆش ، ماي ، گۈرۈچ ، نان ، چاي ، تۇز ، سەۋزە ، يېقىلغۇ بېرىلىدۇ . بۇلار تويدىن بىر كۈن بۇرۇن قىزنىڭ ئۆيىگە يەتكۈزۈپ بېرىلىدۇ . توي بولۇشتىن بۇرۇن قىزنىڭ بىر نەچچە دوستى «ئۆڭ ياساش » قا كېلىدۇ . ئۇلار قىز تەرەپتىن ئەكەلگەن ۋە يىگىت تەييارلىغان نەرسىلەر بىلەن ئۆيىنى ياسايدۇ . قىزلار ئۆيىنى ياساپ بولغاندىن كېيىن يىگىت تەرەپ ئۇلارنى مېھمان قىلىدۇ ۋە ھەر بىر قىزنىڭ ئالدىغا سوپۇن ، ئەتىر ، قول ياغلىق قاتارلىق نەرسىلەرنى قويۇپ رازى قىلىپ يولغا سېلىپ قويىدۇ . چوڭ چاي تۇغقىدىن كېيىن يىگىت ۋە قىز ئۆزلىرىنى دوختۇرغا تەكشۈرتۈپ دوختۇرنىڭ ئىسپانى بىلەن «توي خېتى» ئېلىپ قانۇنىي رەسمىيەتنى ئۆتەيدۇ .

3 . نىكاھ

توي كۈنى سەھەردە نىكاھ ئوقۇلىدۇ (نىكاھ قوبۇل قالسا بولمايدۇ دەپ بۇرۇن نىكاھ ئوقۇلمايدۇ) . نىكاھ ۋاقتىدا سورۇندا يىگىت بىلەن قىز ھازىر بولۇشى شەرت . نىكاھ ۋاقتىدا يىگىت قولدىشى بىلەن قىز قولداشلىرىمۇ بىللە بولىدۇ . ئۆتمۈشتە يىگىت مەلۇم سەۋەب بىلەن نىكاھ ئۇستىدە بولالمىسا ، يىگىتنىڭ قەلەمتىرىشى ياكى پىچىقنىغا نىكاھ ئوقۇيدىغان ئەھۋال بار ئىدى . نىكاھ ۋاقتىدا يىگىت بىلەن قىزنىڭ «ئۆزۈمگە قوبۇل قىلدىم » دېگەن جاۋابىنى ھەممە ئادەم ئاڭلىشى شەرت . بەزىلەر «ئاڭلىمىدۇق » دېسە ، ئاڭلىغانلاردىن بىر ـ ئىككىسى «ئاڭلىدۇق» دەپ گۇۋاھلىقتىن ئۆتسە ، نىكاھ ئوقۇش داۋاملاشمايدۇ . نىكاھ ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن سورۇندىكىلەر يىگىت بىلەن قىزنى تەبرىكلىشىدۇ . نىكاھتىن كېيىن يىگىت بىلەن قىزغا شاكىراب (تۇز) قاچىلانغان ئىككى بۇردا نان يېگۈزىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ قېرىنداشچە ، تۇز ئىككى ياشنىڭ مۇھەببىتىنى چىڭىتارئىمش . شاكىرابقا چىلانغان نان بۇردىسىنى قاچىدىن ئېلىشتا يىگىت قولدىشى بىلەن قىز قولدىشى ناھايىتى چاققانلىق ئىشلىتىپ ، بالدۇر ئېلىۋېلىشقا تىرىشىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە ، قايسى بالدۇر ئېلىۋالسا شۇ تەرەپ يەنە بىر تەرەپتىن قورقمايدىغان بولارئىمش . توي كۈنى سەھەردە يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە قارىشىپ بېرىش ئۈچۈن بىر ـ ئىككى ئادەم ئەۋەتىدۇ . شۇنداقلا توي داۋاملىشىۋاتقان ۋاقىتتا يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە ھال سوراپ بىر نەچچە ئادەم ئەۋەتىدۇ .

4. توي كۆچۈرۈش

قىز كۆچۈرگۈچىلەر نەغمە ـ ناۋا بىلەن قىز ئولتۇرغان ئائىلىگە بېرىپ قىزنى كۆچۈرۈپ ، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئالدىغا ئەكېلىدۇ . قىز پۇركەنگەن ھالدا يىغلاپ تۇرۇپ ئاتا ـ ئانىسى بىلەن خوشلىشىدۇ . ئاتا ـ ئانا قىبلە تەرەپكە قاراپ تۇرۇپ ، قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىپ ، ئۇلارنىڭ بەختلىك بولۇشىنى ، بېشى باش ، ئايىغى تاش بولۇشىنى ئۈمىد قىلىدۇ ۋە قىزنىڭ بېشىدىن نان ، سۇپىرا ئۆرۈيدۇ . قىزنى كۆچۈرۈپ يىگىتنىڭ ئۆيىگە ئەكىرىدۇ . كېلىنىدە قىزنى پايانداز غا دەسسىتىپ ئۆيگە ئەكىرىدۇ . قىز پايانداز نى دەسسەپ بولغاندىن كېيىن ، ئەتراپتىكىلەر پايانداز نى تالىشىپ يىرتىپ پارچە ـ پارچە قىلىۋېتىدۇ ۋە «تەۋەررۈك» قىلىش ئۈچۈن ئېلىشىدۇ ، كېلىن ئۆيگە پۇركەنگەن ھالدا كىرىدۇ . بىرئازدىن كېيىن قېيىن ئانا كېلىنىنىڭ پۇركەنجىسىنى ئېلىۋېتىپ كىچىك ياغلىق سېلىپ قويىدۇ ۋە پېشانىسىگە سۆيۈپ قويىدۇ . قىزنى كۆچۈرۈپ كېلىش جەريانىدا يولدا توسىغۇچىلار بولىدۇ . بۇلارغا ماددىي نەرسىلەر بەرگەندىلا ئاندىن يول بېرىدۇ . بەزى يەرلەردە قىز كۆچۈرۈپ كېلىۋاتقانلارنىڭ قاتناش ۋاستىسىدىن چۈشۈپ ئۈسسۇل ئويناپ بېرىشى تەلەپ قىلىنىدۇ . ئۇلار ئۈسسۇل ئويناپ بېرىدۇ . قىزنى كۆچۈرۈپ كېلىپ ئۆيگە ئەكىرىشتىن بۇرۇن كۆيۈۋاتقان ئوتنى ئايلاندۇرىدۇ . بۇ زەردۈشت دىنىنىڭ ئەقىدىسى بولۇپ ، ئوتتىن مەدەت تىلىگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى . قىزنى كۆچۈرۈپ كېلىگەندە تۆش سوراپ دەرۋازىنى ئاچقىلى ئۇنىمايدۇ . قىزغا ھەمراھ بولۇپ كەلگۈچىلەر يىغلىققا ئورالغان تۆشنى بەرگەندىلا

دەرۋازىنى ئاندىن ئاچىدۇ .

5 . سالامغا بېرىش ۋە سالامغا كىرىش

تويىنىڭ ئەتىسى يىگىت ئۆز قولدىشى بىلەن قېيىن ئاتا ، قېيىن ئانا ئالدىغا سالامغا بارىدۇ . ئۇلار ئۆز كۈيـ ئوغلىنى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ ۋە كۈيئوغلى ئۈچۈن تەييارلاپ قويغان كىيىم ياكى كىيىملىنىڭ رەختنى قويـ دۇ . يىگىت قولدىشىغىمۇ ئۆز لايىقىدا بىر نەرسە قويىدۇ . شۇ كۈنى يېڭى كېلىن ئۆز قولدىشى بىلەن قېيىن ئاتا ، قېيىن ئانا ئالدىغا سالامغا كىرىدۇ . بۇلارمۇ مېھمان قىلىنىدۇ . قىز قولدىشىغىمۇ ئۆز لايىقىدا بىر نەرسە قو- يىدۇ . سالامغا بارغان ۋە سالامغا كىرگەن كۈنى قىز تەرەپ كۈيئوغۇل تەرەپكە «ئىسسىقلىق » ئەكېلىدۇ . « ئىسسىقلىق» ئۈچۈن تولىراق سامسا ، پېتىر مانتا، ئۆپكە- ھېسسىپ ۋە باشقا خىلدىكى تاماقلارنى ئەكېلىدۇ . ئىسسىقلىقى قىزنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ، قولۇم ـ قوشنىلىرى ئەكېلىدۇ . ئىسسىقلىققا يىگىت ، قىز ۋە يە- گىتنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ئېغىز تېگىدۇ . «ئىسسىقلىق » ئەكەلگۈچىلەر قانچە ئايال بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا كىيىملىك رەخت قويۇلىدۇ ۋە «ئىسسىقلىق » ئەكېلىنگەن تاۋاقلارغىمۇ لايىقىدا رەخت سېلىنىدۇ .

6 . چىللاق

چىللاق ـــ تويىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى . چىللاق توي بولغان ھەپتە ئىچىدە بولىدۇ . چىللاقنى ئاۋۇال يىگىت تەرەپ ئۆتكۈزىدۇ . ئاندىن قىز تەرەپ ئۆتكۈزىدۇ . چىللاققا ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ ئۇ- رۇق ـ تۇغقانلىرىنى ، يېقىن قولۇم ـ قوشنىلىرىنى تەكلىپ قىلىدۇ . چىللاق ـــ ئۆزئارا ھاردۇق سوراشنى ، تۇغقانلار بىر ـ بىرى بىلەن تونۇشۇشنى مەقسەت قىلىدۇ . يىگىت تەرەپ چىللاق ئۆتكۈزگەندە قىزنىڭ ئا- تا ـ ئانىسى ، ئاچا ـ سىڭىللىرى قىزنىڭ ھۈجرىسىنى ئالاھىدە پەتلەيدۇ . ئۇلار ئەكەلگەن نەرسىلىرى بىلەن ھۈجرىسىنىڭ كەم نەرسىلىرىنى تولۇقلاپ بېرىدۇ .

قايسى خىلدىكى توي بولمىسۇن ، توي قىلغۇچى تويدا قارىشىپ بېرىشكە تېگىشلىك ئادەملەردىن ئەر ـ ئا- يال بولۇپ يىگىرمە ـــ ئوتتۇز ئادەمنى چاقىرىپ «مەسلىھەت چېيى » ئۆتكۈزىدۇ . چايدا تويىنى قانداق ئۆتكۈزۈش توغرىسىدا ئۇلاردىن مەسلىھەت سورىلىدۇ . چايدا خىزمەت تەقسىماتى بولىدۇ . توي كۈنى ئۇلار ئە- تىگەندىن ـ كەچكىچە تەرلەپ ـ پىشىپ ئىشلىشىپ بېرىدۇ . توي تۈگەش بىلەن توي ئىگىسى ئالاھىدە داس- تىخان ھازىرلاپ ئۇلارغا «ھاردۇق چېيى » بېرىپ ئۆز رەھمىتىنى بىلدۈرىدۇ . (ر)

توي مۇراسىمىدىكى سەنئەت پائالىيەتلىرى

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى توي مۇراسىملىرى داغدۇغىلىق بولۇپ ، توي كۈنىدىكى پائالىيەتلەرنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ . ئۇيغۇرلار خۇش چاقچاق ۋە سەنئەتخۇمار خەلق بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ بۇ تەبىئىتى توي مۇراسىملىرىدا گەۋدىلىك ئەكس ئېتىلىدۇ . توي كۈنى يىگىت ۋە قىز ئۆزلىرىنىڭ ئۆيىدە دوست ـ بۇرادەرلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ھەر خىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ . بۇلاردىن بىرى ، قىزنىڭ ئۆيىدە بولىدىغان «يار ـ يار » ياكى «يۆلەن» ناخشىسىنى ئېيتىشتىن ئىبارەت . «يار ـ يار » قوشاقلىرى قىزنى ئۆزىتىش ئاخشىمى كۈيچىلىك تەرىپىدىن ئېيتىشىش شەكلىدە كۈيلىنىدۇ . «يار ـ يار» قوشاقلىرـ نىڭ مەزمۇنى شۇ تويىنىڭ ئەھلى ئەھۋالىنى چېقىش قىلغان ھالدا ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ ، قىز ئۆز رازىلىقى بىلەن بولغان تويلاردا ، ئاساسەن قىزنىڭ مەدھىيىسى ، گۈزەللىكى ، قىزنىڭ بەخت ـ سائادىتى ھەققىدىكى ياخشى تىلەكلەر ھەمدە ئاتا ـ ئانىسى ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ ئارزۇ ـ تىلەكلىرى « يار ـ يار» قوشاقلـ رىدا ئىپادىلىنىدۇ . لېكىن ئۆتمۈش جەمئىيەتتە فېئودالىزمنىڭ چىرىك قانۇن ـ تۈزۈملىرى قىز ـ يىگىت لەرنىڭ ئەركىن مۇھەببىتىگە يول قويۇلمايتتى . قىز ـ يىگىتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ھالدا توي قـ لىشقا مەجبۇر قىلىناتتى . كىشىلىك ھوقۇق پايمال قىلىنغان فېئودالىق نىكاھ تۈزۈمى شارائىتىدا ئۆتكۈزۈلـ گەن تويلاردا قىزنىڭ بەختسىز تەقدىرىگە بولغان ئېچىنىش ، ئارزۇ ـ ئارمانلىرى ئەمەلگە ئاشمىغان بىچارە قىزنىڭ مۇڭلۇق ھەسرەت ـ نادامەتلىرى ، ئاتا ـ ئانىنىڭ

نەسىھەت ۋە تەسەللىلىرى «يار ـ يار» ناخشىلىرىدا ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

تەكچىدىكى قاچىنى
چاڭ بېسىپتۇ، يار ـ يار
كېلىنچەكنىڭ ئانىسىنى،
غەم بېسىپتۇ، يار ـ يار.

هاي ـ هاي يۆلەن، هاي يۆلەن
بىر باغ پاخال، يار ـ يار
يىگىتنىگە قارىساڭ،
پاخمال ساقال، يار ـ يار.

هاي ـ هاي يۆلەن، هاي يۆلەن
قار كېلىدۇ، يار ـ يار.
بەرگى خازان تونىنى كىيىپ
يار كېلىدۇ، يار ـ يار.

«يار ـ يار» قوشاقلىرى ئارقىلىق قىزنى ئۇزىتىش ئادىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزاق زامانلاردىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن.

توي كۈنى يىگىتلەر قىزنى كۆچۈرۈپ كەلگەندىن كېيىن «هۇجرا كېچىسى» دە «چۈن ـ چۈن سالۇات» ئېيتىلىدىغان ئادەت ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى توي ـ تۆكۈنلەردە كۆرۈلمەيدۇ.

«چۈن ـ چۈن سالۇات» قوشاقلىرى ئاساسەن كومپىدىيىلىك تۈس ئالغان هەجۋىي شېئىرلار بولۇپ، يىگىتلەر تەرىپىدىن ئېيتىلىدۇ. «چۈن ـ چۈن سالۇات» قوشاقلىرىنىڭ «توشقان ئۇۋلاش»، «جەرەن سەكرىدى»، «بۇرگەم» دېگەندەك مەخسۇس نامىلىرى بار. ئالايلۇق:

بۇرگەمنى سويماق بولدۇم.
ئاتمىش قاسساپ ئەكەلدىم،
يەتمىشگە باغلاتتىم،
سەكسىنگە باستۇردۇم،
توقسىنىغا سويغۇزۇپ،
توقسان توققۇزىغا ئاستۇردۇم.
.....

بۇرگەمنىڭ گۆشىدىن بىز
مايلىق مانتا ياسىدۇق،
بىرنى يېسەڭ ئۇھ دەيسەن،
ئىككىنى يېسەڭ سۇ دەيسەن،
يالغان بولسا قارا ئىلار،
مانتىدا باردۇر كاللىسى،
قىشتىن بېرى يەۋاتىمىز،
هېلىمۇ بار تەڭ يارتىسى.

(«بۇرگەم» دىن پارچە)

مۇشۇنداق قىزنىقچىلىقلاردىن كېيىن «پوتا ئويۇنى» ئوينىلىدۇ، «پوتا ئويۇنى» دا قىز ـ يىگىتلەر پوتىنىڭ ئۇچىدىن تۇتۇشۇپ لەپەر شەكلىدە بېيىت ئېيتىشىدۇ. بېيىت ئارقىلىق تاكى بىر تەرەپ يېڭىۋالغۇچە ئويۇن داۋاملىشىدۇ. بۇ ئويۇن «لەپەر كېچىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. لەپەر ئارقىلىق قىز ۋە يىگىتلەر بىر ـ بىرى بىلەن تونۇشىدۇ، قائىدە بويىچە لەپەرنى هەم ئۇنىڭ بېيتلىرىنى ئالدى بىلەن يىگىت تەرەپ باشلايدۇ. بۇنداق شەرت لەپەرنىڭ ئۆزىدە مۇنداق ئىپادىلەنگەن:

ئاۋۋال باشلاپ لەپەرنى قىز باشلىماس،
قىز باشلىغان لەپەرنى ئەل خوشلىماس.

قىسقىسى، توي جەريانىدىكى پائالىيەتلەر ناهايىتى قىزىقارلىق ۋە جەلپ قىلارلىق بولۇپ، بەزى رايونلاردا مەشرەپ تۈسىنى ئالغان. (ئا)

جۇۋان توبى ۋە جۇۋانچە كۆڭلەك

ئۇيغۇر ئايالىرى ئىچىدە خېلى داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇراسىملارنىڭ بىرى ـــ جۇۋان توبىدۇر.

ئايالارنىڭ ياشلىق دەۋرى ئۆز مەزگىلىگە قاراپ قىزىل دەۋرى (بالاغەتكە يېتىش دەۋرى)، سېكىلەك دەۋرى، چوكان دەۋرى، جۇۋان دەۋرى دەپ تۆت دەۋرگە بۆلۈنىدۇ. ئادەتتە قىزلار ياتلىق بولۇپ ئىككى ـ ئۈچ بالىلىق بولغاندىن كېيىن يولدىشى (ئېرى) بىلەن

مەڭگۈلۈك بىرگە ئۆتۈشكە ئىشەنچ ھاسىل قىلغاندا ھەمدە قېرىنداشلىق مەزگىلىگە يېتىپ ، ھەر جەھەتتىن سۈلكەت ۋەسىلىگە تولغاندا ئايال ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ۋە قولۇم ـ قوشنىلىرىنى چاقىرىپ ئۆزىنىڭ «جۇۋان تويى» نى ئۆتكۈزىدۇ . جۇۋان تويى ئۇچۇن ئالاھىدە داستىخان تەييارلىنىدۇ . تەكلىپ قىلىنغان ئايال مېھمانلار جۇۋاننى تەبرىكلەپ ئۆز لايىقىدا ھەر خىل سوۋغا ـ سالاملار ئەكېلىدۇ ، جۇۋان تويىدا جۇۋاننىڭ ئائىلىسى ھال ـ ئەھۋالىغا قاراپ ھەرخىل رەڭلىك بىر قانچە ياغلىق ، جۇۋانچە كۆڭلەك ، پەرىجە تون ۋە تەلپەك تەييارلايدۇ ھەمدە مېھمانلار ئالدىدا جۇۋانغا تەقدىم قىلىدۇ . جۇۋان تويىغا جۇۋان بولغۇچىنىڭ يولدىشى ئالتۇن ھالقا ، سىرغا ، بايراقلىرى ئايخاگزا (قوش زىرە ، يەنى ئۇچ قەۋەت بۆرەكچە چەمبەر قىلىپ ئوتتۇرىسىغا گۈمبەزسىمان ياقۇت كۆز ئورنىتىلغان ئالتۇن زىرىنىڭ بىر خىلى) ، سۆكە (ئۇستى زىرىسىمان ، ئاستىغا بىر ـ ئىككى سانتىمېتر ئۇزۇنلۇقتا ساڭگىلاپ تۇرىدىغان ، قوش تالا ـ لىق بىر خىل ئالتۇن ھالقا) تەييارلاپ سوۋغا قىلىدۇ . بۇ مۇراسىمدا جۇۋان بولغۇچى سېكىلەك چېچىنى ئىككىگە ئايرىيدۇ ، جۇۋانچە كۆڭلەك ئۇستىگە پەرىجە كىيىدۇ . جۇۋانچە كۆڭلەك كىيىش ـــ جۇۋان تويىنىڭ ئاساسلىق بەلگىسى . جۇۋانچە كۆڭلەك ئۆزگىچە بولۇپ ، كۆپرەك ئاق ۋە يېشىل سىدام يىپەك رەختتىن تون ياقىلىق قىلىپ تىكىلىدۇ . بۇ كۆڭلەكنىڭ ئولۇ ياقىسىغا ئات باغرى رەڭ (جىگەر رەڭ) دە بەش قاتار يېرىم ئاي شەكىللىك مەـ شۇت جىيەك تۇتۇلىدۇ . بۇنداق جۇۋانچە كۆڭلەك ئۇستىگە چوقۇم پەرەنجە تون كىيىش شەرت قىلىنىدۇ . پەرەنجە قارا خاڭدەندىن ئالدى ئوچۇق تونچە قىلىپ تىكىلىدۇ ، لېكىن تۇگمە بېكىتىلمەيدۇ . يېشىل تاۋاردىن پۇتۇن پەۋاز تۇتۇلىدۇ ، ئىككى كۆكسى ئورنىغا يېشىل تاۋاردىن بىر سانتىمېتر ئەتراپىدا يەتتە قاتار يېرىم ئاي شەكىللىك جىيەك ئورنىتىلىدۇ . بۇ بىر يۈرۈش كىيىملەر ناھايىتى يارىشىملىق بولۇپ ، ئايالارنى تېخىمۇ لاتاپەتلىك تۇسقا كىرگۈزىدۇ . بۇ كىيىملەرنى پەقەت جۇۋان تويى بولغاندىن كېيىن كىيىشكە بولىدۇ .

جۇۋان تويى ۋە جۇۋان كۆڭلىكى كۆپرەك كېـ رىيە ئايالارى ئارىسىدا بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ ، كۆڭلەك ۋە پەرەنجە تونىنىڭ ياقىلىرى ۋە كۆكـ سىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان يەتتە ۋە بەش دانە ئاي شەكىللىك جىيەكلەرنىڭ بولۇشىدىن قارىغاندا ، ئۇنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن ، چۇنكى ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىدە بەش ۋاخ نامازى ، بەش پەرز ، يەتتە قات ئاسمان يەتتە ئىقلىم چۇشەنچىلىرىگە سىمۋول قىلىپ بەش ۋە يەتتە سانلىرى ئۇلۇغلىنىدۇ . يېرىم ئاي شەكلىمۇ ئىسلام دىنىنىڭ سىمۋوللۇق بەلگىسى .

ئۆتمۈشتە جۇۋان تويى ئۆتكۈزۈلمىگەن ئايالار ئۆلۈپ قالسا مېيىتكە يۇقىرىقى جۇۋان كۆڭلىكى ۋە پەرەنجە تونىنى كىيدۈرۈپ شەرتنى ئادا قىلغاندىن كېـ يىن ، ئاندىن بۇ كىيىملەرنى سالدۇرۇپ سۇغا ئالغاندىن كېيىن دەپنە قىلىش ئادىتى بولغان . شۇنداقلا يەنە ھەلق ئارىسىدا جۇۋان دەۋرىگە يېتىپ ، تېخى جۇۋان تويى ئۆتكۈزمىگەن ئايالارنى «ئون بالىنىڭ ئانىسى تېخى چوكان سېكىلەك» دەپ مەسخىرە قىلىش ئادىتىمۇ بار . بۇنىڭدىن قارىغاندا ئۇيغۇر ئايالىرى ئىچىدە جۇۋان تويى ئۆتكۈزۈش ئەنئەنىۋى ئادەتكە ئايلانغان بىر خىل مۇراسىم بولۇپ ، ئۆزىگە خاس مەزمۇن ۋە ئالاھىدىلىككە ئىگە . خەلقىمىز ئارىسىدىكى «جۇۋان بىلگەننى قىز نەبىلۇر» دېگەن تەمسىلدىن قارىغاندىمۇ ، جۇۋان تويى ئۆز ماھىيىتى بىلەن ئىنسانىنىڭ ھايات مەزگىللىرى ئىچىدە ئەقىل ـ پاراسەتكە تولۇپ ، تۇرمۇش يولىغا تولۇق ئىشەنچ تىكلەش دەۋرىنىڭ خاتىرىسى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ . (ئا)

بالىغا ئات قويۇش

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (I تۇم ، 525 ـ بەت) دا «كۈدەن» دېگەن سۆزنى «بالىغا ئات قويۇش زىياپىتى» دەپ چۈشەندۈرگەن . بۇ بالىغا ئات قويۇش ئادىتىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ ئادەت ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرمۇ داۋام لىشىپ كەلمەكتە . بالا تۇغۇلۇپ بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئاتا ـ ئانا بالىغا ئات قويۇش كويىغا

چۇشىدۇ ، بالىغا ئىسىم تاللايدۇ ، ئىسىم تاللاپ بولغاندىن كېيىن ، تەقۋادار بىر ئادەم تەكلىپ قىلىنىپ ، بالىغا ئىسىم قويىدۇرۇلىدۇ . ئات قويغۇچى زاكىلاقلىق بالىنى قولىغا ئېلىپ ، قىبلىگە قاراپ تۇرۇپ تەكبىر ئېيتىپ ، بالىنىڭ قۇلىقىغا ئەزان توۋلاپ ئېتىگىز ××× بولسۇن ، دەپ جايىنامازغا دومىلىتىدۇ . سورۇندا ھازىر بولغۇچىلار بىر ۋاقىتنى يېڭى ئىسمى بىلەن مۇبارەكلىشىدۇ . ئاندىن سورۇندا ھازىر بولغۇچىلارغا داستىخان سېلىپ ئۇلارنى مېھمان قىلىدۇ . ئات قويغۇچىنىڭ ئالدىغا پۇل ياكى باشقا ماددىي نەرسە قويۇپ رازى قىلىدۇ .

ئۇيغۇرلاردا بالىغا ئات قويۇش بىر خىل مۇراسىم شەكلىنى ئالغان بولۇپ ، بۇ مۇراسىمغا ئات قويغۇچى مۇلىدىن باشقا يەنە يېقىن ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ۋە دوست ـ بۇرادەرلەر تەكلىپ قىلىنىدۇ . (ر)

ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرىغا دائىر ئادەتلەر

1) ئۇيغۇرلاردا ۋاپات بولغۇچى ئىنتايىن ھۆرمەتكە ئىگە . شۇڭا ۋاپات بولغۇچى ئەر بولسا «مەرھۇم» ، ئايال بولسا « مەرھۇمە » دېگەندەك سۆزلەر ئىشلىتىلىدۇ . ۋاپات بولغۇچىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۇنىڭ تاۋۇتى قەبرىستانغا قەدەر كۆتۈرۈپ بېرىلىدۇ . ۋاپات بولغۇچىنىڭ بۇۋاستە تۇغقانلىرى قارىلىق تۇتۇپ ئەرلەر بېلىگە ئاق باغلايدۇ ، ئاياللار بېشىغا ئاق ياغلىق سالىدۇ. تاۋۇت ئۇزىتىلغانغا قەدەر ئارىلىقتا ئۆلۈم پەتسىگە كەلگەن ئاياللارغىمۇ ئاق ياغلىق سېلىپ قويىدۇ . ۋاپات بولغۇچىنىڭ « يەتتە نەزىرىسى » بېرىلمىگۈچە بۇۋاستە ئەر تۇغقانلار بېلىدىكى ئاقنى يەشمەيدۇ ، ساقال ـ بۇرۇتنى ئالمايدۇ . بۇۋاستە ئايال تۇغقانلار ۋاپات بولغۇچىنىڭ قىرىقى بولمىغۇچە (بەزىدە يىلغىچە) بېشىدىكى ئاقنى ئالمايدۇ . قىزىل ـ تىزىل كېيىم كىيمەيدۇ ، « قىرىقى نەزىر» دە ياكى «يىل نەزىر» دە ياشانغان بىرەر ئايال تەسەللى سۆزلەرنى قىلىپ ئاق سالغۇچىلارنىڭ بېشىدىكى ئاقنى ئېلىۋېتىپ ، باشقا ياغلىق سېلىپ قويىدۇ . بۇ « قارىسىنى ئوشتۇش » دەپ ئاتىلىدۇ . ھازىردا ئائىلىدە ئۆيۈن ـ كۈلكە ۋە باشقا تاماشا ئىشلىرى زادى بولمايدۇ . ھەتتا قولۇم ـ قوشنىلارمۇ ئۆز ئۆيىدە كۆڭۈل ئاچىدىغان پائالىيەتلەر ئېلىپ بارمايدۇ . ۋاپات بولغۇچىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ئىچىدە تەييار بولۇپ قالغان توي كېچىكتۈرۈلىدۇ . تويىنى قىلمىسا بولمايدىغان ئەھۋال بولسا ھازىردار ئائىلىنىڭ رازىلىقىنى ئالىدۇ .

2) ۋاپات بولغۇچى ئۈچۈن بېرىلىدىغان « ئۈچ نەزىر » ، « يەتتە نەزىر » ، « قىرىقى نەزىر » ، « يىل نەزىر » دېگەندەك نەزىرلەر پۈتۈن ئۇيغۇرلارغا ئورتاق بولسىمۇ ، لېكىن بەزى يەرلەردە (بولۇپمۇ تۇرپان رايونىدا) يۇقىرىقىدەك نەزىرلەرنى ئۆتكۈزۈشتىن تاشقىرى يەنە « سىپارە » (بەش نەزىر) ، « يۈز كۈنلۈك نەزىر» دېگەندەك نەزىرلەرنى ئۆتكۈزىدۇ . ھەتتا بەزى يەرلەر (خوتەن) دە « يىگىرمە كۈنلۈك نەزىر» ئۆتكۈزۈلىدۇ . بەزى يەرلەردە « يەتتە نەزىر» چوڭ ئۆتكۈزۈلسە ، بەزى يەرلەردە (تۇرپان رايونىدا) سىپارە چوڭ ئۆتكۈزۈلىدۇ . « ئۈچ نەزىر » ئاساسەن مۇردىنى سۈغا ئالغۇچىنى رازى قىلىش مەقسەت قىلىنغىنى ئۈچۈن ، ئۇنىڭغا پەقەت يۇغۇچىلار ۋە ئىمام ـ مەزىنلەر قاتنىشىدۇ . مۇردىنى يۇيۇش ئۈچۈن ئومۇمەن تۆت ئادەم قاتنىشىدۇ . بۇلارنىڭ بىرى « باش يۇغۇچى » ، يەنە بىرى « ئاياغ يۇغۇچى »، قالغان ئىككىسى سۇ قۇيۇپ بەرگۈچى . « باش يۇغۇچى » مۇردىنىڭ بېلىنىڭ يۇقىرىقى قىسمىنى ، « ئاياغ يۇغۇچى » بەلىنىڭ ئاستىنقى قىسمىنى يۇيىدۇ . يۇغۇچىلار يالغۇز مېيىتنى يۇيۇپلا قالماستىن ، يەنە كېيىنىنى تىكىپ تەييار قىلىدۇ ۋە مۇردىنى كېيىنگە ئالىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ھازىردار ئائىلە ئۇلارنى ئىمكان بار ياخشى رازى قىلىشقا تىرىشىدۇ . ۋاپات بولغۇچىنىڭ نىمكەش كىيىملىرىنى يۇيۇپ تازىلاپ ، يۇغۇچىلارغا قويىدۇ . بەزىلەر بولسا ۋاپات بولغۇچىنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى ئاياغ ئاستى بولۇپ قالىدۇ ، دەپ ئەن رەخت ، پۇل قويىدۇ . قايسى خىلدىكى نەرسە قويۇلسۇن ، « باش يۇغۇچى » ، « ئاياغ يۇغۇچى » بىلەن سۇ قۇيۇپ بەرگۈچى پەرقلەندۈرۈلىدۇ . مۇردا يۇيۇلۇپ بولغاندىن كېيىن كېپەنگە ئېلىنىدۇ . كېپەنگە قىزىلگۈل سۈيى ياكى ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان زەمزەم سۈيى سېپىلىدۇ. باشقا نەزىرلەر ئۆز لايىقىدا ئۆتكۈزۈلىدۇ . ئۆلگۈچىنىڭ ئوغۇل ـ

قىزلىرى ئۆز ئالدىغا نەزىر بېرىدۇ . ھازىر بولسا ئائىلە باشلىقى پەرزەنتلەر نامىدىن بىرلا قېتىم نەزىر بېرىدىغان بولدى . بۇ ياخشى ئەھۋال . ئۇيغۇرلاردا ھەر پەيشەنبە كۈنى «ئەرۋاھ» لارغا ئاتاپ ياغ پۈرتىدىغان ئەھۋال داۋاملاشماقتا . ئۇلارنىڭ قارىشىچە ، ھەممە «ئەرۋاھ» لار جۈمە كۈنى مەككىگە توپلىنىپ جۈمە نامىزى ئوقۇيمىش . مەككىگە بېرىش ئۈچۈن « ئەرۋاھ » تېتىك بولۇشى لازىممىش . ھەر پەيشەنبە كۈنى ياغ پۈرتىلسا «ئەرۋاھلار » تېتىكلىشىپ مەككىگە بالدۇرلا بارارئىمىش .

3) مۇردا يۇيۇلۇپ كېپەنگە ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن ۋاپات بولغۇچىنىڭ بالا ـ چاقىلىرى، يېقىن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى مۇردا بىلەن ۋىدالىشىدۇ . ۋاپات بولغۇچى ئەر بولسا ئۇنىڭ ئايالى ، ئەگەر ئايال بولسا ، ئۇنىڭ ئېرى مۇردا بىلەن ۋىدالاشمايدۇ . سەۋەبى جان چىققاندىن كېيىن ئەر ئايالغا ، ئايال ئەرگە يات بولۇپ كېتىدۇ ـ دە ، بىر ـ بىرىنى كۆرۈش « نامەھرەم » بولىدۇ ، دەيدىغان قاراش ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى كۈچلۈك .

4) ئېرى ئۆلگەن ئايال ياكى ئايالى ئۆلگەن ئەر ۋاپات بولغۇچىنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىپ ، ئۆلگۈچىنىڭ يېلى بولمىغۇچە ئەرگە تەگمەيدۇ ياكى ئۆيلەنمەيدۇ (ئايرىم ئەھۋاللار بۇنىڭدىن مۇستەسنا) . ئەگەر بۇنىڭغا رىئايە قىلماي ئەرگە تەگسە ياكى خوتۇن ئالسا ، پەرزەنتلەر نارازى بولىدۇ ، جامائەت تەگەيدۇ .

5) جىنازا نامىزى مەسچىتتە ئوقۇلىدۇ . نامازچۈشۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن نامازچۈشۈرگۈچىگە نامازھەققى ، نامازغا قاتناشقان غېرىب ـ غۇرۇالارغا «ئىسقات» بېرىلىدۇ . ئىسقات ئالغۇچىلار ۋاپات بولغۇچى ئۈچۈن خالىسانە نامازئوقۇپ قويىدۇ ، نامازچۈشۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن ، تاۋۇتنى كۆتۈرۈپ ، قەبرىستانلىققا قاراپ يول ئېلىنىدۇ . نامازغا قاتناشقۇچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قەبرىستانلىققا بارىدۇ . جەسەت گۆرگە قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ، جامائەت ئۇدۇل ھازىردار ئائىلىسىگە پەتىگە كېلىپ ، قۇرئان ـ تىلاۋەت قىلىپ قايتىدۇ . ئەتىسى بامدات نامىزىدىن قايتقان جامائەت يەنە پەتىگە كىرىپ ، قۇرئان ـ تىلاۋەت قىلىدۇ . جىنازىدىكى مۇردىنىڭ ئەر ياكى ئايال ئىكەنلىكىنى تاۋۇتقا يېپىلغان يوپۇقتىن بىلگىلى بولىدۇ . ئايالنىڭ تاۋۇتىغا گۈللۈك ئېسىل رەختلەردىن يوپۇق يېپىلىدۇ . ئەر بولسا ئاق ياكى قارا سىدام رەختتىن قىلىنغان يوپۇق يېپىلىدۇ .

6) قەبرە ئۇچۇن قۇرۇق يەر تاللىنىدۇ . ئۆتمۈشتە ھەر بىر ئائىلە جەمەتىنىڭ ئۆز ئالدىغا قەبرىستانلىقى بولاتتى . چەتتىن كېلىپ قالغانلار ۋاپات بولسا «مۇساپىرلار قەبرىستانلىقى » دەپ ئاتىلىدىغان ئومۇمىي قەبرىستانلىققا كۆمۈلەتتى . قەبرە ئىگىلىرى قەبرىنى يوقلىغىلى چىقسا قەبرىنىڭ توپىسىنى يۆلەپ ئېگىزلىتىپ قويىدۇ ھەم ئۇچار قۇشلار يېسۇن دەپ ، ئۇستىگە دان چېچىپ قويىدۇ . بەزىلەر قەبرىنىڭ توپىسىنى شامال ئۇچۇرۇپ تۇرسا ياخشى ، دەپ قارىسا ، بەزىلەر بۇنىڭ ئەكسىچە ، قەبرىنىڭ توپىسى ئۇچۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن گۈمبەز ياساپ قويىدۇ . قەبرىنىڭ باش تەرىپىگە قەبرە تېشى ئورنىتىپ ، ئۇنىڭغا ۋاپات بولغۇچىنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى يېزىپ قويۇلىدۇ . بەزىلەر قەبرىنى تۆمۇر ياكى ياغاچ رېشاتكا ئىچىگە ئېلىپ قويىدۇ . بەزىلەر قەبرە ئەتراپىغا دەل ـ دەرەخ تىكىپ ، گۈل ـ گىياھ تېرىپ ئۆستۇرۇشنى ياخشى كۆرىدۇ .

7) بەزىلەر جەسەتنى ئىلاج بار يول بويىدىكى قەبرىستانغا دەپنە قىلىدۇ . ئۇلار يولدىن ئۆتكۈچىلەر قەبرىستاندىكىلەرنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلىپ قويىدۇ ، دېگەنىنى ئۈمىد قىلىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن مۇنداق قوشاق پەيدا بولغان ۋە ساقلانغان :

مەن ئۆلەرمەن ، مەن ئۆلەرمەن
يولدا قويماڭلار مېنى .
يولدا قويساڭلار قويۇڭلار ،
چۆلدە قويماڭلار مېنى .

8) ۋاپات بولغۇچى ئۈچۈن بېرىلگەن نەزىر ئۇگىگەندىن كېيىن ئائىلە جەمەتى قەبرىستانغا بېرىپ ، قەبرىنى يوقلاش ، شۇنداقلا ھەر بىر روزا ھېيت ۋە قۇربان ھېيتلاردا نامازدىن كېيىن قەبرىستانغا بېرىپ قەبرىنى يوقلاش ئادىتى ھازىرمۇ داۋام قىلماقتا .

9) ئۇيغۇرلاردا «ئاتا ـ ئانامنىڭ ئايغىدا ياتمەن » دېگەن ئارزۇ كۈچلۈك بولىدۇ . شۇنىڭ ئۈ-

چۈن ياقا يۇرتلاردا ۋاپات بولغۇچىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن ، ئۇنىڭ جەسىتى يۇرتىغا ئېلىپ بېرىلىپ دەپنە قىلىنىدىغان ئەھۋاللار ياكى جان ئۈزۈشتىن ئىلگىرى ئۆز يۇرتىغا ئەكېتىدىغان ئەھۋاللار ھازىرمۇ بار .

10) بەزى ياشانغان ئادەملەر بالا ـ چاقىلىرىنى ئالدىرىتىپ قويماسلىق ئۈچۈن ، ھايات ۋاقتىدىلا ئۆلۈملۈكىنى ھازىرلاپ قويىدۇ ، يەرلىكىنى چاپتۇرۇپ تەييارلاپ قويىدۇ .

11) ئائىلە چوڭلىرىدىن بىرى (مەيلى ئاتا ، مەيلى ئانا) ئاغرىپ قېلىپ ساقايمىسا ، كېسەلنىڭ تەلىپى بويىچە شۇ ئائىلىدە تەييار بولۇپ قالغان توينى قىلۋېتىدۇ . ئەگەر بۇنىڭغا ئۆلگۈرمەي كېسەل ۋاپات بولۇپ كەتسە ، جەسەتنى دەپنە قىلماي تۇرۇپ نىكاھنى ئوقۇتۇپ قويۇپ ، ئاندىن جەسەتنى ئۇزىتىدۇ . بۇ ئاتا ـ ئانىنىڭ ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىشقا قانچىلىك ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

12) ھازىردار ئائىلە ھازا بىلەن بولۇپ كېتىپ ئۆز ئائىلىسىدە تاماق يېيىش ئىمكانىيىتى بولمايدۇ . ئۇرۇق ـ تۇغقان ، قولۇم ـ قوشنا ۋە ئەل ـ ئاغىنىلەر ئائىلىسى بىر ـ ئىككى كۈن ئىچىدە تاماق ئەكېلىپ تۇرىدۇ . كەلگەن تاۋاقلارنى ھازىرلار ۋە باشقىلار ئېغىز تېگىدۇ .

13) ئۇيغۇرلاردا ئىگە ـ چاقىسىز يېتىم ـ يېسىرلار ، مۇساپىرلار ئۆلۈپ قالسا ، ئۇنى « خالىس ئۆلۈم » دەپ ، يۇرت ـ مەھەللە بىرلىكتە نامىزىنى چۈشۈرۈپ بارىلىق رەسىمىيەتلىرىنى جامائەت خالىسانە يارىدەم قىلىپ دەپنە قىلىدىغان ئادەت بار . بۇنداق خالىس ئۆلۈمنى ئۇزىتىشنى ساۋابلىق ئىش دەپ ھېسابلايدۇ . (ر)

ھازا قوشاقلىرى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ مەيلى قايسى خاراكتېردىكى ئۆلۈم بولۇشتىن قەتئىينەزەر « ئۆلۈمنىڭ ھۆرمىتى » ئۈچۈن ئۆلگۈچىنىڭ بالا ـ چاقىلىرى ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى قايغۇلۇق ئاھاڭدا ئۇنلۇك ئاۋاز بىلەن يىغلايدىغان ئادەت بار . گەرچە ئىسلام دىنى قارىشىدا « ئۆلۈمگە يىغا ـ زار قىلىش تەقدىرگە تەن بەرمەسلىك ، ئاللانىڭ ئەمرىگە نارازىلىق بىلدۈرگەنلىك » دېيىلىپ ، يىغلىماسلىقنى تەشەببۇس قىلسىمۇ ، لېكىن يىغا ـ زارسىز ئۇزىتىلغان ئۆلۈم جامائەتچىلىك ئارىسىدا غەيرىي ئىنكاس پەيدا قىلىدۇ . خەلق ئارىسىدىكى « ئۆلۈم يىغىسى بىلەن ، توي كۈلكىسى بىلەن قىزىق » دېگەن تەمسىلمۇ مۇشۇنىڭغا قارىتىلغان . دەرۋەقە ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە يىغا مەرھۇمغا سېغىنىش ۋە جۇدالىق ھەسرەتلىرىنى بايان قىلىشنىڭ بىر خىل شەكلى ھەمدە « ئۆلگۈچىنىڭ ھازىسىنى ئاچقانلىق » نىڭ بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ .

ھازا ئېچىشنىڭ شەكىللىرى خىلمۇ خىل بولىدۇ . كۆپىرەك رايونلاردا مەرھۇمنىڭ ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرى ۋە يېقىن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئاساسلىق ھازىدار سۈپىتىدە مەرھۇمغا سېغىنىش ۋە ھۆرمەت بىلدۈرۈش ئۇيغۇلىرى ئىپادىلەنگەن مەرسىيە سۆزلىرى ياكى مەرھۇمدىن رازىلىق تىلەيدىغان تىلەك قوشاقلىرىنى يىغا ئاھاڭىغا جور قىلىپ ئېيتىدۇ . بۇنداق مەرسىيەنامىلەردا يەنە مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ياخشى سۈپەتلىرى ئومۇملاشتۇرۇپ بايان قىلىنىدۇ . بۇ ئارقىلىق مەرھۇمنىڭ روھى ئۆۋلادلارنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدىغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ .

مەرسىيەنامە (ھازا قوشاقلىرى) ئارقىلىق مېيىتنى ئۇزىتىش ئادىتى بولۇپمۇ ئاتۇش رايونىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە قاغىلىقنىڭ تاغلىق رايونلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئالاھىدىرەك بولۇپ ، يۇرت ـ مەھەللىدە بىرمۇ كىشى ۋاپات بولسا ، ئۇنىڭ ھازىسىنى ئېچىش ئۈچۈن شۇ يۇرتتا تونۇلغان ھازىچى (يىغىچى) تەكلىپ قىلىنىدۇ . بۇنداق ھازىچىلار ئاساسەن يېشى چوڭراق ، پىشقەدەم ئايالار بولۇپ ، ئۇلار ھەم ھازا قوشاقلىرىنى ئىجاد قىلالايدىغان (قوشاق قاتالايدىغان) ، ھەم مۇڭلۇق يىغا ئاۋازى بىلەن كىشىلەردە مۇسىبەت تۇيغۇسى پەيدا قىلالايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە . يۇرت ـ مەھەللە ئىچىدە بىرمۇ كىشى ۋاپات بولسا ، ئۇنىڭ ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرى ئالدى بىلەن ئەنە شۇ ھازىچى دەپ نام ئالغان ئايالغا خەۋەر بېرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بۇ ھازىچى دەرھال مۇسىبەت بولغان ئۆيگە يېتىپ كېلىدۇ ھەمدە ماتەم ئۈچۈن تىكىلگەن ئۈزۈن تونىنى تەتۈر كىيىپ بىر قولىغا ھاسا ئېلىپ ، ئۆلگۈچىنىڭ شەنىگە بېغىشلانغان ھازا قوشاقلىرىنى ئۆزىگە خاس يىغا

ئاھاڭى بىلەن ئېيتىدۇ . بۇ مەرسىيەنامىنىڭ تەسىرى بىلەن مەرھۇمنىڭ ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرى ۋە يۇرت جامائەتلىرى ئېغىر مۇسىبەت تۇيغۇسىغا چۆمىدۇ . ئەگەر ۋاپات بولغۇچى كىشى شۇ يۇرتتىكى ھۆرمەتكە سازاۋەر مۆتىۋەر زاتلار ، خەلق ئىچىدىكى تەسىرى چوڭ قەھرىمانلار ياكى تۇيۇقسىز بالا ـ قازاغا يولۇققۇچە ۋاقىتسىز قازا تاپقان نارەسىدىلەر بولسا ، ئۇنىڭ شەنىگە بېغىشلانغان ھازا قوشاقلىرىنى ئېيتىش ئۇزۇلمەي بىرقانچە كۈن داۋاملىشىدۇ . ئادەتتىكى ئەھۋالدا ھازا قوشاقلىرىنى ئېيتىش مەرھۇمنى دەپنە قىلىشقا ئېلىپ ماڭغان پەيتتە يۇقىرى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ .

ماتەم مۇراسىملىرىدا مەرسىيەنامىلەرنى ئېيتىش ئادىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . «تۇركىي تىللار دىۋانى » دا خاتىرىلەنگەن بۇنىڭدىن ئۇزاق زامانلار ئىلگىرىكى خەلق ئىچىگە تارقالغان مەرسىيەنامىلەر بۇنىڭ جانلىق دەلىلى .

ئالپ ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ ،
ئەسىز ئاڑون قالدىمۇ ،
ئۆزلەك ئۆچىن ئالدىمۇ ،
ئەندى يۇرەك يىرتىلۇر.

«تۇركىي تىللار دىۋانى » دا مۇشۇ مەزمۇندىكى مەرسىيەنامىلەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ ، مەرسىيەنامە بىر ژانىر سۈپىتىدە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئورۇن ئېلىشى ، بىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ماتەم مۇراسىملىرىدا ھازا قوشاقلىرىنى ئېيتىش ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . (ئا)

VII ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت ـ بايرام ۋە مۇراسىم ئادەتلىرى

نوروز بايرىمى

باھارنىڭ ئىنسانلارغا ئەكەلگەن خۇشاللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن تەنتەنىلىك ۋە دەبدەبىلىك ئۆتكۈزۈلىدىغان قەدىمىي ۋە ئەنئەنىۋى مىللىي بايراملاردىن بىرى « نوروز » بايرىمى بولۇپ ، ئۇ ئۇيغۇر ، قازاق ، قىرغىز ، ئۆزبېك ، تاتار ، تاجىك قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى مىللەتلىرىگە ئورتاق بايرام ھېسابلىنىدۇ .

« نوروز » ئەسلىدە پارسچە سۆز بولۇپ ، « باھار يامغۇرى » ، « تۇنجى باھار كۈنى » دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ . بۇ بايرام قەدىمدىن باشلاپ شەمسىيە (كۈن) كالېندارى بويىچە قىش ئاخىرلىشىپ ، باھارنىڭ باشلىنىش كۈنى (ھەر يىلى 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى) يېنى كۈن بىلەن تۇن تەڭلەشكەن باش باھارنىڭ بېرىنچى كۈنى ئۆتكۈزۈلىدۇ .

« نوروز بايرىمى » ئەسلى ماھىيىتى بىلەن يېڭى يىل بايرىمى بولۇپ ، بۇ ئەنئەنىۋى بايرام ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە ئىنتايىن چوڭ تەسىرگە ئىگە .

« نوروز » بايرىمىنىڭ بىر قەدەر ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى مۇنداق :

« نوروز » كىرگەن كۈنى يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە ، چوڭ ـ كىچىك ، ئەر ـ ئاياللار ، يۇرت ـ مەھەللىلەر بويىچە ئۆزلىرىنىڭ مىللىي بايرام كىيىملىرىنى كىيىشىپ ، مەنزىرىلىك جايلارغا جەم بولۇشىدۇ ۋە شۇ سورۇندا « نوروز » غا ئاتاپ تەييارلىغان ھەر خىل ئوينايدۇ . خەلق قوشاقچىلىرى « نوروز » نى مەدھىيىلەيدىغان شېئىر ـ قوشاقلارنى ئوقۇشىدۇ ، ۋايىز (مەددا ھ) لار داستان ۋە ھېكايە ـ قىسسىلەرنى كۆيلىشىدۇ . سازەندىلەر مۇزىكىغا تەڭكەش قىلىپ ناخشا ئېيتىپ ، ئۇسسۇل ئوينىشىدۇ . بىر تەرەپتە چەۋەندازلار ئوغلاق تارتىدۇ ، ئات بەيگىسى ئۆتكۈزىدۇ ، دارۋازلار ئېگىز دار ئۇستىدە ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىپ ، مىڭلىغان كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ ، قىزلار مەجنۇنتاللارغا ئىلەنگۈچ سېلىپ لەرزان پەرۋاز قىلىدۇ ، بىر تەرەپتە ئولتۇرۇش قىزىپ « ئون ئىككى مۇقام » داستانلىرى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ . قىسقىسى ، ھەر كىم ئۆز ئەھۋالىغا يارىشا ماھارەت كۆرسىتىپ ، بايرام خۇشاللىقىنى نامايان قىلىدۇ . « نوروز » مۇراسىملىرىغا مەكتەپ بالىلىرىمۇ كوللېكتىپ ھالدا قاتنىشىدۇ . ئۇلار مۇئەللىملىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە سەپ ـ سەپ بولۇپ ، گۈللۈك تاختىلارغا يېزىلغان « نوروزنامە » لىرىنى كۆتۈرۈشۈپ ئۇنلۇك دېكلاماتسىيە قىلىشىدۇ .

« نوروز » مۇراسىملىرىدا جامائەتتىن ئىختىيارىي يىغىش قىلىپ ، مەخسۇس نوروز ئېشى تەييارلىنىدۇ (ئابسىنسىن) . نوروز ئېشى ئەنئەنە بويىچە يەتتە ياكى توققۇز خىل ماتېرىيالدىن تەييارلىنىدىغان كۆچە بولۇپ ، بۇغداي ، ئارپا ، گۈرۈچ ، تېرىق ، گۆش ، سۈت ، سۇ قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرىدۇ . بەزىدە گۆش ئورنىغا كاللا ـ پاچاقلىق ۋە زاسۇيلەرنى قوشىدۇ . « نوروز » مۇراسىمىغا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى « نوروز ئېشى » غا ئېغىز تەگكۈزۈش شەرت قىلىنىدۇ . شۇنداق قىلىپ ، ھەممە كىشى « نوروز » بايرىمىدا قانغۇچە كۆڭۈل ئېچىپ ، ياخشى تىلەك ـ ئارزۇلار بىلەن ئۆيلىرىگە قايتىشىدۇ ۋە بايرامنى تەبرىكلەپ ئۆزئارا پەتىلىشىدۇ .

تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن « نوروز » بايرىمىنىڭ ئوتكۈزۈلۈش ۋاقتى ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشى مۇمكىن . لېكىن قەدىمكى ئەنئەنىلەردىن قارىغاندا ، بۇ بايرامنىڭ ۋاقتى ئىككى ھەپتە ، يەنى ئون بەش كۈن قىلىپ بەلگىلەنگەن . ھازىر كۆپرەك رايونلاردا « نوروز » بايرىمى ئۈچ كۈن قىلىپ خاتىرلىنىدۇ .

« نوروز » بايرىمىدا ئوينىلىدىغان ھەر خىل پائالىيەتلەر ھەمدە ئۇنىڭغا بېغىشلانغان « نوروزنامە » لەرنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا ، قىش ـ زىمىستاننى قوغلاش ، ئاساياشلىق يېڭى باھارنى كۈتۈۋېلىش ، يېڭى

يىلنىڭ يېڭىچە خۇشاللىق ئەكېلىشىنى تىلەش ، يېشىللىققا پۈركەنگەن تەبىئەتنى كۆيلەش ، كىشىلەرنى ئىلىم ـ مەرىپەتكە ئۈندەش ، ئىنتىپاق ۋە ئىناقلىقنى تەشەببۇس قىلىش ، ساخاۋەتلىك ۋە دىيانەتلىك بولۇش قاتارلىق ئىلغار ئىجتىمائىي مەزمۇنلارنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ . مەسىلەن :

ئېتىرا قىلدۇق نوروزدىن ياخشى كۈننى باشلىدۇق،
كۆڭلىمىزنىڭ خۇشلۇقىدىن بىر ئويۇننى باشلىدۇق.
شاتاۋادا تون كىيىپ ، جۈۋا ـ تۇماقنى تاشلىدۇق،
سايىلەردە ئولتۇرۇپ ، نەغمە ـ ناۋانى باشلىدۇق.
ئات مىنىپ ، ئوغلاق ئالىپ ، مەشرەپ قىلۇر كۈندۇز بۈگۈن.
كەلدى نوزۇر يىل باشى ، كەتتى كۆڭۈلنىڭ چىركىنى ،
نوروز دىبان كېلۈرلەر خاتۇنلارنىڭ تۇركىنى .
گۈللەر قىسۇر قىز ـ ئوغۇل ، ئەگرى قويار بۆركىنى ،
مەجلىس قىلىپ ئويناشۇر ، ئاچۇر كۆڭۈل مۇلكىنى ،
قايغۇ ـ مېھنەتلەر كېتىپ ئويناشۇر كۈندۇر بۈگۈن .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا « نوروز » بايرىمىنىڭ قاچاندىن باشلانغانلىقى ھەققىدە ئىشەنچلىك تارىخىي ماتېرىياللارغا ئىگە ئەمەسمىز . لېكىن « نوروز » بايرىمى ھەققىدىكى كۆپلىگەن گۈزەل ئەپسانە ـ رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا ، « نوروز » بايرىمىنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇنقى كۆكتەڭرىگە چوقۇنغان دەۋرلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . كۆكتەڭرىگە ئېتىقاد قىلغان ئاشۇ قەدىمكى ئۇيغۇرلار كۆكتە جىمىرلاپ تۇرغان يۇلتۇزلارنىڭ ئورۇنلىشىشىغا قاراپ ، ئۇلارنى ئوخشاشمىغان سۈپەتلەر بىلەن تەرىپلەشكەن . ئۇلارنىڭ تونۇشچە ، ئاققۇزا (ناۋوروز ، توقتى) يۇلتۇزىنى ئىنسانلارغا بەخت ئاتا قىلغۇچى ئىلاھ ، قوش ، بېلىق (ئەرەبچە ھوت) يۇلتۇزىنىڭ يوقلىپ ، ئاققۇزا (ئەرەبچە ھەمەل) ئىلاھىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىققان كۈنى بولغاچقا ، بۇ كۈن ئىنسانلارغا بەخت ۋە تەلەي ئەكېلىدۇ ، دېگەن ئەقىدە بويىچە ، ئاققۇزا ئېيىنىڭ 21 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى) « نوروز » بايرىمى قىلىپ بەلگىلەنگەن . كۆپلىگەن تارىخىي مەنبەلەردىمۇ « نوروز » بايرىمىنىڭ ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ خەلق ئارىسىدا تەنتەنىلىك ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقى ھەققىدە نۇرغۇن خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان . (ئا)

ھېيت

ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىن ، بۇ دىنغا مۇناسىۋەتلىك بىرمۇنچە بايراملار بارلىققا كەلدى . روزا ھېيت ۋە قۇربان ھېيتلار شۇلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر . بۇ بايراملارنىڭ دىنىي تۈسى ئاستا ـ ئاستا ئاجىزلاپ ، بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئەنئەنىۋى مىللىي بايرامغا ئايلىنىپ كەتتى . زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ بايراملارغا دائىر بىر مۇنچە ئادەت ـ قائىدە يوسۇنلار شەكىللەنگەن .

1) روزا ھېيت ـــ مۇسۇلمانلار ھەر يىلى رامىزان ئېيىدا ئوتتۇز كۈن روزا تۇتقاندىن كېيىن ، ئۆتكۈزۈلىدىغان بايرام . « روزا تۇتۇش » مۇسۇلمانلار قىلىشقا تېگىشلىك بولغان بەش پەرزنىڭ بىرى . روزا تۇتقان كۈنلەردە روزا تۇتقۇچى تاڭ سەھەردە (تاڭ يورۇماستا) تاماق يەيدۇ . بۇ تاماق « زولۇق » دەپ ئاتىلىدۇ. كەچتە نامازشام ۋاقتىدا « ئىپتار » قىلىنىدۇ . بۇ « ئېغىز ئېچىش » دەپ ئاتىلىدۇ . روزا تۇتقۇچى « زولۇق » تىن « ئىپتار » غا قەدەر بولغان ئارىلىقتا ھېچ نەرسە يېمەيدۇ ، ئىچمەيدۇ . ھەتتا تاماكا چېكىدىغانلار تاماكىمۇ چەكمەيدۇ . بۇنىڭغا رىئايە قىلمىغاندا روزا بۇزۇلىدۇ ، « گۇناھ » بولىدۇ. «زولۇق » تا قۇۋۋەتلىك تاماقلار يېيىلىدۇ . « ئىپتار » دا بولسا سۇيۇق ـ سەلەك نەرسىلەر يېيىلىدۇ .

ئوتتۇز كۈن روزا تۇتۇلغاندىن كېيىن ئۈچ كۈن بايرام قىلىنىدۇ . بايرامنىڭ بىرىنچى كۈنى ئەرلەر جامەگە يىغىلىپ ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ . نامازدىن يانغاندىن كېيىن ، قەبرىستانلىققا چىقىپ قەبرە يوقلايدۇ . قەبرىستاندىن قايتىپ ، كىچىكلەر ئالدى بىلەن ئاتا ـ ئانىسىنى يوقلايدۇ . ئاندىن ئۇلارنىڭ بايرىمنى تەبرىكلىشىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۆزئارا ھېيتلىشىش باشلىنىپ كېتىدۇ .

روزا تۇتۇۋاتقان مەزگىلدە ياشلار ۋە بالىلار ئارىسىدا « رامىزان ئېيىتىش » ئادىتى شەكىللەنگەن .

بۇلار ئىپتىتار ۋاقتىدا مەھەللە ئارىلاپ يۇرۇپ ، ھەربىر ئۆيىنىڭ ئالدىغا كېلىپ « رامىزان قوشاقلىرى » ئېيتىدۇ . ئۆي ئىگىسى ئۇلارغا ھەر خىل يېمەكلىك بېرىدۇ . «رامىزان قوشاقلىرى » نىڭ مەزمۇنى كىشىلەرنى روزا تۇتۇشقا ۋە سادىغا بېرىشكە دالالەت قىلىشتىن ئىبارەت بولىدۇ .

2) قۇربان ھېيت ـــ بۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان خەلقلەرنىڭ ئەڭ زور ئەنئەنىۋى بايرىمى بولۇپ ، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . رىۋايەت قىلىنىشىچە ، قۇربانلىق قىلىش ئادىتى مىلادىدىن ئىلگىرىكى X II ئەسىردە ياشىغان پەيغەمبەر ئىبراھىمنىڭ ئۆز ئوغلى ئىسمايىلنى مىنا تېغىدا قۇربانلىق قىلىپ ، ئۆزىنىڭ ئاللاغا بولغان ساداقىتىنى بىلدۈرۈش ھەرىكىتىدىن كەلگەن . قۇربانلىق قىلىش ھىجرىيە كالېندارى بويىچە زۇلھەججەنىڭ ئوننىچى كۈنى بولىدۇ . شۇ كۈنى كىشىلەر جامەگە يىغىلىپ ھېيت نامىزى ئوقىيدۇ . نامازدىن كېيىن ئۆيلىرىگە قايتىشىپ قۇربانلىق ئۇچۇن ھازىرلىغان مالىلىرىنى سويىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن قولۇم ـ قوشنا ، ئۇرۇق ـ تۇغقان ، ئەل ـ ئاغىنىلەر ئۆزئارا ھېيتلىشىدۇ .

ئۇيغۇرلاردا ھېيت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىرمۇنچە ياخشى ئادەتلەر شەكىللەنگەن . مەسىلەن :

① ھېيتتىن بۇرۇن چوڭ تازىلىق قىلىنىدۇ . ئۆيىنىڭ تام ـ تورۇسلىرىنى سۇپۇرۇپ ، ئۆينى تازىلايدۇ . زۆرۈر تېپىلغاندا ئۆينى ھاك بىلەن ئاقارتىدۇ . ئۆينى كۆتۈرۈپ قاقىدۇ ، كىر يۇيىدۇ . ئائىلىنىڭ چوڭ ـ كىچىك ئەزالىرى يۇيۇنۇپ تارىنىدۇ .

② ئائىلە ئەزالىرى ھېيتلىق بىرەر قۇردىن يېگى كىيىم كىيىدۇ ، بولۇپمۇ كىچىك بالىلارغا يېگى كىيىم قىلىپ بېرىپ ، ئۇلارنى چىرايلىق ياساندۇرۇپ قويىدۇ .

③ ئاياللار ھېيتتىن بۇرۇن ھېيت ئۇچۇن ساڭزا ، قېيىقچە ۋە تۇرلۇك پىچىنە ـ پىرەنىك قاتارلىقلارنى پىشۇرىدۇ . ھېيت كۈنى داستىخان ناھايىتى مول راسلىنىدۇ .

④ ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ھېيتلاپ كەلسە ، كىچىك بالىلارغا ھېيتلىق پۇل تۇتقۇزۇپ قويىدۇ .

⑤ ھېيت نامىزى ئوقۇش ئۇچۇن جامەگە بارغۇچىلار غېرىب ـ غۇرۇبالارغا ئالاھىدە سادىغا بېرىدۇ . شۇنداقلا بايلار رامىزان ئېيىدا ئۆز تەۋەللۇقاتىنىڭ قىرىقتىن بىرىنى ئايرىپ ، كەمبەغەللەرگە زاكات بېرىدۇ .

⑥ ھېيت ـ بايرامىلارنىڭ ئەڭ ئېسىل خاسىيىتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ، ئۇرۇق ـ تۇغقان ، ئەل ـ ئاغىنە ۋە قولۇم ـ قوشنىلار ئارىسىدا ئارازلىشىپ يۇرگۈچىلەر تەشەببۇسكارلىق بىلەن بىر ـ بىرىنىڭ ئائىلىسىگە ھېيتلاپ كىرىپ ، ئۇنتۇرىدىكى ئاداۋەتنى يۇيۇپ تاشلايدۇ ھەمدە ياخشى بولۇشۇپ قالىدۇ .

⑦ ھېيتتا ئاياللار مېھمان كۈتۈش بىلەن بولۇپلا باشقىلارنىڭ ئۆيلىرىگە ھېيتلاپ كىرەلمىگىنى ئۈچۇن ئۇچ كۈن ھېيت تۇغقىنىدىن كېيىن ، ئاياللار ئارا ھېيتلىشىش باشلىنىپ كېتىدۇ ۋە ھېيت چېيى ئۈيۈشتۇرىدۇ . بۇ چاي ھېيت ئېيى تۇغقىچە داۋاملىشىدۇ . (ر)

قارلىق ئويۇنى

قارلىق ئويۇنى ئۇيغۇرلاردا ئالاھىدە خاراكتېرلىك تۇر . ئۇيغۇر خەلقى قارنى « خۇدانىڭ رەھمىتى » دەپ بىلىدۇ . شۇڭا تۇنجى ياغقان قار خۇشاللىقىدا « قارلىق ئويۇنى » نى باشلايدۇ . بەزىلەر تۇنجى قار يېغىشتىن بۇرۇنلا « قارلىق » تاشلىنىدىغان ئۆينى نىشانلاپ قويىدۇ . تۇنجى يېغىۋاتقان ياكى تۇنجى قار يېغىپ توختىغان ھامان :

قاردا قارلىق تاشلىدۇق ،
بۇ ئويۇننى باشلىدۇق .
يېگى قارنىڭ خۇشلۇقىدا ،
سىزگە قارلىق تاشلىدۇق .

دەپ باشلانغان ۋە :

قارلىق ئاپارغان كىشىنى ،
پەم بىلەن تۇتسىلا .
يۇزلىرىگە قارا سۈركەپ ،
ئالدىمىزغا كەلسىلە .

دەپ ئاخىرلاشقان قارلىقنى يېزىپ ، نىشانلانغان ئۆيگە

يېقىن بولسا پىيادە ، يېراق بولسا ئۇلاغلىق بېرىپ ، قارلىقنى ئۆينىڭ يەلگىلىك بىر يېرىگە تىقىپ قويۇپ ، ئۆيدىن چىقىۋېتىپ « پالان يەرگە قارلىق قويۇپ قويدۇم » دەپلا قاچىدۇ . قارلىق تاشلانغان ئۆيدىن بىر ئادەم ئۇنى قوغلايدۇ . ئەگەر ئۇنى تۇتۇۋالسا ، ئۇنىڭ يۈز ـ كۆزىنى بوياپ ، جۇۋىنى تەتۈر كىيگۈزۈپ مەھەللىمۇ مەھەللە ئايلاندۇرىدۇ . تۇتقۇلۇپ قالغان تەرەپ ئالاھىدە مېھمان چاقىرىپ « قارلىق چېيى » ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ . ئەگەر قارلىق ئەكەلگۈچى تۇتقۇلماي قېچىپ كەتسە ، قارلىق تاشلانغان ئۆي قارلىق چېيى بېرىدۇ . شۇنداق قىلىپ مەھەللىدە قىش بويى « قارلىق چېيى » ئۇزۇلمەيدۇ .

« قارلىق ئويۇنى » ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەتكە سېغىنىش ۋە ئاقنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت قەدىمكى ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان . (ر)

مايسا بايرىمى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى دېھقانچىلىقتىن ئىبارەت . دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ۋاقىت پەسىل خاراكتېرى كۈچلۈك بولىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقىمىز ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن يىل ـ پەسىللىرىدىكى تەبىئەت ئۆزگىرىشلىرىگە ۋە ھەر خىل تەبىئەت ھادىسىلىرىگە زور ئېتىبار بىلەن قاراپ كەلگەن ، ئۆزلىرىنىڭ مول ھوسۇلغا بولغان ئارزۇ ـ ئۇمىدلىرىنى تەبىئەتكە باغلاپ ، ئۇنىڭغا سېغىنغان ، تەبىئەتنى ئۇلۇغلاش ۋە سېغىنىش ئاساسىدا ، باھار بېشى (دىنىي ماھ) ، ياز بېشى (پەرۋەردىگار ماھ) ، كۈز بېشى (تېرماھ) ، قىش بېشى (مېھرىبان ماھ) قاتارلىق پەسىل ـ مەۋسۇملارنى خاتىرىلەيدىغان خىلمۇخىل بايرام ـ مۇراسىملارنى ئىجاد قىلغان . ئەنە شۇنداق مۇراسىملارنىڭ بىرى ـــ مايسا بايرىمىدۇر .

مايسا بايرىمى مەزمۇن خاراكتېرى جەھەتتىن « كۆك مەشرەپى » گە ئوخشاشسىمۇ ، شەكىل جەھەتتىن بەلگىلىك پەرقلەرگە ئىگە . بۇ بايرام ئاساسەن ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلىنىشتىن ئاۋۋال نىشانلىنىپ باھار خۇشاللىقى تەنتەنە قىلىنىدۇ . بۇ بايرامدا بىرقانچە پائالىيەتلەر ئېلىپ بېرىلىدۇ . بۇنىڭ بىرى كۆجە (سۈمۈلەك) ئېشى تەييارلاش . كۆجە ئېشى ئۇچۇن مەھەللىلەر بويىچە ھەر ـ قايسى ئائىلىلەردىن بىر تاۋاقتىن ئۇرۇقلۇق بۇغداي يىغىۋېلىنىدۇ . يىغىلغان بۇغداينى داشقازانغا سېلىپ ، ئۇزاق قاينىتىپ ، كۆجە ئېشى قىلىنىدۇ . كۆجە ئېشىغا چامغۇر ، گۈلە سېلىنىدۇ . كۆجە ئېشىنى ئاساسەن ئايالار تەييارلىغاچقا ، ئۇلار داش قازان ئەتراپىغا يىغىلىپ ، ئاش پىشقىچە ھېكايە ـ چۆچەك ، لەتىپە ۋە تېپىشماق ئېيتىشىدۇ ، ئۆزئارا كۈلكە ـ چاقچاق قىلىشىدۇ . كۆجە ئېشى تەييار بولغاندىن كېيىن مەھەللىدىكى چوڭ ـ كىچىك ، ئەر ـ ئايال يىغىلىپ ئاشقا ئېغىز تېگىدۇ ۋە دۇئا ـ تەكبىر قىلىدۇ . ئۇرۇقلۇق بۇغدايدىن كۆجە ئېشى تەييارلاش « ھوسۇلىمىز مول بولسۇن » دېگەن ئارزۇنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ .

مايسا بايرىمىدىكى يەنە بىر پائالىيەت : توك ئېـ رىپ ، كۆكاتلار ياشىرىشقا باشلىغاندا ، چوكانتالغا سۇ يۇگۈرۈپ بىخلىنىشقا باشلىغاندا ، باللار ئېرىق بويلىرى ۋە كۈزگى بۇغداي ئېتىزلىرىنى ئارلاپ ، قىشلىق ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ ، تۇپراقنى يېرىپ چىقىشقا باشلىغان كۆكاتلارنى تېرىۋېلىپ ، ئاتا ـ ئانا ، ئۇرۇق ـ تۇغقان ۋە ئۇستازلىرىغا سوۋغا قىلىدۇ ، بۇ « يېڭىلىق » بەدىلىگە ئاتا ـ ئانىلار بالىلارنى ھەر خىل مۇكاپاتلار بىلەن خۇشال قىلىدۇ . بەزى جايلاردا مايسا بايرىمى مەزگىلىدە مۇئەللىملەر مەكتەپ بالىلىرىنى تەشكىللەپ ، چوكانتالار قويۇق ئۆسىدىغان مەنزىرىلىك جايلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇرىدۇ . باللار تولۇپ ـ تاشقان خۇشاللىق بىلەن يېڭى ئويغانغان باھارنى تەبرىكلەپ ھەر خىل پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارىدۇ .

باھارنى مەدھىيىلەيدىغان شېئىر ـ قوشاقلارنى يازىدۇ ، بەزىلىرى مەجنۇنتالنىڭ بىخلانغان چىۋىقلىرىنى «ئات » قىلىپ مىنىپ ئويناشىدۇ ، يەنە بەـ زىلىرى تال نوتىلىرىدىن « فى ـ فى » ، « ئىسقىرت » ياساپ ، « ئېغىز گارمونى » ئورنىدا چېلىشىپ ، مەيدانىنى زىلزىلىگە كەلتۈرىدۇ . مايسا بايرىمىدا بولىدىغان يۇقىرىقىدەك پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسى باھار كەلگەنلـ

كىدىن خۇش خەۋەر يەتكۈزۈشنى مەقسەت قىلغان. (ئا)

ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ھەرقايسى يەرلىك مەشرەپلەر ئىچىدە تارقىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، مەزمۇنىنىڭ مول-لۇقى، تەشكىلىي تۈزۈمىنىڭ مۇكەممەللىكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن گەۋدىلىنىپ تۇرىدىغىنى « ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » دىن ئىبارەت.

« ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » ئىلى رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك مەشرىپى بولۇپ، ئۇ قاتنىشىش دائىرىسى پەقەت ئەرلەر بىلەنلا چەكلىنىدىغان مەشرەپنىڭ نامى ھەم توي ـ تۆكۈن مەشرەپلىرى ۋە باشقا ھەر خىل ئاممىۋى مۇراسىملارنى تەشكىللەپ باشقۇرىدىغان ئاممىۋى تەشكىلاتنىڭ نامى. شۇنىڭ ئۈچۈن « ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » تارقالغان ھەر بىر يېزا، كەنت ـ مەھەللىلەر-نىڭ ئۆز ئالدىغا « ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپ تەشكىلى » بولغان.

« ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » نىڭ تەشكىلىي قۇرۇلمىسى ئاساسەن مەشرەپ بېگى (قاز بەگ)، يىگىتبېشى، دارىگەي بېگى، كۆلبېگى، پاششاپ قاتارلىق ئەمەللەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا ۋەزىپىلىرى بولغان.

مەشرەپ بېگى (قازبەگ) ـــ « ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » دىكى ئەڭ يۇقىرى مەنسەپ نامى بولۇپ، ئۇ ئاساسەن مەشرەپنىڭ پۈتۈن جەريانلىرىغا نازارەت قىلغۇچى، مەشرەپتىكى دەۋا ـ دەستۇر ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلغۇچىدۇر.

يىگىتبېشى ـــ مەشرەپنىڭ ئاساسلىق تەشكىلىنگۈچىسى بولۇپ، مەشرەپ پائالىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ.

دارىگەي بېگى (دارا بېگى) ـــ ئاساسەن مەشرەپنىڭ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ۋە ناخشا ـ ئۇسۇل، مۇزىكا قاتارلىقلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ. شۇڭا دارىگەي بېگى شۇ يېزا ـ كەنتتىكى ناخشا ـ مۇزىكىغا ماھىر سەنئەتكارلار ئارىسىدىن سايلاش ئارقىلىق بېكىتىلىدۇ.

كۆلبېگى ـــ مەشرەپنىڭ پۈتكۈل مالىيە ـ ئىقتىسادىي ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى بولۇپ، ئادەتتە مەشرەپكە لازىم بولىدىغان بارلىق يېمەك ـ ئىچمەك قاتارلىقلارنى كۆلبېگى ھەل قىلىدۇ. مەشرەپنىڭ كۈتكۈچىلىرى كۆلبېگىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئىش بېجىرىدۇ.

پاششاپ ـــ مەشرەپنىڭ ئىنتىزام باشقۇرغۇچىسى بولۇپ، ئادەتتە « ساقچى » ۋەزىپىسىنى ئورۇندايدۇ. مەشرەپنىڭ قائىدە ـ تۈزۈملىرىگە خىلاپ ئىشلار كۆرۈلسە، پاششاپ دەرھال مەشرەپ بېگى ھەم يىگىتبېشىغا مەلۇم قىلىپ، بىرلىگەن جازانى ئىجرا قىلىشقا مەسئۇل بولىدۇ. مەشرەپ قاتناشچىلىرى شۇ سورۇننىڭ ئۆزىدە پاششاپنىڭ باشقۇرۇشىغا شەرتسىز بويسۇنىدۇ. پاششاپنىڭ قولىدا ئادەتتە « گۈل تاياق » دەپ ئاتىلىدىغان دەررە بولىدۇ. « گۈل تاياق » يۇمشاق تال چۈبۈقلىرى ياكى تېۋىلغىدىن ياسىلىدىغان بولۇپ، ئېلاستىكلىقى ناھايىتى يۇقىرى. جازا ئىجرا قىلىشقا تۇغرا كەلسە پاششاپ جازالانغۇچىلارنى ئەنە شۇ « گۈل تاياق » بىلەن يەڭگىل دەررىلەيدۇ.

« ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » گە ئەزا بولغۇچىلارنىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ. ئەمما بىر مەشرەپ تەشكىلى ئوتتۇز ـ قىرىق كىشىدىن ئېشىپ كەتمەيدۇ. « ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » گە ئەزا بولۇش تۈزۈملىرى مۇكەممەل بولۇپ، مەشرەپكە ئەزا بولغۇچى بەلگىلىك شەرتلەرنى ئورۇنداش تەلەپ قىلىنىدۇ.

ئالدى بىلەن مەشرەپكە قاتنىشىشنى تەلەپ قىلغۇچى يىگىتنى دادىسى يېتىلەپ مەشرەپ سورۇنىغا ئەكېلىدۇ. پاششاپ بۇ ئەھۋالنى مەشرەپ بېگى ھەم يىگىتبېشىغا خەۋەر قىلىدۇ. ئۇلار رۇخسەت قىلغاندىن كېيىن يىگىتنىڭ دادىسى مەشرەپ ئەزالىرىنىڭ ئالدىدا ئوغلىنى مەشرەپكە ئەزا قىلىش ھەققىدە ئىلتىماس قىلىدۇ. مەشرەپ بېگى ھەم يىگىتبېشىغا : « بالىنىڭ ئۇستىخىنى بىزنىڭ، گۆشى سىلەرنىڭ، ئەدەب ـ ئەخلاق ئۆگەنسۇن، دەپ مەشرەپكە ئەكەلدىم » دەيدۇ. يىگىتبېشى بالىغا : « بۇ مەشرەپنىڭ تاتلىق چېيى، ئاچچىق تايىقى بار. چىدىسىڭىز كىرىشكە رۇخسەت »

دەيدۇ . بالا : « چىدايمەن » دەپ جاۋاب بەرگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ مەشرەپكە قېتىلىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ . بۇ چاغدا مەشرەپ ئەھلى بۇ بالىنىڭ سورۇنغا قانداق سۆزلىشىنى ئەكەلگەنلىكىنى سورايدۇ . بالىنىڭ دادىسى « ئوتتۇز ئوغۇلنىڭ گۈللىرى » گە ئاتاپ ، نەچچە تۆگە ، نەچچە ئات ، كالا ، قوي ئەكەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلىدۇ . ئەمەلىيەتتە بۇ يەردە دېيىلگەن ھايۋان نامىلرى مەشرەپتە ئومۇملاشقان سۆزلۈك ناملار بولۇپ ، تۆگە دېگىنى قوغۇن ـ تاۋۇزنى ، ئات دېگىنى تۇخۇمنى ، كالا ياكى قوي دېگىنى ئالمىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ سۆزلىشىنى پاش شاپ جامائەتكە كۆرسەتكەندىن كېيىن ، كۆلىگە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن مەشرەپكە قوبۇل قىلىنماقچى بولغان بۇ يېگىت ئۆزىنىڭ مەلۇم بىر ئارتۇقچىلىقىنى « ئوتتۇز ئوغۇل » نىڭ ئالدىدا كۆرسىتىپ بېرىشى شەرت . ئەگەر ھېچقانداق ئالاھىدىلىكى بولمىسا مەلۇم بىر ھايۋان ياكى بىرەر قۇشنىڭ سايرىشىنى دوراپ بەرسىمۇ بولىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بالىنىڭ دادىسى ئوغلىنىڭ مەشرەپكە قېتىلغانلىقى شەرىپىگە « ئوتتۇز ئوغۇل » نى ئۆيگە مەشرەپكە تەكلىپ قىلىدۇ .

يېگىتبېشى مەشرەپكە قوشۇلغان بۇ يېڭى ئەزاغا «ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپى » نىڭ قائىدە ـ تۈزۈملىرىنى تەپسىلىي ئۇقتۇرىدۇ . مەشرەپكە ئەزا بولۇپ كىرگەن كىشى « مەشرەپ» كوللېكتىپىنىڭ رۇخسەتسىز مەشرەپتىن چىقىپ كېتىشكە ياكى سەۋەبسىز قاتناشماسلىققا رۇخسەت قىلىنمايدۇ . ئەگەر مەشرەپتىن چېكىنمەكچى بولسا ، سەۋەبلىرىنى « ئوتتۇز ئوغۇل » نى قايىل قىلغۇدەك بايان قىلىپ ، ئۆزىنىڭ ئورنىغا مۇۋاپىق دەپ قارىغان بىرەر ياشنى تونۇشتۇرۇپ مەشرەپكە قوشقاندىن كېيىن ئاندىن چېكىنىشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ .

« ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپى » مۇ باشقا يەرلىك مەشرەپلەرگە ئوخشاش ناخشا ـ ساز ۋە ئۇسسۇل ، چاقچاق ۋە لاپ ئۇرۇش ، مەشرەپ ئويۇنلىرى ۋە جازادىن ئىبارەت تۆت باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ . ھەر بىر باسقۇچنىڭ مەزمۇن دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ ، قويۇق سەنئەت تۇسىگە ئىگە .

« ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپى » نىڭ قائىدە ـ تۈزۈملىرىگە خىلاپلىق قىلغۇچىلار ئۇچۇن بېرىلىدىغان جازا ئىككى خىل بولۇپ ، بىرى ، ئىقتىسادىي جازا ، يەنە بىرى سەۋەنلىك جازاسىدىن ئىبارەت . ئىقتىسادىي جازا ئەيىبلەنگۈچىنىڭ گۇناھىنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكىگە ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ بېرىلىدىغان بولۇپ ، ئەڭ ئېغىر ئىقتىسادىي جازا « ئوتتۇز ئوغۇلنىڭ گۈللىرى » ئۇچۇن ئۆز نۆۋىتىدىن سىرت بىر قېتىملىق « ناماقۇللۇق مەشرىپى » ئۆتكۈزۈپ بېرىشتىن ئىبارەت . يېنىكلىرىگە كېلەر قېتىملىق مەشرەپ ئۇچۇن مېۋە ـ چېۋە ، قەنت ـ گېزەك قاتارلىقلارنى ئەكېلىش بۇيرۇلىدۇ .

سەۋەنلىك جازاسى كۆپ خىل بولۇپ ، « سامسا يېقىش » ، « جۇۋازغا قېتىش » ، « ئۆپكە قۇيۇش » ، «سۇرىتىنى تامغا تارتىش » ، « مونەك تۇگۈش » ، «ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش»، «كاككۇك سايرىتىش»، « پاختەك ئۇچۇرۇش » ، « توشقان تەپتى » ، « كاۋا چاقتى » ، « دەررىگە بېسىش » ، « سازايى قىلىش » ، «سۇغا چۆمۈلدۈرۈش » ، « پىر ئوينىتىش » ، « ئەنجۇر يېگۈزۈش » ، « يۇزىگە كۈيە سۇركەش » ، « باغدىن ئالما ئۇزۇش » قاتارلىق كۈلكىلىك ، ھەجۋىي ئويۇنلاردىن ئىبارەت . بۇ جازالار پاششاپ تەرىپىدىن ھەربىرىگە ئىجرا قىلىنىدۇ .

« ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » ئاساسەن كۈزلۈك ھوسۇل يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن باشلىنىپ ، كېلەر يىلى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلانغۇچە داۋاملىشىدۇ .

« ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » دە يۇقىرىقىدەك تۆت باسقۇچلۇق ئويۇندىن باشقا ، يەنە ھەر قېتىملىك يىغىلىشتا مەشرەپ ئەزالىرىنىڭ بەزى مۇھىم ئىشلىرى مۇزاكىرە قىلىنىپ ، مەسلىھەت بېرىلىدۇ ، شۇ يۇرتتىكى جامائەت ئىشلىرى ھەققىدە كېڭەش ئېلىپ بېرىلىدۇ . توي ـ تۆكۈن ۋە ئۆلۈم ـ يېتىم بولغان ئائىلىلەردىن ھال سوراش ۋە ياردەم بېرىش قارارلاشتۇرۇلىدۇ . شۇڭلاشقا « ئوتتۇز ئوغۇل مەشرىپى » نىڭ يۇرت ـ جامائەت ئىچىدىكى ئىناۋىتى ۋە ئابرويى يۇقىرى بولۇپ ، شۇ يۇرت كىشىلىرى مۇشۇ مەشرەپ كوللېكتىپى ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشقان .

قىسقىسى ، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ « ئوتتۇز ئوغۇل مەشرەپى » خەلقنىڭ « سەنئەت مەكتىپى » ۋە « ئەدەب ـ ئەخلاق بۆشۈكى » ، شۇنداقلا باشقا خىلدىكى ئاممىۋى مەشرەپ ، مۇراسىملارنىڭ تەشكىللىگۈچىسى ۋە قاناتلايدۇرغۇچىسىدۇر . (ئا)

مەشرەپ ئويۇنلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ مەشرەپ پائالىيەتلىرى كۆپ خىل مەزمۇنلارنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۈرگەن ئۇنۇۋېرسال سەنئەت ئادىتى بولۇپ ، ئۇنىڭدا ناخشا ـ ئۇسسۇلدىن تاشقىرى ، مەشرەپكە « جان كىرگۈزىدىغان » خىلمۇ خىل خەلق ئويۇنلىرى بولىدۇ . بۇ خىل ئويۇنلار شەرتلىك هالدا مەشرەپ پائالىيەتلىرىدىلا ئوينالغاچقا ، ئۇلار «مەشرەپ ئويۇنلىرى » دەپ ئاتىلىدۇ .

مەشرەپ ئويۇنلىرى ئاساسەن ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ : بىرى ، مەشرەپنىڭ بەلگىلىك باسقۇچىدا ئوينىلىدىغان مەشرەپ مەزمۇنى دائىرىسىدىكى ئەنئەنىۋى ئويۇنلار . هەر قانداق مەشرەپلەر (بولۇپمۇ دولان مەشرەپلىرى) دە بىرنەچچە دۆرە نەغمە ـ ئۇسسۇل قىلىنغاندىن كېيىن ، سازەندىلەر ۋە ئۇسسۇلچىلارنىڭ هېرىپ چارچاشلىرىغا ئارام بېرىش يۈزىسىدىن هەم مەشرەپنىڭ كەيپىياتىنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇش ئۈچۈن « يېگىتبەشى » تەرىپىدىن « دەررە ئويۇنى » ، « پوتا ئويۇنى » ، « چاي تۆتۈش ئويۇنى » ، « بېيت ـ قوشاق ئېيتىش » قاتارلىق ئويۇنلارنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ . بۇ ئويۇنلارنىڭ ئۆزىگە خاس قائىدىسى بولۇپ ، مەشرەپ ئەھلىدىن بىرى باشلاپ بېرىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن باشلىغۇچى كىمنى خالسا شۇ كىشى مەيدانغا چۈشۈپ ئويۇنىنى داۋاملاشتۇرىدۇ . ئالايلۇق ، « چاي تۆتۈش ئويۇنى » دا A كىشى بىر پىيالە سىنچاينى ئوڭ قولىغا ئېلىپ ناهايىتى چەبدەسلىك بىلەن ئۈچ يۈز ئاتمىش گرادۇس ئايلاندۇرۇپ (پىيالىدىكى چايدىن بىرەر تېمىمۇ تۆكۈلمەسلىكى شەرت) چىققاندىن كېيىن ، بىرەر كۆپ لېبت بېيت بىلەن قولىدىكى چاينى كۆڭلى خالىغان B كىشىگە تۇتىدۇ . ئۇ كىشى تەزىم بىلەن پىيالىنى قوبۇل قىلىپ ، مەيدانغا چۈشىدۇ ھەمدە A كىشى بېجىرگەن تەرتىپ بويىچە پىيالىنى پىرقىرىتىپ بولۇپ ، بېيت بىلەن ئۇچۇنچى بىر كىشىگە سۇنىدۇ . شۇنداق قىلىپ ئويۇن داۋاملىشىۋېرىدۇ . يېگىتبېشى ۋە مەشرەپ ئەھلى ئويۇنغا نازارەتچىلىك قىلىدۇ . ناۋادا كىمكى ئالقىنىدىكى پىيالىنى پىرقىرىتىش جەريانىدا چاينى تۆكۈۋەتسە ، يېگىلگەن هېسابلىنىپ « جازالىنىدۇ » . بۇ « جازا » مەشرەپ ئەھلى تەلەپ قىلغان نەرسىنى ئورۇنداپ بېرىش ياكى ئۆزىنىڭ چامى يېتىشچە بىرەر نومۇر (ناخشا ئېيتىپ بېرىش ، بىرەر هايۋاننى دوراپ بېرىش ، باشقىلارنى تەسىي كۈلدۈرەلەيدىغان بىرەر قىزىقچىلىق قىلىپ بېرىش ئويۇنلىرى قاتارلىقلار) نى ئورۇنداپ بېرىشتىن ئىبارەت بولىدۇ . شۇڭا مەشرەپكە قاتناشقانلار « قۇرۇق قول » كەلمەستىن ، مۇشۇنداق ئېهتىماللىقلارغا ئىدىيىۋى هازىرلىق كۆرۈپ قويىدۇ .

ئۇنىڭدىن باشقا دولان مەشرەپلىرىدە دراما خاراكتېرىنى ئالغان هەر خىل كۆلكىلىك ئويۇنلارمۇ ئويىنىلىدۇ . مەسىلەن ، ئوغرىلىقنى ئەيىبلەيدىغان « ساندۇق ئوغرىسى » ئويۇنى ، سودا كارۋانلىرىنى دورايدىغان «تۆگە ئويۇنى » ، مۇلكىي ئەمەلدارلارنى هەجۋىي قىلىدىغان « ئامبال ئويۇنى » ، ئەخلاقسىزلارنى مەسخىرە قىلىدىغان « بوۋا » ، « شىر » ، ئىككى مۇشۇكنىڭ بەز تالىشىشى » قاتارلىق كومېدىيىلىك ئېپىزوتلارمۇ ئوينىلىدۇ .

مەشرەپ ئويۇنلىرىنىڭ ئىككىنچى تۈركۈمى «جازا ئويۇنلىرى » دىن ئىبارەت . مەشرەپ گەرچە ئىختىيارىي ئۆتكۈزۈلىدىغان ئاممىۋى پائالىيەت بولسىمۇ ، قەدىمدىن باشلاپ ئۇنىڭ بىر يۇرۇش ئەنئەنىۋى قائىدە ـ نىزاملىرى بولغان . بۇ قائىدە ـ نىزاملار مەشرەپنىڭ نورمال ۋە تەرتىپلىك بولۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان «مەشرەپ ئاساسىي قانۇنى » بولۇپ ، تەرتىپنى بۇزغانلار ، « يېگىتبېشى » نىڭ هۆكۈمگە بويسۇنمىغانلار ۋە ئاياللارغا ئەدەبسىزلىك قىلغانلار « جازاغا تارتىلغان » ، بۇ جازا مەشرەپ ئەھلىنى هەم كۆلكىگە سالىدىغان ، هەم قاتناشقۇچىلارنى چىرىقلاندۇرىدىغان « ساماسا يېقىش » ، «تاماشا سۈرىتىنى تارتىش » ، « ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش » ، « جۈۋازغا قېتىش » ، « ئۆپكە قۇيۇش » ، «مونەك تۆگۈش»، «باش چۈشۈرۈش » دەپ ئاتىلىدىغان جازا خاراكتېرلىك هەجۋىي ئويۇنلاردىن ئىبارەت . بۇ جازا مەشرەپنىڭ قائىدە ـ نىزاملىرىغا خىلاپلىق قىلغانلار سىزىلسە ، پاششاپ (مەشرەپنىڭ تەرتىپ ـ ئىنتىزامىغا مەسئۇل بولغۇچى) نەق مەيدانىدا « يېگىتبېشى »غا دوكلات قىلغاندىن كېيىن ، يېگىتبېشى تەرىپىدىن ئىجرا

قىلىندۇ . ئەگەر قىلمىشى ئېغىر بولسا مەشرەپتىن قوغلاپ چىقىرىدۇ . مەشرەپ جازاسىغا ئۇچرىغانلار جامائەت تەرىپىدىن ئەيىبلىنىدىغان بولغاچقا ، ھەممە كىشى مەشرەپنىڭ ئەنئەنىۋى قائىدە ـ نىزاملىرىغا ئاڭلىق رىئايە قىلىدۇ . مانا بۇ ، ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ سەۋەبى .

دېمەك ، ئۇيغۇر مەشرەپلىرى ھەم مىللىي سەنئىتىمىزنى راۋاجلاندۇرىدىغان ، ھەم خەلقىمىزنىڭ كۆڭۈلنى كۆتۈرىدىغان ، ھەم ئەدەب ـ ئەخلاق ئۆگىتىدىغان ئۇنىۋېرسال مەكتەپتۇر . (ئا)

قېيىت مەشرىپى

قېيىت مەشرىپى ـــ شەرقىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان مەشرەپلەرنىڭ بىرى. «قېيىت»ـــ ئەسلىدە « قەيت » سۆزىنىڭ جانلىق تىلدا بۇزۇلغان شەكلى بولۇپ ، « ھۆكۈم قىلىش » ، « بېكىتىش » دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرنى بېرىدۇ .

دېمەك ، « قېيىت مەشرىپى » ماھىيەتتە « ھۆكۈم چىقىرىش مەشرىپى» دېمەكتۇر . خەلق ئارىسىدا « قېيىت مەشرىپى » ئەسلىدە « قەتىل قىلىش مەشرىپى » (ئۆلۈم جازاسى بېرىش) نىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى دېگۈچىلەرمۇ بار ، ھەر ئىككى خىل چۈشەندۈرۈش مەشرەپنىڭ خاراكتېر جەھەتلىرىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ .

قېيىت مەشرىپى ئىككى خىل شەكىلدە ئۆتكۈزۈلىدۇ : بىرى ، دائىرىسى تارراق بولغان قاتار مەشرەپ شەكلى . يەنە بىرى ، توي ـ تۆكۈنلەردە قىزنى كۆچۈرۈپ كەلگەندىن كېيىن توي ئاخشىمىدىن تارتىپ ئەتىسى بىر كۈن كەچقۇرۇنغىچە ئۆتكۈزۈلىدىغان قېيىت مەشرىپى . توي شەرىپىگە بېغىشلانغان بۇ مەشرەپنىڭ دائىرىسى كەڭ ، مەزمۇنى مول بولۇپ ، بىر يۈز ـ ئىككى يۈزدەك كىشى قاتنىشىدۇ . بۇ مەشرەپكە پەقەت تويى بولغان يىگىت ۋە قىزنىڭ تەكلىپ قىلىنىدۇ . مېھمانلارنىڭ ئولتۇرىدىغان ئورۇنلىرىغا گىلەم ، كىگىز قاتارلىق بىسات سېلىنىدۇ . ئاندىن ھەر ئۈچ يىگىتنىڭ ئالدىغا بىردىن پاكار شەرە قويۇلىدۇ . مەشرەپ سورۇنىنىڭ تۆرىگە مەشرەپكە « پادىشاھ » بولغۇچى ئۈچۈن بىر يوغان يۇمىلاق شەرە قويۇلىدۇ . سورۇننىڭ ئوڭ قول تەرىپىگە يەنە بىر يۇمىلاق شەرە قويۇلىدۇ . بۇ «قازى » بولغۇچى ئۈچۈن تەييارلانغان ئورۇن بولىدۇ . قائىدە بويىچە « پادىشاھ » يېگىت تەرەپ مەھەللىسىدىن ، « قازى » بولغۇچى قىز تەرەپ مەھەللىسىدىن تەينىلىنىدۇ .

يىگىت باشلىقى مېھمانلارنى ئۆز لايىقىدىكى ئورۇنلارغا تەرتىپلىك ئولتۇرغۇزغاندىن كېيىن ، مەشرەپ ئەھلىگە بۇگۈنكى مەشرەپنى باشقۇرغۇچىلارنىڭ ئىسىم نامزاتىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ .

كۆپچىلىك كېڭىشىپ ، خەلقچىل ئۇسۇل بىلەن مەشرەپكە ئومۇمىيۈزلۈك يېتەكچىلىك قىلالايدىغانلاردىن پادىشاھ ، ۋەزىر ، قازى ، مۇپتى ، بازار بېگى ، كۆلبېگى (خەزىنە بېگى) ، ئەنگىزە (قوزغاتقۇچى) ، چايچى ، ئۆرۈمچى (پەتنۇس ئۆرۈگۈچى) ، قىقاسچى قاتارلىقلار سايلاپ چىقىلىدۇ . ئاندىن كېيىن كۆلبېگى توي ئىگىسى تەييارلاپ قويغان قەنت ـ گېزەكلەردىن ھەر بىر شەرەگە يەتتە ـ توققۇز تەخسىگىچە تىزىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن مەشرەپنىڭ قائىدە ـ نىزامى توغرىسىدىكى « پادىشاھ » نىڭ پەرمانى بازاربېگى ياكى ئەنگىزە تەرىپىدىن جاكارلىنىدۇ . قىزلار بولسا مەشرەپ سورۇنىنىڭ چېتىگىرەك تەييارلاپ قويۇلغان جايدا توپلىشىپ ئولتۇرىدۇ . ياشانغانلار ئەتراپتا قاراپ مەشرەپنى نازارەت قىلىدۇ .

قېيىت مەشرىپى تۆت باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ :

بىرىنچى باسقۇچ ، پادىشاھنىڭ پەرمانى جاكارلانغاندىن كېيىن ناغرا ـ سۇنايچىلار بىرەر مۇقامنى باشلاپ ، ئۇنىڭ بىرىنچى ، ئىككىنچى ، ئۈچىنچى ، تۆتىنچى مەشرەپلىرىنى ئورۇنداىدۇ . ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆزلۈكسىز داۋاملىشىدۇ . ئاخىرى جولا ، نازىركوم ۋە مۇقام چۈشۈرگۈسى بىلەن بىر باسقۇچ ئويۇن تاماملىنىدۇ .

ئىككىنچى باسقۇچ ، بىر دۆرە داۋا ـ دەستۇر ، ھەر خىل كۆلدۇرگە ئويۇنلار باشلىنىدۇ . ئالدىنقى بىر دۆرە ئويۇن جەريانىدا پادىشاھنىڭ پەرمانىغا خىلاپ ئىشلارنى سەزگەن مەشرەپ ئەھلى پادىشاھقا داد ئېيتىپ ، ئەرز ـ

شىكايەت قىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن مەشرەپ قازىسى «گۇناھكار» نى نەق مەيداندا سوراق قىلىدۇ . سوراق نەتىجىسىنى پادىشاھقا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن ، پادىشاھ نىڭ ئەمرى بىلەن « گۇناھكار » غا قەتل قىلىش جازاسى يېكى باشقا خىلدىكى جازا بېرىلىدۇ . قازى بولغۇچى «گۇناھكار» نىڭ بۆكسىنى ئېلىپ ، ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىنىدى ، دەپ جاكارلايدۇ . ئاندىن جازالانغۇچى مەشرەپكە تەكلىپ قىلىنغان سېتىقچىدىن ئۇچ ـ تۆت تەخسە قەنت ـ گېزەك ئېلىپ ، پەتنۇسقا سېلىپ ، ئەدەب ۋە ھۆرمەت بىلەن پادىشاھقا سۇنىدۇ . تۆۋە قىلىپ ، گۇناھىنى تىلەيدۇ . پادىشاھ گۇناھىدىن ئۆتسە ، ئەنگىزە بۇنىڭدىن كېيىن گۇناھ ئۆتكۈزمەسلىككە نەسىھەت قىلىپ بۆكسىنى بېرىدۇ . جازاغا كۆنمەي تەتۈرلۈك قىلغانلارنى مەشرەپتىن ھەيدەپ چىقىرىدۇ . بەزىلىرىگە « تېرىسىنى تەتۈر سويۇش » ، « سۆرىتىنى تامغا تارتىش » ، « سامسا يېگۈزۈش » ، « پاختەك ئۇچۇرۇش » ، « بىر ئاپقۇر سوغۇق سۇ ئىچكۈزۈش »، «چىلان توقماق » قاتارلىق جازالار بېرىلىدۇ ياكى كۆپچىلىكنى كۈلدۈرگۈدەك بىرمۇ قىزىقچىلىق قىلىپ بېرىش بۇيرۇلىدۇ. بۇ خىل «جازا» لارنىڭ ھەممىسى مەشرەپكە قىزىق تۈس بېرىدىغان كۈلدۈرگە ئويۇنلىرىدىن ئىبارەت . بۇ باسقۇچنىڭ ئاخىرىدا يەنە بىر دۆرە ناغرا ـ سۇناي چېلىنىش بىلەن ناخشا ـ ئۇسسۇل ئەڭ جىگە كۆتۈرۈلىدۇ ۋە مۇقام چۈشۈرگۈسى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ .

ئۇچىنچى باسقۇچ ، قىزىقچىلار ۋە لاپچى (پوچى) لار ئوتتۇرىغا چىقىپ ، ھەرىكەتلىك لاپ ئۇرۇپ مەشرەپ ئەھلىنى كۈلدۈرىدۇ . يەنە بەزى قىزىقچىلار «قىزىق بىر يالغان » قاتارلىق كۈلدۈرگە ھېكايىلەرنى ئېيتىدۇ . بۇ باسقۇچ ناھايىتى قىزىقارلىق بولۇپ ، يەنە ناغرا ـ سۇنايغا تەڭكەش قىلىنغان ناخشا ـ ئۇسسۇل بىلەن ئاخىرلىشىدۇ .

تۆتىنچى باسقۇچ ، پادىشاھ ۋە قازىنىڭ ئىجازەت بېرىشى بىلەن ئەنگىزە تەرىپىدىن سوئال سوراش باشلانغانلىقى جاكارلىنىدۇ . سوئال سورىماقچى بولغان كىشى ئالدى بىلەن توققۇز تەخسە قەنت ـ گېزەك كۆتۈرۈپ كىرىپ ، قازىنىڭ ئالدىغا قويغاندىن كېيىن ، سوئال سوراشنى باشلايدۇ . سورالغان سوئالغا قازى ۋە مۇپتى بولغۇچىلار كېڭىشىپ جاۋاب بېرىدۇ . جاۋابى توغرا بولسا ، مەشرەپ ئەھلى چاۋاك بىلەن ئېتىراپ قىلىدۇ . ئەگەر جاۋاب توغرا بولمىسا قازى بولغۇچى كىشى سوئال سورىغۇچى ئەكەلگەن توققۇز تەخسە قەنت ـ گېزەك نىڭ ھەر بىرىگە ئون ھەسسە قوشۇپ ، جەمئىي توقسان توققۇز تەخسە قەنت ـ گېزەك قايتۇرىدۇ ھەم ئۆزىنىڭ قازىلىق ئورنىنى سوئال سورىغۇچىغا بېرىپ مەشرەپتىن چىقىپ كېتىدۇ . ئۇنىڭ يەنە قايتا ئىككىنچى قېتىم قازى بولۇش سالاھىيىتى ئېلىپ تاشلىنىدۇ . شۇڭا « قېيىت مەشرىپى » گە قازى بولغۇچى شۇ يۇرت ـ مەھەللىدىكى ئۇقۇمۇشلۇق ، ھوشيار ۋە بىلەرمەن ياشلار ئىچىدىن تاللىنىدۇ . سورىلىدىغان سوئاللارنىڭ مەزمۇنى خەلق ئىرسىدىكى ئىلىم ـ پەن ، ھېساب ، تېپىشماق ۋە سۆز ئويۇنلىرىدىن ئىبارەت بولىدۇ ، كۆپرەك تېپىشماقنىڭ جاۋابىنى تېپىش نۆۋتا قىلىنىدۇ .

سوئال ـ جاۋاب ئاخىرلاشقاندىن كېيىن يەنە بىر دۆرە ئويۇن ئوينىلىپ ، ئاخىرى « نازىركوم»، «چاققاق ـ جۇمبۇرچاق » دېگەن قىزىقارلىق مۇزىكا ـ ئۇسسۇللار بىلەن چۈشۈرگۈسى چۈشۈرۈلىدۇ . پادىشاھ بولغۇچى مەشرەپنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى پەرمان ئارقىلىق كۆپچىلىككە ئېلان قىلىپ مەشرەپنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ . «قېيىت مەشرىپى » نىڭ باشقا مەشرەپلەردىن ئالاھىدىلىكى ، ئۇنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا ئىلىم ـ پەنگە ئائىت ھەر خىل مەزمۇنلارنى سوئال ـ جاۋاب شەكلى بىلەن تەبىئىي ھالدا ئامما ئارىسىدا ئومۇملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت . (ئا)

كۆك مەشرىپى

شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى يېغىۋېلىنغاندىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدىغان قەدىمكى بايرام ۋە مۇراسىملاردىن بىرى ـــ « مايسا مەشرىپى » (ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىگە دائىر مەنبەلەردە « مىلس بايرىمى » دېيىلگەن) بولۇپ ، ئۇ قۇمۇل ، پىچان ، تۇرپان قاتارلىق شەرقىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن . بۇ

مۇراسىم ھازىر قۇمۇلدا « كۆك مەشرىپى » دەپ ئاتالسا ، پىچان رايونىدا بۇرۇنقى نامى بىلەن « مىلس مەشرىپى »، « مايسا ئويۇنى » دەپ ئاتالغان .

« كۆك مەشرىپى » پەسىل خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ ، بۇ ھەر يىلى 11 ـ ئايدا باشلىنىپ ، كېلەر يىلى ئەتىيازغىچە داۋاملىشىدۇ ۋە مۇئەييەن ۋاقىت مۆلچەرلەنگەن مۇراسىم كۈنى بىلەن چەكلەنمەيدۇ . « كۆك مەشرىپى » بۇاستە دېھقانلار تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان بولۇپ ، كۆك (مايسا) كە بولغان سېغىنىش ئاساسىدا مول ھوسۇلنى نامايەندە قىلىدىغان قۇمۇل خەلق مەشرەپلىرىنىڭ بىر تۈرىدۇر .

« كۆك مەشرىپى» نىڭ بىر قەدەر بۇرۇنقى ئادەت ـ يوسۇنلىرى مۇنداق بولغان : ئۇرۇقنىڭ بېشىنى ئېلىۋېتىپ گۈل تەشتىكىدەك يۇمىلاق ھالغا كەلتۈرۈپ ، ئۇنىڭ ئىچىگە تورا سېلىپ بىر ـ ئىككى سىقىم بۇغداي ياكى ئارپىنى تېرىغان . بۇغداي ئۇنۇپ مايسا بولغاندىن كېيىن ، ھەر خىل بېزەكلەر بىلەن ئۇنى كاتتا جابدۇپ ، خۇددى ساھىبجامال قىزغا ئوخشاتقان . بۇ « كۆك » دەپ ئاتالغان . كۆكنى تەييارلىغۇچى ساھىبخان يەنە قۇرۇق ئۈزۈم ، ئۆرۈك قېقى (گۈلە) ، شاپتۇل قېقى ، چىلان ، جىگدە ، گازىر ، ئالما قېقى ، قوغۇن قېقى ، دادۇر قاتارلىق تۇقۇز خىل قۇرۇق مېۋە ـ چېۋىلەردىن بىر تەخسىدىن تەييارلاپ ھال ـ ئوقتىنگە يارىشا تاماق راسلاپ مەھەللە ـ كويلىرىنى ۋە يېقىنلىرىنى چىللاپ كەچلىكى مەشرەپ ئۈيۇشتۇرغان . مەشرەپ ئاياغلاشقاندا كۆكنى كۆكلى تارتقان بىرىگە « كۆك بېيتلىرى » نى ئوقۇپ تۇتقان . شۇنىڭ بىلەن كۆكنى تاپشۇرۇۋالغان كىشى تەييارلىق قىلىپ يۇقىرىقى ئۇسۇلدا « كۆك مەشرىپى » ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ . شۇنداق قىلىپ « كۆك » ئۇ قولدىن بۇ قولغا ئۆتۈپ ، دەۋرىي ھالدا ئايلىنىپ ، تاكى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلانغۇچە « كۆك مەشرىپى » ئۈزۈلمەي داۋاملىشىدۇ . كۆكنى تاپشۇرۇۋالغۇچى كىشى ئۇنىڭ شەرىپىگە چوقۇم مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ بېرىشى ۋە بۇ مەشرەپنى تەشكىللەۋاتقان « كۆك » نى باخشى پەرۋىش قىلىپ ، قۇرۇتۇپ قويماسلىقى شەرت . كۆك مەشرىپىگە قاتناشقۇچىلار خۇشال ـ خۇرام ، كۆلكە ـ تاماشا ئىچىدە « مەن بىر ئوق ئاتتىم » دېسە ، يەنە بىرى «مەن بىر ئوق ئاتتىم » ... «مەن ئۈچ ئوق ئاتتىم » ... دېيىشىپ ، كېيىنكى قېتىملىق كۆك مەشرىپىنى ئۆتكۈزۈش نۆۋىتىنى بەلگىلەشكەن . بىر ئوق ئاتقىنى ئەتە ئاخشىمى ، ئىككى ئوق ئاتقىنى ئۈگۈن ئاخشىمى ، ... شۇنداق قىلىپ كۆك قىشچە ئايلىنىپ ، ئۆز ئىگىسىگە قايتىپ كەلگۈچە ئەتىياز كېلىپ قالىدۇ . دېمەك ، كۆك مەشرىپىنى كىم ئۈيۇشتۇرغان بولسا، قائىدە ـ يوسۇنى بىلەن يەنە ئۆز ئىگىسىگە قايتىپ كېلىدۇ . كۆك مەشرىپى قاتناشقۇچىلارنىڭ سانىغا قاراپ ، يىگىرمە ، ئوتتۇز ، ئەللىك ... ئوققىچە بارىدۇ .

« كۆك مەشرىپى » ئۆتكۈزۈش ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملىشىش جەريانىدا ئۇنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرى بېيىپ تېخىمۇ مۇقىملاشقان . ھازىرمۇ ئاسا ـ سەن قەدىمكى ئەنئەنىۋى شەكلىنى يوقاتمىغان . ھازىرقى شەكلىدە بۇغداي مايىسىنى قىش كۈنى ئۆيدە ساپال ، تۆمۈر ياكى چىنە ـ قاچىلارغا ئۇندۇرۇپ ، خوراز ـ مېكىيانىنىڭ شەكلىنى چىرايلىق قىزىل قەغەزدىن ئويۇپ ، ئۇلارنى بىر ـ بىرىگە قارىتىپ مايسا ئىچىگە سانجىپ قويىدۇ . ئۇنىڭ ئەتراپىغا يەنە قىزىل چېچەكلەر سانجىغاندىن باشقا ، قوناقنى ئېتىلدۇرۇپ تىكەنلىك چىتقا سانجىپ ، قار شەكلىگە كەلتۈرۈپ ئۇنىمۇ مايسا ئەتراپىغا قويۇشىدۇ . ئاندىن كۆكنى قىزىل ، يېشىل تاۋارلار بىلەن بېزەپ ، ئۇستىنى ياغلىق بىلەن يېپىپ قويىدۇ . كۆك ئۇندۇرگۈچى ساھىبخان بىر كىيىملىك رەخت ، تاماق ۋە تۇقۇز تەخسە قۇرۇق مېۋە ـ چېۋە تەييارلايدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئون بەش ـ يىگىرمە جۈپ ئەر ـ ئايالنى چاقىرىپ « كۆك مەشرىپى » نى باشلىۋېتىدۇ . مەشرەپكە بېيىتچى ، نەزمىچى ، قىقاسچى (ھاي ـ ھاي سالغۇچى) قاتارلىقلارنى ئالاھىدە تەكلىپ قىلىدۇ . غىجەكچى ، راۋابچى ، داپچى قاتارلىق سازەندىلەر بەلگىلەنگەن ئورۇندا ئولتۇرىدۇ ، باشقىلار ياش قۇرامىغا قاراپ تۆردىن باشلاپ ئورۇن ئېلىپ ئولتۇرۇشىدۇ . مەشرەپ كېچىچە داۋاملىشىپ ئاخىرلىشاي دېگەندە يۇزى يېپىلغان كۆك مايسىنى ۋە بىر كىيىملىك رەخت ، توققۇز تەخسە قۇرۇق مېۋە ـ چېۋىنى ساھىبخان ئەر ـ ئايال ئىككىنچى بىر جۈپ ئەر ـ ئايال نەزمىچىگە ئىككى قوللاپ سۇنىدۇ . بۇ

مەزگىلدە سازەندىلەر سازنى توختىتىدۇ ، مەشرەپ ئەھلىنىڭ دىققىتى ئۇلارغا مەركەزلىشىدۇ . كۆكنى سۈنغۇچى ساھىبخانلار قىزىق گەپلەر بىلەن ھېيت باشلايدۇ . ئەر ساھىبخان : « قىش ـ زىمىستاندا ئۇنگەن سەۋزە ، باھارنىڭ ئاۋۇلى . ياخشىلارنىڭ ھېيلىسىدىن چىچەك ئۇندى قىشلىقى ... بۇ چىچەكنىڭ تەرىپىنى مەي بىلەن نام ئەيلىدۇق ، ھەم چىچەكنىڭ تەرىپىنى ھەممىلىرىگە تۆھپە ئەيلىدۇق . بۇ چىچەكنىڭ سايىسىدە ئولتۇرسىلا كۆڭۈللىرى ئاچىلۇر ، بۇ چىچەكنى ئالغان كىشىنىڭ بېشىغا گۈللەر ساچىلۇر ... بۇ چىچەكنى تەرىپىلەپ ياخشى ئوبدان كۆرسىلە ، ھەر كۈنى خىيال قىلىپ ، ئىگىسىنى سۆيسىلە » دېسە ، ئايال ساھىبخان : «ئۇل خۇدانىڭ قۇدرىتىدىن بىرلا كۆكەردى شۇ كۆكۈم ، شارى مەڭلىك غۇنچە رەڭلىك دەر مەھەل يەتكىل كۆكۈم . گۈل تېۋەڭە ، ئولتۇرادۇر بويلىرى ئالتۇن كۆكۈم . بويلىرى ئالتۇن كۆكۈمنىڭ سۆلتىنى سۇلتانچە بار ، ئاي يۈزىگە نۇر چۈشۈپتۇ يېڭى ئۇزگەن گۈلچە بار . .. قىشلىقى كۆك ئۇندۇرمەك بىزگىمۇ ئاسان ئەمەس ، بۇ ئويۇنلارنى ئويىنىماق بىزگە ھەم مەنۇر ئەمەس ، بۇ سۆزلەرنى يالغان دېمىسلە ، بىرىمۇ يالغان ئەمەس . كۆكنى تۇتتۇق خوش ئالسلا ، جىم بولۇپ قالمىسلا ، ئېگىزگىنە تاختىبېشىغا ئەپ قويۇپ ، خاتىرجەم ياتمىسلا ، ئېگىز ـ ئېگىز ئۆيلىرىنى پىشقىن بىلەن ئاقلىسلا ، كۆكنى تۇتقان بىز ئىدۇق ، بىزنى خاتىرىدە ساقلىسلا ، دۇنيا ـ جاھانىنىڭ كارىنى يىراققىنا تاشلىسلا ، غازنى ئوتتۇز ، قوينى توققۇز ، ھەممىگە تەڭ راسلىسلا ، تېشى ياقۇت ، ئىچى مارجان بىر جۈپ جۈۋانىنى راسلىسلا ، چالغىلى يەرباپ ، راۋاب ، قالۇن ، ساتارنى راسلىسلا ... » دەيدۇ . مەشرەپ ئەھلى « ۋاي رەھمەت » ، « خۇدا نېسىپ قىلسۇن » دېيىشىپ ، كۆكنى تاپشۇرۇۋالغان كىشىنى تەبرىكلىشىدۇ . مايسىنى تاپشۇرۇۋالغۇچى ئەر ـ ئايال مەشرەپ ئەھلىگە ئېگىلىپ تەزىم قىلىدۇ ۋە سورۇندىكىلەرنى ئەتە ئاخشاملىققا ئۆز ئۆيىگە مەشرەپكە تەكلىپ قىلىدۇ . ئاندىن ئەر ـ ئايال ئىككىسى كۆكنى قولىدا كۆتۈرۈپ تۇرۇپ ئۇسسۇل ئوينايدۇ . قىقاسچى تەخسە ـ تېۋەڭدە مېۋە ـ چېۋە كۆتۈرۈپ چىقىپ ، سورۇندا ئۇسسۇل ئوياۋاتقانلارنىڭ بېشىدىن ئايلاندۇرۇپ : « قاقشالمۇ ـ قاقشال ، چارۋاغدا قاقشال ، بىر ئائىلىنىڭ ئۇسسۇل ئويناپتۇ ، گۈلزەپەرگە ئوخشار ... » دەپ قىقاس سالىدۇ .

ساھىبخان بىر تېۋەڭدە ئەتلەس ـ شايى كۆتۈرۈپ چىقىپ ، چوڭ ـ كىچىك مېھمانلارنىڭ ، ھاپىز (ھېپىز) لارنىڭ بېشىدىن ئۆرۈپ : « جوۋاپتۇ ، جوۋاپتۇ ، ھەي يىگىتلەر بارىكاللا قىقاس ! » دەيدۇ . كۆچىلىنىڭ ئەگىشىپ « بارىكاللا قىقاس ! » دەپ جور بولىدۇ . خۇشاللىق ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ . مەشرەپ ئەھلى كۆكنى كۆك ئالغۇچىنىڭ ئۆيىگە ناخشا ـ ساز بىلەن كۆچۈرۈپ قويىدۇ . (ئا)

ئۇرۇق سېلىش مۇراسىمى

« مايسا بايرىمى » كىشىلەرگە باھارنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر بەرگەندىن كېيىن ، ھەر بىر دېھقان ئەتىيازلىق تېرىلغۇنىڭ جىددىي تەييارلىقىغا چۈشىدۇ . ئۇيغۇرلار خەير ـ ساخاۋەتلىك ، ئۆزئارا كۆيۈمچان خەلق بولغاچقا ، تېرىلغۇ مەزگىلىدە قولۇم ـ قوشنىلار مەسلىھەتلىشىپ لاپقۇتلىشىش گۇرۇپپىلىرىنى تۈزىدۇ . ھەر بىر ئائىلە تېرىلغۇ تەييارلىقى سۈپىتىدە ئۇلاغلىرىنى تېخىمۇ ياخشى بېقىشقا باشلايدۇ ، تېرىلغۇ سايمانلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ بۇزۇلغانلىرىنى رېمونت قىلىدۇ ، ئۇرۇقلۇق بۇغداينى نەمدەپ تەييارلايدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن بىرمۇ مويسىپىت دېھقاننىڭ تەييار بولغان ئېتىزلىقىغا يىغىلىپ ، تەجرىبىلىك ، ئاقيوللۇق بىر دېھقان قوش ھەيدەپ ، ئۇرۇق سېلىشنى باشلاپ بېرىدۇ . بۇ ئېتىزغا قوش چىقىرىش ، ئەتىيازلىق تېرىلغۇنى باشلاش مۇراسىمى دەپ ئاتىلىدۇ . مۇشۇ مۇراسىمدىن كېيىنلا تەرەپ ـ تەرەپتە ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلىنىپ كېتىدۇ . ئېتىزلار قوش ئاۋازى ، ناخشا ئاۋازى بىلەن جانلىنىپ كېتىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھەر بىر ئەمگەك تۈرىنىڭ ئۆزىگە خاس ناخشا ـ قوشاقلىرى بولغىنىدەك ، ئۆزىگە خاس ئاھاڭ بىلەن قوش ھەيدەش ئەمگىكىنىڭ رېتىمىغا ماس ھالدا قوشچى تەرىپىدىن تۆۋەن ئاۋازدا ئېيتىلىدىغان « قوشچى ناخشىسى » بار . ئۇنىڭدا قوش مەۋسۇمىنىڭ خاسىيىتى ، كىشىلەرنىڭ تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىغا بولغان مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەزمۇنلار تەسۋىرلەنگەن. (ئا)

ئۈچىنچى قىسىم

مەنىۋى ئادەتلەر

IX ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرى

شەخسىي تازىلىق ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى يېزا ـ قىشلاقلاردا ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن ياشاپ كەلگەچكە ، ئۇلارنىڭ شەخسىي تازىلىق شارائىتى زامانىۋىيلاشقان شەھەر خەلقلىرىنىڭ تازىلىق شارائىتىغا سېلىشتۇرغاندا ناچار . لېكىن شارائىتنىڭ ناچار بولۇشىغا قارىماي ، ئۇلاردا شەخسىي تازىلىق ئېلىپ بېرىشنىڭ بىر يۇرۇش مىللىي ، ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى شەكىللەنگەن . بۇ ئادەتلەرنىڭ بەزىلىرى دىنىي ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك . بولسا ، بەزىلىرى شۇ خەلقنىڭ پىسخىك تەبىئىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ؛ ئالايلۇق :

1) تەرەت ئېلىش : ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ . ئىسلام دىنىدا ھەر كۈنى بەش ۋاخ نامازغا ئوقۇش مۇسۇلمانلار ئۈچۈن « پەرز » دەپ بېكىتىلگەن ھەمدە تەرەتسىز نامازغا ئوقۇشقا بولمايدىغانلىقى ، تەرەت ئېلىشنىڭ شەرتلىرى تەپسىلىي كۆرسىتىلگەن .

تەرەت ئېلىش ئالدى بىلەن ئىستىنجا (مەقئەتنى سۇ بىلەن پاكىز يۇيۇش) قىلىشتىن باشلايدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ئىككى قولنى جەينەككىچە ئۈچ قېتىم يۇيىدۇ ، ئېغىزغا سۇ ئېلىپ ئۈچ قېتىم غارقىراتما قىلىپ چايقايدۇ ، يۇزنى پەشانە ۋە قۇلاقنىڭ ئارقىسىغىچە قوشۇپ ئۈچ قېتىم يۇيىدۇ ، ئىككى پۇتنى ئوشۇققىچە ئۈچ قېتىم يۇيىدۇ . شۇنىڭ بىلەن تەرەتنىڭ شەرتى ئادا بولىدۇ . تەرەت ئۈچۈن پاكىز ۋە سۈزۈك سۇ ئىشلىتىلىدۇ . ئەگەر شارائىت يار بەرسە پۈتۈن بەدەننى يۇيۇشمۇ (ئۇيغۇرلاردا غۇسۇل قىلىش ، بوينىنى سۇغا سېلىش دېيىلىدۇ) تەرەت ئالغانلىق ھېسابلىنىدۇ . دېمەك ، نامازغا ئوقۇشنىڭ شەرتى قىلىنغان تەرەت ئېلىش شەخسىي تازىلىقنىڭ ئەڭ ياخشى ۋە ئۇنۇملۇك ئەنئەنىۋى شەكلىدۇر . دەرۋەقە ، يۇگۇنكى بەش ۋاخ نامازغا ئۈچۈن بەش قېتىم تەرەت ئېلىش ئادىتى شەخسىي تازىلىقنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك كاپالىتى بولغاچقا ، شەخسىي بەدەن تازىلىقى بىۋاستە ئالاقىدار بولغان گېمورروي كېسەللىكلىرى يېزا ـ قىشلاقلاردىكى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئارىسىدا ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ . گەرچە خەلقىمىز تەرەت ئېلىشنى ئاڭلىق ھالدا «تازىلىق» دەپ قارىمىسىمۇ ، تەرەتسىز يۇرۇشنى «پاسسىقلىق » دەپ ئەيىبلەپ ، بالا ـ چاقىلىرىنى كىچىك ۋاقتىدىن تارتىپلا تەرەتلىك يۇرۇشكە ئۇنىدەيدۇ . «تەرەتسىز ئۆيدە بەرىكەت بولمايدۇ» دەپ قارايدۇ .

2) بوينى سۇغا سېلىش : سەررابنىڭ (مۇنچا) پەقەت شەھەرلەردىلا ئومۇملاشقان بولۇپ ، يېزا ـ قىشلاقلاردا بۇنداق شارائىت يوق . شۇ سەۋەبتىن كۆپچىلىك ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى بىرى ئېرىق ـ ئۆستەڭلەردە يۇيۇنۇشنى ، يەنە بىرى ئۆز ئۆيىدە « بوينى سۇغا سېلىش » نى ئادەت قىلغان . ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي قۇرۇلمىسىدا ياتاق ئۆيىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا « قازناق » دەپ ئاتىلىدىغان بىر كىچىك قات ئۆي قوشۇپ ياسىلىدۇ . بۇ قازناقنىڭ ئوتتۇرىسىغا « ئەۋرەز » كولىنىپ ، ئۈستى پىششىق كېسەك ياكى تاش بىلەن يېپىلىدۇ . ئەۋرەزنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۆشۈك بولىدۇ . مۇڭاپىق پەيتتە ئائىلە ئەزالىرى مۇشۇ قازناققا كىرىپ «بوينى سۇغا سالىدۇ » . يۇيۇنغان سۇ ئەۋرەز ئىچىگە سىڭىپ كېتىدۇ . بۇ مۇنچا شارائىتى بولمىغان

ئەھۋال ئاستىدىكى يۈيۈنۈش شەكلى بولۇپ ، ئەر - ئايالالار بىر ئورۇندا بولغاندىن كېيىن چوقۇم «بويىنى سۇغا سېلىش »؛ ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا كەم بولغاندا ھەپتىسىگە بىر قېتىم ئاشۇ يەرلىك «مۇنچا» دا « بويىنى سۇغا سېلىش » — مۇسۇلمانچىلىقنىڭ شەرتى قىلىنىپ ئەنئەنىۋى نىزامغا ئايلاندۇرۇلغان .

3) يۈز - قولنى يۇيۇش: ئۇيغۇرلار يېمەك-ئىچمەك تازىلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەندىن تاشقىرى ، ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا قولىنى يۇماي تۇرۇپ داستىخان ئالدىغا كەلمەيدۇ . مەيلى ئۆز ئۆ-يىدە بولسۇن ، ياكى مېھماندارچىلىقتا بارسۇن ، ئۆي ئىگىسى مېھماننىڭ قولىغا سۇ بېرىشنى ھەم ھۆرمەت ، ھەم ساۋاب دەپ بىلىدۇ . ھەتتا مېھماندارچىلىقتا ھەربىر تاماق ئالدىدا مېھماننىڭ قو-لىغا بىر قېتىم سۇ بېرىدۇ . مېھماننىڭ قولىغا سۇ بېرىشنى بىر خىل ئەخلاق دەپ قارىغاچقا ، ئاتا - ئانىلار پەرزەنتلىرىگە باشقىلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىشنىڭ قائىدە - نىزاملىرىنى ئالاھىدە ئۆگىتىدۇ . مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىشتە مۇتلەق كۆپچىلىك ئائىلىلەر ئاپتۇۋا ، چىلاپچا ئىشلىتىدۇ . چۈنكى ئاپتۇۋا - چىلاپچا يۇندا چاچرىمايدىغان ئالاھىدە-لىككە ئىگە .

ئۇيغۇرلار يۈز - قول يۇغاندا داستىكى سۇ بىلەن يۇيۇشقا ئادەتلەنمىگەن . ئۇلار داستىكى سۇ بىلەن يۈز - قولىنى يۇيۇشنى بىر خىل غەيرىيلىك ھېس قىلىپ، ئېغىر ئالىدۇ . (ئا)

گۈل خۇمار ئۇيغۇرلار

سىز مەيلى ئۇيغۇر خەلق ناخشا - قوشاقلىرىنى ئاڭلاڭ ، ياكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسمىل-رىنى تەكشۈرۈڭ ، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ گۈلگە باغلىنىدىغانلىقىنى ھېس قىلىسىز . گۈل — ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك قارىشىدا خۇشال-لىق ۋە بەخت - سائادەتنىڭ ۋە گۈزەللىك نازاكەتنىڭ سىمۋولى . شۇ سەۋەبتىن گۈل سۆيۈش ۋە ئاسراش ئۇلارنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادىتىگە ئايلانغان . مەيلى شەھەر ، مەيلى يېزىلاردا بولسۇن ھەرقانداق ئۇيغۇر ئائىلىلىرى ھويلىسىغا ياكى بېغىنىڭ كۆرۈنەرلىك يېرىگە گۈل تېرىيدۇ . ئۇلار-نىڭ گۈل ئۆستۈرۈش ئۇسۇلى ئىككى خىل بولۇپ ، بىرى ، تەشتەكتە گۈل ئۆستۈرىدۇ . بىرىر تەشتەك گۈل ئۆستۈرمىگەن ئائىلىلەر ئۇيغۇرلار ئا-رىسىدا كەم تېپىلىدۇ . تەشتەكتە ئۆستۈرۈلىدىغان گۈللەر تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىگە مۇۋاپىقلاشقان بولۇپە قىش - ياز دېگۈدەك پورەكلەپ ئېچىلىپ ، خۇش پۇراق ھىدى بىلەن ھەممىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ . يەنە بىرى ، گۈل ئېتىزلىرىدا ئۆستۈرىدۇ . كۆپىنچە يېزىلاردا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇر ئائىلىلىرىنىڭ ھويلىسى ياكى بېغىدا مەخسۇس گۈل ئېتىزلىرى بولىدۇ . بۇنداق گۈل ئېتىزلىرى ناھايىتى تەكشى بولۇپ ، ھەر خىل گۈللەر ئۆز رېتى بويىچە تېرىلىدۇ . ئېتىز گۈللىرى باھار بىلەن تەڭ ھۆپ-پىدە ئېچىلىپ ، كىشىلەرنىڭ زوقىنى ئۆزىگە تارتىدۇ . ئېتىزدا ئۆستۈرىدىغان گۈللەر ئىچىدە قىزىلگۈل (گۈلسۇرۇخ) ھەر خىل رەڭدە ئېچىلىدىغان ئەتىرگۈللەر كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ . ئۇيغۇرلار قىزىلگۈلنى ھەقىقەتەن ئەتىۋارلايدۇ ۋە ئۇلۇغلايدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن « قىزىلگۈل دېگەن نەرسە ، بېھىشتىن چىققان نەرسە » دېگەن ناخشا ئۇيغۇرلارنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان . ئۇلار قىزىلگۈل ۋە ئەتىرگۈلنى ياۋا جىنىغا ئۇلاش ئارقىلىق يېتىشتۇرىدۇ . قىش كۈنلىرى بۇنداق گۈللەرنى پاخال بىلەن چۈمكەپ يەڭگىل كۆمۈپ قويىدۇ . يەرنىڭ توڭى كۆتۈرۈلگەن مەزگىلدە ئېچىۋېتىدۇ .

ئۇيغۇر ئايالىرى چېكىسىگە ياكى «مەيدە-سىگە گۈل تاقاش »نى ياخشى كۆرىدۇ . ياش ئايالالار ۋە قىزلار گۈل ئېچىلغان پەسلىدە قۇلىقىغا ياكى چېچىنىڭ ئارىسىغا ، يىگىتلەر ۋە بالىلار مەي-دىسىگە ياكى قۇلىقىغا پورەكلەپ ئېچىلغان گۈللەرنى قىستۇرۇپ ، بەخت ۋە خۇشاللىق ئىستىكىنى ئىزھار

قىلىشىدۇ . ئۇششاق تىجارەتچىلەر دۇكىنىغا ياكى ئوقەت غالتەكىنىڭ ئۈستىگە ھۆپپىدە ئېچىلغان دەستە گۈللەرنى قاداپ خېرىدارلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ . ھازىرمۇ شەھەرلەردە تىجارەت قىلىۋاتقان كاۋاپچىلار ، لەڭمەنچىلار ، دوغاپچىلار ۋە ھۆل يېمىش ، قۇرۇق يېمىش ساتقۇچىلارنىڭ غالتەكلىرىدە ، ئاشپۇزۇللارنىڭ پەشخۇنلىرىدا كۆرۈنەرلىك ھالدا قاداپ قويغان گۈل دەستىلىرىنى ئۇچرىتىسىز .

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئەنئەنىسىدە مەخسۇس گۈل ئۆستۈرۈشنى كەسىپ قىلغان « گۈلچى » لار بولغان . قەدىمكى خانلارنىڭ ئوردىلىرىغا مۇشۇنداق « گۈلچى » لار تەكلىپ قىلىنىپ ، ئۇلار گۈل ئۆستۈرۈش ۋە گۈل دەستە تىزىشقا مەسئۇل بولغان . قەشقەر شەھىرىدە گۈلچىلىك كەسپى بىلەن داڭق كۆتۈرگەن ھەزرەتلىك مەرھۇم پايامەت سوپىنىڭ نەچچە ئەۋلادى گۈلچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ خەلق ئارىسىدا يۈكسەك ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان .

گۈل ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ كۆڭۈل ھەمراھى بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە بىر ـ بىرىگە گۈل سوۋغا قىلىش ئۆزئارا كۆڭۈل ئىزھار قىلىشنىڭ بىر خىل ۋاستىسى قىلىنغان . « غېرىپ ـ سەنەم » داستانىدا غېرىپنىڭ ئىشقى ـ پىراقىدا دەردكە مۇپتىلا بولۇپ ، سامانەك سارغىيىپ كۈل بولغان سەنەمجان ، گۈلچى موماي ئارقىلىق غېرىپ يوللىغان بىر دەستە گۈلنى پۇراپ قايتىدىن ھوشىغا كەلگەنلىكى ۋە يار ۋىسالىغا ئېرىشمەككە ئىشەنچ باغلىغانلىقى ... دەك مىسالار ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە گۈلنىڭ قانچىلىك قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . ئۇيغۇر يىگىتلىرى ياخشى كۆرۈپ قالغان قىزغا گۈل سوۋغا قىلىش ئارقىلىق مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىشتەك ئادەتلەرمۇ يېزا ـ قىشلاقلاردا كەڭ ئومۇملاشقان . ئۇيغۇرلار ئۆستۈرىدىغان گۈلنىڭ تۈرلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ بولۇپ ، بۇ گۈل تۈرلىرى قىزىلگۈل ، ئەتىرگۈل ، چىمەنگۈل ، سەبدەگۈل ، تاجىگۈل ، ئانارگۈل ، خىنەگۈل ، رەيھانگۈل ، كېپەزگۈل ، تۇخۇمگۈل ، تىللاگۈل ، سۆگەتگۈل ، قاراگۈل ، لەيلىقازاقگۈل ، مودەنگۈل ، قوناقگۈل ، لالەگۈل ، نامازشامگۈل ، سىرىق زەپەر ، سىرىنگۈل ، تاۋاگۈل ، تالگۈل ، گۈلسۇرۇخ ... قاتارلىق نامىلار بىلەن ئاتىلىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ گۈلخۇمار خەلق ئىكەنلىكىنى ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا ياكى بېشىغا «گۈل » نامىنى قوشۇپ ئادەم ئىسىملىرى قاتارىدا قوللىنىش ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىگەن . بۇ ھال كۆپرەك ئايالارنىڭ ئىسمىدا گەۋدىلەنگەن . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تاجىگۈل ، رەيھانگۈل ، چىمەنگۈل ، ئايىمگۈل ، گۈلنىسا ، گۈلدۆلەت ، گۈلئايىم ، مىرزىگۈل ، گۈلناز ، مىھرىگۈل ، ھاۋاگۈل ، ھەمراگۈل ، ئايشەمگۈل ... قاتارلىق ئىسىملار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، تۇرپان ، قەشقەر قاتارلىق رايونلاردا ئاتمىش پىرسەنتتىن كۆپرەك ئايالارنىڭ ئىسىملىرىغا « گۈل » قوشۇپ ئاتىلىدۇ . ھەتتا بەزى ئەرلەرنىڭ ئىسىملىرىغىمۇ « گۈل » قوشۇلىدۇ . مەسىلەن ، سەيدىگۈل ، ئابدۇگۈل دېگەنگە ئوخشاش .

گۈلگە بولغان ئەقىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كەشتە چىلىك قول ـ ھۈنەر سەنئىتىدىمۇ تولۇق نامايان بولغان ، ئۇيغۇر كەشتىچىلىك سەنئىتىدە ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرىنى نەقىش قىلىپ ئويۇش ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ . ئۇلار قول ۋە باش ياقلىقىنىڭ بۇرجەكلىرىگە پۈرەكلەپ ئېچىلۇاتقان رەڭدار گۈل ـ چېچەكلەرنىڭ نۇسخىلىرىنى كەشتىلەشتىن باشقا ، يەنە ئۆي ـ ئىمارەتنىڭ تاملىرى ۋە تۇۋرۇكلىرىگە ، جاۋمن ، ساندۇق قاتارلىق ئوي جاھازلىرىغا كۆركەم گۈل نۇسخىلىرىنى سىزىدۇ . ئۇلار ، گۈل ئەڭ گۈزەل نەرسە ، ئۇ بىزگە بەخت ۋە شاد ـ خۇراملىق ئەكېلىدۇ، دەپ قارايدۇ. (ئا)

قۇش سۆيەر ئۇيغۇرلار

شىنجاڭ ئەزەلدىن تارتىپ قۇش تۇرىدىكى ئۇچار قانات هايۋانلارنىڭ ئەركىن پەرۋاز قىلىدىغان ئانا ماكانلىرىدىن بىرى . تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا شىنجاڭدا قۇش تۇرىدىكى ئۇچار قاناتلار ئۇچ يۈز ئەللىك خىلدىن ئاشىدۇ ، بۇ پۈتۈن مەملىكەتتىكى قۇش تۇرىنىڭ ئوتتۇز پىرسەنتىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ . شىنجاڭ ئەنە شۇنداق قۇشلارغا باي رايون بولغاچقا ، ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن باشلاپ قۇشلارنى سۆيۈش ۋە ئاسراشتەك ياخشى ئادەت شەكىللەنگەن . ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى ئېتىقادىدا قۇشلارنى ئۆلتۈرۈش ۋە خارلاش ئېغىر گۇناھ دەپ قارالغان . قۇشلارغا دەخلى ـ تەرۇز يەتكۈزمەسلىك بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ ئىسلام دىنى ئەقىدىسى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك ، چۈنكى ئىسلام دىنىدا « سەۋەبسىز بىرەر جانلىقنىڭ جېنىغا زامىن بولساڭ ، ئاخىرەتكە بارغاندا ئۇ سەندىن جان تەلەپ قىلىدۇ . خۇدا سېنى سوراقىقا تارتىدۇ » دەپ قارىلىدۇ . شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇرلار ئاساسەن قۇشلارنىڭ گۆشىنى يېيىشكە ئادەتلەنمىگەن. ئاتا ـ ئانىلار پەرزەنتلىرىنى كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا قۇشلارنى سۆيۈش ۋە ئاسراش روھىدا تەربىيىلەيدۇ . بالىلار قۇشقا ئامراق بولغاچقا ، ئۇۋىسىدىن قۇشلارنىڭ بالىلىرىنى تۇتۇپ كەلسە ، ئۇنى ناھايىتى ئاۋايلاپ بېقىپ چوڭ قىلىشقا ، ھەرگىز ئۆلتۈرۈپ قويماسلىققا دالالەت قىلىدۇ ، قولدا بېقىپ چوڭ قىلىنغان قۇش بالىلىرى ئۇچۇرما بولغان مەزگىلدە ئۇنى قەپەستىن بوشىتىپ ئەركىنلىك ئالىمگە قويۇۋېتىدۇ . بۇنى بىر ساۋابلىق ئىش دەپ ھېسابلايدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ ئادەتتىدە كەپتەر ، قارلىغاچ ، بۇلبۇل ، تۇمۇچۇق ، كاككۇك ، شاتۇتى ، قارا قۇشقاچ (قارىغوجا) ، پاختەك قاتارلىق قۇشلارنى ئالاھىدە ئەتىۋارلايدۇ ۋە ئۇلۇغلايدۇ . بۇ قۇشلارنىڭ بەزىلىرىنى تۇتۇپ قەپەستە ئەتىۋارلاپ باقىدۇ . بۇ قۇشلارنىڭ ئاۋازى ناھايىتى يېقىملىق بولغاچقا ئۇنىڭدىن روھىي قۇۋۋەت ئالىدۇ . بەزى قۇشلارنىڭ ئەركىن كۆپىيىشى ئۈچۈن ئۆيگە ياكى هويلا ـ ئارامىلارغا مەخسۇس ئۇۋا ياساپ بېرىدۇ . بولۇپمۇ قارلىغاچ بىلەن كەپتەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ياخشى دوستى بولۇپ ، ئۇلار ئالاھىدە « ئىمتىياز » غا ئىگە . كۆپچىلىك ئائىلىلەردە قارلىغاچ ئۇچۇن ئۆينىڭ تورۇسىغا ياكى هويلا پېشايۋانلىرىغا مەخسۇس ئۇۋا ياساپ بېرىلگەن بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئادەملەر ئارىسىدا ئۇۋۇلىشىغا دەخلى ـ تەرۇز يەتكۈزۈش قەتئىي مەنئى قىلىنغان. ئۇلارنىڭ ئەقىدىسىدە « قارلىغاچ ئۇۋۇلىغان ئۆيدە بالا ـ قازا بولمايدۇ . قارلىغاچ بەخت ، خۇشاللىقنىڭ ئەلچىسى ، ئىنسانىيەتنىڭ ساداقەتمەن دوستى » دەپ قارىلىدۇ . بۇ ئەقىدە نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ هاياتلىق كېمىسىدە قارلىغاچنىڭ ئادەمنى توپان بالاسىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغانلىقى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنلىكى ئېنىق . مۇشۇ ئەقىدە تۈپەيلىدىن ئائىلىلەرگە ئۆگەنگەن قارلىغاچلار تاسادىپىي سەۋەبلەر بىلەن ئىككىنچى باھاردا كەلمەي ئۇۋۇسىدىن تېزىپ كەتسە ، قارلىغاچقا ئاتاپ ئىسرىق سېلىپ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىدۇ ، ئۇۋۇسىنى هەرگىز بۇزمايدۇ . ئۆيگە ئۆگىتىلگەن كەپتەرلەرگىمۇ شۇنداق مۇئامىلە قىلىدۇ . قاراقۇشقاچ ئۇچۇن ئىشىك ئالدىدىكى قېرى دەرەخلەرنىڭ ئوچىغا بوران ـ چاپقۇن ۋە باشقا خەۋپ ـ خەتەردىن دالدا بولىدىغان قاپاقلارنى ئېسىپ بىخەتەر ئۇۋا ياساپ بېرىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قۇشلار هەقىقىدە ناھايىتى نۇرغۇن قىزىقارلىق ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر بار . بۇلارنىڭ هەممىسىدە قۇشلارغا سېغىنىش ۋە ئۇلارنى ئۇلۇغلاش ئىدىيىسى ئالغا سۈرۈلگەن . خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى قاراشلاردا « بۇلبۇل ياخشى روھلارنىڭ سىمۋولى » ، « كاككۇك بىلەن زەينەپ مۇرادىغا يېتەلمىگەن ئاشىق ـ مەشۇقلارنىڭ سىمۋولى » ، « قارلىغاچ ـــ خۇدانىڭ ئىنسانلارغا ئەۋەتكەن ئەلچىسى ، دوستلۇقنىڭ ، مېھرىبانلىقنىڭ سىمۋولى ... » دېيىلگەن . شۇ سەۋەبتىن «قارلىغاچنى تۇتسا قولى تىترەيدىغان بولۇپ قالىدۇ » دەيدىغان ئەقىدە بارلىققا كەلگەن .

ئۇيغۇرلار يەنە بەزى قۇشلارغا ئادەتتىن تاشقىرى سىرلىق مۇئامىلە قىلىدۇ . مەسىلەن ، سېغىزخان سايرىسا ئۆيگە مېھمان كېلىدىكەن ، دەپ ئىشىنىدۇ ، هۇقۇش هۇۋلىسا ، بىرەر شۇملۇقنىڭ بېشارىتى ، دەپ بىلىپ هۇقۇشنى دەرھال قوغلىۋېتىدۇ هەتتا هۇقۇش قونغان

دەرەخنى كېسىۋېتىدۇ . ھۆپۈپنىڭ بېشىدىكى تاجسىنى سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ تەۋرۈكى دەپ بىلىپ ، ھۆپۈپنىڭ ئۇۋۇسىغا ھەرگىز تەگمەيدۇ ، ھۆپۈپ كۆپىنچە قاريياغاچ (سىدە) نىڭ كاۋىكىدا ئۇۋۇلىغاچقا ، قاريياغاچ دەرىخىنى سىرلىق ئىرەملىك دەرەخ ھېسابلايدۇ .

ئۇيغۇرلاردا ئۇۋچىلىق دەۋرىدىن باشلاپ بەزى يىرتقۇچ گۆشخور قۇشلارنى قولغا ئۆگىتىدىغان ئادەت بارلىققا كەلگەن . شۇنىڭ بىلەن كەسپىي قۇشچىلار يېتىشىپ چىقىپ ، قۇش بېقىش ۋە كۆندۈرۈشنىڭ بىر يۇرۇش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن . قۇشچىلار كۆپرەك باقىدىغان قۇشلار بۇركۈت ، قارچىغا ، لاچىن قاتارلىق يىرتقۇچ قۇشلاردىن ئىبارەت . بۇ قۇشلار ئارقار ، كېيىك ، قىرغاۋۇل ، توشقان قاتارلىق ئاسانلىقچە تۇتقىلى بولمايدىغان ھايۋانلارنى ئوۋلاش مەقسىتىدە مەخسۇس ئۆگىتىلىدۇ . ئۆتمۈشكە ئائىت خاتىرىلەردىن قارىغاندا ، بۇرۇنقى خان ـ پادىشاھلارنىڭ ئوردىسىدا مەخسۇس قۇشچىلار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ خىزمىتى قۇشلارنى قولغا كۆندۈرۈش ۋە ئوۋغا سېلىش ئىدى . خانلار ۋە شاھزادىلەر ئوردا قۇشچىلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا چەت جايلارغا بېرىپ قۇش سېلىشنى ئەڭ كۆڭۈللۈك سەيلە ـ سایاھەت ھېسابلايتتى . ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قۇش بېقىش ۋە قۇشلاش ئادىتى توغرىسىدا مەھمۇت قەشقەرىنىڭ « تۈركي تىللار دىۋانى » ناملىق ئەسىرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ « قۇتادغۇبىلىك » داستانىدىمۇ بەزى مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قۇشلارنى مەدھىيىلەيدىغان ناخشا ـ قوشاقلارنىڭ كۆپ بولۇشىمۇ ئۇلارنىڭ قۇشلارغا بولغان ھېرىسمەنلىكىنىڭ ئىپادىسىدۇر . (ئا)

كەپتەر بېقىش

ئۇيغۇرلار كەپتەرنى ۋاپادار قۇش دەپ بىلىدۇ . جۈملىدىن بېقىپ ئۆگىتىپ ، ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىدۇ .

ئۇيغۇر خەلقى يىراق ئۆتمۈش زامانلاردىن باشلاپ ، كەپتەردىن خەۋەرچى سۈپىتىدە پايدىلىنىشقا ئادەتلەنگەن .

ئۇلار يىراق ، خەتەرلىك جايلارغا سەپەر قىلغاندا كەپتەر ئېلىۋالىدۇ . ئائىلىسىگە ۋە يۇرتىغا خەۋەر بېرىشكە تۇغرا كەلسە ، ئۆگىتىلگەن كەپتىرنى قارار جايىدىن قويۇپ بېرىدۇ . كەپتەرنىڭ ئۆز ئائىلىسىگە قايتىپ كېلىشى ، ئۇنىڭ سالامەت بارغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ .

قەدىمكى زامان ئۇرۇشلىرىدا ، ئەجدادلىرىمىز كەپتەرنى ھەربىي ئىشلاردا يوشۇرۇن خەۋەرچى قىلىپ ئىشلەتكەن . مەسىلەن ، ھۇجۇمغا ئۆتۈشتە كەپتەرگە قوش ئاۋازلىق غوك قاپاق ئېسىپ قويۇپ بەرسە ، قىسىملارنى يىغىش ياكى چېكىنىشتە تاق ئاۋازلىق غوك قاپاق ئېسىپ قويۇپ بەرگەن . قىسىملار غوك قاپاق ئاۋازىغا قاراپ ھەرىكەتلەنگەن .

ئۇيغۇرلار كەپتەرنى چىرايلىق ، ياۋاش ، ئاۋازى يېقىملىق ، ئىنسانلار بىلەن بىللە ياشىيالايدىغان ۋاپادار قۇش دەپ ئائىلىدە بېقىپ ئۆگىتىدۇ . ئۇلار ، ئويۇنچى كەپتەرگە غوك قاپاق ئېسىپ قويىدۇ . كەپتەرلەر غوك قاپاق ئاۋازى بىلەن توپلىشىپ ئۇچىدۇ . كەپتەر باققۇچى قاپاقنى شالدىرلىتىپ « يەھ ـ يەھ » دەپ توۋلاپ كەپتەرنى ئالدىغا چۇشۇرىدۇ . بەزى كەپتەرلەر كەپتەر ئىگىسىنىڭ باش ، مۇرە ، قوللىرىغا قونۇپ ، دان ئىزلەپ بوقۇلداپ سايرايدۇ . كەپتەرباز بۇنىڭدىن پەخىرلىك ھۇزۇرلىنىدۇ . كەپتەرباز ئۆي كۆچسە ياكى ئۆيلىرى ۋەيران بولسا كەپتەر ئەسلى ئۇۋۇسىدىن زادى كەتمەيدۇ . غار ، خارابىلەردە مىڭ يىللاپ ياشىغان نەچچە مىڭ ئەۋلاد كەپتەر بۇنىڭ دەللىلى .

ئۇيغۇر مويسىپىتلىرى كەپتەرنىڭ تاڭ سەھەردە بۇقۇلداپ مۇڭ ئاۋازدا سايرىشىنى ئاڭلاشقا ئاشىق ، ئۇلار كەپتەرنىڭ سەھەردىكى سايرىشىنى ئىبادەت ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ بەخت ـ سائادىتى ئۈچۈن قىلىنغان تىلاۋەت دەپ بىلىپ ، بۇنداق كەپتەرلەرگە پېشايۋان ئاستىغا مەخسۇس ئۇۋا ياساپ بېرىدۇ .

كەپتەر ـــ ئوزۇقلۇق قىممىتى ئۇستۇن ، گۆشى ھالال ، قۇۋۇەتلىك ، دورىلىق ، شىپالىق قۇش . ئۇيغۇرلار كەپتەر گۆشى بىلەن بەدەن ئاجىزلىق ، ئاشقازان ئاغرىقى قاتارلىق كېسەللەرنى داۋالسا ، رېماتىزم قاتارلىق يەللىك ئاغرىقلارغا بەدەننىڭ سىرتىدىن ئۇنىڭ قېنىنى ئېقىتىپ

داۋالايدۇ . بەزى يىرىڭلىق كېسەللەرگە كەپتەرنىڭ قارـ نىنى يېرىپ تېڭىپ ، ئېغىز ئالدۇرۇپ داۋالايدۇ .

كەپتەرنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتىمۇ ئۇستۇن بولۇپ ، ياخشى كەپتەرلەرنى بىر قوينىڭ پۇلىغا سېتىۋالـ لىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا كەپتەر مايىقىنى شال ئېتىزىغا سالسا ، بىر جىڭى ئادەتتىكى قىرىق جىڭ قەغىنىڭ رولىنى ئويناىدۇ . كەپتەر مايىقى يەنە ، كۆنچىلىك كەسپىدە يەرـ لىك ئېچىتقۇ (كەسلاتا) رولىنمۇ ئويناىدۇ . يەنە ، يەرلىك ئېچىتقۇلۇق ئىچىملىك ، مەسىلەن ، مۇسەللەس قاتارلىقلارغا ئۇنىڭ باچكىسىنى سالسا ئېچىشنى تېزلىتىدۇ ، سۈپىتىنى ياخشىلايدۇ . (ش)

سۈمبۈل چاچلىق قىزلار

سۈمبۈل چاچ ــ ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ گۈزەللىك سىمۋولىدۇر . دەرۋەقە ، ئۇيغۇر قىزلىرى قەدىمدىن باشلاپ ئۇزۇن چاچ قويۇشقا ئادەتلەنگەن بولۇپ ، چاچ قويۇشتا بىر يۈرۈش ئادەتلەر شەكىللەنگەن .

ئۇيغۇرلاردا ياتلىق بولمىغان قىزلارنىڭ چېچى ئون بەش ، ئون يەتتە ، يىرگىرمە بىر ھەتتا قىرىق بىر تال قىلىپ تاق تۈرۈلىدۇ ، ھەرگىز جۈپ تۈرۈلمەيدۇ ھەمدە بۇنداق توي قىلمىغان قىزنىڭ پېشانىسىدە كوكۈل چېچى بولىدۇ . ئۇنىڭ پاتتاك (شىللا) قىسمىدىكى سۈمبۈل چاچنىڭ ئاستى قىسمى ئۈستىرا بىلەن چۈشۈـ رۈپ تۇرۇلىدۇ . قىزنىڭ تويى بولىدىغان كۈنى ئۇنىڭ شىللا قىسمى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم چۈشۈرۈلىدۇ .

توي قىلىپ ئەتىسى ياكى بىر قانچە كۈندىن كېـ يىن ياتلىق قىلىنغان بۇ قىزنىڭ كوكۈل چېچى ئىككى تەرىپىگە قايرىلىدۇ . ئۇزۇن سۈمبۈل چېچى جۈپ تۈرۈـ لىدۇ ھەم ئۇنىڭغا ياڭاق سېكىلەك چاچ قويۇلىدۇ . چاچنى جۈپ تۈرۈش ياتلىق بولغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ . چاچنى بەدىلىگە « چاچ قوشاق تويى » ئۆتكۈزۈلىدۇ .

ياتلىق قىلىنغان ئايال بالىلىق بولغاندا ، بالىچۇق چاچ (كىچىك تۈرۈمە چاچ) قويۇلىدۇ ، ياڭاق چاچمۇ بولىدۇ .

ئېرىدىن ئايرىلغان ياش ئايالار جۈۋان دېيىلىپ ، ئۇلار ياڭاق چاچ قويۇش بىلەن بىرگە چېچىنى بەش ، يەتتە توقۇز ... تال قىلىپ تاق تۈرۈۋالىدۇ . بۇ تۇللۇق بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ .

نەۋرىلىك بولغان ئايالارنىڭ بالىچۇق ، ياڭاق چاچلىرى بولمايدۇ ، ئۇزۇن چېچىنى ئىككى تال قىلىپ تۈرۈپ ئۇنى چاچتەگگە بىلەن جۇپلىۋالىدۇ .

چېچىنى بىر تال قىلىپ تۈرۈۋالغان ئايالار باشقىلارنىڭ نەزىرىدە ئۆزىگە ئەر تەلەپ قىلىپ يۈرگەن ئايال دەپ قارىلىدۇ ۋە ئۇنداق ئايالارنى يامان كۆرىدۇ .

دېمەك ، ئۇيغۇر ئايالىرىنىڭ چاچ تۈرىگە ۋە سۈمبۈل چېچىنىڭ جۈپ ياكى تاق تۈرۈلگەنلىكىگە قاراپلا ئۇنىڭ قىز ، چوكان ، جۈۋان ، نەۋرىلىك بولغان ئايال ، ياشانغان ئايال ۋە ئەخلاقسىز تۇل ئايال ... ئىكەنلىكىنى پەرقلەندۈرۈۋالغىلى بولىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئايالارنىڭ چېچىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن قارايدۇ . (ئا)

ئايالارنىڭ گىرىم قىلىش ئادىتى

ئۇيغۇر ئايالىرى گۈزەللىكنى سۆيىدۇ ، گۈزەلـ لىككە ئىنتىلىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ، ئۇيغۇر ئايالىرى گۈزەللىك يارىتىش ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئۆزىگە خاس مىللىي گىرىم قىلىش ئادەتلىرىنى شەكىللەندۈرگەن . مەسىلەن :

ئۇسما : ئۇسما قويۇش ئۇيغۇر ئايالىرى ئىچىدە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان گىرىم قىلىش ئادىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ، كۆپ ئائىلىلەر ھويلا ـ ئارامىلىرىغا مەخسۇس ئۇسما تېرىيدۇ ، ھەتتا قىش كۈنلىرىمۇ گۈل تەشتەكلىرىدە ئۇسما ئۆستۈرىدۇ . ئۇسما قۇلاق بولغاندا ئۇنى سقىپ سۈيىنى چىقىرىپ ، پىلىتكۈچ بىلەن قېشىغا قويىدۇ . قىشلىق ئۇسما ئۈچۈن ياز كۈنلىرى كۆك ئۇسمىنى سقىپ ، سۈيىنى ئۆچكە يېغى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ، ئۇسما قاتمىسى (تاش ئۇسما دەپ ئاتىلىدۇ) تەييارلىۋالىدۇ . ئۇسما قاشقا سىڭىپ قۇرۇغانـ دىكىن كېيىن ، سوغۇق سۇ بىلەن بىر قېتىم يەڭگىل يۇيۇۋېتىدۇ . شۇنىڭ بىلەن قاش تەبىئىي كۆرۈنىدۇ . بەزى جايلاردا كۆپرەك قىزلار ئىككى قېشىنىڭ ئوتتۇرىسى

(قوشۇمسى) غا ئوسمدا خال (مەك) چېكىۋالىدۇ . ئوسما قويۇشتا ھېچقانداق ياش چەكلىمسى يوق . ھەتتا يېڭى تۇغۇلغان قىز بوۋاقلارنىڭ قېشىغىمۇ ئوسما قويۇش ئادىتى بار . ئوسمىنىڭ تەبىئىتىدىن قارىغاندا ، ئۇ يالغۇز قاشنى قارايتىش رولىنى ئويناپلا قالماستىن ، يەنە تۇك بەزلىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ قاشنى قويۇقلاشتۇرۇش رولىنىمۇ ئويناپىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ قېشى ھەم قارا ، ھەم قويۇق بولىدۇ .

سۈرمە : سۈرمە ـ پاھىر تاغ تىزمىلىرىنىڭ قەشقەرگە تۇتاش بىر قىسىم جايلىرىدىن چىقىدىغان تەبىئىي كان بايلىقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، ئۇيغۇر ئاياللىرى قەدىمدىن تارتىپ ئۇنىڭدىن گىرىم بۇيۇمى سۈپىتىدە پايدىلىنىپ كەلگەن . ئۇلار كۆزلىرىنى يوغان ، نۇرلۇق كۆرسىتىش ئۈچۈن كىرپىك ۋە قاپىقىغا سۈرمە تارتىشقا ئادەتلەنگەن . سۈرمە يالغۇز گۈزەللىك رولىنى ئويناپلا قالماستىن ، ئەك مۇھىمى كۆزنىڭ روشەن ۋە نۇرلۇق بولۇشىغا ياردەم بېرىدۇ . شۇ سەۋەبتىن بەزى ئەرلەرمۇ كۆزىگە سۈرمە تارتىدۇ (ئەرلەر كېچىسى ئۇخلاش مەزگىلىدە ئىشلىتىدۇ) . ھازىر ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدىمۇ سۈرمە كۆز ياشاشغىراش ، ئاغرىش ، كۆز تورلىشىش ، يېراقنى كۆرەلمەسلىك قاتارلىق كۆز كېسەللىكلىرىگە دورا ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ .

خېنە : قولغا خېنە قويۇش ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەنئەنىۋى گۈزەللىك ئادەتلىرىدىن بىرى . خېنە بىر خىل ئالاھىدە گۈل بولۇپ ، كۆپچىلىك ئائىلىلەر خېنىگۈلنى ئەتىۋارلاپ ئۆستۈرىدۇ . گۈل ئېچىلىشتىن بۇرۇن ، خېنىنىڭ غولىنى ئۈششاق چاناپ ياكى سوقۇپ ، زەمچە بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ، قولىنىڭ ئالقىنىغا قويۇپ ، ئۈستىدىن ياغلىق بىلەن مەھكەم چىگىپ قويۇلىدۇ . بۇ خېنە قويۇش دېيىلىدۇ ، خېنە كۆپىنچە كېچىسى ئۇخلاشتىن بۇرۇن قويۇلىدۇ . بىر كېچە تۇرغاندىن كېيىن ، ئەتىسى ئورنىدىن تۇرغاندا ياغلىقنى يېشىپ ، قولنى سوغۇق سۇدا يۇيۇۋېتىدۇ . خېنە ئىچكەندىن كېيىن قول ، تىرناقلارنىڭ رەڭگى قىزىل ياكى قىزغۇچ سېرىق ھالغا كىرىدۇ . خېنىنىڭ رەڭگى قولدا خېلى ئۇزۇن ۋاقىتقىچە ساقلىنىدۇ . خېنە قويۇش ئۇيغۇرلارنىڭ قىزىل رەڭنى ئالاھىدە ياخشى كۆرۈش ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . خېنە بىر تەرەپتىن ، قول ۋە تىرناقلارنى تەبىئىي قىزارتىپ گۈزەللەشتۇرۇش رولىنى ئوينىسا، يەنە بىر تەرەپتىن قول تەرلەش ۋە يېرىلىشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ . قولنى سىلىقلاشتۇرۇپ تىرناقنى پارقىرىتىدۇ .

ئۇپا ـ ئەڭلىك : مەھمۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا « ئەڭلىك » (I تۇم ، 156 ـ بەت) كە « خوتۇنلارنىڭ مەڭزىگە سۈرتىدىغان ئاچ قىزىل بوياق » ، « ئۇپا ـ يۈزىگە سۈرتۈلىدىغان ئۇنسىمان ئاق نەرسە » (« تۈركىي تىللار داۋانى » I تۇم، 117ـ بەت) دەپ ئىزاھلايدۇ . « تۈركىي تىللار دىۋانى » دىكى بۇ مەلۇماتتىن قارىغاندا ، ئەڭلىك بىر خىل مەڭزنى قىزارتىدىغان بوياق ، ئۇپا يۈزنى سىلىقلاشتۇرىدىغان « گىرىشەن » دەپ ئاتىلىدىغان ئۇنسىمان نەرسە بولۇپ ، بۇ مەلۇماتلاردىن قارىغاندا ، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئۇپا ـ ئەڭلىك سۈرتۈش تارىخىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ .

چاچ پەردازلىرى : چاچ ـ ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ گۈزەللىك ئۆلچەملىرىدىن بىرى . شۇڭا ئۇلار چاچلىرىنىڭ كۆپ ۋە ئۇزۇنلۇقى بىلەن پەخىرلىنىدۇ . چاچلىرىنى ئاسراشقا ھەممىدىن كۆپ ئەھمىيەت بېرىدۇ . شۇ سەۋەبتىن ، ئۇلار چاچنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان بىر يۇرۇش يەرلىك ئادەتلەرنى ياراتقان . ئاياللار چاچنى كۆپەيتىش ۋە قارايتىش ئۈچۈن ، بادام مېغىزى ۋە شاپتۇل مېغىزىنى چالا كۆيدۈرۈپ « ياغلىقار » ياساپ ، ئۇنى چېچىغا سۈرىدۇ . ئادەتتە ، قاشنى قارايتىش ۋە قويۇقلىتىش ئۈچۈنمۇ ئاشۇ « ياغلىقار » نى ئىشلىتىدۇ . چېچىنى تېز ئۆستۈرۈش ئۈچۈن زەيتۇن يېغىنى سۈرىدۇ . چاچنى پارقىرىتىش ، چاچنىڭ چۈشۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە تومۇقنى ساقلاش ئۈچۈن ، جىگدە يېلىمىنى سۈيۇق مەلھەم قىلىپ چاچقا چاپىدۇ . جىگدە يېلىمى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان تەبىئىي « چاچ مېيى » دۇر . ئۇنىڭدىن باشقا ، چېچى شالاڭ ۋە قىسقا ئاياللار جالا چاچ (سۈنئىي چاچ) سالىدۇ . « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا سۈنئىي چاچ سېلىشنىڭ مۇنداق ئىككى تۈرى تونۇشتۇرۇلغان : بىرى ،

ئۇزۇن چاچ سېلىش ، يەنە بىرى ، ماڭلاي چاچ سېلىش . مەھمۇت قەشقەرى ئايالالار سالدىغان مۇنداق سۈنئىي چاچلارنىڭ چۈپۈردىن ياسىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن .

يۈزنى سىلىقلاش شەكلىدىكى پەردازمۇ ئۇيغۇر ئاياللىرى ئارىسىدا خېلى كەڭ ئومۇملاشقان . بۇنداق پەرداز ئاساسەن يۈزدىكى سېرىق تۈكلەرنى يېپلاپ تېرىشنى ۋە تەكشى ئۆسمىگەن قاشلارنى تېرىپ تەكشىلەشنى كۆرسىتىدۇ . « تۇركىي تىللار دىۋانى » دا ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ بۇنداق پەرداز ئادىتىنى تونۇشتۇرۇپ مۇنداق مەلۇمات بەرگەن : مەڭدەشتى ـ يېپ سېلىشتى . ئىككى خوتۇن يېپ سېلىشتى . يەنى يېپ بىلەن بىر ـ بىرىنىڭ يۈزىدىكى تۈكلەرنى ئېلىشتى . بۇ ئادەت هازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن بولۇپ ، بەزى جايلاردا ھەتتا « يېپلاش تويى » ئۆتكۈزۈلۈپ ، بەلگىلىك دەرىجىدە مۇراسىم تۈسىنى ئالغان .

ئۇيغۇر ئاياللىرى يۈزىدىكى تۈغۇتتىن قېپقالغان داغنى چۈشۈرۈش ئۈچۈن ، كاۋاش سۈمۈق (زەمچە) قا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئېزىپ يۈزىگە سۈرتىدۇ . بۇ ئارقىلىق داغنى يوقىتىپ يۈزنى پاقىرتىدۇ .

ئۇيغۇر ئاياللىرى خۇش پۇراقلىق نەرسىلەرنى ياخشى كۆرىدۇ ۋە ئەتىرگۈلايدۇ . ئىپار ، سەندەل ، ئەمبەرلەرنى يېنىدا ساقلايدۇ . بۇ دورىلار مەززىلىك پۇراق ، ئادەم بەدىنىدىكى سېسىق پۇراقلارنى يوقىتىدۇ ، شۇنداقلا نەسلىنى ياخشىلايدۇ .

دېمەك ، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ يۈقىرىقىدەك بىر يۈرۈش تەبىئىي پەرداز بۇيۇملىرى نوقۇل هالدا گۈزەللىك ئۈچۈنلا ئەمەس ، شۇنداقلا يەنە ساغلاملىق ۋە سالامەتلىك ئۈچۈنمۇ خىزمەت قىلغان . (ئا)

تازىلىق ۋە ساغلاملىق ئادەتلىرى

خوتۇن ـ قىزلارنىڭ ھەھەردىكى ئەنئەنىۋى تازىلىق ئادەتلىرى :

تازىلىق ـــ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئۈزۈكى ، ئىنسانلارنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى بىلىش دەرىجىسىنىڭ ئىپادىسى ، مەنىۋى گۈزەللىكنىڭ رېئاللىقتا ئايلىنىشى ، ساغلاملىق ۋە روھلۇق بولۇشنىڭ كاپالىتى .

تازىلىق ـــ ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكىنى بەلگىلەيدىغان تۈپ ئامىللارنىڭ بىرى .

« ساغلام تەنده ساغلام ئەقىل » دېگەن ماقال ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن باشلاپ تازىلىققا تولىمۇ ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت مىللىي پسىخىكىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ .

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان شەكىللەندۈرگەن ئەنئەنىۋى ئىش تەقسىماتى نەتىجىسىدە خوتۇن ـ قىزلار بالا بېقىش ، تاماق ئېتىش ، كىر يۇيۇش ، ئائىلە تازىلىقى ۋە مۇھىت تازىلىقى قاتارلىق ئۆي ئىشلىرىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان بولۇپ ، ھەممىسىدە تازىلىق مەركىزىي نۇقتا قىلىنغان . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار كۈندىلىك ئائىلە ئىشلىرىنىڭ بىرىنچى قەدىمىنى سەھەردىكى ئاممىۋى تازىلىق پائالىيىتىدىن باشلايدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا « بۇ ئايالنىڭ قېشىغا قاراڭ ، قاچىسىنىڭ تېشىغا (قاراڭ) » ، « ئىشچان خوتۇن سەھەر تۇرۇپ چېچىنى تارايدۇ ، ھۇرۇن خوتۇن ئۇخلاپ تۇرۇپ كولۇڭ كولايدۇ » دېگەن تەمسىلنىڭ كېلىپ چىقىشىمۇ سەۋەبسىز ئەمەس . دەرۋەقە ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا تازىلىقنى ئاياللارنى باھالايدىغان ئاساسىي ئۆلچەم قىلغان . كۈندىلىك تۇرمۇشتىمۇ ئەڭ يېقىمسىنىڭ كىر ياكى پاكىزلىقىغا قاراپ ، ئايالنىڭ قانداق تەبىئەتلىك كىشى ئىكەنلىگىنى مۆلچەرلەيدۇ . شۇ سەۋەبتىن ئانا بولغۇچى قىزىنى كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا ئائىلە ئىشلىرىغا بولۇپمۇ تازىلىق قىلىشقا ئۆگىتىدۇ . ھەمىشە ئۆز پەرزەنتلىرىگە « سەھەر تۇرۇپ تازىلىق قىلساڭ ساۋاب بولىدۇ ، هويلا ـ ئارام ۋە يوللارنى سۈپۈرسەڭ بەختىڭ ئېچىلىدۇ » دەپ تەربىيە بېرىدۇ . مۇشۇنداق ئەنئەنىۋى تەلىم ـ تەربىيە نەتىجىسىدە ئۇيغۇرلار ئۆز تۇراقلاشقان يېزا ـ قىشلاق ، شەھەر ـ بازارلاردا ھەر كۈنى تاڭ سۈزۈلۈشى بىلەن تەڭلا ھەممىدىن بۇرۇن ئۇيغۇر ئايال ـ قىزلىرى ئورنىدىن تۇرۇپ يۈز ـ كۆزىنى يۇيۇشتىن ئىلگىرى ئۆيئىچى ، هويلا ـ ئارامىلىرىنى ۋە ئۆي ئەتراپىدىكى چوڭ ـ كىچىك كوچىلارنى پاكىز سۈپۈرۈپ سۇ سېپىدۇ ، تەرەتخانىلارنى پاكىز تازىلايدۇ ، هويلا ـ ئارامدىكى گۈللۈكلەرگە ۋە گۈل تەشتەكلىرىگە سۇ

قۇيىدۇ . بۇنىڭ بىلەن ئائىلىلەر ۋە يۇرت - مەھەللىلەر ئادەمگە بىر خىل جۇشقۇن كەيپىيات بېغىشلايدۇ ، بىر كۈنلۈك هاياتنىڭ مۇقەددەسلىكى ئەنە شۇنداق پاكىز مۇھىت ۋە ساپ هاۋا بىلەن ئېچىلىدۇ .

شەھەرلەردىكى هازىرقى زامان قەۋەتلىك ئۆيلەردە ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىمۇ ئەنە شۇ ئەنئەنىۋى تازىلىق ئادىتى بويىچە ئۆزى ئولتۇرغان قەۋەتلىك بىنانىڭ پەلەمپەيلىرىدىن تارتىپ شۇ قەۋەتنىڭ ئالدى هەتتا كەينىگىچە پاكىز سۈپۈرۈپ تازىلايدۇ ، ئاممۇ دېرىزىلەرنى پىداكارلىق بىلەن سۈرتىدۇ . بۇنداق ئادەت بىر خىل ئەنئەنىگە ئايلانغاچقا ، بۇ خىزمەتكە هېچقانداق ئائىلە مەجبۇرلانمايدۇ . بەلكى قوشنىلار ئارا ئىختىيارىي ۋە تەبىئىي هالدا هەمىدىن بۇرۇن ئورنىدىن تۇرۇپ ئاممۇنىڭ تازىلىق قىلىشىنى شەرەپ هېس قىلىشىدۇ . بۇنداق تازىلىق ئادىتى قانداقتۇر بىر كوللېكتىپ ياكى مەلۇم تەشكىل ئورۇنلاشتۇرغان مەجبۇرىي پائالىيەت بولماستىن ، بەلكى ئۇزۇن يىللار داۋاملىشىش نەتىجىسىدە پىسخىك ئەنئەنىگە ئايلانغان مەنىۋى گۈزەللىك پائالىيىتىدۇر . بۇنىڭ خاسىيىتىدىن بارلىققا كەلگەن ئائىلە ۋە مۇھىت گۈزەللىكى هەر كۈنى سەھەردە ئىشقا ئاتلانغان ئەمگەكچىلەرنى كۆڭۈل ئازادىلىكىگە ئىگە قىلىپ ، ئۇلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىدا هاياتلىققا مۇھەببەت ئويغىتىدۇ ، ئۆزئارا ئىناقلىقنى كۈچەيتىپ ، كوللېكتىپ ۋىزىلىق روهىنى مۇستەهكەملەيدۇ . شۇنداق قىلىپ سەھەردە باشلىنىدىغان ئاممۇي تازىلىق ئارقىلىق بەرىكەت ۋە نۇسرەتكە يول ئاچىدۇ ، ئائىلىسىنىڭ روناق تېپىشىنى تىلەيدۇ ، كېسەللىكنىڭ مەنبەسىنى يوقىتىشقا تىرىشىدۇ . (ئا)

سەۋۈللۈق رەڭ چۈشەنچىلىرى

رەڭ - ماددىي دۇنيانىڭ قۇياش نۇرىنى قوبۇل قىلىشتىكى ئاكتىپچانلىقى ياكى پاسسىپلىقى بىلەن ئىنسان سەزگۈسىدە ئىپادىلەنگەن خىلمۇ خىل كۆرۈنۈشىدىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇ ماددىي دۇنيادا ئوبيېكتىپلىققا ، سەزگۈ دۇنياسىدا سۇبيېكتىپلىققا ئىگە . بىز بۇ يەردە رەڭدىن ئىبارەت ئاشۇ كونكرېت نەرسىگە ئىنسان ئۆز سەزگۈسى ئارقىلىق مەلۇم سەۋۈللۈق مەنە بەرگەنلىكىدىن ئىبارەت ئادەت خاراكتېرىنى شەرھىلەيمىز .

ئۇيغۇرلار هەر خىل رەڭدىن ئۆزگىچە ئېستېتىك لەززەت ئېلىپلا قالماستىن ، رەڭدىكى كىشىگە بېرىدىغان ئوخشاشمىغان تۇيغۇنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدىكى تۇرلۈك پائالىيەت ۋە چۈشەنچىلىرىگە زىچ بىرلەشتۇرۇپ ، تۇرمۇشىدىكى ياخشىلىق ۋە يامانلىقنىڭ سەۋۈللۈق بېشارىتى سۈپىتىدە قوللىنىپ ئىشلەتكەن . هەر خىل رەڭلەرنىڭ ئېچىدە ئاق ، كۆك ، قىزىل ، سېرىق رەڭلەر ئۇيغۇرلارنىڭ پسىخىك پائالىيىتى ۋە دىنىي ئەقىدىسىگە زىچ ماسلاشقان هالدا ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۆرپ - ئادىتىدە بىر قەدەر گەۋدىلىك رەڭ رول ئوينىغان بولۇپ ، ئۇ قەدىمىيلىكى ۋە ئىزچىللىقى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىدە مۇهىم بىر ئالاهىدىلىك بولۇپ شەكىللەنگەن .

ئاق رەڭ

ئاق رەڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئېڭىدا بەخت - ئامەت ، ياخشىلىق ، پاكلىق ، ئالىيجانابلىق چۈشەنچىسىنى بەرگەن . بۇ خىل چۈشەنچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد دەۋرلىرىدىن تارتىپ ، تاكى هازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە . مەسىلەن ، سەپەرگە چىققانلارنى ئۇزىتىشتا « ئاقىيول بولسۇن !» دەپ ياخشى تىلەكتە بولۇش ، سۈتنى ئۇلۇغلاش ، قارنى بەخت - ئامەتنىڭ بەلگىسى دەپ بىلىش ، قىزلار تويى بولغان كۈنى ئاق رەڭلىك كۆڭلەك كىيىش ، هازىدا ئەرلەر بېلىگە ئاق باغلاش ، ئاياللار ئاق ياغلىق سېلىش ، ئۆي - ئىمارەتلەرنى ئاقارتىش ... قاتارلىق ئادەتلەرنىڭ هەممىسىدە ئاق رەڭ ئۇلۇغلانغان .

بۇنىڭدىن باشقا ئاق رەڭگە ئائىت چۈشەنچىلەر ناهايىتى نۇرغۇن بولۇپ ، ئۇنى بىر قەدەر قەدىمىيرەك بولغان نەمۇنىلەردىن ئىزدىگەندە مەشهۇر داستان «ئوغۇزنامە » گە مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ . داستاندا ، ئوغۇز خاقاننىڭ هەربىي يۈرۈشتە قولغا كەلتۈرگەن بۇيۇك غەلىبىسىنى تەبرىكلەش پائالىيىتىدە ، قىرىق غۇلاچلىق ئاق خادا ئاستىغا ئاق قوينى باغلىشى بەخت ۋە ئامەتنىڭ مەڭگۈلۈك نېسىپ بولۇشىغا قارىتا ئىشەنچىنىڭ سەمۇولى بولۇپ هېسابلىنىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ بۇددىزم ئېتىقادى دەۋرىدىمۇ ئاق رەڭ ئوخشاشلا ياخشىلىق ۋە ئامەتنىڭ سىمۋوللۇق بەلگىسى سۈپىتىدە قوللىنىلغان . « ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى » دىكى ئاق نىيەت تېكىننىڭ ياخشىلىق قىلغۇچى ۋە خەير - ساخاۋەت ئۇچۇن ئۆز جېنىنى قۇربان قىلىشتىن باش تارتمايدىغان ئېسىل روھى ئاق سۆزى بىلەن سۈپەتلەنگەن . « ئىرق پۇتۇك » تىمۇ ئاق رەڭگە مۇناسىۋەتلىك بولغان چۈشەنچىلەرنىڭ ھەممىسى ياخشىلىق ۋە بەخت - ئامەتنىڭ بېشارىتى سۈپىتىدە بايان قىلىنغان . ئاق رەڭنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسى ھازىرمۇ مەۋجۇت بولۇپ ، دوختۇر ، سېستىرالارنىڭ ئاق خالات كىيىشى ، بىمارلارنىڭ نىجاتكارىغا سىمۋول قىلىنغان . ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىمۇ ئاق رەڭ يۇقىرىقىدەك ئۆزگىچە سىمۋوللۇق مەنە بىلەن ئىپادىلەنگەن .

كۆك رەڭ

كۆك رەڭمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادى بىلەن باغلانغان ھالدا ياخشىلىق ۋە ئامەتنىڭ شۇنداقلا ئىلاھىي تۇسىنىڭ سىمۋوللۇق بېشارىتى سۈپىتىدە گەۋدىلەنگەن .

كۆك سۆزىنىڭ بىر نەچچە تۈرلۈك مەنىسى بار: مەسىلەن ، كۆك ــ تەڭرى ، ئاسمان ، كۆك رەڭ ، ئەسلى (كۆكۈڭ قايىسى) ، كۆكلە (ياشا ، ياشارماق) ، كۆك (كۆكتات ، ئوت - چۆپ) قاتارلىقلار . بىزنىڭ بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇۋاتقىنىمىز ، كۆك سۆزىنىڭ ئىككى خىل مەنىسى بولۇپ ، بىرى ، تەڭرى ، يەنى خۇدا مەنىسى ؛ يەنە بىرى ، رەڭ پەرقىدىكى كۆك مەنىسى . تېخىمۇ كونكرېت ئېيتقاندا ، كۆك رەڭنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېڭىدا مۇقەددەس رەڭ چۈشەنچىسىگە كۆتۈرۈلۈشى ، ئۇنىڭ خەلق ئېڭىدىكى تەسىرى قاتارلىقلار .

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقىدىسىدە كۆك رەڭنىڭ بۇيۇكلۇك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ ، ئىلاھىي قۇدرەتنىڭ سۈپىتى ياكى ئىسمى ئورنىدا قوللىنىلىشىنىڭ مەلۇم ئىجتىمائىي ئاساسى بار . ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى خەلقلەر ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قەدەر ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى ئۇچۇن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغانىدى . چارۋىچىلىق ھايات ئاساسەن يېشىللىقنى مەركەز قىلغان ، يايلاقنى ماكان قىلاتتى . يايلاق مەدەنىيىتىدە يېشىللىق ھاياتنىڭ ئاساسى ، دەپ قارىلىپ ، ئۇنىڭغا بولغان ئىخلاسمەنلىك كۈچەيگەنىدى . بۇنىڭ دەللىلى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى « تېلى قوشقى » نى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ . ئۇنىڭدا ئاتا ــ بوۋىلىرىمىزنىڭ يېشىللىققا باغلانغان ھاياتلىق پائالىيىتى ناھايىتى ئوبرازلىق ھالدا بايان قىلىنغان . ئۇنىڭدىن باشقا « ئوغۇزنامە » داستانىدا كۆك رەڭگە ئائىت بايانلار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ .

ئوغۇزخانىنىڭ ئۆڭ - چىرايىنىڭ كۆك بولۇشى ، ئۇنىڭ تەڭرىگە سېغىنىۋاتقاندا ئەتراپ قاراڭغۇلىشىپ ، ئاسماندىن بىر كۆك نۇرنىڭ چۈشۈشى ، ئۇنىڭ ئىچىدىن كۆزلىرى كۆك ، گۈزەل بىر قىزنىڭ پەيدا بولۇشى كۆك تۈكلۈك ، كۆك يايلىلىق ئەركەك بۆرىنىڭ ئوغۇزخانغا يول باشلىشى ... قاتارلىق بايانلار قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا كۆك رەڭنىڭ ئېتىقاد ئاساسى بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىنىڭ روشەن دەللىلىدۇر .

شامانىزم ئېتىقادى دەۋرىدە تەبىئەت ئىلاھچىلىقنى مەركەز قىلغان ئاسمان ، قۇياش ، ئاي ، يۇلتۇز ، شامال ، يامغۇر ، چاقماق قاتارلىق ھادىساتلارنىڭ يۇز بېرىشىدە كۆك سۆزى تەڭرىگە تەققاسلىنىپ بۇيۇكلۇك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن .

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن كۆك (ئىلاھ) چۈشەنچىسىدىن ئالەمنى بىنا قىلغۇچى «ئاللاھ» ئۇقۇمى پەيدا بولۇپ ، ئۇ ، كۆك تەڭرى چۈشەنچىسىنىڭ ئورنىغا دەسسىدى . لېكىن كۆكنىڭ خەلق ئېڭىدىكى سىمۋوللۇق مەنىسى (ئېستېتىك مەنىسى) ئۆزگەرمىدى ، بەلكى ئادەت سۈپىتىدە خەلق ئارىسىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە . مەسىلەن ، قايغۇ - ھەسرەتكە دۇچار بولغاندا كۆككە قاراپ ئىلتىجا قىلىش ، يېشىللىقنى قەدىرلەش ، تەبىئەتنىڭ تۇنجى مېۋىسى (كۆكى) گە بولغان ھېرىسمەنلىك ، بىدە كۆكىدە كۆك چۆچۈرىسى ئېتىپ ، ئۇرۇق - تۇغقان ياكى قولۇم - قوشنىلارغا يېگۈلىق تۇتۇش ئۇدۇمى ، كۆك مەشرەپى قاتارلىقلار شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر . (ئا)

قىزىل رەڭ ۋە سېرىق رەڭ چۈشەنچىسى

ئۇيغۇرلار قىزىل رەڭنى ياخشىلىقنىڭ ، خۇشاللىقنىڭ ، بەخت - سائادەتنىڭ ، گۈزەللىكنىڭ ، جەڭگىۋارلىقنىڭ ، غەلىبىنىڭ سىمۋوللۇق بېشارىتى ، دەپ قارايدۇ .

ئۇيغۇرلاردا قىزىل رەڭنىڭ يۇقىرىقىدەك مەنە لەرگە ئىگە بولۇشى ئۇلارنىڭ ياشىغان جۇغراپىيىلىك شارائىتى ، ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلىرى ۋە تارىخىي كەچۈرمىشلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، تەدرىجىي هالدا ، نەسىپىي مۇقىم مەنىسى بىلەن ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىدە ئەكس ئەتكەن . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە توي - تۆكۈن بولسا «ئاشسۇيى» هېسابىدا قىز تەرەپكە ئاپىرىدىغان قوينىڭ بېشىغا قىزىل رەخت باغلاپ قويۇلىدۇ ، توي كۆچۈرۈش هارۋىسىغا قوشۇلغان ئاتلارغا ياكى هازىرقى زامانىدىكى توي كۆچۈرۈش ماشىنىلىرىنىڭ ئالدىغا قىزىل رەخت باغلىنىدۇ . هەتتا توينىڭ ناغرا - سۇنايلىرىغىمۇ قىزىل رەخت باغلاپ قويۇلىدۇ . سۇننەت توي مۇراسىمىدا سۇننەتى قىلىنغان بالىنىڭ بېلىگە گۈل چىقىرىلغان قىزىل پوتا باغلىنىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا يېڭى تۇغۇتلۇق ئۆيلەرنىڭ ئىشىكىگە قىزىل رەخت ئېسىپ قويۇلىدۇ ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەسۋىرى ۋاستىلىرىدە قىزىلارنى قىزىلگۈلگە ئوخشىتىدۇ . قىزلار ، ياش چوكانلار قىزىل رەڭلىك كۆڭلەك كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ . قىزىل رەڭنى — ياشلىقنىڭ بەلگىسى ، دەپ قارايدۇ .

قىزىل رەڭگە بولغان مۇشۇنداق هېرىسمەنلىك تۇپەيلىدىن شەرقىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا قىزىل دوپپا كىيىش ئادىتى تارىختىن بۇيان ساقلىنىپ كەلمەكتە . بولۇپمۇ تۇرپان ئۇيغۇرلىرى قىزىل رەڭگە تېخىمۇ ئالاهىدە مۇئامىلە قىلىدۇ ، قەدىمكى زەردۇشت دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن ئوتقا چوقۇنغان تۇرپان ئاھالىسى ئوتنى مۇقەددەس بىلىدۇ ، ئوتنىڭ ئالدىدا ئوت يېقىلغۇ ئۇچۇرلارنى ئوتقا ئېيت

X ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد ئادەتلىرى

يېزىقسىز ۋاقىت كالېندارى

ئەجدادلىرىمىز ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ ، ئۆزلىرىنىڭ ھاياتلىق ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق ھالدا ، تەبىئەتنىڭ سىرىنى بىلىش ئىستىكىنى ئاسمان جىسىملىرى ھەققىدىكى كوسمولوگىيىلىك ۋە مېترولوگىيىلىك چۈشەنچىلەرگە تەتبىقلىدى . ئۇلار كۈن بىلەن تۇنۇنىڭ ، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ ، كۈن ، ئاي ، پەسىللەرنىڭ دەۋرى ھالدا ئالمىشىپ ، ئايلىنىپ تۇرۇش سەۋەبلىرىنى ئاسمان جىسىملىرى (قۇياش ، ئاي ، يۇلتۇز ، پلانېتىلار) دىكى ئۆزگىرىشلەرگە باغلاپ چۈشەندۈرۈشكە تىرىشتى . قۇياشنىڭ شەرقتىن كۆتۈرۈلۈپ ، غەربكە پېتىشى ؛ ئاينىڭ تۇغۇلۇشى ، تولۇشى ۋە ئاخىرىدا يوقلىپ قايتىدىن پەيدىنشى ؛ پلانېتىلار ۋە سانسىزلىغان يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ سىرلىق ھەرىكەتلىرى ۋە ئۆزگىرىشلىرى ، ئۇلارنىڭ كائىناتقا بولغان تەسىرى... قاتارلىقلارنى ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە تەكرار كۆزىتىپ ، پلانېتىلارنىڭ بۇرچلىق ۋاقتى (يىللىق ھەرىكەت دەۋرى) نى مەلۇم ئېنىقلىق بىلەن ھېسابلاپ چىقىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى . نەتىجىدە ئەڭ دەسلەپكى « يېزىقسىز ۋاقىت كالېندارى » (يۇلتۇز كالېندارىمۇ دېيىلىدۇ) پەيدا بولدى . دېھقانلار ۋە مال چارۋىچىلار مۇشۇ « كالېندار » بويىچە ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەزگىلىنى بەلگىلىدى ھەمدە كېيىنچە ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتى ئاساسىدا تۇزۇلگەن «شەمسىيە كالېندارى » ، «قەمەرىيە كالېندارى » ۋە مۇچەللەك كالېندارلارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس سالدى .

خەلقىمىز مېترولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەرنى سۈپەتلەيدىغان «يۇلتۇز كالېندارى» نى يارىتىش جەريانىدا ئاساسىي پلانېتىلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئېپتىدائىي ھالدا بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى . شۇنىڭ بىلەن قۇياشنى مەركەز قىلغان پلانېتىلارنىڭ سۈپەتلىرىنى پەرقلىق ھالدا تەرىپلىدى ۋە ئۇلارنى ئۆزىگە خاس مىللىي ناملار بىلەن ئاتىدى . مەسىلەن، ھەم ئاسترونومىيىلىك ، ھەم مېترولوگىيىلىك مەنىگە ئىگە بولغان ئوكەر يۇلتۇزىنى « ulkər » دەپ ئاتاپ ، ئۇنىڭدىن كېچىسى يول يۈرگەندە نىشان كۆرسىتىپ بېرىدىغان « كومپاس » سۈپىتىدە پايدىلاندى . « يۇلتۇز كالېندارى » دىكى مەزگىل (پەسىل) ئۆزگىرىشلىرىنىمۇ ئەنە شۇ ئوكەرگە قاراپ بەلگىلىدى . خەلقىمىز : « ئوكەر يۇلتۇزىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن ھاۋا رايى ئۆزگىرىدۇ ، ئەگەر ئوكەر ئايغا يېقىنلاشسا ، بوران - چاپقۇن ئاز بولىدۇ . يەرگە يېقىنلاشسا ، بۇ باھار (كۆكلەم) نىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنىڭ بېشارىتى ؛ ئەگەر ئوكەر سۇغا يېقىنلاشسا ھۆل - يېغىن كۆپ بولىدۇ ؛ تاغقا يېقىنلاشسا پۈت - پۈت ئىسسىق بولىدۇ » دەپ قارىدى . «ئوكەر يانغا ئۆتسە يازغا تەۋە ، قوماق گەدەنگە چۈشسە تازغا تەۋە » دېگەن تەمسىل خەلقىمىزنىڭ ئەنە شۇ ئوكەر يۇلتۇزى ھەققىدىكى قاراشلىرىدىن كېلىپ چىققان (كىشىلەر ئوكەر يۇلتۇزى كۆرۈنمەيدىغان 6 - ئاينىڭ بېشىنى «ئوكەر يانغا ئۆتتى » دەپ ھېسابلىغان) .

ئۇيغۇرلار يەنە ئورنىدىن مىدىرلىمايدىغان قۇتۇپ يۇلتۇزىنى « تۆمۈرقوزۇق » دەپ ئاتاپ ، دۇنيانىڭ تۆت تەرىپىنى ئۇنىڭغا قاراپ بەلگىلىدى . « تۆمۈرقوزۇق » نىڭ يېنىدىكى ئىككى يۇلتۇز تۇرۇمىنى « بېلىق » (بالىق) يۇلتۇز ۋە «قوزى يۇلتۇز » دەپ ئاتاپ ، «بېلىق » ـــ قىشنىڭ ئاخىرقى ئېيى ، « قوزى » ـــ باھارنىڭ باشلانغۇچ ئېيى (يىل

بەشى) دەپ چۈشەندۈردى . ئۆزىنىڭ رەڭگى بىلەن بىر تامچە قانغا ئوخشىشىدىغان قىزغۇچ مارس تۇركۈمىگە «يەتتىكەن » (يەتتە قاراقچى ، قاراقۇش) دەپ نام بېرىپ ، ئۇنى بالايىئاپەتكە سىمۋول قىلدى . خەلق ئارىسىدا «يەتتىكەن » يۇلتۇز تۇركۈمىنىڭ يەنە « چۆمۈچ يۇلتۇزى » ، « چوڭ ئېيىق يۇلتۇزى » دېگەن ناملىرىمۇ بار .

ھەمىدىن روشەن ھەم چىرايلىق ۋېنېرا يۇلتۇزىنى « چولپان » دەپ ئاتاپ ، ئۇنى خۇشاللىق ، بەخت خاراكتېرىستىكىسى بىلەن گەۋدىلەندۈردى . ئەڭ ئۇستۇن تۇرىدىغان زۇھەل (ساتۇرن) يۇلتۇز تۇركۈمىنى «ئاقار يۇلتۇز » ، «تارازا يۇلتۇز » دەپ ئاتاپ ، ئۇنىڭغا باشقىچە ئەھمىيەت بەردى . «چىللە » (ئىيۇل) نىڭ ئاخىرى « تارازا يۇلتۇز » نىڭ كۆرۈنۈش مەزگىلى بولۇپ ، ئۇ تومۇزنىڭ قايتىشىغا باشلىغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ ، دېيىشتى ھەمدە « تارازا تۇغسا تاڭ سالقىن ، بۇغداي ، ئارپا پىشىدۇ » دەپ قاراشتى .

ئاتارۇت (مېركۇرىي) يۇلتۇز تۇركۈمىنى «سۇنبۇلە» (بۇغداي بېشى) دەپ ئاتاپ ، «سۇنبۇلە» تۇغقاندىن كېيىن ياز ئايىغلىشىدۇ ، دەپ قارىدى . خەلق ئارىسىدىكى « سۇنبۇلە يېمى ــ قىشنىڭ غېمى » ، « سۇنبۇلدە سۇسال ، مىزاندا تېرى ، مىزاندا تېرىمساق قوي نېرى » دېگەنگە ئوخشاش ماقال - تەمسىللەرنىڭ پەيدا بولۇشىمۇ ئەنە شۇ يۇلتۇزنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

خەلقىمىز يەنە مۇشتېرى (يۇپىتېر) يۇلتۇز تۇركۈمىنى « ئوت يۇلتۇز» (مەھمۇت قەشقەرى «تۇركىي تىللار دىۋانى » دا « ئەرەن تۇز» دەپ ئاتىغان) دەپ ئاتاپ ، ئۇنى ياخشىلىق ۋە بەخت ــ سائادەتكە سىمۋول قىلدى . مېرىخ يۇلتۇز تۇركۈمىنى « شامال يۇلتۇز » (باقىرسوقىم) دەپ ئاتاپ ، ئۇنى پالاكەت ۋە مالامەتكە سىمۋول قىلدى . زۇھەل يۇلتۇز تۇركۈمىنى « تۇپراق يۇلتۇز » دەپ ئاتاپ ، ئۇنى نېسىپى ياخشىلىق ۋە نېسىپى خۇشاللىققا سىمۋول قىلدى ۋە باشقىلار .

ئۇيغۇرلار « ئاسمان گۈمبىزى » دە جەمئىي تۇرغان ئەنە شۇنداق يۇلتۇز تۇركۈملىرىنىڭ ئىچىدىكى ئون ئىككى يۇلتۇز تۇركۈمىنى ئايرىم - ئايرىم ئىللىي ناملار بىلەن ئاتاپ ، ئۇنى بىر يىل ئىچىدىكى ئون ئىككى ئاينىڭ نامى قىلىپ قوللانغان . خەلقىمىز ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە « قوزى » نى يىل بېشى (يېڭى يىل) قىلغان ھالدا ، ئۆد (ئۆي) ، ئاراندىز (جەۋزا) ، قوچاق (سەراتان) ، ئارسلان (ئەسەد) ، سۇنبۇلە (بۇغداي بېشى) ، ئۇلكۇ (تارازا ، مىزان) ، چازان (چايان ، ئەقرەب)، ياي (ئوقيا ، قەۋىس)، ئوغلاق (جەددى) ، كۇنەك (دەلۋە ، سوغا) ، بالىق (بېلىق ھوت) دەپ ئاتاپ ، ئون ئىككى ئاينى رەتكە تۇرغۇزغان . ھەر ئۇچ ئاينى بىر تۇقسان (بىر پەسىل) غا بۆلۈپ ، نوروز (يېڭى ئاي) ، ئوغلاق ئاي ، ئۇلۇغ ئوغلاق ئاي ، ئۇلۇغ ئاي دەپ تۆت پەسىلنى پەرقلەندۈرۈپ ئاتىغان . يەنە بىر ئاينى ئىككى مەۋسۇمگە ، بىر كېچە - كۈندۈزنى ئون ئىككى چاغ ، يىگىرمە تۆت ۋاقىت (سائەت) قا ، ئون ئىككى يىلنى بىر مۇچەلگە ، بەش مۇچەلنى بىر دەۋرگە بۆلگەن .

خەلقىمىزنىڭ قەدىمكى « يېزىقسىز ۋاقىت كالېندارى » دا يەنە يەتتە كۈننى زۇھەل (سەكەنتىر يىلكى ساتۇرن) ، مۇشتېرى (ئوڭاي ياكى يۇپىتېر) ، مېرىخ (كورۇد ياكى مارس) ، شەمس (يەشىق ياكى قۇياش) ، زۆھرە (سەۋت ياكى چولپان) ، ئاتارۇت (ئارزۇ يىلكى مېركۇرىي) ، قەمەر (ئاي يىلكى يالچىق) قاتارلىق كۆكتىكى يەتتە سەييارە يۇلتۇزغا تەقلىد قىلىپ ئاتىغان . ھازىرقى «ھەپتە » ۋە كۈن نامىلىرى ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ كىرگەن .

«شەمسىيە كالېندارى » بويىچە ھەرقايسى ئايلارنىڭ ھەمەل (1 - ئاي) ، سەۋر (2 - ئاي) ، جەۋزا (3 - ئاي) ، سەرەتان (4 - ئاي)، ئەسەد (5- ئاي)، سۇنبۇلە (6- ئاي)، مىزان (7- ئاي)، ئەقرەپ (8 - ئاي) ، قەۋس (9 - ئاي) ، جەددى (10 - ئاي) ، دەلۋە (11 - ئاي) ، ھوت (12 - ئاي)،

شۇنداقلا ئەرەب « قەمەرىيە كالېندارى » بويىچە مۇ-
ھەررەم ، سەپەر ، رەبىيەلئەۋۋەل ، رەبىيەلئاخىر ، جامادىيەلئەۋەل ، جامادىيەلئاخىر ، رەجەپ ، شەئبان ، رامىزان ، شەۋۋال ، زۇلقەئدە ، زۇلھەججە دەپ ئا-
تاشمۇ شۇنجاڭغا ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىنكى ئىشلاردۇر .

دېمەك ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى «يېزىقسىز ۋاقىت كالېندارى » دا « يەر مەركەز » لىك چۈشەنچىسى ئالغا سۈرۈلگەن بولۇپ ، ئاسماندىكى بارلىق پلانېتىلار ئوخشاشمىغان ئوربىتىلارنى بويلاپ يەرنى ئەگىپ ھەرىكەتچان ھالەتتە تۇرىدىغانلىقى ، قۇياش بارلىق پلانېتىلار ئىچىدە ئۆزىدىن يورۇقلۇق چىقىرىدىغان ئىسسىقلىقنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكى ، بۇ مەنبە بولمىغاندا ھاياتلىقنىڭ بولمايدىغانلىقى ، ئاي قۇياشتىن يورۇقلۇق ئالغۇچى « يەرنىڭ ھەمراھى » ئىكەنلىكى ... قاتارلىق كۆز قاراشلار ئەكس ئېتىلگەن . (ئا)

ئەنئەنىۋى ئۆلچەم بىرلىكلىرى

ئۇيغۇرلار بۇرۇنراق شەھەرلەشكەن ، بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويغان خەلقلەرنىڭ بىرى . بازار سودىسىنىڭ جانلىنىشى تەبىئىي ھالدا تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى تەلەپ قىلىدۇ . بۇ ئۆلچەملەر ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى بىلەن زىچ باغلانغان ھالدا روشەن مىللىيلىككە ئىگە بولۇپ ، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان مېتروللوگىيىلىك نامىلارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس سالغان .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تۇرمۇشىدىكى ئەنئەنىۋى ئۆلچەملەرنى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى ، ئېغىرلىق ئۆلچىمى ، سۇيۇقلۇق ئۆلچىمى ، چېچىلىپ - تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان نەرسىلەرنى ئۆلچەش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئۆلچەملەر ، كۆلەم بىلەن ھەجمىگە ئائىت ئۆلچەملەر ، ۋاقىت ئۆلچىمى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمىنىڭ چوڭ بىر قىسمى ئادەم ئەزالىرىنىڭ نامى بىلەن ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە تەققاس قىلىنىدۇ . ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى لېكسكا - سېمانتىكىلىق جەھەتتە بىرمۇ-
نەرسىنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى ئۆلچەش ، مۇساپە ۋە ئارىلىقنى ئۆلچەش بولۇپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ . بىرىنچىسى ، ئادەمنىڭ بىرمۇ ئەزالىرىنىڭ نامى ئارقىلىق ياسالغان . مەسىلەن ، غېرىچ (بويى بىر غېرىچ) ، غۇلاچ (بىر غۇلاچ ئارغامچا) ، چامدام (بىر چامدام يەر) ، سويام (بىر سويام رەخت) ، ئادەم بويى (قوناق ئادەم بويى ئۆستى) ، تىرناق (تىرناقچىلىك جاي) ، تۇتام (بىر تۇتام چۆپ) ، تاپان (بىر تاپان يەر) دېگەنگە ئوخشاش . ئىككىنچىسى ، ئۆلچەم سۈپىتىدە ئىشلىتىدىغان نەرسىنىڭ نامى بىلەن ئاتاش ئارقىلىق ھاسىل بولغان ئاتالغۇلار بولۇپ ، ئۇ ئاساسەن ، مەلۇم بىر ۋاقىت كەسىمىسىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنىڭ ئىشتىراك قىلىشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ . مەسىلەن ، ئارغامچا بوي ، نەيزە بوي ، دەرەخ بوي ، گەز ، بىر باغلام ، بىر قۇچاق ، بىر كاپام ، بىر ئورام ، بىر كەتمەن ، بىر گۈرجەك دېگەنگە ئوخشاش .

خەلق ئارىسىدىكى مۇساپىنى ئىپادىلەيدىغان ئاتالغۇلارمۇ ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى دائىرىسىگە كىرىدۇ . مەسىلەن ، چاقىرىم ، بىر ياغاچ يەر ، كۆز يېتىم يەر ، ئوق يېتىم يەر ، بىر رابات يەر ، بىر بېكەت يەر ، ئات چاپتۇرۇم يەر ، ئېگەك ئاستى يەر ، بىر كۇنلۇك يول ، بىر پوتەي يول ، بىر ئاش پىشىم يەر ، بىر ئۆن يېتىم يەر ۋە باشقىلار .

ئۇيغۇرلار ئېغىرلىق ئۆلچىمى سۈپىتىدە ، كۈرە ، پاتمان ، چارەك ، يېرىم چارەك ، ئىششەك ، نىمىشەك ، جىك ، سەر ، مىسقال ، فۇلۇ قاتارلىق ئەنئەنىۋى ئاتالغۇلارنى ئىشلەتكەن . ئۇيغۇرلارنىڭ ئېغىرلىق ئۆلچەيدىغان جىگمۇ مۇشۇ ئۆلچەم بىرلىكلىرىگە ئاساسەن تۈزۈلگەن .

ئۇيغۇرلار سۇيۇقلۇق ۋە چېچىلىپ - تۆكۈلىدىغان نەرسىلەرنى ئۆلچەش ئۈچۈن ، تۇرمۇشتىكى ھەر خىل كۆلەم ، ھەجىم ياكى مۆلچەردىكى نەرسىلەردىن پايدىلىنىپ ، ئۇنى ھەممە ئېتىراپ قىلىدىغان

ئۆلچەم بىرلىكىگە ئايلاندۇرغان . مەسىلەن ، بىر ھارۋا يۈك ، بىر قاپ ئۇن ، بىر قاپاق سۇ ، بىر شېشە ياغ ، بىر قاچا تېرىق ، بىر ئېرىق سۇ دېيىلسە ، ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ قانچىلىك مىقدارنى كۆرسىتىدىغانلىقى ۋە قانچىلىك ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكى كىشىلەر كۆڭلىگە ئايان ئىدى .

ۋاقىت ئۆلچىمىمۇ يۇقىرىقى ئۆلچەم بىرلىكلىرىگە ئوخشاش بىرمەر ھەرىكەت نامى بىلەن ئاتالغان . مەسىلەن ، بىر ئاش پىشىم ، كۆز يۇمۇپ ئاچقۇچە ، ھەش - پەش دېگۈچە ، ... دېگەنگە ئوخشاش .

بۇ خىل ئۆلچەم بىرلىكلىرىنىڭ ئىپادىلەنگەن مەزمۇنىنىڭ تولۇقلىق دەرىجىسى گەرچە مۇتلەق بولمىسىمۇ ، لېكىن خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە بۇ ئۆلچەم بىرلىكلىرى نىسپىي تۇراقلىق مەنەگە ئىگە بولغان . شۇ سەۋەبتىن ، ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە قوللىنىلىپ ئادەتكە ئايلانغان بۇنداق ئۆلچەم بىرلىكى ناملىرى خەلقىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا خېلى قوبۇق ئىز قالدۇرغاچقا ، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئاغزاكي ئىجادىيەتلىرىگىمۇ سىڭىپ كىرگەن . بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ، ماقال - تەمسىللىرى ۋە ھېكايە ، چۆچەكلىرىدە بۇنداق ئەنئەنىۋى ئۆلچەم بىرلىكى ئالتۇنلىرى كۆپ ئۇچرايدۇ . بۇلارنى خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي ئادەتلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەكشۈرۈش ھەمدە ھازىرقى زامان مېتىرولوگىيىلىك نامىلار بىلەن سېلىشتۇرۇش تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە بولغان مۇھىم تېما ھېسابلىنىدۇ .

ھازىر ئۇيغۇرلارمۇ باشقا خەلقلەرگە ئوخشاش ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئۇچۇن خەلقئارا بىرلىككە كەلگەن مېترولوگىيىلىك نامىلار (كىلومېتر ، مېتر ، سانتىمېتر ، تونا ، كىلوگرام ، لىتر قاتارلىقلار) نى قوللىنىدۇ . لېكىن يۇقىرىقى نامىلارنىڭ بەزىلىرى خەلق ئارىسىدا ھازىرمۇ ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتىدۇ . (ئا)

تاق سان

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە تاق سانلار ئۇلۇغلىنىدۇ . شۇڭا ئۇلارنىڭ بەزى تۇرمۇش ئادەتلىرىدە تاق سانلار تاللاپ ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن ، ئۇلار ھەر كۈنى بەش قېتىم (بەش ۋاخ) نامىز ئوقۇيدۇ ؛ ھەر ھەپتىنىڭ بەشىنچى كۈنى بىر قېتىم جۇمىگە يىغىلىپ جۇمە نامىزىغا داخىل بولىدۇ ؛ بىر ھەپتە يەتتە كۈن بولىدۇ ؛ مەسچىتلەرنىڭ پەشتاق پەلەمپىيى تاق بولىدۇ ؛ ئاپتۇۋا بىلەن مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بەرگەندە ئۈچ مەرتە قويىدۇ ؛ قىزلارنىڭ چېچى تاق ئۆرۈلىدۇ ؛ ئۆي ياپقاندا ئىشلىتىدىغان جەگە ياغاچ (لىم) ۋە تۇۋرۇكلەرمۇ تاق بولىدۇ ؛ ئاخۇنۇم توي نىكاھىنى ئوقۇغاندا قىز ۋە يىگىتنىڭ نىكاھىنى قوبۇل قىلغان - قىلمىغانلىقىنى پەقەت ئۈچ قېتىملا سورايدۇ ؛ ئەر ئۆزىنىڭ ئايالىنى ئۈچ قېتىم «تالاق » قىلسا ، نىكاھتىن ئاجراشقانلىق ھېسابلىنىدۇ ، بالىلارنىڭ سۈننەتىنى قىلىشقا توغرا كەلگەندە ، تاق كۈن تاللىنىدۇ ھەمدە سۈننەت قىلىش يېشىمۇ تاق بولىدۇ . كىشى ئۆلگەندە مېيىتنى سۇغا ئالغاندىن كېيىن ، ئەگەر ئەر كىشى بولسا كېپىنلىكى ئۈچ قەۋەت ، ئايال بولسا بەش قەۋەت تىكىلىدۇ ؛ يول - كوچىلاردا بىرمەر كىشىنىڭ ئالدىغا غايىبتىن نەرسە ئۇچراپ قالسا، يۇقىرى ئاۋازدا «بۇ نەرسە كىمنىڭ؟» دەپ ئۈچ قېتىم توۋلاش شەرت . ئىگىسى چىقمىسا ئاندىن ئۇ كىشى ئۇچرىغان نەرسىنى قولىغا ئالسا بولىدۇ ؛ تۆگە كارۋانلىرىدىكى تۆگىنىڭ سانىمۇ تاق بولىدۇ ؛ ئومۇمەن بۇ خىل تاق سانلار ئەقىدىسى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ . ئۇيغۇرلاردىكى بۇنداق ئادەت ئاساسەن ئىسلام دىنى ئەقىدىسىدىن كېلىپ چىققان . ئىسلام دىنىدا خۇدا مۇتلەق بىر ، يېگانە دەپ قارىلىدۇ . مۇشۇ ئېتىقاد ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە سىڭىپ ، ئىستىخپىيىلىك ھالدا تاق سانلارنى ئۇلۇغلاش ئەقىدىسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان . يەنە بىر تەرەپتىن تاق سانلار ئەقىدىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئېتىقادىدا شەكىللەنگەن مۇقەددەس سانلار چۈشەنچىسى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن . تۆۋەندە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى مۇقەددەس سانلار ھەققىدە ئايرىم توختىلىمىز . (ئا)

مۇقەددەس سان — «توققۇز»

ماتېماتىكىلىق ھېسابلاش كاتېگورىيىسىگە تەللۇق سانلارنىڭ ئەسلى ماتېماتىكىلىق مەنىسى ئۆزگىرىپ ، مەنىۋى تۈس ئېلىشى بىر قەدەر مۇملاشقان ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ . بەزى سانلار سىرلىق تۈس ئېلىپ «خاسىيەتلىك سان » غا ئايلىنىپ قېلىشنىڭ سەۋەبلىرى ناھايىتى مۇرەككەپ ؛ ئەينى ۋاقىتتا بۇ سانلار ئىنسان تەپەككۇرىدىكى مەۋھۇم ھادىسىلەرنىڭ كونكرېت بەلگىسى بولۇش رولىنى ئويىنىغانىدى . مانا شۇ ئاساستا بۇنداق سانلار بارغانسېرى قېلىپلىشىپ ، ئەقىدە ۋە ئېتىقادتا ، تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ، ئاغزاكى ئەدەبىيات ئىجادىيەتلىرىدە ئۆز ئەكسىنى تاپتى . ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قاراشلىرىدا تاق سانلار ، بولۇپمۇ ھەممىدىن كۆپ ئۇچرايدىغان « 7 »، « 9 »، « 40 » قاتارلىق سانلار ئۇزاق زامانلار مابەينىدە شۇ خەلقنىڭ ئېڭى ۋە ئەقىدىسىگە ماس ھالدا خاسىيەتلىك تۈس ئالغان . ئالايلۇق ، « تويغان يەرگە توققۇز تەزىم » ، « توققۇز قىزنىڭ تولغىقى بىر كۈندە تۇتۇپتۇ » ، « مەن قىلارمەن ئوتتۇز ، خۇدايىم قىلار توققۇز » ، « توققۇزى تەل » قاتارلىق ماقال - تەمسىل ۋە ئىدىئوملار ؛ « ئوغۇزنامە » داستانىدىكى «...ئوغۇزخاننىڭ ئېتى مۇز تاغ ئىچىگە كىرىپ كەتتى ، بۇنىڭ بىلەن ئوغۇزخان ئۇزۇنغىچە ئازاب چەكتى ، توققۇز كۈندىن كېيىن ئوغۇزخاننىڭ ئايغىرىنى ھازىر قىلدى » («ئوغۇزنامە» 54 - بەت) . «گۆر ئوغلى » داستانىدىكى « گۆر ئوغلى پەرىزات ۋە ئادەمزاتتىن بولۇپ ، ئارقا - ئارقىدىن توققۇز خوتۇن ئالدى»، «توققۇز قات شاھ كىيىم كىيدى»، «مىڭگەن ئېتى توققۇز كۆكنى كۆزلەيدۇ »، «ئوڭ يېنىدا توققۇز تۇماری بار » ، « كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى » دىكى « كۆلتېكىن ئىلگىرى - كېيىن توققۇز قېتىم باشقا - باشقا ئاتقا مىنىپ جەڭگە كىردى » ، « كۆلتېكىن توققۇز ئەسكەرنى نەيزىلىدى، توققۇز ئەسكەرنى ئايلاندۇرۇپ سالدى»... دېگەنگە ئوخشاش تارىخىي بايانلار ؛ « خان تەختكە يېگى چىققاندا ئۇ مەھرەملىرى بىلەن بىللە كىگىزدە ئولتۇرىدۇ ، خان كۈنگە قاراپ ئولارنى توققۇز قېتىم ئايلىنىدۇ » («جۇنام » 50 - جىلد) دېيىلىدۇ . قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئارىسىدىكى « كۆك مەشرەپ » نىڭ قوشاقلىرىدا «غازنى ئوتتۇز ، قوينى توققۇز ھەممىنى تەڭ راستلىدۇق » دېگەن مىسرا ئۇچ خىل ۋارىيانتنىڭ ھەممىسىدە ئۇچرايدۇ . «يۇز ئاچقۇ بەيتى » نىڭ بايانىدا «... توققۇز قېتىم تەزىمگە بارىدۇ»، «... توققۇز غېرىچلىق قوي بەرگەندىلا يول ئېچىلىدۇ » ، «... قىزنى ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ ئۇچ يەرگە يېقىلغان ئوت ئۈستىدىن توققۇز قېتىم چۆگىلىتىدۇ » ، « تويىنىڭ توققۇزىنچى كۈنى يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە سالامغا بارىدۇ . » («قۇمۇل نەزمىلىرى » دىن) ، « ... ئوغۇل تەرەپ تويلۇق ئۇچۇن توققۇز كىيىملىك رەخت ، توققۇز تۇياق قوي ، توققۇز كۈرە بۇغداي ، توققۇز شىڭ گۈرۈچ ، توققۇز جىڭ ياغ ، توققۇز شىرە مېۋە - چېۋە قاتارلىق نەرسىلەرنى قىز تەرەپكە داغدۇغا بىلەن ئاپىرىپ بېرىدۇ » («ئىز» رومانىدىن) ۋە باشقىلار .

كۆرۈپ تۇرۇپتۇمىزكى ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادەت ۋە مۇراسىملىرىدا كۆپ تىلغا ئېلىنغان «توققۇز» تاسادىپىي ھادىسە بولماستىن ، بەلكى ناھايىتى چوڭقۇر تارىخىي ئاساسقا ۋە يىراق ئەنئەنىۋى مەنبەگە ئىگە بولغان بىر خىل مەنىۋى ئادەت ھادىسىسىدىن ئىبارەت . دەرۋەقە ، يۇقىرىقى بايانلارنىڭ ھەممىسى « توققۇز » نىڭ ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد ئادىتىدە خاسىيەتلىك سان تۈسىنى ئالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . مۇشۇ خاسىيەتلىك سان ئېتىقادى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا كىرگەن قەبىلە نامىلىرىمۇ «توققۇز ئۇيغۇر » (ئىچكى توققۇز) ۋە « توققۇز ئوغۇز » (تاشقى توققۇز) دەپ ئاتالغان . مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ « تۈركىي

تىللار دىۋانى » ناملىق ئەسىرىنىڭ III توم، 175 — 176 - بەتلىرىدە : « خانىنىڭ قول ئاستىدىكى ۋىلايەتلەر ھەرقانچە كۆپىيىپ يۇقىرى كۆتۈرۈلسىمۇ تۇغلىرى توققۇزدىن ئاشمايدۇ ، چۈنكى توققۇز سانى خاسىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ » دەپ كۆرسەتكەن . ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دەپنە قىلىش ئادەتلىرىدە نوپۇزلۇق ئەربابلار ئۆلسە قەبرە توپىسىنىڭ ئۈستىگە توققۇز دانە تاشنى تىزىپ قويىدىغانلىقىمۇ مەلۇم .

كۆپلىگەن مەلۇماتلارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىچە ، « توققۇز » نىڭ خاسىيەتلىك سان بولۇپ قېلىشى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ شامانىزملىق ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . قەدىمكى ئۇيغۇر شامانىستلىرىنىڭ ئېپتىدائىي تەسەۋۋۇرىدىكى كۆكتەڭرى ئېتىقادىدىن « يەتتە يۇلتۇز ئىلاھى » چۈشەنچىسى كېلىپ چىققان ۋە بۇ يەتتە يۇلتۇز (يەتتە سەييارە) ئايرىم - ئايرىم ناملار بىلەن ئاتىلىپ يەتتە ئىلاھ سۈپىتىدە ئۇلۇغلانغان . بۇ يەتتە « ئىلاھ » نىڭ ھەر بىرى بىر ھايات ئالىمى ھېسابلىنىپ ، ئۇنىڭغا يەنە پانىي ئالەم (تۇپراق) ۋە يەر ئاستى ئالەم (روھىناتلار ماكانى) قوشۇلۇپ ، پۈتۈن ئالەم توققۇز ھاياتلىق مەنبەسىدىن قۇرۇلغان دېگەن ئېپتىدائىي چۈشەنچە بارلىققا كەلگەن . شۇنداق قىلىپ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇپ ئالەم قارىشى «توققۇز» غا مۇجەسسەملەشكەن .

دېمەك ، ھېسابلاش جەھەتتىن قارىغاندا «توققۇز » سان چەكسىز ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان ئەڭ چوڭ سانىنىڭ ئاخىرقى چېكى دەپ قارالغان ۋە ئېتىقاد جەھەتتىن « كۆپلۈك » ، « ئۇلۇغلۇق » ، «بۈيۈكلۈك» مەنبەسىگە سىمۋول بولغان . ئۇ «يەتتە » ، « قىرىق » ، « ئۈچ » قاتارلىق خاسىيەتلىك سانلارنىڭ پەيدا بولۇش خاراكتېرىگە ئوخشاشمىغان ھالدا ئېتنىنىڭ مەنبە جەھەتتىن بۇاستە ھالدا قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ شامانىزملىق ئېتىقادىغا باغلىنىدۇ . مۇشۇ جەھەتتىن ئۇ ھەم قەدىمىلىككە ، ھەم قويۇق مىللىي خاراكتېرگە ئىگە . (ئا)

خاسىيەتلىك سان «يەتتە» ۋە «قىرىق»

خاسىيەتلىك سان « يەتتە » چۈشەنچىسى «9» سانىنىڭ سىرلىق خاراكتېرىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ ، « يەتتە » بىلەن باغلىنىشلىق ئادەتلەرمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان . ئۇيغۇرلاردا « يەتتە » سانىنى مۇقەددەسلەشتۈرۈش ئەتراپىتىكى باشقا دىنىي مەدەنىيەتلەرنىڭ تەسىرىدىن بارلىققا كەلگەنلىكى مەلۇم . بولۇپمۇ ئۇ ئاساسەن ئىسلام دىنى مۇراسىملىرى ۋە ئادەتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك . چۈنكى ، ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئىسلام دىنى تارقىلىشتىن بۇرۇنقى خاتىرىلەردە «يەتتە» نىڭ سىرلىق خاراكتېرگە ئىگە بولغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلار ئۇچرىمايدۇ . مەسىلەن ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئادىتىدە يەتتە كۈندە بىر قېتىم مەسچىتكە يىغىلىپ جۈمە نامىزى ئوقۇيدۇ ؛ روزا ھېيت ۋە قۇربان ھېيت نامىزىنىڭ مەدھىيە نامىسى يەتتە سۈرىدىن تەركىب تاپقان ؛ ئادەتتە ، ئوغۇل بالىلار يەتتە ياشقا كىرگەندە سۈننەت تويى ئۆتكۈزۈلىدۇ ؛ ئادەم ئۆلۈپ يەتتە كۈندىن كېيىن چوڭ نەزىرسى (يەتتە نەزىر) ئۆتكۈزۈلىدۇ ؛ مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋاپات بولۇپ ئون يىلدىن كېيىن ، 644 - يىلى خەلىپە بولغان ئوسمان تارقىلىپ يۈرگەن سۈرىلەرنى توپلاپ «قۇرئان» ھالىتىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن ، ئۇنى يەتتە نۇسخا كۆچۈرۈپ تارقاتقان . دېمەك ، بۇلارنىڭ ھەممىسى بۇاستە ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى بىلەن باغلانغان .

سىرلىق سان « يەتتە » ئالدى بىلەن پارسلارنىڭ زاروئاستى (ئاتەشپەرەسلىك) دىنى مەدەنىيىتىدە بارلىققا كەلگەن ، مانى دىنى ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ كىرگەنلىكى ۋە ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ، مۇئەييەن بىر ئادەت تۈسىنى ئالغانلىقى مەلۇم .

ھىندى مەدەنىيىتىدىمۇ « يەتتە » سانى ئۇلۇغلىنىدۇ. ھىندىلارنىڭ ئادىتىدىكى «يەتتە» سانىنى

مۇقەددەس بىلىش چۈشەنچىسى ئۇلارنىڭ يەتتە يۇلتۇز تۇركۈمىنى بىلىشى ۋە ئۇنى ئىلاھىيلاشتۇرۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

دېمەك ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى « يەتتە » سانىنىڭ سىرلىق خاراكتېرگە كىرىشى گەرچە ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ، دەپ قارالسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ يىراق ئېتنىك مەنبەسى ئىسلام دىنىدىن بۇرۇنقى زامانغا ئاستى دىنى ۋە بۇددا دىنى مەدەنىيەتلىرىگە تۇتىشىدۇ . بۇ قەدىمكى دىنىي مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەممىسى مىلادىنىڭ ئالدى - كەينىدە شىنجاڭغا ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ كىرىپ ، خەلقىمىزنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە تەسىر كۆرسەتكەن .

سىرلىق سان « قىرىق » چۈشەنچىسى بىرەر دىنىي ئېتىقاد بىلەن باغلانمايدۇ . ئۇ پەقەت ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت كاتېگورىيىسىگە تەئەللۇق . «ئوغۇز-نامە » داستانىدا «قىرىق كۈندىن كېيىن چوڭ بولدى » ، « قىرىق شىرە ، قىرىق بەندىڭ ياساتتى » ، «قىرىق كۈندىن كېيىن مۇز تاغ دېگەن تاغنىڭ باغرىغا يېتىپ باردى » ، « قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى » ، « قىرىق كېچە - كۈندۈز توي قىلدى » . («ئوغۇزنامە » داستانىغا قارالسا) دېگەنگە ئوخشاش « قىرىق » بىلەن مۇناسىۋەتلىك بايانلار كۆپ يەردە ئۇچرايدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى تۇرمۇش ئادەتلىرىدىمۇ بالا تۇغۇلۇپ قىرىق كۈنگە توشقاندا بۆشۈك توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش ، « قىرىق نەزىر » قاتارلىق خاتىرىلەش مۇراسىملىرى بولۇپ ، ھەممىسى « قىرىق » نىڭ سىرلىق خاراكتېرىگە باغلىنىدۇ .

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى چۈشەنچىسىدە «قىرىق» سانى « ئەڭ كۆپ » ، « چەكسىز » دېگەن مەنەگە ئىگە بولۇپ ، ئۇ خەلقىمىزنىڭ ئېتىقادىي تەسەۋۋۇرىدىكى ئەڭ چوڭ سانىنىڭ چېكى ، دەپ قارالغان « ئون » سانىنىڭ ئالەمنىڭ تەرىپىگە تەكرار قوشۇلۇشى ياكى كۆپەيتىلىشى ئارقىلىق كېلىپ چىققان . ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئېتىقادىي چۈشەنچىسىدىكى تۆت تەرەپ قارشى ئالەمنىڭ چەكسىزلىكىنى ئىپادىلەيدىغان بىر خىل سىرلىق چۈشەنچە بولۇپ ، « قىرىق » سانى پۈتۈن ئالەم « كائىنات » مەنىسىنى بىلدۈرەتتى .

دېمەك ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقادىي ساناق ئادىتىدە ئاخىرقى چەك ۋە « ئەڭ چوڭ » سان ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان « 10 » بىلەن تەرەپنى كۆرسىتىدىغان « 4 » نىڭ قوشۇلۇشى ۋە كۆپەيتمىسى (40=(تەرەپ) 4 × 10) بىلەن ئالەمنىڭ چەكسىزلىكىنى بىلدۈرىدىغان « قىرىق » سانى سىرلىق سان كاتېگورىيىسىگە كىرگەن ھەمدە خەلقنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ئەكس ئېتىلگەن . (ئا)

تەبىئەت قاراشلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەت ھەققىدىكى ھەر خىل قاراشلىرى ئۇلارنىڭ قەدىمكى مىفولوگىيىلىرىدە، ھېكايە-چۆچەكلىرىدە ، تۇرمۇشتىن يەكۈنلەنگەن ماقال - تەمسىل ۋە شېئىرى - قوشاقلىرىدا ، شۇنداقلا كۈندىلىك تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ئۆز ئەكسىنى تاپقان .

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېتىدائىي تەبىئەت كۆزقارىشى ۋە «تەبىئەتنىڭ ئۆزى تەڭرى » دېيىلىدىغان دېئىزملىق ساددا قاراشلىرىدا پۈتۈن كائىنات تۇپراق (توپۇ) ، ھاۋا (يەل) ، ئوت (ئاتەش) ، سۇ (سۇپ) دىن ئىبارەت تۆت ئېلېمېنتتىن يارالغان ، دەپ قارالغان .

ئادەتتە ، كۈندۈزلىرىنى كەڭ تەبىئەت قوينىدىكى ئېتىز - ئېرىق ، قىرلاردا ، كېچىلىرىنى كۆك ئاسمان ئاستىدىكى خامانلاردا خامان تېپىش ، يايلاقلاردا مال كۆزىتىش بىلەن ئۆتكۈزگەن ئەمگەكچان ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى جەريانىدىكى ئۇزاق ئەسىرلىك ساددا چۈشەنچىلىرىنى يەكۈنلەپ ، تۆت ئېلېمېنت (تۆت زات ، تۆت ئاناسىر ، تۆت ماددا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى ئىلاھىيلاشتۇرىدىغان ئاجايىپ قىزىقارلىق قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ، ئۇنى كۈچلۈك ئىدىيىۋى ئىشەنچ ۋە ئېتىقاد مەزمۇنىغا ئايلاندۇرغان .

ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆپ خۇدالىق قەدىمكى ئېتىتىدائىي قارىشىدا كۆكتەڭرى (ئاسمان ، ھاۋا ئىلاھى)، يەر - سۇپ ئىلاھى (ئومۇمىي ئىلاھى)، سۇ تەڭرىسى (سۇ ئىلاھى) ۋە ئوت ئىلاھى (ئاتەش ئىلاھى) ھەممىدىن بۈيۈك ئىلاھلار ھېسابلىنىپ ، ئۇنىڭغا چوقۇنغان ۋە ئېتىقاد قىلغان . ئۇلارنىڭ « ئادەم زاتىنىڭ يارلىشى »

ھەقىقىدىكى ئەپسانىلىرىدە ، ئادەمئاتام بىلەن ھاۋائانامدىن ئادەم زاتى پەيدا بولغان دەپ ھېكايە قىلىپ ، ئادەمئاتام (ئادەم ئەلەيھىسسالام) نى كۆك (ئاسمان) كە، ھاۋائانامنى يەر (تۇپراق) گە تەگلەشتۇرىدۇ ھەمدە ھاۋا ئانامنى ئانا تەگرى ــ ئومايى دەپمۇ قارايدۇ . مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۇركىي تىللار دىۋانى » دا « ئومايغا تاپىنسا ئوغۇل بولۇر » (I توم ، 167 ـ بەت) دېگەن مانا قالمۇ بار . خەلقىمىز ئارىسىدا كۆككە چوقۇنۇشتىن كېلىپ چىققان « يامغۇر تىلەش مۇراسىمى » دا « كۆكتىن تامىدۇق ، يەردىن ئۇندۇق » دەپ ئاسمانغا قاراپ خۇداغا ئىلتىجا قىلىش ئادىتى ھازىرغىچە داۋاملاشماقتا . تۇپراق (يەر) نى ئانىغا تەگلەشتۇرۇپ ئۇنى ئۇلۇغلاش (ئانا يەر ، ئانا تۇپراق ، ئانا ۋەتەن دېگەنگە ئوخشاش) ئادىتىمۇ ئەنە شۇ ئىپتىدائىي « يەر ـ سۇپ تەگرىسى » ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان .

ئومايى ئانا قەدىمكى زامانلاردا ئادەمزات ئۇچۇن تۇپراق ۋە سۇ مەنبەلىرىنى ئاتا قىلغۇچى بەخت ئىلاھى (idog) دەپ ئاتالغان . ئەنە شۇ « بەخت ئىلاھى » شەرىپىگە تۇرپاننىڭ قەدىمكى نامى ئىدىقۇت (ئىدى ـ ئىلاھ ، خۇدا ؛ قۇت ــ بەخت، يەنى بەخت بەرگۈچى خۇدا ، دېمەكتۇر) دەپ ئاتالغان .

خەلقىمىزنىڭ « تۆت ئېلىمنت » نى ئۇلۇغلاش ۋە مۇقەددەسلەشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي تەبىئەت قاراشلىرىنىڭ ئىزلىرى بۈگۈنكى كۈندە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ، كېسەللەرنى داۋالاشتىكى ئەمەلىي قائىدىلىرىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە . ئادەتتە داۋاملىق دېيىلىدىغان « تۆت پەسىل » (باھار ، ياز ، كۈز ، قىش) ، «تۆت تەرەپ » (شىمال ، جەنۇب ، شەرق ، غەرب) ، «ھاياتلىقنىڭ تۆت دەۋرى » (بالىلىق ، ياشلىق ، ئوتتۇرا ياشلىق ، قېرىلىق)، «تۆت سۈپەت» ياكى «تۆت مىزاج»ــ (ئىسسىق ، سوغۇق ، ھۆل ، قۇرۇق) « تۆت خىلىت » (سەپرا ، قان ، بەلغەم ، سەۋدا) قاتارلىق «تۆتلۈكلەر گۈرۇپپىسى » نىڭ بارلىققا كېلىشىمۇ ئالەمنىڭ ئۇلى بولغان « تۆت ئېلىمنت » قارىشىنىڭ سىمۋوللۇق ئىپادە قىلىنىشىدۇر . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەت قاراشلىرىنىڭ يادروسى (مەركىزى) قەدىمكى ئىپتىدائىي دەۋرلەردە شەكىللەنگەن « تۆت ئېلىمنت » قارىشىدىن ئىبارەت ، دەپ ئېيتالايمىز . (ئا)

ئۇيغۇرلاردا « قۇش باخشى »

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قۇشچىلىق قەدىمكى دەۋردىن باشلاپ مەخسۇس بىر خىل كەسىپ بولۇپ ، ئۇچۇچىلىق ۋە كۆگۈل ئېچىش ئېھتىياجى ئۈچۈن ياۋايى قۇشلارنى قولغا كۆندۈرۈشتىن تاشقىرى ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ تاغلىق يېزىلىرى (قارغىلىق ناھىيىسىنىڭ چۇپان ، ئۇششاقباش ، كۆكيار قاتارلىق تاغلىق يېزىلىرى ۋە يەكەن ناھىيىسىنىڭ قوشراپ قاتارلىق جايلىرى)دا قۇش ئارقىلىق كېسەل داۋالاشتىن ئىبارەت ئۆزگىچە ، قىزىقارلىق ئادەت تاكى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە . بۇ «كەسىپ » بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشى ئادەتتە «قۇش باخشى » دېيىلىدۇ . مەلۇمكى ، «باخشى » قەدىمكى ئالتايلىقلار ئېتىقادىغا مەنسۇپ ئۇقۇم بولۇپ ، «شامان دىنىنىڭ ئۇستازى » ، «دىن ئادىمى » دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ ئۇزۇن مەزگىل ئېتىقاد قىلغان دىنى ــ شامان دىنى بولۇپ ، ئەنە شۇ شامانىزم دەۋردە باخشىلىق ۋە پېرىخۇنلۇق ناھايىتى تەرەققىي قىلغان . باخشىلار « ھەمىمگە قادىر ۋە قابىل » دىن مۇئەككىلى سۈپىتىدە ، شامان دۇمبىقىغا تەگكەش قىلغان ھالدا شامانىزمنىڭ دۇرۇتلىرىنى مۇناجات قىلىپ شامان مۇراسىملىرىنى تەشكىللىگەن ۋە باشقۇرغان ، مۇشۇ يول بىلەن « يامان روھ » لارنى قوغلاپ ، بىمارلارنى داۋالىغان . شۇ سەۋەبتىن باخشىلار ئەينى زامانلاردا ئالاھىدە ھۆرمەتلىنىپ ، ئىلاھىي تۈس ئالغان . دېمەك ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلگەن « قۇش باخشى » ئەنە شۇ شامانىزم دەۋرى بىلەن چېتىلىدىغان قەدىمكى ئادەتلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ . لېكىن «قۇش باخشى » دەيدىغان بۇنداق نامنى ۋە قۇش ئارقىلىق كېسەل داۋالاش ئۇسۇلىنى بىز ھازىرغىچە شامانىزمغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللاردا ياكى باشقا مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشىدا ئۇچراتمىدۇق .

جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يۇقىرىقى تاغلىق رايونلىرىدا قۇش ئارقىلىق كېسەل داۋالاشنىڭ ئاساسىي

ئوبيېكتى ــ تۇغۇتلۇق ئاياللاردىن ئىبارەت . كۆپىنچە تۇنجى تۇغۇتتا ئاياللاردا كۆرۈلىدىغان ئال كېسەللىكى ئېغىر قانسىراش ۋە ھالسىراشتىن كېلىپ چىقىدىغان كېسەل) دىن ئىبارەت . ئادەتتە ، « ئال كېسەللىكى » نىڭ ئىپادىسى ھەر خىل بولۇپ ، نېرۋىنىڭ نورماللىقى بۇزۇلۇش سەۋەبىدىن چىشلىرى كىرىشىپ ، قالايمىقان جۆيلۈيدىغان ، كۆزنىڭ ئېقى چوڭىيىپ كۆزنىگە غايىبانە ، جىن - ئالۋاستىلار كۆرۈنىدىغان ، پۈتۈن بەدىنى توختىماي تىترەيدىغان ، ھوشىنى بىلمەي ۋەھىمىلىك ۋارقىراپ - جارقىرايدىغان غەيرىي ئادەمىلىك ئالامەتلەر كۆرۈلىدۇ . يۇقىرىقىدەك ئالامەتلەر كۆرۈلگەن تۇغۇتلۇق ئاياللارنى يەرلىك خەلقلەر « ئالداپ قاپتۇ » دەيىشىدۇ . « ئال كېسەللىكى » نىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى كۆپ خىل ئامىللارغا باغلىق بولۇپ ، مۇھىمى تۇنجى تۇغۇتنىڭ ئالدى - كەينىدە بەدەندىن كۆپ قان كېتىش ، ھامىلدار مەزگىلدە ياخشى كۈتۈلمىگەنلىكى ، تۇغۇت ۋە داۋالاش شارائىتىنىڭ ياخشى بولمىغانلىقى شۇنداقلا ئەنئەنىۋى پىسخىك ئېتىقاد قاتارلىق ئامىللار بىلەن مۇناسىۋەتلىك . بۇنداق كېسەلگە يولۇققانلارنىڭ بەزىلىرى ئۆلۈپمۇ كېتىدۇ ، يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا ، بۇنداق كېسەللەرگە « قۇش باخشى » دىن باشقا ھەرقانداق دوختۇرنىڭ دورىلىرىمۇ ئۇنۇم بەرمەيدۇ ، دەپ قارىشىدۇ (ھازىرقى زامان مېدىتسىناسى بۇنداق كېسەللەرنى تولۇق داۋالاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە) .

ئادەتتە خەلق تىلىدا « قۇش » دەپ ئاتالغىنى ھەممىدىن يىرتقۇچ بۇركۇت بولۇپ ، ئۇنىڭ ئېغىرلىقى سەككىزدىن ئون ئىككى جىڭگىچە كېلىدۇ . « ئال كېسەللىكى » نى داۋالاشقا ئىشلىتىلىدىغان بۇنداق قۇش تاپ يېمىگەن ياكى ئۆلۈپ قالغان ھارام ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېمىگەن بولۇشى شەرت .

داۋالاش ئۇسۇلى : « قۇش باخشى » (قۇشچى) قۇشنىڭ بېشىغا تۇماق كىيدۈرۈپ ئاغرىق ئايال ياتقان ئۆيگە ئەكىرىدۇ . ئاغرىق ئايالنى دۇم ياتقۇزۇپ ، باش - كۆزىدىن تارتىپ پۈتۈن بەدىنىنى يوتقان ياكى كىگىز بىلەن مەھكەم ئوراپ قويىدۇ . ئاندىن ئۆيدىكى باشقا كىشىلەر ئاغرىق ئايالنىڭ يېنىدىن يىراقلاپ تۇرىدۇ . تەييارلىق پۈتكەندىن كېيىن قۇشچى قۇشنىڭ بېشىدىكى تۇماقنى ۋە تىرنىقىدىكى چېتىلنى ئېلىۋېتىپ ، چەبدەسلىك بىلەن « ئال » دەپ ئېرەم قىلىپ قۇشنى قويۇۋېتىدۇ . قۇش بىلگەندەك ئۆزلۈكىدىن شوڭغۇپ بېرىپ كېسەل ئايالنىڭ گەجگىسىگە قونىدۇ ۋە مەھكەم ئوراپ قويۇلغان كېسەل ئايالنى باشتىن - ئاياغ ئۆتكۈر چاڭگىلى بىلەن مۇجۇپ ، مەھكەم قىسىدۇ ، كېسەلنى قاتتىق بىلەن ئۇرۇپ ، ئۇنىڭ ئۇستىدە ئايلىنىدۇ . قۇش گاھىدا قانات كېرىپ تام ۋە تورۇسقا ئۆزىنى ئۇرۇپ ، يەنە كېسەلگە ئېتىلىپ كېلىپ مۇجۇشنى باشلايدۇ . قۇش يېرىم سائەت گاھىدا بىرەر سائەت مۇشۇ ئۇسۇلدا كېسەلنىڭ غولىنى قاتتىق مۇجۇغاندىن كېيىن ، كېسەلدىن يىراقلاپ ھالسىز ھالەتتە ، ئۆينىڭ بىر بۇلۇڭىغا بېرىپ شۇك تۇرىدۇ . قۇشچى شۇ ھامان قۇشنىڭ تۇمىقىنى كىيگۈزۈپ ، پۇتىغا چېتىل سېلىپ ئاچقىپ كېتىدۇ . يوتقانغا چىڭ ئورالغان كېسەل ئايال قورقۇپ ، چىلىق - چىلىق تەر بولۇپ كېتىدۇ . شۇ ھالەتتە بىر كېچە - كۈندۈز مىدىرلىمای ئۇخلايدۇ - دە ، ئەتىسىدىن باشلاپ ، ئاغرىق ئايال يېنىكلەپ ئال كېسىلىنىڭ خەۋپىدىن قۇتۇلىدۇ .

ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى ، گويا قۇشتا بىر خىل تەبىئىي سېزىم باردەك ، ئۆيدىكى ئاشكارا تۇرغان باشقا كىشىلەرگە تەگمەي ، ئۇدۇل ئاغرىق ئايالغىلا ئېتىلىدۇ ، ئىگىسى (قۇش باخشى) دىن ئوبيېكتنى كۆرسىتىپ قويۇشنىمۇ تەلەپ قىلمايدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ رايونىدىكى يەرلىك خەلقلەر قۇش ئارقىلىق كېسەل داۋالاشنىڭ ئۇنۇمىگە شەكسىز ئىشىنىدۇ .

تەكشۈرۈش ئەھۋالىمىزغا قارىغاندا ، كۆپ ھاللاردا قۇشچى كېسەل داۋالاش ئۇسۇلىنى قۇشقا ئالدىن ئۆگىتىدىكەن ، بەزىدە تېخى ئۆگەتمىگەن قۇشلارنىمۇ بۇ خىل كېسەلنى داۋالاشقا ئىشلىتىدىكەن . قۇش ئارقىلىق داۋالاش پەقەت ئال كېسىلى بىلەنلا چەكلىنىدىكەن .

بۇنىڭدىكى ھېكمەت ۋە سىرنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ ، ئەلۋەتتە . (ئا)

ئەنئەنىۋى داۋالاش ئادەتلىرى (ئەم - ئېرەم)

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئۆزىنى داۋالاشنىڭ تۈرلۈك ئادەتلىرى بولۇپ ، بۇ ئادەتلەرنىڭ بەزىلىرى كۆچتىن قالغان ياكى قېلىۋاتقان بولسىمۇ ، بەزىلىرى يەنىلا ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلمەكتە .

1) كۆك چۆچۈرىسى يېيىش — ئۇيغۇر خەلقى ئارقا - ئارقىدىن بىر نەچچە قېتىم كۆك چۆچۈرىسى يېسە ، ئادەمنىڭ ئىچى تازىلىنىپ ، سالامەتلىككە پايدىلىق ، دەپ قارايدۇ . شۇڭا ئۇيغۇرلار ھەر يىلى ئەتىيازدا يېڭى ئۇنگەن بىدە بىلەن چۆچۈرە ئېتىپ يېيىش ئادەتكە ئايلانغان . ھەر يىلى ئەتىيازدا يېزىلىقلار بازاردا ئولتۇرۇشلۇق تۇغقانلىرىغا بىدە تېرىپ كىرگۈزىدۇ ؛ شۇنداقلا شۇ كۇنلىرىدە بىدە تېرىپ كېلىپ سېتىپ پۇل قىلغۇچىلارمۇ بولىدۇ .

2) تېرىگە كىرىش — ئەنگىزى ئېشىپ كەتكەن ئادەملەر قارا ئەركەك قوي ياكى قىرقىلمىغان ئوغلاقنى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭ ئىسسىق تېرىسىگە ئىسسىقلىق دورا - دەرمان سېپىپ ، ئىسسىق پېتىچە تېرىگە كىرىپ تەرلىنىدۇ . بۇ ئۇيغۇرلاردا ئۆزۈندىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەن ئادەتتۇر .

3) ئىنىگە كىرىش — پۇتى رېماتىزم بولۇپ قالغان ، شۇ سەۋەبتىن ماڭالماس بولۇپ قالغان ئادەملەر ئۆلتۈرۈلگەن قوي ياكى كالىنىڭ ئىسسىق ئىنىگە پۇتىنى تېقىپ داۋالىنىش ھازىرمۇ داۋاملىشىۋاتقان ئادەتلەردىندۇر .

4) باشنى تەڭلەش — بوۋاق باللار يىقىلىپ چۈشۈپ بېشى چايقىلىپ كەتسە ئۇيغۇر خەلقى بۇنى «بېشى تەڭ بولۇپ قالماق » دەيدۇ . ئۇيغۇرلار تۇخۇمنىڭ سىرتىقىنى ماتاغا سۈرۈپ ، ئۇنىڭ بىلەن بالىنىڭ بېشىنى چۆگىلىتىپ تېڭىپ قويىدۇ . بۇنى ئۇيغۇرلار « تەڭلەش » دەپ ئاتايدۇ . مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن بالىنىڭ بېشى ئەسلىگە كېلىپ قالىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، ئۇيغۇرلار كىچىك بالىنىڭ ئەنگىزى ئېشىپ كەتسە تۇخۇمنىڭ سىرتىقىدىن ياغ چىقىرىپ بالىنىڭ چېكىسىگە ۋە ئۇگلىرىگە سۈرۈپ داۋالايدىغان ياكى كۆيدۈرۈلگەن خەس قوي ماي (كۆيدۈرۈلمىگەن بولسىمۇ بولىدۇ) بىلەن بالىنىڭ مايلاش يولى بىلەن داۋالايدىغان ئادەت ھازىرمۇ داۋام قىلىپ كەلمەكتە . ئەگەر بالا سوغۇقتىن يۆتەل بولۇپ قالسا ، قوي مېيىنى قىزىتىپ گېلىنى مايلاپ قويىدىغان ياكى ھەسەلنى گالغا سۈرۈپ ئۇستىدىن ياغلىق بىلەن تېڭىپ قويىدىغان ئادەتمۇ بار .

5) ئىسسىقلىق ۋە سوغۇقلۇق قىلىش — ئۇيغۇر خەلقى سوغۇقى ئېشىپ كەتسە ، ئىسسىقلىق قىلىش بىلەن مىجەزىنى تەڭشەپ تۇرۇشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ . ئېيتايلى ، ئىسسىقى ئېشىپ كەتكەنلەر قىشنىڭ قەھرىتان سوغۇق كۈنلىرىدە تاۋۇز يەيدۇ ، ياكى تاۋۇزنى سقىپ سۈيىنى ئىچىدۇ ، ياكى گۈرۈچ ، ماش قاتارلىقلار بىلەن ماشخوردا قىلىپ ئىچىدۇ . يۇقىرىقى سەۋەبلەر ئىسسىقلىقنى قايتۇرۇپ مىجەزنى تەڭشەيدۇ . سوغۇقى ئېشىپ كەتكەنلەر سىمىز قوي گۆشى بىلەن شورپىلىنىشتىن تاشقىرى ، يەنە پىلپىل ، قەلەمپۇر ، قوۋزاقدارچىن ، لاچىندانە ، مىقدارچىن قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان «چاي دورىسى » ئىچىپ مىجەزنى تەڭشەيدۇ .

6) قان قىلىش ۋە ئۆپكە قىلىش — بىراۋنىڭ غولى ئاغرىسا ياكى پۇتۇن ئەزايىنى قوقاق بېسىپ كەتسە ، ياۋا كەپتەرنى بوغۇزلاپ ، ئىسسىق قېنىنى ئاغرىغان يەرگە ئاققۇزۇش ، ئۆلتۈرۈلگەن قوي ياكى ئۆچكىنىڭ ئۆپكىسىنى ئاغرىغان يەرگە قېقىش — ئۇزۇندىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى داۋالاش ئادەتلىرىدۇر .

يۇقىرىقىلارنىڭ ئەكسىچە ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر مۇنچە ئىلمىي ئاساسى بولمىغان ئۆزىنى داۋالاش ئادەتلىرى بولغان . مەسىلەن ، بىراۋنىڭ گۈرىنى ئىششىپ قالسا ، پىچاق ۋە باشقا تېغنى بىلەپ ، ئۇنىڭدىن چىققان لاينى گۈرەڭگە سۈرىدىغان ئادەت ھازىرمۇ بار .

بىر ئادەم (تولىراق باللار) نىڭ مىجەزى ئۆزگىرىپ تولا ئەسنىسە ، كۆزىدىن ياش ئاقسا ياكى پۇتۇن ئەزايى كىرىشسە ، بۇنى « ئاش كىرىپ قالدى » ، دەپ ياشانغان قېرى ئاياللارغا « ئاشلىتىدىغان » ئادەت داۋاملىشىپ كەلمەكتە . « ئاشلىغۇچى » بىر قاچىغا ئىسسىق كۇل ياكى كېپەك ئېلىپ ، ئۇستىنى يېپىپ بىر مارنىڭ قورساق تەرىپىگە يوناش ئارقىلىق «ئاش كىرىپ

قالغۇچى » نى ئاشلايدۇ . « ئاشلاش » جەريانىدا ئاشلىغۇچى ۋە ئاشلانغۇچى قانچە كۆپ ئەسىنسە ۋە چىنىدىكى كىيىك ياكى كۈل يىمىرىلسە « ئاش چىقتى » دەپ بىلىدۇ .

بىرى ئانگىنا بولۇپ قالسا « تامىقى چۈشۈپ قاپتۇ » دەپ بىگىز قولىنى قازاننىڭ قارىسىغا سۈركەپ تاماقنى كۆتۈرۈپ قويىدىغان ئادەتمۇ بار .

بوۋاق تولا يىغلىغانلىق سەۋەبىدىن غولىغا يەل تۇرۇپ قالسا « پاقا بولۇپ قاپتۇ » دەپ ، پاقا بارماقلىق قېرى ئايالغا ئۇنىڭ غولىنى ئۇۋۇلتىدىغان ۋە قارا كىگىزنى پاقا شەكلىدە كېسىپ بالىنىڭ غولىغا توغرىلاپ ، كىيىمگە تىكىپ قويىدىغان ئادەت داۋاملىشىپ كەلمەكتە .

بىراۋنىڭ كۆزىگە ئاق چۈشۈپ قالسا ، بۇغداي قاتارلىق دان بىلەن كۆزنى « بۇرغىلايدىغان » ئادەتمۇ ساقلانماقتا .

ئۇيغۇرلاردا يەنە بىرى ئوت كېسىلگە گىرىپتار بولۇپ قالغان بولسا « كۆزدىكى سېرىقنى ئالدۇ » دەپ بويىنغا سېرىق قەھرىۋا ئېسىۋالىدىغان ياكى سۇدىكى بېلىقلارغا قارايدىغان ئادەتلەرمۇ بولغان . بولۇپمۇ ، بالىلار بىر يەردىن يىقىلىپ قاتتىق قورقۇپ ، « شۇك » بولۇپ قالسا ، « روھىي چىقىپ كەتتى » دەپ ، ئۇنىڭ كىيىمىنى سۆرەپ يۇرۇپ ، ئىسمىنى ئاتاپ « روھ چاقىرىدىغان » ئادەتلەرمۇ بولغان .

بىر ئادەم روھىي كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ قالسا « جىن چاپلاشتى » دەپ ، پېرىخۇنلارغا پېرە ئوينىتىدىغان ، بوت قەلەندەرلىرىگە ئوقۇتىدىغان ئادەتلەر ھازىرمۇ بۇلۇك - پۇچقاقلاردا داۋاملاشماقتا .

بىراۋنىڭ ، بولۇپمۇ بالىلارنىڭ يۈز - كۆزىنى يارا بېسىپ كەتسە ئۇدۇملۇق تەقۋا ئايال تەكلىپ قىلىپ ، ئۇ- نىڭغا «چاچراتقۇ» سالدۇرىدۇ. بۇنىڭ جەريانى مۇنداق: ئاق ئۇن بىلەن خېمىر يۇغۇرۇلۇپ ، ياڭاق چوڭلۇقىدا كۇمىلاچ قىلىنىدۇ . كۇمىلاچ قازاندىكى ياغقا سېلىنىدۇ ياكى قوقاس ئوتقا كۆمۈلىدۇ . ئايال ئەپسۇن ئوقۇپ قازانغا ياكى قوقاسقا « سۇپكۆچ » قىلىپ تۇرىدۇ . خېمىر قىزىغانسېرى ئېتىلىشقا باشلايدۇ . خېمىر ئېتىلسا يارا تۆكۈلىدۇ ، دەپ قارايدۇ .بۇ « چاچراتقۇ سېلىش » دەپ ئاتىلىدۇ .

بەزى بالىلار تۇرۇپلا تاماق يېمەس بولۇپ قېلىپ ، كۈندىن - كۈنگە جۈدەپ كېتىدۇ . بۇ خىل ئەھۋالنى «جىن چاپلىشۇالغان » دەپ بىلىدۇ . بۇ كېسەلنى باشقا يوللار بىلەن داۋالىيالمىغاندا « ئاۋاق ئېشى » بىلەن داۋالىماقچى بولىدۇ . بۇنىڭ جەريانى مۇنداق : يەتتە ئۆيدىن ئۇن تىلەيدۇ ، ئۇ ئۇن بىلەن خېمىر يۇغۇرۇپ يايىدۇ . خېمىرنى ئۇششاق كېسىپ سۇيۇقئاش ئېتىلىدۇ . ئاش پىشقاندا ئاۋاق بالىنى يالىڭاچلاپ ، پۈتۈن ئەزايىنى پۈركەپ ، ھور چىقىۋاتقان قازانغا مىندۇرۇپ ھورلاندۇ- رۇلىدۇ . ئاندىن ئاشتىن بالىغا بىر قاچا ئىچكۈزىدۇ . قالغان ئاشنى تۈتۈلمىغان قاچىغا قويۇپ ، تۈتۈلمىغان قوشۇقنى سېلىپ يولنىڭ دوقمۇشىغا قويۇپ ئارقىغا قارىماي يېنىپ كېلىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە ، بالىغا چاپلىشۇالغان « جىن » ، « ئاۋاق ئېشى » ئىچىمەن دەپ بالىنىڭ تېنىدىن ئاجىرىلارئىمش . شۇنىڭ بىلەن بالا كېسەلدىن خالاس بولارئىمش . (ر)

تۈپراققا بولغان ئېتىقاد

ئۇيغۇر خەلقى توپىغا ئېتىقاد قىلىدۇ . بۇ ئېتىقاد «ئادەمئاتا توپىدىن يارالغان » دېگەن چۈشەنچىدىن كېلىپ چىققان .

ئۇيغۇرلاردا توپىغا بولغان ئېتىقادنىڭ ئىپادىلىرى خىلمۇ خىل .

1) جەسەت يەرلىككە قويۇلۇپ گۆرنىڭ ئاغزى ئېتىلگەندىن كېيىن ، يەتتە كەتمەن توپا تاشلىنىدۇ . ئاندىن قۇرئان - تىلاۋىتى باشلىنىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە ، يەتتە كەتمەن توپا تاشلىغاندىن كېيىن ، ئۇ- لۇك تىرىلىپ ئورنىدىن تۇرارئىمش . جەسەت يەرلىككە قويۇلۇۋاتقاندا قەبرە بېشىدا ھازىر بولغۇچىلار قولىغا بىر سىقىم توپا ئېلىپ ، دۇرۇت ئوقۇپ ئۇنىڭغا ھۇرۈيدۇ . بۇ توپىلار توپلىنىپ ، مۇردا ئۇستىگە سېپىلىدۇ . بۇ «ئىخلاس توپىسى » دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ توپا مۇنكىر - نە- كىرلەرنىڭ ئۆلگۈچىگە قىلىدىغان ئازابلىرىدىن ساقلاپ قالارئىمش .

2) ئۇيغۇرلار ۋە باشقا مۇسۇلمانلار نامازئوقۇش

ئۇچۇن پاك سۇ بىلەن تەرەت ئېلىشى شەرت . تەرەت ئېلىشقا سۇ تاپالمىغاندا (ناماز ۋاقتى قىستاپ كېلىپ قالسا) تەيەممۇم قىلىدۇ (توپا بىلەن تەرەت ئېلىش) . سەۋەبى ، ئۇلار توپىنى سۇغا ئوخشاش پاك ، دەپ قارايدۇ .

3) ھۇنەرۋەن ـ كاسىپلار ۋە سودىگەرلەر دەسلەپ قىلغان سودىسىنىڭ پۇلىنى توپىغا مىلەپ قويۇپ يانچۇقىغا ياكى غەللىگە سالىدۇ . بۇ « سودامغا بەرىكەت بەرسۇن » دېگەنلىك بولىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ئات ، كالا قاتارلىق چوڭ مال سودىسى قىلغانلار باھادا پۇتۇشكەندىن كېيىن ، ساتقۇچى بىلەن ئالغۇچى قولىنى توپىغا سۈرىكەپ « قۇتاتسۇن » دېيىشىدۇ .

بۇ خىل ئادەتلەرنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تۇپراق (توپا) نى ئۇلۇغلاش ، تۇپراققا ئېتىقاد قىلىش ئەقىدىسىدىن كېلىپ چىققان . (ئا)

سۇنى ئۇلۇغلاش

سۇنى ئۇلۇغلاش چوڭ تەبىئەتكە چوقۇنۇشنىڭ ئومۇملاشقان ئىپتىدائىي شەكىللىرىدىن بىرىدۇر .

سۇنىڭ ئىنسان تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ئورنى ۋە ئۇنىڭ مەنبەسىنىڭ سىرلىق بولۇشى ئىپتىدائىي ئىنسان چۈشەنچىسىدە « سۇ ئىلاھى » نىڭ كارامىتى ، دەپ قارالغان . نەتىجىدە ، سۇنى مۇقەددەس بىلىپ ، دېڭىز ، دەريا ، كۆل ، بۇلاق ، يامغۇر قاتارلىقلارنى ئىلاھىيلاشتۇرغان . بۇنداق ئەھۋال قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قويۇق ئەكس ئەتكەن . ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى تارىخىي قەھرىمانلىق داستانى «ئوغۇزنامە » دە ئوغۇزخاقانىڭ سۇ ئىلاھىنىڭ قىزى بىلەن نىكاھلىنىپ ، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان بىر ئوغلىغا «تېڭىز » دەپ ئات قويغانلىقى سۆزلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا كۆپلىگەن رىۋايەت ـ چۆچەكلەردە « سىرلىق سۇ » ئېتىقادى تۇپەيلىدىن ، « سىرلىق سۇ » نى ئىچىپ قويۇپ ھايۋان سىياقىغا كىرىپ قالغانلىقىدەك سىرلىق ھادىسىلەر ھېكايە قىلىنىدۇ . ياكى ھالقىلىق مىنۇتلاردا « سۇ ئىلاھى » نىڭ ياردىمىدە خەتەردىن قۇتۇلۇپ قالغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ .

شىنجاڭ قۇرغاقچىلىق رايون بولغاچقا ، قەدىمدىن باشلاپ سۇنى ئۇلۇغلاش ھەر خىل ئەنئەنىۋى ئادەتلەر ۋە ئەقىدىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا دىنىي شەكىل بىلەن داۋاملىشىپ كەلگەن « زاراخەتمە » ئۆتكۈزۈش ئادىتىمۇ « سۇ ئىلاھى » دىن مەدەت تىلەشنى مەزمۇن قىلغان . بەزى رايونلاردا تۇيۇقسىز قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپ ، زىرائەتلەر سۇسىراپ كەتكەن مەزگىللەردە يۇرت جامائەتلىرى قۇرۇپ كەتكەن دەريا ـ كۆللىرىنىڭ بويىغا توپلىنىپ بىرەر مالنى قان قىلىدۇ ھەمدە ئاللادىن سۇ تىلەپ دۇئا ـ تەكبىر ئۆتكۈزىدۇ . بۇ «زاراخەتمە » دەپ ئاتىلىدۇ . ئۆتمۇشتە دىنىي خۇراپاتلىق تۇپەيلىدىن ، بەزى جايلاردا كەلكۈن ئاپىتى يۈز بېرىپ دەريا تۇغانلىرىنى ئېتەلمىسە ، يۇرت ـ مەھەللە بويىچە يىغىلىپ « توختى » ياكى « تۇرسۇن » ئىسىملىك بىر سىنى تۇغانغا بېسىپ « قۇربانلىق » قىلىشتەك ئېچىنىشلىق ئادەتلەرمۇ يۈز بەرگەن . تۇغانغا بېسىلىدىغان بۇنداق « توختى » ، « تۇرسۇن » ئىسىملىكلەر ئاساسەن ئامىرات ، كەمبەغەللەر ئارىسىدىن تاللانغان . بۇ ناھايىتى ئاز ئۇچرايدىغان خۇراپىي ئادەت بولۇپ ، كېيىنچە پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالغان .

ئۇيغۇرلار يەنە ، سۇ ئۇزۇپ چۈش كۆرسە ، شۇ ئادەمنىڭ گۇناھى يۇيۇلىدۇ ۋە بەختلىك بولىدۇ ، «سۇ يەتتە يۇملانسا ھالال » ، « سۇغا تۈكۈرسە گۇناھ بولىدۇ » ، « سۇغا تەرەت قىلىش ئەڭ ئېغىر گۇناھ » ، «ئايىغى چىقمايدىغان توختام سۇنى ئېچكىلى بولمايدۇ »، «ھالال ھايۋانلاردىن كالا ، قوي ، ئۆچكە قاتارلىقلار قىش ۋاقتىلىرىدا دەريا ـ كۆللەرگە چۆكۈپ كېتىپ ، مۈز ئېرىگەندىن كېيىن تېپىلىپ قالسا ، گېلىغا پىچاق سۈرگەندىن كېيىن قان چىقسىلا يېيىشكە بولىدۇ » ، «ئېرىق ـ ئۆستەڭ، كۆللەردە كىر يۇيۇش گۇناھ بولىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇن پەرھىزلەر بولۇپ ، كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىشىنى ئادەتكە ئايلاندۇرغان . سۇنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادى تۇپەيلىدىن ، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا ئۆتكەن كۆپلىگەن خانلار ۋە قەھرىمانلار ئۆزلىرىنى « سۇ ئىلاھىنىڭ پەرزەنتلىرى » دەپ بىلىپ ، ئىسمىنىڭ بېشىغا « كۆل » (سۇ) سۆزىنى

قوشۇپ ئاتاشقاندى. مەسىلەن، « كۆل ئەركىن » ، «ئۇيغۇر قۇتلۇق كۆل بىلگە قاغان » ، « كۆلتېكىن » ، «بىلگە كۆل قىدىرخان » ، «كۆل تارقان » قاتارلىقلار. ئۇنىڭدىن باشقا ، « يېتمىبۇلاق » ، «ئويمانبۇلاق » ، «شوربۇلاق» ، «يانبۇلاق » ، «بايىنبۇلاق» ، «مارجانبۇلاق» ، «نورۇزبۇلاق» ، «قىزىلسۇ » ، « ئاقسۇ » ، « توقسۇ » ، «يەتتىسۇ » ، «ئونسۇ » ، «ياماڭسۇ » قاتارلىق يەر - جاي ناملىرى ئەنە شۇ سۇ ئېتىقادىنىڭ رېئال تۇر-مۇشتىكى ئىنكاسلىرىدۇر. (ئا)

ئوتنى ئۇلۇغلاش

ئوتقا بولغان سېغىنىش ئىنسانلار ئارىسىدا نىسبەتەن كەڭ يېيىلغان ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ بىرى. مەلۇمكى، ئوتنىڭ ئىنسان تۇرمۇشى بىلەن زىچ ئالاقىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانلارنىڭ ياۋايىلىق باسقۇچتىن مەدەنىيلىك باسقۇچقا كىرگەنلىكىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. ئوتنىڭ دەسلەپكى بايقىلىشى ئىنسان ئۆچۈن ناھايىتى سىرلىق تۇيۇلغاچقا، ئۇلارنىڭ ئېتىقادىي ساددا چۈشەنچىسىدە ئوتمۇ مۇئەييەن بىر ئىلاھىي كۈچنىڭ قۇدرىتى، دەپ قارالغان. شۇنىڭ بىلەن ئوتقا چوقۇنۇشنى تۈپ مەزمۇن قىلغان ئوتپەرەس-لىك دىنى (زاروئاستر دىنى) بارلىققا كەلگەن. قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ بۇ دىننىڭ تەسىرى قويۇق بولغان. ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا ئوت ئېتىقادىنىڭ بەزى تەسىرلىرى ئادەتكە ئايلىنىپ ھازىرغىچە داۋاملاشقان. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ توي - تۆكۈن ئادەتلىرىدە قىزىنى كۆچۈرۈش ۋاقتىدا ھويلىغا ياكى ئىشىك ئالدىغا ئوت يېقىلىدۇ، قىزنى كۆرپىنىڭ ئۈستىگە ئېلىپ، ئىككى كىشى كۆرپىنىڭ ئىككى بېشىنى تۇتۇپ ئوت ئۈستىدىن ئايلاندۇرىدۇ، قىزنى كۆچۈرۈپ ماڭدى-غان يولغىمۇ بىر قانچە ئورۇندا گۈلخان يېقىلىدۇ، گۈلخان ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۇنى ياققان كىشىگە قىز تەرەپ بەزى سوۋغا - سالاملارنى بېرىپ، قىزنى گۈلخاندىن ئاتـ لىتىپ ئۆتكۈزۈش شەرت قىلىنىدۇ. قىزنى يېگىتنىڭ ئۆيىگە ئەكەلگەندە، ئۆينىڭ بوسۇغىسىغا قىزىل تاۋاردىن پايانداز سېلىپ، قىزنى شۇ پايانداز‌غا دەسسىتىپ ئۆيگە ئەكىرىدۇ ۋە بۇ تاۋارنى تويغا قاتناشقان يېگىت - قىزلار تەرەپ - تەرەپتىن تارتىشىپ، پارچە - پارچە يىرتىپ ئېلىشىدۇ. قولىغا چىققان بۇ پارچە تاۋارنى توي تەۋەر-رۈكى قىلىپ ساقلايدۇ ياكى قولىنىڭ بېغىشىغا چىگىۋالىدۇ. بۇ قىزىل تاۋار ئەنە شۇ ئوتنىڭ بەلگىسى-دۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ قىزىل رەڭنى ئەتىۋارلىشىمۇ ئوتقا بولغان ئەقىدە بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بەزى رايونلاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپلەر (دولان مەشرىپى، قۇمۇل تاغلىقلار مەشرىپى قاتارلىقلار) دىمۇ ئوچۇق سورۇنغا گۈلخان يېقىپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدا چەمبەر ياساپ ئۇسسۇل ئويناىدىغان ئادەتلەر بار؛ بارات ئېيىدا ئۇزۇن ياغاچنىڭ ئۇچىغا ياغ قاپلىنىپ ئورنىتىپ ئۇنىڭغا ئوت ياققاندىن كېيىن ئېگىز تام ياكى ئۆگزىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، ناخشا - قوشاقلار بىلەن «ۋەششەمسى » توۋلاش (بۇ ئا-دەتتە «قاپاق كۆيدۈرۈش مۇراسىمى » دەپ ئاتىلىدۇ) ئادىتىمۇ ئوتقا بولغان ئېتىقادنىڭ بىر خىل ئالامىتىدۇر. بەزى جەت رايونلاردا ۋە يېزا - قىشلاقلاردا « ئوت كۆچۈرۈش » دەپ ئاتىلىدىغان دىنىي خۇراپىي ئادەتلەرمۇ ساقلانغان. بۇ بىر خىل ئېرىملىك ئادەت بولۇپ، يەتتە ئۆيدىن يورۇق (پاختا) تىلەپ ئۇنى كۆيدۈرۈپ، تاسادىپىي قورسىقى ئاغرىپ قالغان ياكى سانجىق تۇتۇپ قالغان بالىلارنىڭ بېشىدىن ئۆرۈيدۇ. بۇنى «ئوت كۆچۈرۈش » نى ئادەت قىلغان ئۇدۇملۇق مومايلار ئىش-لەيدۇ.

ئوت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۇنىڭغا ئوخشاش ئادەتلەر خەلق ئارىسىدا خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوتنى ئۇلۇغلاش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان. (ئا)

۲ - دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش

دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش ئادىتىمۇ تەبىئەتكە چوقۇنۇشتىن ئىبارەت ئېپتىدائىي ئېتىقادنىڭ بىر مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ. قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئېپتىدائىي ئېڭىدا دەل - دەرەخلەردىمۇ باشقا مەۋجۇداتلارغا ئوخشاش روھ بولىدۇ، دەپ قارالغان. شۇنىڭ بىلەن دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا دەل - دەرەخلەرگە ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇرۇپ - ئادەتلەر بارلىققا كەلگەن، جۈملىدىن قەدىمكى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادى كەڭ ئومۇملاشقان ، ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ - چىقىشىنى دەرەخ بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرگەن . «ئىدىقۇت قوجۇ خانلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشى » دا مۇنداق بىر ئەپسانە خاتىرىلەنگەن : « ... ئۇيغۇرلار يۇرتىدا خېلىن دېگەن بىر تاغ بولۇپ ، ئۇ يۇرتتىكى ئىككى دەريا ئەنە شۇ تاغنى مەنبە قىلغان . ئۇنىڭ بىرى ، توخۇسى دەرياسى ، يەنە بىرى ، شۇلىڭگا (سېلىڭگا) دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ . بىر كۈنى كەچتە ئاسماندىن دەرەخكە شولا چۈشۈپتۇ . ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى خەلقلەر ئۇنى كۆزىتىپ تۇرۇپتۇ . بۇ دەرەخ خۇددى ئادەم قورساق كۆتۈرگەندەك قورساق سېلىپ قاپتۇ ، بۇ شولا دەرەخكە ئۇدا تۇقۇز ئاي ئون كۈن چۈشكەندىن كېيىن ھېلىقى دەرەخنىڭ قورسىقى يېرىلىپتۇ . ئۇنىڭدىن بەش بالا چىقىپتۇ ، بۇلارنىڭ ئەڭ كىچىكى ئەردەن بۆگۈ خاقان ئىكەن . قەددى ـ قامەتلىك ئىكەن ، ئۇ خەلقنى ئايىنىتىپتۇ ۋە يۇرتنى گۈللەندۈرۈپتۇ . بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاقساقال بويىتۇ . » (قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە » ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1981 - يىل نەشرى . «مۇقەددىمە » 12 - بەت) بۇ خىل مەزمۇندىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر ئۇيغۇرلارغا ئائىت كۆپلىگەن تارىخىي مەنبەلەردە ئۇچرايدۇ . ئۇلارنىڭ ھەممىسى دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش ۋە ئىلاھىيلاشتۇرۇش قەدىمكى دەۋرلەردە خەلقىمىز ئارىسىدا خېلى كەڭ ئەۋج ئالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

ھازىرمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەنە شۇ قەدىمكى ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ تەسىرى بىلەن بەزى دەرەخلەرنى ئالاھىدە ئەتىۋارلاپ ، ئۇنىڭغا سېغىنىش ئادىتى ساقلانماقتا .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى پېرىخوتۇلۇق ئادىتىدە ، تۇغ باغلىغاندا ئۇنىڭ ئۇستىگە بىر تال ئالما شېخى ئېسىپ قويۇلىدۇ . پېرىخوتۇنىڭ قولىدىمۇ ئالما شېخى بولىدۇ . چۈنكى كىشىلەرنىڭ ئېتىقادىدا ، ئالما ، «يامان روھ» لاردىن خالىي بولغان خاسىيەتلىك دەرەخ ، دەپ قارىلىدۇ . شۇڭا ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا تەگسۇن ، دەپ ئالما پوستى ياكى ئالما قېقى بىلەن ئىسرىق سالىدۇ .

ئۇيغۇرلار قېرى ، يالغۇز دەرەخلەرنى تىلسىملىق دەرەخ دەپ قاراپ ، كەسمەيدۇ . ھەتتا بۇنداق دەرەخلەرنىڭ يېنىدىن ئۆتۈشكە توغرا كەلگەندە ، ئۇلاغ لىق بولسا ئۇلاغدىن چۈشۈپ دۇئا قىلىش ئارقىلىق شۇ دەرەخكە بولغان ھۆرمىتىنى ئىپادىلەيدۇ .

خەلقىمىز ئۇجمە دەرىخىغىمۇ ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدۇ . كىشىلەر ئارىسىدىكى « ئۇجمە قويۇش ساۋابلىق » دېگەن ئەنئەنىۋى ئەقىدە بولغاچقا ، ھەربىر ئائىلىدە دېگۈدەك ئۇجمە دەرىخى ئۆستۈرۈش ئادەت بولۇپ كەلگەن . ئادەتتە ياشقا چوڭ كىشىلەر ئوتۇنىڭ ئۈۋىقىنى نانىڭ ئۈۋىقى بىلەن باراۋەر دەپ قارايدۇ ، بالا تۇغۇلۇپ قىرىق كۈنگە توشقاندا مەخسۇس مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ بۆشۈككە سېلىش ئادىتىنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە پەيدا بولۇش سەۋەبى دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت قەدىمكى ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك . ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاشقا ئائىت مىساللار كۆپ تېپىلىدۇ. (ئا)

تۇزنى ئۇلۇغلاش

ئوتنىڭ كەشپ قىلىنىشى بىلەن ئىنسانىيەت پىششىق يېمەكلىكلەر دەۋرىگە قەدەم قويدى . شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەنە ئىنسانلار تۇزدىن ئىبارەت بۇ تەبئىي كىسلاتالىق ماددىنىڭ خاسىيىتىنى بايقىدى . تۇزنىڭ بايقىلىشى ۋە ئۇنىڭ ھاياتلىق ئېھتىياجى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇلۇشى ھەققىدە ھەرقايسى خەلقلەر ئارىسىدا خىلمۇ خىل رىۋايەتلەرنىڭ پەيدا بولغىنىغا ئوخشاش ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ بۇ خاسىيەتلىك ماددىنى ئۇلۇغلايدىغان ۋە مۇقەددەسلەشتۇرىدىغان قىزىقارلىق ئەپسانە - رىۋايەتلەر بارلىققا كەلگەن . بۇنداق ئەپسانە - رىۋايەتلەردە تۇزنىڭ بايقىلىشىنى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ بىرىنچى ئوغلى ياپەسكە باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ . قىسقىسى ، تېخى تەبىئەتنىڭ سىرىنى ئىلمىي ھالدا بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشمىگەن قەدىمكى ئىنسانلار تەبىئەتتىكى بارلىق نەرسىلەرنى سىرلىقلاشتۇرۇپ ئىلاھىي تۈس بەرگىنىگە ئوخشاش ، تۇزغىمۇ بىر خىل ئىلاھىي تۈس بېرىپ ئۇلۇغلىغان ۋە قەدىرلىگەن .

قوشۇپ ئاتاشقانىدى. مەسىلەن، « كۆل ئەركىن » ، «ئۇيغۇر قۇتلۇق كۆل بىلگە قاغان » ، « كۆلتېكىن » ، «بىلگە كۆل قىدىرخان » ، «كۆل تارقان » قاتارلىقلار. ئۇنىڭدىن باشقا ، « يېتمىبۇلاق » ، «ئويمانبۇلاق » ، «شوربۇلاق » ، «يانبۇلاق » ، «بايىنبۇلاق» ، «مارجانبۇلاق» ، «نورۇزبۇلاق» ، «قىزىلسۇ » ، « ئاقسۇ » ، « توقسۇ » ، «يەتتىسۇ » ، «ئونسۇ » ، «يامانسۇ » قاتارلىق يەر - جاي ناملىرى ئەنە شۇ سۇ ئېتىقادىنىڭ رېئال تۈر-مۇشتىكى ئىنكاسلىرىدۇر . (ئا)

ئوتنى ئۇلۇغلاش

ئوتقا بولغان سېغىنىش ئىنسانلار ئارىسىدا نىسبەتەن كەڭ يېيىلغان ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ بىرى . مەلۇمكى ، ئوتنىڭ ئىنسان تۇرمۇشى بىلەن زىچ ئالاقىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانلارنىڭ ياۋايىلىق باسقۇچتىن مەدەنىيلىك باسقۇچقا كىرگەنلىكىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ . ئوتنىڭ دەسلەپكى بايقىلىشى ئىنسان ئۇچۇن ناھايىتى سىرلىق تۇيۇلغاچقا ، ئۇلارنىڭ ئېپتىدائىي ساددا چۈشەنچىسىدە ئوتمۇ مۇئەييەن بىر ئىلاھىي كۈچنىڭ قۇدرىتى ، دەپ قارالغان . شۇنىڭ بىلەن ئوتقا چوقۇنۇشنى تۆپ مەزمۇن قىلغان ئوتپەرەس-لىك دىنى (زاروئاستىر دىنى) بارلىققا كەلگەن . قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ بۇ دىننىڭ تەسىرى قويۇق بولغان . ئاگىنىق ياكى ئاگىنز ھالدا ئوت ئېتىقادىنىڭ بەزى تەسىرلىرى ئادەتكە ئايلىنىپ ھازىرغىچە داۋاملاشقان . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلارنىڭ توي - تۆكۈن ئادەتلىرىدە قىزنى كۆچۈرۈش ۋاقتىدا ھويلىغا ياكى ئىشىك ئالدىغا ئوت يېقىلىدۇ ، قىزنى كۆرپىنىڭ ئۈستىگە ئېلىپ ، ئىككى كىشى كۆرپىنىڭ ئىككى بېشىنى تۇتۇپ ئوت ئۈستىدىن ئايلاندۇرىدۇ ، قىزنى كۆچۈرۈپ ماگدە-غان يولغىمۇ بىر قانچە ئورۇندا گۈلخان يېقىلىدۇ ، گۈلخان ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۇنى ياققان كىشىگە قىز تەرەپ بەزى سوۋغا - سالاملارنى بېرىپ ، قىزنى گۈلخاندىن ئاتلىتىپ ئۆتكۈزۈش شەرت قىلىنىدۇ . قىزنى يېگىتنىڭ ئۆيىگە ئەكەلگەندە ، ئۆينىڭ بوسۇغىسىغا قىزىل تاۋاردىن پايانداز سېلىپ ، قىزنى شۇ پاياندازغا دەسسىتىپ ئۆيگە ئەكىرىدۇ ۋە بۇ تاۋارنى تويغا قاتناشقان يىگىت - قىزلار تەرەپ - تەرەپتىن تارتىشىپ ، پارچە - پارچە يىرتىپ ئېلىشىدۇ . قولغا چىققان بۇ پارچە تاۋارنى توي تەۋەر-رۈكى قىلىپ ساقلايدۇ ياكى قولىنىڭ بېغىشىغا چىگۈالىدۇ . بۇ قىزىل تاۋار ئەنە شۇ ئوتنىڭ بەلگىسى دۇر . ئۇيغۇرلارنىڭ قىزىل رەڭنى ئەتىۋارلىشىمۇ ئوتقا بولغان ئەقىدە بىلەن مۇناسىۋەتلىك . بەزى رايونلاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپلەر (دولان مەشرىپى، قۇمۇل تاغلىقلار مەشرىپى قاتارلىقلار) دىمۇ ئوچۇق سورۇنغا گۈلخان يېقىپ ، ئۇنىڭ ئەتراپىدا چەمبەر ياساپ ئۇسسۇل ئويناىدىغان ئادەتلەر بار ؛ بارات ئېيىدا ئۇزۇن ياغاچنىڭ ئۇچىغا ياغ قاپلىنىغان ئورنىتىپ ئۇنىڭغا ئوت ياققاندىن كېيىن ئېگىز تام ياكى ئۆگزىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ، ناخشا - قوشاقلار بىلەن «ۋەششەمسى » توۋلاش (بۇ ئا-دەتتە «قاپاق كۆيدۈرۈش مۇراسىمى » دەپ ئاتىلىدۇ) ئادىتىمۇ ئوتقا بولغان ئېتىقادنىڭ بىر خىل ئالامىتىدۇر . بەزى چەت رايونلاردا ۋە يېزا - قىشلاقلاردا « ئوت كۆچۈرۈش » دەپ ئاتىلىدىغان دىنىي خۇراپىي ئادەتلەرمۇ ساقلانغان . بۇ بىر خىل ئېرەملىك ئادەت بولۇپ ، يەتتە ئۆيدىن يورۇق (پاختا) تىلەپ ئۇنى كۆيدۈرۈپ ، تاسادىپىي قورسىقى ئاغرىپ قالغان ياكى سانجىق تۇتۇپ قالغان بالىلارنىڭ بېشىدىن ئۆرۈيدۇ . بۇنى «ئوت كۆچۈرۈش » نى ئادەت قىلغان ئۇدۇملۇق مومايلار ئىش-لەيدۇ .

ئوت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۇنىڭغا ئوخشاش ئادەتلەر خەلق ئارىسىدا خېلى كۆپ بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئوتنى ئۇلۇغلاش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان . (ئا)

دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش

دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش ئادىتىمۇ تەبىئەتكە چوقۇنۇشتىن ئىبارەت ئېپتىدائىي ئېتىقادنىڭ بىر مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ . قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئېپتىدائىي ئېڭىدا دەل - دەرەخلەردىمۇ باشقا مەۋجۇداتلارغا ئوخشاش روھ بولىدۇ ، دەپ قارالغان . شۇنىڭ بىلەن دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا دەل - دەرەخلەرگە ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇرۇپ - ئادەتلەر بارلىققا كەلگەن ، جۈملىدىن قەدىمكى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادى كەڭ ئومۇملاشقان ، ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ - چىقىشىنى دەرەخ بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرگەن . «ئىدىقۇت قوجۇ خانلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشى » دا مۇنداق بىر ئەپسانە خاتىرىلەنگەن : « ... ئۇيغۇرلار يۇرتىدا خېلىن دېگەن بىر تاغ بولۇپ ، ئۇ يۇرتتىكى ئىككى دەريا ئەنە شۇ تاغنى مەنبە قىلغان . ئۇنىڭ بىرى ، توخۇسى دەرياسى ، يەنە بىرى ، شولىڭگا (سېلىڭگا) دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ . بىر كۈنى كەچتە ئاسماندىن دەرەخكە شولا چۈشۈپتۇ . ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى خەلقلەر ئۇنى كۆزىتىپ تۇرۇپتۇ . بۇ دەرەخ خۇددى ئادەم قورساق كۆتۈرگەندەك قورساق سېلىپ قاپتۇ ، بۇ شولا دەرەخكە ئۇدا تۇقۇز ئاي ئون كۈن چۈشكەندىن كېيىن ھېلىقى دەرەخنىڭ قورسىقى يېرىلىپتۇ . ئۇنىڭدىن بەش بالا چىقىپتۇ ، بۇلارنىڭ ئەڭ كىچىكى ئەردەن بۆگۈ خاقان ئىكەن . قەددى ـ قامەتلىك ئىكەن ، ئۇ خەلقنى ئاينىتىپتۇ ۋە يۇرتنى گۈللەندۈرۈپتۇ . بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاقساقال بوپتۇ . » (قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە » ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1981 ـ يىل نەشرى . «مۇقەددىمە » 12 ـ بەت) بۇ خىل مەزمۇندىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر ئۇيغۇرلارغا ئائىت كۆپلىگەن تارىخىي مەنبەلەردە ئۇچرايدۇ . ئۇلارنىڭ ھەممىسى دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش ۋە ئىلاھىيلاشتۇرۇش قەدىمكى دەۋرلەردە خەلقىمىز ئارىسىدا خېلى كەڭ ئەۋج ئالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

ھازىرمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەنە شۇ قەدىمكى ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ تەسىرى بىلەن بەزى دەرەخلەرنى ئالاھىدە ئەتىۋارلاپ ، ئۇنىڭغا سېغىنىش ئادىتى ساقلانماقتا .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى پېرىخوئنلۇق ئادىتىدە ، تۇغ باغلىغاندا ئۇنىڭ ئۇستىگە بىر تال ئالما شېخى ئېسىپ قويۇلىدۇ . پېرىخوئننىڭ قولىدىمۇ ئالما شېخى بولىدۇ . چۈنكى كىشىلەرنىڭ ئېتىقادىدا ، ئالما ، «يامان روھ» لاردىن خالىي بولغان خاسىيەتلىك دەرەخ ، دەپ قارىلىدۇ . شۇڭا ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا تەگسۇن ، دەپ ئالما پوستى ياكى ئالما قېقى بىلەن ئىسرىق سالىدۇ .

ئۇيغۇرلار قەبرى ، يالغۇز دەرەخلەرنى تىلسىملىق دەرەخ دەپ قاراپ ، كەسمەيدۇ . ھەتتا بۇنداق دەرەخلەرنىڭ يېنىدىن ئۆتۈشكە توغرا كەلگەندە ، ئۇلاغ لىق بولسا ئۇلاغدىن چۈشۈپ دۇئا قىلىش ئارقىلىق شۇ دەرەخكە بولغان ھۆرمىتىنى ئىپادىلەيدۇ .

خەلقىمىز ئۇجمە دەرىخىغىمۇ ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدۇ . كىشىلەر ئارىسىدىكى « ئۇجمە قويۇش ساۋابلىق » دېگەن ئەنئەنىۋى ئەقىدە بولغاچقا ، ھەربىر ئائىلىدە دېگۈدەك ئۇجمە دەرىخى ئۆستۈرۈش ئادەت بولۇپ كەلگەن . ئادەتتە ياشقا چوڭ كىشىلەر ئوتۇننىڭ ئۈۋۈنقىنى نانىنىڭ ئۈۋىقى بىلەن باراۋەر دەپ قارايدۇ ، بالا تۇغۇلۇپ قىرىق كۈنگە توشقاندا مەخسۇس مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ بۆشۈككە سېلىش ئادىتىنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە پەيدا بولۇش سەۋەبى دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت قەدىمكى ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك . ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاشقا ئائىت مىساللار كۆپ تېپىلىدۇ . (ئا)

تۇزنى ئۇلۇغلاش

ئوتنىڭ كەشپ قىلىنىشى بىلەن ئىنسانىيەت پىششىق يېمەكلىكلەر دەۋرىگە قەدەم قويدى . شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەنە ئىنسانلار تۇزدىن ئىبارەت بۇ تەبىئىي كىسلاتالىق ماددىنىڭ خاسىيىتىنى بايقىدى . تۇزنىڭ بايقىلىشى ۋە ئۇنىڭ ھاياتلىق ئېھتىياجى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇلۇشى ھەققىدە ھەرقايسى خەلقلەر ئارىسىدا خىلمۇ خىل رىۋايەتلەرنىڭ پەيدا بولغىنىغا ئوخشاش ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ بۇ خاسىيەتلىك ماددىنى ئۇلۇغلايدىغان ۋە مۇقەددەسلەشتۈرىدىغان قىزىقارلىق ئەپسانە - رىۋايەتلەر بارلىققا كەلگەن . بۇنداق ئەپسانە - رىۋايەتلەردە تۇزنىڭ بايقىلىشىنى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ بىرىنچى ئوغلى ياپەسكە باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ . قىسقىسى ، تېخى تەبىئەتنىڭ سىرىنى ئىلمىي ھالدا بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشمىگەن قەدىمكى ئىنسانلار تەبىئەتتىكى بارلىق نەرسىلەرنى سىرلىقلاشتۇرۇپ ئىلاھىي تۈس بەرگىنىگە ئوخشاش ، تۇزغىمۇ بىر خىل ئىلاھىي تۈس بېرىپ ئۇلۇغلىغان ۋە قەدىرلىگەن .

خەلقىمىز ئارىسىدىكى تۇزغا بولغان ئەقىدىنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇنىڭ ئىنسانلار تۇرمۇشىدا ناھايىتى كەڭ قوللىنىدىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

ئۇيغۇرلار تۇزنى تاماقتا تەم كىرگۈزۈش ئۈچۈنلا ئىشلىتىپ قالماستىن ، يەنە تۇرمۇشنىڭ باشقا تەرەپلىرىدىمۇ ئۇنىڭدىن كۆپ تەرەپلىمە پايدىلىنىدۇ . مەسىلەن ، ئۇيغۇرلار باقما ھايۋانلارنىڭ يەم - خەشەكلىرىگىمۇ مۇۋاپىق مىقداردا تۇز ئارىلاشتۇرۇپ بېرىشكە ئادەتلەنگەن . شىنجاڭ چارۋىلىرىنىڭ گۆشىنىڭ تەملىك بولۇشى ئەنە شۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك . ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلار تۇز ئارقىلىق ئادەملەر ۋە ھايۋانلاردا بولىدىغان بەزى كېسەللىكلەرنى داۋالاشنىڭ بىر يۇرۇش يەرلىك ئۇسۇللىرىنىمۇ ئىجاد قىلغان . ئادەتتە ماغدۇرسىز ، كۆپ تەرلەيدىغان كىشىلەرگە تۇزنى كۆپرەك ئىستېمال قىلىشنى بۇيرۇيدۇ . بەل ئاغرىقى ، سانجىق ، قورساق ئاغرىقى قاتارلىق سوغۇق يەلدىن پەيدا بولغان ئاغرىقلارغا شور تۇز پارچىلىرىنى ئوتتا قىزىتىپ لاتىغا ئوراپ ئاغرىغان يەرگە تېڭىپ كېسەلنى ئاغرىق ئازابىدىن قۇتۇلدۇرىدىغان داۋالاش ئادەتلىرى كەڭ تارقالغان . ئۇنىڭدىن باشقا بەزى تېرە كېسەللىكلىرىنى تۇز بىلەن داۋالاشتىن تاشقىرى ، ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ ئىشتىھاسىنى ئېچىش ، ھايۋانلاردىكى ھەر خىل يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىمۇ تۇزدىن پايدىلىنىدۇ . ئۇيغۇرلار تۇزنىڭ ھەر خىل چىرىتكۈچى مىكروبلارنى يوقىتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن گۆش قۇرۇتۇش (سۇرلەش) ، مېۋە قاقلىرىنى تەييارلاش ، پەمىدۇر ، لازا ۋە باشقا كۆكتاتلارنى قۇرۇتۇپ ساقلاش قاتارلىقلاردىمۇ تۇزغا تايىنىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كىشىلەرنى قاقشاتقان ، بوزەك قىلغان نا ئەھلىلەرنى ، ۋاپاغا جاپا قىلدىغان يۇز-سىزلارنى «تۇزكور قىلسۇن » دەپ قارغايدىغان ئادەت بار . قارغاش يۇزىسىدىن ئېيتىلىدىغان بۇ تۇراقلىق ئىبارە ئىگە تۇزنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت ئەقىدە سىڭگەن . بۇ ئەقىدە ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ تويى رەسمىيەتلىرىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ . تۇي قىلغان قىز - يىگىتلەرنىڭ نىكاھى ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن يىگىت بىلەن قىزغا شاكراب (تۇز سۇيى) قا چىلانغان نان بۇردىسى يېگۈزۈلىدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە ، تۇز ئىككى ياشنىڭ مۇھەببىتىنى چىڭىتارئىمىش ، ئائىلە تۇرمۇشى تۇزى تەڭشەلگەن تاماقتەك لەززەتلىك بولارئىمىش .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئۇيغۇرلاردا تويدىن بۇرۇنقى «چوڭ چاي » دا قىز تەرەپكە ئېلىپ بېرىلىدىغان تويلۇق سوۋغا - سالاملىرى ئىچىدە تۇز بولۇشى شەرت قىلىنغان ، تۇي داستىخىنىنى ئاچىدىغان كىشىمۇ ئالدى بىلەن تۇزنى داستىخانغا تىزىپ گۈۋاھلىقتىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئاندىن باشقا سوۋغا - سالاملارنى تونۇشتۇرىدۇ . ئاتا - ئانىلار تۇي قىلغان بالىلىرىنىڭ ئۆيىنى تۇنجى قېتىم مۇبارەكلەپ بارغاندىمۇ تۇز ئېلىپ بارىدۇ . بۇ ئادەتلەر-نىڭ ھەممىسىگە تۇزنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت ئەقىدە سىڭگەن . (ئا)

نانىنى ئۇلۇغلاش

ئۇيغۇر خەلقى نانىنى قەدىرلەيدۇ ۋە ئۇلۇغلايدۇ ، شۇنىڭ ئۈچۈن داستىخانغا چېچىلىپ كەتكەن نان ئۇۋاقلىرىنى تېرىۋېلىپ ئاغزىغا سالىدۇ . چېچىلىپ كەتكەن نان ئۇۋاقلىرىنى « يامان بولىدۇ » دەپ ھەرگىز دەسسىمەيدۇ . چېچىلغان نان ئۇۋاقلىرىنى كۆرسە تېرىۋېلىپ ، ئادەم دەسسىمەيدىغان يەرگە قويۇپ قويىدۇ . يالغۇز بۇلا ئەمەس ، يەنە :

1) بىراۋ ئۇزاق يەرگە سەپەرگە چىقماقچى بولغاندا ، ئۇرۇق - تۇغقان ۋە باشقىلار ئۇنى ئۇزىتىپ ئۇنىڭغا ئاقيول تىلەيدۇ ۋە نان يوللۇق تۇتىدۇ ؛ بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ياخشى ئادەتلىرىدىن بىرى . ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قارىشىچە : نان يۇمىلاق بولغىنى ئۈچۈن ئۇ دىدارنىڭ تىمسالى . نان يوللۇق تۇتۇش « دىدار كۆرۈشۈش نەسىپ بولسۇن » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ .

2) بىر ئادەم چۈشىدە نان چۈشىگەن بولسا ، بۇنى ئايرىلىپ كەتكىلى ئۇزۇن بولغان يىراقتىكى ئۇرۇق - تۇغقانلار يۇز كۆرۈشىمىز ، دەپ قارايدۇ .

3) تويى بولغان قىزنى يىگىتنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈپ مېڭىش ئالدىدا قىز ئاتا - ئانىسى بىلەن خوشلىشىدۇ . ئاتا - ئانا قىبلىگە قاراپ تۇرۇپ قول كۆتۈرۈپ

دۇئا قىلىپ قىزنىڭ بەختلىك بولۇشىنى تىلەيدۇ ھەمدە قىزنىڭ بېشىدىن نان ، سۇيرا قاتارلىقلارنى ئۆرۈيدۇ .

4) ئۇيغۇرلار ھالقىلىق پەيتلەردە ئەڭ قاتتىق ، ئەڭ ئىشەنچلىك قەسەم ئورنىدا « نان ئۇرسۇن » ، «نان دەسسەپ بېرەي » دېگەن ئىبارىنى ئىشلىتىدۇ . « ۋاپاغا جاپا» قىلىدىغان نائىنساپ كىشىلەرنى «نانكورلۇق قىلىدىغان » دەپ قارغايدۇ . بۇ خىل تۇراقلىق ئىبارىلەر- نىڭ ھەممىسىدە نانىنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت مۇقەددەس ئەقىدە ئىپادىلەنگەن . (ر)

تۇمارغا ئەقىدە

«سەن قاياقتىن كېلىسەن .
چىرايلىقىم كۆزى خۇمار
ساڭا تىلىم تەگمىسۇن .
بوينۇڭغا ئاسقىن تىلتۇمار . »

دېگەن بۇ بىر كۇپلېت قوشاق ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا تۇمارغا بولغان ئېتىقادنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى ئەقىدىگە ئايلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

تۇمار پۈتۈش ئەسلىدە شامان ئەقىدىسىدىكى ئەم- ئىرەملىك سېھرىي ئادەتلەرنىڭ بىر خىلى بولۇپ ، شاما- نىزم دەۋرىدە ئۇ مەخسۇس « كاھىن » ، «قام » دەپ ئاتىلىدىغان دىن ئادىمى — شامان تەرىپىدىن پۈتۈلەتتى . كېيىنچە بۇ ئادەت خەلق ئارىسىدا داۋاملىشىپ قانداقتۇر كىشىگە روھىي خاتىرجەملىك بەخش ئېتىش خاسىيىتىگە ئىگە بولغان مەنىۋى ئەقىدىگە ئايلىنىپ كەتتى .

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەقىدىسىدە تۇمار « تىل تېگىش » ، «كۆز تېگىش » تىن ساقلايدۇ ، دەپ قارا- لىدۇ . شۇڭا ئۇلار سىرىق ئىتنىڭ تۇكى ، قېرى سۇغىتنىڭ پورى ، كونا چاپاننىڭ مېزى ، ئادراسماننىڭ بەرگى ، ئاتا - ئانىسىنىڭ كىرپىكى ، ... قاتارلىق ئىرەملىك نەرسىلەرنى كىچىككىنە رەخت پارچىسىغا ئوراپ ، ئۇنى ئۇچ بۇرجەك قىلىپ تىكىپ ئۇدۇملۇق كىشىلەر « كۆزى ياماننىڭ كۆزىدىن ، تىلى ياماننىڭ سۆزىدىن ، ئىچى يامانىنىڭ ئىچىدىن ساقلىغايسەن خۇدايىم !» دەپ دۇئا قىلىپ ھورگەندىن كېيىن بۇ «كۆز تۇمار » نى ئارزۇلۇق پەرزەنتلىرىنىڭ بوينىغا ياكى قولتۇقىغا ئېسىپ قويىدۇ . بۇنداق «كۆز تۇمار » كىرلە- شىپ ، قاسماق بولۇپ كەتسىمۇ ئالدىراپ ئېلىۋەتمەيدۇ . «كۆز تۇمار » يەنە يۇمىلاق ، تۆت بۇرجەك ۋە ئالتە بۇرجەك شەكىلدىمۇ ياسىلىدۇ ، ئۇنىڭدىن باشقا قارا ياكى ئالا - بۇلىماچ يۇمىلاق مارجانغا يىپ ئوتكۈزۈپ بالىلار- نىڭ بوينىغا ياكى بۆشۈككە ئېسىپ قويىدىغان ئادەتمۇ بار . بۇمۇ تۇمارنىڭ بىر خىلى بولۇپ «كۆز مونچاق » دەپ ئاتىلىدۇ .

خەلق ئارىسىدا يەنە بولۇق ئۆسكەن ھەر خىل زىرائەت ئېتىزلىرىغا ، ئازادە ياسالغان گۈل - گۈلستانلىق ھويلا - ئارام‌لىرىغا ، ئۇزۇمى ئوخشىغان تال بېدىشلىرىگە ، مەي باغلاپ پىشۇاتقان ئەنجۇر ۋە باشقا مېۋىزارلىقلارغا ... «كۆز تېگىش » تىن ساقلاش ئۇچۇن ئىتنىڭ بېشى ، ئېشەكنىڭ كاللىسى ، قارا قاغىنىڭ ئۆلۈكى قاتارلىقلارنى ياكى كۆرۈمسىز « جىن قورچاق » لىرىنى ئېسىپ قويىدۇ . بۇمۇ بىر خىل تۇمار بولۇپ ، ئۇنىڭدىمۇ گۈزەل- لىكنىڭ يارقىنلىقىنى خىرەلەشتۇرگۈچى « كۆز تۇمار » لىق خاسىيەت بار ، دەپ قارايدۇ .

تۇمار مەيلى قايسى خىل شەكىلدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر خەلقنىڭ نەزەرىدىكى ئارزۇلۇق ۋە قەدىرلىك نەرسىلەرنى «يامان كۆز» ، «يامان تىل » لاردىن ساقلاپ قېلىش مەزمۇنى سىڭدۈرۈلگەن . (ئا)

« ئوڭ » ۋە « سول »

ئۇيغۇر خەلقى «ئوڭ » بىلەن «سول » غا ئالاھىدە مۇئامىلە قىلىدۇ . بۇ مۇئامىلە كۇچ ۋە ئەپچىللىك جەھەتتىن پەرقى بولىدىغانلىقى ئۇچۇن ئەمەس، مۇ- ھىمى ، بۇنىڭغا بەزىبىر دىنىي ئەقىدە سىڭگەنلىكى ئۇچۇندۇر . بۇنى «قۇتادغۇبىلىك » تىكى مۇنۇ قۇرلار بىلەن ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ :

917 . ئېرۇر ياخشىلىق ئوڭ ، يامانلىق ئۇ ، سول ،
جەھەننەم سولۇڭدا ، بېھىش ئوڭدا ئول .

بۇ مىسال ئۇيغۇرلاردا « ئوڭ » بىلەن «سول » غا

بولغان ئەقىدىسىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ .

ئۇيغۇرلاردا « ئوڭ » بىلەن « سول » غا بولغان مۇئامىلە نۇرغۇن جەھەتتە كۆرۈلىدۇ .

1) ئۇيغۇرلار ئوڭ قاپاق تارتسا ياخشىلىقتىن بەشارەت ، سول قاپاق تارتسا پېشكەللىكتىن بېشارەت ، دەپ قارايدۇ . شۇڭا تارتۇاتقان سول قاپاقنى داۋاملىق تارتقۇزماسلىق ئۈچۈن ، ئۇنىڭغا سامان پارچىسى چاپلاپ قويىدۇ ياكى تۈكۈرۈك بىلەن قولىنى ھۆلدەپ ، تارتۇاتقان سول قاپاقنى سىيلاپ قويىدۇ .

2) ياشانغان ئادەملەر مەسچىت قاتارلىق مۇقەددەس يەرلەرگە ياكى بىراۋنىڭ ئۆيىگە كىرگەندە «بىسمىللا»نى تىلغا ئېلىپ ، بوسۇغىدىن ئوڭ پۇتىنى ئېلىپ كىرىدۇ . بۇ ھەقتە يۇسۇپخاس ھاجىپ مۇنداق يازىدۇ :

4057 . ئىشكتىن كىرورده كىر ئوڭ پۇت بىلەن ،
ئەمر قىلسا ئاڭلا ، پاراسەت بىلەن .

3) ئۇيغۇرلاردا مېھمانغا ياكى ھۈرمەتلىك ئادەملەرگە چاي ، تاماق ياكى باشقا نەرسە سۇنۇش توغرا كەلگەندە ئوڭ قولىنى ئىشلىتىدۇ . سول قولىنى ئىشلىتىش تولىمۇ ھۈرمەتسىزلىك بولىدۇ . بۇ ھەقتە يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇنۇلارنى يازىدۇ :

4797 . سۇنۇلغاي بىسمىللا بىلەن ئوڭ قولۇڭ
بولۇپ بەرىكەت يېمەكتە ، بېيىسەن ئۆزۈڭ .

4) ئۇيغۇر خەلقى بىراۋ بىلەن كۆرۈشكەندە ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ « ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم » دەپ سالام بېرىدۇ ياكى ئوڭ قولى بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشىدۇ .

5) ئۇيغۇرلاز كېچىسى ياتقاندا سول يانىنى بېسىپ ياتسا « يامان بولىدۇ » ، دەپ ئوڭ يانىنى بېسىپ ياتىدۇ . سول يانىنى بېسىپ يېتىپ كېچىسى قارا بېسىپ قېلىپ مىنجەزى چۈسلىشىپ قالسا ، باشقىلار ئۇنى «بۇگۈن ئوڭ يېنىدىن قويماي سول يېنىدىن قويۇشايدۇ » دەيدۇ .

6) ئۇيغۇرلار بىرەر ئامەتكە ياكى ئوڭۇشلۇققا يولۇقسا « ئىشىم ئوڭدىن كەلدى » ياكى « ئىشىم ئوڭغا تارتتى » دېگەندەك ئىبارىلەرنى قوللىنىدۇ . « مېلىك ئونغا يەتكۈچە ، يولۇڭ ئوڭ بولسۇن » دېگەن تەمسىلمۇ مۇشۇنىڭغا قارىتىلغان . (ر)

«قىبلە » نى ئۇلۇغلاش

پۈتۈن مۇسۇلمانلاردا ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلاردا «قىبلە» تولىمۇ مۇقەددەس ھېسابلىنىدۇ . چۈنكى بەيتۇللاھەككە قىبلە تەرەپتە بولغىنى ئۈچۈن ، شۇڭا ئۇيغۇرلار ھەرگىز قىبلىگە قاراپ تۇرۇپ چوڭ - كىچىك تەرەت قىلمايدۇ . ھاجەتخانىلارمۇ شىمال ۋە جەنۇب تەرەپكە قاراپ ئولتۇرۇشقا ماسلاشقان . ئاخشىمى ياتقاندا پۈتىنى ھەرگىز قىبلە تەرەپكە قىلىپ ياتمايدۇ . باشنى قىبلە تەرەپكە قىلىپ ياتىدۇ . شۇنداقلا مۇردا گۆرگە قويۇلغاندىن كېيىن يۈزىنى قىبلە تەرەپكە قىلىپ قويىدۇ . مال بوغۇزلىغاندىمۇ مالنىڭ بېشى قىبلە تەرەپكە توغرىلاپ بوغۇزلايدۇ .

خۇددى مۇسۇلمانلارنىڭ مەسچىت ، خانىقا مېھرابلىرىغا ئوخشاش ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي قۇرۇلمىسىدكى مېھمانخانا ئۆينىڭ قىبلە تەرىپىگە ئورۇن - كۆرپىلەرنى تىزىپ قويىدىغان مېھراب ئويۇلىدۇ . ئۆيدە نامار ئوقۇشقا تۇغرا كەلگەندە ئەنە شۇ مېھرابقا قاراپ نامار ئوقۇلىدۇ . ئۆيلەرنىڭ ئىشكى قىبلە تەرەپكە قارىتىلمايدۇ ، بەلكى ئىشىك شەرق تەرەپكە قارىتىپ قويۇلىدۇ . بۇلارنىڭ ھەممىسى «قىبلە» نى ئۇلۇغلىغانلىقىنىڭ ئىپادىلىرىدۇر .

«قىبلە » نى ئۇلۇغلاش نوقۇل ئىسلام دىنىدىن كېيىن پەيدا بولغان دىنىي ئادەت ئەمەس . ئۇيغۇرلار تەبىئەتكە چوقۇنغان ئىپتىدائىي دەۋرلەردە تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرىنى چۈشىنەلمىگەچكە ، ئۇنى «ئىلاھىيلاشتۇرۇپ » تەسەۋۋۇر قىلغان . كۆك (ئاسمان) كە چوقۇنۇش ئەۋج ئالغان ئاشۇ ئىپتىدائىي دەۋردە بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز كۆككە بولغان ئېتىقادىنى كۈن (قۇياش) گە مەركەزلەشتۇرۇپ ، قۇياشنى پۈتكۈل كائىـ

ناتقا يورۇقلۇق بەرگۈچى باش «تەڭرى» دەپ، ئۇنىڭغا يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قارىغان. قۇياشنىڭ شەرقتىن كۆتۈرۈلۈپ غەربكە پېتىشىنى ئۇلار «تەڭرىنىڭ قۇدرىتى» دەپ بىلگەچكە، بۇ ساددا چۈشەنچىدىن تۆت تەرەپنىڭ «خاسىيىتى» ھەققىدە سىرلىق قاراشلار شەكىللەنگەن، يەنى قۇياش پاتقان غەرب تەرەپنى «تەڭرىنىڭ ئۆيى» دەپ قاراپ، «قۇياش تەڭرىسى» گە بولغان يۈكسەك ئېتىقادى تۈپەيلىدىن غەرب (قىبلە تەرەپ) ئالاھىدە ئۇلۇغلانغان، مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن. مۇشۇ ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئادەتلىرى كېيىنچە ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ «قىبلە» نى ئۇلۇغلاش بىر خىل ئادەت شەكىللىدە داۋاملىشىپ كەلگەن. (ر)

جۇمە

مۇسۇلمانلاردا، جۇمىلىدىن ئۇيغۇرلاردىمۇ جۇمە كۈنى ئارام ئېلىش ئادەت بولۇپ قالغاچقا، شۇ كۈنى ھۇنەرۋەن - كاسىپ، تىجارەتچى ۋە باشقىلار ئۆز ئىشىنى توختىتىدۇ. ھەرقايسى مەھەللىنىڭ كىچىك مەسچىتىنىڭ جامائىتى چوڭ جامەگە يىغىلىپ جۇمە نامىزى ئوقۇيدۇ. بىر ھەپتە ئۆز ئىشى بىلەن بولۇپ بىر - بىرى بىلەن يۈز كۆرۈشمىگەن ئادەملەر مۇشۇ مۇناسىۋەت ئارقىلىق بىر - بىرى بىلەن يۈز كۆرۈشىدۇ. شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن جۇمە كۈنى يول (سەپەر) غا چىقمايدۇ. مۇسۇلمانلار جۇمەنى ئۇلۇغ بىلگىنى ئۈچۈن، بىراۋ شۇ كۈنى ۋاپات قىلسا ياكى يەرلىككە قويۇلسا، ناھايىتى خۇش بولۇشىدۇ. جۇمە نامىزىغا كىلىدىغان جامائەت كۆپ بولغىنى ئۈچۈن، ۋاپات بولغۇچىنىڭ جىنازىسى جامەدە ئوقۇلىدۇ. ھازىرلار «نامازتاپتى» دەپ، خۇرسەن بولۇشىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ياش كىلىنلەر جۇمە كۈنى ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە، يا ئۇلاغلىق، يا ھارۋا بىلەن جۇمەلەپ بېرىپ ئاتا - ئانىسىنى كۆرۈپ كىلىدۇ. (ر)

تۇغۇتنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئىشلار

ئۇيغۇرلاردا تۇغۇت ئىشلىرىغا دائىر بىرمۇنچە قاراش ۋە ئەقىدىلەر ساقلانغان. بۇلارغا ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا ئېتىقاد قىلغان دىنلارنىڭ ئەقىدىلىرى سىڭگەن. مەسىلەن، ئايالارنىڭ ھامىلدارلىق مەزگىلىدە ھامىلدارنىڭ فىزىئولوگىيىسىدە ئۆزگىرىش بولىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ كۆڭلى بىر نەرسە تارتىدىغان ھالىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ھالەت «سېزىكلىك» دەپ ئاتىلىدۇ. سېزىك كۆپىنچە يېمەك - ئىچمەكتە ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار ھامىلدارنىڭ سېزىك بولغان نەرسىگە قاراپ ئۇنىڭ ئوغۇل ياكى قىز تۇغىدىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىشىدۇ. ھامىلدار چۈچۈمەل نەرسىگە سېزىك بولغان بولسا ئوغۇل تۇغىدۇ، ئاچچىق نەرسىگە سېزىك بولغان بولسا قىز تۇغىدۇ، دەپ قارىشىدۇ. ھامىلدار سېزىكلىك مەزگىلىدە نۇرغۇن نەرسىلەردىن پەرھېز تۇتىدۇ.

ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ھامىلدار چىرايلىق نەرسىگە قارىسا تۇغۇلغان بالا چىرايلىق، سەت نەرسىگە قارىسا تۇغۇلغان بالا سەت بولۇپ تۇغۇلارئىمىش. سېزىكلىك مەزگىلىدە تۆگە گۆشى يېسە، تۇغۇت ۋاقتى ئۇزىراپ كېتەرئىمىش (تۆگە ئون ئىككى ئايدا تۇغىدۇ)، توشقانغا قارىسا تۇغۇلغان بالا توشقان كالپۇك بولۇپ قالارئىمىش. ئىشقىلىپ ھامىلدارلىق مەزگىلىدە ھامىلدار نېمىگە كۆپرەك قارىسا، ئۇنىڭ ئەكسى ھامىلىدە ئەكس ئېتەرئىمىش.

ئۇيغۇرلاردا، بولۇپمۇ تۇنجى تۇغۇت ئۆز ئانىنىڭ ئۆيىدە بولىدۇ. ھامىلدار يەڭگىشتىن بىرەر ئاي بۇرۇن، ئۇنىڭ ئانىسى بىرقانچە ئايالنى ئېلىپ ئالاھىدە داستىخان قىلىپ، قىزىنى ئۆز ئۆيىدە يەڭگىتىش ئۈچۈن سوراپ كېلىدۇ. بۇلار ئوبدان مېھمان قىلىنىدۇ. كۈيئوغۇل تەرەپ رازىلىق بىلدۈرىدۇ.

ھامىلدار مېڭىش ئالدىدا قېيىن ئاتا ئالاھىدە ئىسرىق سېلىپ كېلىنىڭ بېشىدىن ئۆرۈيدۇ ھەم قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىپ، كېلىنگە ئوڭايلىق تىلەيدۇ. ھامىلدارنىڭ ۋاقتى - سائىتى توشۇپ كۆز يورۇغاندىن كېيىن، مەخسۇس بىر ئادەم بوۋاقنىڭ ئاتىسى تەرەپكە خۇش خەۋەر يەتكۈزىدۇ. خەۋەر يەتكۈزگۈچىلەرگە سۆيۈنچە بېرىلىدۇ. تۇغۇتلۇق ئۆيگە تۇغقۇچىنىڭ ئانىسىدىن باشقا ئادەم كىرمەيدۇ. شۇڭا تۇغۇتلۇق ئۆي ئىشىكىگە قىزىل لاتا پارچىسى ئېسىپ قويۇش ئادىتى شەكىللەنگەن. بۇنداق ئۆيگە يىراق - يېقىندىن ھېرىپ -

ئېچىپ كەلگەنلەر ئالدىراپ كىرمەيدۇ . بىر ئاز دەم ئېلىۋالغاندىن كېيىن ، شۇنداقلا ئۆينىڭ بوسۇغىسىغا ئىسرىق سېلىنغاندىن كېيىن كىرىلىدۇ . ئۇنداق قىلمىغاندا ئۆيگە كىرگۈچى بىلەن يامان روھلار ئەگىشىپ كىرىۋېلىپ بوۋاققا زىيان - زەخمەت يەتكۈزۈپ قويىدۇ ، دەپ قارايدۇ .

بوۋاقنىڭ كىندىكى چۈشكەندىن كېيىن ، بالا بۆشۈكىگە سېلىنىدۇ . بالىنى بۆشۈككە ۋاقتىدا سالماي كېچىكتۈرگەندە ، بالىنىڭ بۆشۈككە ئۆگەنمىكى تەس بولىدۇ . بالىنى بۆشۈككە سالغاندا ، ياشانغان ئۇدۇملۇق ئايال تەكلىپ قىلىنىدۇ . بۇ ئايال بۆشۈكنى راسلايدۇ ۋە بۆشۈككە ئىسرىق سالىدۇ . قولۇم - قوشنىلارنىڭ بالىلىرىدىن تۆت ـ بەش ئۇششاق بالا چاقىرتىلىدۇ . بۇ بالىلار بۆشۈكنىڭ بىر يېنىدا ، بۆشۈككە سالغۇچى ئايال يەنە بىر يېنىدا ئولتۇرىدۇ . بالىلار نۆۋەت بىلەن « ئىگگە موما » دەپ بۆشۈك ئاستىدىن قول سۈنىدۇ ، «بۆشۈك ئانا » ئالدىن راسلاپ قويغان بوغۇرساق ، كەمپۈت ، قۇرۇق مېۋە ئىلەردىن «مانا ساڭا » دەپ بىر ئۇچۇمدىن بېرىدۇ . «بۆشۈك ئانا » بالىنى بۆلەپ بولغاندىن كېيىن يامان روھلار (جىن - ئالۋاستىلار) نىڭ زىيانكەشلىك قىلىپ قويۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بوۋاق ئوغۇل بولسا ، بېشىغا پىچاق قاتارلىق ئېغ قويۇپ قويىدۇ . ئەگەر قىز بولسا يامان روھلار ئەكس ئېتىدۇ ، دەپ ئەينەك قويۇپ قويىدۇ . بالا چوڭ قىلىشتا بۆشۈكنىڭ رولى ناھايىتى زور .① بۆشۈكنىڭ ئوردىسى ، تىزلىق ، پۈت ياستۇقى ، كۆلىتۈك ، شۇمەك قاتارلىقلار ئاپتاپقا سېلىنىپ تۇرغاچقا ، بالىنىڭ ئورنى پاكىز بولىدۇ . ② بالا بۆشۈككە زاكا ، يۆگەكلەرگە ئوراپ بۆلەنگەنلىكتىن شامال تېگىپ زۇكامداپ قېلىشتىن ساقلانغىلى بولىدۇ . ③ بالا بۆشۈككە راۋۇرۇس تېڭىلغانلىقتىن جىسمانىي جەھەتتىن ساغلام ئۆسىدۇ . باشلىرى مايماق - سايماق ، پۈتلىرى ئەگرى - توقاي بولمايدۇ .

بالا تۇغۇلۇپ قىرىق كۈن بولغاندا ، بالا «قىرىقى سۈيى » بىلەن يۇيۇندۇرۇلىدۇ . بالىنى يۇيۇندۇرۇش ئۈچۈنمۇ تەجرىبىلىك ، ئۇدۇملۇق ئايال تەكلىپ قىلىنىدۇ . «قىرىقى سۈيى » توقچى ۋە ھالۋا تەييارلىنىدۇ . «قىرىقى سۈيى » گە تۇز سېلىنىدۇ ۋە سۇغا ئالتۇن تاشلاپ قويۇلىدۇ . « قىرقى سۈيى » نى قۇيۇپ بېرىش ئۈچۈن كىچىك بالا چاقىرتىلىدۇ . «قىرىقى سۈيى » قوشۇق ياكى نوگاي بىلەن قۇيۇلىدۇ . سۈنى ئالدى بىلەن ياشانغان ئاياللار بوۋاقنىڭ بېشىدىن قۇيۇپ بەدىنى يۇيىدۇ . ئۇلار «ياۋاش بولۇڭ » ، «ئالىم بولۇڭ »، «دۆلەتمەن بولۇڭ » دېگەندەك سۆزلەرنى قىلىدۇ . ئاندىن كىچىك بالىلار سۇ قۇيۇشقا باشلايدۇ . سۇ قۇيغان ھەربىر بالىغا ئۈستىگە ھالۋا سېلىنغان توقاچ بېرىلىدۇ . بوۋاقنى « قىرىقى سۈيى » گە ئالماستىن بۇرۇن قولى يەڭگىل ساتىراش تەكلىپ قىلىنىپ بالىنىڭ « قىرىقى چېچى » ئالدۇرۇلىدۇ . «قىرىقى چاچ » تۇگۈچ قىلىنىپ ساقلاپ قويۇلىدۇ . (ر)

ھەرقايسى دىن ۋە ئۇنىڭغا دائىر ئادەتلەر

ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇن تۇتەم ، شامان ، زەردۇشت ، مانى ، خرىستىئان ، بۇددا قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن . يۇقىرىقىدەك دىنلارنىڭ بەزى ئادەتلىرى ئىسلام ئەقىدىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە ساقلىنىپ كەلدى . مەسىلەن ، تۇتەم ئېتىقادىي دىنىي ئېتىقاد بولۇپ ، ئۇنىڭدا مەلۇم بىر ھايۋانغا ياكى ئۆسۈملۈك ، دەل - دەرەخلەرگە چوقۇنغان ۋەئۇنى ئۆز ئەجدادى سۈپىتىدە ئۇلۇغلىغان . ئەنە شۇ تۇتەم دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ۋە تۈركىي خەلقلەردە ئۆزىنى ئۇلۇغلاش ئادىتى كېلىپ چىققان . شۇڭا ئۇيغۇرلار ھەمراھ بولىدۇ ، دەپ بۆرە ئوشۇقىنى ئۆز يېنىدا ساقلىشى ، يىراق بىر يەرگە سەپەرگە چىققان ئادەم سەپىرىدە ئالدىغا بۆرە ئۇچرىسا «سەپىرىم ئاقيوللۇق بولىدىغان بولدى » دەپ سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇشى ، ئەگەر تۈلكە ئۇچرىسا «سەپىرىمدە بىرەر كۆڭۈلسىز ئەھۋال يۈز بېرىدىغان بولدى »دەپ ، يولىنى داۋاملاشتۇرماي قايتىپ كېلىشى ئەنە شۇ تۇتەم ئەقىدىسىگە كىرىدۇ . ئەگەر بىر ئايالنىڭ كۆزى يورۇغان بولسا ، تۇغۇت ئانىسىدىن ئوغۇلمۇ ياكى قىزمۇ ؟ دەپ سوراشنىڭ ئورنىغا « بۆرىمۇ ياكى تۈلكىمۇ » دەپ سوراشمۇ تۇتەم ئەقىدىسى جۈملىسىگە كىرىدۇ . بۆرە

تـۇتـىـمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۇنداق ئادەتلەر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى كۆپ .

شامان دىنىدا ئازايىم (ئەپسۇن) ئوقۇپ ، جىن - ئالۋاستى (يامان روھ) لارنى قوغلايدۇ . ئۇيغۇر خەلقىدىكى پېرىخۇنلۇق ، داخانلىق ئەنە شۇ شامان دىنىنىڭ ئەنئەنىسى ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرغىچە بۆشۈكتىكى بوۋاقلارغا جىن - ئالۋاستىلارنىڭ زىيان يەتكۈزۈپ قويۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ، بوۋاقنىڭ بېشىغا پىچاق ياكى تىغ قويۇپ قويۇشى ، جىن - ئالۋاستىلارنىڭ بۆشۈككە يولاتماسلىق ئۈچۈن بۆشۈككە ئىسرىق سېلىشى قاتارلىق نۇرغۇن ئادەتلەر شامان دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

ئۇيغۇر خەلقى بۇرۇن زەردۇشت (ئوتقا چوقۇنۇش) دىنىغا ئېتىقاد قىلغان . بۇ دىندا ئوتتىن مەدەت تىلىنىدۇ . بۇ دىنىنىڭ بەزى تەسىرلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھېلىمۇ ساقلىنىپ كەلمەكتە . مەسىلەن ، بىر ئادەم ساقسىز بولۇپ قالسا ، كوچا دوقمۇشلىرىدىن ئەخلەت - چاۋار تېرىپ كېلىپ ، گۈمبەل بولغۇچىنىڭ بېشىنى بىر نەرسە بىلەن پۈركەپ قويۇپ ، زاۋال ۋاقتىدا ئۇچۇقداش ؛ يېڭى توپى بولغان قىزنى يىگىتىنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈپ كەلگەندە قىزنى كۆيۈۋاتقان ئوت دۆۋىسىدىن ئايلاندۇرۇش ئادىتى قاتارلىقلار زەردۇشت دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى بولۇپ ، ئوتتىن مەدەت تىلىگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى .

ئۇيغۇرلار بۇددا دىنى بىلەن بىر ۋاقىتتا مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان . بۇ دىن يورۇقلۇقنى مۇقەددەس بىلەتتى . شۇنىڭ ئۈچۈن كۈن ، ئاي قاتارلىق ئاسمان جىسىملىرى ئۇلۇغلىناتتى ، ئۇلاردىن مەدەت تىلىنەتتى . قوجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېڭى چىقىۋاتقان كۈنگە قاراپ تەزىم قىلىشى بۇنىڭ مىسالى . بۇرۇن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كۈن ياكى ئاي كۆيسە يىغا - زار قىلىشىپ دۇئا - تەكبىر ئوقۇتكۇزۇش ئادىتى بار ئىدى . بۇنىڭدىن باشقا كۈنگە قاراپ تۈرۈپ چوڭ - كىچىك تەرەت قىلماسلىق (ھازىرمۇ ياشانغانلار ئارىسىدا ساقلانماقتا) ، تەرەتخانىلارنىڭ شۇنىڭغا ماسلاشتۇرۇپ سېلىنىشى ، يۈزىنى يۇماي تۇرۇپ ، بولۇپمۇ ناپاك (جۇنۇپ) تۇرۇپ كۈنگە قارىماسلىق ـــ بۇلار ئاسمان جىسىملىرىنى ئۇلۇغلىغانلىق نىڭ ئىپادىسى . ئۇيغۇرلارنىڭ « ئاي ، يۇلتۇز ، چولپان ، يەشىن ... » دېگەندەك ئاسمان جىسىملىرىنىڭ نامىنى ئۆزلىرىگە ئىسىم قىلىپ قويۇشىمۇ مانى دىنىنىڭ ئەقىدىسىدۇر .

يۇقىرىقىلار ئېستېتىك مەنە جەھەتتىن گەرچە مۇئەييەن بىر دىنىي ئېتىقادقا باغلانسىمۇ ، ئەمما بۇگۈنكى كۈندە ئۇ خەلق ئارىسىدا بىر خىل ئادەت شەكلىدىلا مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە . (ر)

«ئوردام » ۋە ئۇنى تاۋاپ قىلىش

ئۇيغۇرلار مىلادىيە 998 - يىلىدىن ھازىرغىچە ھەر يىلى مۇھەررەم ئېيىدا ، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە جايلاشقان «ئوردام » نى تاۋاپ قىلىدۇ . تاۋاپچىلارنىڭ سانى ھەر يىلى نەچچە تۆمەن ، بەزىدە ھەتتا نەچچە يۈز مىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ . بۇلارنىڭ ئىچىدە يۈز ياشلىقتىن ئون ياشقىچە بولغان ئەر - ئايال ، قېرى - ياشلار بار .

ئۇيغۇرلارنىڭ « ئوردام » نى شۇنچە ئۇزاق يىللاردىن بېرى تاۋاپ قىلىشىدا مۇنداق سەۋەبلەر بار :

ئەجدادلىرىمىز ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىلگىرى شامان (كۆك تەڭرىچىلىك) ، ئاتەشپەرەسلىك ، بۇددا ، مانى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان ، قاراخانىلار شاھزادىلىرىدىن بولغان سۇتۇق بۇغراخان ، ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن بۇددا دىنىدىن يېنىپ ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن باشلاپ ، بۇددىستە ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئىسلام دىنى ئومۇملىشىشقا باشلىغان . لېكىن خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا ئۇنىماي ، تىبەت بۇددىستلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن قاراخانىلار تەۋەلىكىدىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن مىلادى 974 - يىلىدىن 998 - يىلىغىچە ئۇرۇشقان . ئۇلار ئارىسىدىكى ھالقىلىق قاتتىق جەڭلەرنىڭ بىرى ئەنە شۇ «ئوردام » چۆلىدە بولغان .

بۇ جەڭدە قاراخانىلارنىڭ خاقانى ئەلى ئارسلانخان شېھىت بولغان . ئۇيغۇر خەلقى ئەلى ئارسلانخان شېھىت بولغان ۋە ئۇيغۇر سەركەردىلىرىنىڭ جەستى دەپنە قىلىنغان ، كوللېكتىپ قەبرىستانلىق «ئوردام » نى مىڭ يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان ، ئۇزۇل-

دۇرمەي تاۋاپ قىلىپ ، ئۇلارنىڭ پاك روھىغا سېغىنىپ كەلدى .

بۇ يەرگە ھەر يىلى كەلگەن تاۋاپچىلار ، ناغرا - سۇناي ، ساتار - تەمبۇر ، راۋابلىرى بىلەن يىل بويى ئون ئىككى مۇقامغا نەغمە قىلىپ ، شادلىق ئىچىگە يوشۇرۇنغان مۇسىبەتنى ئىزھار قىلىشىدۇ . جاي - جايلارنىڭ مۇقامچىلىرى ، سازەندىلىرى ، ناغرا - سۇنايچىلىرى ماھارەت كۆرسىتىدۇ . دېمەك ، مۇشۇ خىل ئۇسۇل ئارقىلىق مۇقامچىلىقنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا قالدۇرىدۇ .

«ئوردام » دىكى پائالىيەتلەر ئەجدادلار روھىغا ئاتاپ ئەكىلىنگەن نەزىر - سادىغىلىرىنى يوقسۇللارغا بېرىدۇ ياكى كۆپچىلىك ئوزۇقى ئۈچۈن داش قازانغا سالىدۇ . ھەر بىر كىشى تۇغ (شەددە) باغلايدۇ . قەدىمكى يادىكارلىقلارنى تاۋاپ قىلىپ ئەجدادلار روھىغا ئاتاپ قۇربان - تىلاۋەت قىلىدۇ .

«ئوردام » نى تاۋاپ قىلىش پائالىيىتى ئۈچ كۈن داۋاملىشىدۇ . ئاندىن توپ - توپ بولۇپ قەشقەرگە كېلىپ تارىبوغۇزدىكى ئەلى ئارسلانخان قەبرىسىنى (ئارسلانخان جەستى بۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان) تاۋاپ قىلىدۇ . ئاندىن ئاتۇش مەشئەتكە بېرىپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمان ، ئەقىللىك خاقانى ، ئەلى ئارسلانخانىنىڭ بۇ ۋاسى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان «ھەزرىتى سۇلتانىم » مازىرىنى تاۋاپ قىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان «ئوردام » سەيلىسى ئاخىرلىشىدۇ .

«ئوردام سەيلىسى » گەرچە بىر خىل دىنىي ئادەت بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ ئاممىۋىلىقى ناھايىتى كەڭ . تاۋاپ جەريانىدا ھەر بىر يۇرت ـ مەھەللە ، ھەر بىر كىشى ئۆزلىرىنىڭ پۈتكۈل ماھارىتىنى جارى قىلدۇرىدۇ . بىر تەرەپتە مەددىاھلار قەدىمكى جەڭنامە ، قىسسەلەر ۋە خەلق داستانلىرىنى راۋابقا تەڭكەش قىلىپ زىكرى - سۆھبەت قۇرسا ، يەنە بىر تەرەپتە ناغرا - سۇنايىنىڭ ياڭراق ساداسىغا تەڭكەش قىلىپ مۇڭلىنغان كىشى «ساما » ئويناپدۇ . بىر تەرەپتە ئاياللار ساپايى بىلەن تەلقىن ياساپ ئەجدادلار روھىغا سېغىنىپ زىكرى قىلسا ، يەنە بىر تەرەپتە ياشلار ۋە بالىلار ئۆزلىرى خالىغان ھەر خىل ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنى ئوينىشىدۇ . بەزىدە دارۋازلار دار باغلاپ ئاجايىپ ماھارىتى بىلەن ئون مۇڭلىنغان كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ .

گەرچە «ئوردام سەيلىسى » دە تاۋاپچىلارنىڭ سانى شۇنچە كۆپ بولسىمۇ ، ناشايان ئىشلار يۈز بەرمەيدۇ . ھەربىر كىشى ئەجدادلار روھىغا بولغان يۈكسەك ھۆرمىتى بىلەن ئۆزىنى يامان ئىشلاردىن چەكلەيدۇ. (ش)

مەۋلۇت ئوقۇش

ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە ئەگىشىپ ، ئۇنىڭ ھېيىت - بايرام مۇراسىملىرىمۇ بىزگە سىڭىپ كىردى . ئەنە شۇنداق دىنىي مۇراسىملارنىڭ بىرى مەۋلۇت ئوقۇش مۇراسىمىدۇر . ئادەتتە ، ھەر يىلى رەبىئۇل ئەۋۋال ئېيى (ئىسلام كالېندارىدا 3 - ئاي) نىڭ ئون ئىككىنچى كۈنى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغان كۈنى بولۇپ ، بۇ خاتىرە ئېيىغا بېغىشلاپ ، «مەۋلۇت مۇراسىمى » ئۆتكۈزۈلىدۇ . بۇ كۈنى كىشىلەر ئۆي - ئۆيىگە يىغىلىپ مۇھەممەت پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىنى مەدھىيىلەيدىغان «مەۋلۇت ئېيى » ئۆتكۈزۈلىدۇ . مۇشۇ ئاي ئىچىدە بەزى ئائىلىلەردە مەخسۇس مەۋلۇتچى موللىلارنى چاقىرىپ ئۇرۇق - تۇغقان ، قولۇم - قوشنىلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن «مەۋلۇت چېيى » ئۆتكۈزۈلىدۇ . مۇراسىم ئۇچۇن ئالاھىدە داستىخان تەييارلاپ ، پوشكال ، قەنت - گېزەك ۋە مېۋە - چېۋىلەرنى تىزىدۇ ھەمدە بىر تەخسىگە ئەتىر چېچىلغان يېڭى پاختا پارچىلىرىنى تىزىپ قويىدۇ . موللىلار مەۋلۇت ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ھەممە كىشى دۇئا - تەكبىر قىلىدۇ . مەۋلۇتكە قاتناشقان ھەر بىر كىشى «دەمدە » قىلىنغان پاختا پارچىلىرىنى بىر تالدىن ئېلىپ پۇرايدۇ ۋە ئاۋايلاپ خاس يانچۇقلىرىغا سېلىۋالىدۇ ، داستىخاندىكى قەنت - گېزەكلەردىنمۇ ئىككى ـ ئۈچ تالدىن ئېلىشىدۇ . ئۆيلىرىگە قايتقاندىن كېيىن بالا - چاقىلىرىغا بۇ خاسىيەتلىك «دەمدە » نى ئۈلەشتۇرۇپ بېرىدۇ .

مەۋلۇت ئوقۇغان موللىلارنى چاقىرغۇچى كىشى مەۋلۇتنىڭ خاتىرىسى سۈپىتىدە پۇل ياكى باشقا سوۋغا - سالاملار بىلەن ئۇزىتىدۇ . مەۋلۇت ئوقۇش بىر خىل دىنىي ئادەت بولۇپ ، ئۇنى ھەممە كىشىنىڭ ئوتكۇزۇشى شەرت ئەمەس . (ئا)

بارات كېچىسى

بۇ دىنىي مۇراسىم ھەر يىلى رامىزان ئېيىدىن ئىلگىرى (شەئبانىنىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى كېچىسى) ئوتكۇزۇلىدۇ . شۇڭا ئۇ « بارائەت كېچىسى » ياكى خەلقنىڭ جانلىق تىلىدا «بارات كېچىسى » دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇ كۈنى كىشىلەر ئۆيدىن ياغلىقاپاق ، قوغاچ (تېرەك دەرىخىنىڭ قوۋزىقىنى سويۇۋېلىپ ، كاناي شەكلىدە قۇرۇتۇلغان يېقىلغۇ) لاردىن يېقىلغان مەشئەللەرنى كۆتۈرۈپ ، قەبرىستانلىقلارغا توپلىنىپ ، ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ، مۇقام ۋە ھۆكمەتلەرنى ئوقۇپ ساما سالىدۇ ، ھېكايە - چۆچەك ۋە قىسسە ئېيتىشىدۇ . شۇنداقلا مەھەللىدىكى ياشلار - بالىلار جەم بولۇپ ، ياغلىقاپاقنى ئۇزۇن بادرىنىڭ ئۇچىغا بېكىتىپ مەسچىتنىڭ ئۆگزىسى ياكى مەھەللىدىكى ھەممە كىشى كۆرەلەيدىغان ئېگىزلىككە چىقىپ مەشئەل يېقىپ :

بارات كەلدى تۇيدۇڭلارمۇ ،
قازانغا ياغنى قۇيدۇڭلارمۇ ؟

دەپ باشلىنىدىغان «بارات قوشقى » نى يۇقىرى ئاۋازدا ئۆزىگە خاس ئاھاڭى بىلەن توۋلاپ ھەممە كىشىنى «بارات كېچىسى » نىڭ كىرگەنلىكىدىن خەۋەردار قىلىدۇ . بۇنى « ۋەشىمسى توۋلاش » دەپ ئاتايدۇ . «ۋەشىمسى » توۋلىغانلارغا كىشىلەر ئۆيلىرىدە پىشۇرۇلغان پوشكال - قۇيماقلارنى ھەدىيە قىلىشىدۇ . «بارات كېچىسى » ئەرۋاھلارنى يوقلاش مۇراسىمى بولۇپ ، كونا بارات ، يېڭى بارات دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ . بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەن ئەجدادلارنىڭ روھىغا سېغىنىش كونا بارات ، شۇ يىلى ئىچىدە ئۆلگەنلەرنىڭ روھىنى يوقلاش يېڭى بارات دېيىلىدۇ .

«بارات كېچىسى » گەرچە ئىسلام دىنىي مۇراسىمى دەپ قارالسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ مەزمۇنىغا «ئەجدادلار روھىغا سېغىنىش » تىن ئىبارەت ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ روھى سىڭگەن . (ئا)

ئىددەت

ئەردىن ئاجرىغان ياكى ئېرى ئۆلگەن ئاياللىنىڭ ھامىلدارلىقى ئېنىقلانغۇچە شەرئەت قانۇنى بويىچە ئەرگە تېگىش مەنئى قىلىنغان يۈز كۈنلۈك مۇددەت ئىددەت تۇتۇش دەپ ئاتىلىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ئەردىن ئاجرىغان ياكى ئېرى ئۆلگەن بىر ئايال شەرئەت قانۇنىغا ئاساسەن ئۈچ ئاي ئون كۈن ئىددەت تۇتۇشقا مەجبۇر بولىدۇ . ئەگەر بىر ئايال شەرئەتنىڭ بۇ قانۇنىغا رىئايە قىلماي ئەرگە تەگسە ، قورساقتىكى بالىنىڭ ئاۋۇالقى ئەرگە ياكى كېيىن تەگكەن ئەرگە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئاجرىتىش قىيىن . پەقەت ئىددەت ئارقىلىقلا ئېنىقلىغىلى بولىدۇ . «ئىددەت » كۆرۈنۈشتە خۇراپىي ئادەتتەك كۆرۈنسىمۇ ، لېكىن مەلۇم قانۇنىي ۋە ئىلمىي ئاساسقا ئىگە . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر خەلقى شەرئەتنىڭ بۇ قانۇنىغا قاتتىق رىئايە قىلىپ كەلگەن ۋە ئىددەت تۇتۇشنى ئادەت قىلغان . (ر)

غوسۇل

مۇسۇلمانلاردا جۇملىدىن ئۇيغۇرلاردا نامار ئوقۇش ئۈچۈن بەدەننىڭ پاك بولۇشى ، كىيىم - كېچەكنىڭ پاك بولۇشى ۋە نامار ئوقۇلىدىغان يەرنىڭ پاك بولۇشى شەرت . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ھەر قېتىملىق نامازدا يېگىدىن تەرەت ئالىدۇ . ئەرلەر سۈيدۈك چاچراپ كېتىپ كىيىمنى بۇلغاپ قويىدۇ ، دەپ ئۆرە تۇرۇپ سىيمەيدۇ . شۇنداقلا كىچىك تەرەتتىن كېيىن ، سۈيدۈك تېمىپ كېتىپ ئىشتانىنى پاسكىنا قىلىپ قويىدۇ ، دەپ چالما تۇتىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا نامار ئوقۇيدىغان ئاياللار بولسا تەرەت لاتىسى تۇتىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ئەر - خوتۇن بىر ئورۇندا بولغاندا ، شۇنداقلا كېچىسى ئېھتىلام بولغاندا غوسۇل قىلىپ (پۈتۈن بەدەننى باشتىن - ئاياغ يۇيۇپ تازىلىشى) پاك بولۇشى شەرت . ئۇلارنىڭ قارىشىچە ناپاك جۇنۇپ تۇرۇپ كۇنگە قارىسا «گۇناھ » بولىدۇ ؛ ناپاك

تـۇرۇپ تـاماق يېسە يېگەن تامىقى ھارام بولىدۇ ، بالا ئەمگـۈزۈۋاتـقـان ئاياللار بـالا ئەمگۈزسە يامان بولىدۇ ، دەپ بـىـلـىـدۇ . بـۇنىڭدىن باشقا ئاياللار ھەيز كۆرگەندە ھەيز تـوختـىـغـان ھامـان بـويـىـنى سۇغا سېلىپ پاكلىنىدۇ . غـوسـۇل قـىـلـىشقا گەرچە بەزى دىنىي ئەقىدىلەر سىڭىپ كـەتـكەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ تازىلىق ۋە ساغلاملىق جـەھەتـىـدىـكى رولى ناھايىتى زور . دەرۋەقە ، غوسۇلغا ئەمەل قىلغان كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا گېموزوي ، ھەر خىل جـىـنـسـىي كـېـسـەللىكلەرنىڭ كۆرۈلمەسلىكى ياكى ئاز كۆرۈلۈشى ئەنە شۇ غوسۇل بىلەن مۇناسىۋەتلىك .(ر)

تۇنەك كېچىسى

قـەمـەرىـيـە يـىـل ھېسابىدا سەككىزىنچى ئاي — بـارات ئېيىنىڭ ئون بەشىنچى كۈنى كېچىسى مۇھەممەت پـەيـغـەمـبـەرگە «پەيغەمبەرلىك ۋەھيي كەلگەن » كېچە ، شـۇنـىـڭ ئۈچـۈن مـۇسۇلمانلار ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار بۇ كـۇنـىـڭ خاتىرىسى ئۈچۈن «تۇنەك كېچىسى » ئۆتكۈزـزىـدۇ . ئۇلار تـۇن بـويـى ئـىـبـادەت قـىـلـىـدۇ . بـۇنى «سـۇنـنـەت » دەپ قـارايدۇ . بۇ كېچىدە مەسچىت ، خانـقـالاردا ئـىـبـادەتتە بولغۇچىلار كۆپ بولىدۇ . ئاياللار بولسا ئۆيـلـىـرىـدە ئولـتۇرۇپ خەتمە ئۆتكۈزىدۇ . كىشىلەر يەنە يـاغـلـىـقـاپـاق (بـىـر نـەچـچە يىل ياغ ئالغان قاپاق) نى كـۆيـدۈرۈپ بـادرا ئۇچىغا ئىلىپ ، مەشئەل ئورنىدا ئېگىز كـۆتـۈرۈپ قـەبـرىـسـتـان ، مـازار ـ مـاشـايـقلارغا بېرىپ ئەرۋاھلارنى يـوقلايدۇ . شۇ كېچىسى مەخسۇس تاماق قـىـلـىـپ يـېـگـۈچـىـلەرمۇ بولىدۇ . بۇ بارغانسېرى كۈچىدىن قېلىۋاتقان دىنىي ئادەتلەرنىڭ بىرى . (ئا)

چۈش ۋە چۈشكە تەبىر بېرىش

ئۇيـغـۇر خـەلـقى چۈشكە قاتتىق ئىشىنىدۇ . ئۇلار كۆرگەن چۈشنى تەقۋادار ئادەمگە ئۆرۈگۈزىدۇ . بۇ ھەقتە يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇنداق دەيدۇ :

5955 . بىلىمسىزگە چۈشنى ئېچىپ دېمىگىن ،
كېچىكتۇرمەي ئۇنى بىلگەنگە دېگىن .

5998 . ئۆزۈڭچە ئۆرۈمە كۆرگەن چۈشۈڭنى ،
ھەم ئېيتما كۆرۈنگەن كىشىگە ئۇنى .

چـۈش ئۆرۈگـۈچـى بـەزى چـۈشـلـەرگە «يـاخـشـىـلـىـقـتـىن بېشارەت » دەپ تەبىر بەرسە ، بەزى چـۈشـلـىـرىـنى ئۆرۈمەستىن «سادىغا بېرىڭ » دەپلا قويىدۇ . بۇ ھەقتە يۇسۇپخاس ھاجىپ مۇنداق يازىدۇ :

4369 . بىمەنە بولسا چۈش ۋە يا بەك يامان ،
بېرىپ سەدىقە ئۆزىن ، كۆزەتسۇن شۇئان .

بـىـر ئادەم كـۆرگـەن چـۈشـىـدە ئۇيناپ ـ كۈلۈپ يـۈرگـەن بـولسا بـۇنـى بـىـرەر پـېـشـكـەللـىـك ۋە كـۆڭـۈلسىزلىككە ؛ يىغلاپ يۇرگەن بولسا بۇنى ياخشىلىق ۋە خۇشاللىققا جورۇيدۇ . يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ ھەقتە مۇنداق يازىدۇ :

6022 . ئەگەر غەم چۈشسە بولار خۇشاللىق ،
خۇشاللىق چۈشسە كېلۇر قايغۇ بىل .

ئەگـەر بىراۋ قورقۇنچلۇق چۈش كۆرگەن بولسا ، قـول ـ ئىـلـكىدە بارلار بىرەر مال ئۆلتۈرۈپ ، سادىغا ئۈرـنـىـدا گـۆشـىـنى خامتالاش قېلىۋېتىدۇ . قول ـ ئىلكىدە يـوقلار بـولسا گادايلارغا ئاز ـ تولا نەرسە سادىغا بېرىدۇ . ئەگـەر كـۆرگەن چۈشىدە ئوتتۇرا چىشى چۈشۈپ كەتسە يـاكـى تـام بـەسـتۈالغان بولسا ، بۇنى يېقىن تۇغقانلاردىن بىرەرى ئۆلۈپ كېتىدۇ ، دەپ بىلىدۇ .

ئەگـەر بىراۋ چۈشىدە نان كۆرگەن بولسا ، چۈش ئۆرۈگـۈچـى ئايـرىـلىپ كەتكىلى ئۇزۇن بولغان ئۇرۇق ـ تـۇغـقـانـلـىـرىڭىز بىلەن كۆرۈشىدىكەنسىز دەپ تەبىر بە-رىدۇ .

ئەگـەر ئۆلـۈپ كـەتكەن ئاتا ـ ئانا ياكى بۇاستە تـۇغـقـانلاردىـن بىرەرى چـۈشىگە كىرىپ قـالسا ، بۇنى «روھى ئاجـىـزلاپ كېتىپتۇ. بىزدىن مەدەت تىلەپتۇ» دەپ بىلىدۇ. دە ، ئۇلارنىڭ روھىغا ئاتاپ ئالاھىدە ياغ پۇرىتىپ دۇئا ـ تەكبىر ئۆتكۈزىدۇ .

ئۇيـغـۇرلار ئارىـسىدا چۈشكە تەبىر بېرىش — قە-دىـمـدىـن كـىـلـىـۋاتـقـان پالچىلىقنىڭ بىر خىل مەزمۇنى بولۇپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى پالچىلىق كىتابى — «ئىرق بىتۈك » بۇنىڭ جانلىق مىسالى . (ر)

سېھرىي ئادەتلەر

خەلق ئارىسىدىكى ھەر خىل سېھرىي ئادەتلەر ئىپتىدائىي دىنىنىڭ تەسىرىدە پەيدا بولغان قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئېڭى ۋە ئېتنىقادىدىن ئىبارەتتۇر . ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدىكى «بىلگىلى ۋە چۈشەنگىلى » بولمايدىغان بۇ بىپايان دۇنيادا يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ئاجايىپ ـ غارايىپ ئوبيېكتىپ ھادىسىلەر بۇ سېھرىي ئادەتلەرنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ ماددىي ئاساسدۇر . مەنىۋى ئاساس بولسا ، ئىپتىدائىي ئىنسانلارغا خاس ئالاھىدە تەپەككۇر شەكلى ۋە ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرلار سىستېمىسىدىن ئىبارەت . مانا شۇ ماددىي ئاساس بىلەن مەنىۋى ئاساس ئۆزئارا بىرىكىپ ، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئېڭىدا «تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچ »كە سېغىنىش ، شۇنداقلا ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق تەبىئەتتىن تاشقىرى تۇرىدىغان كۈچلەرگە تەسىر كۆرسىتىش روھىنى تۇرغۇزغان . بۇ خىيالىي روھ سېھرىگەرلىكنى بارلىققا كەلتۈرگەن . سېھرىگەرلىك قەدىمكى شامانىزم دەۋرىدە ناھايىتى تەرەققىي قىلغان ھەمدە شامان دىنىنىڭ تۈپ ئەقىدىسىگە ئايلانغان .

قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدىمۇ سېھرىلەشنىڭ تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ خىل بولغان . مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى » ناملىق ئەسىرىدە «قۇلباق سېھرىگەرلىكى» (I تۇم، 620ـ بەتكە قارالسۇن) ، «ياداتاش » (III تۇم ، 2 ـ بەتكە قارالسۇن) ، «ئىسرىق » ، « قارانچۇق » (I تۇم ، 134 ـ ، 184 ـ بەتلەرگە قارالسۇن) قاتارلىق بىرقانچە خىل سېھرىي ئادەتلەرنى تونۇشتۇرىدۇ . «تۈركىي تىللار دىۋانى » دا خاتىرىلەنگەن بۇ سېھرىي ئادەتلەر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرغىچە ئوخشاشمىغان دەرىجىدە داۋاملىشىپ كەلمەكتە .

خەلق ئارىسىدا ئىپتىدائىي سېھرىگەرلىك ئادەتلىرىنىڭ تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرلىرى بار :

1) تىلاۋەت سېھرىگەرلىكى : تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ ھەمايىسى ئاستىدا مول ھوسۇل ئېلىش ۋە ئامانلىقنى تىلەش بۇ خىل سېھرىگەرلىكنىڭ نىشانلىغان مەقسىتى . «ياداتاش» سېھرىگەرلىكى » تىلاۋەت سېھرىگەرلىكنىڭ بىر كونكرېت مەزمۇنى ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «يادا تاش ئەپسۇنى ئاساسىدا ئەل ـ يۇرت بويىچە «زاراخەتمە » نامى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان «يامغۇر تىلەش » ئادىتى بار . لېكىن كەلگەن . بالىلارنى جىن ـ ئالۋاستىلاردىن ۋە يامان كۆزدىن ساقلاش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان «ئىسرىق سېلىش » (كۆچ ـ كۆچ) ؛ ئوخشاشمىغان مېۋە ۋە كۆكتاتلارغا كۆز تەگمىسۇن ، دەپ قاداپ قويۇلىدىغان قارانچۇق (قەدىمكى ئۇيغۇرچە نامى ئاباقى بولۇپ ، ئېرەملىك ھايۋانلارنىڭ كاللىسى ، قۇراق رەختلەردىن ياسالغان بەھەيۋەت قورچاق قاتارلىقلارنى بادرىنىڭ ئۈچىغا بېكىتىپ قاداپ قويۇش) قاتارلىقلارمۇ تىلاۋەت سېھرىگەرلىكنىڭ ئوخشاشمىغان شەكىللىرىدۇر .

2) جادۇگەرلىك سېھرىگەرلىكى : بەلگىلىك نەرسىلەرگە سېھىر قىلىش ئارقىلىق رەقىبلىرىدىن ئۆچ ئېلىشقا ئۇرۇنۇش ئادىتى .

3) قوغلاش سېھرىگەرلىكى : خەلق ئارىسىدىكى ئاتالمىش داخان ، باخشى ، پېرىخون دېگەنلەر ئەنە شۇ قوغلاش سېھرىگەرلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان «كەسپىي سېھرىگەر » لەر بولۇپ ، ئۇلارنىڭ بەدەنگە چاپلىشىۋالغان جىن ـ شەيتان (يامان روھ) لارنى «قوغلىۋېتىش » ئۈچۈن ئېلىپ بارىدىغان « ياندۇرۇش »، « تۇزلاندۇرۇش » ، «ئاۋاق ئېشى » ، « چاچراتقۇ سېلىش » ، «ئاشلاش » ، «يۇرۇك تىلەش » ، «ئوت كۆچۈرۈش » ، «تېرىگە تارتىش » ، « كەتمەنگە بېسىش » ، «تۇغ باغلاش » ، « قان قىلىش » قاتارلىق كۆپ خىل ئۇسۇللىرى بار .

4) ئەپسۇن ئوقۇش ۋە تىلتۇمار سېھرىگەرلىكى : بۇ ئادەتتە تىل سېھرىگەرلىكى دېيىلىدۇ ئۇنىڭ «قاغاش » ، « تىلتۇمار پۈكۈش » ، « قەسەم » قاتارلىق شەكىللىرى بار .

5) بېشارەت سېھرىگەرلىكى : تەبىئەت دۇنياسىدىكى مەۋجۇداتلاردا يۈز بېرىدىغان خىلمۇ خىل ئۆزگىرىشلەر ياخشىلىق ياكى يامانلىقتىن ئالدىنئالا بېشارەت بېرەلەيدۇ ، دېگەن ئىپتىدائىي قاراش ئاساسىدا

شەكىللەنگەن پەرھىزلەر (تابۇ) بېشارەت سېھىرگەرلىكىنىڭ كونكرېت مەزمۇنىدۇر .

6) پالچىلىق (رەمباللىق) سېھىرگەرلىكى : پالچىلىق ــ قەدىمكى دەۋرلەردە ناھايىتى كەڭ ئەۋج ئالغان بىر خىل خۇراپىي ئادەت بولۇپ ، ھەتتا خان ئوردىلىرىدىمۇ مەخسۇس پالچىلىق مەكتەپلىرى تەسىس قىلىنغان . پالچىلىق ــ پال ئېچىش ۋە چۈشكە تەبىر بېرىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىلگە بۆلۈنىدۇ . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمدىن باشلاپ پالچىلىقنىڭ ئۆزىگە خاس رىسالىسى (پالنامە) بولغان . IX ئەسىرگە تەئەللۇق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى « ئىرق بىتىك » ئەڭ بۇرۇنقى پال كىتابى بولۇپ ، ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان ئەزلۈك ۋە ياماناتلىق ئالامەتلەرنىڭ بىرمۇنچە تەرىپى مۇشۇ كۇنگىچە خەلق ئارىسىدا شۇ پېتى ساقلىنىپ كەلمەكتە .

ئومۇمەن ، پالچىلىقنىڭ دىنىي خۇراپاتلىق خاراكتېرى كۈچلۈك بولۇپ ، ئۇ مەنبۇي جەھەتتىن بىر قىسىم كىشىلەرنى ئۆزىگە ئەسىر قىلىۋالغان ، خەلق ئارىسىدىكى « پالغا ئىشەنمە ، پالسىز يۈرمە » دېگەن ماقال ھەم ئۇنىڭ ئىلىم ــ پەنگە زىت ماھىيىتىنى ، ھەم ئۇنىڭ ئۆرپ ــ ئادەت كۈچىنى يەكۈنلەپ بەرگەن . (ئا)

پەرھىز تۇتۇش ئادەتلىرى

ئىنسانلارنىڭ ئېپتىدائىي چۈشەنچىسىدىكى تەبىئەت مەۋجۇداتلىرىنى رەنجىتمەسلىك ۋە ئۇلارنىڭ جازاسىغا ئۇچرىماسلىق مەقسىتىدە ئۆزلىرىنىڭ بەزى ھەرىكەتلىرىنى مەنئى قىلىشى ۋە چەكلەپ تۇرۇش ئادىتى پەرھىز تۇتۇش دەپ ئاتىلىدۇ . پەرھىز كۆپىنچە مۇئەييەن بىر دىنىي ئېتىقاد ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ ۋە كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك رېئال تۇرمۇش ئادىتىدە ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن پەرھىز قويۇق ئۆرپ ــ ئادەت تۈسىگە ئىگە .

ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى كۆپلىگەن پەرھىزلەر بار . مەسىلەن ، يېمەك ــ ئىچمەك جەھەتتە : ئۆزى ئۆلۈپ قالغان مالنىڭ گۆشىنى يېمەسلىك ، بوغۇزلىغاندا قان چىقمىغان مالنىڭ گۆشىنى يېمەسلىك ، ئاللادىن غەيرىي نەرسىلەرنى تىلغا ئېلىنىپ بوغۇزلانغان ھايۋانىنى يېيىش ھارام ، ئېگىزدىن غۇلاپ چۈشۈپ ئۆلگەن ھايۋاننىڭ گۆشى ھارام ، كۆشمەيدىغان ھايۋاننىڭ گۆشى ھارام ، چوشقا ، ئىت ، ئېشەك ، قېچىر قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ گۆشى ھارام ... دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇن پەرھىزلەر بەلگىلەنگەن . بۇ يەردىكى «ھارام » سۆزى دىنىي ئاتالغۇ بولۇپ ، پەرھىز مەنىسىنى بېرىدۇ . ئۇيغۇرلاربۇ بەلگىلەنگەن پەرھىزگە قەتئىي ئەمەل قىلىشقا ئادەتلەنگەن . يېمەك ــ ئىچمەك جەھەتتىكى بۇ پەرھىزلەر «قۇرئان كەرىم »دە بەلگىلەنگەچكە ، ئۇنىڭغا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇسۇلمانلارنىڭ ھەممىسى ئەمەل قىلىدۇ .

شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ــ ئىچمەك ئادىتىدە يەنە ، نانغا دەسسەسلىك كۆزۈك كور بولۇپ قالىدۇ ؛ تاماقنى پاكىز يېمىسەك بالاڭ سەت بولۇپ قالىدۇ ، دېگەندەك پەرھىزلەرمۇ بار . شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇرلار داستىخان ياكى جوزا ئۈستىگە چېچىلىپ قالغان نانىنىڭ ئۇۋاقلىرىنى كۆرسە ، ئۇنى تېرىۋېلىپ « بىسمىللا » دەپ ئاغزىغا سالىدۇ . يوللاردا تاشلىنىپ قالغان نان ياكى تاماق ئۇچراتسا « خۇدايا تووا !» دەپ ، ئۇنى يولنىڭ چېتىگە ياكى خالىي يەرگە ئېلىپ قويىدۇ . ئومۇمەن ، يېمەك ــ ئىچمەكنى ئىسراپ قىلىش ۋە خارلاشنى ناھايىتى ئېغىر گۇناھ دەپ بىلىدۇ .

خەلق ئارىسىدا يەنە ئاسمانغا قاراپ تۇكۇرمەسلىك ، سۇغا تەرەت قىلماسلىق ، يالغۇز دەرەخنى كەسمەسلىك ، مۇشۇكنى ئۆلتۈرمەسلىك ، قارلىغاچنى تۇتماسلىق ، ئۆينىڭ ئىشىكىنى شەرقتە قاراتماسلىق ، قىبلە تەرەپكە پۇتنى سوزۇپ ياتماسلىق ، جۈمە كۈندە سەپەرگە چىقماسلىق ... قاتارلىق دىنىي ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك پەرھىزلەر بولۇپ ، ئۇنىڭ بەزىلىرى ئىپتىدائىي دەۋردىكى تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئېتىقادىغا باغلانغان ، بەزىلىرى ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى ئاساسىدا پەيدا بولغان .

« كىيىمنى تەتۈر كىيسە ئىش تەتۈرىگە چۆرۈلىدۇ » ، « سۈپۈرگىنى تىكلەپ قويسا ، شۇ ئۆيگە بالا قازا كېلىدۇ » ، « سۈپۈرگىنى بالىنىڭ بېشىدىن ئارتىلىدۇرسا ، شۇ بالا پاكار بولۇپ قالىدۇ » ، «قازاندىن ئاتلىسا

قارا گەپكە يولۇقىدۇ » ، « ئەخلەت بىلەن كۆلنى بىرگە ئالسا شۇ ئۆيدە توي بىلەن ئۆلۈم بىرگە بولىدۇ » ، «قوشۇقنى بىر - بىرىگە ئۇرسا ئۇرۇش - ماجىرا بولىدۇ » ، « تولغاق بار بۆيگە كىرسە ، بوۋاق بالايى - خەتەرگە يولۇقىدۇ » ، «بالا دۈم يېتىپ يىغلسا ، ئاتا - ئانىسى بۇرۇن ئۆلىدۇ » ، « قايچىدا تىرناق ئالسا بالا يۈزى كۆرمەيدۇ » ، «ھۇقۇش قونغان جاي ۋەيران بولىدۇ » ، «مېكىيان قىچقارسا بالا - قازا ياغىدۇ » ، «ئېكەكنى تۇتۇپ ئولتۇرسا بەختسىز بولۇپ قالىدۇ » دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇن پەرھىزلەر ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك پرىنسىپ بولۇپ قالغان . ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى چۈشكە تەبىر بېرىش ، قارغاش ، تىلتۇمار پۈكۈش ، قەسەم قىلىش ، پال ئېچىش قاتارلىق ئادەتلەر دائىمۇ ھەر خىل پەرھىزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ ، كۆپچىلىكىدە خۇراپىي قاراشلار ئىپادىلەنگەن .

ئادەتتىكى تۇرمۇش پەرھىزلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى خەلقنىڭ ئەدەب - ئەخلاق قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۇرگەن بولۇپ ، بەلگىلىك ئىجابىي رولغا ئىگە . ئالايلۇق ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە ھاراق ئىچىش ، زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى چېكىش ، قىمار ئويناش ، ئوغرىلىق قىلىش ، زىنا قىلىش ، يالغان گەپ قىلىش ، چېقىمچىلىق ، غەيۋەت قىلىش ... قاتارلىق ئىللەتلەر ئىبغىر گۇناھ ھېسابلىنىپ ، بۇ قىلمىشلاردىن پەرھىز تۇتۇشقا دەۋەت قىلىنغان . يىغىپ ئېيتقاندا ، پەرھىز - خەلقنىڭ ئىدىيىۋى چۈشەنچىسىدە چەكلەشكە تېگىشلىك ئىشلارنى مۇئەييەن دىنىي ئېتىقاد بىلەن باغلاپ كۆرسىتىش دېمەكتۇر . شۇڭا ئۇ تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە كەڭ ئۇچرايدۇ . (ئا)

تۆتىنچى قسىم

تىل سەنئىتى ، تەنتەربىيە ۋە ئويۇنلار

XI ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەت ۋە ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى

ئۇيغۇر سەنئەت ئادەتنىنىڭ مۇجەسسەمى ــ «ئون ئىككى مۇقام»

«ئۇيغۇر بار يەردە 〈 ئون ئىككى مۇقام 〉 بار ، 〈 ئون ئىككى مۇقام 〉 بار يەردە ئۇيغۇر بار » دېگەن بۇ ھېكمەتلىك سۆز چىن ھەقىقەتتۇر . ھەقىقەتەن «ئون ئىككى مۇقام » ئۇيغۇر فولكلورىغا مەنسۇپ بولغان بىر خىل سەنئەت ئۆرپ ــ ئادەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ . ئۇ ، ئۇيغۇر روھىنىڭ ئەڭ كەڭ ئامما ئۇيغۇنلاشقان تىپىك بەدىئىي كۆرۈنۈشى . سەنئەت ئۆرپ ــ ئادەتلىرىنىڭ سىستېمىلاشقان مۇجەسسەمى ، شۇنىڭ ئۈچۈن «ئون ئىككى مۇقام » ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان خەلقىمىزنىڭ كۈندىلىك ھاياتىغا ھەمراھ بولۇپ ، زىمىستان كۈنلەر ، ئاچچىق ئۇنلەر ئىز قالدۇرغان خەستە كۆڭۈللەرگە شادلىق ئۈيغۇسى ئاتا قىلىدىغان روھىي مەبۇت بولۇپ كەلدى ، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ خۇشاللىق كۈنلىرىدىمۇ ، قايغۇ ــ ھەسرەتلىك ئاچچىق ئۇنلىرىدىمۇ «ئون ئىككى مۇقام » غا ئىلتىجا قىلدى . خۇددى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى پەلسەپىلىك قارىشىدا پۈتۈن كائىناتقا ھاياتلىق بەخش ئەتكۈچى ئاسمان بوشلۇقىدىكى يورۇقلۇق سىستېمىسىنى «ئون ئىككى بۈرج » قا تەتبىقلىغىنىغا ئوخشاش ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ بەدىئىي ئەسەۋۋۇرى بويىچە «ئون ئىككى مۇقام » تىمسالىدا ئوبرازلاشتۇرۇپ ، يۈكسەك مەنىۋى تۈۋرۈككە ئايلاندۇردى . شۇڭا «ئون ئىككى مۇقام » نوقۇل سەنئەت ھادىسىسى بولماستىن ، بەلكى ئالدى بىلەن خەلقىمىزنىڭ ئانا تەبىئەت قوينىدا قوزغالغان بەدىئىي ئەسەۋۋۇرلىرى ۋە سەنئەت ئۆرپ ــ ئادەتلىرىنىڭ مۇزىكىلىق يىغىندىسى دېيىشكە ھەقلىقمىز .

ئۇيغۇر ناخشا ــ مۇزىكا سەنئىتىنىڭ ئانىسى بولغان « ئون ئىككى مۇقام » بىر ۋاقىتتىلا بىر يەردە ، بىرەر شەخس تەرىپىدىن بىر يوللا پەيدا بولغان ئەمەس ، بەلكى ھەر يەردە ، ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەر جەريانىدا كوللېكتىپ تەرىپىدىن بىر ــ بىرلەپ ئىجاد قىلىنغان ئەنئەنىۋى ئون ئىككى سېكىلدىن ئىبارەت ئۇيغۇر مىلودىيىسىنىڭ تىمسالىدۇر . شۇڭا «ئون ئىككى مۇقام »نىڭ پەيدا بولۇشىنى مۇئەييەن بىر تارىخىي دەۋر بىلەن چەكلەپ قويغىلى بولمايدۇ . تارىخ سەھنىسىدە ئۇزۇلمەس دولقۇنىدەك ئۆزئارا ئىز بېسىپ كەلگەن ئۇيغۇر ئەجدادلىرى ئوۋچىلىق ، چارۋىچىلىق ، دېھقانچىلىق تۇرمۇشى بىلەن شۇغۇللىنىش داۋامىدا چۆل ــ باياۋان ، تاغ ــ دالا ، دەريا ــ ئۆستەڭ ، يايلاق ۋە ئېتىز ــ ئېرىق كۆيلىرىنى ، ئۇنىڭغا مۇناسىپ ناخشا ــ قوشاقلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن . بۇ كۆيلەر ئۆزىنىڭ مىلودىيە ئالاھىدىلىكى بويىچە تۈركۈملىشىپ تەدرىجىي يۈرۈشلەشكەن مۇقام گۇرۇپپىلىرىنى تەشكىل قىلغان .

«مۇقام » سۆزى ئېتىمولوگىيىلىك جەھەتتە قەدىمكى ئۇيغۇر كۈسەن ــ تۈخار تىلىدىكى «مەقەۋمە »ــ maka — yame سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇپ ، «چوڭ نەغمە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . ئۇ «ئورۇن» ، «دەرىجە» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئەرەبچە «مەقام » سۆزى بىلەن ئاھاڭداش بولۇپ ، ئۇيغۇر تىلىغا «مۇقام » بولۇپ ئۆزلەشكەن ۋە چوڭ ھەجىمدىكى يۈرۈشلەشكەن ناخشا ــ ئۇسسوللۇق مۇزىكا چۈشەنچىسىنى بېرىدىغان خاس ئىسىمغا ئايلىنىپ كەتكەن .

ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى »نىڭ قېزىلىپ ــ رەتلىنىپ بۈگۈنكى دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلىشىدە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى ئەبۇ سەئىدخانىنىڭ

ئوغلى ئابدۇرېشىتخاننىڭ هامىيلىقىدا ۋە مەدەتكارلىقىدا مەشھۇر مۇقامشۇناس ، شائىر قىدىرخان ۋە خانىش ئا-مانىنساخانلار ئۆچمەس تۆھپە قوشقان . ئەنە شۇ ئامانىنساخان باشچىلىقىدا رەتلىنىپ مەشھۇر مۇقامشۇ-ناس تۇرداخۇن ئاكا ۋاراسلىق قىلىپ ساقلىغان ۋە 1956 - يىلى نوتىغا ئېلىنغان «ئون ئىككى مۇقام» تىزمىلىكلىرى تۆۋەندىكىچە :

1 . راك مۇقامى	23 نەغمە	205 مىسرا
2 . چەبىيات مۇقامى	23 نەغمە	251 مىسرا
3 . مۇشاۋىرەك مۇقامى	31 نەغمە	363 مىسرا
4 . چارىگاھ مۇقامى	18 نەغمە	212 مىسرا
5 . پەنجىگاھ مۇقامى	25 نەغمە	240 مىسرا
6 . ئۈزھال مۇقامى	29 نەغمە	224 مىسرا
7 . ئەجەم مۇقامى	17 نەغمە	143 مىسرا
8 . ئوشاق مۇقامى	23 نەغمە	286 مىسرا
9 . بايات مۇقامى	19 نەغمە	119 مىسرا
10 . ناۋا مۇقامى	20 نەغمە	209 مىسرا
11 . سىگاھ مۇقامى	6 نەغمە	72 مىسرا
12 . ئىراق مۇقامى	8 نەغمە	102 مىسرا

جەمئىي «ئون ئىككى مۇقام» ، ئىككى يۈز قىرىق ئىككى نەغمە (مۇزىكا) ، ئىككى مىڭ تۆت يۈز يەتمىش مىسرا ، بۇنىڭغا «ئەبۇچەشمە» مۇقامىدىكى ئون ئۈچ نەغمە ، ئىككى يۈز ئوتتۇز ئىككى مىسرانى قوشقاندا ، تۇرداخۇن ئاكىنىڭ ساقلاپ قالغىنى ئىككى يۈز ئەللىك بەش نەغمە ، ئىككى مىڭ يەتتە يۈز ئىككى مۇ-زىكىلىق مىسرا بولىدۇ .

لېكىن ، «ئون ئىككى مۇقام» باشتىن - ئاياغ بىرەك ئون ئىككى بىلەن چەكلەنگەنمۇ ئەمەس . مۇقام ئۆز تارىخىدا كۆپ قېتىم كېمىيش ، كۆپىيىش ، قو-شۇلۇپ ئىخچاملىنىش ، ئوخشاشمىغان يەرلىك ۋارىيانتلارنى پەيدا قىلىش تارىخىنى بېشىدىن كەچۈر-گەن .

«ئون ئىككى مۇقام» دا ناخشا - مۇزىكا شەكلى بىلەن ئىنسانىي مۇھەببەت ، گۈزەل ئارزۇ - تىلەكلەر ، كىشىلىك هاياتتىكى شاد - خۇراملىق ، هەسرەت - نادامەت ، جۇدالىق ، بىرلىك - ئىناقلىق ، كۆڭۈل ئازادلىك ، مۇڭ - پىغان ، غەزەپ - نەپرەت ، زۇلۇم - كۈلپەت قاتارلىق ئۆتمۈشنىڭ تۈرمۇش مەنزىرىلىرى بايان قىلىنغان .

قىسقىسى ، «ئون ئىككى مۇقام» ئۇزاق تارىخ تىن بۇيان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەلب تۆرىدىكى مۇقەددەس سەنئەت «ئىلاهى» سۈپىتىدە كىشىلەرگە مەنىۋى قۇۋۋەت ۋە ئېستېتىك زوق بەخش ئېتىپ كەلگەن . تىل بىلەن ئىزهار قىلغىلى بولمايدىغان دە-رىجىدە يۈرەك تارلىرىمىزنى تىترىتىپ ، پىسخىك هالىتىمىز بىلەن ئورگانىك هالدا بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكەن . «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ مۇزىكىلىق سې-زىمگە هەقىقىي هالدا مەپتۇن بولغۇچى «ساتارنىڭ تارىسىغا جان رىشتىسىدىن تار ئېشىپ» چېلىشىنى ۋە ئۇنىڭ ساداسىدىن « بىناۋانىڭ كۆڭلىنى ئېلىش » نى تەلەپ قىلغۇچىلار ، شۇبهە-سىزكى ، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ هەقداسى — ئۇيغۇر خەلقىدۇر. (ئا)

دولان مەشرىپى ۋە دولان ئۇسسۇلى

دولان مەشرىپى ئاساسەن مەكىت ، مارالبېشى ، يوپۇرغا (تېرىم يېزىسى) ، ئاقسۇ ئاۋات ، شايارنىڭ تارىم بويىدىكى يېزىلىرى قاتارلىق ناهىيە - رايونلار-دىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان ئەنئەنىۋى سەنئەت پائالىيىتىنىڭ ئومۇمىي نامى . دولان مەشرىپى ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى ، تارقىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى ، پائالىيەت مەزمۇنىنىڭ كۆپ خىللىقلىقى قا-تارلىق ئالاهىدىلىكلىرى بىلەن باشقا رايونلاردىكى ئۇيغۇر مەشرەپلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ .

دولان مەشرىپى ئومۇمەن دولان مۇقاملىرىنىڭ شەنىگە ئاتاپ ئۇيۇشتۇرۇلغان ئامىۋى سەنئەت پائالىيىتى بولۇپ ، ئۇنىڭدا مۇزىكا ، ناخشا - ئۇسسۇل ، هەر خىل ئەدەبىي ئويۇن ۋە قىزىقچىلىقلار ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن . شۇڭا ئۇ « خەلقنىڭ سەنئەت مەكتىپى » دەپ ئاتالغان .

دولان مەشرەپنىڭ پائالىيەتلىرى ئىچىدە ھەممىدىن قىزىقارلىق ۋە ئەھمىيەتلىك بولغىنى — دولان مۇقامىغا تەگكەش قىلىپ ئوينىلىدىغان كوللېكتىپ ئۇسسۇل ھەرىكىتىدىن ئىبارەت . دولان مەشرەپىدىكى كوللېكتىپ ئۇسسۇل ھەرىكىتى قەدىمكى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق دەۋرىدىكى ئەمگەك جەريانىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن بولۇپ ، ئاساسەن تۆت باسقۇچلۇق ئۇسسۇل ھەرىكىتىدىن تەركىب تاپقان : بىرىنچى باسقۇچ «چېكىتمە» بولۇپ باش مۇقام (پرولوگ) ئاخىرلاشقان ھامان مەشرەپ ئەھلى ئەر ـ ئايال جۇپ ـ جۇپ بولۇپ لەرزان مۇزىكا ساداسى ئىچىدە مەردانە ھالدا سالماق قەدەم بىلەن ئاستا ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ . ئەرلەر قولىنى نۇقۇت بىلەن ئوڭ ـ سولغا تاشلاپ ، ئوڭغا يېرىم ، سولغا يېرىم ئايلىنىدۇ . ئوڭغا يېرىم ئايلىنىش ۋاقتىدا ، ئالدى بىلەن ئوڭ پۇتىدىن باشلاپ ئۈچ قەدەم تاشلىنىدۇ . ئۇچىنچى قەدەمدە ئوڭ پۇت يېرىم بۇرۇلۇپ سول پۇتىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ توغرىسىغا توختايدۇ ـ دە ، سول پۇت دەرھال يۆتكىلىپ ، ئوڭ پۇتىنىڭ ھەرىكەت يۆنىلىشى بويىچە تەكرار داۋاملىشىدۇ . بۇ باسقۇچتىكى ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرى گويا كى ئوۋچىلارنىڭ بۈك ـ باراقسان ئورمانلار ، قېلىن چاتقاللارنى ئىككى قولى بىلەن ئاستا قايرىپ تۈرۈپ ، ئوۋ ھايۋانلىرىنى ئىزدەۋاتقانلىقىدەك جانلىق مەنزىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ .

دولان ئۇسسۇلى «چېكىتمە »دىن ئىككىنچى باسقۇچ — «سەنەم »گە كۆچكەندە ، ئۇسسۇل رىتمى ئۆزگىرىپ ، ھەرىكەت تېزلىشىدۇ . ئۇسسۇلچىلارنىڭ سېپىمۇ بارغانسېرى كېڭىيىدۇ . ئەر ـ ئاياللار قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، بىر ـ بىرىگە بېقىشىپ ، چەبدەسلىك بىلەن ئوڭ ۋە سولغا ماس قەدەم بىلەن تولۇق ئايلىنىدۇ . بۇ باسقۇچ ناھايىتى تېز ، ئەمما تەرتىپلىك ئۇسسۇل ھەرىكىتىنى تەلەپ قىلىدۇ . ئۇسسۇلچىلارنىڭ چەبدەسلىك بىلەن ئالدى ـ ئارقىغا مېڭىش ، ئوڭ ـ سولغا ئايلىنىش ، قولىنى ئالدىغا شىلتىش ھەرىكەتلىرى ئوۋچىلارنىڭ ھايۋانلار بىلەن كەسكىن ئېلىشىۋاتقانلىقىدەك مەنزىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ .

دولان ئۇسسۇلىنىڭ ئۇچىنچى باسقۇچى — «سەلىقە » بولۇپ ، بۇ باسقۇچتا ئۇسسۇلغا چۈشكەن ھەممە كىشى ئاستا ـ ئاستا چوڭ بىر چەمبىرەك ھاسىل قىلىپ ، ئۇسسۇل ئەنە شۇ چەمبىرەك شەكلىدىكى دائىرە سىزىقىنى بويلاپ داۋاملىشىدۇ . بۇ ھال ئوۋچىلارنىڭ كوللېكتىپ ھالدا ھايۋانىنى قورشۇۋالغانلىقىدەك مەنزىرىنى سۈرەتلەيدۇ .

تۆتىنچى باسقۇچ « سىيرىلما» بولۇپ ، بۇ باسقۇچتا مۇزىكا رىتمىغا ئەگىشىپ چوڭ يۇمىلاق داىرە بىر ـ بىرلەپ پارچىلىنىشقا باشلايدۇ . بۇنىڭ بىلەن ئۇسسۇلچىلار ئۆز ئالدىغا ئەركىن پىرقىراپ چۆگىلەپ ، خۇشاللىقىنى ئىپادىلەيدۇ . بۇنداق پىرقىراش سۈرئىتى بارغانسېرى تېزلىشىپ ، مەشرەپ سورۇنى شادىيانە كەيپىياتقا تولىدۇ . مانا بۇ ئۇسسۇل ھەرىكىتى مۇڭەپپەقىيەتلىك ئېلىپ بېرىلغان بىر مەيدان ئوۋچىلىق جېڭىنىڭ غەلىبە تەنتەنىسىنى ئىپادە قىلىپ بېرىدۇ .

دېمەك ، دولان مەشرىپىدە ئوينىلىدىغان دولان ئۇسسۇلى ئۇسسۇل ھەرىكىتىنىڭ مۇرەككەپلىكى ۋە نەپىسلىكى ، مۇزىكا رىتمى بىلەن بىردەكلىكى ، ئۇسسۇل مەزمۇنىنىڭ ئېنىقلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ .

دولان ئۇسسۇلى كوللېكتىپ ئۇسسۇل بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئۇسسۇلچىلارنىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ . مەشرەپ مەيدانىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە قاراپ ، بىرلا ۋاقىتتا بەش ـ ئالتە جۇپتىن يىگىرمە ـ ئوتتۇز جۇپ ئەر ـ ئايال ياش ، قېرى دېمەي ، كىم خالىسا مەيدانغا چۈشۈپ ئۇسسۇل ئويناۋېرىدۇ . ناۋادا بىر يۇرۇش ئۇسسۇل ئاخىرلاشقۇچە ھېرىپ قالغانلار سەپتىن ئايرىلىپ ئۆز ئورنىدا ئولتۇرۇشقىمۇ رۇخسەت قىلىنىدۇ . دولان مەشرەپى ۋە دولان ئۇسسۇلى ھەققەتەن «شىنجاڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلىنىڭ ماكانى » ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ .

(ئا)

ھېيتگاھدىكى ساما ئۇسسۇلى

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مەركىزلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەر شەھىرىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان ھەيۋەتلىك ۋە سەلتەنەتلىك ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئالدىدىكى كەڭ كەتكەن مەيدان ھەر يىلى قۇربان ھېيت ۋە روزا ھېيت كۈنلىرى ئادەم دېڭىزىغا ئايلىنىدۇ . بۇ مەيدانداً قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئۆزىگە خاس مىللىي ئۇسۇلۇبقا ئىگە بولغان ساما ئۇسسۇلىنى ئويناش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ تولۇپ تاشقان خۇشاللىق ھېسسىياتلىرىنى نامايان قىلىدۇ .

ھېيتنىڭ بىرىنچى كۈنى سەھەردە نەچچە ئون مىڭ كىشى ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا سەپ ـ سەپ بولۇپ ھېيت نامىزىنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ، جامە دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىگە سېلىنغان پىشىق كېسەكلىك ئېگىز پەشتاق ئۈستىدە ناغرا بىلەن سۇنايىنىڭ يېقىملىق ئاۋازى ياڭرايدۇ . پەشتاق ئالدىدىكى ئازادە ، كەڭ مەيدانغا ھېيت نامىزىدىن يانغان جامائەت توپلىشىپ مىڭلىغان كىشى ئارقا ـ ئارقىدىن ساما ئويناشقا باشلايدۇ . ھەش ـ پەش دېگۈچە بۇ جايغا ساما كۆرگۈچىلەر توپلىشىپ نەچچە رەت چەمبەر ھاسىل قىلىدۇ . ھەتتا پەشتاقنىڭ ئىككى يېنىدا قەد كۆتۈرگەن ئوتتۇز نەچچە مېتر ئېگىزلىكتىكى مۇنارنىڭ ئۈستىمۇ ئادەم بىلەن لىق تولىدۇ .

ساما ئاساسەن ئەرلەر تەرىپىدىن ئويناپلىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ۋە ئەنئەنىۋى ئۇسسۇلى بولۇپ ، چوڭ كىشىلەردىن تارتىپ بالىلارغىچە ھەممىسى ئىشتىراك قىلىنىدۇ . كىم ئويناشنى خالسا مەيدانغا چۈشۈپ ئويناۋېرىدۇ . ساماچىلارنىڭ سانى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ . ھەتتا بىر قېتىمدا نەچچە يۈز كىشى ساما ئويناىدۇ . ساماغا چۈشكەن ئادەملەرنىڭ كۆپ بولۇشىغا قارىماي ، چېلىنىۋاتقان ناغرا ـ سۇنايىنىڭ رىتمىگە ماس ھالدا ناھايىتى رەتلىك ۋە قائىدىلىك ئويناپلىدۇ .

ساما ئۇسسۇلى باشقا ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرىغا ئوخشاشمىغان ھالدا ئەڭ زور كوللېكتىپچانلىققا ۋە ئۆزىگە خاس ئۇسسۇل ھەرىكىتىگە ئىگە بولغاچقا ، ئادەتتىكى ئۇسسۇلچىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئويناپالىشى ناتايىن ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ساما ئۇسسۇلى مەردانىلىك ۋە باتۇرلۇقنى ئىپادىلەيدىغان سىرلىق مەزمۇنغا ئىگە .

ساما ئۇسسۇلى ئۇچۇن ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئىچىدىكى بايرام تەنتەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان ناخشا ـ كۈيلەر تاللىۋېلىنغان بولغاچقا ، بۇ ئۇسسۇلنىڭ مۇزىكىدارلىقى ۋە تەنتەنىنى ئىپادىلەش خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ . ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرى ناغرا ـ سۇنايىنىڭ ياڭراق ئاۋازىغا ماس ھالدا ساماچىلارنىڭ پۇت ۋە قوللىرى بىر خىل تەرتىپلىك ۋە رىتملىك ھەرىكەت قىلىدۇ . ئايلىنىش ھەرىكەتلىرىمۇ تەكشى ۋە قائىدىلىك بولغاچقا ، بىرلا ۋاقىتتا يۈزلىگەن كىشى ساما سالسىمۇ بىر ـ بىرىگە سوقۇلۇپ كېتىدىغان قوپال ھەرىكەتلەر كۆرۈلمەيدۇ . باشقا جايلاردىن كېلىپ قالغان سايياھەتچىلەر بۇنداق ھەيۋەتلىك ئۇسسۇل مەنزىرىسىنى كۆرۈپ «بۇنداق چوڭ كوللېكتىپ ئۇسسۇلنى ئانچە ۋاقىت مەشىق قىلىپ بىرلىككە كەلتۈرگەندۇ ؟» دەپ ھەيران قېلىشلىرى مۇمكىن . لېكىن ساما ئۇسسۇلى ئۇچۇن ئالدىنئالا تەييارلىق مەشقى قىلمايدۇ . ئۇ پەقەت خەلقنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى پائالىيىتى بولۇپ ، بايرام تەنتەنىسى ھەممە كىشىنى ئىختىيارسىز ساما سېلىشقا ئۇندەيدۇ .

ساما ھېيت كۈنلىرى ئەتىگەندىن كەچكىچە كۈن بويى ئۈزۈلمەي داۋاملىشىدۇ . ساماچىلار قانچىلىك ۋاقىت ئويناسا ئۆزىنىڭ ئىختىيارى . ناغرا ـ سۇنايچىلار ئادەتتە بىرمەر سائەت ئەتراپىدا بىر خىل ئاھاڭغا ئۆزگەرتىپ ھارماي چالىدۇ . بىرمەر مۇقام ئاخىرلاشقاندا ئون ـ ئون بەش مىنۇت دەم ئېلىۋېلىپ يەنە باشلايدۇ . ساماچىلار ھېرىپ ـ چارچىسا ئۆزلۈكىدىن توختاپ ، تاماشىچىلارنىڭ قاتارىغا قوشۇلىدۇ ، لېكىن ساما مۇزىكا توختىمىغۇچە زادى توختاپ قالمايدۇ ، بەلكى بەس ـ بەستە بىرىنىڭ ئورنىغا بىرى مەيدانغا چۈشۈپ ئۆزلۈكسىز داۋاملىشىۋېرىدۇ . بەزى ساما مەستانىلىرى ئۇسسۇلنى كۆپ ئويناپ ھېرىپ ـ ھارچىغانلىقتىن ھوشىدىن كېتىپ يىقىلىپ قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ يۈز بېرىدۇ . قىسقىسى ، ساما سېلىش قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنى

بىر خىل تىلسىملىق كۈچ بىلەن ئۆزىگە مەھلىيا قىلىدۇ .

ساما ئۇسسۇلىنىڭ خاراكتېرىدىن قارىغاندا ئۇنىڭدا غەلىبىنى ۋە شاد ـ خۇراملىقنى تەنتەنە قىلىش مەزمۇن قىلىنغان .

ساما ئۇسسۇلىنىڭ تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن . قەدىمكى كوللېكتىپ ئوۋچىلىق دەۋرلىرىدىلا ئوۋدىن غەلىبىلىك قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر بويىچە بىر يەرگە جەم بولۇپ ، ئوۋ غەلىبىسىنى تەبرىكلەپ كوللېكتىپ ئۇسسۇل ئويناش ئادىتى بار ئىدى . شامانىزم دەۋرىدە ساما (كۆك) غا چوقۇنۇش ئاساسىي ئورۇندا تۇرغاچقا ، غەلىبە تەنتەنىسى بەدىلىگە ئويىنىلىدىغان بۇنداق كوللېكتىپ ئۇسسۇل ساما ئۇسسۇلى (خەلق تىلىدا ساما سېلىش) دەپ ئاتالغانلىقى مەلۇم . ئېيتىلىشىچە ، ئىسلام دىنىنىڭ غازات ئۇرۇشلىرىدا جەڭگە ئاتلىنىش ئالدىدا ناغرا بىلەن سۇنايى چېلىنىدىكەن ، جەڭدە غەلىبە قىلسا غەلىبىنى تەنتەنە قىلىش يۈزىسىدىن ناغرا بىلەن سۇنايىنىڭ ئاۋازىغا تەڭكەش قىلىپ كوللېكتىپ ئۇسسۇل ئوينالغان . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا پەقەت قۇربان ھېيت بىلەن روزا ھېيت كۈنلىرىدىلا مۇشۇنداق كوللېكتىپ ساما ئۇسسۇلى ئارقىلىق ھېيت خۇشاللىقىنى تەنتەنە قىلىش ئادىتى شۇ قەدىمكى ئەنئەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك . مەيلى ئۇنىڭ قايسى تارىخىي ئەنئەنىگە باغلىنىشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ساما ئۇسسۇلى شىنجاڭدىن ئىبارەت ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانىنىڭ سىمۋولىدۇر . (ئا)

ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلەر

ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ مەنىۋى ئادىتىدە ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلىرى ۋە پسىخىك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ بەلگىلىك دەرىجىدە قېلىپلاشقان تەسۋىرىي ۋاستىلىرى بولىدۇ . سىمۋولۇق مەنىگە ئىگە بولغان بۇ تەسۋىرى ۋاستىلەر خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئادىتى بىلەن ماسلىشىپ ، مىللىي ئاڭنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە ، ئۇلارنىڭ ئاغزاكى نۇتۇقلىرىدا ، پوئېتىك ئىجادىيەتلىرىدە ، ئېسىتېتىك قاراشلىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان . شۇنداقلا نىسپىي مۇقىم مەنىسى بىلەن خەلقنىڭ تىل سەنئىتىگە سىڭىپ كىرىپ ، فرازىئولوگىيىلىك بەدىئىي ئامىل بولۇپ قالغان .

دەرۋەقە ، ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ مىللىي ئەدەبىياتىدا قوللىنىلغان تەسۋىرىي (مەجازى) ۋاستىلەر ناھايىتى كۆپ ۋە خىلمۇ خىلدۇر . لېكىن بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە بولغىنىمىز ، پەقەت خەلقنىڭ تىل ئۆرپ ـ ئادەتلىرى شەكىلدە قېلىپلىشىپ ، ئېتىقاد دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن بەزى ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلەردۇر. مەسىلەن :

بۇلبۇل ۋە قىزىلگۈل : ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى گۈزەللىك ئادىتىدە ۋە پىسخىك ئېڭىدا قىزىلگۈل دائىم سۆيۈملۈك يارنىڭ ، ئەركىن مۇھەببەتنىڭ ، گۈزەللىك ۋە ساپلىقنىڭ ؛ بۇلبۇل بولسا ساداقەتمەن ئاشىقنىڭ ، يار ۋىسالىدا پەريات چەككۈچىنىڭ سىمۋولى بولۇپ كەلگەن . بۇ ۋاستىنىڭ قېلىپلىشىشىغا بۇلبۇلنىڭ قىزىلگۈل ئىشقىدا خەندان ئۇرۇشى مەزمۇن قىلىنغان «بۇلبۇل ئۇيقۇسى » ناملىق رىۋايەتلەر سەۋەب بولغان .

كاككۇك بىلەن زىنەپ : ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇرادىغا يېتەلمىگەن ئاشىق ـ مەشۇقلارنى كاككۇك بىلەن زىنەپكە ئوخشىتىش ئادىتى شەكىللەنگەن . ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىكى «كاككۇك ئاشىقى زىنەپ ، بىرى باغدا ، بىرى تاغدا » دېگەن مىسرالارمۇ كاككۇك بىلەن زىنەپنىڭ خەلقىمىز ئەقىدىسىدىكى سىمۋوللۇق مەنىسىنى ئىپادىلىگەن . كۈن ، ئاي ، يۇلتۇز ، چولپان : خەلقىمىزنىڭ گۈزەللىك ئادىتىدە بۇ ئاسمان جىسىملىرى ياخشىلىق ۋە گۈزەللىكنىڭ تۇراقلىق سىمۋولى بولۇپ كەلگەن ھەمدە خەلقنىڭ ئاغزاكى تىل ئادىتىدە ئەك كۆپ قوللىنىلىدىغان ئىجابىي مەنىدىكى تەسۋىرىي ۋاستىلەردۇر . بۇ

ئەنئەنىۋى ئادەتكە ئايلىنىشى كۆككە چوقۇنۇشتىن ئىبارەت ئىجادىي ئەمگەكنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

بۇلاق : كۆزنى بۇلاققا ئوخشىتىپ سۈرەتلەش ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىر خىل ئەنئەنە .

ھەمىگە مەلۇمكى ، كۆز بىلەن سۇ ئىنسانلار ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم بولغان ئىككى ئامىل ، سۇ بىلەن كۆزنىڭ قىممەت ۋە ماھىيەت جەھەتتىكى ئوخشاشلىقى ، شۇنداقلا كۆز بىلەن بۇلاقنىڭ شەكىل جەھەتتىكى مەلۇم ئوخشاشلىقى خەلقىمىزنىڭ ئېستېتىك قاراشلىرىدا ئەكس ئېتىپ كۆزنى بۇلاققا ئوخشتىش ئەنئەنىسىنى ھەمدە بۇلاقنى ئۇلۇغلاش ئادىتىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان .

يارنىڭ يۈزىنى ئالمىغا ئوخشتىش ، چىنارنى باتۇرلۇققا ، جاسارەت ۋە ئىرادىگە سىمۋول قىلىش ، قارا ياغاچنى يەكلەنگەن ئەمما چىداملىق مۇھەببەتكە سىمۋول قىلىش ، ئەجدىھا ، يىلاننى ۋەھشىيلىك ۋە يامۇزلۇقنىڭ سىمۋولى قىلىش قاتارلىق تەسۋىرىي ۋاستىلەرنىڭ قېلىپلىشىش سەۋەبلىرىمۇ بەلگىلىك بىر ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر .

ئۇنىڭدىن باشقا «لەيلى ـ مەجنۇن » ، «پەرھاد ـ شېرىن » ، «تاھىر ـ زۆھرە »، «غېرىپ ـ سەنەم » قاتارلىق ناملارمۇ ھەم خەلق ئارىسىدىكى شۇ خىل داستانىنىڭ ئىسمى ، ھەم سىمۋوللۇق مەنىدىكى تەسۋىرىي ۋاستە ھېسابلىنىدۇ .

خەلقنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرىدىن كېلىپ چىققان مۇنداق ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ ، ئۇ نوقۇل ئەدەبىي ھادىسىلا ئەمەس ، بەلكى مۇئەييەن ئېتىقاد تەسىرىدە شەكىللەنگەن تىل ئادىتىدۇر . (ئا)

ئىرسالنامە

ئىرسالنامە ـــ «يوللانما»، «پۈتۈكنامە » دېمەكتۇر . ئىرسالنامە ئەۋەتىش (دوستلىرىغا ، سۆيگەن يارىغا سالام خەت يوللاش) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزئارا خەت يوزىدە كۆڭۈل ئىزھار قىلىشتىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى ئادىتى بولۇپ ، ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان . ئىرسالنامىنىڭ تۈرى كۆپ خىل بولۇپ ، كۆپرەك بەيىت شەكلىدە ھەم نەسرىي شېئىر شەكلىدە يېزىلىدۇ . بەزىدە ئىرسالنامە ئورنىدا قىزىلگۈل دەستىلىرىنى ياكى گۈل دەستىلەر بىلەن قوشۇپ بۇغداي سامانلىرىنىمۇ ئەۋەتىدىغان ئادەتلەر بار . بۇلارنىڭ ھەممىسى كۆڭۈلنى سىمۋوللۇق ئىزھار قىلىش شەكلى بولۇپ ، مۇئەييەن مەزمۇنغا ئىگە . ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئېستېتىك ئېڭىدا پورەكلەپ ئېچىلغان گۈللەردىن تەييارلانغان گۈل دەستىلەر ئومۇمەن مۇھەببەتكە سىمۋول قىلىنغان . شۇڭا گۈل دەستە سۇنۇش قىز ـ يىگىتلەرنىڭ ئۆزئارا مۇھەببەت ئىزھار قىلىش ۋاستىسى . گۈل دەستىنىڭ ئاسىرىغا سامانىنى قوشۇپ ئەۋەتىش « سېنىڭ دەردىڭدە ياكى سېنى سېغىنىپ چىرايىم سامانداەك ساغرىپ كەتتى » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ .

ئىرسالنامە مەزمۇن جەھەتتە كۆپىنچە مۇھەببەتنامە ، مۇھەببەت جۇدالىقىنى ، يارىغا ۋە دوستلىرىغا بولغان سېغىنىشنى ئىپادىلەيدۇ .

ئىرسالنامە ئەۋەتىش ئاساسەن كىشىلەرنىڭ مۇھەببەت ئەركىنلىكى بوغۇلغان ، ئىنسانىي ئەركىنلىككە يول قويۇلمىغان فېئودالىزم دەۋرىدە پەيدا بولغان بىر خىل ئادەت ھېسابلىنىدۇ . قىزلارنىڭ ياخشى كۆرگەن يىگىتىگە قول ياغلىق ۋە تاماكا خالتىسى سوۋغا قىلىشىمۇ ئىرسالنامە دائىرىسىگە كىرىدۇ . بۇنداق قول ياغلىق ۋە تاماكا خالتىسىغا خەت ئورنىدا پورەكلەپ ئېچىلۇاتقان گۈللەرنىڭ نۇسخىسى ، گۈل شېخىدا سايراۋاتقان بۇلبۇل ياكى كاككۇكنىڭ سۈرىتى يار ئىشقىدا گۈپۈلدەپ سوقۇۋاتقان يۈرەكنىڭ شەكلى مەشۇت يېپ بىلەن كەشتىلىنىدۇ . قەغەزگە پۈتۈلىدىغان ئىرسالنامىلەر ناھايىتى تەسىرلىك ، جانلىق ۋە ھېسسىياتلىق بولىدۇ . ئۆز زامانىسىدا ئىرسالنامە يېزىشنى كەسىپ قىلغان خەتتات ۋە رەسساملار بولغان . ئۇلار پاتلانغان «خوتەن قەغىزى »گە بەيىت ياكى نەسرىي شېئىر شەكلىدىكى پۈتۈكنامىلەرنى ھۆسن خەت شەكلىدە پۈتۈپ ، ئۇنىڭ گىرۋەكلىرىگە تەشنالىق ۋە جۇدالىقنى ئىپادىلەيدىغان ياكى مۇھەببەت غايىسىنى سۈرەتلەيدىغان رەسىملەرنى سىزىپ تەييارلىغان . ئىر-

سالنامە ئەۋەتىشكە ھاجىتى بار كىشىلەر ئۇلارغا مۇۋاپىق ھەق بېرىپ ئۆزلىرىگە مۇۋاپىق كېلىدىغانلىرىنى تاللاپ سېتىۋالغان ۋە ئۇنى قىممەتلىك مۇلۇك سۈپىتىدە ساقلىغان .

ئىر سالنامە كۆپىنچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ ، پاساھەتلىك تىل ، ئوخشىتىش ، سىلىشتۇرۇش ، سىمۋول ، مېتافورا ، مۇبالىغە قاتارلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلاردا روشەن ئېستېتىك زوق قوزغايدۇ . مەسىلەن :

پۈتۈكنامە ئۆمرىدىم قاشلىرىغا ،
تىلەپ دۆلەتنى ئالتۇن باشلىرىغا ،
قانات بەرسە ئۇچۇپ بارسام قاشلىرىغا ،
قارا قۇشقاچ بولۇپ قونسام باشلىرىغا .

قارا قۇشقاچ بولۇپ چىقسام ھاۋاغا ،
خۇدا سالدى مېنى بۇنداق بالاغا .
سېغىندۇق بىناھايەت ئۆزلىرىنى ،
تولاشىرىن مۇبارەك سۆزلىرىنى .

نى سائەتتە نەيسەپ بولۇر كۆرۈشكە ،
تولۇن ئايدەك نۇر چاقنىغان يۈزلىرىنى .
ئۇشبۇ نامە ئۆزلىرىگە تەئەللۇقتۇر ـــ
ئوقۇغايلا يوغان ئېچىپ كۆزلىرىنى .
(ئا)

مەدداھلىق

مەدداھلىق ـــ ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىنىڭ كەڭ تۈردە ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى شەكىللىرىدىن بىرى . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مەدداھلىق ناھايىتى تەرەققىي قىلغان ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ ، مۇشۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچى كىشى «مەدداھ» (ۋائىز) دەپ ئاتىلىدۇ . مەدداھلار خەلق ئارىسىدىكى تالانتلىق ۋە ئىقتىدارلىق سۆز سەنئەتكارلىرى بولۇپ ، ئۇيغۇر ئەلنەغمە سەنئىتى ئەنە شۇ مەدداھلىق ئادىتىدىن ئۆسۈپ چىققان .

مەدداھلىق ـــ ناخشا ، مۇزىكا ۋە دراماتىك ھەرىكەتنى بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرغان ئۇنىۋېرسال سەنئەت ئادىتى بولۇپ ، ئۇنىڭ كىشىلەرنى جەلپ قىلىش كۈچى ناھايىتى زور . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان مەدداھلار خەلق ئارىسىدا زور ئىناۋەتكە ئىگە بولۇپ كەلگەن . مەدداھلىق ئادىتى بولۇپمۇ خوتەن ، قەشقەر ، يەكەن قاتارلىق شەھەرلەردە كەڭ ئەۋج ئالغان . بازار كۈنلىرى ئاتاقلىق مەدداھلار تەرەپ ـ تەرەپتىن بۇ شەھەرلەرگە يىغىلىپ مۇۋاپىق سورۇندا بەس ـ بەس بىلەن مەدداھلىق قىلغان . چوڭ سورۇنلاردا مەدداھلىق قىلغۇچى بىرقانچە مەدداھتىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، بىرى ئاساسلىق رول ئالغۇچى باش مەدداھ ، بىر ياكى ئىككىسى « دوست تارتىپ بېرىدىغان » قوشۇمچە مەدداھ ھېسابلىنىدۇ . بەزىدە مۇزىكا تەڭكەش قىلىپ بەرگۈچى سازەندە ئايرىم بولسا ، بەزىدە باش مەدداھ ئۆزى ھەم مۇزىكا چالىدۇ ، ھەم ناخشا ئېيتىدۇ ، ھەم سۆزلەيدۇ . مەدداھنىڭ سۆزلەيدىغانلىرى كۆپىنچە قەدىمكى تارىخىي قىسسىلەر ، ئاتاقلىق خەلق داستانلىرى ، ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر ، قىزىقارلىق ھېكايە ـ چۆچەكلەر ، جەڭنامىلەر ۋە بەزى داڭلىق كلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ ، ھېكايە قىلغاندا خۇددى دراما ئارتىسلىرىدەك يالغۇز ئۆزى بىرقانچە پېرسوناژنىڭ ئوبرازىنى جانلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ . شۇڭا مەدداھ سورۇن تۈزمەكچى بولۇپ چاقىرىش دۇمبىقىنى ياكى ناغرىسىنى چالغان ھامان مەدداھقا ئادەتلىنىپ قالغان خەلق توپى ئۇنىڭ ئەتراپىغا دەرھال يىغىلىپ ، ئۆزلۈكىدىن چەمبەر شەكىلدە مەيدان ھازىرلايدۇ . مەدداھنىڭ سەنئەت ماھارىتىگە مەپتۇن بولغان خەلق ئۇنىڭ مەدداھلىق پائالىيىتى ئاخىرلاشقىچە بىرقانچە سائەت مىدىرلىماي ئولتۇرىدۇ ياكى ئۆرە تۇرۇپ ئاڭلايدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يۇقىرىقىدەك كەسىپلەشكەن مەدداھلىقتىن باشقا ، يەنە بەزى رايونلاردا ياشانغانلار بىرمۇ ئۆيگە تويلىشىپ ھەركىم ئۆزى بىلگەنچە قىسسە ياكى ھېكايە ئېيتىشىدىغان ، قىزىقارلىق قەدىمكى كىتاب ـ رىسالىلەرنى ئوقۇپ ئاڭلايدىغان ئادەتمۇ بار . مەسىلەن ، تۇرپان رايونىدىكى ياشانغانلار ئارىسىدا قەرىلىك ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدىغان « دادۇر مەشرىپى » ئەنە شۇنداق خاراكتېرگە ئىگە . بۇمۇ مەزمۇن ماھىيىتىدىن ئېلىپ

ئېيتقاندا ، مەددادھلىقنىڭ بىر خىل تۈرى ھېسابلىنىدۇ .

مەددادھلىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئاممىۋى مۇراسىم ۋە ھەر خىل سەيلە پائالىيەتلىرىدە ناھايىتى قىزغىن كېتىدۇ . قەشقەرنىڭ « ھەزرەت سەيلىسى » ، ئوپالدىكى « نوروز ـ بۇلاق سەيلىسى» ، يېڭىسارداكى « ئودىخېنىم سەيلىسى » ، خوتەندىكى « كوھماربىم سەيلىسى » قاتارلىق كۆلەمى چوڭ مۇراسىم پائالىيەتلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرىدىن بىرى مەددادھلىق بولۇپ ، مۇشۇ سەيلە مەزگىللىرىدە يۇرت ـ يۇرتلاردىن كەلگەن مەددادھلار تەرەپ ـ تەرەپتە سوروڭ تۇزۇپ ، مىڭلىغان سەيلىچىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ .

مەددادھلىق ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنى ئىچىدە گەرچە ساغلام بولمىغان بەزى دىنىي تەركىبلەرنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇنىڭ خەلق سەنئىتىنى يۈكسەلدۈرۈش ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تارقىتىش ۋە بېيىتىش ، خەلقنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرىنى ساقلاپ قېلىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئويناغان رولىنى تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ . (ئا)

چاقچاق

چاقچاق ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنەۋى ئادەتلىرىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ ، خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىنىڭ ھەجۋىي تۈرىگە خاس ئاممىۋى ژانىردۇر . چاقچاق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شۇنچىلىك كەڭ ئومۇملاشقانكى ، ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى چاقچاقسىز تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس . ئۆزىنىڭ شەكلى بويىچە ، چاقچاق ئالاھىدە بىر خىل دىئالوگ بولۇپ ، ئۇ ، ئادەتتە ئىككى ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بىر توپ ئادەملەر ئارىسىدا قانات يايىدۇ . ئەمما چاقچاقنىڭ خاراكتېر جەھەتتىن كىشىلەرنىڭ ئادەتتىكى سۆھبىتى ئەمەس . چاقچاقنىڭ يادروسى جاراڭلىق كۈلكە بولغاچقا ، ئۇ كىشىلەردە ئىختىيارسىز تەبىئىي كۈلكە قوزغاشنى مەقسەت قىلىدۇ .

ئىنسان كۈلكىگە موھتاج . شۇڭا كىشىلەر « بىر قېتىم كۈلسەڭ ئون يىل ياشىرىسەن » دېيىشىدۇ . مۇشۇ نۇقتىدا چاقچاق بىر خىل مەنىۋى كۈچ سۈپىتىدە ، ئىنسان قەلبىگە ئىستېتىك تۇيغۇ بېغىشلاپ روھنى ئۇرغۇتىدۇ ، ھايات مەنىشەتلىرىدىن ھۇزۇرلاندۇرىدۇ .

ئۇيغۇرلار خۇش چاقچاق ، يۇمۇرغا باي خەلق . شۇڭا ئۇلار قەدىمدىن تارتىپ چاقچاقنى ئۆز تۇرمۇشىغا ھەمراھ قىلىپ كەلگەن . ئۇلار ئۆزئارا بىر ـ بىرى بىلەن كۆرۈشكەندە گەپنى چاقچاق بىلەن باشلايدۇ . ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى توي ـ تۆكۈن ۋە باشقا مۇراسىملار ، خىلمۇ خىل سەيلە پائالىيەتلىرى ، ئاممىۋى مەشرەپلەر ، مېھماندارچىلىق ۋە سۆھبەتلەر ... نىڭ ھەممىسى چاقچاقسىز ئۆتەمەيدۇ . شۇڭا كۈلكە ـ چاقچىقى بولمىغان ئولتۇرۇشلارنى «راھىبلارنىڭ بۇتخانىدىكى تىلاۋىتى » گە ئوخشىتىپ ، ئۇنىڭدىن رازى بولمايدۇ . ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەڭ تارقالغان « نەسىردىن ئەپەندى لەتىپلىرى » ، « سەلەي چاقچاق لەتىپلىرى » ، « موللازەيدىن لەتىپلىرى »دىن تارتىپ تاكى بۈگۈنكى رېئال تۇرمۇشىمىزغا كۈلكە بېغىشلاۋاتقان ھېسام قاتارلىق لەتىپچىلەرنىڭ خۇش خۇي ئوبرازلىرى ئۇيغۇرلاردىكى ئەنە شۇ چاقچاق ئادىتىنىڭ جانلىق سىمىسى . ئۇيغۇر سۆز سەنئىتىدە چاقچاق ژانىرىنىڭ شۇنچىلىك ئەۋج ئېلىشى ئۇلارنىڭ مىللىي پسىخىكىسىدىكى يۇمۇرلۇق خاراكتېر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك . بۇ خىل خاراكتېرنىڭ يېتىلىشىدە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىلىك شارائىتى ، ئىقتىسادىي ، ئىجتىمائىي شارائىتى ، تارىخىي شارائىتى ، مەدەنىيەت قاتلىمى قاتارلىق ئىچكى ـ تاشقى ئامىللارنىڭ مىللىي خاسلىقى سەۋەب بولغان .

ئۇيغۇر چاقچاقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى كۆپ تەرەپلىمىلىك بولۇپ ، ھازىر جاۋابلىق ، مەنتىقىلىق ، دەلمۇدەللىك ، قاراتمىلىق ، يوشۇرۇن مەنىدارلىق ، ئوبيېكت تېپىلىق (پىكىر مەزمۇنىنىڭ بىر ـ بىرىگە چەمبەرچاس باغلىنىشى) قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە مەركەزلىشىدۇ . ھەرقانداق ۋاقىتتا چاقچاق بىرمەر تېمىغا ، بىرمەر نىشان (ئوبيېكت) غا مەركەزلىشىدۇ ، ئۇنىڭدىن چەتنەپ كەتسە چاقچاقنىڭ كۈچى بولمايدۇ ھەمدە كۈلكە پەيدا قىلالمايدۇ .

ئۇيغۇرلاردا چاقچاقنىڭ تۈرلىرى سورۇنغا قاراپ ھەر خىل بولىدۇ . مەسىلەن :

«ئۇچۇم قىلىش » خاراكتېرىدىكى چاقچاقلار ،

يەنى كونكرېت بىر ماۋزۇ ئەتراپىدا ئايلىنىپ تۇرغان چەمبەر ئىچىدە چاقچاقلىشىش . چاقچاقنىڭ بۇ خىل شەكلىدە مەلۇم بىر شەخسنى چۆرىدىگەن ھالدا ، ئۇنىڭ ھاياتىدىكى ھەربىر ئېپىزوت ۋە قىزىق پەيتلىرىنى ، خاراكتېرىدىكى ئۆزگىچىلىكلەرنى كۈلكىلىك تەسۋىرلەش ، مۇبالىغىلەشتۇرۇش ئارقىلىق غەيرىي «ئادەم » ياساپ چىقىش ــ «ئۇچۇم قىلىش » دېيىلىدۇ . چاقچاق چىلار ئاجايىپ ماھارەت بىلەن ئۆز ئوبيېكتىنى «ئۇچۇم » قىلغاندىن كېيىن ، ئاخىرىدا ئەپچىل ئۇسۇل بىلەن ئۇنى قايتۇرۇپ قاتارغا قوشۇۋالىدۇ . نەتىجىدە چاقچاق ئوبيېكتى جۇملىدىن باشقىلارمۇ بۇنىڭدىن ھېچ قانداق غەيرىيلىك ھېس قىلمايدۇ .

«لەقەملىك چاقچاق » ــ چاقچاقنىڭ ئەڭ كەڭ تارقالغان شەكلى . ئۇيغۇرلاردا شەخسلەرنىڭ خاس ئىسمىغا قانداقتۇر بىر لەقەمنى قوشۇپ ئاتاش ئادەتكە ئايلانغان . خەلقتە «لەقەمسىز كىشى بولماس » دېگەن ئىبارە بار . دەرۋەقە ، ئۇيغۇرلاردا شەخسىي لەقەمدىن باشقا ئاتىدىن بالىغا ، بالىدىن بالىغا مىراس قالىدىغان ئەۋلادلار لەقىمى ھەتتا يۇرت ــ مەھەللىلەرگە ئورتاق يۇرت لەقەملىرى بولىدۇ . لەقەملىك چاقچاقتا چاقچاق ئوبيېكتىنىڭ لەقىمىنى توغرىدىن توغرا تىلغا ئالماي ، خىلمۇ خىل بويىاق بىلەن پەردازلاپ ئىشارىلىك سۆزەتلەش ئارقىلىق كۈلكە پەيدا قىلىدۇ . لەقەملىك چاقچاقتا چاقچاقچىنىڭ ھازىر جاۋاب بولۇشى ، تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر ئىقتىدارىنىڭ كۈچلۈك بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ .

ماقال ــ تەمسىللىك چاقچاقلار : چاقچاقنىڭ بۇ تۈرى كۆپ ھاللاردا لەقەملىك چاقچاقلار بىلەن ئارىلىشىپ كېتىدۇ . مەسىلەن ، بىر كىشىنىڭ لەقىمى «تۆگە » بولۇپ ، ئۇ بىر ئولتۇرۇشتا قوپال ، قاملاشمىغان ئىش قىلىپ قويسا ، بۇنى بايقىغان چاقچاقچى «تۆگىنىڭ مازار بىلەن ئىشى يوق » دېگەن ماقالدىن پايدىلىنىش ئارقىلىق چاقچاق باشلايدۇ . چۈنكى ھەرقانداق ماقال ــ تەمسىل پەيدا بولۇش جەھەتتىن قاراتمىلىققا ئىگە . شۇنىڭ ئۈچۈن چاقچاقچىلار خەلق ئىچىدە ئەدەبىياتى ئىچىدىكى ماقال ــ تەمسىللەردىن ، ئەپەندى لەتىپىلىرىدىن ، خەلقنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىشقا ماھىر بولۇشى كېرەك .

چاقچاقنىڭ «ئوخشىتىش » شەكلىدە ئوبيېكت قىلىنغان شەخسنىڭ قىياپىتىدە ، خۇلق ــ مىجەزىدە كۆزگە چېلىقىدىغان غەلىتە كۆرۈنۈش ۋە غەيرىي ھالەتلىرىنى خۇددى شۇنىڭغا ئوخشىشىدىغان تۇرلۇك نەرسىلەرگە ــ ھايۋانات ، ئۇچار قانات ۋە باشقا نەرسىلەرگە ئوخشىتىش ، تەڭلەشتۈرۈش ۋە تەقلىد قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق چاقچاقنى راۋاجلاندۇرىدۇ .

قاپىيىلىك چاقچاق : چاقچاقنىڭ بۇ شەكلى شېئىرىي شەكلىدە قاپىيە قوغلىشىش ئۇسۇلى بىلەن ۋۇجۇدقا چىقىدۇ . قاپىيىلىك چاقچاق ئۇيغۇر تىلىنىڭ پاساھىتىنى نامايان قىلىش بىلەن بىرلىكتە ، كىشىلەرگە بەدىئىي لەززەت بېرىدۇ . خەلق ئارىسىدىكى «قاپىيىگە كەلگەندە ئاناڭدىن قايتما » دېگەن ئىبارە بار ، بۇ قاپىيىلىك چاقچاق شەكلىنىڭ خەلقىمىز ئارىسىدا ئالاھىدە ئېتىبارغا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ .

« سۆز ئويۇنى » مۇ چاقچاقنىڭ ئۆزىگە خاس بىر تۈرى بولۇپ ، ئۇ ، ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇبالىغە ، ئوخشىتىش ، سىمۋول ، مېتافورا قاتارلىق ستىلىستىك ۋاستىلەرگە تايىنىدۇ .

دېمەك ، خەلق دانىشمەنلىكىنىڭ يۇكسەك بىر ئىپادىسى بولغان چاقچاقتا خەلق تىلىنىڭ ھەقىقىي بايلىقى ، رەڭمۇ رەڭلىكى ، ئەۋرىشىملىكى ، مەنىدارلىقى ، تەسۋىرىي قۇۋۋىتى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى نامايان قىلىنىدۇ .

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، ھەقىقىي مەنىدىكى چاقچاق بىلەن ئادەتتىكى مازاق قىلىش ماھىيەت جەھەتتە ئوخشاشمايدۇ . چۈنكى مازاق قىلىشتا بىرىنچىدىن ، مەنتىقە يوق ، ئىككىنچىدىن ، ئىجابىي مەزمۇندىن كۆرە ، ئۇنىڭدا تەنە ۋە دوق قىلىش ئىپادىسى ياكى بىراۋنىڭ زىتىغا ــ غۇرۇرىغا تېگىش ، شەخسنى كەمسىتىش ، مەسخىرە قىلىش ئوخشاش سەلبىي مەزمۇنىدىكى پىكىرلەر ھۆكۈم سۈرىدۇ . ئەكسىچە ، چاقچاق ئىلمىي بولىدۇ ، كىشىلىك مۇناسىۋەتكە ۋە ئەدەب ــ ئەخلاق مىزانلىرىغا قاتتىق رىئايە قىلىدۇ ، كىشىنىڭ ئەيىبىنى ئېچىپ دىلىنى رەنجىتىشتىن ساقلىنىدۇ . شۇڭا

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چاقچاق سورۇنغا ۋە ئوبيېكتقا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ . كىچىكلەر چوڭلارغا ، ئەرلەر ئاياللارغا چاقچاق قىلىشتىن ساقلىنىدۇ . قىسقىسى ، چاقچاق تۇرمۇشقا خۇش خۇي مەزمۇن بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇ . (ئا)

خەتتاتلىق

خەتتاتلىق ــ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ سەنئەت تۇرلىرى ئىچىدە ئۇزاق تارىخقا ، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان يېزىق سەنئىتى . ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى ، تەرەققىياتى يېزىق بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان .

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىخي جەريانىدا تۈرك يېزىقى يەنى ئورخۇن ــ يەنسەي يېزىقى ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ، ئەرەب يېزىقى ، چاغاتاي يېزىقى ، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر كونا يېزىقى قاتارلىق يېزىقلارنى قوللىنىشتىن باشقا ، تارىختا براخمان يېزىقى ، مانى يېزىقى ، قەدىمكى سۇرىيە يېزىقى قاتارلىق يېزىقلاردىن پايدىلىنىپ ، ھەممە ساھەدىن قىممەتلىك يادىكارلىقلار قالدۇرغان . يەنە ئۇزاق تارىخي دەۋرلەردىن يېتىلىپ چىققان يۈكسەك ماھارەتكە ئىگە خەتتاتلارنىڭ ئورخۇن ــ يەنسەي مەكتۇ تاشلىرىدىن تارتىپ ، تارىم ۋادىسىدىكى بوستانلىقلاردىن تېپىلغان ھەر خىل يېزىقتىكى بېغىشلىما مەزمۇنىدىكى ھۆسن خەتلەر ۋە ئىسلامىيەتتىن بۇيانقى كلاسسىك قول يازمىلار ، دىيارىمىزدىكى قەدىمكى مەسچىت ، مازار ۋە ئىمارەتلەر-نىڭ ۋاسا ، كاھىشلىرى ، مېھراب ۋە تامغا ئويۇپ ھەل بېرىلگەن ھۆسن خەتلەردىن قارىغاندا ئۇيغۇر خەتتاتلىقى بىناكارلىق سەنئىتىمىزدىمۇ ئۆز كارامىتىنى كۆرسەتكەن .

ئۇيغۇرلاردا ئۇزۇندىن قوللىنىپ كېلىۋاتقان تۇزخەت نۇسخىسى ، روقئى خەت نۇسخىسى ، تەئلىق خەت نۇسخىسى ، ئەسلىيە خەت نۇسخىسى ، سولۇس خەت نۇسخىسى بولۇپ ، بۇنىڭدىن باشقا ئۆز ئالدىغا ئايرىم ھەرپ شەكلىگە ئىگە نەسخى خەت نۇسخىسى ، كۇفى خەت نۇسخىسى ، شەتەرەنجى كوفى خەت نۇسخىسى ، رەيھانى خەت نۇسخىسى ، ئىجازەت خەت نۇسخىسى ، دىۋانى خەت نۇسخىسى ۋە چەللى دىۋانى خەت نۇسخىسى قاتارلىقلار ۋە تۆۋەنكە ، تەسۋىرىي ، كۇرگۇل ، جەللى خەت نۇسخىلىرى بار . ئۇيغۇر خەتتاتلىرى بۇ نۇسخىلاردىن ئاجايىپ گۈزەل خەتلەرنى يازىدۇ . ئۇلارنىڭ خەتلىرىنىڭ بەزىلىرى ئۆركەشلەپ تۇرغان دېگىز دولقۇنلىرىدەك جۇلالاپ كىشىگە ئۈمۈر ۋە جاسارەت ئاتا قىلسا ، بەزىلىرى شىلدىرلاپ ئېقىۋاتقان بۇلاق سۈلىرىنى ، خۇش ناۋا سايراۋاتقان بۇلبۇللارنى ئەسلىتىپ كىشى قەلبىگە شادلىق ، خاتىرجەملىك بېغىشلايدۇ . بەزى خەتلەر ساھىبجامالالارنىڭ ھۆسنىنى ئەكس ئەتتۈرسە ، يەنە بەزىلىرى ئۇچار قۇشلارنى ، گۈل ــ گىياھلارنى ئەكس ئەتتۈرۈپ كىشىنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىدۇ .

ئۇيغۇر خەتتاتلىقى مىللىي ئالاھىدىلىكىگە ئىگە قەلەم ، قەغەز ، سىياھلارنى ئىشلىتىدۇ . ئۇيغۇر يېزىقى ئېلىپبەلىك يېزىق بولۇپ ، ھەرپلىرى ئۇلىنىپ يېزىلىدىغان بولغاچقا ، خەتتاتلار خەتنىڭ تەكشى ، كۆركەم ، چىرايلىق يېزىلىشى ئۈچۈن قومۇش (بامبۇك) ، ئىرغاي ياغىچى ، قارىغاي ياغىچى قاتارلىقلاردا مەلۇم كەڭلىككە ، مۇقىم ئۆلچەمگە ، ئېلاستىكلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ، سىياھ راۋان چىقىدىغان ، ياپىلاق ئۇچلۇق قەلەملەرنى ياساپ ئىشلىتىدۇ . قەلەم ئۇچى ئىككى ــ ئۈچ سانتىمېتر ياپىلاق ئۇچلىنىپ بىرئاز ئېلاستىكلىق ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ . ئۇچىنىڭ ئىككى قىرلىق تەرىپى زۆرۈر بولغان كەڭلىكتە ئۆلچەمگە ئاساسەن سىلىقلىنىدۇ ۋە ئۇچىنى ئون بەش گرادۇستىن ئوتتۇز بەش گرادۇسقىچە تەكشىلەپ كېسىپ ئۇچىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدىن تەخمىنەن بىر سانتىمېتردىن بىر يېرىم سانتىمېتر غىچە جىراق ئېچىپ قويىدۇ .

قەغەز : ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان كەندىر ، ئۇجمە دەرىخى قوۋزىقىدىن قەغەز (خوتەن قەغىزى) ياساپ ، قەغەزنى تاختاي ئۈستىدە قويۇپ ، قاشتېشى ياكى سىلىق تاش بىلەن سۈرۈپ چىڭداپ ــ سىلىغايتىپ پىششىقلايدۇ .

سىياھ : قارا سىياھ ئىشلىتىدىغان بولۇپ سىياھقا ناۋات ئارىلاشتۇرىدۇ . بۇنداق سىياھ يېيىلمايدۇ ، ئاسان توزىمايدۇ . قەدىمدىن باشلاپ راۋاج تاپقان ئۇيغۇر خەتتاتلىق ئەنئەنىسى بۇگۈنكى كۈندە تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ ، دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ دىققەت ــ ئېتىبارىنى قوزغايدىغان ئالاھىدە بىر سەنئەت تۈرىگە ئايلاندى . (ش)

XIX ئۇيغۇرلارنىڭ تەنتەربىيە ۋە ئويۇنلىرى

پۇتبول

ئۇيغۇرلاردا ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ھەر خىل تەنتەربىيە تۈرلىرى بار . بۇنىڭ ئىچىدە پۇتبول ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ . بەزى تارىخىي مەلۇماتلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي قوۋملەرنىڭ قوزىنى تۇلۇمچىلاپ سويۇپ ئىچىگە يەل (ھاۋا) تولدۇرۇپ ئىشلەنگەن توپنى تېپىش ئۈسۈلى بىلەن قارىمۇ قارشى قەلئەلەرنىڭ ئىچىگە كىرگۈزىدىغان « تەپۈك » تېپىش ناملىق بىر ئويۇنى بار ئىدى ، دېيىلگەن (« تۈرك قامۇسى » ، 29 ـ تۇم ، 384 ـ بەت) . يەنە «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى » دېگەن كىتابنىڭ 276 ـ بېتىدە پۈتبول ، چەۋگەن ئويۇنلىرى ھون دەۋرىدىن بۇيان «تۈركىي قوۋملەر ئارىسىدا ئوينالغان » دېگەن ئىبارىلەر بار .

تارىخىي پاكىتلاردىن قارىغاندا ، پۇتبول ياكى توپ تۈركىي قوۋملەر تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان . دەرۋەقە ، ئۇ چاغلاردىكى توپ ھازىرقى زامانداكى تۇپقا ئوخشاشماستىن «تۈركىي تىللار دىۋانى »دا كۆرسىتىلگەندەك ، تۇلۇمچە سويۇلغان قوزا تېرىسىگە يەل قاچىلاپ تېپىش ، يىپ توپ تېپىش ، يۈمشاق نەرسىلەردىن ياسالغان توپنى تېپىش شەكلىدە بولغان .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ پۇتبول ئويناش ئۆزاق تارىختىن بۇيان ئادەت بولغان . ئۇيغۇر باللىرى ئورما ۋاقتىدا بۇغداي ئېگىزى ، كۆزدە قوناق ئېگىزى ۋە خامانلاردا ئېشەك مىنىپ ئوغلاق (تۇلۇمچە سوـ يۇلغان قوزا تېرىسىگە سامان تىقىپ ياكى يەل بىرىپ) ، چەۋگەن ، ۋاللەي ئويناشتىن تاشقىرى ، يىپتىن ياسالغان ياكى ئىككى كونا تۇماق ئىچىگە يۇك ياكى پاختا تىقىپ توپ قىلىپ ، چاپاندىن قاپقا (قەلئە) ياساپ پۇتبول ئوينايدۇ .

XIX ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرى مەشھۇر سودىگەر ، مەرىپەتچى زات باۋۇدۇن مۇسابايوۋ شىنجاڭدىكى دىنىي مەكتەپلەردە پەننىي دەرس قوشۇپ ئوقۇشنى يولغا قويىدۇ . 1883 ـ يىلى ئاتۇش ئىكسىاقتا دەسلەپ ئۇچ سىنىپلىق مەخسۇس پەننىي مەكتەپ ، 1885 ـ يىلىغا كەلگەندە زامانىۋى سەككىز سىنىپلىق پەننىي مەكتەپ سىلىپ ، ئالتە مو يەردە تەنتەربىيە مەيدانى ياسايدۇ . ئوقۇغۇچىلار بۇ مەيدانغا يۈگۈرۈش ، سەكرەش ، مىـ گىش ، تۇرۇش قاتارلىق ئاددىي تەنتەربىيە مەشغۇلاتلىرىنى ئېلىپ بېرىشتىن سىرت ، چامباش ، پۇتبول ، تارتىشماق (ئارقان ۋە كالتەك) ، « ئەسىر ئېلىش » ، «تاش كەلدى ـ تاش كەتتى » قاتارلىق تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان .

1902 ـ يىلى باۋۇدۇنباي ئۆز خىراجىتى بىلەن روسىيە ، تۈركىيىگە ئوقۇغۇچى چىقىرىدۇ ، ئۇلار ئوـ قۇش پۇتتۈرۈپ قايتقاندىن كېيىن باشقا تەنتەربىيە تۈرلىرى قاتارىدا پۇتبولمۇ زامانىۋىلىشىدۇ ، نەتىجىدە ئۇيغۇر تۇنجى زامانىۋى پۇتبول كوماندىسى قۇرۇلىدۇ . ئۇزاق ئۆتمەي پۇتبول پۇتۇن شىنجاڭغا تارقىلىدۇ .

1927 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ، ئاتۇش ئىكسىاقتا قۇرۇلـ غان ئۇيغۇر پۇتبولچىلار كوماندىسى ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلىنىڭ پۇتبول كوماندىسى بىلەن مۇسابىقىلىشىپ ، ئۇلارنى بىرگە قارشى ئىككى نەتىجە بىلەن ، شۇنىتسارىيىنىڭ ئىشتىن سىرتقى پۇتبول كوماندىسىنى نۆلگە قارشى يەتتە نەتىجە بىلەن يېڭىدۇ .

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئەينى ۋاقىتتا ئىكىساقتا قۇرۇلغان پۇتبول كوماندىسىنىڭ ئەزالىرى گەرچە يېشى يەتمىشتىن ئاشقان بولسىمۇ ، يېڭى زامان پۇتبول مەيدانىدىن ئورۇن ئالدۇ . كېيىن (1951 ـ

يىلى) ياشانغان دېھقانلاردىن تەركىب تاپقان بۇ ئۇيغۇر پۇتبول كومانىدىسى غەربىي شىمال رايونى بويىچە چېمپىيون بولىدۇ .

بۇ ئەھۋاللار بىزگە پۇتبول ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي تەنتەربىيە تۈرلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى ، ئۇنىڭ خەلقىمىز ئارىسىدا خېلى بۇرۇنلا كەڭ ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . (ش)

داۋۇازلىق

داۋۇازلىق ــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىخقا ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ، ئۇنىڭ تارىخىي مەنبەسى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى كۆك تەڭرىگە ئېتىقاد قىلغان دەۋرلىرىگە تۇتىشىدۇ . قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز كۆك تەڭرىگە بولغان سېغىنىش ۋە يۈكسەك ھۆرمىتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن يەردىن مۇئەللەق تۇرىدىغان ئېگىز دارلارنى باغلاپ ئۆزلىرىنىڭ كۆككە ئىنتىلىش روھىنى ئىپادىلىگەن . ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي قارىشىدا دار ئۇستى (تەختىراۋان) گە چىقىش گويا كى تەڭرى ماكانىغا چىققانلىق ھېسابلىناتتى . شۇڭا خەلقنىڭ ئارىسىدا دارغا چىقىدىغان داۋۇاز ئالاھىدە ئۇلۇغلانغان ۋە مۇقەددەس لەشتۇرۇلگەن ھەمدە دارغا چىقىش تەنتەنىلىك مۇراسىم شەكلىدە ئۆتكۈزۈلگەن .

مەيدان ۋە دارنىڭ تىكلىنىشى : دار ئۇزۇنلۇقى يۇز مېتر ، كەڭلىكى ئاتمىش مېتر كېلىدىغان جايغا تىكىلىدۇ . دار تۈۋىدىكى ئون مېتردىن ئۈزۈن ئۇچ ئوق ياغاچتىن ئۇلىنىش بىلەن ئوتتۇز مېتردىن ئېگىز تەييارلىنىدۇ . دار ئۇستىگە تاختا پەردە ئورنىتىپ ئۇستىنى قىزىل شەلپە رەڭ بىلەن گۈمبەز شەكلىدە ياسايدۇ . ئۇنىڭ ئۇچ بايرىقى بولىدۇ . تاختا پەردە ئاستىغا ئۇچ مېتىرلىق ياغاچ توغرىسىغا باغلىنىپ ئىككى بېشىغا يالاڭ چىغىرىق ، ئۇچما چىغرىق بېكىتىدۇ . ئوڭ تەرەپكە گۈلەڭگۈچ شەكلىدە ئارغامچا تېڭىپ ، ئىككى ئۇچىنى تاختاينىڭ ئىككى بېشىدىن چىگىپ قويىدۇ . سول تەرەپكە يەنە ئارغامچا چىگىپ دىئامېترى ئوتتۇز سانتىمېتر تۆمۈر ھالقا بېكىتىدۇ . دار ئارغامچىسى سەكسەن ئىككى مېتر بولۇپ ، ئوق ئارغامچا دېيىلىدۇ . ئۇنىڭ بىر ئۇچى تاختا پەردىنىڭ ئاستىغا ، تۆۋەن ئۇچىنى ئوتتۇزىچە قىرىق بەش گىرادۇسلۇق قىلىپ يەرگە قوزۇق قېقىپ باغلايدۇ . ئارقا تام ئارغامچىسىنى دار تۈۋرۈكىنى تۇتۇپ تۇرىدىغان قىلىپ ، ئۇنى تۆۋرۈكنىڭ قارشى تەرىپىگە باغلايدۇ . يەنە دار ئارغامچىسىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان توققۇز ــ ئون ئىككى مېترلىق ئىككى ئاچا ياغاچ بولىدۇ . بۇنى ھاۋاز ياغىچى دەپ ئاتايدۇ . ئارغامچىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلايدىغان ، ئىككى تەرەپكە تارتىپ تۇرىدىغان پەردە ئارغامچا بولىدۇ .

لەنگەر چۈپ (تەڭشەك ياغاچ) ئالتە مېتر ۋە توققۇز مېترلىق بولۇپ ياپىلاق ياغاچتىن ياسىلىدۇ . ئۇ ھاۋا قارشىلىقىنى پەسەيتىدۇ ، داۋۇازنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى تەڭشەيدۇ .

داۋۇازنىڭ خاس كىيىمى بولۇپ ، پاپاق ، سەللە ، كەشتىلەنگەن گۈللۈك پۇچقاقلىق زەر تۇتقان شىم ، بەلباغ ، ئالما ئۇرۇقى دۇخاۋا كالتە چاپاندىن ئىبارەت . دار ياسىغۇچىلار ، مۇزىكانتلارمۇ مىللىي ئۇسلۇبتا كىيىنىدۇ . داۋۇاز مەيدانغا كولدۇرما ئاسقان يوپۇقلۇق ئات مىنىپ كىرىدۇ . قارشى ئېلىش مۇزىكىسى چېلىنىدۇ .

دار ئۇستى ماھارىتى ، ئارقان ئۇستىدە يالىڭاياغ مېڭىش ، ئولتۇرۇپ قويۇش ، ئارقانغا مىنىش ، ئارقاندا موللاق ئېتىش ، كۆزىنى تېڭىپ مېڭىش ، پۇتىغا تەخسە تېڭىپ مېڭىش ، تاقلاپ مېڭىش ، ياغاچ ئاياغ بىلەن مېڭىش ، داردىن سىيرىلىپ چۈشۈش قاتارلىقلار .

چىغرىق ئويۇنى يالاڭ چىغرىقتا پىرقىراش ، بەلنى چىغرىقتا قويۇپ ئۆزىنى تۆۋەنگە ئېتىش ، چىغرىقتا قولتۇققا قىسىپ تۇرۇش ، چىغرىقتا ئولتۇرۇپ ئۆزىنى ئارقىغا ئېتىش ، چىغرىق ياغىچىغا پۇتنىڭ ئۇچىنى ئېلىپ تۇرۇش ، بىر قولتۇقتا چىغرىقتا تۇرۇش ، بوشلۇققا شۇڭغۇش ھالىتىدە تۇرۇش ، چىغرىق ھالقىسىغا بىر پۇتنى بىر تەرىپىگە قويۇپ پىرقىراش ، ئىككى ھالقىغا پۇتىنى سېلىپ ئۆزىنى تۆۋەنگە تاشلاش قاتارلىقلار .

دار رىتىملىك ساز ــ مۇزىكا ساداسى بىلەن ئويىنىدۇ . داۋۇازلار يالغۇزلا دار ئويناپلا قالماستىن ، جانبازلىق ، چەۋەندازلىق ، سىركچىلىكنى بىرگە ئويناپدۇ .

دارغا چىقىش بىر خىل ئالاھىدە مۇراسىم تۈسىنى ئالغان بولۇپ ، مىڭلىغان تاماشىبىنلار دارنى چۆرىدەپ ، دار باشقۇرغۇچىغا ئەگىشىپ دارۋازىنىڭ ئامان ـ ئېسەنلىكىنى تىلەپ دۇئا ـ تەكبىر قىلىشىدۇ . ئۇيغۇر دارۋازىلىرى بىلىگە ھېچقانداق «بەختەرلىك تاسمىسى » باغلىمايدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر دارۋازىلىرىنىڭ چەبدەسلىكى ۋە ھېچنېمىدىن قورقماس باتۇرانە روھى ھەرقانداق تاماشىبىنلارنى ھەيران قالدۇرىدۇ . (ش)

چېلىشىش

چېلىشىش ـــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى . قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ ھېيىت ـ ئايەم ، سەيلە ، توي ـ تۆكۈن قاتارلىق ھەرخىل ئاممىۋى پائالىيەتلەردە ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر ئارا چېلىشىش مۇسابىقىلىرى ئېلىپ بېرىپ ، پالۋانلارنىڭ غەيرەت ـ شىجائىتىنى سىناش ئادەتكە ئايلانغان .

چېلىشىشنىڭ ئالدى بىلەن قاچان ، قەيەردە ، قايسى خەلقلەر تەرىپىدىن كەشپ قىلىنغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات يوق . ئەمما ، ئۇنىڭ ئۇۋچىلىق ئەمگىكىنىڭ ئېھتىياجى ئاساسىدا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە پەيدا بولغانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن .

ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا 1983 ـ يىلى بارچۇق (مارالبېشى) نىڭ چوڭ تىم خارابىلىقىدىن تېپىلغان بىر قىزىل ساپال ھەيكەل ساقلانماقتا . بۇ ھەيكەلدە ئىككى چېلىشچى راسا گىرەلىشىپ كەتكەن . بىر چېلىشچى قارشى تەرەپنى سول يانپېشىغا ئالغان ، يانپاشقا چۈشۈرگەن قالغان چېلىشچى بولسا ، پەيتنى چىڭ تۇتۇپ ، قارشى تەرەپنىڭ سول تېقىمى بىلەن ئوڭ مۇرىسىگە گىرە سالغان . بۇ كۆرۈنۈش بىزگە ئۇيغۇرچە چېلىشىش ئەسلىتىدۇ .

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ « تۈركى تىللار دىۋانى » دا « قىز بىلەن چېلىشىش ، تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشىش » (I تۇم ، 619 ـ بەت) دېگەن ماقال ئۇچرايدۇ . يۇقىرىقىدەك تارىخىي پاكىتلار چېلىشىش ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ .

دۇنيادىكى كۆپچىلىك مىللەتلەرنىڭ ئادىتىدە چېلىشىش ئاممىۋى تەنتەربىيىنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى شەكلى سۈپىتىدە مەۋجۇت . ئەمما چېلىشىش ئۇسلۇبى بىر ـ بىرىگە ئوخشاشمايدۇ . جۈملىدىن ئۇيغۇرچە چېلىشىشمۇ باشقا خەلقلەرنىڭ چېلىشىش شەكلىدىن پەرقلىق ھالدا ئۆزىگە خاس مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە

قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا پەقەت بەل تۇتۇپ چېلىشىش شەكلى ئاساس قىلىنغان . بەلدىن باشقا ئەزالارنى تۇتۇشقا ، چەمەك سېلىشقا ، چاپۇتلاپ يېقىشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ .

چېلىشىش مەيدانىغا چۈشكەن ئىككى پالۋان بىلىگە بەلباغ (پوتا) باغلايدۇ . A تەرەپ B تەرەپنىڭ ، B تەرەپ A تەرەپنىڭ بەلبېغىدىن تۇتىدۇ . رېپېرى (نازارەتچى) ئۆزئارا بەل تۇتۇشۇش قائىدىگە ئۇيغۇن بولسا ، چېلىشىشقا كومانda بېرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن مۇسابىقە باشلىنىدۇ . كىم يانپاشقا ئېلىپ قارشى تەرەپنى يەرگە يېقىتالسا ، شۇ كىشى غەلبە قىلغان ھېسابلىنىدۇ . ئۇتقان كىشى مەيدانda قالدۇ . ئۇنىڭ بىلەن چېلىشىشنى خالايدىغان پالۋانلار ئارقا ـ ئارقىدىن مەيدانغا چۈشىدۇ . ئەڭ ئاخىرىدا ئۇنىڭ بىلەن بەل سىنىشىدىغان ئادەم چىقمىسا ، ئۇ شۇ مەيداننىڭ چېلىشىش پالۋانى بولۇپ قالدۇ . قۇمۇل ، تۇرپان قاتارلىق شەرقىي شىنجاڭ رايونلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چېلىشىش شەكلى قەشقەرچە چېلىشىش شەكلىدىن ئاز ـ تولا پەرق قىلىدۇ . بۇ رايونلاردىكى چېلىشىش شەكلى بىر قەدەر قەدىمىيلىك ئۇسلۇبىنى ساقلاپ قالغان .

ئومۇمەن ، چېلىشىش ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شۇنچىلىك كەڭ ئومۇملاشقانكى ، يېزا ـ كەنتلەردە چېلىشىش ئويۇنى قىش ـ يازدىكىدەك ئېتىز ـ ئېرىق بېشىدا ، ئەمگەك مەيدانلىرىدا خالىغان پەيتتە ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرۇشتىن تاشقىرى ، ھەرخىل ئاممىۋى مۇراسىملاردا كۆلىمى چوڭ بولغان چېلىشىش پائالىيەتلىرى ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ . چېلىشىشنى بالىلىق دەۋرىدىن باشلاپ مەشق قىلىدۇ . ئادەتتە ھەر بىر يۇرتنىڭ بىر قانچە نەپەر چېلىشىش پالۋانلىرى بولۇپ ، يۇرت جامائىتى ئۇلارنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەيدۇ ۋە مۇشۇ ماھىرلىرى بىلەن پەخىرلىنىدۇ .

ئەگەر بىرەر جايدا چېلىشىش بولىدىغانلىقىدىن خەۋەر تاپسا ، ھەرقايسى يۇرت جامائەتلىرى ئۆزلىرىنىڭ چېلىشچىلىرىنى ئېلىپ ، شۇ سورۇنغا ھازىر بولىدۇ .

بۇگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرچە چېلىشىش شەكلى مىللىي تەنتەربىيىنىڭ مۇھىم تۈرلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ ، خەلقئارا مۇسابىقىلەردە ئۆز ئالاھىدىلىكىنى ناما-يان قىلماقتا . (ئا)

ئوغلاق تارتىشىش

ئوغلاق تارتىشىش ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئات ئۇستى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ، ئۇ «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى » دەۋرىنىڭ يالدامىسى . بۇ ئويۇن ئادەملەرنىڭ باتۇرلۇق ۋە جەڭگىۋارلىق خىسلىتىنى نامايان قىلىدىغان ئات ئۇستى مەشقى بولۇپ ، ئاتنى ئەڭ بۇرۇن قولغا كۆندۈرگەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا بارلىققا كەلگەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلمەكتە .

ئوغلاق تارتىشىش ئويۇنىمۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇسابىقە شەكلىدە توي ـ تۆكۈن ، ھېيت ـ مۇراسىم پائالىيەتلىرىدە ئۆيۇشتۇرۇلىدۇ . ئوغلاق تارتىشىش كۆپرەك چارۋىچىلىق رايونلىرى ۋە شەھەردىن چەترەك يېزا ـ قىشلاقلاردا كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ ، بۇنداق يۇرتلار-نىڭ كۆپچىلىكىدە مەخسۇس ئوغلاق تارتىشىش ماھارىتىنى يېتىلدۈرگەن چەۋەندازلار بولىدۇ . ئۇلار ئوغلاق تارتىش خەۋىرىنى ئاڭلىغان ھامان ئالاھىدە تەربىيىلىگەن ئاتلىرىنى مىنىپ ، يۇرت ـ مەھەللىلەر بويىچە سەپ تارتىپ بەلگىلەنگەن ئوغلاق تارتىش مەيدانىغا ھازىر بولىدۇ . ئوغلاق تارتىشىشقا قاتنىشىدىغان چەۋەندازلارنىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ . ئوغلاق تارتىشىش مۇسابىقىسىگە قاتنىشىدىغان ئىككى تەرەپ تەييار بولغاندىن كېيىن ، مۇسابىقىنى تەشكىللىگۈچى شەخس ئالدىن تەييارلىغان ئوغلاقنى بەلگىلەنگەن ئورۇنغا تاشلاپ بېرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن مۇسابىقە باشلىنىدۇ . ئېتى يۈگۈرۈك ماھىر چەۋەندازلار بەس ـ بەس بىلەن ئات چاپتۇرۇپ ، ئوغلاقنى بۇرۇن ئېلىۋېلىشقا تىرىشىدۇ . ئوغلاقنى يەردىن ئېلىپ ئۆزەڭگە ئاستىغا ياكى تېقىمىغا بېسىۋالغۇچى ئوغلاقنى باشقىلارغا تارتتۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن نىشانغا قاراپ قۇيۇندەك چاپىدۇ . قارشى تەرەپ ئۇنى قوغلايدۇ . يېتىشۋالغان چەۋەندازلار ئات ئۇستىدە تۇرۇپ ئوغلاقنى تالىشىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىر مەيدان ئوغلاق تارتىشىش جېڭى باشلىنىدۇ . ئوغلاقچىلارنىڭ بىر قىسمى ئوغلاقنى ئېلىپ قېچىش يۆنىلىشىنى توسىدۇ ، ئېتى كۈچلۈك ، قاۋۇل چەۋەندازلار غۇزمەك بولۇۋېلىپ ئوغلاق تالىشىۋاتقان جەڭ سورۇنىغا بۆسۈپ كىرىپ ئوغلاقنى تارتىپ چىقىشقا مەسئۇل بولىدۇ . مۇشۇنداق قايتا ـ قايتا تالىشىش ، تارتىشىش ئارقىلىق ئەڭ ئاخىرىدا كىم ئوغلاقچىلار توپىنى يېرىپ ئۆتۈپ ، ئوغلاقنى بەلگە-لەنگەن پەللىگە تاشلىيالسا (ئوغلاق تاشلاش نىشانى كۆپىنچە ئوغلاق تارتىشىش مەيدانىدىن يىراقراق بولغان مەلۇم يۇرت ئىچىدىكى ئابرويلۇق بىر ئادەمنىڭ ئۆيى ياكى چەتئەل بىر جايغا نىشانلاپ سىزىلغان چەمبەر قىلىپ بەلگىلىنىدۇ) شۇ تەرەپ غەلىبە قىلغان بولىدۇ . ئوغلاق تارتىشىتا غالىب كەلگەن تەرەپ ئوغلاق تارتىشىشنى تەشكىللىگۈچىلەر تەرىپىدىن ئالاھىدە مۇكاپاتلىنىدۇ . ئوغلاق تاشلىغان ئۆي ئىگىسى بۇ ئويۇن شەرىپىگە زىياپەت بېرىدۇ ۋە مەشرەپ ئۇيۇشتۇرىدۇ . ئۇتۇپ چىققان ئاتلارنىڭ بېشىغا قىزىل تاۋار باغلايدۇ .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يۇرت ـ مەھەللىلەر بويىچە كوللېكتىپ ئىككى سەپ بولۇپ ئوغلاق تارتىشتىن باشقا يەنە ئىككى چەۋەنداز ئارىسىدا يەككىمۇ يەككە ئوغلاق تارتىشىش ئۇسۇلىمۇ بار . ئۆز يۇرتلىرىغا ۋەكىللىك قى-لىدىغان ئىككى چەۋەنداز مەيدانغا چۈشكەندىن كېيىن ، تەييارلانغان ئوغلاق مەيدانغا تاشلىنىدۇ . ئۇلار يەردىكى ئوغلاقنى تارتىشىشقا باشلايدۇ . كىمنىڭ كۈچى ئارتۇق ، ئېتى كۈچلۈك بولسا ، شۇ كىشى ئوغلاقنى تارتىۋالىدۇ . يەككە تەركىشىش ئاھايىتى جىددىي بولىدۇ . تەركىشىش نەتىجىسىدە ئوغلاقنى قولدىن بەرمىگىنى غەلىبە قىلغان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇنداق يەككە ئوغلاق تارتىشىش كىچىكرەك دائىرە ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ .

ئات ئۇستىدە ئويىنىلىدىغان ئويۇنلار ئىچىدە ئوغلاق تارتىشىشتىن باشقا يەنە « ئات بەيگىسى » ، « تەڭگە ئېلىش » ، « قىز قوۋار » ، « ئات ئۇستىدە كۈچ سىنىشىش » ، « يەردىن ياغلىق ئېلىش » قاتارلىق ئەنئە-

نۇرغۇن ئويۇنلارمۇ بار . بۇ ئويۇنلار كۆچلۈك جەڭگىۋارلىقنى تەلەپ قىلىشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن بۇگۈنكى كۈندە مىللىي تەنتەربىيە پائالىيىتىنىڭ مۇھىم تۈرلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى . (ئا)

جانبازلىق ، چەۋەندازلىق

ئۇيغۇرلاردا جانبازلىق (چامباشچىلىق) ۋە چەۋەندازلىق (ئات ئۈستى ماھارىتى) خېلى تەرەققىي قىلغان .

ئۇيغۇر جانبازلىقى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىكى ۋە ئەنئەنىۋى يەرلىك ئۇسلۇبى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باتۇر ، قەيسەر ، مەردانە خاراكتېرى ۋە جاسارىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ .

ئۇيغۇرلار مۇشت ماھارىتى ، پەشۋا ماھارىتى ، ئالىقان ماھارىتى ، يەل (چىگۈك) ماھارىتى ، قان ماھارىتى ، يانپاش ماھارىتى ، يوشۇرۇن ، ئاشكارا تېز ھۇجۇم قىلىش ماھارىتى ، تاش چېقىش ، تۆمۈر ئېگىش ، پىچاق ئېتىش ، زەربىنى توسۇش ۋە قارشى تەرەپنىڭ تىنىنى تۇتۇش ماھارىتى ، قىلىچ ۋازلىق ، نەيزىۋازلىق ، ئومۇتباز لىق ، كالتەكبازلىق ، موللاق ئېتىش ، ئېگىزگە سەكرەش ، توسۇقلاردىن ئۆتۈش ، ئوت چەمبىرىكىدىن ئۆتۈش ، كۆز باغلاش ، ئاتەشپەرەسلىك قاتارلىق جانبازلىقنىڭ خىلمۇ خىل ماھارەتلىرىگە ماھىر . ئۇزاقتىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر جانبازلىقى ھازىر تەرەققىي قىلىپ ، ئۇيغۇر جانبازلىق كومانىسى قۇرۇش بىلەن يېگىرمە نەچچە ئورۇندا مەشىق مەيدانى ، نەچچە يۈزلىگەن مەكتەپ ، جامائەت تەشكىلاتلىرىدا كوللېكتىپ ـ يەككە مەشىق قىلىش پائالىيەت ئورۇنلىرى بارلىققا كەلدى .

چەۋەندازلىق : ئۇيغۇرلار ئېتىندائىي ئۇۋچىلىق ھاياتىدىن باشلاپ ئات مىنىپ ئادەتلەنگەن خەلق بولۇپ ، ئات ئۈستىدە ياۋايى ھايۋانلار بىلەن ئېلىشىش ، ئوقيا ئېتىش قاتارلىق كۆپ خىل ئات ئۈستى پائالىيەتلىرىگە ماھىر .

ئۇيغۇرلار شەھەرلەشكەندىن كېيىن ئات مىنىشنى ئۆزلىرىنىڭ سەلتەنىتى دەپ بىلگەن . ھەرقايسى خانلىقلار دەۋرىدە ، ئات مىنىش ماھىرلىرى ئەسكەرلىككە ، ئوردا خىزمەتچىلىكىگە تاللانغان . ھەتتا قىز ـ يىگىتلەرنىڭ ئۆزلىرىگە لايىق تاللىشىمۇ چەۋەندازلىقنى شەرت قىلغان . شۇنداقلا چەۋەندازلىق ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىنىڭ ھېيت ـ بايرام ، توي ـ تۆكۈن ، سەيلە ـ سایاھەت كۈنلىرىنىڭ قىزغىن ۋە جەلپ قىلارلىق كۆڭۈل ئېچىش نومۇرلىرى بولۇپ قالغان . مەسىلەن ، ئات بەيگىسى ، ئوغلاق تارتىشىش ، ئات توپى (چەۋگەن) ، ئات ئۈستىدە تەڭگە ئېلىش ، ئات ئۈستىدە كۆچ سىنىشىش قاتارلىق مۇسابىقە شەكىلدىكى پائالىيەتتىن باشقا ھەرقايسى چەۋەندازلار ئات ئۈستىدە قىلىچ ئوينىتىش ، چۇنۇق چېپىش ، ئات ئۈستىدە نەيزە ، ئومۇت ، قالقان ئىشلىتىش ، قارىغا ئېتىش ، ئات چاپتۇرۇپ ئاتنىڭ ئوڭ ـ سول يېنىغا ئۆزىنى تاشلاش ، ئات ئۈستىدە ئۆرە تۇرۇش ، تورنىڭ ئويناش ، ئاتنىڭ ئوڭ ـ سول يېنىغا ئۆزىنى يوشۇرۇپ بۆسۈپ ئۆتۈش ، چېكىنىپ زەربە بېرىش قاتارلىق كۆپ خىل ئات ئۈستى ماھارەتلىرىنى نامايان قىلغان . (ش)

ئوردىكام ئويۇنى

ئوردىكام ئويۇنى ـــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئەنئەنىۋى ئويۇن تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ، ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئويناپ كەلمەكتە .

ئوردىكام ئويۇنى تۈزلەڭ يەرلەردە ، مال باققان يايلاق ـ جاڭگاللاردا ، يېزا ـ مەھەللىلەردە ئويناپ بولىدۇ . بۇ ئويۇن ئۇچۇن ئالدى بىلەن ئادەم سانىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قاراپ چەمبەر شەكىلدە مەيدان سىزىلىدۇ . ئاندىن شۇ سىزىق ئايلانمىسى بويىچە تەخمىنەن ھەربىر ـ ئىككى مېتر ئارىلىققا بىردىن كىچىك ئورەك كولىنىدۇ (ئورەكنىڭ ھەجمى چاي پىيالىسى چوڭلۇقىدا) . كولانغان ئورەكنىڭ سانى قاتنىشىدىغان ئادەمنىڭ سانىدىن بىرى كەم بولىدۇ . چەمبەر شەكلىدىكى بۇ مەيدانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بالىچۇق (توپ) ھەيدەپ كىرگۈزۈلىدىغان بىر ئانا (مەركىزىي) ئورەك (ئوردا دېيىلىدۇ) كولىنىدۇ . ئويۇنغا قاتنىشىدىغانلار ئۆزىنىڭ بوي ئېگىزلىكىگە ئاساسەن ئۆزلىرى تاللاپ ياراتقان نوغۇچ شەكلىدىكى بىردىن كالتەك تاياق ھەمدە يۇمىلاق

ياكى ئۇزۇنچاق (باشمالداقتىن سەل چوڭراق) ھالەتتە بىردانە ياغاچ بالىچۇق تەييارلايدۇ. ئويۇنغا قاتنىشىدىغانلار تەخ بولغاندىن كېيىن بىر كوماندا بىلەن تەڭ چاقماق تېزلىكىدە ھەر بىرى بىردىن ئورەكنى ئىگىلەپ ئانچۇق تاياق (توپ ئۇرىدىغان كالتەك) نى ئورەككە سولاپ تۇرىدۇ. ئورەك ئىگىلەش ھوشيارلىق ۋە چەبدەسلىكنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر كىم ئورەك ئىگىلىيەلمىگەن بولسا شۇ كىشى توپقا مەسئۇل بولۇپ، بالچۇقنى مەيدان سىرتىدىن توپ ئۇرۇش كالتىكى بىلەن مەيدان ئىچىگە ھەيدەپ ئەكىرىپ، پەم بىلەن مەيدان ئوتتۇرىسىدىكى مەركىزىي ئورەككە سولاش ئۇچۇن ھەرىكەت قىلىدۇ. قالغان ئويۇنچىلار ھەم ئۆزئارا ئورىكىنى، ھەم مەركىزىي ئورەكنى قوغدايدۇ. ھەربىر ئورەكنىڭ ئىگىلىرى توپنى مەركىزىي ئورەكتىن يىراقلاشتۇرۇش ئۇچۇن، ئورەككە كىرىش ئېھتىمالى بولغان توپنى كالتەك تايىقى بىلەن ئۇرۇپ يىراققا ھەيدىۋېتىشكە ھەرىكەت قىلىدۇ. ئورەك باققۇچى مۇشۇ مەقسەتتە تايىقىنى ئورەكتىن چىقارغان ھامان ئورەككە ئىگە بولالمىغان توپ ھەيدىگۈچى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، چاققانلىق بىلەن تايىقىنى ھېلىقى بوش ئورەككە تىقىۋالسا، بۇ ئورەكنىڭ ئىگىسى ئوردىسىدىن مەھرۇم قالىدۇ ـ دە، ئورىكى (ئوردىسى) نى ئىگىلىۋالغان كىشى ئورنىدا مەيداننىڭ سىرتىغا چىقىپ قايتىدىن توپ ھەيدەشكە مەسئۇل بولىدۇ. ئويۇن مۇشۇ خىل ئۇسۇلدا دەۋرسىمان داۋاملىشىۋېرىدۇ. ئارىلىقتا ئويۇننى تېخىمۇ قىزىتىش ۋە ئەۋجىگە كۆتۈرۈش ئۇچۇن ئويۇن باشلىنىشتا «كۆچ ـ كۆچ» دېگەن كوماندىسى بىلەن تەڭ، ئورەك ئىگىلىرى تايىقىنى كۆتۈرۈپ، ئۆزئارا ئورەك ئالماشتۇرىدۇ. ئەگەر مۇشۇ «كۆچ ـ كۆچ» پەيتىدە ئورىكى يوق توپچى ھەيدىگۈچى چاققانلىق بىلەن بىرمۇ بوش ئورەككە تايىقىنى سېلىۋالسا، ئۇ ئورەك شۇنىڭغا مەنسۇپ بولۇپ، بىخەستەلىك قىلىپ كىم ئورەك ئىگىلىيەلمىگەن بولسا، شۇ داۋاملىق توپ ھەيدەشكە مەسئۇل بولىدۇ. ئەگەر توپ ھەيدىگۈچى بالچۇقنى باشقىلارنىڭ ئۇرۇپ يىراقلاشتۇرۇشىغا يول قويماي، ئەپچىللىك بىلەن توپنى مەركىزىي ئورەككە كىرگۈزۈۋالسا، شۇ ھامان بىر قېتىملىق ئورەك كۆچۈش (كۆچ ـ كۆچ) بولىدۇ. شۇ جەريانداا ھەركىم چاققانلىق بىلەن ئورەك ئىگىلىشى شەرت. ئاۋادا ئورەك ئىگىلىيەلمەي سىرتتا قالغىنى يەنە توپ ھەيدەپ كېلىشكە مەسئۇل بولىدۇ. ئەگەر ئىككى كىشىنىڭ تايىقى بىر ئورەككە سېلىنىپ قالسا، كىمنىڭ تايىقى ئورەككە بالدۇر سېلىنغان بولسا، ئورەك شۇ كىشىگە مەنسۇپ بولىدۇ. كىم بۇرۇن ئىگىلىگەنلىكى ئايرىلماي ئورەك تالىشىش يۈز بەرسە ئويۇن باشلىقى ھۆكۈمى بىلەن يەنە بىر قېتىم «كۆچ ـ كۆچ» قىلىنىدۇ. بۇ ئويۇننى ئويناشتا ئوينىغۇچىلارنىڭ توپ كالتىكى بىلەن بىر ـ بىرىنىڭ پۇتىغا ياكى باشقا جايلىرىغا ئۇرۇشقا، بالچۇقنى قولى بىلەن تۇتۇپ ئويناشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. ئويۇن تەرتىپىگە خىلاپلىق قىلغۇچىلار سېزىلسە، ئۇ كىشى ئويناشتىن مەھرۇم قىلىنىدۇ ياكى باشقا ئۇسۇللار بىلەن تەنبىھ بېرىلىدۇ.

ئوردىكام ئويۇنى ئىنتايىن قىزىقارلىق بولۇپ، چەبدەسلىكنى، ھوشيارلىقنى، پەملىك بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ئويۇن كىشىنىڭ غەيرىتىنى، ئىرادىسىنى كۈچەيتىپ، ئىنتىپاقلىق ئېڭىنى ئۆستۈرىدۇ. (ئا)

«قاچ ـ قاچ» (كويلا توپ) ئويۇنى

«قاچ ـ قاچ» ئويۇنى ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي، ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە ئويۇنلىرىدىن بىرى بولۇپ ئۇ ئادەتتىن تاشقىرى تېزلىك، چېۋىرلىك، قەيسەرلىك ۋە ھوشيارلىقنى تەلەپ قىلىدۇ.

بۇ ئويۇنمۇ ئىككى تەرەپ بولۇپ، مۇسابىقىلىشىش شەكلىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئويۇنغا قاتنىشىدىغانلار كۆپرەك بالىلار ۋە ياشلار بولۇپ، ئالدى بىلەن ئۇلار ئىككى سەپكە ئايرىلىدۇ. ئادەم سانى چەكلەنمەيدۇ، ئەمما ھەربىر سەپكە قاتنىشىدىغانلارنىڭ سانى توققۇزدىن ئېشىپ كەتمەيدۇ.

«قاچ ـ قاچ» ئويۇنى ئۇچۇن يۇگۈرۈشكە ئەپلىك تۇزلەك يەر ياكى ئېتىزلىق مەيدان قىلىنىدۇ. ئويۇن مەيداننىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى قاتناشقۇچىلارنىڭ سانىغا قاراپ سىزىلىدۇ (ئادەتتە بۇ خىل ئويۇن ئۇچۇن تەييارلانغان مەيداننىڭ ئۇزۇنلۇقى ئاتمىش ـــ سەكسەن

مېتر ، كەڭلىكى قىرىق ــ ئاتمش مېتر ئەتراپىدا بولىدۇ) . مەيدانىنىڭ ئىككى تەرىپىگە چەمبەر شەكلىدە سىزىلغان توپ ئۇرۇش ئورنى ۋە قېچىپ باردىغان ئوردا ئادەتتە « كويلا » دەپ ئاتىلىدۇ .

« قاچ ـ قاچ » ئويۇنىنى ئۇچۇن بىر دانە توپ (شاپىتۇل ياكى ئۆرۈك ئۇرۇقچىسىغا خام يېپنى ئوراپ ، ئالمىدەك چوڭلۇقتا قىلغاندىن كېيىن ، ئۇنى تۆت ياكى سەككىز كۆزلۈك قىلىپ ، ئوخشاشمىغان رەڭلىك يىپ بىلەن ئۇستىدىن كەشتىلەپ چىرايلىق ۋە چىداملىق قىلىپ بۆجەپ يۇمىلاق توپ شەكلىگە كىرگۈزىدۇ) ۋە ئۇزۇنلۇقى توقسان سانتىمېتر ئەتراپىدا ، تومۇلۇقى كەتمەن سېپىمدەك ، توپ ئۇرۇش قىسمى (بىر تەرىپى) ياپىلاق شەكلىدىكى توپ ئۇرۇش كالتىكى تەييارلىنىدۇ . ئەگەر مەيدان كىچىكرەك بولۇپ توپ ئۇرۇش كالتىكى بولمىسا ، كالتەك ئورنىدا قول بىلەن توپنى ئۇرۇپ ئويىنىسمۇ بولىدۇ .

ئويۇن باشلاشتا ئىككى تەرەپنىڭ كومانداباشلىقلىرى ئالدى بىلەن توپ ئۇرۇش هوقۇقىنى تالىشىدۇ . توپ ئۇرۇش هوقۇقى ئايرىلغاندىن كېيىن ، توپ ئۇرغۇچى تەرەپ ئەزالىرى توپ ئۇرۇش كويلىسى ئىچىدە رەتلىك تىزىلىپ تۇرىدۇ . قارشى تەرەپ ئەزالىرى مەيدانىدا توپنى تۇتۇۋېلىش ئۇچۇن ئەپلىك جاي تاللاپ ، خۇددى ۋالىبولچىلاردەك ئورۇن ئىگىلەيدۇ . توپ ئۇرغۇچى تەرەپكە مۇداپىئە كۆرگۈچى قارشى تەرەپنىڭ كومانداباشلىقى توپنى كالتەككە توغرىلاپ تاشلاپ بېرىدۇ . كومانداباشلىقى (رامباتچى) نىڭ ئىككى قېتىم توپ ئۇرۇش هوقۇقى بولىدۇ . توپ ئۇرغۇچى ئۇرۇلغان توپ بىلەن تەڭ مەيدانىنىڭ قارشى تەرىپىدىكى بەلگىلەنگەن كويلا (ئوردا) ئىچىگە قاراپ يۇگۈرىدۇ . ئەگەر ئۇ كىشى كويلا ئىچىگە كىرىۋالغۇچە قارشى تەرەپ توپنى تۇتۇۋېلىپ ، توپ بىلەن ئۇنى ئۇرۇۋالسا ، مۇداپىئەدە تۇرغان قارشى تەرەپ ئەزالىرى ناھايىتى چەبدەسلىك بىلەن گۇرىدە يۇگۈرۈپ بېرىپ توپ ئۇرۇش كويلىسى ئىچىگە كىرىۋېلىشى شەرت . ئەگەر بەلگىلەنگەن مەيدانغا كىرگۈچە ئارىلىقتا قارشى تەرەپ توپ بىلەن ئۇلارنىڭ بىرەر ئەزاسىنى ئۇرۇۋالسا ، ئۇلار توپ ئۇرۇش هوقۇقىغا ئىگە بولالمايدۇ .

توپ ئۇرۇش هوقۇقى باز تەرەپنىڭ ئەزالىرىدىن بىرسى توپ ئۇرغاندا كالتىكى توپقا تەگمەي ياكى يىراقتا ماڭماي ، قېچىشنى لايىق كۆرمىسە ، كويلىغا كىرىپ تۇرۇپ ، ئىككىنچى ئەزا ئۇرغاندىن كېيىن شۇ كىشى بىلەن بىرگە قاچسىمۇ بولىدۇ ياكى كېيىنكى ئۇچىنچى ، تۆتىنچى توپ ئۇرغۇچى بىلەن بىللە قاچسىمۇ بولىدۇ . ئىشقىلىپ توپ ئۇرغان كىشى چوقۇم بەلگىلەنگەن رايونغا قېچىپ بېرىۋېلىشى شەرت . ئۇ يەنە پۇرسەت كۈتۈپ ، ئۆزىنىڭ كوماندىسىدىكى باشقا بىرى توپ ئۇرغان زامان توپ ئۇرۇش كويلىسىغا قايتا قېچىپ كېلىۋالسا ، « ئەسىر » لىكىتىن قۇتۇلۇپ ، توپ ئۇرۇش هوقۇقىغا قايتا ئىگە بولىدۇ . توپ ئۇرغۇچى تەرەپ ئەزالىرى توپنى بەلگىلەنگەن مەيدان ئىچىدە خالىغان يىراقلىققا ئۇرسا بولىۋېرىدۇ . لېكىن ئارقا تەرەپكە ئۇرسا ياكى مەيدان سىزىقىدىن چىقىپ كەتسە « كۆيگەن توپ » (« سېسىق توپ ») هېسابلىنىپ توپ ئۇرۇش هوقۇقى ئالمىشىدۇ . مۇسابىقە جەريانىدا توپ ئۇرغۇچى تەرەپنىڭ توپ ئۇرۇش نۆۋىتى تۈگەپ ، ھەممىسى قاچالماي قالسا ، ئۇ هالدا مۇداپىئە قىلغۇچى قارشى تەرەپنىڭ ئىككى ئەزاسى مەيدان ئىچىدە ئۆزئارا توپ پاسلىشىپ ، توپ ئۇرغۇچى تەرەپنىڭ بەلگىلەنگەن رايونغا قېچىپ بېرىۋېلىشىغا پۇرسەت يارىتىپ بېرىدۇ . بۇ پۇرسەت ئىچىدىمۇ قېچىپ بېرىۋالالمىسا ياكى قېچىش جەريانىدا قارشى تەرەپ توپ بىلەن ئۇرۇۋالسا ، يېڭىلگەن بولۇپ ، توپ ئۇرۇش هوقۇقى ئالمىشىدۇ .

دېمەك ، « قاچ ـ قاچ » ئويۇنى ئەنە شۇنداق جىددىي تىركىشىش ، دەۋر ئالمىشىش ئىچىدە داۋاملىشىدىغان ئىنتايىن قىزىقارلىق ئويۇندۇر . (ئا)

سارغايدى (چاقپەلەك)

سارغايدى ــ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان مىللىي ، ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنىڭ بىرى . بۇ ئويۇن قەدىمدىن باشلاپ ھەرخىل هېيت ـ بايرام ، مۇراسىملاردا ، شۇنداقلا دېھقانچىلىقنىڭ ئارىسال پەيتلىرى

رىدە ، كۆپرەك قىش كۈنلىرى ئويۇشتۇرۇلغان بولىدۇ .

چاقپەلەك ياغاچ ۋە ياغاچ چاقنى مېخانىكىلىق ئۇسۇل بىلەن گىرەلەشتۈرۈپ ياسالغان بولۇپ ، تەخمىنەن ئون بەش ـ يىگىرمە مېتر ئېگىزلىكتىكى موما ياغاچقا ھارۋا چاقىنى كىيگۈزۈپ ، چاقنىڭ ئوستىگە يەنە ئىككى تال بادرا ياغاچ بىرگە جۈپلىنىپ باغلىنىدۇ . بۇ چاقنىڭ موما ئوستىدە مەزمۇت تۈرۈشنى كاپالەتلەندۈرىدۇ . ئويۇنچىلار ئوچىدىغان ئىلەڭگۈچ (ئارغامچا) لار چاقپەلەك ئوستىدىكى جۈپلىمە ياغاچقا مۇقىم بېكىتىلگەن بولىدۇ . چاقنى ئايلاندۇرىدىغان يەنە بىر تال ياغاچ موما (ئوق ياغاچ) ياغاچنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە توغرىسىغا قىلىپ مۇقىم ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ ، بۇ توغرا ياغاچنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۆتتىن سەككىز ئادەم تۇرۇپ ، بىر خىل تېزلىك بىلەن ئوڭ يۆنىلىشكە قاراپ ئىتتىرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن چاقمۇ بىللە ئايلىنىپ ، چاققا باغلانغان ئىلەڭگۈچتىكى ئىككى « ئوچقۇچى » ئاستا ـ ئاستا كۆكىكە كۆتۈرۈلىدۇ . چاق قانچىلىك تېز ئايلانغانسېرى ئىلەڭگۈچمۇ شۇنچە تېزلىكتە بارغانسېرى ئېگىزلەيدۇ . ئەگەر تېنى ئاجىز ياكى بېشى قايىدىغان كىشىلەر ئوچسا ، ئىلەڭگۈچ ھاۋاغا كۆتۈرۈلگەنسېرى كۆڭلى ئاينىپ ، چىرايلىرى ساغرىپ كېتىشى مۇمكىن . بۇ ئويۇنىنىڭ مۇشۇنداق ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ، ئۇنىڭغا « سارغايدى » دەپ نام بېرىلگەن .

بۇ ئويۇنىنىڭ ئۆزىگە خاس قائىدە ـ يوسۇنى بولۇپ ، مەخسۇس ئادەم تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدۇ .

چاقپەلەك ئويۇنىنىڭ يۇقىرىقىغا ئوخشاشمايدىغان يەنە بىر خىل شەكلىمۇ بار . بۇ خىل چاقپەلەكنىڭ مىسى تەخمىنەن سەككىز ـ ئون مېتر غىچە ئېگىزلىكتە بولۇپ ، بۇ مومۇ يەرگە تىك قىلىپ مەھكەم ، مىدىرلىمايدىغان ھالەتتە كۆمۈلىدۇ . بۇ مومنىڭ ئوچىغا يەنىلا ھارۋا چاقى ياكى شارىكلىق چاق كىيگۈزۈلىدۇ . چاقنىڭ ئوستىگە پىلوس (« + ») شەكىللىك ئىككى باسۇرۇق ياغاچ مەھكەم باغلىنىدۇ . بۇ چاقنىڭ تاسادىپىي ھالدا موما ياغاچتىن چىقىپ كەتمەسلىكىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ . چاقنىڭ چەمبىرىكىگە گېئومېتريك تەگپۇڭلۇقى تەڭشەلگەن تۆت دانە ھالقا مۇستەھكەم بېكىتىلىپ ، بۇ ھالقىلاردىن تۆت تال ھەرىكەتلەنىش ئارغامچىسى چۈشۈرۈلىدۇ . بۇ ئارغامچا يۇز كىلوگراملىقتىن ئارتۇق كۈچىنىشكە بەرداشلىق بېرەلەيدىغان بولۇپ ، ئادەتتە موما ياغاچنىڭ ئېگىزلىكىدىن ئوتتۇز ـ ئەللىك سانتىمېتر كالتە بولىدۇ . شۇڭا ئۇ بوشلۇقتا مۇئەللەق ھالەتتە تۇرىدۇ . ئارغامچىنىڭ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن ئوچى ئادەمنىڭ پۇتى ئەركىن پاتقۇدەك ئىلمەك قىلىپ چىگىلىدۇ . ئوچقۇچىلار تۆت كىشىدىن ئاشمايدۇ . ئۇلار سول پۇتنى ئارقاغا ئىلمىكى ئىچىگە سېلىپ سول قولىدا ئارغامچىنى مەھكەم تۇتىدۇ . ئۇچۇش تەييارلىقى پۈتكەندىن كېيىن ئوچۇش قوماندىسى بېرىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن تۆت « ئوچقۇچى » تەكشى رىتىم بىلەن ئوڭ پۇتىنى يەرگە تېپىپ ، چاقپەلەكنى ھەرىكەتلەندۈرىدۇ . بۇنىڭ بىلەن ئوچۇش دائىرىسى قۇش قانىتىدەك كېرىلىپ ، ئوچقۇچىلار ئاستا ـ ئاستا يۇقىرىغا كۆتۈرۈلىدۇ ۋە چاقپەلەكنىڭ ئايلىنىش ئوقىغا ماس ھالدا ھاۋادا ئايلىنىش ھاسىل قىلىدۇ . ئوچقۇچىلار ئېگىزرەك ئوچۇشنى خالاپ ئوچۇش ماھارىتىنى نامايان قىلماقچى بولسا ، ئۇلار ئوڭ پۇتى بىلەن يەرنى تېپىش سۈرئىتىنى تەكشى تېزلىتىش ۋە ئۆزئارا ھەرىكەت جەھەتتە ماسلىشىش زۆرۈر ، ئەگەر ئوچۇشتىن توختاشقا توغرا كەلگەندە ، ئوچۇش سۈرئىتىنى ئاستىلىتىپ ، يەنە شۇ ئوڭ پۇتى بىلەن بىردەك يەر « تورمۇز » قىلىنىدۇ .

بۇ ئويۇنمۇ مىللىي تەنتەربىيە تۈرىگە مەنسۇپ بولۇپ ، يۇرەك ۋە ئۆپكىنى چېنىقتۇرۇشتا كۆرۈنەرلىك رول ئوينايدۇ . (ئا)

ياڭاق ئويۇنى

ياڭاق ئويۇنى ـــ نىشانغا تەگكۈزۈشنى مەقسەت قىلغان ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنىڭ بىرى بولۇپ ، ياڭاق كۆپ چېقىدىغان قەشقەر، خوتەن ، ئاقسۇ قاتارلىق رايونلاردىكى ئۇيغۇر ياشلىرى ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان .

بۇ ئويۇن ئادەتتە ھېيت ـ بايرام ۋە ھەرخىل سەيلە پائالىيەتلىرىدە ئوينىلىدۇ . بۇ بىر قەدىمى ئادەتتىكى ئويۇن بولۇپ ، قاتنىشىدىغانلارنىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ . كىمنىڭ ياڭىقى بولسا ئىختىيارىي ئوينىۋېرىدۇ . بۇ ئويۇن

ئۇچۇن تامنىڭ تۈۋىگە ياكى تۈزلەڭ يەرگە ئون ـــ يەتتە ياغاق سىغقۇدەك بىر ئورەك كولىنىدۇ . ئويىنغۇچىلار ئۆزئارا كېڭىشىپ ، ئورەككە ياغاق ئاتىدىغان چېگرا سىزىقى بەلگىلۈنىدۇ ياكى تامغا بىر پارچە تاختاينى يانتۇ تىكلەپ ، تاختاينىڭ يۇقىرى تەرىپىدىن پەسكە قارىتىپ بىر ياغاقنى دوملىتىدۇ . شۇ ياغاقنىڭ دوملاپ بېرىپ توختىغان يېرى ياغاق ئېتىش چېگرا سىزىقى قىلىنىدۇ .

قاتناشقۇچىلار مۇۋاپىق ئۇسۇل بىلەن كېلىشىپ ئورەككە ياغاق ئېتىش نۆۋىتىنى بەلگىلەيدۇ . شۇ رەت بويىچە بىرىنچى بولۇپ ياغاق ئاتقۇچىغا-ئويۇنغا قاتنىشىدىغان ھەر بىركىشى ئوخشاش ساندىكى ياغاقنى بېرىدۇ . ياغاق ئاتقۇچى قولىدىكى پاي قىلىپ قوشۇلغان ياغاقنى « جۈپ » ياكى « تاق » دەپ ئاشكارا جاكارلاپ چېگرا سىزىقنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ ئورەككە تاشلايدۇ . ئادەتتىكى ئەھۋالدا ئورەك بىلەن چېگرا سىزىقنىڭ ئارىلىقى تۆت ـ بەش مېتر ئەتراپىدا بولىدۇ . ئەگەر ياغاق ئاتقۇچى « جۈپ » دەپ توۋلىغان بولسا ، ئورەككە چۈشكەن ياغاقنىڭ سانى جۈپ بولسا ئۇتقان ھېسابلىنىپ . باشقىلار پاي قىلىپ قوشقان ياغاق شۇ كىشىگە تەۋە بولىدۇ . ئورەككە چۈشكەن ياغاقنىڭ سانى تاق بولسا ئۇتتۇرغان بولىدۇ ۋە ئويۇنغا قاتناشقانلار قانچە ياغاق پاي قوشقان بولسا ، شۇنچە ياغاق تۆلەم تۆلەيدۇ . ئۇتقۇچىدا ئارقا ـ ئارقىدىن ياغاق ئېتىش ھوقۇقى بولىدۇ . ئۇتتۇرۇپ قويسا ياغاق ئېتىش نۆۋىتى ئالمىشىدۇ . ھەر قېتىم ئورەككە ياغاق ئاتقاندا ئويۇنغا قاتناشقانلار يۇقىرىقىدەك ئوخشاش ساندىكى ياغاقنى ئالىدىن پاي قىلىپ تاپشۇرىدۇ . ياغىقى تۈگەپ ئويناشنى خالىمىسا مەجبۇرلانمايدۇ . بىر ئورەكتە ئويناۋاتقانلار ئاز دەتتە ئۈچ ـ تۆت ئادەمدىن ئاشمايدۇ . (ئا)

«قوشماق ئاداش » ۋە توپۇق ئويۇنى

قوشماق ئاداش ئويۇنى بىلەن توپۇق ئويۇنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا دوستلۇق ، ۋاپادارلىق ، ساداقەتمەنلىكنىڭ سۆزلى سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئويۇن .

قوشماق ئاداش ئويۇنى ـــ خەلقىمىز ئىچىدە كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ ، ئىككى ياشنىڭ ساداقىتىنى ئىپادىلەشنىڭ سىمۋولى قىلىنغان . ئويۇن ئۇچۇن ئۆرۈك ئۇچكىسىدىن جۈپ (قوشماق) چىققان مېغىز تاللىنىپ قوشماق ئوينىغۇچى ئىككى تەرەپ بىردىن يەيدۇ . يېيىش ۋاقتىدا ، ۋاقىت بەلگىلەپ ، بەلگىلەنگەن ۋاقىتدا كىم بالدۇر « ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم قوشماق ئاداش » دەۋالسا شۇ ئۇتقان بولىدۇ . ئۇتقۇزغۇچى ۋەدىلەشكەن نەرسىنى ئۇتقۇچىغا بېرىدۇ . بۇ ئويۇن كۆرۈنۈشتە ئاددىي بولغان بىلەن ئىككى دوستنىڭ بىر ئۇچكە ئىچىگە سىغقان قوشماق مېغىزدەك ھېم دوستلۇقىنى ئىپادىلەيدۇ .

توپۇق ئويۇنى ـــ شەرتى ئېغىر ، مەسئۇلىيەتچانلىقى كۈچلۈك ، مۇددىتى ئۇزۇن ، ئەر ـ ئايال ، قېرى ـ ياش ھەممىگە تەڭ ئومۇملاشقان ئويۇن . بۇ ئويۇنمۇ دوستلۇقنىڭ مۇستەھكەم بولۇشىنى ، دوستنىڭ ئۇزاق سىناقلاردىن ئۆتەلەيدىغان ئۇنتۇلماس ، ساداقەتمەن دوستلۇقىنى سىناش ئويۇنى ، بۇ ئويۇن ئۇچۇن قوي ياكى ئۆچكىنىڭ توپۇقى لازىم . توپۇق قوي ياكى ئۆچكىنىڭ ئارقا پۇت سېنىدىن چىقىدۇ . ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى مۇستەھكەم ئۇيۇللۇقتا ئىكەن . گۆش بىلەن توپۇق سۆڭىكى ئارىسىدىكى ئۇيۇللۇقنى پىچاق بىلەن ئاجرىتىشمۇ خېلى قىيىن . ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ دوستلۇق غايىسىنى ئەنە شۇ گۆش بىلەن توپۇق سۆڭىكى ئارىسىدىكى ئۇيۇللۇقتا سىمۋول قىلغان .

توپۇق ئويۇنىنىڭ ئوينىلىشى : توپۇق ئوينىغۇچى ئىككى كىشى بىر يەردە تۇرغان بولسۇن ياكى يىراق يەردە بولسۇن ، ئۆزلىرىنىڭ دوستلۇق سەمىمىيىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۇن ، بىرى يەنە بىرىگە پاكىزلەنگەن توپۇقنى تېشىپ يىپ ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ . توپۇقنى قوبۇل قىلغان دوستى ئۇنى ئېلىپ يېنىدا ساقلايدۇ . توپۇق بەرگۈچى خالىغان مەزگىلدە ئويۇقسىز توپۇقنى سورايدۇ ، توپۇق ئالغۇچى دەرھال چىقىرىپ بېرىشى لازىم ، شۇنداق قىلالمىسا ، ئۇ ئۇتقان بولىدۇ . بۇ چاغدا توپۇق بەرگۈچى قوي ، كالا ، ھەتتا تۆگە سويۇپ چاي (مەشرەپ) بېرىپ دوستىنىڭ ساداقىتىگە رەھمەت ئېيتىدۇ . مۇبادا دېگەن ۋاقىتدا توپۇقنى چىقىرىپ

بەرەلمسە ، توپۇق ئالغۇچى ئۇتتۇرغان بولۇپ ، ئۇتقۇچى تەرەپكە مەشرەپ ـ چاي"بېرىدۇ .

تۇپۇق ئويۇنى ئۆزئارا دوستلۇق ۋە ساداقەتمەنلىكنى سىنايدىغان ، هوشيارلىقنى ئاشۇرىدىغان ئەنئەنىۋى ئويۇن بولۇپ ، هازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە . (ش)

توپ ئويۇنى

توپ ـــ ئۇيغۇرلاردا ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى ئويۇن تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ، ئۇنى ئاساسەن قىزلار ئويناىدۇ .

ئۇيغۇر قىزلىرى توپنى ئۆزلىرى ياسايدۇ . ئۇلار قۇرۇغان شاپتۇل ئۆچكىسىگە پاختا يېپنى يۆگەپ ئالمىدەك بولغاندا ئۇستىنى هەر خىل گۈللۈك يېپلار بىلەن تورلاپ بېزەيدۇ . بۇنداق توپ يەرگە ئۇرۇلغاندا تېز ئۆرلەيدۇ ۋە توپ ئىچىدىكى شاپتۇل ئۆچكە مېغىزى شىرىقلىغان بىر خىل ئاۋاز چىقىرىپ دىققەتنى جەلپ قىلىدۇ .

توپ ئويناش ئۇيغۇرلاردا ، بالا ئۆمىلىگەندىن باشلىنىدۇ . ① بالا ئۆمىلىگەندە ئاتا ـ ئانىلار توپنى دومىلىتىپ بالىنىڭ ئەكېلىشىنى بۇيرۇيدۇ . بۇنىڭ بىلەن بالىنىڭ كۆڑۈش سېزىمى ئاشىدۇ ، ئۆمىلەش هەرىكىتى تېزلىشىدۇ . ② بالا تۇرالىغاندا ، ئۆزى مېڭىشنى ئۆگىتىش ئۈچۈن توپنى دومىلىتىدۇ ، بۇنىڭ بىلەن بالا توپقا قىزىقىپ تېز مېڭىشقا ئادەتلىنىدۇ . ③ بالىنىڭ تىلى سۆزگە راۋانلاشقاندا ، چوگىلاردىن بىرى « بىر ، ئىككى ، ئۈچ » دەپ توپنى يەرگە ئۇرۇپ سانايدۇ . بۇنىڭ بىلەن بالا سانىقىنى ئۆگىنىدۇ ۋە توپنىڭ يۇقىرى ، تۆۋەن ئۆرلىشىگە قاراپ كۆزى چېنىقىدۇ . بۇلار هەممە ئۇيغۇر ئائىلىسىگە ئومۇملاشقان ئادەت ، يۇقىرىقىلار بىلەن چېنىققان بالا مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە ، مۇستەقىل توپ ئويناش باسقۇچىغا كۆچىدۇ . بۇ چاغدا بىر قانچە قىز بالا بىرلىشىپ شەرتلىك توپ ئويناىدۇ . ئۇنىڭ قوشاقلىرى مۇنداق :

ئىككى سەككىز ئون ئالتە ،
ئون ئالتىنى كىم يازدى ،
ئاكام بىلەن مەن يازدىم ،
ئىشەنمىسەڭ سوراپ باق ،
هەسەل ئېلىپ يالاپ باق .

ئۇنىڭدىن كېيىن « لام ـ جىم » دەپ توپ ئويىنىغۇچى توپنى تۇتۇۋېلىپ جىم تۇرىدۇ . باشقىلارمۇ گەپ ـ سۆزسىز مىدىر قىلماي تۇرۇشى شەرت . كىم خىلاپلىق قىلسا ئويۇندىن قالىدۇ ياكى ئالقىنىغا بىر ـ ئىككى شاپىلاق يەيدۇ . تېخى ياتلىق بولۇش يېشىغا يەتمىگەن قىزلار ئارىسىدا بۇ خىل توپنى ناخشا ـ قوشاقنىڭ رىتمىگە ماسلاشتۇرۇپ ئويناش ئادىتى ئومۇملاشقان . ئويۇنىنىڭ شەرتى سۆپىتىدە ، توپنى قاچۇرماسلىق ، قوشاق ئۇ قۇغاندا دۇدۇقلىماسلىق ، قوشاق توپنىڭ ئۆرلەش ـ چۈشۈشىگە ماسلىشىش ، بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغۇچىلار ئويناش نۆۋىتىدىن قالىدۇ . توپ ئويناش ماهىرلىرى قوشاقنى ياخشى ئېيتىش بىلەن ، توپنى ئالقان بىلەن يەرگە ئۇرۇپ ئۆرلىگەندە قول دۈمبىسىدە توختىتىپ سىيرىلدۇرۇپ ئالقانغا چۈشۈرۈپ قايتا يەرگە ئۇرىدۇ . خەلق ئارىسىدا « توپ قوشقى »نىڭ تۈرلىرى كۆپ بولۇپ ، بىر قەدەر ئومۇملاشقانلىرى مۇنداق ئېيتىلىدۇ :

چىگىچى ، بۇغدايچى ،
خەمكى دوغدايچى .
كېچىلەپ زوۋانى قوي ،
زوۋىنىڭ قايسى قىزى .
ئەڭ كىچىك ۋاپا قىزى ،
ۋوپىنى ۋاپا دېمەڭلار ،
ۋوپا يالغانچى بولۇر .
ۋوپىدىن كۆرە بوۋاڭنى تاپ
بوۋا بەك ياخشى بولۇر .
.....

(ش)

تاشتەرمەك

تاشتەرمەك (چاكوم) ئويۇنى ، ئۇيغۇر قىز ـ چوكانلىرى ئارىسىدىكى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنىڭ بىرى .

بۇ ئويۇننى ئىككى ـ ئۈچ قىز سىلىقلىتىلغان بەش دانە شاپتۇل ئۈچكىسى ياكى بەش تاش بىلەن ئويناپىدۇ . تاشلارنىڭ بىرى يوغانراق بولۇپ ، ئۇ ئانچۇق ، كىچىك رەڭ تۆتى بالىچۇق بولىدۇ . بۇ ئويۇن ئالتە باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ . ئالدىنقى بەش باسقۇچتا تاشلارنى بىر قولدا سىقىمداپ تۇرۇپ ، ئانچۇقنى بارماقنىڭ ئۇچى بىلەن يۇقىرى ئېتىپ بالىچۇق تاشلارنى يەرگە چاچىدۇ . يۇقىرى ئاتقان ئانچۇق تاشنى يەرگە چۈشۈرمەي تۇتۇۋېلىش كېرەك . ئانچۇق تاش يەرگە چۈشۈپ كەتسە ، ياكى بالىچۇق تاشنى يەردىن ئالغۇچە مىدىرلىتىۋەتسە ، ياكى قولىغا ئالغان بالىچۇق تاش ئانچۇق تاشنى تۇتقۇچە چۈشۈپ كەتسە ، ئۇنىڭ ئويناش نۆۋىتى باشقىلارغا ئالمىشىدۇ . ئىككىنچى قېتىم نۆۋەتنى كەلگەندە ، توختاپ قالغان يېرىدىن داۋاملاشتۇرىدۇ . بۇ ئويۇنىدا ھەر بىر باسقۇچنىڭ ھەربىرىكە ماسلاشتۇرۇپ ئېيتىلىدىغان قوشىقى بولىدۇ .

بىرىنچى باسقۇچتا بەش تاشنى ئۈڭ قولدا سىقىمداپ تۇرۇپ ، ئانچۇقنى بارماق ئۇچى بىلەن يۇقىرى ئېتىپ تۆت بالىچۇقنى يەرگە چاچىدۇ ۋە ئانچۇق تاشنى يەرگە چۈشۈرمەي تۇتۇۋالىدۇ . ئاندىن ئانچۇق تاشنى يۇقىرى ئېتىپ ، چۈشكىچە بالىچۇق تاشتىن بىرنى يەردىن چىمدىپ ئېلىپ ئانچۇق تاشنى يەرگە چۈشۈرمەي تۇتۇۋالىدۇ . باشقا تاشلارمۇ مۇشۇنداق ئويناپىدۇ . بۇنىڭ قوشىقى مۇنداق :

چاكوم ـ تاماكوم ،
كىچىكى ـ كېلىنچىكى ،
كۆمىكى ، كۆمۈچىكى
بۆلىكى بىلەزۈكى .

ئىككىنچى باسقۇچتا بىرىنچى باسقۇچتەك باشلىنىپ ، بالىچۇق تاش ئىككىدىن ئېلىنىدۇ ۋە بۇ ھەرىكەتكە ماس قوشاق ئېيتىلىدۇ :

چوڭ ئۇزۇم ، چولپان كۆزۈم ،
چوڭ خاتا قىلغان ئۆزۈم .
چوڭ بولاي چوكان بولاي ،
ياخشى يارغا يار بولاي .

ئۈچىنچى باسقۇچتا يەردىكى چېچىلغان تاشنى بىرىنچى قېتىم ئۈچنى ، ئىككىنچى قېتىم ئاخىرقى بىرىنى ئالىدۇ . بۇنىڭ قوشىقى مۇنداق :

ئۈچ ئۆزۈم ،
ئۈچنى مەن تولدۇرىمەن .
ئۈچنى مەن تولدۇرغىچە ،
سىزىپ كېتەر قارا كۆزۈم .

تۆتىنچى باسقۇچتا بالىچۇق تاشنى يەرگە توپ قويۇپ توپ ئالىدۇ . بۇنىڭ قوشىقى مۇنداق :

توك ـ توك ، قوش توك ـ توك ،
بۇ ئويۇندا ئۇتتۇرۇپ ، باشقىدىن ئويناشقا يوق .

بەشىنچى باسقۇچتا بەش تاشنى بىراقلا چاچىدۇ ۋە ئانچۇق تاشنى ئايرىۋالىدۇ ـ دە ، ئۇنى يۇقىرى ئاتىدۇ . چۈشكىچە بالىچۇق تاشتىن بىرنى سول قول ئاستىغا كىرگۈزۈۋالىدۇ ـ دە ، ئانچۇق تاشنى تۇتۇۋالىدۇ . سول قول ئاستىغا بىر تاشنى ئېلىش ، باشقا تاشنى مىدىرلاتماسلىق شەرت . قالغان ئۈچ تاشمۇ سول قول ئاستىغا بىردىن كىرگۈزۈلىدۇ . بۇنىڭ قوشىقى مۇنداق :

ھويلا ، ھويلا بىر ھويلا ،
ھويلا ، ھويلا ئىككى ھويلا .
ھويلا ، ھويلا ئۈچ ھويلا ،
ھويلا ، ھويلا تۆت ھويلا .

دەپ تۆت تاشنى يەردىن سالامەت سىيرىۋالىدۇ ـ دە ، چىككا ـ چىككاڭ بىر شە (شەھەر) دەيدۇ . بۇ ئۇتۇقانلىق ـــ شەھەر ئالغانلىق بولىدۇ . شۇنىڭ بىلەن

ئالتىنچى باسقۇچى ئاياغلىشىدۇ .

تاشتەرمەك ئويۇنى بالىلارنىڭ كۆزىنىڭ كۆرۈش قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇشقا ياردەم بېرىپلا قالماستىن ، چاققان ۋە پەم ـ پاراسەتلىك بولۇشقا يېتەكلەيدۇ . (ش)

ۋاللەي ئويۇنى

« ۋاللەي » ـــ ئۇيغۇر تىلىدا بەلگىلىك مەنەگە ئىگە بولمىغان ، مۇئەييەن ئاھاڭ ياكى رىتىمنىڭ ئىشارىلىك بەلگىسى بولۇپ ، ئۇ كىشىلەرنىڭ چەللەش قابىلىيىتىنى ئۆستۈرىدىغان ، قول ۋە پۇت قاتارلىق بەدەن ئەزالىرىنىڭ كۈچىنى ئاشۇرىدىغان ، ئۆپكىنىڭ ئىشلەش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىدىغان ۋە يۈرەكنى تاۋلايدىغان بىر خىل ئەنئەنىۋى ئويۇنىنىڭ نامىدىن ئىبارەت .

بۇ ئويۇنىدا مەخسۇس مەيدان ۋە ئالاھىدە قورال تەلەپ قىلىنمايدۇ ، قاتنىشىدىغان ئادەم سانىمۇ چەكلەنمەيدۇ . ئىككى كىشى قارىمۇ قارشى ئوينىسىمۇ ، ياكى بىر قانچە كىشى ئىككى سەپكە بۆلۈنۈپ ئوينىسىمۇ بولۇۋېرىدۇ .

ۋاللەي ئويۇنى ئۇچۇن ئادەتتە تۇز كەتكەن ئوچۇق مەيدانلىقنى بىر چېتىگە رادىئۇسى ئەللىك سانتىمېتر كېلىدىغان بىر چەمبەر سىزىلىدۇ . بۇ چەمبەرنىڭ مەركىزىگە ئانا ياغاچ (بالىچۇق ئۇرىدىغان كالتەك) نىڭ ئۇچى پاتقۇدەك يىگىرمە ـــ يىگىرمە بەش سانتىمېتر ئەتراپىدا بىر ئۇزۇنچاق ئورەك كولىنىدۇ . ئويۇنغا قاتناشقۇچىلار ئەگەر بالىچۇقنى ئانا ياغاچنىڭ ئۇچىدا توختىتىپ ئۇرۇشنى شەرتلەشكەن بولسا ، ئورەك كولانمىسىمۇ بولىدۇ . ئانا ياغاچنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن سەكسەن سانتىمېتر ، تومۇلۇقى ئالتە پۇڭ ئەتراپىدا كېلىدىغان قاتتىق ياغاچتىن سىلىق قىلىپ ياسىلىدۇ . بالىچۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئون ـــ ئون بەش سانتىمېتر ، تومۇلۇقى باشمالتاق قولدەك بولۇپ ، قارىياغاچ ياكى يۇلغۇنغا ئوخشاش قاتتىق ياغاچتىن ئىككى بېشى ئوق شەكلىدە ياسىلىدۇ .

ئويۇنغا قاتناشقۇچىلار ئىككى سەپكە بۆلۈنگەندىن كېيىن ، ئىككى تەرەپتىن بىردىن كىشى ئوتتۇرىغا چىقىپ ئويۇن باشلاش ھوقۇقى تالىشىدۇ . ئاخىرىدا ئويۇن باشلاش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن تەرەپنىڭ ئەزالىرى رەت ـ رېتى بىلەن بالىچۇق ئۇرىدۇ . قارشى تەرەپ ئەزالىرى مەيدانغا تارقىلىپ ئۇرۇلغان بالىچۇقنى ھاۋادىن يەرگە چۈشكىچە ئارىلىقتا توتۇۋېلىشقا تىرىشىدۇ . ئەگەر توتۇۋالسا بالىچۇق ئۇرغۇچى تەرەپنىڭ توپ ئۇرۇش ھوقۇقى « كۆيگەن » ھېسابلىنىپ ، بالىچۇق ئۇرۇش ھوقۇقى قارشى تەرەپكە ئۆتىدۇ . ئەگەر بالىچۇقنى ھاۋادىن توتۇۋالالمىسا ، ئۇ ھالدا بالىچۇق چۈشكەن يەردە تۇرۇپ ، بالىچۇقنى ئورەككە توغرا قويۇلغان ئانا ياغاچقا نىشانلاپ ئاتىدۇ . بالىچۇق بەلگىلەنگەن چەمبەر ئىچىگە چۈشسە ياكى چەمبەر مەركىزىدىكى ئورەككە توغرا قويۇلغان ئانا ياغاچىنى سوقۇپ چىقىپ كەتسە ، « ئۇتقان » بولۇپ ، بالىچۇق ئۇرۇش ھوقۇقى ئالمىشىدۇ . ئەگەر بالىچۇقنى چەمبەر ئىچىگە چۈشۈرەلمىسە ياكى ئانا ياغاچنى سوقالمىسا ، ئۇ ھالدا بالىچۇق ئۇرغۇچى تەرەپ بالىچۇقنى چۆشكەن يەرىدىن ئانا ياغاچ بىلەن بالىچۇقنى چېكىپ ئۆرلىتىپ قايتا ـ قايتا ئۇچ قېتىم يىراقتا ئۇرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بالىچۇق قەيەرگە بېرىپ چۈشسە ، شۇ يەردىن بىر خىل ئۆلچەم بىلەن چامداپ بالىچۇق ئۇرۇش چەمبىرىگىچە سانايدۇ . بىر تەرەپنىڭ ئېرىشكەن نومۇرى (چامدام سانى) قاچانكى ئىككى قارىمۇ قارشى تەرەپ ئالدىن كېڭىشىپ بېكىتكەن نومۇرغا يەتسە ، شۇ تەرەپ غەلىبە قىلغان ھېسابلىنىدۇ . بۇنىڭ بىلەن يەكۈنى تەرەپنىڭ ھەربىر ئەزاسى بالىچۇق ئۇرۇش مەركىزىدىن باشلاپ ئۇدا ئۇچ قېتىمدىن بالىچۇق ئۇرىدۇ . بۇ چاغدا ئۇرۇلغان بالىچۇقنى قارشى تەرەپ توسۇۋېلىشقا ياكى توتۇۋېلىشقا بولمايدۇ . شۇنداق قىلىپ بالىچۇقنىڭ چۈشكەن ئارىلىقى چەمبەردىن بارغانسېرى يىراقلىشىدۇ . يېڭىلگەن تەرەپنىڭ ئەزالىرى بۇنىڭ بەدىلىگە بالىچۇقنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نۆقتىسىدىن چەمبەرگە قاراپ تىنماي « ۋاللەي ... ۋاللەي ... ۋاللەي ... » دەپ ۋارقىراپ يۈگۈرىدۇ . ئارىلىقتا تىنماي (دەم ئېلىۋالماي) نىشانغا يېتىپ كېلەلىگەن بولسا مەجبۇرىيەتتىن خالاس بولىدۇ . ئەگەر «ۋاللەي » توۋلاپ نىشانغا يېتىپ كەلگۈچە تىنىۋالغانلىقى سېزىلسە ، يەكۈنى تەرەپ بالىچۇقنى تىنغان يەردىن باشلاپ يەنە بىر قېتىم ئۇرىدۇ . يېڭىلگەن تەرەپ يەنە شۇ

بالىچۇق چۈشكەن ئاخىرقى چەكتىن باشلاپ « ۋاللەي » توۋلاشقا مەجبۇر بولىدۇ . ئۆپكە ۋە يۈرىكى چىداملىق كىشىلەر ئەلۋەتتە « ۋاللەي » توۋلاش مەجبۇرىيىتىنى ياخشى ئادا قىلىدۇ ، ئۇنىڭ ئەكسىچە بولسا مەجبۇرىيەت بارغانسېرى ئېغىرلىشىدۇ . قائىدە بويىچە ۋاللەي توۋلاش شەرتى بېجىرىلىپ بولغاندىن كېيىن بىر قېتىملىق ئويۇن ئاخىرلىشىدۇ . « ۋاللەي » ئويۇنىنىڭ جەريانىدىن قارىغاندا ، ئۇ ھەم قىزىقارلىق ، ھەم ئەھمىيەتلىك ئويۇن بولۇپ ، ئۇنىڭدا بەدەننى چېنىقتۇرۇشقا ۋە ئەقىل ـ پاراسەتنى ئۆستۈرۈشكە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن ئامىللار ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن . (ئا)

« قارا ـ قارا قۇشلارىم » ئويۇنى

بۇ ئويۇن بالىلاردا كوللېكتىپنى سۆيۈش ئېڭىنى يېتىلدۈرۈشنى نىشان قىلغان بولۇپ ، ئۇنىڭدا « ئايرىلغانلىق بۆرە يەر » دېگەن ئىدىيە ئەكس ئېتىلگەن . بۇ ئويۇن مۇنداق ئويناللىدۇ : بالىلار ئارىسىدىن چوڭراق بىرى «ئانا » بولىدۇ ، قالغانلىرى « بالا » بولىدۇ . بالىلار « ئانا » نىڭ ئارقىسىغا تىزىلىپ ، بىر ـ بىرىنىڭ چاپىنى ياكى كۆڭلىكىنىڭ ئارقا پېشىنى مەھكەم تۇتۇپ ، زەنجىرسىمان سەپ ھاسىل قىلىدۇ . بالىلار ئارىسىدىن چاقماقنىڭ بىرى ئاسماندىكى تۇرنىلارنىڭ سېپىدەك رەتلىك تىزىلغان بالىلار سېپىنى يېرىپ پارچىلىۋېتىدىغان « لاچىن » ياكى « قۇرغۇي » بولىدۇ . « ئانا » بىلەن « لاچىن » بولغان بالا ئوتتۇرىسىدا سوئال ـ جاۋابلىق ئېيتىشىش باشلىنىدۇ :

بالا : قارا ـ قارا قۇشلارىم
ئارقاڭدىكى نېمىلەرنىڭ ؟
ئانا :
ئۇششاق ـ ئۇششاق بالىلارىم
بالا :
ماڭا بېرىنى بەرسەڭچۇ ،
ئانا :
كۆچۈڭ يەتسە ئالساڭچۇ ؟

بۇنىڭ بىلەن « لاچىن » بالا قاتار تىزىلغان سەپكە « ھۇجۇم » باشلايدۇ . ئانا بالىلىرىنى جان تىكىپ قوغدايدۇ . ئانا قايسى تەرەپكە قانات قاقسا بالىلىرىمۇ سەپتىن ئۈزۈلمەي ئانىغا ئەگىشىدۇ . ناۋادا بالىلاردىن بىرى بىخەستەلىك قىلىپ سەپتىن ئۈزۈلۈپ قالسا ، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىۋاتقان « لاچىن » بالا ئۇنى « ئولجا » قىلىۋالىدۇ . نەتىجىدە « لاچىن » غەلبە قىلغان بولىدۇ . ئەگەر « ئولجا » ئالالمىسا يېڭىلگەن ھېسابلىنىدۇ . بۇ ئويۇن مۇشۇ شەكىلدە داۋاملىشىدۇ . (ئا)

« ئاق تېرەك ، كۆك تېرەك » ئويۇنى

« ئاق تېرەك ، كۆك تېرەك » ئويۇنى خاراكتېر جەھەتتىن يۇقىرىقى ئويۇنغا ئاساسەن ئوخشىشىدۇ. پەرقى بۇ ئويۇنغا قاتنىشىدىغان بالىلار ئىككى قارىمۇ قارشى سەپ بولۇپ تىزىلىپ ، بىر ـ بىرىنىڭ قولىنى مەھكەم تۇتۇشىدۇ ۋە بىر ـ بىرىگە قارىمۇ قارشى ھالدا قوشاق ئېيتىشىدۇ :

1 ـ رەت :
ئاق تېرەك ، كۆك تېرەك
بىزدىن سىزگە كىم كېرەك ؟
2 ـ رەت :
باتۇر ـ باتۇر قىز كېرەك
1 ـ رەت : باتۇر قىزنىڭ ئىسمى كىم ؟
2 ـ رەت : ئىسمى ئۇنىڭ مەلىكەم .
1 ـ رەت : كۆچۈڭ يەتسە ئال كېلىپ
سېپىمىزنى سەن يېرىپ .
2 ـ رەت :
چۈنۇق بىلەن ئۇرىمىز ،
كەمپۈت بېرىپ ئالدايمىز .
1 ـ رەت :
ئۇنىڭغىمۇ ئۇنىمايمىز
كۆچۈڭنىمۇ سىنايمىز .

بۇنىڭ بىلەن تارتىشماق باشلىنىدۇ . 2 ـ رەت 1 ـ رەتنىڭ ئارىسىدىن بۆسۈپ ئۆتەكچى بولىدۇ . ئۇنىڭغا 1 ـ رەتتىكى بالىلار يول قويمايدۇ . نەتىجىدە سەپ

بويىچە ئۆزئارا كۈچ سىنىشىش باشلىنىدۇ . ناۋادا قايسى تەرەپ سەپنى يېرىپ ئۆتۈپ كېتەلسە ، قولى ئايرىلىپ كەتكەن بالىنى « ئولجا » ئالغان ھېسابتا شۇ تەرەپ ئۆز سېپىگە قوشۇۋالىدۇ . قارشى تەرەپنىڭ سېپىدىكى بالىلار « ئولجا » ئېلىنىپ تۇرگىسە ، ئۇ تەرەپ غەلبە قىلغان بولۇپ بىر دۆرە ئويۇن ئاخىرلىشىدۇ .

بۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن بالىلار ئويۇنلىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن . (ئا)

تەپكۈچ

تەپكۈچ — ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان بالىلار ئويۇنلىرىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ ، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ « تۈركىي تىللار دىۋانى » (I تۇم ، 501 ـ بەت) ناملىق ئەسىرىدە : «تەپكۈچ — دۆگىلەك قوغۇشۇننىڭ تۆشۈكىگە ئۆچكە چۈيۈرىنى ئۆتكۈزۈپ ، بالىلار تېپىپ ئوينايدىغان ئويۇنچۇق » ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ . تەپكۈچنى كۆپرەك قىزلار ، بەزىدە ئوغۇل بالىلارمۇ ئوينايدۇ .

تەپكۈچ ئادەتتە چوڭراق داچەن ، يارماق تۆشۈكىگە ئۆچكە چۈيۈرى ياكى خورازنىڭ رەڭلىك بويۇن پېيى ئۆتكۈزۈلۈپ ياسىلىدۇ . تەپكۈچنىڭ تۆۋى تەرىپى (داچەن قىسمى) ئېغىرراق بولۇش كېرەك . شۇنداق بولغاندا ، تەپكۈچ ھاۋاغا قاقىقىپ پۈتقا چۈشكەندە داچەن قىسمى تېپىشكە ماس كېلىدۇ .

تەپكۈچمۇ باشقا ئويۇنلارغا ئوخشاش مۇسابىقە شەكلىدە بىرنەچچە بالا بىر تەرەپ بولۇپ كوللېكتىپ ياكى يەككە ھالدا ئوينىلىدۇ .

تەپكۈچ ئاساسەن پۈت ئارقىلىق ماھارەت كۆرسىتىش ئويۇنى ، بۇ ئويۇن ئۆزۈلدۈرمەي ئالدىنچە تېپىش ، ئارقىچە تېپىش ، بىر پۈتىنى يەرگە تەرەپ يەنە بىر پۈتىنىڭ يۇزى بىلەن تېپىش ، ئوڭ پۈتتىن سول پۈتقا ئېلىپ تېپىش ، پۈتىنىڭ ئىچ يېنى بىلەن تېپىش ، سەكرەپ چىقىپ پۈتىنى ئالماشتۇرۇپ تېپىش ، پۈتىنىڭ تاشقى يېنى بىلەن تېپىش ، ئۆزئارا ئۈدۈل تۇرۇپ نۆۋەت بىلەن تېپىش قاتارلىق كۆپ خىل تېپىش شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . تەپكۈچ قاچان تەپكۈچنىڭ پۈتىدىن ئايرىلىپ يەرگە چۈشۈپ كەتسە ، تېپىش نۆۋىتى قارشى تەرەپكە ئۆتىدۇ . تەپكۈچ گەرچە پۈت ماھارىتىنى ئاساس قىلسىمۇ ، لېكىن ئۇ پۈتۈن بەدەنىنى ماس ھەرىكەتلەندۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن تەپكۈچ كۆزنىڭ كۆرۈش سېزىمچانلىقىنى ئاشۇرىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئويۇن ھازىر مىللىي تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ قالدى . (ر)

قوچقار سوقۇشتۇرۇش

قوچقار سوقۇشتۇرۇش — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىدىن بىرى . بۇ ئويۇن كۆپىنچە ئۇيغۇرلارنىڭ نورۇز بايرىمى قاتارلىق مىللىي ئەنئەنىۋى بايرامليرىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ . بۇ ئويۇن ناھايىتى قىزىقارلىق ھەم كۆڭۈللۈك بولىدۇ . بۇ ئويۇن ئۈچۈن ئالاھىدە سورۇن تۈزۈلىدۇ . تاماشا كۆرۈش ئۈچۈن نۇرغۇن ئادەم يىغىلىدۇ . سوقۇشتۇرۇلىدىغان قوچقار ئومۇمەن مۇڭگۈزلۈك بولىدۇ . قېرى قوچقار بىلەن ياش قوچقارنى سوقۇشتۇرۇشقا بولمايدۇ . قېرى قوچقار بىلەن قېرى قوچقار ، ياش قوچقار بىلەن ياش قوچقار سوقۇشتۇرۇلىدۇ . سوقۇشتۇرۇلىدىغان قوچقارلار ئومۇمەن يەرلىك قوچقارلاردىن بولىدۇ . قوچقار سوقۇشتۇرغۇچىلار نەسلى ياخشى قوزىنى پىچماي كىچىكىدىنلا بېقىپ تەربىيىلەيدۇ .

قوچقارلارنى سورۇنغا ئەكىرىپ مەلۇم ئارىلىقتا بىر ـ بىرىگە قارىتىپ قويۇپ بەرگەن ھامان ، بىر ـ بىرىگە قاراپ ئېتىلىپ كېلىپ ئۇسۇشۇشنى باشلايدۇ . ھەر قېتىم ئۇسۇشۇپ بولغاندىن كېيىن ھەر ئىككى قوچقار يەنە ئارقىغا بىر نەچچە مېتر شوخشۇپ ، يەنە ئالدىغا يۈگۈرۈپ كېلىپ كاللا ئۇرىدۇ ، كاللا ئۇرغاندا مۇڭگۈزلەردىن چىققان ئاۋاز قۇلاقنى يارغۇدەك دەرىجىدە بولىدۇ . قوچقارلار بىر ـ بىرىنى يېگەلمەي « جەڭ » بىر ـ ئىككى سائەت داۋام قىلىدۇ . بەزىدە قوچقارنىڭ مۇڭگۈزلىرى سۇنۇپ كېتىدۇ . ئاخىرى بەرداشلىق بېرەلمىگەن قوچقار قاچىدۇ . بۇ يېگىلگەنلىك بولىدۇ. يېگىلىش مۇسابىقىلاشقاندىن كېيىن ، قوچقارلارنى ئىگىلىرى تۇتۇۋالىدۇ. سورۇندا قىقاس ـ چۇقان كۆتۈرۈلىدۇ. (ر)

توخۇ سوقۇشتۇرۇش

توخۇ سوقۇشتۇرۇش — ئۇيغۇرلار ئاربسىدا قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئويۇنلاردىن بىرى . بۇ ئويۇن ئادەتتىكى كۈنلەردە ئوينىلىشتىن تاشقىرى ، يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئەنئەنىۋى بايرامليرىدا ئوينىلىدۇ .

توخۇ سوقۇشتۇرغۇچىلار ئالدى بىلەن خوراز تاللايدۇ ، ئۇنى ئۆگىتىدۇ . بەزىلەر كەپتەر بېسىپ چىقارغان چۈجە سوقۇشقاق بولىدۇ ، دەپ توخۇ تۇخۇمىنى كەپتەرگە بېسىپ بېرىپ چۈجە چىقارتىپ ئۇنى بېقىپ چوڭ قىلىدۇ . تۇرپان ، پىچاننىڭ «لوڭ توخۇ» دەپ ئاتىلىدىغان توخۇسىنىڭ خورىزى ناھايىتى داڭلىق . ئۇلار تۇغما ئۇرۇشقاق بولىدۇ . بۇ خىل خورازلارنىڭ بېشى يىلاننىڭ بېشىغا ئوخشىشىدۇ ، تاجىسى كىچىك بولىدۇ . تۇمشۇقى قۇشنىڭ تۇمشۇقىغا ئوخشاش ئىلمەك بولىدۇ . ئۇنىڭ پۇتى توم ، دوكورلىرى چوڭ ، كۆكرىكى كەڭ ، ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ . بۇ خىل خورازنىڭ ئېگىزلىكى ئەللىك ـ ئاتمىش سانتىمېتر ، ئېغىرلىقى تۆت ـ بەش كىلوگرام كېلىدۇ . شۇڭا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تۇرپان ، پىچانغا كېلىپ ، بۇ خىل توخۇنىڭ چۈجلىرىنى سېتىۋېلىپ يۇرتلىرىغا ئاپىرىپ چوڭ قىلىپ توخۇ سوقۇشتۇرۇشقا سالىدۇ .

توخۇ سوقۇشتۇرۇش ئۈچۈن ئالاھىدە سورۇن تۈزۈلىدۇ :

ئادەملەر سورۇنىنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ تاماشا كۆرىدۇ . خورازلار مەيدانغا قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن سوقۇشتۇرۇش باشلىنىدۇ . خورازلار بىر ـ بىرىنى پۇت بىلەن تېپىدۇ ، تۇمشۇقى بىلەن چوقۇيدۇ ، قانىتى بىلەن ئۇرىدۇ . ھەر ئىككى خورازنىڭ باش ـ كۆزى قانغا بويالىدۇ . يۇلۇنغان پەيلەر مەيداننى بىر ئالىدۇ . مەيداندىن سۈرەن ـ چۇقان كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ . ئاخىرى بەرداشلىق بېرەلمىگەن خوراز يا يېتىۋالىدۇ ، يا قاچىدۇ ، بۇ يېڭىلگەنلىك بولىدۇ .

توخۇ ئىگىلىرى ، تاماشا كۆرگۈچىلەر ئالاھىدە پۇل تىكىشىدۇ ياكى سوقۇشتۇرۇلغان خورازنى باشمۇ باش تىكىشىدۇ . (ر)

قوشۇمچە

ئۇيغۇرلاردا يەر ـ جاي ناملىرى

يەر ناملىرىنى تەتقىق قىلىش مەخسۇس يەر نامـ لىرىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم ـــ توپونومىيىنىڭ ۋەزىپىسى . توپونومىيە يەر ناملىرىنىڭ قانداق مەنبەدىن كەلگەنلىكىنى ، يەر ناملىرىنىڭ مەنىسىنى ، تارىخىي ئۆزگىرىشىنى ، يەر ناملىرىنىڭ قۇرۇلمىسىنى ، يەر ناملـ رىدىكى تۈرلۈك گرامماتىكىلىق (فونېتىكىلىق) ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتلىرىنى تەتقىق قىلىپ ، يورۇتۇپ بېرىدۇ . يەر ناملىرىنىڭ قانداق مەنبەدىن كەلگەنلىكىنى ، ئۇنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى ئېنىقلاش ، يەر ناملىرى تەتقىقاتىدا مۇھىم ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

يەر ناملىرى تەتقىقاتى ناھايىتى كەڭ ساھە . شۇـ نىڭ ئۈچۈن ئۇ ئېتنوگرافىيە ، تارىخ ، جۇغراپىيە ، تىلشۇناسلىق قاتارلىق ناھايىتى كەڭ ساھەلەرگە چېتـ لىدۇ .

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئۇيغۇرلاردىن باشقا كۆپ مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان رايون . شۇڭا بۇ رايونىدىكى يەر ناملىرى ئىچىدە ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن ياسالغان ناملاردىن باشقا ، يەنە قازاقچە ، موڭغۇلچە ، خەنزۇچە ۋە باشقا تىللاردىكى سۆزلەر بىلەن ياسالغان يەر ناملىرى خېلى ئۇچرايدۇ . بىز تۆۋەندە پەقەت فولكلور نۇقتىسىدىن ، ئۇيغۇرلارنىڭ يەر ـ جاي ناملىرى ئادەتـ دىكى ئوخشاشمىغان ئالاھىدىلىكلەرنى قىسقىچە ئىزاھلاپ ئۆتىمىز .

بىرىنچى ، بەزى يەر جاي ناملىرى شۇ جاينىڭ تەبىئي شارائىتى ياكى تارىخىي ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەيدىغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەردىن ياسالغان بولۇپ ، كېيىنچە بۇ ئىسىملارنىڭ تەركىبىدىكى بەزى تاۋۇشلاردا ئورۇن ئالمىشىش ھادىسىسى يۈز بەرـ گەن . بۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىدە ئۇچرايدىغان نورمال ھادىسىدۇر . مەسىلەن ، ھازىرقى زامـ ان ئۇيغۇر تىلىدىكى (بۇيرۇق) دېگەن سۆز ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا (بۇرىۇق) شەكلىدە ئىدى . بۇ سۆزدە (ر) تاۋۇشى بىلەن (ي) تاۋۇشى ئورۇن ئالماشتۇرغان . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى (يالپۇز) سۆزى ، قەـ دىمكى ئۇيغۇر تىلىدا (يارپۇز) شەكلىدە ئىدى . بۇ سۆزدىكى (ر) تاۋۇشى (ل) تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەن . بۇ خىل فونېتىكىلىق ھادىسە بەزى يەر ناملىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن :

(1) ئايغىربۇلاق ـــ توقسۇن ناھىيىسىنىڭ جەنۇـ بىي چېتىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭغا ماڭىدىغان كونا تاغ يولىدا بىر بۇلاق بار . بۇ يەرنى بەزىلەر (ئايغىربۇلاق) دەپ ئاتىسا ، بەزىلەر (ئارغى بۇلاق) دەپ ئاتايدۇ . بۇ بۇلاق ئەسلىدە ئىككى تاغ ئارىسىدا بولغىنى ئۈچۈن (ئارغۇ بۇلاق) دەپ ئاتالسا مۇۋاپىق بولغان بولاتتى « (ئارغۇ) سۆزىگە قاراڭ » مەيلى (ئايغىر بۇلاق) بولـ سۇن ، ياكى (ئارغى بۇلاق) بولسۇن ، ھەر ئىككىلىسى دەل (ئارغۇ بۇلاق) سۆزىنىڭ بۇزۇلغان شەكلىدۇر .

(2) بۇيلۇق ـــ تۇرپان شەھىرىگە قاراشلىق ئۇزۇمچىلىك رايونى . « تۇركىي تىللار دىۋانى» ، «قۇتادغۇبىلىك » ۋە « تۇرپان تېكستلىرى » قاتارلىق قەدىمكى يازما يادنامىلىرىدا (بور) ، (بورچى)، (بورلۇق) دېگەندەك سۆزلەر ئۇچرايدۇ . قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا (بور) سۆزى (شاراب ـ ئۈزۈم) مەنىسىنى ، (بورچى) سۆزى (باغۋەن) مەنىسىنى ، (بورلۇق) سۆزى (ئۈزۈملۈك ، مېۋىلىك باغ) مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ . دېمەك ، (بۇيلۇق) دېگەن سۆز (بورلۇق) سۆزىنىڭ بۇزۇلغان شەكلى بولۇپ ، (ر) تاۋۇشى (ي) تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەن .

(3) تاشمىلىق ـــ قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى بىر يېزا . بۇ سۆز ئەسلىدە (تاش) سۆزى بىلەن (بالىق) سۆزى بىرىكىپ ياسالغان (تاشبالىق) شەكلىدىكى سۆز بولۇپ ، (تاش قەلئە ، تاش قورغان ، تاش شەھەر) مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ئىدى . بۇ يەر ئېھتىمال ، قاراخانىلار خانلىقى دەۋرىدە ياكى ئۇنىڭ

دىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە بىر قەلئە بولغان بولۇشى مۇمكىن . ئەسلىدىكى (تاشبالىق) سۆزىدىكى (ب) تاۋۇشى (م) تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ (تاشمبلىق) شەكلىگە كەلگەن . ئۇيغۇر تىلىدا (ب) تاۋۇشىنىڭ (م) تاۋۇشىغا ئالمىشىش ھادىسىسى نورمال ئەھۋال ھېسابلىنىدۇ .

(4) قاراقاش ــ خوتەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق چوڭ بىر ناھىيە . مەھمۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » 3 ـ تۇم ، 208 ـ بەت) دا (قاش) سۆزى ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ : « قاش : بىر خىل سۈزۈك تاش بولۇپ ، ئاق ۋە قارا رەڭلەردە كۆرۈلىدۇ ، بۇنىڭ ئېقىنى گۈلدۈرمامىدىن ، ئۇسسۇزلۇقتىن ۋە چاقماق چۈشۈشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۈزۈككە كۆز قىلىنىدۇ » ، « قاش ئۆگۈز . خوتەن شەھرىنىڭ ئىككى يېنىدىن ئاقىدىغان ئىككى دەريا ، بىرى «ئۈرۈڭقاش ئۆگۈز » (يۇرۇڭقاش دەرياسى) دېيىلىدۇ . بۇ يەردىن سۈزۈك ئاق تاش چىققاچقا ، دەريا مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان . يەنە بىرى ، « قاراقاش ئۆگۈز » (قارا-قاش دەرياسى) دېيىلىدۇ . بۇ يەردىن سۈزۈك قارا تاش چىقىدۇ ، بۇ تاشلار دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىن چىقمايدۇ . پەقەت مۇشۇ يەردىنلا چىقىدۇ) . دېمەك ، يۇقىرىقى بايانلاردىن (قاراقاش) ۋە (يۇرۇڭقاش) دېگەن ناملارنىڭ قانداق مەنبەدىن كەلگەنلىكىنى بىلۈۋېلىشقا بولىدۇ . (يۇرۇڭقاش) سۆزى قەدىمكى (ئۈرۈڭقاش) سۆزىنىڭ بۈزۈلغان شەكلى . بۇنىڭدىن باشقا ، سۇيى ئىلى دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان (قاش دەرياسى) دىكى (قاش) سۆزى يۇقىرىدىكى قاش سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، (سۇيى سۈزۈك دەريا) دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ .

(5) كورلا ــ ئۇيغۇر تىلىدا « تۇگىمەننىڭ كويلىسىدىن پۈتۈن چىقىدىغان » دەيدىغان تۇراقلىق ئىبارە بار . (كويلا) سۇ تۇگىمەنلىرىدە نو ئارقىلىق يۇقىرىدىن ئېقىپ چۈشكەن سۇ قۇيۇلىدىغان كۆلچەك . مەھمۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، (III تۇم ، 599 ـ بەت) دا ، (كەۋلى) دېگەن سۆزنى « كويلا ، دەريا ئېغىزى » دەپ چۈشەندۈرگەن . باغراش كۆلىدىن ئېقىپ چىقىقان سۇ ، خۇددى سۇ تۇگىمەنلىرىدە سۇنىڭ نو (قوش) ئارقىلىق ئېگىزدىن كۆلچەككە ئېقىپ چۈشكەنىگە ئوخشاش ، باش ئەگىم ئارقىلىق كورلىغا كىرىدۇ . دېمەك ، (كورلا) سۆزى ئوخشىتىش يولى بىلەن كەلگەن نام بولۇپ (كويلا) سۆزىدىكى (ي) تاۋۇشى (ر) تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ ، (كورلا) شەكلىگە كەلگەن .

ئىككىنچى ، تارىخىي ۋەقە ـ ھادىسىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى . بۇلار تارىختا يۈز بەرگەن بەزىبىر ۋەقە ، ھادىسىلەرنىڭ قاچان ، قەيەردە ۋە قانداق يۈز بەرگەنلىكىنى بىلىشكە ياردەم بېرىدۇ .

(1) ئەسكى ھىسار ــ قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قىزىل دەريا سى بويىدا قاراخانىلار-نىڭ (ھىسار) دەپ ئاتالىدىغان بىر قەلئە شەھىرى بولغان . رىۋايەتلەرگە قارىغاندا ، بۇ يەردە خان ئەۋلادلىرى ۋە قوغدىغۇچى قوشۇنلار تۇرغانىكەن . XI ئەسىردە يۈز بەرگەن يەر تەۋرەش ۋە سۇ ئاپىتىدە بۇ يەر خاراب بولغان . قەشقەر خەلقى ھازىرغىچە (ئەسكى ھىسار) نىڭ قەدىمكى ئورنىنى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەرنى قوشۇپ (ئەسكىسا) دەپ ئاتاپ كەلمەكتە .

(2) يېڭى ھىسار ــ رىۋايەتلەرگە قارىغاندا «ئەسكى ھىسار » (قەدىمكى قەلئە) خاراب بولغاندىن كېيىن ، خوتەن يولىدا مۇنتىزىم « يېڭى ھىسار » (يېڭى قەلئە) قۇرۇلۇپ ، بۇ يەرگە « ئەسكى ھىسار » خەلقى كۆچۈرۈلگەنىكەن . قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق ھازىرقى يېڭىسار خەلقى ، ئېتنىك ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا ئۇلار قاراخانىلارنىڭ تايانچ قوشۇنى خان ئەۋلادى ئىكەنلىكى ئېنىقلانماقتا .

(3) ئۇچ ــ مەھمۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » (I تۇم ، 49 ـ بەت) دا : « ئۇچ ــ مەشھۇر بىر شەھەرنىڭ نامى » دەپ يازىدۇ « ئۇچ » ھازىرقى ئۇچتۇرپاننىڭ قەدىمكى نامى . « ئۇچتۇرپان » دېگەن بۇ نام (ئۇچ) سۆزى بىلەن (تۇرپان) سۆزىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان خاس ئىسىم . (ئۇچتۇرپان) دېگەنلىك « ئۇچتىكى تۇرپانلىقلار » دېگەنلىك بولۇپ ، بۇ نامنىڭ كېلىش مەنبەسى مۇنداق : ئۇچتا يۈز بەرگەن « جىگدە يېغىلىقى » دىن كېيىن ، ئۇچ خەلقى قىرغىن قىلىنغان ۋە تاغنىڭ شىمالىدىكى ئىلى قاتارلىق جايلارغا

سۈرگۈن قىلىنىپ ، تارقاقلاشتۇرۇلغان . ئۇنىڭ ئورنىغا تۇرپاندىن ئاھالە كۆچۈرۈلگەن . شۇنىڭ بىلەن بۇ يەر (ئۇچتۇرپان) دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان . ھازىرقى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى (پىچان كەنتى ، تۈيۈق كەنتى ، خاندۇ كەنتى ، قاراغوجا كەنتى ، ياڭخېي كەنتى)دىكى يەر ناملىرى تۇرپان ، پىچانلاردىكى يەر ناملىرىغا ئوخشاش بولۇشى بۇنى ئىسپاتلايدۇ .

(4) ھازىرقى غۇلجا ناھىيىسىگە قاراشلىق (تاھىرىۋزى ، تۇردىيۇزى ، جېلىلىۋزى ، خۇدىياريۇزى ، روزىمەتىۋزى ، ساقىيۇزى ، سامىيۇزى ، كېپەكىيۇزى ، ھاسانىيۇزى ، ئىسلامىيۇزى) دېگەندەك يۇز سۆزى بىلەن ياسالغان بىر مۇنچە يۇرت ـ مەھەللە ناملىرى بار . بۇ يۇرتلارنىڭ نامى مۇنداق بارلىققا كەلگەن : مەنچىڭ دەۋرىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ ، دېھقانچىلىق قىلىپ ، ئىلى رايونىدىكى مانجۇ ئەسكەرلىرىنى بېقىش ئۈچۈن ، ئالتە شەھەر ۋە تۇرپاندىن (يۇز ئۆيلۈك) تىن قىلىپ ، ئىلغا بىر قانچە قېتىم دېھقان كۆچۈرۈلگەندى . بۇلار كېيىن «تارانچى » (تېرىقچى) دەپ ئاتالغان . يۇقىرىدىكى بىر ـ قانچە (يۇز) بىلەن كەلگەن يۇرت ناملىرى ، كۆچۈرۈپ كېلىنگەن يۇز ئۆيلۈك دېھقانغا باش بولغان (تاھىر ، تۇردى ، جېلىل ، خۇدىيار ، روزىمەت ، ساقى ، سامى ، كېپەك ، ھاسان ، ئىسلام) دېگەن ئادەملەرنىڭ نامىغا قويۇلغان .

(5) مەشەت ـــ ئاتۇش شەھرىگە قاراشلىق بىر كەنتنىڭ نامى . ھازىر (مەشەت ، مەشەت) دەپ يېزىلىۋاتقان ۋە تەلەپپۇز قىلىنىۋاتقان بۇ سۆز ئەسلىدە (مەشھەت) بولۇپ ، مەنىسى (بىر ئادەمنىڭ شېھىت بولغان يېرى ياكى شېھىتلەر كۆمۈلگەن يەر) دېگەندىن ئىبارەت . سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن ، مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن بۇددىست ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قاتتىق جەڭلەر بولغانىدى . مۇسۇلمان ئۇيغۇرلاردىن جەڭدە شېھىت بولغانلار مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان . شۇڭا بۇ يەر (مەشھەت) دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان . ئابدۇلكېرىم سۇتۇق بۇغراخانمۇ مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان . ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ قەبرىسىمۇ مۇشۇ يەردە . شۇڭا بۇ جاي مۇھىم زىيارەتگاھ بولۇپ قالغان .

ئۇچىنچى ، قەبىلە ۋە مىللەت نامىغا قويۇلغان يەر ـ جاي ناملىرى :

(1) قارلۇق ـــ تۈركىي قەبىلىلەر ئىچىدىكى مەشھۇر بىر ئۇرۇقنىڭ نامى . بۇ نام بىلەن ئاتالغان جايلار شىنجاڭ رايونىدا خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن ، «قارلۇق ئۆستەڭ » (كېرىيىدە) ، قارلۇق غول ، قارلۇق كارىز ، قارلۇقلار مەھەللىسى ، قارلۇق تۇگمەن (بۇ جايلار قۇمۇلدا) قاتارلىقلار .

(2) ئارغۇ ـــ تۈركىي قەبىلىلەردىن بىرى . مەھمۇت قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » (I تۇم ، 172 ـ بەت) دا : « ئارغۇ ، ئىككى تاغ ئارىسى ، بۇنىڭدىن ئېلىنىپ تىراز (تالاس) بىلەن بالاساغۇن ئارىسىدىكى شەھەرلەرمۇ (ئارغۇ) دېيىلىدۇ ، چۈنكى ئۇ يەرلەر ئىككى تاغ ئارىسىدا » دەپ ئىزاھلايدۇ . ھازىرقى ئاتۇش شەھرىگە قارايدىغان «ئاغۇ» (بۇ سۆزدە (ر) تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان) يېزىسىمۇ ئىككى تاغ ئارىسىدا . دېمەك ، بۇ نامنىڭ مەنبەسىنى ئاسانلا بايقىيالايمىز .

(3) قاڭقا ـــ تۇرپان ، توقسۇنلاردا « قاڭقا » دەپ ئاتىلىدىغان يۇرتلار بار . بۇ نام تارىختا تۇرپان ئويمانلىقىدا خانلىق قۇرغان « قاڭقا ياكى قاڭقىل » قەبىلىسىنىڭ نامىدىن كەلگەن . « قاڭقا » نىڭ قانداق بارلىققا كەلگەنلىكىنى بىلىش ئۈچۈن ، تارىخىي داستان «ئوغۇزنامە » گە مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ . داستاندا مۇنداق بىر ۋەقە بايان قىلىنىدۇ : ئوغۇزخان بىر قېتىملىق جەڭدە ، دۈشمەن ئۇستىدىن غەلبە قىلىپ ، نۇرغۇن غەنىيمەت ئالىدۇ . بۇ غەنىيمەتلەرنى توشۇپ كېتىشكە ئامالسىز قالغاندا ، ئوغۇزخاننىڭ قوشۇنىدىكى بارماق يوسۇن بىلىگ دېگەن ئەقىللىك بىر ئادەم بىر ھارۋا ياسايدۇ . باشقىلار بۇنى كۆرۈپ ھەيران بولۇشۇپ ، ئۇلارمۇ ھارۋا ياسايدۇ . شۇنىڭ بىلەن غەنىيمەتلەرنى ھارۋىغا بېسىپ توشۇپ كېتىدۇ . ھارۋا ماڭغاندا (قاڭقى ، قاڭقى) دەپ ئاۋاز چىقارغانلىقى ئۈچۈن ھارۋىغا « قانقا » دەپ نام بېرىشىدۇ . ھارۋىنى ياسىغان ئادەمنى «قاڭقىلى » دەپ ئاتايدۇ . پۇتۇن قاڭقىللىقلار دەل شۇ كىشىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەن . « قاڭقا » سۆزى ماتېرىياللاردا « قاڭقا »، « قانقا » ، « قاڭلى » ۋە « قاڭ

قىلى » دېگەندەك شەكىللەردە ئۇچرايدۇ .

(4) تاۋغاچ ـــ توقسۇن ناھىيىسىدە «تاۋغاچلار مەھەللىسى » دەيدىغان بىر مەھەللە بار. «تاۋغاچ » سۆزى « تۈركىي تىللار دىۋانى » (I تۇم ، 38 ـ بەت) دا :« تاۋغاچ ، بۇ ـــ ماچىن دېمەكتۇر . بۇ قەبىلىلەر جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا ياشايدۇ » دەپ ئىزاھلايدۇ . « قۇتادغۇ بىلىك » نىڭ تۈركچە «ئىندىكىس » (429 ـ بەت) تە : « تاۋغاچ ـــ تۈركلەر-نىڭ بىر بۆلىكى » دەپ ئىزاھلايدۇ . تۈرك تارىخچىسى باھائىددىن ئۆگەلنىڭ « تۈرك مەدەنىيەت تارىخىغا كىرىش » دېگەن ئەسىرىدە « تاۋغاچ » سۆزىنى «جۇڭگولۇق » دېگەن مەنىدە قوللانغان . قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر تاۋغاچلارنىڭ تۈرپان ئويمانلىقىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى ئېنىق .

(5) يوپۇرغا ـــ ھازىرقى يوپۇرغا ناھىيىسىنىڭ قەدىمكى ئورنى « ياباقۇ » چېگرىسى بولغىنى ئۈچۈن ، خوتەن بۇددىستلىرى بىلەن بولغان جەڭدە شۆھرەت بولغان ئارسلان تېكىننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ، كىشىلەر بۇ يەرنى « يوپۇرغا » دەپ ئاتاشقان بولۇشى مۇمكىن ، دەپ قارىغۇچىلار بار . خەنزۇ تىلىدا بۇ يەر ئاھاڭ تەرجىمىسى يويىچە « 兵普湖 » دېيىلىدۇ . ياباقۇ ـــ تۈركىي قەبىلىلەردىن بىرى .

(6) توققۇزاق (قەشقەر كونا شەھەرنىڭ نامى) ، ئىكىساق (ئاتۇشقا قاراشلىق بىر يېزىنىڭ نامى) . بۇ ناملار ئەسلىدە (توققۇزساق) ، (ئىككى ساق) بولۇپ ، قەدىمكى ساك قەبىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان يۇرت ناملىرىنى كۆرسىتىدۇ .

(7) يەر ـ جاي ناملىرى ئىچىدە مىللەت نامى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي ناملىرىمۇ بار . مەسىلەن ، ئۇيغۇر شەھىرى ، ئۇيغۇر غول ، ئۇيغۇر چوققا (قۇمۇل تاغلىرىدا) . تاتار مەھەللىسى (يەكەندە) ، تۇڭگانمازار (مارالبېشىدا) ، تۇڭگان مەھەللە (نىلقىدا) ، قازاق مەھەللە (ئاقسۇ شەھىرىدە) ، قىرغىز مەھەللىسى (قەشقەر يېڭىشەھەردە) ، سالار كەنتى (غۇلجىدا) ، موڭغۇل كەنتى (چاپچالدا) قاتارلىقلار . بۇ ناملارنىڭ بەزىلىرى بىرقانچە يۈرتتا ئۇچرايدۇ . بۇ ناملار بۇنداق بارلىققا كەلگەن : بىرەر مىللەت ئادەملىرى مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن بىرەر يۇرتقا بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقتىن شۇنداق نام بىلەن ئاتالغان . لېكىن ھازىر شۇ يۇرتتا شۇ مىللەت ئادەملىرىنىڭ بولۇشى ناتايىن .

تۆتىنچى ، يۇرت نامى بىلەن ئاتالغان يەر نامىلىرى . مەسىلەن ، ئالمۇتا كەنتى (غۇلجا شەھىرىدە) ، ئاۋات كەنتى (قاراقاشتا) ، ئەنجان كارىزى (تۈرپاندا) ، ئەنجان ئېرىقى (پەيزاۋاتتا) ، بارچۇق كەنتى (قاراقاشتا) ، پەيزاۋات كەنتى (كۇچادا) ، پوسكام كەنتى (مەكىتتە) ، تاشكەنت كەنتى (غۇلجىدا) ، توقسۇن كەنتى (بايدا) ، تۈرپانيۇزى (غۇلجىدا) ، تۈرپان كەنتى (چارقىلىقتا)، چارقىلىق كەنتى (قەشقەر يېڭىشەھەردە)، خوتەن مەھەللىسى (قاغىلىقتا) ، دولان مەھەللىسى (گۇمىدا) ، قاراقاش كەنتى (پەيزاۋاتتا) . قاغىلىق كەنتى (كېرىيىدە) ، قەشقەر مەھەللىسى (مارالبېشىدا) ، قوقان كەنتى (قاراقاشتا) ، قۇمۇل كەنتى (گۇمىدا)، كەلپىن كەنتى (يېڭىسارىدا) ، لوپ كەنتى (چارقىلىقتا) ، مەكىت كەنتى (ئۇچتۇرپاندا) ، ئۇچ كەنتى (ئاقچىدا) ، يەكەن مەھەللىسى (خوتەندە) ، يېڭىسار كەنتى (ئۇچتۇرپاندا) ... قاتارلىقلار .

بەشىنچى ، كىشى ئىسىملىرى ۋە لەقەملىرىگە قويۇلغان يەر ناملىرى . مەسىلەن ، ئابلاخۇن كارىزى ، ئاقتايلاساي ، ئارسلانخان كەنتى ، بارات مەھەللىسى ، جالالباغ ، ماموتلەڭگەر ، مىرسالى مەھەللىسى ، سەلەيچوك ئېرىق ، نۇراخۇنبۇلاق ، ھېلىمھاجى مەھەللىسى ، تورغايلار مەھەللىسى ، جۇجەكلەر مەھەللىسى ، خورازلار مەھەللىسى ، قوچقارلار مەھەللىسى ، چەكمەنكارىزى ، قودايلار مەھەللىسى ... قاتارلىقلار . شىنجاڭدا-كىشى ئىسمى ۋە لەقمى بىلەن ياسالغان يەر جاي ناملىرى خېلى نۇرغۇن . كىشى ئىسمى بىلەن كەلگەن يەر ـ جاي نامىلىرى يۇرت ئىچىدە يۇز ـ ئابرويى بار ئادەملەر نامىغا قويۇلغان .

ئالتىنچى ، كەسىپ ناملىرى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي ناملىرى : بۇ خىل يەر ـ جاي ناملىرى شۇ يۇرت ئادەملىرىنىڭ نېمە كەسىپ بىلەن تىرىكچىلىك بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكىنى بىلدۈرىدە ياردەم بېرىدۇ .

مەسىلەن ئەلگەكچى ، بوياقچى مەھەللىسى ، تاۋاقچى مەھەللىسى ، تاغارچى كەنتى ، تەڭلىچى مەھەللىسى ، تۇگمەنچى مەھەللىسى ،تونۇرچى مەھەللىسى ، تۆگىچى مەھەللە ، چويۇنچى كەنت ، خۇمدان كەنتى ، سېۋەتچى مەھەللە ، شامچى كوچا ، چايچى مەھەللە ، قايماقچى كەنت ، كۆنچى مەھەللە ، ئووچى مەھەللە ، ياغاچچى كەنت ، قەغەزچىلەر مەھەللىسى ، يىكچى كەنت ، قاسساپ مەھەللىسى ... قاتارلىقلار .

يەتتىنچى ، ھايۋانات ۋە ئۇچار قۇشلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي ناملىرى . مەسىلەن ، ئاقساق مارال ، بۆرىكۆل ، بۆرەبۇلاق ، پاختەكلە ، پاقابۇلاق ، تۆگىگۈزلۈق ، قۇشقاچباغ ، كەكلىكچۆل ، ھۇقۇشدۆڭ ، جەرەنبۇلاق ، ئىلانلىق ... قاتارلىقلار .

سەككىزىنچى ، دەل ـ دەرەخ ۋە ئۆسۈملۈكلەر نامى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي ناملىرى ، مەسىلەن ئازغانبۇلاق ، ئالمىلىق ، ئەمەنلىك ، توغراقلىق ، قالغايلىق ، تېكەنلىك ، ئۇزۇمچىلىك ، شوتابۇلاق ، جىگدىلىك ، چىغلىق ، چىغىرتماقلىق ، چىلانلىق قۇشتېرەك ، زاغۇنلۇق ، سۆكسۆكلۈك ، ئۆرۈكلۈك ، يۇلغۇنلۇق ، يانتاقلىق ، قۇمۇشچۆل ... قاتارلىقلار .

توقۇزىنچى ، جۇغراپىيىلىك جايلىشىشىغا قاراپ قويۇلغان يەر ـ جاي ناملىرى ، مەسىلەن ئويمانتۇر ، دۆشتۇر ، دۆڭمەھەللە ، دۆڭكۆۋرۈك ، دۆڭمازار ، قاتارچوقا ، يالاڭكارىز ، ئويبازار ، ئاقساي ، سەككىزكۆتەل ، ئويئېرىق ، سايباغ ، سايتۇگمەن ، سايئۆستەك ، سايئېرىق ، قۇمباغ ، قۇمئېرىق ، يۇلغۇندۆڭ ، شوربۇلاق ، بەلساي ، يېكەنكۆل ، قومۇشكۆل ... قاتارلىقلار .

ئونىنچى ، دىنىي ئاتالغۇلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك يەر ـ جاي ناملىرى ، مەسىلەن ئاخۇنمەھەللە ، ئاخۇنئېرىق ، ئازنامەسچىت ، ئەۋلىيا كەنتى ، باخشى كەنتى ، بېھىشباغ ، خانقا مەھەللىسى ، خاتىپكارىزى ، داخانلار كەنتى ، رەمبال مەھەللىسى ، سوپىلار مەھەللىسى ، كۆھمارىم ، شېھىتلىرىم كەنتى ، قازىخانا كەنتى ، مازار غوجام ، شىگىشىگشيا غوجام ، مەدرىس كەنتى ، ئوقۇر مازار ، ۋەخپە كەنتى ، ئىسلامئاۋات كەنتى دېگەندەك يەر ـ جاي ناملىرى شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر .

بۇ خىل ناملارغا بەزى ئەپسانىلەر سىڭىپ كەتكەن ۋە بىر خىل سىرلىق تۇسنى ئىپادىلەيدىغان ناملارغا ئايلىنىپ كەتكەن .

ئون بىرىنچى ، قەدىمكى ھەربىي ئاتالغۇلار بىلەن باغلانغان يەر ـ جاي ناملىرى ، بۇ خىل يەر نەملىرى بىۋاستە ھالدا پوتەي ، تۇر (تۇرا) ، تىم ، قاراۋۇل ، قورغان ، قەلئە ، ھاسار ، (ھېسار) دېگەندەك سۆزلەر بىلەن باغلىنىپ كېلىدۇ . مەسىلەن ، بەشقورغان (تاشقورغاندا) ، پالۋانتۇر، چۆلتۇر ، قۇمتۇر ، چوڭتۇر ، دۆشتۇر ، چوقايتۇر ، چاشقانتۇر (بۇ يەرلەر قۇمۇلدا) ، پوتەي كەنتى (توقسۇندا) ، تۇرا كەنتى (كەلپىندە) ، تۇر كارىز (پىچاندا) ، تۇركەنت (بايدا) ، تىم كەنتى (شايارداى) ، چولاقتۇر (توقسۇدا) ، قاراۋۇل (ئاقتۇدا) ، قاغىتۇر كەنتى (ئۇچتۇرپاندا) ، قورغان كەنت (يەكەندە) ، قىزىلتۇر كەنتى ، قۇشتۇر كەنتى (تۇرپاندا) ، كونا تۇر كەنتى (بايدا) ، ھاسار كەنتى (گۇمدا) ، ئويتۇر كەنتى (ئۇچتۇرپاندا) قاتارلىقلار .

ئون ئىككىنچى ، قەدىمكى ھاكىمىيەت نامىلرى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي ناملىرى . مەسىلەن بەشبەگ (قاغىلىقتا) ، خانلىق ۋەخپىسى كەنتى (خوتەندە) ، خانئېرىق كەنتى (قەشقەر يېڭىشەھەردە) ، خانكۆۋرۈك كەنتى (يوپۇرغىدا) ، خانكۆل كەنتى (مەكىتتە)، خانلەڭگەر (پوسكامدا) ، ئوردا كارىز ، ئوردا قوۋۇق (قۇمۇلدا) ، ئوردائېرىق (ئاقتۇدا) ... قاتارلىقلار .

ئون ئۈچىنچى ، ھەپتە ئىچىدىكى ھەر قايسى كۈنلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي ناملىرى ، مەسىلەن ، دۈشەنبە بازار ، سەيشەنبە بازار ، چارشەنبە ـ بازار ، پەيشەنبە بازار ، ئازنا بازار ، شەنبە بازار ، يەكشەنبە بازار دېگەن ناملار ئاستىدا ھەرقايسى يۇرتلاردا نۆۋەت بىلەن بازار بولۇپ تۇرغان . بۇ بازار ناملىرى دەسلەپ ، سودا ـ سېتىق ئورنىنى بىلدۇرگەن بولسا ، كېيىنچە بىرمۇ يۇرت ياكى مەھەللىنىڭ نامى بولۇپ قالغان .

ئون تۆتىنچى ، مېتال ـ مەدەن نامى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي ناملىرى ، مەسىلەن كۈمۈشبېكتى ،

ئالتۇنبۇلاق ، ئالتۇنتاغ ، تۆمۈرتى ، زەرگەر كەنت ، مىسبۇلاق ، مىسكەنت ، قەلەيچى مەھەللىسى قاتارلىقلار .

ئون بەشىنچى ، رەڭ بىلەن سۈپەتلەنگەن يەر - جاي ناملىرى . مەسىلەن ئاقسايى ، ئاقتاغ ، ئاقدۆڭ ، ئاقئۆستەڭ ، ئاقسۇ ، ئالاقاغا ، بوزدۆڭ ، سېرىقبۇيا ، قارا-تاغ ، قارادۆڭ ، قاراسۇ ، قارا يۇلغۇن ، قاراقاش ، قىزىلبۇلاق ، قىزىلتاغ ، قىزىلقۇم ، قىزىلسۇ ، قىزىلياز ، قىزىلىيۇلغۇن ، كۆككۆمبەز ، كۆكتۈمشۇق ، كۆكبوقچا قاتارلىقلار .

ئون ئالتىنچى ، سان بىلەن ياسالغان يەر - جاي ناملىرى . بۇ خىلدىكى يەر ناملىرىمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن ، ئەللىككەتمەن كەنتى ، بەشبۇلاق كەنتى ، بەشتام كەنتى ، بەشتوغراق كەنتى ، بەشتۆگمەن ، بەشتېرەك ، بەشدۆڭ ، بەشكاريز ، بەشكېرەم ، بەشگۈمبەز ، بەشئېرىق ، توققۇز بۇلاق ، توققۇز توما كەنتى ، سەككىزكۆتەل ، ئۇچدەرۋازا ، ئۇچكۆۋرۈك ، ئۇچئۆستەڭ ، يەتتەقۇدۇق ، يەتتەقىزلىرىم ، توققۇزئەگىم ... قاتارلىقلار .

ئون يەتتىنچى ، مۇھىت ئالاھىدىلىكى بىلەن باغلانغان يەر - جاي ناملىرى . مەسىلەن ، بوستان كەنتى ، چېچەكلىك كەنتى ، چىمەن كەنتى ، گۈلچى كەنتى ، بورانلىق ، چىمەنزار ، گۈلچىمەن كەنتى ، گۈلىۇكەويلا ، گۈلمەھەللە ... قاتارلىقلار . ئۇيغۇر خەلقى گۈزەللىكنى سۆيىدۇ . يۇقىرىقىدەك يۇرت ناملىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ گۈزەللىك قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

بىز يۇقىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ يەر - جاي ناملىرى ئادەتتىكى بەزى ئالاھىدىلىكلەرنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۇق ، تۆلۇقسىز ستاتىستىكىلارغا قارىغاندا ، شىنجاڭدا تەخمىنەن يېگىرمە مىڭدىن ئارتۇق يەر - جاي ناملىرىنىڭ بارلىقى مەلۇم . بۇ يەر ناملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى تەتقىق قىلىش ناھايىتى چوڭ تېما . ئىشىنىمىزكى ، يېتىن كەلگۈسىدە بۇ تېما كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلارنىڭ دىققەتىگە سازاۋەر بولغۇسى . (ر)

ئۇيغۇرلاردا كىشى ئىسىملىرى

ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ ئادەمگە ئىسىم قويۇش بىر خىل مۇراسىم تۈسىنى ئالغان بولۇپ، بۇ مۇراسىم قەدىمكى زامانلاردا « كۆدەن » ① دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇرلار ئاربىسىدا ئومۇملاشقان ئىسىم قويۇش ئادىتى بويىچە بالا تۇغۇلۇپ ئۇچ كۈنگىچە (ھازىر بەزى رايونلاردا يەتتە كۈنگىچە) ئىسىم قويۇش رەسمىيىتى بېجىرىلىدۇ. ئىسىم قويۇشتا ئومۇمەن بالىنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئۆيىگە يوقۇرت ـ مەھەللە ئاقساقاللىرى ياكى ئىمام ـ مەزىنلەرنى، ياكى ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئىچىدىكى پېشقەدەملەرنى تەكلىپ قىلىدۇ. ئىسىم قويۇشتا تەكلىپ قىلىنغۇچى كىشى بالىنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ رازىلىقى بويىچە بالىنىڭ قۇلقىغا ئەزان چىللاپ « ئىسمىڭ ××× بولسۇن » دەپ، بوۋاقنى جايناماز ئۈستىگە دوملىتىدۇ، ئاندىن يەنە قولىغا ئېلىپ ئىسمىنى مۇبارەكلىگەندىن كېيىن دادىسىنىڭ قولىغا تۇتقۇزىدۇ. ئىسىم قويۇش رەسمىيىتىنىڭ گۈۋاھچىسى سۈپىتىدە ئۇرۇق ـ تۇغقان ۋە قولۇم ـ قوشنىلاردىن بىر قانچە كىشى چاقىرىلىدۇ.

ئۇيغۇرلاردىكى ئادەم ئىسىملىرىنى شۇ ئىسىملار بارلىققا كەلگەن تارىخىي دەۋرلەرگە ئاساسەن تۆۋەندىكى ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇنقى ئادەم ئىسىملىرى. بۇ دەۋردە بارلىققا كەلگەن ئىسىملار مۇنداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە: بىرىنچىدىن، قەدىمكى تۈركىي (ئۇيغۇر) تىلىنىڭ لۇغەت فونىدىكى پېئىل ۋە نەرسىلەر ناملىرى ئادەم ئىسىملىرىنىڭ ئاساسى قىلىنغان بولۇپ، ھەممىسى بەلگىلىك مەنىگە ئىگە. مەسىلەن، « ئەردەن بۆكو » ② كۆلتېكىن، پانتېكىن، ئارتسلان، تاش، تۆمۈر، سۈپۈرگە، چاۋا دېگەنگە ئوخشاش ئىسىملار. ئىككىنچىدىن، قەدىمكى تەبىئەت ئېتىقادى ۋە تۇتەم ئېتىقادى ئاساسىدا ئىسىم قويۇش. مەسىلەن، كۈن (كۈنتۇغدى)، ئاي (ئايتولدى)، يۇلتۇز، دېڭىز، كۆك (« ئوغۇزنامە » گە قاراڭ) تاغ، قۇت (بەخت)، چولپان، بۆكە، يولۇاس ... دېگەنگە ئوخشاش ئىسىملار بولۇپ، ئۇنىڭ ئاخىرىغا « بەگ »، « خان » (خاقان)، « تېكىن » قاتارلىق قوشۇمچىلار ئۇلانغان. ئۈچىنچىدىن، ئىسىم قويۇلغۇچىنىڭ كەلگۈسىدە باتۇر، ئىرادىلىك، قەيسەر بولۇشىغا تىلەكداشلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن شۇ خىل خۇسۇسىيەتلىك نەرسىلەرگە تەقەسلاپ ئىسىم قويۇش. مەسىلەن، چىنتۆمۈر، قىلىچ، لاچىن، قاپلان، بۇغرا، ئالپ (ئالپ تېكىن)، توڭا (ئالپ ئەرتوڭا ـــ يولۇاسنى يەڭگۈچى باتۇر) قاتارلىقلار. تۆتىنچىدىن، بالا تۇغۇلغان مەزگىلدە كۆزگە چېلىققان ۋە ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېرىشكەن نەرسىلەرنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن شۇ نەرسىنىڭ ئېتىنى ئادەمگە قويۇش. مەسىلەن، تىكەن (تىكەنباي)، ئىتباي، دەريا، قوتازباي، ئورمان (ئورمانبەك، ئورمانجان)، تاي (نۇرتاي)، سامساق، تۇر، ئالتۇن، كۈمۈش، كېپەك، پالتا، كەكە، ... قاتارلىقلار. ئومۇمەن بۇ دەۋردە بارلىققا كەلگەن ئىسىملار ئاددىي، چۈشىنىشلىك ۋە مەنىلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان.

2) ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىنكى ئادەم ئىسىملىرى. بۇ دەۋردىكى ئادەم ئىسىملىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئىسىم قويۇش ئادىتىدىن پۈتۈنلەي چەتنەپ كەتكىنى يوق، بەلكى قەدىمكى ئىسىم قويۇش ئەنئەنىسى ئاساسىدا ئادەم ئىسىملىرى تېخىمۇ كۆپ خىل بولۇشقا قاراپ تەرەققىي قىلدى. بۇ دەۋردىكى ئادەم ئىسىملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا مەركەزلەشتۈرۈش مۇمكىن.

---

① كۆدەن ـــ « بالىغا ئات قويۇش زىياپىتى » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. « تۈركىي تىللار دىۋانى » ئۇيغۇرچە، I توم، 525 ـ بەتكە قاراڭ.

② « قۇچۇ ئىدىقۇتلىرىنىڭ مەڭگۈ تېشى » دا، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇنجى خاقانىنىڭ ئىسمى « ئەردەن بۆكو » دەپ خاتىرىلەنگەن، « ئەردەن » سۆزىگە « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا « چوڭ مەرۋايىت » دەپ ئىزاھ بېرىلگەن.

بىرىنچى ، ئىسلام دىنى كىرىشتىن ئىلگىرى بارلىقىغا كەلگەن ئىسىملار يەنىلا تۈپ ئىسىملىك رولىنى يوقاتمىدى . مەسىلەن ، تۇغ (تۇغلۇق) ، ئوغۇز (ئوغۇزخان) ، ئاي (ئايخان) ، تۇر (تۇران) ، تۇراق ، توختى (توختاش) ، بوساق ، تارخان دېگەنلەردەك .

ئىككىنچى ، قەدىمكى تۈپ ئىسىملارغا باشقا تىللاردىن كىرگەن ئىسىملار ياكى ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ ، قوش ئىسىمغا ئايلىنىش هادىسىسى بارلىققا كەلدى . مەسىلەن ، تۇرسۇنمۇھەممەت ، مۇھەممەتتۇردى (جانلىق تىلدا مەتتۇردى) ، مۇھەممەتروزى (مەتروزى) ، توختىغازى ، خۇدابەردى ، ئىگەمبەردى ، تۇرسۇنپاشا ، پەخرىنۇر ، قەلبىنۇر ، مېھرىنسا ، مېھرىئاي ، ئايىنۇر ، نۇرلان ... دېگەنلەردەك .

ئۇچىنچى ، بۇ دەۋردە ئۇيغۇر تىلى لۇغەت فوندىغا كۆپلەپ سىڭىپ كىرگەن ئەرەب ، پارس ئاتالغۇلىرىغا ئەگىشىپ ، ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرىدىن ئېلىنغان ئادەم ئىسىملىرى كۆپىيىشكە باشلىدى . بۇنىڭ بىلەن ئاللانىڭ سۈپەتلىرىنى ئۆزىگە ئىسىم قىلىپ قويۇش . مەسىلەن ، خالىق (ياراتقۇچى) ، سەمى (ئىشىتكۇچى) ، غوپۇر (ئەپۇ قىلىش) ، قادىر (قۇدرەت ئىگىسى) ، ئابدۇلقادىر (ھەممىگە قادىر خۇدانىڭ قۇلى) ، ئابدۇلكېرىم (خۇدانىڭ بەندىسى ، قۇلى) ، نەجمىدىن (دىننى يورۇتقۇچى يۇلتۇز) ، پەيزۇللا (خۇدانىڭ پەزلەتلىك بەندىسى) ، نايىپ (نامازغا دالالەت قىلغۇچى) . مالائىكىلەر (پەرىشتىلەر) نىڭ ئىسىملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مىكائىل ، ئىسرافىل ...)؛ پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاتلىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن ، داۋۇت ، ئىدرىس ، مۇسا ، ياقۇپ ، ئەيسا ، ئىلياس ، يۇسۇپ ، سۇلايمان ، ئىبراھىم ، ئىسمايىل ، ئىسھاق ، مۇھەممەت ... قاتارلىقلار) ؛ چاھاريارلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن ، ئابابەكرى ، ئۆمەر ، ئوسمان ، ئەلى ... قاتارلىقلار) ؛ مۇقەددەس ئانىلارنىڭ ئىسىملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن ، ھاۋا (ھاۋا ئانام) ، خەدىچە (بۇۋىخەدىچە)، سارە ، مەريەم ، پاتىمە (بۇۋىپاتىمە) ، بۇۋايشەم... قاتارلىقلار)؛ دىنىي مەزھەپ ۋە دەرىجە ناملىرىنى ھەمدە «قۇرئان كەرىم» دىكى سۈرە (ئايەت) ناملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (موللا ، داموللا ، ئىشان ، سوپى ، بۇۋى ، ئاغىچا ، ئىمام ، قازى ، ياسىن ... دېگەنلەردەك) ؛ ئىسلام كالېندارىدىكى ئاي ، پەسىللەر ۋە يۇلتۇز ناملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن ، شەمسىيە ، قەمەرىيە ، قەمبىرىدىن ، رامىزان ، رەجەپ ، سەپەر ، قەمەر ، زۇلھەججە ، مۇھەررەم ، ماھى (ماھىگۇل) ، نىسا ، چولپان ، باھار ، نوروز ، روزى ، ھېيىت (ھېيتاخۇن) ، شەيبان (شەئبان) ، ئارزۇ (ئاتاروت) ، قۇربان ، ھوشۇر ، بارات ... قاتارلىقلار) ؛ تارىخىتا ئۆتكەن قەھرىمانلار ، تارىخىي شەخسلەر ۋە فولكلوردا يارىتىلغان تىپىك ئوبرازلارنىڭ ئاتلىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن ، ئىسكەندەر ، ھارون ، پەرىدون ، ئارسلان ، تاھىر ، زۆھرە ، غېرىپ ، سەنەم ، پەرھات ، شېرىن ، لەيلى ، ھۆرلىقا ، زەينەپ ، زۇلەيخا ، يۈسۈپ ، ئەھمەت ، تومارىس ، ئابۇموسلىم ، سەئىد ، خىزىر ... قاتارلىقلار)؛ مۇقەددەس جايلارنىڭ نامىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن ، مەدىنە ، مەككە ، قۇددۇس ، ئىبراھىم ، مىسىر ، ئىستامبۇل (ئىستامبۇل) ، بوغدا ... قاتارلىقلار) ؛ دىنىي پائالىيەت ناملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش (مەسىلەن ، ئىبادەت ، ئىمانەم ، ئىسلام ، ھاپىز ، تالىپ ، مۇخلىس ، رازى ، غازى ، جۇمە ، ئازنا ، جەننەت ، ۋەلى ، غايىپ ، ۋاجىت ، ھىدايەت ، ۋارىس ، ئىشان ، سۇننەت ، ئىنايەت . .. قاتارلىقلار) قاتارلىق كۆپ خىل ئىسىم قويۇش ئادەتلىرى شەكىللەندى .

3) ھازىرقى زامان ئادەم ئىسىملىرى . بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئادەم ئىسىملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى قەدىمكى ساپ ئۇيغۇر ئىسىملىرىغا ۋارىسلىق قىلىش ، نوقۇل ئەرەبچە ، پارسچە ئىسىملارنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن يۇغۇرۇپ ئىسلاھ قىلىش ، دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان يېڭى ئىسىملارنى ئىجاد قىلىش ، ئىخچام ۋە روشەن مەنادارلىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە يىغىنچاقلاش مۇمكىن . مەسىلەن ، شىرئەلى ، شىرمەممەت (شىرمۇھەممەت) ، ئىقبالەم ، يارمۇھەممەت ، ئوغلەم ، ئوغۇلنسا ، شەھربانۇم ، قۇتلۇق ، ئايىنۇر ، روشەنگۇل ، نۇرلان ، ئۇمىد ، يالقۇن ،

دولقۇن ، غەيرەت ، غالىپ ، ئازات ، بەختىيار ، ئەركىن ، ھۆرىيەت ، پەزىلەت ، جۇرئەت ، سائادەت ، سالامەت ، كۈرەش ، دىلشات ، مۇرات ، غەلىبە ، ئادىل ، سادىق ، يا- دىكار ، خالىس ، ئەلا ، مۇنەۋۋەر ، ئۆتكۈر ، يارقىن ، ياشار ، نادىر ، گۈزەل ، دېموكرات ... دېگەنلەرگە ئوخ- شاش . ئۇنىڭدىن تاشقىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئىسىملىرىدا ئاسمان جىسىملىرى ، جاي ئىسمى ، مېتال ، قورال ـ ئەسۋابلار ناملىرىدىن ئېلىنغان ئىسىملار (ئايگۈل ، يۈلتۇز ، ھاۋاخان ، ھەسەن ، ھۈسەن ، ئالتۇن- گۈل ، كۈمۈشئاي ، زۇمرەت ، گۆھەر ، ياقۇت ، ئالماس ، تاشپولات ، دىنار ، تىللاخان ، شەمشەر ، پالتاخۇن ... قا- تارلىقلار) ؛ ئۇچار قۇش ۋە ھايۋانات ناملىدىن ئېلىنغان ئىسىملار (شۇڭقار ، سۆسەر ، قۇندۇز ، بۈلبۈل ، ئارسلان ، يولۋاس، شىر... قاتارلىقلار)؛ يېمەك ـ ئىچمەك ، گۈل ـ گىياھ ، دەل ـ دەرەخلەر ناملىدىن ئېلىنغان ئى- سىملار (ھەسەلخان ، ناۋاتگۈل ، توقاچخان ، مايسگۈل ، ياسىمەن ، غۇنچەم ، تاجىگۈل ، چىمەن ، چۇغلۇق ، جە- نەسىتە ، بادام ، زەيتۇنە ، يانتاق ، نېلۇپەر ، ئىپارخان ... قاتارلىقلار) ؛ ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەر ۋە زور تار- خىي ئۆزگىرىشلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئىسىملار (ئىسلاھات ، كامۇنا ، مەدەنىيەت ، پىدا ، غالىبىيەت ، مەملىكەت ، دۆلەت ... قاتارلىقلار) ؛ ھەر خىل فىزىئولو- گىيىلىك ئالاھىدىلىككە ئاساسەن قويۇلغان ئىسىملار (مەڭلىك ، مەڭلەشخان ، خالىدەم ، خالمۇھەممەت ، سۈن- بۈلقىز ، خالىبۇۋى ، مايمۇنە ... قاتارلىقلار) قاتارلىق ئىسىملارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ .

ئۇيغۇرلاردا ئەر ـ ئايال ئىسىملىرى سۆزلەرنىڭ ئۇرغۇسى ۋە ئۇلىنىدىغان قوشۇمچىلار ئارقىلىق روشەن پەرقلىنىدۇ . ئادەتتە ئەرلەرگە قويۇلىدىغان ئىسىملار جاراڭلىق ، كەسكىن ، ئۇرغۇلۇق ، نوقۇل مەنىگە ئىگە بولۇشتەك خۇسۇسىيەتلەر بىلەن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا خاسلىشىپ نىسپىي ھالدا مۇقىملاشقان . مەسىلەن ، پولات ، تۆمۈر ، ئالماس ، قادىر ، قابىل ، ئۆتە- كۈر ، باتۇر ، غەيرەت ، ئېلشات ، دىلشات ، سەمەت ، ئىدرىس ، ئوسمان ، ھابىل ، ماموت ، ۋاھاب ، ئوبۇل ... دېگەنلەردەك . قىزلارغا قويۇلىدىغان ئىسىملار نەپىس ، يېقىملىق ، رەڭدار ، سىمۋوللۇق بولۇشتەك ئالاھىدىلىك- لەرگە ئىگە بولۇپ ، تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا قىزلارغا خاس ئىسىم بولۇپ مۇقىملاشقان . مەسىلەن ، گۈلشەن ، مېھرىبان ، قۇندۇز ، سەييارە ، مودەنگۈل ، غۇنچەم ، دىلبەر ، گۈلئايىم ، گۈلچەھرە ، نەبىرە ، نەسى- مە ، ھۆرلىقا ، گۈلباھار ، مەلىكە ، قەلبىنۇر ، ئاسىمە ، ھۆرەم ، نۇرگۈل ... دېگەنلەردەك . ئەرلەر ئىسمىغا كۆپرەك ئاخۇن ، خان ، جان ، باي ، بەگ ، ۋاي ، تاي ، قۇل قا- تارلىق سۆيەت قوشۇمچىلىرى ؛ قىزلار ئىسمىغا كۆپرەك گۈل (تۇپ ئىسمىنىڭ ھەم بېشىغا ، ھەم ئايىغىغا ئۇلى- نىدۇ) ، خان (خېنىم) ، قىز ، بانۇم ، نىسا ، بۇۋى ، نۇر ، ئاي قاتارلىق سۆيەت قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ . مەسىلەن ، ئۆمەراخۇن (ئۆمەر + ئاخۇن) ، تۇرسۇنجان ، ئابدۇرەشىتخان ، موساباي ، پاساربەگ ، چىنەۋاي ، نۇرتاي ، تۇرسۇنتاي (ئەرلەر ئىسىملىرى) ، ئايىمخان ، ئازىنخان ، مەريەمخېنىم ، ئامانگۈل ، مېھرىبا- نۇم ، بەختىنىسا ، ئەمبەرىنسا ، ئايقىز ، گۈلقىز ، پەخرىنۇر ، خالبۇۋى ، جەننەتبۇۋى ، مېھرىئاي ، مەلىكە- ئاي ... قاتارلىقلار . بۇ جىنسىيەت قوشۇمچىلىرى بەزىدە ئەرلەرگە خاس ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇش ئارقىلىق قىزلار ئىسمى ياسىلىدۇ (مەسىلەن ، توختى دېگەن ئەر- نىڭ ئىسمىغا قىزلارنىڭ ئىسمىنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئۇلانسا ، ئۇ قىزلار ئىسمىغا ئۆزگىرىدۇ . توختىگۈل ، توختىخان ، توختىقىز ، تۇرسۇن (ئەرلەر ئىسمى) گۈل ، تۇرسۇنئاي ، تۇرسۇنقىز دېگەنلەرگە ئوخشاش .

يەنە بەزى ئەرلەر ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا « ئە » ، «ئەم » تاۋۇشلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ئوغۇللارغا خاس ئىسىم قىزلارغا خاس ئىسمىغا ئايلىنىپ كېتىش ھادىسە- سىمۇ ئۇچرايدۇ . مەسىلەن ، رەخىم ـــ رەخىمە ، كەرىم ـــ كەرىمە ، رەشىت ـــ رەشىدە ، ئابىت ـــ ئابىدە ، ئادىل ـــ ئادىلە، سەلىم ـــ سەلىمە، خەمىت ـــ خەمىدە، زاھىت ـــ زاھىدە ، سابىر ـــ سابىرە ، ئېلدان ـــ ئېلدانە ... قاتار- لىقلار .

ئۇيغۇر ئادەم ئىسىملىرىدىكى تۇپ سۆز بىلەن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپمۇ يېڭى ئىسىم ياسىغىلى بولىدۇ . مەسىلەن ، پاشاخان ـــ

خانىپاشا ، نۇرمۇھەممەت ـــ مەھەممەتنۇر ، نازىگۈل ـــ گۈلنار ، گۈلباھار ـــ باھارگۈل ، گۈلنۇر ـــ نۇرگۈل ، نىساگۈل ـــ گۈلنسا ... دېگەنلەردەك . شۇنداقلا ، بەزىدە ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئوزئارا بىرىكىپ مۇقىملاشقان خاس ئىسىمغا ئايلىنىدۇ . مەسىلەن ، ئىسىم ئاي + خان = ئايخان ، خان + ئاي = خانئاي ، گۈل + قىز = گۈلقىز ، گۈل + بانۇم = گۈلبانۇم ، بۇۋى + خان = بۇۋىخان ، ئاخۇن + جان = ئاخۇنجان ، جان + بېك = جانبېك ، ئاخۇن + باي = ئاخۇنباي ، خان + قىز = خانقىز ، گۈل + نسا = گۈلنسا ... ۋە باشقىلار .

يەنە بەزى ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا « ەك » « ەم » قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىش بىلەن ئەركىلىتىش ، كىچىكلىتىش ، كەمسىتىش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا ئايلىنىدۇ . مەسىلەن ، توختى ـــ توختەك ، غوجى ـــ غوجەك ، بەختى ـــ بەختەك ، خەلچەم ـــ خەلچەك ، موللا ـــ موللەك ، قادىر ـــ قادىرەم ، غوپۇر ـــ غوپۇرەم ، ناسىر ـــ ناسىرەم ، گايىت ـــ گايىتەم ... دېگەنلەرگە ئوخشاش .

ئۇيغۇرلاردا نەسەب قوغلىشىپ ، ئەجداد ـ ئەۋلاد ـ لىرىنىڭ نامىنى ئەسلەپ تۇرۇش ، ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ئىزىنى ئۆچۈرمەسلىك مەقسىتىدە ۋاپات بولغان دادىسى ياكى بوۋىسىنىڭ ئىسمىنى ئوغۇل نەۋرىسىگە ، مومىسىنىڭ ئىسمىنى قىز نەۋرىسىگە ياكى ئۆلۈپ كەتكەن بىر تۇغقانلىرىنىڭ نامىنى كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا ئىسىم قىلىپ قويۇش ئادىتى كۈچلۈكرەك ، بۇ ئوغۇلنى چاقىرغاندا بوۋىسىنى ، قىزنى چاقىرغاندا مومىسىنى ئەسلەيدىغان تۇرمۇش ئادىتى شەكىلدە ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ . قويۇلغان ئىسمىنى ئاتاشتىمۇ بالىلىق ، ياشلىق ، قىرانلىق (ئوتتۇرا ياشلىق) ، قېرىلىق دەۋرلىرى بويىچە ئاللىبىگورىيىلىك ئىسىم ياكى ھەر خىل ئىسىم ياسىغۇچى سۆپەت قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش شەكلى بىلەن پەرقلىق ئاتاش ئادىتىمۇ بار . مەسىلەن ، يېڭى تۇغۇلغان بوۋاق بالىلارنى ئوغۇل بولسا « پاقلىنىم » ، « قوزام » ، « غوجام » ، « قۇرغۇيۇم » ، « سۇلتىنىم » ؛ قىز بولسا « مونچىقىم » ، « گۈلۈم » ، « ئالتۇنۇم » ، « ئايپاشا » ، « خانئايىم » ... دېگەن ئەسلى ئىسمىنى ئاتىماي ، ئەركىلەتمە نام بىلەن ئاتايدىغان ، ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدە ئىسىم ياسىغۇچى سۆپەت قوشۇمچىلىرىنى قوشماي ، تۇپ ئىسمى بويىچە ، كېرەم ، مەھەممەت ، سەمەت ، قادىر ، ناسىر ... دەپ بۇۋاستە ئاتايدىغان (قىزلار ئىسمىدىمۇ مۇشۇنداق) ئادەت بار . پەقەت ئوتتۇرا ياش ۋە قېرىلىق مەزگىلىگە كىرگەندىن كېيىنلا ھۆرمەت مەنىسىدە يۇقىرىقى سۆپەت قوشۇمچىلىرى (ئاخۇن ، ئاخۇنۇم ، بەگ ، بېگىم ، خان ، خېنىم ، بۇۋى ...) قوشۇپ ئاتىلىدۇ ھەمدە ياشلىق دەۋرىدە ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلىدىغان « گۈل » ، « قىز » قوشۇمچىلىرى « خان » ياكى « خېنىم » ، « ئا ـ چا » قاتارلىقلارغا ئالمىشىدۇ .

ئۇيغۇرلاردا ئۆز ئىسمىنىڭ ئالدىغا ئاتا ـ بوۋىسىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ ئاتايدىغان ھازىرقى زامان فامىلىچىلىك ئادىتى ئومۇملاشمىغان ، پەقەت ئۆز ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا دادىسىنىڭ ئىسمى قوشۇلۇپ ئىسىم ـ فامىلە ياسىلىدۇ . جانلىق تىلدا فامىلە ئورنىغا لەقەمى ياكى تەخەللۇسنى قوشۇپ ئېيتىش كۆپرەك ئۇچرايدۇ .

لەقەم ۋە تەخەللۇس كىشىلەرگە باشقىلار ۋە ئۆزى تەرىپىدىن قويۇلغان قوشۇمچە نام بولۇپ ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان .

لەقەم كىشىلەرنىڭ مىجەز ، خۇلقى ، پىسخىك ئالاھىدىلىكى ، فىزىئولوگىيىلىك بەلگىلىرى ، كەسپىي خۇسۇسىيىتى قاتارلىق تەرەپلەردىكى ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن قويۇلىدۇ . مەسىلەن ، تۇراق تاڭگا ، ھەمرا قويچى ، مامۇت قاسساپ ، سىدىق موزدۇز ، غوپۇر قاسساق ، ئابلا سوپۇنچى ، تۇرسۇن پەشمەت ، ھىمىت باخشى ، ھەسەن مىزگان ، تۇراپ دېھقان ، ياقۇپ ئاشلەگپۇك ، ھوشۇر قەندال ، داۋۇت دەللال ، ھامىت مەزىن ، بائىز باپكار ، قەيىۇم سەيپۇك ، ئايۇپ قاسساق ، ئابلەت قەندەل (كەسپىي لەقەم) ، تۇردىيار قوڭغۇز ، ھەمرا قاقباش ، غولام كۆك (ئۇششۇق) ، روزى تۇقناق ، ھەمدۇل قاۋان ، تۇراپ شاتىراق ، مۇختەر كاۋا ، تىللا يورغا ، جامال سەتەك ، ئابلىز گاچا ، سىدىق كېكەچ (پىسخىك لەقەملەر) ، ئەمەت سېرىق ، قاسىم داگازا ، روزى تۆگە ، قاسىم پىستە ، ھاشىم قارىلاق ، ئىلاخۇن كۆككۆز ، مەمتىمىن قارىقاش ، تۇرسۇن قۇشقاچ ، سا ـ

دىرخاگروق، سىيىت موزاي، تۇران قورچاق (فىزىئولوگىيىلىك لەقەملەر)، سىيىت نوچى، سادىر پالۋان، تۆمۇر باتۇر، ھسام دەلدۇش، خىلىل لەقۋا، ھاشىر تۇلكە (جەسۇرلۇق ياكى نۇقسان - سەۋەنلىكلىرىگە ئاساسلىنىپ قويۇلغان لەقەملەر) قاتارلىقلار. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شەخس لەقەمدىن باشقا يەنە، يۇرت - مەھەللىلەرنىڭ ئورتاق لەقىمى بولۇپ، ئۇ يەنە ئۆز نۆۋىتىدە شۇ يۇرت - مەھەللىدىكى كىشىلەرنىڭ شەخسىي لەقىمى سۈپىتىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. يۇرت لەقەملىرى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس بولۇپ كېلىۋاتقاچقا، ھېچقانداق كىشى ئۇنىڭدىن غەيرىيلىك ھېس قىلمايدۇ. مەسىلەن، قارا قۇرۇم ئازغانسال ئويمانلىقىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ نەسەب تەزكىرىلىرىدىن مەلۇم بولۇشچە، ئۇلار تارىختىن بۇيان «غازىلەر»، «كالەكلەر»، «قوڭغۇزلار»، «بورداقلار»، «توخۇلار»، «لاتىلار»، «پورلار»، «كوشاڭلار»، «توقۇناقلار»، «قارنى يورۇقلار» دېگەنگە ئوخشاش ئون خىل لەقەم تۈركۈمى بويىچە ئاتىلىپ، ھەرقانداق زامان، ئورۇن، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت جەھەتلەردە ئەجدادىنى پەرق ئېتىشنىڭ بىر خىل بىرلىك بۆلۈنمىلىرىنى ھاسىل قىلىپ كەلگەن. ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى شەھدانە خوتەن، غېربىيانە يەكەن، ئەزىزانە قەشقەر، غازىيانە ئاقسۇ، ۋەلىيانە كۇچار، غەلىيانە تۇرپان دېگەنگە ئوخشاش شۇ رايونلارنىڭ تارىخىي خاراكتېرستىكىسىمۇ يۇرت لەقىمى كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ.

لەقەمنىڭ يەنە بىر خىلى — تەخەللۇس بولۇپ، ئۇ سىمۇوللۇق خاراكتېرىگە ئىگە. تەخەللۇس كۆپ ھاللاردا ئەسلى ئىسمىنىڭ ئورنىدا قوللىنىلىدۇ ياكى ئەسلى ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا تەخەللۇس كۆپرەك ئارزۇ - ئىستەك غايىۋى مەزمۇن ياكى يۇرت تەۋەلىكىنى بىلدۈرىدۇ. غايىۋى مەزمۇننى ئىپادىلەيدىغان سىمۇوللۇق (مىتافورىلىق) تەخەللۇسلار كۆپ ھاللاردا ئەسلى ئىسىم ئورنىغا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، لوتفى، جامى، ناۋائى، ساكاكى، زەلىلى، خىرقىتى، گۈمنام، نەفسى (ئامانىسا خېنىم)، نىزارى، غېربىي، سەبۇرى، قايىنام ئۆركىشى ۋە باشقىلار. بۇنداق تەخەللۇسنى كۆپرەك يازغۇچى - شائىرلار، ئالىملار ۋە سەنئەتكارلار قوللىنىدۇ. تەۋەلىكىنى ئىپادىلەيدىغان تەخەللۇسلار ئاساسەن ئەسلى ئىسمىغا ئۇلىنىپ، شۇ كىشىنىڭ تۇغۇلغان يۇرت - ماكانىنى ئىشارە قىلىدۇ. مەسىلەن، مەھمۇت قەشقەرى، ئەھمەد يۈكنەكى، ئەبۇنەسىر فارابى، يۈسۈپ بالاساغۇنى، قېدىرخان يەكەندى، موللامۇسا سايرامى، مۇھەممەت ئىمىن، قارىقاش ۋە باشقىلار.

ئومۇمەن، ئۇيغۇر ئادەم ئىسىملىرى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك كۆپ خىللىققا، رەڭدارلىققا ۋە مەنىدارلىققا ئىگە بولۇپ، ئۇنى تەتقىق قىلىش «ئانتروپونومىيە» ئىلمىدا مۇھىم قىممەتكە ئىگە. شۇنداقلا ئۇ يەنە ئېتنوگرافىيە، تارىخ، فولكلور، پسىخولوگىيە، تۇپونومىيە (يەر - جاي ئاتلىرى ئىلمى)، دىنشۇناسلىق... قاتارلىق پەنلەر بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك. (ئا)

ھەرقايسى يۇرت ئادەملىرىنىڭ مىجەز ـ خۇلقى توغرىسىدا

قەشقەر ئۇيغۇرلىرى

قەشقەر ئۇيغۇرلىرى يۇمىلاق باش (براخىكىفال) ، ئوتتۇرا بوي ، بۇغداي ئۆڭلۈك ، يۇزى سوقما چاقراق (ئات يۈز) ، بۇرنى ئوتتۇراھال كەلگە ، لېكىن ئېگىز (قۇش تۇمشۇق بۇرۇن بىلەن تۇز بۇرۇن ئارىسىدا) ، چاچلىرى قارا قوڭۇرراڭ ، قوي كۆزلۈك ، ساقال ـ بۇرۇتلىرى قويۇق ، ئەگىم قاشلىق ، تېرىسى سۇزۇك ۋە سىلىق بولۇپ ، ئومۇمەن چىرايلىق كېلىدۇ . ئۇلار چىرايلىق كىيىنىپ سالاپەتلىك يۈرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ ، تالانتلىقلارغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ ، ئۆلىما ۋە كاسىپ كىشىلەرگە دوست ۋە ئامراق كېلىدۇ ، ئىلىم ـ پەننى قەدىرلەيدۇ ، ھەمسۆھبەتنى ياخشى كۆرىدۇ .

قەشقەر ئۇيغۇرلىرى خەيرى ـ ساخاۋەتلىك ، مېھماندوست ، دانا ھەم مۇلايىم سۆزلۈك بولۇپ ، خۇشناۋاز ، سەنئەتخۇمار كېلىدۇ . تۇرمۇشتا تىرىشچان ھەم ئەمگەكچان بولۇپ ، سودا ـ سېتىق ۋە تىجارەتكا ماھىر ، سايادەت ۋە سەپەرگە ھەۋەس قىلىدۇ . ئەھلى كەسىپ ۋە ھۈنەرۋەنلەرنىڭ تىرىشچانلىقى ، قول ھۈنەر ماھارىتى جەھەتتە باشقا شەھەرنىڭ ئادەملىرىگە قارىغاندا ئۈستۈن ۋە زىيادە تۇرىدۇ . شۇڭا قەشقەر قەدىمدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت ۋە سودا مەركىزى بولۇپ كەلگەن .

خوتەن ئۇيغۇرلىرى

خوتەن ئۇيغۇرلىرى بەستلىك ، ئاقپىشماق ، ھال تەنلىك بولۇپ ، يۇمىلاق باش (بروخىكىفاللىق گەۋدىلىك) ، ئوتتۇرا بوي ، بۇرنى ئىنچىكە ، لېكىن ئېگىز ، يۈزى سوقچاقراق (ئات يۈز) ، چاچلىرى قارا ياكى قارامتۇل دولقۇنسىمان ، ساقال ـ بۇرۇتلىرى قويۇق ، قارا كۆز ، قاش ـ كىرپىكلىرى تولۇق ، تەبەسسۇم چىراي كېلىدۇ . خوتەن ئۇيغۇرلىرى بىر سۆزلۈك ، بىر قوللۇق ، بىر نىيەتلىك ۋە ئىتتىپاق بولۇپ ، مۇلايىم ۋە كەمتەر ، ئىشچان كېلىدۇ . خوتەن ئۇيغۇرلىرى ئۆز ئىشىغا ناھايىتى پۇختا ، دوستلۇق ئەقىدىسى كۈچلۈك ، ئاغزى مەھكەم بولۇپ ، سىر ساقلىيالايدۇ . خوتەن ئۇيغۇرلىرى كاسىپ ـ ھۈنەرۋەن ، تەبىئەت ئىدرىكى پاكىز ، زېھنى ئۆتكۈر بولۇپ ، ئۆتكەن ئىشلاردىن خاتىرە قالدۇرۇشقا ئادەتلەنگەن .

خوتەن ئۇيغۇرلىرى ئاددىي ـ ساددا ياشايدۇ ، ھەشەمەتچىلىكنى ياقتۇرمايدۇ . ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە تەبابەتچىلىككە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدۇ ، ئۆلىما ۋە ئالىملارنى قەدىرلەيدۇ .

خوتەن ئۇيغۇرلىرى ھەرقانداق ھۈنەرنى ئۆز كامالىغا يەتكۈزۈپ ، خېرىدارلارنى رازى قىلىدۇ . شۇڭا بۇ جاي ئەزەلدىن يىپەك يولى توقۇمىچىلىقى ۋە قاشتېشى ئويمىكارلىقى بىلەن مەشھۇر .

ئاتۇش ئۇيغۇرلىرى

تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشچە ، ئاتۇش ئۇيغۇرلىرى ئىتتىنىك جەھەتتىن قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلەر

ئىتتىپاقى ئىچىدىكى ئاساسلىق قەبىلىلەرنىڭ بىرى بولغان ياغمىلارنىڭ ئۇرۇغ ـ ئەۋلادلىرى دەپ قارىلىدۇ .

بۇگۈنكى ئاتۇش ئۇيغۇرلىرىنىڭ قىياپەت تەسۋىرى قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ قىياپەت تەسۋىرى بىلەن ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ . يەنى باش سۆڭىكى يۇمىلاقراق ، چاچ ۋە ساقاللىرى قويۇق ۋە قارا ، بۇرنى ئىنچىكە ، لېكىن ئېگىزرەك (قاڭشالىق) ، بۇغداي ئۆڭلۈك ، قوي كۆزلۈك ، ئوتتۇرا بوي ، بەدەن مۇسكۇللىرى چىڭ ، يۇزى سوقمىچاقراق (ئات يۈز) ، كۆز قارچۇقى ئۆتكۈر ، ئەگمە قاش ، قاپقىنىڭ قېتى كەڭرەك كېلىدۇ .

ئاتۇش ئۇيغۇرلىرى ئىشچان ۋە پەم ـ پاراسەتلىك بولۇپ ، ئىلىم ـ مەرىپەتنى قەدىرلەيدۇ ۋە ھۆرمەتلەيدۇ ، يېڭىلىققا ئىنتىلىدۇ ، جاپا ـ مۇشەققەتتىن زارلانمايدۇ ، بەلكى ئۆز ئەقىل پاراسىتى ۋە كۈچىگە تايىنىپ بەختلىك تۇرمۇش يارىتىش روھى ئۇستۇن .

ئاتۇش ئۇيغۇرلىرى ئۆزئارا ئىناق ۋە ئىتتىپاق ياشايدۇ . قەيەردە ئولتۇراقلىششىدىن قەتئىينەزەر ئۆزئارا ئىزدىشىپ بىر ـ بىرىگە ياردەم بېرىدۇ ۋە ئەقىل كۆرسىتىدۇ . يوقسۇللىرىغا خەيرى ـ خاھلىق قىلىدۇ .

تىجارەت ۋە سودا سېتىقىغا كاملىلىقى ، سۆزدە مۇلايىم ۋە چىۋەرلىكى ، ئۆز ئىشىغا پۇختىلىقى ، كەمتەرلىكى ۋە سىڭىشچانلىقى ، ئالدىن كۆرەرلىكى قاتارلىق ئالاھىدىلەر ئاتۇش ئۇيغۇرلىرىنى خاراكتېرلەيدىغان تۈپ ئالامەتلەردۇر .

ئاقسۇ ئۇيغۇرلىرى

ئاقسۇ ئۇيغۇرلىرى ئاقپىشماق ، ئەما سەل ـ پەل بۇغداي ئۆڭلۈك كېلىدۇ ھەمدە بېشى يۇمىلاق ، يۈزى كەڭ ۋە گۆشلۈك ، چاچلىرى قارامتۇق ۋە دولقۇنسىمان ، قوي كۆزلۈك ۋە ئارىلاشما كۆزلۈك ، لېكىن يۇقىرى قاپقىنىڭ قېتى چوڭ ، ساقال ـ بۇرۇتلىرى ئوتتۇراھال ، بۇرنى ئادەتتە كەڭرەك ۋە تۈز ، پېشانىسى كەڭ بولىدۇ .

ئاقسۇ ئۇيغۇرلىرى خاراكتېر جەھەتتىن توغرا (تۈز) ، ئاددىي ـ سادىدا ، يوۋاش ، مۇلايىم ، كەمتەر ، شۈكرىچان خەلقتۇر . دېھقانلىرى كۆپ ، ھۈنەرۋەر كاسىپلىرى ئاز ، سودا تىجارەتكە ئانچە قىزىقمايدۇ . ھۈنەر ـ كەسىپ ۋە تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ كۆپچىلىكىنى باشقا شەھەرلەردىن كەلگەنلەر تەشكىل قىلىدۇ . دېھقانلىرى ئاقكۆڭۈل ۋە مېھماندوست بولۇپ ، پۇلغا ئانچە ھېرىسمەن ئەمەس . ئۇلار سەنئەتخۇمار بولۇپ ، ئەر ـ ئايال توپلىشىپ مەشرەپ ئويناشقا ئادەتلەنگەن .

ئاقسۇ ئۇيغۇرلىرى باغۋەنچىلىككە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدۇ . شۇڭا ئاقسۇ مۇھىتى گۈزەل ، بۈكبارا قسان شەھەر بولۇپ ، ئېلىمىز بويىچە ئۈزۈن ئۆمۈر كۆرىدىغانلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى مانا شۇ ئاقسۇ تەۋەسىدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلاردۇر .

تۇرپان ئۇيغۇرلىرى

تۇرپان قەدىمىي شەھەر بولۇپ ، قەدىمكى « ئىدىقۇت » ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەركىزى ھېسابلىنىدۇ . تۇرپان ئۇيغۇرلىرى قىياپەت جەھەتتىن سارغۇچ ئۆڭلۈك ، باش سۆڭىكى يۇمىلاقتا مايىل ، ئېگىز بوي ، گەۋدىلىك ، بۇرنى ياپىلاقراق ھەم قېلىنراق ، بۇرۇن تۆشۈكلىرى سەل چوڭراق كۆندۈلەك شەكىلدە ، يۈزلىرى كەڭ ، يۈزىنىڭ داس سۆڭىكى كۆرۈنەرلىك . كۆزلىرى قارامتۇل ، ئەما كىچىكرەك (چېقىر كۆز) ، قاپىقى گۆشلۈك ،

چاچلىرى تۈز ۋە قارا ، ساقال ـ بۇرۇتلىرى شالاڭ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ .

تـۈرپـان ئۇيـغۇرلىرى راست قوللۇق ، راست سۆزلۈك ، تۈز كۆڭۈل ، ھىيلە ـ مىكىرى ۋە خىيانىتى يوق ، ئەقىدە ـ ئىخلاسلىرى ساپ ، سۆزلىرى قوپالراق بولسىمۇ ، كۆكسى ـ قارنى كەڭ ، ئۆزئارا ئاداۋەت ساقلىمايدىغان ، ئارتۇقچە تەكەللۇپنى خالىمايدىغان ، ئەقىدىسى كۈچلۈك خوشپېئىل خەلقتۇر .

تـۈرپـانـلىك ھاۋاسى ئىسسىق ، كىلىماتى قۇرغاق ، سۇيى كەم بولغاچقا تۈرپان ئۇيغۇرلىرى كارىز سۇيىگە تايىنىپ دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بىلەن ھايات كەچۈرىدۇ .

تـۈرپـان ئۇيـغۇرلىرى ئەمگەكچان ۋە باتۇر خەلق بولۇپ ، قىيىنچىلىقتىن قورقمايدۇ . ئەمما دېھقانچىلىقتىن باشقا ھۈنەر ـ كەسىپكە ئانچە كامىل ئەمەس ، سودا ـ تىجارەتكىمۇ ئانچە قىزىقمايدۇ .

كورلا ئۇيغۇرلىرى

كـورلا ئۇيـغـۇرلـىرىنىڭ ئىتتىنىك تەركىبى بىر قەدەر مۇرەككەپ بولۇپ ، لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى يەرلىك ئىرقى ئالاھـىـدىـلىك جەھەتتىن ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە . ئۇلار سارغۇچ ئۆڭلۈك ، بېشى يۇمىلاقراق ، بويى ئوتتۇرا-ھال ، بـەسـتلىك ، يۈزىنىڭ داس سۆڭىكى چوڭراق ، بۇرنى تۈز ، قېلىنراق ، بۇرۇن تۆشۈكلىرى سەل چوڭراق ، يـۈزلـىرى قـىسقا ، كەڭ ، چاچلىرى تۈز ۋە قويۇق ، كۆز قارىچۇقى قـارا ، قـاپىقى تار ئەمما قېلىنراق ، ساقال ـ بـۇرۇتـلـىرى ئوتـتـۇراھال بـولـۇشـتـەك ئالاھـىـدىـلىك بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ . كورلا شەھىرى ۋە ئۇنىڭغا يېقىن رايونلاردىكى ئۇيغۇرلار قىياپەت جەھەتتىن ئاقسۇ ، كۇچار ئۇيغۇرلىرىغا ئاساسەن ئوخشايدۇ .

كـورلا ئۇيـغـۇرلـىرى ئاقـكۆڭۈل ، راست سۆزلۈك ، مۇلايىم ، كۆكسى ـ قارنى كەڭ ، ھىيلە ـ مىكىرسىز ، ئـىـزىزەت ـ ئېـكـرامـلـىـق بـولـۇپ ، دېھقانچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدۇ . لوپنۇر ئەتراپىدىكىلەر چارۋىچىلىق ، ئوۋچـىـلـىـق ، بـېلىقچىلىقنى ئاساس قىلىپ كەلگەن بولۇپ ، ئاددىـي ـ ساددا ياشـاشقا ئادەتلەنگـەن ، ھۈنەر ـ كەسىپ ، سودا ـ تىجارەت بىلەن شۇغۇللانمىغان .

قومۇل ئۇيغۇرلىرى

قۇمۇل تارىختىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئانا يۇرتلىرىدىن بىرى .

قـۇمـۇل ئۇيغۇرلىرى ئەمگەكچان ، باتۇر ، ئەقىل ـ پاراسەتلىك ، ئاقكۆڭۈل ، كەمتەر ، خۇشپېئىل ، سىلىق ـ سـىـپايە ، ئۆم ـ ئىناق ، مېھماندوست ، ئويۇن ـ چاقچاق ، ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ھېرىسمەن بولۇشتەك خاراكتېرگە ئىگە . شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ رايون « بىرى بۇلىقى ، بىرى خۇلقى ياخشى » دەپ تەرىپلىنىدۇ .

قـۇمـۇل ئۇيـغـۇرلـىرى قـىـيـاپـەت جەھەتتىن ئاق ئەمما سەل ـ پەل بۇغداي ئۆڭلۈك ، ئوتتۇرا بويلۇقتىن تـۆۋەنـرەك ، بـۇرنـى ئادەتـتـە كەڭرەك ۋە تۈز ، ياڭاق سۆڭىكى كەڭ ، چاچلىرى سەل تۈز ، قوڭۇر ، ئانچە قويۇق ئەمـەس ، قـوي كـۆزلـۈك ۋە ئارىلاشما كۆزلۈك ، لېكىن يۇقىرى قاپقىنىڭ قېتى چوڭ ، كۆز ئوقلىرى سەل ـ پەل چـىـقىر ، پېشانىسى سەل تاراق ، ساقال ـ بۇرۇتى شالاڭ (كوسا) ، بېشى سەل سوقمىچاقراق (خروكسفال) بولۇش-تەك ئالاھىدىلىكلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ .

ئىلى ئۇيغۇرلىرى

ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئاساسەن تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . بۇ رايون شىنجاڭنىڭ ئاشلىق ئامبارلىرىدىن بىرى سانىلىدۇ .

ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئەمگەكچان ، ئەقىل ـ پاراسەتلىك ، باتۇر ، روھلۇق ، تېتىك ، خۇش چاقچاق ، كەڭ قورساق،سۆزمەن ، يۇمۇرغا باي ، پاكىز تەبىئەتلىك ، ئېلىم ـ بېرىمغا ماھىر ، مېھمانداۇست ، سالام ـ سائەتلىك ، يۇرۇش ـ تۇرۇشى رەتلىك ۋە سالاپەتلىك ، ناخشا ـ مۇزىكىغا ھېرىسمەن ، مەدەنىيەت سۆيەر بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ .

تارىختا ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ قوشنا ئەللەر بىلەن باردى ـ كەلدى مۇناسىۋىتى قويۇق بولغان . شۇ سەۋەبتىن ئىلى ئۇيغۇرلىرى مەدەنىيەت جەھەتتە باشقا رايونلارغا قارىغاندا بۇرۇنراق ئويغانغان . بۇ رايون بەلگىلىك ئىقتىسادىي ئەۋزەللىككە ئىگە بولغاچقا تۇرلۇك خەلقلەر ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان تىپىك بىر رايونغا ئايلانغان . ئەسلى يەرلىك ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك تىپى تورکوئىدلار ئىرقىغا مەنسۇپ بولۇپ ، ئۇ ياۋروئىدلىق بىلەن موڭغۇلوئىدلىقنىڭ ئوخشىمىغان نىسبەتتىكى ئارىلاشمىسىدىن شەكىللەنگەن . جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدە جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلى رايونىغا كۆپلىگەن ئۇيغۇرلار كۆچۈپ بارغان بولۇپ ، ئۇلار تەبىئىيكى قەشقەر ، خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ قىياپەت خاراكتېرىگە ئىگە .

مەسئۇل مۇھەررىرى : ئابدۇراخمان ئەبەي

مەسئۇل كوررېكتورلىرى : ئابلىز ئابباس
مەريەم ئابدۇرېھىم

تېخرىداكتورى : مۇھەممەتئىلى لېتىپ

ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرى

ئاپتورى : ئابدۇكېرىم راخمان ، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا ، شېرىپ خوشتار

شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشىر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 100 ـ قورۇ ، پ : 830001)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا تىزىلدى
سىچۈەن شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۆلچىمى : 880×1230 م م ، 16 كەسلەم ، رەڭلىك بەت : 3 باسما تاۋاق ، باسما تاۋىقى : 15
1996 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
1996 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
ISBN7 — 5371 — 2309 — 8/Z • 28
سانى : 5000 — 1
باھاسى : 42.00 يۇەن

责任编辑：阿布都热合曼·艾拜
责任校对：阿布列孜·阿巴斯　马丽亚木·阿布都热衣木
技术编辑：买买提艾力·里提甫
美术编辑：夏迪娅·阿西木
摄　　影：梁风、亚里坤

维吾尔族习俗（维吾尔文）
著：阿布都克里木·热合曼，热外都拉，西热甫·胡西塔尔

新疆青少年出版社出版
（乌鲁木齐市胜利路100号　邮编：830001）
新疆新华书店发行　新疆新华印刷厂排版
四川新华印刷厂印刷
880×1230毫米　16开　15印张彩图3印张
1996年8月第1版　1996年8月第1次印刷
印数：1—5,000

ISBN7—5371—2309—8/Z·28　定价：42.00元

ئاپتورى : ئابدۇكېرىم راخمان ، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا ، شېرىپ خۇشتار

شىنجاڭ ياشلار- ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

ئاپتورى : ئابدۇكېرىم راخمان ، رەھمىدۇللا ھەمدۇللا ، شېرىپ خۇشتار

شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى